

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ

Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Η πολιτική των Γερμανών έναντι των Ορθοδόξων Εκκλησιών
στην κατεχόμενη Ουκρανία (1941-1944)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

HEY SVITLANA

Αθήνα 2023

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ

Πανεπιστήμιον Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Η πολιτική των Γερμανών έναντι των Ορθοδόξων Εκκλησιών
στην κατεχόμενη Ουκρανία (1941-1944)

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

HEY SVITLANA

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: Κ. Ράπτης
Μέλος: Ε. Χατζηβασιλείου
Μέλος: Γ. Ψαλλίδας

□

Αθήνα 2023

Παρούσα διατριβή αφιερώνεται
προς τη μνήμη του παππού μου,
Καλλίστρατο Ριάμποφ,
ο οποίος μου
τόνιζε πάντοτε τη σημασία των σπουδών στη ζωή

Πρόλογος

Η ολοκλήρωση της παρούσας διατριβής έγινε εφικτή χάρη στη σημαντική βοήθεια πολλών ανθρώπων. Πρωτίστως, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον επιβλέποντα καθηγητή μου Κωσταντίνο Ράπτη για την πολύτιμη και πολυσχιδή βοήθεια την οποία μου προσέφερε καθόλη τη διάρκεια συγγραφής της διατριβής. Με τις οδηγίες και των δύο μελών της Τριμελούς Επιτροπής Παρακολούθησης, κκ. Ευάνθη Χατζηβασιλείου και Γρηγόριο Ψαλλίδα, στάθηκε δυνατή η ολοκλήρωση της συγγραφής και με τη βοήθεια των μελών της επταμελούς επιτροπής η επιτυχής υποστήριξή της.

Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη θα ήθελα να εκφράσω σε όλο το διδακτικό προσωπικό του τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Ε.Κ.Π.Α., οι οποίοι μου προσέφεραν σωτήρια χείρα βοήθειας μόλις ξέσπασε ο ρώσο-ουκρανικός πόλεμος: τα τηλεφωνήματα και τα μηνύματα τους την ώρα που η πόλη Σούμι βρισκόταν σε πολιορκία μου έδιναν κουράγιο και έσπαζαν την απομόνωση, στην οποία επιθυμούσαν να μας βυθίσουν τα ρωσικά στρατεύματα. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές Θεοφάνη Σταύρου, Όλγα Αλεξανδροπούλου και Παναγό-Φίλιππο Σοφούλη για την πολύπλευρη υποστήριξή τους. Σε όλο αυτό το διάστημα πλάι μου ήταν η καθηγήτρια του Τμήματος Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου Ηλέκτρα Πετράκου, η καθηγήτρια του Ε.Α.Π. Ελένη Μπολιάκη και η καθηγήτρια του Ε.Κ.Π.Α. Νάσσια Γιακωβάκη, οι οποίες με βοηθούσαν με κάθε τρόπο.

Από τα πρώτα χρόνια σπουδών στο τμήμα Ιστορίας στο Παιδαγωγικό Πανεπιστήμιο του Σούμι έως τώρα με καθοδηγεί επιστημονικά η καθηγήτρια της Ιστορίας της Ουκρανίας Γκαλίνα Κορογκόντ. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις καθηγήτριες της έδρας του Διεθνούς Δικαίου του Εθνικού και Γεωπονικού Πανεπιστημίου του Σούμι Νατάλια Βόλτσενκο, Νατάλια Κλιετσόβα, Αλιόνα Κλοτσκό, Σβιτλάνα Ζαπάρα καθώς και την καθηγήτρια αγγλικών Τ. Ρίντελ – για τη βοήθεια που μου προσέφεραν κατά τη διάρκεια των σπουδών. Σημαντική ήταν η βοήθεια του Νικόλαου Θεοδωρόπουλου, ο οποίος ανέλαβε το δύσκολο έργο της επιμέλειας του κειμένου. Επίσης, θα ήθελα να αναφέρω τους φίλους Νικόλαο Λιβανό, Κωνσταντίνο Γκόφα και Χάρη Καζλαρή, που μου προσέφεραν σημαντική βοήθεια κατά τη συγγραφή της εργασίας.

Όλο αυτό το καιρό στο πλάι μου βρίσκονταν η μητέρα μου και η αδερφή μου που με ενθάρρυναν διαρκώς να προχωρώ την έρευνά μου και να ολοκληρώσω τη συγγραφή της διατριβής.

Τέλος, θα ήθελα να μνημονεύσω τον αείμνηστο καθηγητή Δημήτριο Πάντο, ο οποίος μου ενέπνευσε το πάθος για τη μελέτη της ιστορίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	12
Κεφάλαιο 1. Η Ουκρανία στα σχέδια των Ναζί	29
1.1. Οι σχέσεις των Ναζί με τους Ουκρανούς εθνικιστές της ΟΟΥΝ	31
1.1.1. Ίδρυση της ΟΟΥΝ.....	31
1.1.2. Συνεργασία των μελών της ΟΟΥΝ με τους Ναζί	38
1.2. Απόπειρα κήρυξης του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους εκ μέρους της ΟΟΥΝ στο Λβιβ το 1941 και η αντίδραση των γερμανικών αρχών	41
1.3. Σύσταση και δράση των ομάδων ακτιβιστών της ΟΟΥΝ	44
1.3.1. Τα μέλη της ΟΟΥΝ στις υπηρεσίες της Βέρμαχτ	49
1.3.2. Ουκρανικό Εθνικό Συμβούλιο.....	53
1.4. Διοικητική διαίρεση της Ουκρανίας από τις γερμανικές αρχές	56
1.4.1. Ενσωμάτωση της Δυτικής Ουκρανίας στην ΕΣΣΔ	56
1.4.2. Διαμελισμός των ουκρανικών εδαφών από τους Ναζί	58
1.5. Σύσταση και διάρθρωση του Κομισαριάτου του Ράιχ «Ουκρανία»	60
1.6. Σύντομη περιγραφή της καθημερινής ζωής των Ουκρανών κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.....	63
1.6.1. Η Ουκρανία ως πηγή ανεφοδιασμού της Γερμανίας με τρόφιμα	78
1.7. Η πολιτική της «ουκρανοποίησης» από τη γερμανική κατοχική διοίκηση.....	86
1.7.1. Σκόπιμη υποδαύλιση της αντιπαράθεσης των Ουκρανών με τους Ρώσους από τις γερμανικές αρχές	97
Συμπεράσματα του κεφαλαίου	105
Κεφάλαιο 2. Αναβίωση της θρησκευτικής πίστης και συμμετοχή του πληθυσμού στις εκκλησιαστικές τελετές στην κατεχόμενη Ουκρανία	106
2.1. Η κατάσταση της Ορθοδοξίας στην Ουκρανία τις παραμονές της γερμανικής εισβολής.....	106
2.1.1. Η θρησκευτική πολιτική στην ΕΣΣΔ.....	108
2.1.2. Η απογραφή του 1937 και η εκτίμηση της αποτελεσματικότητας της σοβιετικής θρησκευτικής πολιτικής	114
2.2. Διατήρηση της ορθόδοξης πίστης του ντόπιου πληθυσμού	116
2.3. Συμβολή της Βέρμαχτ στην ανασυγκρότηση της θρησκευτικής ζωής στην Ουκρανία τους πρώτους μήνες της κατοχής.....	131
2.4. Άνοιγμα των ορθόδοξων εκκλησιών στην κατεχόμενη Ουκρανία από τη γερμανική διοίκηση.....	137

2.4.1. Διαδικασία ανοίγματος της ορθόδοξης εκκλησίας κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής	137
2.5. Στελέχωση των ορθοδόξων εκκλησιών με ιερείς κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία	141
2.5.1. Εκπαίδευση των ορθοδόξων ιερέων.....	142
2.5.1.1. Εκπαίδευση των ορθοδόξων ιερέων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας.....	143
2.5.1.2. Εκπαίδευση των ορθοδόξων ιερέων της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας	149
2.5.2. Προέλευση των ορθοδόξων ιερέων που λειτούργησαν κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής	151
2.5.3. Αριθμός των ορθοδόξων κληρικών που εργάστηκαν στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της κατοχής	153
2.5.3.1. Πληρωμή των ιερέων.....	155
2.6. Προσέλευση των κατοίκων στις ορθόδοξες εκκλησίες κατά τη διάρκεια της κατοχής	156
2.6.1 Συγκέντρωση του πληθυσμού κατά τον εορτασμό των μεγαλύτερων θρησκευτικών γιορτών στην κατεχόμενη Ουκρανία.....	165
2.6.2. Τέλεση των θρησκευτικών ορθόδοξων τελετών στην κατεχόμενη Ουκρανία	171
2.7. Η διδασκαλία των Θρησκευτικών στα ουκρανικά σχολεία κατά τη διάρκεια της κατοχής.....	174
Συμπεράσματα του κεφαλαίου	178
Κεφάλαιο 3. Ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας και η δραστηριότητα των εκκλησιαστικών λειτουργιών στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής	180
3.1. Βασικοί τομείς δραστηριότητας των Ορθοδόξων ιερέων που συνεργάζονταν ενεργά με τη γερμανική κατοχική διοίκηση.....	180
3.1.1. Εξύμνηση του Χίτλερ στις εκκλησιαστικές λειτουργίες και γιορτασμοί της επετείου έναρξης του πολέμου.....	183
3.1.2. Παρότρυνση για εργασία στα χωράφια	186
3.1.3. Παρότρυνση για εργασία στη Γερμανία	187
3.1.4. Απασχόληση των ορθοδόξων ιερέων σε σημαντικές θέσεις της γερμανικής διοίκησης ..	190
3.1.5. Οι ορθόδοξοι ιερείς στο στόχαστρο των γερμανικών ειδικών υπηρεσιών	191
3.1.5.1. Χρησιμοποίηση των ορθοδόξων ιερέων στον αγώνα κατά των Σοβιετικών ανταρτών	193
3.2. Δραστηριότητα των ιερέων που πρέσβευαν τα ανθρώπινα ιδεώδη.....	194
3.2.1. Προσφορά βοήθειας στους Εβραίους	196
3.2.2. Έρανοι και δωρεές.....	197

3.2.3. Παροχή εστίασης στους άπορους	199
3.3. Στάση των μελών του σοβιετικού ανταρτικού κινήματος προς την ορθόδοξη πίστη και τους ιερείς της Ορθόδοξης Εκκλησίας.....	200
3.4. Παραδοχή της ύπαρξης της χριστιανικής πίστης από τη σοβιετική εξουσία	207
Κεφάλαιο 4. Δημιουργία δύο Ορθοδόξων Εκκλησιών στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής	213
4.1. Ίδρυση της Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ουκρανίας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής	213
4.1.1. Εκκλησιαστική υποταγή της Βολυνίας στο Πατριαρχείο της Μόσχας το 1939.....	213
4.1.2 Ο εκκλησιαστικός διχασμός στη Βολυνία το 1941	216
4.2. Ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας την περίοδο της γερμανικής κατοχής.....	221
4.2.1. Τα μέλη της ΟΟΥΝ ως φορείς της ουκρανικής εθνικιστικής ιδεολογίας και η συμβολή τους στην ίδρυση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Ουκρανία	221
4.2.3. Συμβολή του Μητροπολίτη και των επισκόπων της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας	225
4.2.4. Διεργασίες στο Κίεβο για τη συγκρότηση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας.....	227
4.2.4.1. Ίδρυση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου.....	228
4.2.4.2. Ρήξη του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ) με το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο	232
4.2.4.3. Σύγκρουση του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ) με τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου για τους εκκλησιαστικούς χώρους	237
4.2.4.5. Πολιτικές υποθέσεις και διάλυση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου από τις γερμανικές αρχές.....	242
4.2.5. Μετάφραση και τύπωση των εκκλησιαστικών βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα ως απαραίτητη προϋπόθεση της λειτουργίας της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας	243
4.2.6. Επίσημη ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας.....	246
4.2.7. Απόπειρα Ένωσης των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών στις 8 Οκτωβρίου 1942.....	251
4.2.7.1. Τα αντίμετρα του Π. Ντάργκελ	253
4.2.7.2. Η Απόφαση της Επισκοπικής Συνόδου του 1942	254
4. 3. Δημιουργία της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Χάρκοβο	258
4.4. Χειροτόνηση των επισκόπων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας.....	261
4.5. Εκκλησιαστικά ιδρύματα που άνοιξαν οι δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ουκρανία την περίοδο της κατοχής.....	266
4.6. Ενασχόληση των δύο Ορθοδόξων Ουκρανικών Εκκλησιών με τις πολιτικές υποθέσεις	271

4.6.1. Η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία και η ενασχόλησή της με τις πολιτικές υποθέσεις κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.....	272
4.6.1.1. Αυτοκεφαλία και Ανεξαρτησία	272
4.6.1.2. Αντίληψη της «πολιτικής δράσης» της εκ μέρους της γερμανικής κατοχικής διοίκησης	274
4.6.1.3. Πολιτική δράση του κλήρου της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας .	276
4.6.2. Οι σχέσεις των μελών της ΟΟΥΝ-ΟΥΠΑ με την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία	279
4.6.2.1. Αποδοχή των ιερατικών αξιωμάτων από τα μέλη της ΟΟΥΝ	280
4.7. Σχέσεις ανάμεσα στην Ουκρανική Αυτόνομη Ορθόδοξη και στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία	284
4.7.1. Διαμάχη ανάμεσα στις δύο ορθόδοξες εκκλησίες για τους εκκλησιαστικούς χώρους.....	286
Συμπεράσματα του κεφαλαίου	290
Κεφάλαιο 5. Η πολιτική της γερμανικής διοίκησης προς τις Ορθόδοξες Εκκλησίες στα κατεχόμενα ουκρανικά εδάφη.....	292
5.1. Σύνομη περιγραφή της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής.....	292
5.1.1. Διαμόρφωση της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής.....	293
5.1.2. Δημιουργία της «νέας θρησκείας» ως εναλλακτικής εκδοχής του Προτεσταντισμού και του Καθολικισμού.....	297
5.1.2.2. Θρησκευτικό πείραμα στο Βάρτεγκαου.....	300
5.1.3. Πολιτική των γερμανικών αρχών προς την Πολωνική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία στο Γενικό Κυβερνείο.....	302
5.2. Σχεδιασμός της θρησκευτικής πολιτικής για την Ουκρανία.....	305
5.2.1. Στάσεις των ανώτατων αρχηγών του Τρίτου Ράιχ προς τη θρησκεία και τον Χριστιανισμό στα ουκρανικά κατεχόμενα εδάφη.....	306
5.2.1.1. Στάση των αρχηγών του Κεντρικού Γραφείου Ασφαλείας του Ράιχ	307
5.2.1.2. Σχεδιασμός της θρησκευτικής πολιτικής στα πρώην σοβιετικά εδάφη από τον Ά. Ρόζενμπεργκ.....	309
5.3. Η πολιτική της γερμανικής διοίκησης προς τις Ορθόδοξες Εκκλησίες στο Κομισσαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία»	313
5.3.1. Στάση των γερμανικών αρχών προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες στην αρχή της γερμανικής κατοχής	313
5.3.1.1. Αλλαγή στη γερμανική πολιτική προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες και επιβολή περιοριστικών μέτρων στις λειτουργίες τους	317
5.3.1.1.1. Καταγραφή των λοιπών θρησκευτικών οργανώσεων.....	317
5.3.1.1.2. Εμπόδια στις μετακινήσεις των εκκλησιαστικών ιεραρχών	318

5.3.1.1.3. Απαγόρευση των χειροτονιών χωρίς την προηγούμενη άδεια των γερμανικών αρχών	319
5.3.2. Συνάντηση των εκπροσώπων των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών με τα ανώτατα σελέχη της γερμανικής διοίκησης στο Ρίβνε τον Μάιο του 1942: Μια σημαντική προσπάθεια διευθέτησης της κατάστασης στον θρησκευτικό τομέα	320
5.3.3. Πολιτική των γερμανικών αρχών ως προς τον ανταγωνισμό μεταξύ των ιερέων των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών	322
5.3.4. «Η διαταγή για τη νομική ρύθμιση [της λειτουργίας] των θρησκευτικών οργανώσεων» ως νόμος-σταθμός στην εξέλιξη της γερμανικής πολιτικής προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες	324
5.3.4.1. Επιπτώσεις του νόμου της 01.06.1942 στη λειτουργία των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών	327
5.3.4.2. Λειτουργία των τοπικών εκκλησιαστικών συμβουλίων κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής	329
5.4. Μεταβολές της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής: από την ανοχή της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην υποστήριξη της Αυτόνομης Εκκλησίας.....	331
Συμπεράσματα του κεφαλαίου	336
Κεφάλαιο 6. Εκμετάλλευση της Ορθόδοξης Εκκλησίας από τη γερμανική κατοχική διοίκηση	337
6.1. Σύντομη περιγραφή της οργάνωσης της γερμανικής προπαγάνδας στην κατεχόμενη Ουκρανία	337
6.1.1. Εξαναγκασμός του ντόπιου πληθυσμού σε επίσκεψη των ορθοδόξων εκκλησιών.....	347
6.2. Χρήση της Ορθόδοξης Εκκλησίας από τη γερμανική διοίκηση για προπαγανδιστικούς σκοπούς	348
6.2.1. Χρησιμοποίηση της θρησκείας ως όπλου στον αγώνα εναντίον της ΕΣΣΔ	350
6.2.2. Παρουσίαση του πολέμου εναντίον της ΕΣΣΔ ως «απελευθέρωσης» από τους μπολσεβίκους	351
6.2.3. Προπαγανδιστική δραστηριότητα των ορθοδόξων ιερέων υπέρ των γερμανικών κατοχικών αρχών.....	353
6.2.4. Μετατροπή της τελετής του ανοίγματος της ορθόδοξης εκκλησίας σε προπαγανδιστικό γεγονός	353
6.2.5. Χρησιμοποίηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τις αποκαλύψεις των θυμάτων μαζικών σφαγών από τη σοβιετική εξουσία.....	355
6.3. Η χρήση των ορθοδόξων ναών από τη γερμανική κατοχική διοίκηση	358
6.3.1. Αναστολή της λειτουργίας των ορθοδόξων εκκλησιών κατά τη διάρκεια των αγροτικών εργασιών.....	359
6.3.2. Βεβήλωση των ιερών χώρων	363
6.3.3. Ληλασία των ιερών χώρων	368

6.3.4. Διαφορετική χρήση των θρησκευτικών χώρων από τη γερμανική διοίκηση.....	375
6.4. Οι ορθόδοξες εκκλησίες ως τόποι εκτέλεσης αμάχων κατά τη διάρκεια των γερμανικών κατασταλτικών επιχειρήσεων	378
6.4.1. Απροκάλυπτα εχθρική συμπεριφορά των κατοχικών αρχών προς τις θρησκευτικές πρακτικές του λαού.....	381
6.4.2. Μετατροπή των εκκλησιών σε οχυρωματικές θέσεις	382
6.4.3. Πυρπόληση των εκκλησιών πριν την οριστική απόσυρση των γερμανικών στρατευμάτων	382
6.4.4. Εκτέλεση ορθοδόξων ιερέων.....	386
6.4.4.1. Οι ιερείς της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας ως θύματα της γερμανικής καταστολής	388
6.5. Επιστροφή των ορθοδόξων εκκλησιών στους Ουκρανούς ως μέσο πρόκλησης προστριβών μεταξύ Ουκρανών και Πολωνών	390
Συμπεράσματα του κεφαλαίου	394
Κεφάλαιο 7. Απόπειρες εγκαθίδρυσης της «νέας θρησκείας» στα κατεχόμενα ουκρανικά εδάφη... 396	
7.1. Δράσεις του γερμανικού ειδικού επιτελείου «Ρ» με στόχο την κάμψη του θρησκευτικού φρονήματος των Ορθοδόξων.....	397
7.2.1. Οι θρησκευτικές πεποιθήσεις ως στόχος των ξένων υπηρεσιών πληροφοριών	398
7.2.3. Χρησιμοποίηση των εκκλησιαστικών λειτουργιών από τις γερμανικές ειδικές υπηρεσίες.....	399
7.3. Επανεμφάνιση σχέτων	400
7.4. Εισαγωγή των «νέων» γιορτών στα κατεχόμενα εδάφη	402
Συμπεράσματα του κεφαλαίου	405
Γενικά συμπεράσματα	406
Συντομογραφίες	412
Πηγές	415
Δημοσιευμένες πηγές.....	415
Απομνημονεύματα	419
Μαρτυρίες	423
Αδημοσίευτες πηγές.....	423
Έντυπο υλικό.....	425
Εφημερίδες.....	425
Βιβλιογραφία	430
Ξενόγλωσση βιβλιογραφία.....	430

Ελληνόγλωση βιβλιογραφία.....	443
Ιστότοποι	444
Παραρτήματα	445
Χάρτες.....	445
Χάρτης 1. Διαμοιρασμός της Πολωνίας και των χωρών της Βαλτικής βάσει του Συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ στις 28.09.1939.	445
Χάρτης 2. Πρώιμη διαμόρφωση του Κομισσαριάτου του Ράιχ «Ουκρανία».....	446
Εικόνες.....	447
Εικόνα 1 . Γιορτασμός της «απελευθέρωσης» πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα στο Μεγάλο Θέατρο του Λβιβ, 10.07.1941.	447
Εικόνα 2. Γερμανοί στρατιώτες στο καμπαναριό στη Λαύρα του Κιέβου, 1941.	448
Εικόνα 3. Οι επίσκοποι της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας (Απρίλιος, 1942).....	449
Εικόνα 4. Ο Ά. Ρόζενμπεργκ (αριστερά) και ο Έ. Κοχ (δεξιά) επισκέπτονται τη Λαύρα του Κιέβου, Δεκέμβριος του 1942.	450
Εικόνα 5. Θρησκευτική λειτουργία στο Γκοροντόκ, Νοέμβριος του 1941.....	451
Εικόνα 6. Αγιασμός των πασχαλινών τσουρεκιών στην ουκρανική περιοχή της Γκουτσούλτσινα, Γενικό Κυβερνείο, 1942.....	452
Εικόνα 7. Πτώματα των Σοβιετικών στρατιωτικών οι οποίοι εκτελέστηκαν στον ναό της Γεννήσεως του Χριστού στη Βερέα, Ιανουάριος 1942.	453
Εικόνα 8. Ο κλήρος της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στην αποκάλυψη των τάφων των θυμάτων της τρομοκρατίας των μπολσεβίκων, Βίννιτσα, 1943.....	454
Εικόνα 9. Ορθόδοξες εκκλησίες στη Βολυνία	455
Εικόνα 10. Αγιασμός της βιομηχανίας ζαχαροποιίας στο χωριό Μπάμπιτσι, περιοχή Ζιτόμιρ, 14.12.1941	456

Εισαγωγή

Η παρούσα διδακτορική διατριβή έχει σκοπό να μελετήσει την πολιτική του Τρίτου Ράιχ έναντι των Ορθόδοξων Εκκλησιών στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η θρησκευτική κατάσταση στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής αποτελεί ιδιαιτερότητα συγκριτικά με άλλες σοβιετικές περιοχές που καταλήφθηκαν από τους Γερμανούς, διότι στη θέση της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας δημιουργήθηκαν δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, μία εκ των οποίων απέκτησε αυτοκέφαλο καθεστώς, ενώ η άλλη – το καθεστώς της αυτονομίας. Συνεπώς, η γερμανική θρησκευτική πολιτική στην Ουκρανία επηρεαζόταν σε σημαντικό βαθμό από την ύπαρξη των δύο ξεχωριστών Ουκρανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών. Η γερμανική κατοχή στην Ουκρανία διήρκεσε από τα τέλη Ιουνίου του 1941 έως το 1944, οπότε απελευθερώθηκε όλη η χώρα¹. Επομένως, τα χρονολογικά όρια της εργασίας περιορίζονται από τα χρόνια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανίας. Δεδομένης της νέας διοικητικής διάρθρωσης, που εισήχθη από τους Γερμανούς, η μελέτη του θέματος επικεντρώνεται κυρίως στη θρησκευτική πολιτική των γερμανικών αρχών στο Κομισσαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία» (γερμ. Reichskommissariat «Ukraine», στο εξής: ΡΚΟΥ), στο οποίο υπήχθη το μεγαλύτερο μέρος της κατεχόμενης χώρας.

Επικαιρότητα του θέματος

Εκ πρώτης όψεως η μελέτη της πολιτικής των γερμανικών κατοχικών αρχών προς τις Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ανήκει αποκλειστικά στο παρελθόν. Ωστόσο, τα επιμέρους θέματα, τα οποία απορρέουν από τη γενική θεματική και πρόκειται να μελετηθούν στην παρούσα εργασία, έχουν προεκτάσεις στη δική μας εποχή και σχετίζονται με τη σημερινή πολιτική και θρησκευτική κατάσταση στην Ουκρανία. Ένα από τα θέματα που θα μελετηθούν στην παρούσα εργασία αφορά τη σύσταση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

---

¹ Όλη η Ουκρανία απελευθερώθηκε από τους Γερμανούς στις 28 Οκτωβρίου 1944. Ωστόσο, στο μεγαλύτερο μέρος της Ουκρανίας και, συγκεκριμένα, στην Ανατολική και στην Κεντρική, η γερμανική κατοχή έληξε στα τέλη του 1943. Για παράδειγμα το Κίεβο απελευθερώθηκε από τα σοβιετικά στρατεύματα στις 13 Νοεμβρίου 1943. Στις 31 Δεκεμβρίου 1943 απελευθερώθηκε το Ζιτόμιρ, το οποίο βρίσκεται στη δεξιά όχθη του Δνεπίερου. Βλ. στο Β.Η. Liddell Hart (1971), *History of the Second World War*, G.P.Putnam's Sons, Νέα Υόρκη, σσ. 493-495.

Όντας ιδρυτικό μέλος της Σοβιετικής Ένωσης το 1922, η οποία βασίστηκε στην ένωση των τεσσάρων δημοκρατιών και, συγκεκριμένα, της Ρωσίας, Ουκρανίας, Λευκορωσίας και της Δημοκρατίας της Υπερκαυκασίας², τον Δεκέμβριο του 1991 η Ουκρανία μαζί με τη Ρωσία και τη Λευκορωσία υπέγραψαν τη Συμφωνία για τη διάλυση της Ένωσης των Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ). Εποικοδομητικές στην αρχή, οι σχέσεις μεταξύ της Ρωσίας και της Ουκρανίας άρχισαν στη συνέχεια να χειροτερεύουν και η πρώτη κρίση εμφανίστηκε το 2004. Το βασικό αίτιο της επιδείνωσης των σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών βρίσκεται στον δυτικόφιλο προσανατολισμό της Ουκρανίας, γεγονός το οποίο δεν μπορεί να αποδεχτεί η Ρωσία εξαιτίας της σημαντικής γεωπολιτικής θέσης της Ουκρανίας. Οι αλληπάλληλες κρίσεις στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών συνέβαλαν στην επιδίωξη της πολιτικής ελίτ της Ουκρανίας για απαγκίστρωση από το κοινό παρελθόν, που εκφράστηκε με την επιθυμία ανεξαρτητοποίησης της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η τελευταία πράξη στον δρόμο προς την εκκλησιαστική ανεξαρτησία έλαβε χώρα στις 5 Ιανουαρίου 2019 στη Μονή Ξενοφώντος του Αγίου Όρους, με την επίσημη παραλαβή του Τόμου της Αυτοκεφαλίας.

Ωστόσο, ο αγώνας για την απόκτηση της Αυτοκεφαλίας στην Ουκρανία ανάγεται στη δεκαετία του 1920. Η Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917, η κατάληψη της εξουσίας από τους μπολσεβίκους και η επακόλουθη διάλυση της Ρωσικής Αυτοκρατορίας συνέβαλαν στη δημιουργία φυγόκεντρων κυβερνήσεων σε αρκετά μέρη της πρώην Αυτοκρατορίας. Η ιδέα της απόκτησης της Αυτοκέφαλης Ουκρανικής Εκκλησίας τοποθετείται ακριβώς στα τέλη του 1917, όταν επιφανείς Ουκρανοί πολιτικοί άρχισαν να εκφράζουν την άποψη ότι ο ελεύθερος ουκρανικός λαός πρέπει να έχει και τη δική του ανεξάρτητη εκκλησία. Επομένως, υπό το πρίσμα της ιστορικής εξέλιξης, η ανασύσταση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Ουκρανία την περίοδο της γερμανικής κατοχής νοείται ως ενδιάμεσο στάδιο στον δρόμο για την επίσημη κύρωση που συντελέστηκε το 2019. Συνεπώς, όλες οι διεργασίες που σχετίζονται με τη σύσταση και τη λειτουργία της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, καθώς και η μελέτη των συνθηκών δημιουργίας της, η αντιμετώπισή της από τις γερμανικές αρχές, οι σχέσεις της με την Αυτόνομη Ουκρανική Εκκλησία, που υπαγόταν στο Πατριαρχείο της Μόσχας, και τα παρεμφερή θέματα, εκτός από το αμείωτο ενδιαφέρον των επαγγελματιών ιστορικών, έχουν καθοριστική σημασία για τη μετέπειτα πορεία της.

---

² Το 1936 η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Υπερκαυκασίας διασπάστηκε στις επιμέρους Σοσιαλιστικές Δημοκρατίες της Αρμενίας, της Γεωργίας και του Αζερμπαϊτζάν.

Από την άλλη μεριά, η επιδίωξη της Αυτοκεφαλίας συνδέεται αναπόφευκτα με την πολιτική ιστορία ενός έθνους. Η επιθυμία της δημιουργίας αυτοκέφαλης εκκλησίας συνήθως αναφύεται σε κρίσιμες πολιτικές καταστάσεις ή περιόδους στην εξέλιξη ενός έθνους. Η ιστορία γνωρίζει πολλές περιπτώσεις κατά τις οποίες ένα έθνος, που επί αιώνες συνυπήρχε με έναν άλλο, εξαιτίας της έντονης δραστηριότητας της πνευματικής ή και πολιτικής ελίτ του αποφασίζει να πορευθεί ξεχωριστά και να συγκροτήσει ένα ανεξάρτητο κράτος. Η επιθυμία της απόκτησης της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, σε αυτή την περίπτωση, έκτος από τη συμβολική πράξης αποκοπής των δεσμών με το παρελθόν, επισφραγίζει τη βούληση του λαού να αναπτύσσεται ελεύθερα από την ξένη επικυριαρχία και επιρροή και στο πνευματικό-θρησκευτικό πεδίο. Δεδομένου ότι οι κοσμικοί ηγέτες πάντοτε χρειάζονταν την υποστήριξη της Εκκλησίας, η δημιουργία της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας σημαίνει την έξοδο όχι μόνο από την πνευματική, αλλά και πολιτική εξάρτηση ενός κράτους. Συνεπώς, η επιθυμία της απόκτησης της Αυτοκεφαλίας συναρτάται με την αναζήτηση ξεχωριστής πολιτικής πορείας ενός λαού και με την αλλαγή του πολιτικού προσανατολισμού του νεόκοπου κράτους. Επομένως, η μελέτη της σύστασης της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής είναι καθοριστικής σημασίας για την κατανόηση των σύγχρονων διεργασιών που συντελούνται στον πολιτικό και θρησκευτικό τομέα στην Ουκρανία.

Η μελέτη των σχέσεων ανάμεσα στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία και την Ουκρανική Αυτόνομη Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία συγκροτήθηκε από τη μερίδα του ορθόδοξου κλήρου που ήθελε να διατηρήσει τις σχέσεις με το Πατριαρχείο της Μόσχας, εκτός από το καθαρά επιστημονικό ενδιαφέρον θα βοηθήσει στην κατανόηση των σημερινών εξελίξεων στις σχέσεις ανάμεσα στις δύο ορθόδοξες εκκλησίες στην Ουκρανία. Η διαμάχη μεταξύ των δύο εκκλησιών για τους εκκλησιαστικούς χώρους, η οποία παρατηρείται στην περίοδο της κατοχής, είναι διαφωτιστική ως προς τον σύγχρονο ανταγωνισμό μεταξύ των Ορθόδοξων Εκκλησιών στην Ουκρανία, με αποκορύφωμα το αίτημα ομάδας ανθρώπων για «εξαίρεση» της Λαύρας του Κιέβου από το Πατριαρχείο της Μόσχας και την υπαγωγή της στη δικαιοδοσία της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ουκρανίας.

Η μελέτη της μεταβαλλόμενης πολιτικής των γερμανικών αρχών προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, οι οποίες συστάθηκαν την περίοδο της γερμανικής κατοχής, συμβάλλει στην κατανόηση της πολιτικής του ναζιστικού κράτους στα ανατολικά εδάφη, όπου η θρησκεία χρησιμοποιούνταν ως μέσο διάσπασης της κοινωνίας. Επίσης, η μελέτη των διεργασιών στον θρησκευτικό τομέα δεν μπορεί να κατανοηθεί πλήρως εάν δεν

λάβουμε υπόψη την έξαρση του ουκρανικού εθνικισμού, που επανεμφανίστηκε τα χρόνια της γερμανικής κατοχής και επηρέασε όλους τους τομείς του κοινωνικού, γεγονός το οποίο παρατηρείται και σήμερα.

Δεδομένης της σημασίας της Ουκρανίας για την έκβαση του πολέμου με τους μολσεβίκους και της επακόλουθης οικονομικής εκμετάλλευσης της χώρας, η τακτική του Υπουργείου των Ανατολικών Κατεχόμενων Εδαφών του Ά. Ρόζενμπεργκ συνίστατο στην πρόκληση της διχόνοιας μεταξύ των Ρώσων και Ουκρανών, βασισμένη στην εκμετάλλευση και υποδαύλιση των παλαιών επιθυμιών μιας μερίδας της ουκρανικής κοινωνίας για τη δημιουργία ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους³. Βαυκαλίζοντας τους Ουκρανούς με φρούδες υποσχέσεις, οι Γερμανοί επιθυμούσαν να τους στρέψουν εναντίον των Ρώσων προκειμένου να κερδίσουν τον πόλεμο και συνάμα να υποτάξουν και τους δύο λαούς. Συνεπώς, η μελέτη των εκ πρώτης όψεως μακρινών γεγονότων συμβάλλει στην κατανόηση των σημερινών τεταμένων σχέσεων της Ουκρανίας και της Ρωσίας, και μπορεί να βοηθήσει τους δύο λαούς να συνειδητοποιήσουν ότι ενδέχεται να αποτελέσουν έρμια τρίτων χωρών.

Υπόθεση εργασίας

Το πρώτο ζήτημα, που ενδιαφέρει όλους τους μελετητές της ιστορίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, είναι εάν τελικά επιτεύχθηκε η «θρησκευτική αναβίωση». Με την εισβολή των Γερμανών στην Ουκρανία, το 1941, σε όλη τη χώρα άρχισαν μαζικά να ανοίγουν οι ορθόδοξες εκκλησίες, οι περισσότερες εκ των οποίων παρέμειναν κλειστές κατά τη διάρκεια της σοβιετικής εξουσίας. Για να ανοίξουν οι εκκλησίες, η γερμανική κατοχική διοίκηση παρέδιδε στους πιστούς χώρους στους οποίους, πριν από την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917, στεγάζονταν οι εκκλησίες και οι οποίοι είχαν μετατραπεί από τους μολσεβίκους σε λέσχες, αποθήκες, αντιθρησκευτικά μουσεία και τα παρεμφερή. Ωστόσο, σε περιπτώσεις στις οποίες αυτοί οι χώροι είχαν καταστραφεί εντελώς, οι εκκλησίες άνοιγαν σε εντελώς νέους χώρους, οι οποίοι παραχωρούνταν στους πιστούς από τη γερμανική διοίκηση, είτε ακόμα και μέσα στα σπίτια των απλών ανθρώπων. Στον θρησκευτικό τομέα οι Γερμανοί κήρυξαν την «ελευθερία» της πίστης, η οποία σήμαινε ότι οι άνθρωποι μπορούσαν ελεύθερα να επισκέπτονται τις

---

³ S. Bandera, (1948), Slovo do Ukrayinskyh Natsionalistiv-Revolutioneriv za kordonom (Έκκληση προς τους Ουκρανούς Εθνικιστές-Επαναστάτες στο εξωτερικό), χ.τ., σ. 15.

χριστιανικές εκκλησίες και να εκφράζουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις⁴. Αυτή η νέα πραγματικότητα ερχόταν σε σύγκρουση με την πρακτική στη Σοβιετική Ένωση όπου η θρησκεία είχε κηρυχθεί μέσο της υποταγής και υποδούλωσης του πληθυσμού. Όπως είπε χαρακτηριστικά ένας ιερέας, βγαίνοντας από την εκκλησία τον Δεκέμβριο του 1941 στην πόλη Γκοστόμελ, που βρίσκεται λίγο έξω από το Κίεβο: «Ήρθε ξανά η ώρα για την αναβίωση της θρησκείας»⁵. Για την αναβίωση της θρησκευτικής ζωής κάνει λόγο το φθινόπωρο του 1941 και ο λογοτέχνης Γ. Σεβελιόφ, ο οποίος εκείνο τον καιρό βρισκόταν στο Χάρκοβο⁶.

Από την άλλη μεριά, στα αρχεία της Ουκρανίας βρίσκονται αρκετά έγγραφα, τα οποία μαρτυρούν την εγκληματική συμπεριφορά των Γερμανών απέναντι στην Ορθόδοξη Εκκλησία και στους πιστούς. Συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής οι Γερμανοί κατέστρεψαν πολλές χριστιανικές εκκλησίες. Για παράδειγμα, στο Κίεβο οι Γερμανοί κατέστρεψαν την Εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου⁷, η οποία ιδρύθηκε το 1073 και ανήκε στη Μονή των Σπηλαίων, καθώς και οχτώ λοιπά μοναστικά ιδρύματα⁸. Μόνο στην πόλη Τσερνίχιβ της Βόρειας Ουκρανίας οι Γερμανοί κατέστρεψαν τρεις ορθόδοξους ναούς: τον ναό αφιερωμένο στους πρώτους Σλάβους μάρτυρες Βόρις και Γλεμπ, που ανεγέρθηκε στις αρχές του 12ου αιώνα, τον ορθόδοξο ναό αφιερωμένο στην Ευφροσύνη από το Πόλοτσκ (1110-1173), που αναγέρθηκε το 1160, και την εκκλησία της Παρασκευής-Πιάτνιτσας στο Τοργ (στην αγορά), που αποτελούσε σημαντικό μνημείο της αρχιτεκτονικής του 12ου αιώνα⁹. Σύμφωνα με τις επίσημες δηλώσεις της σοβιετικής πλευράς στη δίκη της Νυρεμβέργης, οι Γερμανοί βεβήλωναν τους θρησκευτικούς χώρους: οι Γερμανοί στρατιώτες φορούσαν τα άμφια, στις εκκλησίες κρατούσαν τα άλογα και τα σκυλιά, και χρησιμοποιούσαν τις εικόνες

⁴ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμανετς] [γερμ. *Nachrichten für das Gebietskommissariat Kremianez*], φ. 4, 14.08.1941, σ. 1.

⁵ TSDAGO (ουκρ. Центральний державний архів громадських об'єднань України, Tsentralnyj Derzhavnyj Archiv Gromadskih Ob'jednan Ukrainy, Κεντρικό Κρατικό Αρχείο των Κοινωνικών Ενώσεων της Ουκρανίας), 1/22/118, σ. 67 (Ο πρώτος αριθμός υποδεικνύει την ενότητα, ο δεύτερος το κατάστιχο και ο τρίτος τον φάκελο).

⁶ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene... (I donkrugy)». Spogady. Chastyna 1. V Ukrayini («Εγώ, σε εμένα, εμένα... (και γύρω μου)». Απομνημονεύματα. Μέρος 1. Στην Ουκρανία), εκδόσεις Κοτς, Χάρκοβο-Νέα Υόρκη, σ. 287.

⁷ Οι Γερμανοί κατακτητές μπήκαν στο Κίεβο στις 19 Σεπτεμβρίου 1941 και η συγκεκριμένη εκκλησία ανατινάχθηκε από τους Γερμανούς στις 3 Νοεμβρίου 1941. Βλ. στο I. Horoshunova, Dnevnik kievlianki (Ημερολόγιο της κατοίκου του Κιέβου) (στη συνέχεια – Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (25.08.2020). Ωστόσο, υπάρχει εκδοχή πως αυτή η εκκλησία ναρκοθετήθηκε από τους Σοβιετικούς κατά τη φυγή τους από το Κίεβο και ανατινάχθηκε αργότερα.

⁸ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal. Nuremberg 14 November 1945-1 Oktober 1946, τ. 1. (1947), Official documents, Νυρεμβέργη, σ. 60. Niurnbergskij protsess. Sbornik materialov n 8 t., τ. 1, (1987), (Η δίκη της Νυρεμβέργης. Συλλογή υλικού σε 8 τόμους. τ. 1, Juridicheskaya literatura, Μόσχα, σ. 615.

⁹ Ο.π.

για να στρώνουν κρεβάτια¹⁰. Με παρόμοιο τρόπο συμπεριφέρονταν οι Γερμανοί στρατιώτες και στα ρωσικά εδάφη. Στο παλιό μοναστήρι Στάριτσκοι, που βρίσκεται κοντά στη ρωσική πόλη Τβερ, ανακαλύφθηκαν στοίβες γυμνών πτωμάτων των στρατιωτών του Κόκκινου Στρατού, οι οποίοι προηγουμένως είχαν βασανιστεί¹¹. Τον Ιούλιο του 1942 οι Γερμανοί άρχισαν την πολιορκία της ρωσικής πόλης Βορόνεζ. Αμέσως άρχισαν οι θηριωδίες εις βάρος του ντόπιου πληθυσμού. Στο χωριό Σελιάβινο οι Γερμανοί στρατιώτες συγκέντρωσαν όλες τις νεαρές γυναίκες του χωριού στην εκκλησία και στη συνέχεια ασέλγησαν πάνω τους¹².

Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής παρατηρούνταν συχνά η καταστροφή των εκκλησιών ως μορφή αντιποίνων για την αντιεξουσιαστική και αντιγερμανική δράση του πληθυσμού. Λόγω της έντονης δραστηριότητας των Σοβιετικών ανταρτών στον νομό Ρίβνε, οι οποίοι με τις δολιοφθορές και τις ένοπλες επιθέσεις προκαλούσαν ζημιές στα στρατεύματα της Βέρμαχτ, τον Δεκέμβριο του 1942 στη βορειοανατολική περιοχή του νομού στάλθηκε στρατιωτική δύναμη με κατασταλτική αποστολή, η οποία αποτελούνταν από 84 αυτοκίνητα. Εφόσον οι Γερμανοί δεν βρήκαν τους αντάρτες, έδωσαν διαταγή στον ιερέα και στον επιστάτη του χωριού Στάρε Σελό να μαζευτεί όλος ο κόσμος στην εκκλησία, την οποία στη συνέχεια κλείδωσαν και έκαψαν μαζί με τους ανθρώπους που βρίσκονταν στο εσωτερικό της¹³. Τον Σεπτέμβριο του 1941 οι κομμουνιστές της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος του νομού Στάλινο¹⁴ (σημ. Ντόνετσκ) σημείωναν, σε συνεδρίασή τους, πως οι Γερμανοί μαζεύουν εκατοντάδες ανθρώπους στις εκκλησίες και συναγωγές και τις καίνε μαζί

¹⁰ Niurnbergskij protsess. Sbornik materialov v 8 t., τ. 1, (1987), ό.π., σ. 615. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός κατοίκου, κατά τη διάρκεια των Χριστουγέννων τον Ιανουάριο του 1942 οι Γερμανοί στρατιώτες στο Κουρσκ, που απέχει μόλις 90 χλμ. από το Σούμι, μπήκαν στην εκκλησία, έγδυσαν τους ανθρώπους και πήραν μαζί τους τα ζεστά ρούχα και τα υποδήματά τους. Βλ. στο TSDAGO, 1/22/871, σ. 143. Αυτό το περιστατικό εξηγείται από το γεγονός ότι το Επιτελείο της Ομάδας Στρατιών «Βορράς» εξέδωσε τον νόμο 1422/41 στον οποίο αναφερόταν ότι τα χειμερινά τσόχινα υποδήματα (στα ρωσ.: βάλενκι) του πληθυσμού πρέπει να κατάσχονται. Για την απόκρυψη των υποδημάτων αυτών προβλεπόταν ποινή αντίστοιχη με τη συγκάλυψη των όπλων: εκτέλεση. Βλ. P.K. Ponomarenko, (1943), Partizanskoe dvizhenie v Velikoj Otechestvennoj Vojne (Ανταρτικό κίνημα στον Μεγάλο Πατριωτικό Πόλεμο), Gospolitizdat, Ogiz, σ. 29.

¹¹ Niurnbergskij protsess. Sbornik materialov v 8 t., τ. 1, (1987), ό.π., σσ. 615, 632.

¹² Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov (2003), Tom 3, kniga 2. Ot oborony k nastupleniyu, 1 iulia-31 dekabria 1942 (Τα όργανα της κρατικής ασφάλειας της ΕΣΣΔ στον Μεγάλο Πατριωτικό πόλεμο. Συλλογή εγγράφων. Τ. 3, βιβλίο 2. Από την άμυνα στην επίθεση, 1 Ιουλίου – 31 Δεκεμβρίου 1942), Rus, Μόσχα, σ. 139.

¹³ Σημειώτέον πως όσοι δεν προσήλθαν στην εκκλησία δολοφονήθηκαν στα σπίτια τους και έπειτα κήκε ολόκληρο το χωριό. Συνολικά πέθαναν 700 άτομα, κυρίως γυναίκες, παιδιά και γέροι. Βλ. στο V.A. Begma, (1945), Zlochynny nimtsiv i narodna borotba na Rovenschni (Εγκλήματα των Γερμανών και η μάχη του λαού στον νομό Ρίβνε), Ukrayinske Derzhavne Vydavnytstvo (Ουκρανικό Κρατικό Τυπογραφείο), Κίεβο, Χάρκοβο, σ. 17.

¹⁴ Μέχρι το 1924 η πόλη ονομαζόταν Γιούζοφκα, από το 1924 έως το 1929 Στάλιν, από το 1929 έως το 1961 Στάλινο και από το 1961 έως σήμερα Ντόνετσκ.

με αυτούς¹⁵, ενώ στην προκήρυξη που εξέδωσαν το 1943 οι Σοβιετικοί αντάρτες από την Ένωση των ανταρτικών ομάδων του Μ. Ποπούντρενκο έγραφαν για την τραγωδία που έγινε στο χωριό Κοριούκοβο του νομού Τσερνίχιβ. Σύμφωνα με τη δήλωσή τους, στο χωριό αυτό οι Γερμανοί πυροβόλησαν μέσα στην εκκλησία 200 γυναίκες και γέρους, οι οποίοι μαζεύτηκαν εκεί για να ακολουθήσουν τη Θεία Λειτουργία. Ανάμεσα στους εκτελεσθέντες ήταν και ο ιερέας Μπονταρέφσκι¹⁶. Το 1943 στο χωριό Μποροβέ (νομός Ρίβνε) οι Γερμανοί ανάγκασαν όλους τους κατοίκους του χωριού να μαζευτούν στην εκκλησία όπου τους έκαψαν ζωντανούς μαζί με την εκκλησία¹⁷. Ίδια τραγωδία διαδραματίστηκε στις 14 Ιουλίου 1943 στο χωριό Μάλιν στον ίδιο νομό¹⁸. Οι Γερμανοί μάζεψαν τους Ουκρανούς κατοίκους του χωριού στην εκκλησία και τους Τσέχους κατοίκους του χωριού στο σχολείο, και έκαψαν και τα δύο¹⁹. Στα περίχωρα της πόλης Κάλους, που βρίσκεται στον νομό Ιβάνο-Φρανκίβσκ, οι Γερμανοί έκαψαν την εκκλησία, το μισό χωριό και εκτέλεσαν εβδομήντα ανθρώπους.²⁰

Στα τέλη του 1943 και το 1944, καθώς ο γερμανικός στρατός υποχωρούσε από την Ουκρανία, οι Γερμανοί, ακολουθώντας την τακτική της «καμένης γης», προσπαθούσαν να πάρουν μαζί τους οποιαδήποτε πολύτιμα αντικείμενα. Για παράδειγμα, αποσυναρμολογούσαν και έπαιρναν μαζί τους τον μηχανικό εξοπλισμό των εργοστασίων, τα σιδηροδρομικά βαγόνια, ενώ κατέστρεφαν απλώς όσα δεν μπορούσαν να εκκενώσουν. Τον Οκτώβριο του 1943 από το Κίεβο αναχώρησαν για τη Γερμανία πολλά βαγόνια με τα τελευταία εναπομείναντα πολύτιμα αντικείμενα, καθώς και ο εξοπλισμός των ερευνητικών ινστιτούτων και εργοστασίων, έτσι ώστε να μη μείνει τίποτα στην πόλη²¹. Πριν την αποχώρησή τους από τον νομό Ρίβνε το 1944, οι Γερμανοί κατέστρεψαν δύο ξενοδοχεία, 83 μαγαζιά, 24 εστιατόρια, δύο εργοστάσια, καθώς

¹⁵ TSDAGO, 57/4/4, σ. 17.

¹⁶ TSDAGO, 94/1/1, σ. 26. Εκτιμάται ότι ο συνολικός αριθμός των θυμάτων είναι πολύ μεγαλύτερος.

¹⁷ TSDAGO, 62/1/1629, σ. 58.

¹⁸ TSDAGO, 62/1/254, σ. 29.

¹⁹ D. Shumuk, (1974), *Beyond the Eastern Horizon*, Παρίσι, σ. 9. Συνολικά στο Μάλιν πέθαναν 800 άνθρωποι. Ο επίσκοπος Πλάτων (Αρτεμιούκ) σε γράμμα του προς τον αρχιεπίσκοπο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας Πολύκαρπο (Σικόρσκι) της 20.07.1943 αναφέρει και άλλες δύο παρόμοιες περιπτώσεις, που διαδραματίστηκαν τον ίδιο μήνα. Βλ. στο TSDAVO (ουκρ. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Tsentralnyj Derzhavnyj Arhiv Vyschyh Organiv Vlady ta Upravlinnya Ukrainy, Κεντρικό Κρατικό Αρχείο των Ανώτατων Οργάνων της Εξουσίας και της Διοίκησης της Ουκρανίας), 3833/1/90, σ. 13, στο Α.Ν. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt., τ. 1: 1939-1943* (Ουκρανικές εθνικιστικές οργανώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Έγγραφα : 2 τόμοι, τ. 1 : 1939-1943), ROSSPEN, Μόσχα, σ. 670.

²⁰ O. Zeleniuk, (2003), *My bygone years. Memories*, Λβιβ, σ. 45.

²¹ BA (γερμ. Bundesarchiv, Γερμανικό Ομοσπονδιακό Αρχείο, Κόμπλεντς) R 6/170, Βλ. στο V. Kosyk (επιμ.) (2000), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945): 4t.* (Ουκρανία στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στα έγγραφα. Συλλογή των γερμανικών αρχειακών εγγράφων (1944-1945) στους 4 τόμους), Λβιβ, τ. 4, σ. 99.

και ορθόδοξες και καθολικές εκκλησίες²². Συνολικά, στη δίκη της Νυρεμβέργης το 1945-1946 η σοβιετική πλευρά δήλωσε πως στη Σοβιετική Ένωση, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, οι Γερμανοί έκαψαν, κατέστρεψαν, λεηλάτησαν και βεβήλωσαν 1670 ορθόδοξες εκκλησίες, 237 εκκλησίες της Καθολικής Εκκλησίας, 69 ξωκλήσια, 532 συναγωγές και 258 ιδρύματα τα οποία ανήκαν σε διάφορα θρησκευτικά δόγματα²³. Επομένως, η ερώτηση που προκύπτει είναι κατά πόσο μπορεί να γίνεται λόγος για αναβίωση της χριστιανικής πίστης στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Ένα άλλο ερώτημα που προκύπτει από τη μελέτη των θρησκευτικών ζητημάτων στην εξεταζόμενη περίοδο είναι εάν υπήρχε στην πραγματικότητα η «ελευθερία» της πίστης την οποία διακήρυξαν οι Γερμανοί και η οποία προϋποθέτει την ανεμπόδιστη έκφραση των θρησκευτικών συναισθημάτων και την απουσία πίεσης εκ μέρους της διοίκησης. Σύμφωνα με τη γερμανική εκδοχή, η θρησκευτική δραστηριότητα του πληθυσμού στα κατεχόμενα εδάφη ήταν έκφραση της χαράς και της ευγνωμοσύνης του ντόπιου λαού προς τους Γερμανούς «απελευθερωτές» από τους κομμουνιστές²⁴. Σημειώνεται πως αυτή την άποψη, ιδίως στην αρχή της κατοχής, συμμεριζόταν μια μερίδα του ντόπιου πληθυσμού. Για παράδειγμα, στο χωριό Μπολσάγια Ομπούχοβκα του νομού Ισμαήλ²⁵ Σοβιετικοί αντάρτες βρέθηκαν αντιμέτωποι με μια εξαμελή οικογένεια, με τέσσερις γιους ηλικίας 19-26 ετών, τα μέλη της οποίας έφτιαχναν αυτοσχέδιες προκηρύξεις με τις οποίες καλούσαν τον λαό να δοξάζει τον Θεό που τους έστειλε τους Γερμανούς ως «απελευθερωτές» από τους Εβραίους και τους κομμουνιστές²⁶. Πράγματι, κατά τις πρώτες μέρες της γερμανικής κατοχής, όχι μόνο στη Δυτική Ουκρανία, αλλά και στην Ανατολική, ο κόσμος προσέφερε στους Γερμανούς κατά την είσοδό τους στην πόλη ψωμί κι αλάτι²⁷. Στο Κίεβο μια μερίδα του πληθυσμού καλωσόριζε τους Γερμανούς με λουλούδια²⁸. Αυτοί οι άνθρωποι όχι μόνον έβλεπαν τους Γερμανούς ως

²² V.A. Begma, (1945), *Zlochyny nimtsiv I narodna borotba na Rovenshyni*, ό.π., σ. 11. Η πόλη Ρίβνε απελευθερώθηκε από τους κατακτητές στις 5 Φεβρουαρίου 1944. Βλ. στον ίδιο, σ. 34.

²³ *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, τ. 1. (1947), ό.π., σ. 59· *Niurnbergskej protsess. Sbornik materialov v 8 t.*, τ. 1, ό.π., σ. 615.

²⁴ TSDAGO, 62/1/273, σ. 34.

²⁵ Στα ουκρανικά το εν λόγω χωριό ονομάζεται Βελίκα Ομπούχιβκα. Σημειωτέον ότι ο νομός του Ισμαήλ υπήρχε από το 1940 έως το 1954, οπότε εντάχθηκε στον νομό της Οδησσού.

²⁶ TSDAGO, 130/1/231, σσ. 5-39.

²⁷ H. Linge, (2009), *With Hitler to the End. The Memoir of Hitler's Valet*, Skyhorse Publishing, Νέα Υόρκη σ. 146· Άγνωστος συγγραφέας, «My vitaly hlibom I sillyu» («Εμείς καλωσορίσαμε με ψωμί και αλάτι»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ] [«Φωνή της Ουκρανίας»], φ. 1, 30.08.1941, σ. 2. Η υποδοχή επισκεπτών με ψωμί κι αλάτι αποτελεί πανάρχαιο έθιμο των Ανατολικών Σλάβων, προγόνων σημερινών Ουκρανών, Ρώσων και Λευκορώσων.

²⁸ L. V. Dudin, *V okkupatsii* (Στην κατοχή), βλ. στο *Pod nemtsami. Vospominaniya, svidetelstva, dokumenty*.

«απελευθερωτές» από τον κομμουνιστικό ζυγό, όπως συνέβαινε στη Δυτική Ουκρανία²⁹, αλλά και ως φορείς της υψηλής γερμανικής κουλτούρας. Ως συνέπεια των παραπάνω και σε συνάρτηση με τα χριστιανικά φρονήματα ανθρώπων κυρίως μεγαλύτερων ηλικιών, η άδεια των γερμανικών αρχών για το άνοιγμα των εκκλησιών και η βοήθεια των Γερμανών στρατιωτών στην ανοικοδόμησή τους αξιολογούνταν πολύ θετικά από τον ντόπιο πληθυσμό.

Από την άλλη μεριά, πρέπει να επισημάνουμε ότι η συγκεκριμένη συμπεριφορά των κατοίκων της Ουκρανίας, δηλαδή η υποστήριξη και η εξύμνηση προς τους Γερμανούς, παρατηρούνταν μόνο τους πρώτους μήνες της κατοχής. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην αλλαγή της αντίληψης και της συμπεριφοράς του ντόπιου πληθυσμού προς του Γερμανούς συνέβαλαν οι νίκες του Κόκκινου Στρατού, η καιροσκοπική και ιδιοτελής πολιτική των γερμανικών αρχών προς την Ορθόδοξη Εκκλησία, καθώς και η απάνθρωπη μεταχείριση του ντόπιου πληθυσμού από τα όργανα της γερμανικής κατοχικής διοίκησης. Ο Β. Μπέγμα, ο οποίος τον Αύγουστο-Σεπτέμβριο του 1943 βρισκόταν στον νομό του Ρίβνε ως επικεφαλής ομάδας Σοβιετικών ανταρτών, σημειώνει στην αναφορά του στον Τ. Στροκάτς, επικεφαλής του Επιτελείου του σοβιετικού ανταρτικού κινήματος στην Ουκρανία³⁰, πως ο λαός χλεύαζε την προκηρυχθείσα από τους Γερμανούς «ελευθερία» της πίστης, δημιουργώντας ένα ρητό: «όταν πηγαίναμε στο σινεμά μάς δίνανε κιλά, τώρα στην εκκλησιά μάς δίνουνε 200 γραμμάρια»³¹.

Προκειμένου να μελετήσουμε αποτελεσματικά το εν λόγω θέμα πρέπει να κάνουμε μερικές θεωρητικές επισημάνσεις, οι οποίες θα αποτελέσουν το θεωρητικό υπόβαθρο της εργασίας. Κατά πρώτον, η πολιτική των γερμανικών αρχών προς τις Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ουκρανία απορρέει από τη ναζιστική ιδεολογία, η οποία αντικατοπτρίζεται σε ορισμένα ιδρυτικά κείμενα του Εθνικοσοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος της Γερμανίας (γερμ. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei, ελλ. ΝΣΔΑΠ) και, πρωτίστως, στο *Mein Kampf*

Istoriko-dokumentalnuj sbornik/Sostavitel K.M. Aleksandron (2011), (Υπό τους Γερμανούς. Αναμνήσεις, μαρτυρίες, έγγραφα. Συλλογή ιστορικών εγγράφων)/ Συντάκτης Κ. Μ. Αλεξάνδροβ, Scriptorium, Αγία Πετρούπολη, σ. 268.

²⁹ Αξίζει να προστεθεί ότι η πλειονότητα των ανθρώπων στις περιοχές που προσαρτήθηκαν στην ΕΣΣΔ το 1939, Ουκρανοί εμικρέδες και μέλη της Οργάνωσης των Ουκρανών εθνικιστών (ΟΟΥΝ) καταλόγιζαν στη σοβιετική εξουσία τον μεγάλο λιμό του 1932-1933, τις «εκκαθαρίσεις» των ετών 1937-1938, τις μαζικές δολοφονίες στις φυλακές το 1941 πριν την απόσυρση των σοβιετικών στρατευμάτων, τις μαζικές εκτοπίσεις πληθυσμών κλπ. Βλ. Συνέντευξη του γερμανικού ραδιοφωνικού σταθμού με τον Σ. Μπαντέρα στην Κολωνία, στο Stepan Bandera ...koly odyn skazhe: Slava Ukraini! (2015) (Στεπάν Μπαντέρα ...όταν ένας θα πει : Δόξα στην Ουκρανία!), Discursus, Ιβάνο-Φρανκίβσκ, σσ. 94-95. Η συνέντευξη έγινε το 1954.

³⁰ Το εν λόγω Επιτελείο ιδρύθηκε στις 30 Μαΐου 1942. Βλ. στο Ο. Subtelny, (2000) [1988], Ukraine: a history, 3rd ed., University of Toronto Press, Τορόντο, σ. 475.

³¹ TSDAGO, 62/1/1629, σ. 139.

(«Ο Αγών μου»), του ιδρυτή και ηγέτη του Αδόλφου Χίτλερ. Η ιδεολογία του ναζιστικού κράτους πρέσβευε το δόγμα της ανωτερότητας των Γερμανών έναντι των υπολοίπων λαών, οι οποίοι νοούνταν ως υποδεέστεροι και άρα μη ικανοί να διάγουν ανεξάρτητο πολιτικό βίο. Επιπλέον, σύμφωνα με τη ναζιστική φυλετική ιεράρχηση, που αποτελούσε τον πυρήνα της ιδεολογίας τους³², εάν οι βόρειοι λαοί της Ευρώπης βρίσκονταν πλησιέστερα στο γερμανικό έθνος, οι Σλάβοι ανήκαν στο τελευταίο σκαλοπάτι της φυλετικής πυραμίδας³³. Σε χειρότερη θέση ήταν μόνο Εβραίοι και Αθίγγανοι³⁴, οι οποίοι ενοχοποιήθηκαν για όλα τα δεινά της γερμανικής κοινωνίας και, επομένως, σύμφωνα με τη ναζιστική ιδεολογία, δεν είχαν δικαίωμα στη ζωή³⁵.

Επίσης, η πολιτική των γερμανικών αρχών προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες πρέπει να εξετάζεται ως μέρος της γενικότερης πολιτικής των Ναζί ως προς τη διοίκηση των ανατολικών εδαφών που κατακτήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου. Σε αυτό το σημείο πρέπει να προσθέσουμε ότι πολλά πειράματα τα οποία οι Ναζί δεν μπορούσαν να πραγματοποιήσουν στη Γερμανία έλαβαν χώρα στην Ανατολή, δηλαδή στην Πολωνία, στη Ρωσία, στη Λευκορωσία και στην Ουκρανία. Αυτό οφείλεται στο ότι εντός Γερμανίας η γερμανική κοινή γνώμη δεν αποδεχόταν απόλυτα τα ειδικά μέτρα των Ναζί, όπως την ευθανασία³⁶, τη θανάτωση των Εβραίων και τα θρησκευτικά πειράματα, ενώ δεν ενδιαφερόταν καθόλου για τη διεξαγωγή των ίδιων πειραμάτων στα ανατολικά καταληφθέντα εδάφη.

Παράλληλα, η γερμανική πολιτική απέναντι στις Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ουκρανία πρέπει να μελετηθεί ως απόρροια της θρησκευτικής πολιτικής των Ναζί στην ίδια τη Γερμανία και στα πλαίσια της θρησκευτικής πολιτικής για την Ουκρανία γενικότερα. Όσον αφορά τους απώτερους στόχους της γερμανικής πολιτικής προς την Ορθοδοξία στην Ουκρανία, πρέπει να σημειώσουμε ότι έπρεπε να εναρμονίζονται με τη θρησκευτική πολιτική των Ναζί στη Γερμανία. Για τους ηγέτες του ναζιστικού κόμματος, ο μεγαλύτερος κίνδυνος στην υλοποίηση

³² I. Kershaw, (2008), *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, Yale University Press, Λονδίνο, σ. 166· T. Ceran, (2020) [2015], *The History of a Forgotten German Camp. Nazi Ideology and Genocide at Szmalcówka*, Bloomsbury Academic, Λονδίνο, σ. 14.

³³ T. Ceran, (2020) [2015], *The History of a Forgotten German Camp*, ό.π., σσ. 16-17.

³⁴ Εάν στην αρχή στην άκρως εχθρικής ρητορικής των γερμανικών αρχών εναντίων των Αθιγγάνων υπερίσχυαν κοινωνικά κριτήρια, από το 1938 οι Αθίγγανοι, όπως και οι Εβραίοι, θεωρούνται φυλετικά υποδεέστεροι. Βλ. στο G. Lewy, (2000), *The Nazi Persecution of the Gypsies*, Oxford University Press, σσ. 36-37.

³⁵ H. Linge, (2009), *With Hitler to the End*, ό.π., σ. 126· T. Ceran, (2020) [2015], *The History of a Forgotten German Camp*, ό.π., σ. 18.

³⁶ G. Hohendorf, *The National Socialist Patient Murders Between Taboo and Argument: Nazi Euthanasia and the Current Debate on Mercy Killing*, στο W. Bialas, L. Fritze (επιμ.) (2014), *Nazi Ideology and Ethics*, Cambridge Scholars Publishing, σ. 283. Για την ευθανασία είτε «πρόγραμμα T-4», το οποίο υλοποιούνταν από το 1939 έως το 1941, βλ. στο J. Lewy, (2017), *Drugs in Germany and the United States, 1819–1945. The Birth of Two Addictions*, Nomos Verlagsgesellschaft, Μπάντεν-Μπάντεν, σ. 152.

των στόχων τους προερχόταν από τον στρατό και από τη Χριστιανική Εκκλησία, η οποία με τις ευσπλαχνικές ιδέες της αντιστεκόταν στη μεταμόρφωση της γερμανικής κοινωνίας κατά τα ναζιστικά ιδεώδη³⁷. Συνεπώς, μετά την άνοδό τους στην εξουσία, οι Ναζί συγκρούστηκαν με την Καθολική Εκκλησία³⁸. Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γερμανική θρησκευτική πολιτική προς την Ορθοδοξία στην Ουκρανία δεν μπορούσε να αποκλίνει σημαντικά από τη θρησκευτική πολιτική προς τη Χριστιανική Εκκλησία, όπως εφαρμοζόταν εντός Γερμανίας. Ως εκ τούτου, κρίνεται μεθοδολογικά ορθό να μελετάται η θρησκευτική πολιτική των γερμανικών αρχών στην Ουκρανία ως προέκταση της θρησκευτικής πολιτικής των Ναζί στη Γερμανία. Όπως αναφέρουν μελετητές, στους στόχους της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής συγκαταλέγονταν η διάβρωση των εκκλησιαστικών θεσμών, η δημιουργία σχέτων και ο έλεγχος του κλήρου και των θρησκευτικών φρονημάτων του πληθυσμού³⁹. Ο τελικός στόχος των Ναζί ήταν η εγκαθίδρυση, τόσο στη Γερμανία όσο και στις ανατολικές κατεχόμενες περιοχές, της λεγόμενης «νέας θρησκείας», δηλαδή ενός κράματος δοξασιών αποτελούμενου από στοιχεία παγανισμού, σαμανισμού κλπ⁴⁰.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω και δίνοντας έμφαση στο γεγονός ότι οι αξίες του Χριστιανισμού βρίσκονταν σε αντιδιαστολή με τη ναζιστική ιδεολογία, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η γερμανική θρησκευτική πολιτική προς τις Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ουκρανία είχε καιροσκοπικό χαρακτήρα και εξαρτιόταν από τις συνθήκες διεξαγωγής του πολέμου. Ως εκ τούτου, οι δύο Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ουκρανία μπορούν να ιδωθούν ως μέσο για την επίτευξη στόχων της γερμανικής κατοχικής διοίκησης.

Ιστοριογραφική επισκόπηση

Ανάμεσα στην πλούσια βιβλιογραφία ξεχωρίζουν πρωτίστως οι μελέτες που πραγματεύονται την ιστορία της Ουκρανίας, όπως, για παράδειγμα, τα πονήματα των ιστορικών Ο. Σουμπτέλνι, Π.Ρ. Μαγκότσι, Σ. Πλόχι κλπ. Ειδικά με την ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ασχολήθηκαν οι Μπ. Λιντλ Χαρτ, Μ. Ζιλμπέρτ, Μ. Μαζάουερ και

³⁷ I. Kershaw, (2008), *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, ό.π., σ. 166.

³⁸ J. Cornwell, (1999), *Hitler's Pope. The Secret History of Pius XII*, Penguin Books, Νέα Υόρκη, σσ. 108-109.

³⁹ D. Vedeneev, (2016), *Ateisty v mundirah. Sovetskie spetsluzhby i religioznaya sfera Ukrainy* (Αθεϊστές στις στολές. Οι σοβιετικές ειδικές υπηρεσίες και ο θρησκευτικός τομέας της Ουκρανίας), Αλγόριθμος, Μόσχα, σ. 66.

⁴⁰ Ως άνω: Μ.Β. Shkarovskij, «V oblasti religii konechnoj tselju ideologov natsizma bulo totalnoe unichtozhenie hristianskoj Tserkvi» («Στο πεδίο της θρησκείας ο τελικός σκοπός των ιδεολόγων του ναζισμού ήταν ολοσχερής καταστροφή της χριστιανικής Εκκλησίας»), στον σύνδεσμο: <http://www.patriarchia.ru/db/print/1147202.html> (28.09.2021).

Σνάνιντερ. Τα βιβλία των Ι. Κέρσοου και Π. Λόνγκεριχ είναι αφιερωμένα στη μελέτη των βιογραφιών των Χίτλερ και Χίμλερ, αντίστοιχα. Με την ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης ασχολήθηκαν η Γ. Κατσόβσκα-Μαλιγκούδη και ο Ν. Παπαστρατηγάκης. Στη μελέτη της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία και στη μαζική εξόντωση των Εβραίων στο Μπάμπιν Γιαρ του Κιέβου είναι αφιερωμένα έργα του Κ. Μπέρκχοφ⁴¹. Ο Β. Κόσικ στα βιβλία του μελετάει τη γερμανική πολιτική στην Ουκρανία και τις συνθήκες της κατοχής στη χώρα. Σημειωτέον, ότι τα βιβλία του εμπεριέχουν δημοσιεύσεις πολλών γερμανικών εγγράφων.

Με την ιστορία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησία ασχολήθηκαν επισταμένως οι Β. Φειδάς, Τ. Μπρέμερ⁴², Ντ. Καλκαντζίεβα κ.ά. Στη Ρωσία με το εν λόγω θέμα ασχολήθηκαν οι Μ.Β. Σκαρόφσκι, Ντ. Ποσπελόφσκι, Β. Τσίπιν κλπ. Επιπροσθέτως, στα αναφερθέντα έργα των μελετητών αναλύεται λεπτομερώς η θρησκευτική κατάσταση που διαμορφώθηκε στην Ουκρανία την περίοδο της γερμανικής κατοχής.

Στην εκτενή βιβλιογραφία που ασχολείται με τη γερμανική θρησκευτική πολιτική στην Ουκρανία, ξεχωρίζουν πρωτίστως οι μελέτες των Φ. Χέγιερ, Χ. Φάγιερσαιντ, Β. Αλεξέγιεφ και Θ. Σταύρου. Ο Τ. Άρμστρονγκ στη μελέτη του αναλύει το φαινόμενο του ουκρανικού εθνικισμού, που εμφανίστηκε στα χρόνια του πολέμου, σε συνάρτηση με την ίδρυση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας στην Ουκρανία. Με τη μελέτη της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, με ειδική έμφαση στη Βολυνία, ασχολήθηκε ο Ν. Στοκολός. Το πόνημα του ερευνητή από την Ουκρανία Α. Σμιρνόφ είναι αφιερωμένο στον επίσκοπο Μστισλάβ (Στεπάν Σκρίπνικ, 1898-1993, Γκρίμσμπι) και στη συνεισφορά του στην ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας⁴³. Στην εκμετάλλευση του ορθοδόξου κλήρου και των θρησκευτικών φρονημάτων του πληθυσμού της Ουκρανίας από τις ειδικές γερμανικές υπηρεσίες, καθώς και στη συνεργασία της ιεραρχών της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας με αυτές είναι αφιερωμένες οι μελέτες του Ντ. Βεντενέγιεφ⁴⁴.

Ξεχωριστή θέση καταλαμβάνει η τετράτομη μονογραφία του Ι. Βλασόφσκι, που αφορά τη μελέτη της ιστορίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία του Ι. Βλασόφσκι. Το

⁴¹ K. Berkhoff, (2004), Harvest of despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule, The Belknap Press of Harvard University Press, Κέμπριτζ.

⁴² T.S. Bremer (επιμ.) (2008), Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe: Encounters of Faiths, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη.

⁴³ Smirnov A., (2009), Mstyslav (Skrypnyk): hromadsko-politychnyj i tserkovnyj diyach, 1930-1944 (Μστισλάβ (Σκρίπνικ): κοινωνικο-πολιτικό πρόσωπο και εκκλησιαστικός λειτουργός, 1930-1944), Smoloskyp, Κίεβο.

⁴⁴ D. Vedeneev, (2016), Ateisty v mundirah. Sovetskie spetsluzhby i religioznya sfera Ukrainy, ό.π.

δεύτερο μέρος του τέταρτου τόμου του εν λόγω πονήματος είναι αφιερωμένο στη γερμανική θρησκευτική πολιτική στην Ουκρανία και στην ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας την περίοδο της γερμανικής κατοχής⁴⁵. Σημειωτέον ότι ο συγγραφέας ήταν αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων και, ως βοηθός του αρχιεπίσκοπου Πολυκάρπου (Σικόρσκι), έλαβε ενεργό ρόλο στη σύσταση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας στην Ουκρανία.

Πρωτοτυπία της διατριβής

Κατά τη διάρκεια της έρευνας μελετήθηκε η θρησκευτική πίστη του ντόπιου πληθυσμού την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία. Μελετώντας το φαινόμενο της έξαρσης της θρησκευτικής ζωής, το οποίο παρατηρείται τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία, αναλύθηκε η συμβολή του γερμανικού στρατού στην ανοικοδόμηση της θρησκευτικής ζωής στις κατεχόμενες περιοχές. Αποδείχθηκε ότι οι γερμανικές αρχές, παρά την πολιτική μαζικού ανοίγματος των ορθόδοξων εκκλησιών στην κατεχόμενη Ουκρανία, συνέβαλαν ελάχιστα στην αναβίωση της θρησκευτικής δραστηριότητας του ντόπιου πληθυσμού. Αντιθέτως, αποδείχθηκε ότι τα αίτια αυτού του φαινομένου ανάγονται στη διατήρηση της ορθόδοξης πίστης από το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της Σοβιετικής Ουκρανίας, παρά τον διαρκή διωγμό της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας από τις σοβιετικές αρχές.

Παρά τους ισχυρισμούς μερικών ιστορικών, όπως ο Ντ. Βεντενέγιεφ⁴⁶, στην παρούσα εργασία αποδείχθηκε ότι τα αίτια του θρησκευτικού διχασμού στην κατεχόμενη Ουκρανία, που είχε ως αποτέλεσμα τη σύσταση των δύο ανταγωνιστικών Ουκρανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών, ανάγονται στην περίοδο 1917-1920, όταν ένα μέρος του κλήρου και του ουκρανικού πληθυσμού εξέφρασε την επιθυμία να αποκτήσει Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Συγκρίνοντας τα γεγονότα που συνέβαιναν στον εκκλησιαστικό τομέα στην Ουκρανία, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, με τα αντίστοιχα στη Λευκορωσία, όπου οι Γερμανοί, για να διασπάσουν τον ενιαίο εκκλησιαστικό χώρο, χρειάστηκαν να φέρουν από το εξωτερικό ιερείς που υποστήριζαν την αυτοκεφαλία, καταρρίφθηκε το επιχείρημα περί της συμβολής των Ναζί στην ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Αποδείχθηκε ότι η

⁴⁵ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy* (Ιστορία της Ουκρανικής Ορθόδοξης εκκλησίας), τ. 4, μέρος 2, Κίεβο.

⁴⁶ Σύμφωνα με τον ερευνητή, οι υπαίτιοι του θρησκευτικού διχασμού στην Ουκρανία το 1941 ήταν οι επίσκοποι αυτοκεφαλίστές Πολύκαρπος (Σικόρσκι) και Μστισλάβ (Σκρίπνικ). Βλ. στο D. Vedeneev, (2016), *Ateisty v mundirah*, ό.π., σσ. 75, 105.

αρχική στάση των γερμανικών αρχών απέναντι στη δραστηριότητα των ιερέων αυτοκεφαλιστών στην Ουκρανία ήταν ουδέτερη, διότι εκείνοι με τη δράση τους υπέσκαπταν την ενότητα του θρησκευτικού χώρου και έβλαπταν τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία. Η αλλαγή της οφείλεται στην αύξηση της δραστηριότητας των εκκλησιαστικών λειτουργιών της νεοσύστατης Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, αφενός, και των ουκρανικών εθνικιστικών κύκλων, που αγωνίζονταν για την ανεξαρτησία της Ουκρανίας, αφετέρου, για τους οποίους η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία έγινε τόπος προσφυγής και δραστηριοποίησης μετά από διωγμούς που εξαπέλυσαν εναντίον τους οι γερμανικές αρχές.

Επίσης, στα πλαίσια ανάλυσης της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής στην Ουκρανία μελετήθηκαν λεπτομερώς εκφάνσεις της συμπεριφοράς των Γερμανών, όπως η λεηλασία και η βεβήλωση ιερών χώρων, η χρήση των Ορθοδόξων Εκκλησιών για προπαγανδιστικούς σκοπούς και η καταστροφή των ορθοδόξων εκκλησιών πριν την αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων. Επομένως, αποδείχθηκε και τεκμηριώθηκε ο καιροσκοπικός και ιδιοτελής χαρακτήρας της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής προς την Ορθοδοξία στην κατεχόμενη Ουκρανία.

Επίσης, η παρούσα διατριβή συμβάλλει στην κατανόηση του ρόλου των ορθοδόξων ιερέων κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία, εστιάζοντας στη μελέτη της συμπεριφοράς όσων συνεργάστηκαν με τις γερμανικές αρχές και όσων αρνήθηκαν τέτοια προοπτική. Παράλληλα, στην παρούσα εργασία μελετήθηκαν οι σχέσεις των Σοβιετικών ανταρτών με τους ορθοδόξους ιερείς που λειτουργούσαν στην κατεχόμενη Ουκρανία. Αποδείχθηκε ότι η στάση των Σοβιετικών ανταρτών προς τους ορθοδόξους ιερείς εξαρτιόταν πλήρως από την πολιτική της ηγεσίας της Σοβιετικής Ένωσης προς τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία.

Επιπρόσθετα, στην παρούσα εργασία μελετήθηκε η μεταβολή στην αντιμετώπιση του ντόπιου πληθυσμού από την ηγεσία του ναζιστικού κράτους, η οποία κυμάνθηκε από τη θεώρηση των Ουκρανών ως υποδεέστερων ανθρώπων έως την «αποδοχή» της προέλευσής τους από την Άρια φυλή, παραδοχή που οφειλόταν στην ανάγκη προσέλκυσης νέων πολεμιστών στις γερμανικές στρατιωτικές δυνάμεις και στην εξασφάλιση της υποστήριξης του ντόπιου πληθυσμού ενόψει των επιθέσεων του Κόκκινου Στρατού.

Υλικό.

Για τη συγγραφή της εργασίας χρησιμοποιήθηκε πρωτογενές υλικό που αποτελείται από απομνημονεύματα, άρθρα στις κατοχικές εφημερίδες και έγγραφα των διοικητικών αρχών. Ανάμεσα στα απομνημονεύματα διακρίνονται οι αναμνήσεις των απλών ανθρώπων, που έζησαν την περίοδο της γερμανικής κατοχής, των αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ, των μελών της Οργάνωσης των Ουκρανών Εθνικιστών⁴⁷ (ουκρ. *Організація українських націоналістів, ΟΟΥΝ*) και των ηγετών του κινήματος των Σοβιετικών ανταρτών. Άρθρα στις κατοχικές εφημερίδες αποτελούν, επίσης, μια πρόσθετη πηγή πληροφοριών, ιδίως όσον αφορά τη μελέτη της θρησκευτικής δραστηριότητας των κατοίκων της Ουκρανίας την περίοδο της γερμανικής κατοχής. Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν δημοσιευμένα έγγραφα που εξετάστηκαν στη δίκη της Νυρεμβέργης (αγγλ. *Military International Trial, MIT*), καθώς και οι δημοσιεύσεις των σοβιετικών αρχών σχετικά με τις θηριωδίες των Γερμανών στα κατεχόμενα εδάφη. Μια ξεχωριστή πηγή αποτελεί η επιστολογραφία και, συγκεκριμένα, τα γράμματα των ιεραρχών των Αυτοκέφαλων Ορθόδοξων Εκκλησιών της Πολωνίας και της Ουκρανίας. Στην τελευταία υποκατηγορία των δημοσιευμένων πηγών ανήκουν έγγραφα των γερμανικών κατοχικών αρχών, τα οποία δημοσιεύτηκαν στην τετράτομη πραγματεία του Β. Κόσικ.

Στις αδημοσίευτες πηγές ανήκουν πρωτίστως έγγραφα των σοβιετικών αρχών, που βρίσκονται στα ακόλουθα αρχεία της Ουκρανίας: στο Κεντρικό Κρατικό Αρχείο των Κοινωνικών Ενώσεων (TSDAGO), στο Κεντρικό Κρατικό Αρχείο των Ανώτατων Οργάνων της Εξουσίας και της Διοίκησης της Ουκρανίας (TSDAVO), στο Κρατικό αρχείο του νομού Κιέβου και στο Αρχείο της Υπηρεσίας Ασφαλείας⁴⁸ στο Κίεβο της Ουκρανίας. Τα εν λόγω έγγραφα περιλαμβάνουν περιγραφές του καθημερινού βίου υπό τη γερμανική κυριαρχία, αναφορές των διοικητών των Σοβιετικών ανταρτών και, σε μικρότερο βαθμό, μεταφράσεις γερμανικών εγγράφων. Σημαντική συλλογή εγγράφων που εμπεριέχουν πολύτιμες πληροφορίες για τους επιφανείς Ουκρανούς κληρικούς, καθώς και για τους ηγέτες της ΟΟΥΝ, βρίσκεται στα Εθνικά Αρχεία του Ηνωμένου Βασιλείου. Επίσης, από την ερευνήτρια μελετήθηκαν έγγραφα τα οποία βρίσκονται στον καθεδρικό ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Σούμι.

Μεθοδολογία

⁴⁷ Για την ίδρυση και δράση της εν λόγω οργάνωσης βλ. στο 1.1.1. της παρούσας εργασίας.

⁴⁸ Υπηρεσία Ασφαλείας της Ουκρανίας (ουκρ. *Служба Безпеки України, Sluzhba Bezpeky Ukrainy*), κατά τη σύντμηση ΣΜΠΟΥ.

Κατά τη συγγραφή της παρούσας εργασίας χρησιμοποιήθηκαν, κατά πρώτον, γενικές φιλοσοφικές μέθοδοι, όπως ανάλυση, σύνθεση κλπ. Από ειδικές μεθόδους χρησιμοποιήθηκε εκτενώς η συστημική προσέγγιση, η οποία έγκειται στη μελέτη ενός επιμέρους θέματος ως μέρους της συνολικής διαδικασίας, με την οποία βρίσκεται σε συνεχή αλληλεπίδραση. Ως εκ τούτου, η λειτουργία του θεσμού της Εκκλησίας την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία πρέπει να μελετάται σε συνάρτηση με το γερμανικό κατοχικό καθεστώς, το οποίο επιβλήθηκε από τις γερμανικές αρχές στην Ουκρανία. Επίσης, στο πλαίσιο της συστημικής προσέγγισης, η γερμανική θρησκευτική πολιτική στην Ουκρανία πρέπει να ιδωθεί ως απόρροια της ναζιστικής ιδεολογίας και ως προέκταση της θρησκευτικής πολιτικής που εφαρμοζόταν στη Γερμανία.

Βάσει της συγκριτικής μεθόδου, η αντιπαραβολή των γεγονότων που διαδραματίζονταν σχεδόν ταυτόχρονα στη Ρωσία, στη Λευκορωσία και στην Ουκρανία μάς οδηγεί στην κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων που έλαβαν χώρα στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Επίσης, η σύγκριση της γερμανικής πολιτικής προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες με τη γερμανική πολιτική προς την Ουνιτική Εκκλησία μάς επιτρέπει να αποφανθούμε επί της ουσίας για τη γερμανική θρησκευτική πολιτική. Η ιστορική μέθοδος μας βοηθάει να μελετήσουμε τις ρίζες του κινήματος για την Αυτοκεφαλία στην Ουκρανία. Επομένως, η μελέτη των συνθηκών εμφάνισης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας το 1942 μας οδηγεί στην κατανόηση της σύστασης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας το 2019. Επιπλέον, κατά τη μελέτη χρησιμοποιήθηκαν τόσο η ποσοτική όσο και η ποιοτική μέθοδος. Η δεύτερη έγκειται στην ανάδειξη των ουσιωδών χαρακτηριστικών ενός φαινομένου.

Διάρθρωση εργασίας

Η παρούσα εργασία αποτελείται από εισαγωγή, γενικά συμπεράσματα και επτά κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο εστιάζει στη σημασία της Ουκρανίας για τους Ναζί κατά την προπαρασκευή και διεξαγωγή του πολέμου. Το δεύτερο κεφάλαιο ασχολείται με την αναβίωση της θρησκευτικής δραστηριότητας στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της κατοχής. Το τρίτο κεφάλαιο μελετάει τον ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τη δραστηριότητα του ορθοδόξου κλήρου κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Το τέταρτο κεφάλαιο πραγματεύεται τη δημιουργία των δύο Ορθοδόξων Εκκλησιών στην Ουκρανία. Το πέμπτο κεφάλαιο μελετάει τη γερμανική πολιτική απέναντι στις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες. Το έκτο κεφάλαιο

εστιάζει στην εκμετάλλευση των Ορθοδόξων Εκκλησιών από τη γερμανική κατοχική διοίκηση. Το έβδομο κεφάλαιο μελετά τις απόπειρες εγκαθίδρυσης της «νέας θρησκείας» στα ουκρανικά εδάφη κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

Κεφάλαιο 1. Η Ουκρανία στα σχέδια των Ναζί

Οι Γερμανοί άρχισαν να επιδεικνύουν ενδιαφέρον για την Ουκρανία ήδη από την εποχή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Εφόσον ο λαός της Ρωσικής Αυτοκρατορίας ήταν πολύ εξαθλιωμένος έπειτα από σχεδόν τέσσερα χρόνια πολέμου, οι μπολσεβίκοι, μετά την κατάληψη της εξουσίας τον Οκτώβριο του 1917, άρχισαν συνομιλίες με τις Κεντρικές Δυνάμεις στο Μπρεστ-Λιτόφσκ⁴⁹ για τη μονομερή έξοδό τους από τον πόλεμο. Παράλληλα, στο Κίεβο, η Τσεντράλνα Ράντα (ουκρ. Центральна Рада), η οποία συγκροτήθηκε στις 17 Μαρτίου 1917 υπό την προεδρία του ιστορικού Μ. Γκρουσέφσκι (1866-1934), ανέλαβε την εξουσία⁵⁰ και τον Νοέμβριο του 1917 άρχισε τη διαδικασία της αυτονομίησης από τη Ρωσία⁵¹. Ωστόσο, αποφεύγοντας την εκπροσώπησή της από την μπολσεβίκικη αποστολή στο Μπρεστ-Λιτόφσκ, αφενός, και επιδιώκοντας τη βοήθεια των Κεντρικών Δυνάμεων ενάντια στα στρατεύματα των μπολσεβίκων υπό τις οδηγίες του Μ. Μουραβγιόφ, που τον Ιανουάριο του 1918 είχαν εισβάλει στην Ουκρανία⁵², η αποστολή της Τσεντράλνα Ράντα στις 9 Φεβρουαρίου 1918 υπέγραψε τη συμφωνία του Μπρεστ-Λιτόφσκ με τις Κεντρικές Δυνάμεις, βάσει της οποίας οι Γερμανοί και Αυστριακοί θα παρείχαν στρατιωτική βοήθεια ενάντια στους μπολσεβίκους με αντάλλαγμα την αποστολή των τροφίμων από την Ουκρανία στις Κεντρικές Δυνάμεις⁵³. Βάσει της αναφερθείσας συμφωνίας, έφτασαν στην Ουκρανία 450 χιλ. Γερμανοί στρατιώτες με μοναδικό σκοπό την οικονομική εκμετάλλευση της χώρας⁵⁴. Ωστόσο, εφόσον η πρώτη ουκρανική κυβέρνηση δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την απρόσκοπτη ροή τροφίμων, στις 28 Απριλίου 1918 συντελέστηκε πραξικόπημα με τη βοήθεια των Γερμανών και

⁴⁹ Το Μπρεστ-Λιτόφσκ είναι μια πόλη, που αποτελεί το ιστορικό κέντρο της ουκρανικής εθνογεωγραφικής περιοχής Μπερεστεέιστινα, βρίσκεται σήμερα στη νοτιοδυτική Λευκορωσία. Η εν λόγω πόλη, η οποία από το 17ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα ονομαζόταν Μπρεστ-Λιτόφσκ, στον Μεσοπόλεμο ανήκε στην Πολωνία και ονομαζόταν Μπρεστ στο Μπουγκ. Το 1939 η πόλη ενσωματώθηκε στην ΕΣΣΔ και ονομάστηκε Μπρεστ (στα ουκρανικά Μπερέστια).

⁵⁰ Τότε για την εξουσία στην Ουκρανία συγκρούονταν η Προσωρινή Κυβέρνηση, τα Σοβιέτ και η Τσεντράλνα Ράντα. Βλ. στο P.R. Magocsi, (2010) [1996], A history of Ukraine: the land and its peoples, University of Toronto Press, σ. 479.

⁵¹ O. Glöckner, The Collaboration of Ukrainian Nationalists with Nazi Germany, στο Bitunjac M., Schoeps J.H., (επιμ.) (2021), Complicated Complicity: European Collaboration with Nazi Germany during World War II, Walter de Gruyter GmbH, Βερολίνο/Βοστώνη, σ. 85. Μόνο στις 22 Ιανουαρίου 1918 η Τσεντράλνα Ράντα κήρυξε την ανεξαρτησία της Ουκρανίας. Βλ. στο P.R. Magocsi, (2010) [1996], A history of Ukraine, ό.π., σ. 482.

⁵² O. Subtelny, (2000) [1988], Ukraine, ό.π., σσ. 351-352.

⁵³ Ως άνω, σ. 353· P.R. Magocsi, (2010) [1996], A history of Ukraine, ό.π., σ. 482.

⁵⁴ O. Subtelny, (2000) [1988], Ukraine, ό.π., σ. 353. Βάσει της συμφωνίας η Ουκρανία υποχρεώθηκε να προσφέρει στις Κεντρικές Δυνάμεις ένα εκατομ. τόνους σιτάρι μέχρι τις 31 Ιουλίου 1918. Βλ. στο P.R. Magocsi, (2010) [1996], A history of Ukraine, ό.π., σ. 486.

Αυστριακών⁵⁵, με το οποίο ανήλθε στην εξουσία ο στρατηγός Π. Σκοροπάντσκι (P. Skoropadsky, 1873-1945)⁵⁶. Στις 30 Απριλίου 1918, δεδομένων των αυταρχικών απόψεών του, ο Π. Σκοροπάντσκι αυτοανακηρύχθηκε ως Γέτμαν (γερμ. Hetman), δηλαδή ανώτατος ηγέτης της Ουκρανίας⁵⁷. Όμως, η εξουσία του κράτησε λιγότερο από οχτώ μήνες. Τον Νοέμβριο του 1918 οι εκπρόσωποι κυρίως των ουκρανικών σοσιαλιστικών κομμάτων Β. Βιννιτσένκο (V. Vynnychenko, 1880-1951), Σ. Πετλιούρα (S. Petliura, 1879-1926) και άλλοι, αντιδρώντας στην πολιτική του Π. Σκοροπάντσκι, που σκόπευε να ενώσει την Ουκρανία με την ελεύθερη από τους μολσεβίκους Ρωσία, συγκρότησαν την επαναστατική επιτροπή υπό την ονομασία «Ντιρεκτόρια» (το Διευθυντήριο) προκειμένου να ανατρέψουν την εξουσία του Χετμάνου⁵⁸. Στις 14 Δεκεμβρίου 1918 τα γερμανικά στρατεύματα, στα οποία βασιζόταν το καθεστώς του Χετμάνου, αποσύρθηκαν από την Ουκρανία και σε πέντε μέρες η Ντιρεκτόρια ανέλαβε την εξουσία στο Κίεβο⁵⁹.

Τα ανώτατα στελέχη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας, επίσης, άρχισαν από νωρίς να επιδεικνύουν ενδιαφέρον για την Ουκρανία. Ο Ά. Ρόζενμπεργκ (1893-1946), ένα από τα στελέχη και ο βασικός ιδεολόγος του ΝΣΔΑΠ⁶⁰, τον Δεκέμβριο του 1938 στο ημερολόγιό του θα έγραφε ότι με το «ουκρανικό ζήτημα» ασχολούνται πλέον όλοι οι πολιτικοί, αλλά μόνο εκείνος το είχε θέσει στην πολιτική ατζέντα των Ναζι δώδεκα με δεκαπέντε χρόνια νωρίτερα, αναδεικνύοντας την «ιστορική» λύση του ζητήματος αυτού προς όφελος της Γερμανίας⁶¹. Σε αυτό το σημείο ο Ρόζενμπεργκ εννοεί τη δυνατότητα εκμετάλλευσης των δυνάμεων που εμφορούνταν από τον ουκρανικό αλυτρωτισμό, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η επέκταση της Γερμανίας προς τα ανατολικά. Πρόκειται

⁵⁵ E. Konovalets, (1928), Prychynky do Ukrayinskoyi Revoliutsiyi (Για την Ουκρανική Επανάσταση), έκδοση του Κυβερνείου των Ουκρανών Εθνικιστών, Πράγα, σ. 3-4. Σημειωτέον ότι το από το 1927 έως το 1929 το Κυβερνείο των Ουκρανών Εθνικιστών διέυθυνε όλες τις ουκρανικές εθνικιστικές οργανώσεις. Βλ. στο V. Martynets, (1949), Ukrayinske pidpyllya vid U.V.O. do O.U.N. Spogady j materialy do peredystoriyi ta istorui ukrayinskogo organizovanogo natsionalizmu (Ουκρανική υπόγεια δράση από την ΟΥΒΟ έως την ΟΟΥΝ. Αναμνήσεις και έγγραφα για την προϊστορία και την ιστορία του ουκρανικού οργανωμένου εθνικισμού), χ.τ., σ. 204. Μετά την ίδρυση της ΟΟΥΝ το 1929 σήμαινε τον ανώτατο διοικητικό όργανο της.

⁵⁶ O. Subtelny, (2000) [1988], Ukraine, ό.π., σσ. 353, 356· P.R. Magocsi, (2010) [1996], A history of Ukraine, ό.π., σσ. 486, 488.

⁵⁷ P.R. Magocsi, (2010) [1996], A history of Ukraine, ό.π., σ. 489-490. «Χέτμαν» αποκαλούνταν ο αρχηγός των κοζάκων. Στη συνέχεια αυτό τον τίτλο είχαν ηγέτες του ουκρανικού κράτους (λεγόμενη Χετμάνστσινα) από το 1648 έως το 1764.

⁵⁸ Ως άνω, σ. 492.

⁵⁹ O. Subtelny, (2000) [1988], Ukraine, ό.π., σ. 359· J.A. Armstrong [1955] (1963), Ukrainian Nationalism, 1939-1945, Columbia University Press, σ. 11. Να προσθέσουμε, ότι από τις 14.12.1918 έως 10.02.1919 ο πρόεδρος της Ντιρεκτόρια ήταν Β. Βιννιτσένκο, και από τις 11.02.1919 έως 10.11.1920 ήταν ο Σ. Πετλιούρα.

⁶⁰ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 5. (1947), ό.π., σ. 43

⁶¹ I. Petron (επιμ.) (2015), Politicheskij dnevník Alfreda Rozenberga, 1934-1944 (Πολιτικό ημερολόγιο του Ά. Ρόζενμπεργκ, 1934-1944), μτφρ. S. Vizgina, I. Petron, Fond «istoricheskaya pamiat», σ. 180.

για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών, πολλοί εκ των οποίων ήταν αγωνιστές των ετών 1917-1920.

1.1. Οι σχέσεις των Ναζί με τους Ουκρανούς εθνικιστές της ΟΟΥΝ

Η μελέτη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και, ιδίως, των θεμάτων που αφορούν τον πόλεμο της Γερμανίας εναντίον της ΕΣΣΔ, το κατοχικό καθεστώς στην Ουκρανία, την ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής κλπ., δεν μπορεί να κατανοηθεί πλήρως χωρίς τη μελέτη της δράσης των Ουκρανών εθνικιστών και των σχέσεών τους με τους Ναζί.

1.1.1. Ίδρυση της ΟΟΥΝ

Η σοβιετική εξουσία στην Ουκρανία κατάφερε να εδραιωθεί αποτελεσματικά μονάχα μετά τη λήξη του Πολωνο-Σοβιετικού Πολέμου το 1921. Τότε, Ουκρανοί πολεμιστές, μέλη διαφόρων ουκρανικών στρατιωτικών σωμάτων, όπως οι Ε. Κονοβάλετς (Ε. Konovalets, 1891-1938, Ρότερνταμ), Α. Μέλνικ (Α. Melnyk, 1890-1964, Λουξεμβούργο) και άλλοι, μετά την ήττα τους από τους μπολσεβίκους, βρέθηκαν στο εξωτερικό και εγκαταστάθηκαν στη γειτονική Πολωνία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Τσεχοσλοβακία, Γερμανία και άλλα κράτη⁶². Ζώντας στο εξωτερικό, οι υποστηρικτές της ουκρανικής λυτρωτικής ιδέας⁶³ και θεωρητικοί του ουκρανικού εθνικισμού⁶⁴ προωθούσαν την ιδέα της ίδρυσης του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους.

⁶² S. Petliura, *Suchasna ukrayinska emigratsiya* (Σύγχρονοι Ουκρανοί εμικρέδες), στο Simon Petliura. *Vybrani tvory ta dokumenty* (1994), ό.π., σ. 185. Σύμφωνα με την εκτίμησή του, στο εξωτερικό βρέθηκαν περίπου 100 χιλ. Ουκρανοί – στρατιωτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι και ιντελιγκέντσια. Βλ. στον ίδιο, σσ. 185-186. Το εν λόγω άρθρο ο Πετλιούρα έγραψε το 1923.

⁶³ S. Petliura, *Suchasna ukrayinska emigratsiya* (Σύγχρονοι Ουκρανοί εμικρέδες), στο Simon Petliura. *Vybrani tvory ta dokumenty* (1994), ό.π., σ. 187.

⁶⁴ Μ. Mikhnovskij, (2002) [1900], *Samostijna Ukrajina* (Ανεξάρτητη Ουκρανία), Diokor, Κίεβο, σ. 41. Η εν λόγω πραγματεία, που γράφτηκε το 1900 ως πρόγραμμα του Επαναστατικού Ουκρανικού Κόμματος, έγινε μαυροβόλο των Ουκρανών εθνικιστών, διότι ο Μ. Μιχνόφσκι καλούσε τους Ουκρανούς να οικοδομήσουν μέσω του ένοπλου αγώνα την Ουκρανία από τα Καρπάθια όρη έως τον Καύκασο. Βλ. στον ίδιο· D. Dontson, (1926), *Natsionalizm* (Εθνικισμός), εκδ. «Nove zhyttja», Λβιβ. Στο έργο του ο Ντ. Ντοντσόφ μέσω της ανάπτυξης της ιδέας του έθνους κατοχυρώνει το δικαίωμά του στην άσκηση της αυτοτελούς πολιτικής. Ο Ντοντσόφ αποπέμπει τους δημοκρατικούς περιορισμούς, εστιάζει στα χαρακτηριστικά του εθνικισμού, όπως η βούληση, η εξουσία και η επιθετικότητα, και θεωρεί την «εθνική μάχη» ως μέσον της ύπαρξης του και της επίτευξης του εθνικού

Στις 30 Ιουλίου 1920, σε συνέλευση των Ουκρανών πολεμιστών υπό την καθοδήγηση του συνταγματάρχη Ε. Κονοβάλετς⁶⁵, λήφθηκε απόφαση για τη συγκρότηση της Ουκρανικής Στρατιωτικής Οργάνωσης (ουκρ. Українська військова організація, ΟΥΒΟ), το πρώτο παράρτημα της οποίας ιδρύθηκε το ίδιο έτος στο Λβιβ, που τότε ανήκε στην Πολωνία⁶⁶. Στις 3 Ιανουαρίου 1929 στη Βιέννη, στο Συνέδριο των Ουκρανών εθνικιστών, ιδρύθηκε η Οργάνωση των Ουκρανών Εθνικιστών (ΟΟΥΝ), η οποία ενσωμάτωσε την ΟΥΒΟ και τις λοιπές ουκρανικές εθνικιστικές και φοιτητικές οργανώσεις που είχαν ιδρυθεί προηγουμένως στην Ευρώπη⁶⁷. Πρόεδρος της ΟΟΥΝ εκλέχθηκε ο Ε. Κονοβάλετς. Στα ιδρυτικά μέλη της οργάνωσης ανήκουν ο Μ. Στσίμπόρσκι (Μ. Stsiborskij, 1898-30.09.1941, Ζιτόμιρ), που συγκαταλέγεται στους θεωρητικούς του ουκρανικού εθνικισμού, ο Β. Μαρτίνετς (V. Martynets, 1899-1960, Γουίννιπεγκ), ο Ρίκο Γιάρι (R. Jary, 1898-1969, Αυστρία), ο Ντ. Ανδριέβσκι (D. Andrievsky, 1892-1976, Ντόρνσταντ) και άλλοι. Δεδομένου ότι οι ουκρανικές γαίες στον Μεσοπόλεμο μοιράζονταν μεταξύ ΕΣΣΔ, Πολωνίας, Ρουμανίας, Ουγγαρίας και Τσεχοσλοβακίας, στόχος της ΟΟΥΝ⁶⁸ ήταν η ένωση όλων των ουκρανικών γαιών σε ένα ανεξάρτητο ουκρανικό κράτος μέσω του ένοπλου αγώνα (της «εθνικής επανάστασης»)⁶⁹.

κράτους. Βλ. στον ίδιον, σσ. 243-253. Παρά το γεγονός ότι ο Ντοντσόφ δεν ήταν μέλος της ΟΟΥΝ, και οι δύο στοχαστές συγκαταλέγονται στους κύριους θεωρητικούς της οργάνωσης.

⁶⁵ Για τη συμβολή του στην ίδρυση του ουκρανικού στρατού, τη μάχη με τους μπολσεβίκους και τον ρόλο τους στην ανατροπή του Π. Σκοροπάνσκι βλ. στο P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 493.

⁶⁶ V. Martynets, (1949), *Ukrayinske pidpillya vid U.V.O. do O.U.N.*, ό.π., σσ. 32-34.

⁶⁷ Ως άνω, σ. 148-153, 330-334· Y. Yurchuk, (2014), *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine*, Stockholm Study in History 103, Stockholm University, σ. 43· J. Wyspiański, (2009), *Barbarzyństwo OUN-UPA* (Βαρβαρότητες της ΟΟΥΝ-ΟΥΠΑ), Λούμπιν, σ. 10· O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σσ. 443-444· O. Glöckner, *The Collaboration of Ukrainian Nationalists with Nazi Germany*, στο M. Bitunjac, J.H. Schoeps (επιμ.) (2021), *Complicated Complicity*, ό.π., σ. 86· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 23.

⁶⁸ Στα μέλη της ΟΟΥΝ συγκαταλέγονταν πολλοί επιφανείς Ουκρανοί επιστήμονες. Για παράδειγμα, στα σοβιετικά έγγραφα το 1940 μνημονεύεται ότι μέλος της ΟΟΥΝ, που δρούσε γύρω του Λβιβ, ήταν ο φοιτητής του Πανεπιστημίου του Λβιβ, μετέπειτα πασίγνωστος ιστορικός Εμίλ Πριτσάκ (Omeljan Pritsak, 1919-2006). Βλ. στο Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, 13/396, σσ. 1-2, 15-74, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v roky Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, σσ. 121, 126.

⁶⁹ M. Stsiborskij, (2007) [1935], *Natsiokratiya* (Εθνοκρατία), Κρατική χαρτογραφική φάμπρικα, Βίννιτσα, σσ. 71-72, 92· V. Martynets, *Permanentna revoliutsiya* (Διαρκής επανάσταση), περιοδικό *Surma*, φ. 10, 1930, στον σύνδεσμο: <http://jaremynadumkaclassic.blogspot.com/2013/02/blog-post.html> (04.101.2022)· S. Bandera, (1948), *Slovo do Ukrayinskykh Natsionalistiv-Revoliutsioneriv za kordonom*, ό.π., σ. 4· Z. Knysh, (1951), *Pid znakom tryvozhnogo majbutniogo (dumky natsionalista)* (Υπό το σήμα του ανήσυχου μέλλοντος (σκέψεις του εθνικιστή)), εκδ. *Samostijna Ukrayina*, Σικάγο, σσ. 12-14· O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 442· O. Zajtsev, *Ideologia i politychna strategiya OUN do 1939 roku* (Ιδεολογία και πολιτική στρατηγική της ΟΟΥΝ μέχρι το 1939), στο *Ukrayina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (2012), (Ουκρανία: πολιτιστική κληρονομία, εθνική συνείδηση, κρατική υπόσταση), εκδ. 22, Ακαδημία Επιστημών της Ουκρανίας, Ινστιτούτο των ουκρανικών μελετών του Ι. Κριπιακέβιτς, Λβιβ, σ. 50.

Οι βασικοί γεωγραφικοί χώροι δραστηριοποίησης της ΟΟΥΝ υπήρξαν η ουκρανόφωνη Ανατολική Γαλικία⁷⁰ (ή Γαλικία) και η Δυτική Βολυνία⁷¹, εδάφη που κατά τον Μεσοπόλεμο ανήκαν στην Πολωνία, βάσει της συνθήκης της Ρίγας (18 Μαρτίου 1921), με την οποία τερματίστηκε ο Πολωνο-Σοβιετικός Πόλεμος⁷². Οι αρχές της Πολωνίας υιοθέτησαν σκληρά μέτρα εναντίον της ουκρανικής μειονότητας⁷³. Από την άλλη μεριά, τα μέλη της ΟΟΥΝ, προκειμένου να πετύχουν τον στόχο τους, δεν δίσταζαν να προβαίνουν σε τρομοκρατικές ενέργειες και πολιτικές δολοφονίες⁷⁴, γεγονός που είχε αρνητικές επιπτώσεις σε όλη την ουκρανική μειονότητα της Πολωνίας, με αποτέλεσμα οι πολωνικές αρχές να κλείνουν τα ουκρανικά σχολεία και να παραδίδουν τις ορθόδοξες εκκλησίες στην Καθολική Εκκλησία της Πολωνίας⁷⁵.

Στη Γερμανία, ήδη από τους πρώτους μήνες μετά την άνοδό τους στην εξουσία τον Φεβρουάριο του 1933, οι Ναζί κατάφεραν να εξελιχθούν σε σημαντική δύναμη, υποτάσσοντας στην εξουσία τους όλα τα πολιτικά κόμματα και τις κοινωνικές οργανώσεις και τοποθετώντας

⁷⁰ Στη Δυτική Γαλικία την 1η Ιανουαρίου 1939 ζούσαν 5.824.100 άτομα, από τους οποίους 3.727.000 (64,1% του πληθυσμού) ήταν Ουκρανοί και 874.700 (15% του πληθυσμού) Πολωνοί. Βλ. στο V. Kubijonch, (1983), *Etnichni grupy Rivdenno-Zahidnoi Ukrayiny (Galychyny) na 1.1.1939* (Εθνικές ομάδες της Νοτιο-Δυτικής Ουκρανίας (Γαλικίας) στη 1.1.1939), Harassowitz, Βισμπάντεν, σ. XIV.

⁷¹ Σύμφωνα με την πολωνική απογραφή του 1931, η οποία βασίστηκε στο γλωσσικό κριτήριο, στη Δυτική Βολυνία ζούσαν 2.086.000 άτομα, από τους οποίους ουκρανόφωνοι ήταν 1.427.000 άτομα ή 68,4% του πληθυσμού και πολωνόφωνοι 347.000 άτομα ή 16,6% του πληθυσμού. Βλ. στο V. Kubijonch, (1963), *Zahidni Ukrayinski zemli v mezah Polshi 1920-1939* (Εθνογραφική νιδνoshennya) (Δυτικές ουκρανικές γαίες στην Πολωνία 1920-1939 (Εθνογραφικές μελέτες), Ουκρανικό δημοσιογραφικό-επιστημονικό ινστιτούτο, Σικάγο-Νέα Υόρκη, σ. 20.

⁷² Ως άνω, σ. 7. Βάσει της εν λόγω συνθήκης η Βολυνία διαιρέθηκε σε Ανατολική (νομός Ζιτόμιρ), η οποία έμεινε στη Σοβιετική Ένωση, και στη Δυτική Βολυνία (σύγχρονος νομός Βολυνίας με την κεντρική πόλη Λουτσκ, νομός του Ρίβνε και δυτικοί δήμοι του νομού της Τερνόπολης), που προσαρτήθηκε στην Πολωνία.

⁷³ Από τις πολωνικές αρχές το 1919 έγιναν μαζικές συλλήψεις Ουκρανών. Βλ. στο W. Kutschabsky, (1934), *Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923*, Junker und Dunhaupt Verlag, Βερολίνο, σ. 416. Επίσης, το 1919 καταργήθηκαν οι ουκρανικές έδρες στο Πανεπιστήμιο του Λβιβ, Ουκρανοί δεν μπορούσαν να προσληφθούν στο δημόσιο, το 1920 η Γαλικία μετονομάστηκε σε «Ανατολική Μικροπολωνία» κλπ. Βλ. στο V. Martynets, (1949), *Ukrayinske pidpillya vid U.V.O. do O.U.N.*, ό.π., σσ. 24-25.

⁷⁴ Για τις επιθέσεις της ΟΥΒΟ στους Πολωνούς το 1921 -1922 βλ. στο V. Martynets, (1949), *Ukrayinske pidpillya vid U.V.O. do O.U.N.*, ό.π., σσ. 25-26.

⁷⁵ V. Martynets, (1949), *Ukrayinske pidpillya vid U.V.O. do O.U.N.*, ό.π., σ. 170. Όσον αφορά την κατάσταση της Ουνιτικής Εκκλησίας στη μεσοπολεμική Πολωνία, πρέπει να σημειώσουμε ότι, παρά την πολιτική του εκπολωνισμού των Ουκρανών που διεξήγαγε η κυβέρνηση της Πολωνίας, η Ουνιτική Εκκλησία του μητροπολίτη Αντρέα Σεπτίτσκι είχε σημαντικό πνευματικό, πολιτιστικό και πολιτικό ρόλο στη Δυτική Ουκρανία, που αποτελούσε τότε μέρος της Πολωνίας. Το 1939 η Ουνιτική Εκκλησία απαρτιζόταν σε 4,3 εκατ. πιστούς και είχε 4.440 εκκλησίες και ναούς, 127 μοναστήρια, την Εκκλησιαστική Ακαδημία στο Λβιβ και άλλα επτά εκκλησιαστικά εκπαιδευτικά ιδρύματα. Βλ. στο M. Vegesh (επιμ.) (2022), *Narysy istoriyi Ukrayinskoyi Greko-Katolytskoyi Tserkvy. V 2 tomach* (Ιστορία της Ουκρανικής Ελληνο-Καθολικής Εκκλησίας. Στους 2 ττ.), Ούζγκοροντ, τ. 2., σ. 4.

τα μέλη τους σε σημαντικά κρατικά πόστα⁷⁶. Από την άλλη μεριά, τα στελέχη της ΟΟΥΝ, πολλά μέλη της οποίας από το 1934 βρίσκονταν στις φυλακές για τη δολοφονία του Πολωνού Υπουργού των Εσωτερικών Μπ. Πιεράτσκι (πολων. Bronisław Pieracki)⁷⁷, χρειάζονταν απεγνωσμένα έναν σύμμαχο στην εκπλήρωση των στόχων τους. Αναπόφευκτα, τα βλέμματα των στελεχών της ΟΟΥΝ στράφηκαν προς τους Ναζί, τους οποίους επιθυμούσαν να έχουν ως ισχυρό σύμμαχο⁷⁸.

Ωστόσο, για τους Ναζί, οι οποίοι ήταν εμποτισμένοι με την ιδέα της ανωτερότητας της Αρίας φυλής στην οποία ανήκαν, οι Σλάβοι φάνταζαν ένας υποδεέστερος λαός⁷⁹, διότι, κατά τη γνώμη τους, είχαν δεχθεί την εβραϊκή και ασιατική επιρροή· για αυτό τον λόγο οι Ρώσοι κομμουνιστές αποκαλούνταν από τους Ναζί μονάχα ως «Εβραιο-κομμουνιστές»⁸⁰. Πρακτικά, αυτή η θεώρηση άνοιγε δρόμο στις στρατιωτικές εκστρατείες στην Ανατολή και στην κατάληψη των εδαφών της Πολωνίας και της ΕΣΣΔ – το λεγόμενο Λέμπενσραουμ (γερμ.

⁷⁶ T. Snyder, (2017), *On Tyranny. Twenty lessons from the twentieth century*, Tim Duggan Books, Νέα Υόρκη, σ. 14.

⁷⁷ J. Wyspiański, (2009), *Barbarzyństwo OUN-UPA*, ό.π., σ. 11· O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 445· R. Breitman, Norman J.W. Goda (2010), *Hitler's Shadow. Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War*, Published by the National Archives, σ. 73. Σε απάντηση, η πολωνική κυβέρνηση έκλεισε τα ουκρανικά σχολεία, κατεδάφισε μερικά ουκρανικά χωριά και έστειλε τους αντιφρονούντες Ουκρανούς στο στρατόπεδο συγκέντρωσης στην Μπερέζα Καρτούσκα (αγγλ. Bereza Kartuska). Βλ. στο N. Davies, (2005), *God's Playground. A History of Poland*, τ. 2, Columbia University Press, σ. 302· P.D. Stachura, (1999), *Poland in the Twentieth Century*, Macmillan Press Ltd, Great Britain, σ. 32· P.R Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 641. Τα αναφερθέντα μέτρα της πολωνικής κυβέρνησης γίνονταν στο πλαίσιο του καθεστώτος της «σανάτσια». Το εν λόγω καθεστώς, που εγκαινιάστηκε το 1926 από τους οπαδούς του μετέπειτα κυβερνήτη της Πολωνίας Γ. Πιλσούντσκι, αποσκοπούσε στην «εξυγίανση» της πολιτικής ζωής και στην ενδυνάμωση του πολωνικού κράτους. Συνεπώς, στράφηκε αναπόφευκτα εναντίον της ουκρανικής κοινότητας: το φθινόπωρο του 1930 οι πολωνικές αρχές πραγματοποίησαν την κατασταλτική επιχείρηση κατά τη διάρκεια της οποίας πολλοί Ουκρανοί συνελήφθησαν, κακοποιήθηκαν, ουκρανικές οργανώσεις κλείσθηκαν κλπ. Μετά τον θάνατο του Γ. Πιλσούντσκι το 1935 η «σανάτσια» συνεχίστηκε από τον στρατηγό Ε. Ριτζ-Σμίγλι (πωλ. Edward Rydz-Śmigły). Βλ. στο N. Davies, (2005), *God's Playground. A History of Poland*, ό.π., τ. 2, σ. 315. Ως προς τις μειονότητες, από τις πολωνικές αρχές υιοθετήθηκε πολιτική του σταδιακού εκπολωνισμού των μειονοτήτων, συμπεριλαμβανομένης της ουκρανικής μειονότητας.

⁷⁸ Για παράδειγμα, το 1938 οι Ουκρανοί εθνικιστές, αποσαφηνίζοντας τα αιτήματά τους, απευθύνθηκαν προς τους ανώτατους αξιωματούχους των Ναζί με τον χάρτη του μελλοντικού ουκρανικού κράτους, όπου το δυτικό σύνορο της Ουκρανίας έφτανε μέχρι τη Βαρσοβία. Σημειωτέον πως ο Χίτλερ ζήτησε μερικές διευκρινίσεις σχετικά με τα αιτήματά τους. Βλ. στο I. Petron (επιμ.) (2015), *Politieskij dnevník Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 180.

⁷⁹ Θεώρησή τους ως υποδεέστερους (γερμ. Untermenschen). Βλ. στο Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944. His Private Conversations*, (2000), μτφρ. N. Cameron, R.H. Stevens, Enigma Books, Νέα Υόρκη, σσ. 33-34, 617· T. Snyder, (2003), *The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999*, Yale University Press, Νέο Χάβεν και Λονδίνο, σ. 155· P. Kenez, (2006) [1999], *History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Cambridge University Press, σ. 146· M. Bitunjac, J.H. Schoeps (επιμ.) (2021), *Complicated Complicity*, ό.π., Βερολίνο/Βοστώνη, σ. IX· I. Kershaw, (2001), *Hitler 1936-1945: Nemesis*, Penguin books, Λονδίνο, σσ. 400-401.

⁸⁰ Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σ. 344.

Lebensraum)⁸¹. Επομένως, οι Ναζί δεν μπορούσαν να έχουν την ΟΟΥΝ ως σύμμαχο, διότι, πρώτον, επεδίωκαν την απόλυτη εξουσία στα εδάφη που θα προσαρτούσαν στο μέλλον και, δεύτερον, η συμμαχία με έναν λαό, που τον θεωρούσαν φυλετικά κατώτερο, αντέβαινε στη ναζιστική ιδεολογία. Συνεπώς, το 1939 ο γερμανο-ουκρανικής καταγωγής στρατηγός Άντον Κράους (Anton Kraus, 1871-1945), ο οποίος στον ένοπλο αγώνα το 1919-1920 έλαβε μέρος στο πλευρό της Ουκρανίας, πληροφορούμενος από τους αξιωματικούς του επιτελείου της Βέρμαχτ ότι οι αξιωματούχοι του κράτους θεωρούν την ΟΟΥΝ μονάχα εργαλείο για την επίτευξη των δικών τους στόχων, άρχισε να απομακρύνεται από την οργάνωση⁸². Η Άμπμπερ, επίσης, αναφερόταν στην εκμετάλλευση του ουκρανικού απελευθερωτικού κινήματος προς όφελός της⁸³. Συγκεκριμένα, τα μέλη της ΟΟΥΝ ήταν χρήσιμα για τους Γερμανούς κατά την επίθεση εναντίον της Πολωνίας και της ΕΣΣΔ. Για παράδειγμα, μετά την κατάληψη της Πολωνίας το 1939 στην πόλη Κρόσνο εκπαιδευόταν μια στρατιωτική μονάδα αποτελούμενη από Ουκρανούς εθνικιστές υπό την άμεση ηγεσία του μέλους της ΟΟΥΝ, που ήταν συνάμα αξιωματικός της Βέρμαχτ, Ρομάν Σουσκό (R. Sushko, 1894-1944)⁸⁴. Η εν λόγω μονάδα έλαβε μέρος στη γερμανική επίθεση το 1939 εναντίον της Πολωνίας, προήλασε μέχρι το Λβιβ⁸⁵, αλλά βάσει του συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ, σύμφωνα με τον οποίο το Λβιβ επιδικάστηκε στη σοβιετική πλευρά, αναγκάστηκε να αποσυρθεί. Δεδομένου, ότι το Κρόσνο απέχει μόλις 240

⁸¹ Ο Χίτλερ, βασιζόμενος στις ιδέες της Γερμανικής σχολής Γεωπολιτικής περί ρευστότητας των συνόρων, στο 14ο κεφάλαιο του *Mein Kampf* αναφέρει την ΕΣΣΔ ως τόπο της μελλοντικής και αναγκαίας εδαφικής επέκτασης του γερμανικού κράτους διότι μόνο με την κατάκτηση των εδαφών στην Ανατολή η Γερμανία θα αποκόμιζε απαραίτητο χώρο για τον συνεχώς αυξανόμενο πληθυσμό της – τον λεγόμενο «ζωτικό χώρο» (γερμ. Lebensraum). Αυτή η ιδέα παρουσιάστηκε και στο άλλο βιβλίο του Χίτλερ, το οποίο έμεινε αδημοσίευτο. Βλ. στο G.L Weinberg (επιμ.) (2006), *Hitler's Second Book: The Unpublished Sequel to Mein Kampf by Adolf Hitler*, μτφρ. Krista Smith, Enigma Books, σ. 48. Σημειωτέον, πως ο «ζωτικός χώρος», παράλληλα με την επιδίωξη της γερμανικής ηγεμονίας στην Ευρώπη και απομάκρυνση των Εβραίων, αποτελούσε τον πυρήνα της ναζιστικής ιδεολογίας. Βλ. στο I. Kershaw, (2008), *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, ό.π., σ. 90.

⁸² RGVA (ρωσ. Российский Государственный Военный Архив, Rossijskij Gosudarstvennyj Voennyj Arhiv, Ρωσικό Κρατικό Στρατιωτικό Αρχείο), 308k/3/388, σσ. 150-151, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, σ. 70.

⁸³ «The statement of Feldwebel Alfons Paulus on the activity of Abwehr division in Krakow, 24–29 September 1945», Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ (ρωσ. Федеральная Служба Безопасности, Federalnaya Sluzhba Bezopasnosti, Ομοσπονδιακή Υπηρεσία της Ασφαλείας της Ρωσικής Ομοσπονδίας (ΡΟ)), 100/11/8, σσ. 117–137, βλ. στο A.R. Dyukon, (2010), *The Minor enemy: OUN, UPA and the solution of the «jewish question»*, Ρίγα - Βίλνα - Τάλιν, σ. 113.

⁸⁴ BA-MA (γερμ. Bundesarchiv – Militärarchiv, Ομοσπονδιακό – Στρατιωτικό Αρχείο της Γερμανίας, Φράμπουργκ), RW5/357^{IV}, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, σ. 87.

⁸⁵ Z. Knysh (1963), *Bje dvanadtsyata*, ό.π., σ. 303.

χλμ. από το Λβιβ, οι σοβιετικές αρχές θεωρούσαν δικαίως ότι οι Γερμανοί δημιουργούν εκεί μια ισχυρή εστία ουκρανικού αλυτρωτισμού⁸⁶.

Στα σχέδια των Ναζί δεν χωρούσε οποιαδήποτε ιδέα δημιουργίας ανεξάρτητου σλαβικού κράτους ανατολικά των συνόρων της Γερμανίας. Ως εκ τούτου, με τον διαμελισμό της Τσεχοσλοβακίας το 1938⁸⁷ και την επιδίκαση της Υπερκαρπαθίας, περιοχής της Τσεχοσλοβακίας όπου ζούσαν Ουκρανοί, στην Ουγγαρία, τον Μάρτιο του 1939, διαψεύστηκαν για πρώτη φορά οι ελπίδες των μελών της ΟΟΥΝ περί βοήθειας των Ναζί στο εγχείρημα της συνένωσης των διασκορπισμένων ουκρανικών περιοχών και συγκρότησης του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους. Με την κατάληψη της Πολωνίας από τα γερμανικά στρατεύματα, το ίδιο έτος, οι γερμανικές αρχές εξέφρασαν ενδιαφέρον να παραμείνουν τα μέλη των ουκρανικών εθνικιστικών οργανώσεων στο πλευρό τους. Παρά την υπογραφείσα συμφωνία των Ρίμπεντροπ-Μολότοφ, οι Γερμανοί είχαν ανάγκη από την ΟΟΥΝ προκειμένου να ετοιμάσουν έδαφος για τη μελλοντική επίθεση εναντίον της ΕΣΣΔ⁸⁸. Ως εκ τούτου, τα μέλη της ΟΟΥΝ προπαγάνδιζαν την επικείμενη ένωση της Σοβιετικής Ουκρανίας με τη Δυτική και τη δημιουργία της ανεξάρτητης Ουκρανίας, εγγράφονταν στις παραστρατιωτικές οργανώσεις, στέλνονταν ως δολιοφθορείς και πράκτορες στην ΕΣΣΔ, βοηθούσαν στην οργάνωση των σημείων της μεταβίβασης των όπλων και προπαγανδιστικού υλικού από το Γενικό Κυβερνείο (γερμ. Generalgouvernement), το οποίο συγκροτήθηκε στα εναπομείναντα πολωνικά εδάφη⁸⁹, στη Σοβιετική Ουκρανία. Σύμφωνα με σοβιετικές εκτιμήσεις των αρχών του 1940, η δράση της ΟΟΥΝ πραγματοποιούνταν σύμφωνα με τα πλάνα και την οικονομική υποστήριξη των Γερμανών, και αποσκοπούσε στην επίθεση των μελών της εναντίον της ΕΣΣΔ με τη βοήθεια των γερμανικών στρατευμάτων⁹⁰.

⁸⁶ BA-MA, RW5/357^{IV}, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, σ. 87.

⁸⁷ Ε. Χατζηβασιλείου, (2005), *Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, σ. 74.

⁸⁸ O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 463.

⁸⁹ Κατά τον διαμελισμό της Πολωνίας από τη Γερμανία το 1939 η Δυτική Πρωσία και η Ποζνανία αποσπάστηκαν από την Πολωνία και ενσωματώθηκαν στο Τρίτο Ράιχ ως Ράιχσγκαου (γερμ. Reichsgau) «Ντάνσιγκ-Δυτική Πρωσία» και Βάρτελαντ είτε Βάρτεγκαου. Βλ. στο C. Epstein, (2010), *Model Nazi. Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland*, Oxford University Press, σ. 135· I. Kershaw, (2008), *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, ό.π., σσ. 60-61. Στα υπόλοιπα πολωνικά εδάφη με κεντρικές πόλεις τη Βαρσοβία, την Κρακοβία, το Λούμπλιν και το Ράντομ συγκροτήθηκε το 1939 διοικητική μονάδα υπό την ονομασία «Γενικό Κυβερνείο». Βλ. στο R.F. Leslie, (1983), *The History of Poland since 1863*, Cambridge University Press, σ. 214.

⁹⁰ Αρχείο SVR (ρωσ. Служба Внешней Разведки, Sluzhba Vneshnej Razvedk, Υπηρεσία της Στρατιωτικής Κατασκοπείας), σσ. 1-7, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, σσ. 101-102.

Επομένως, οι Γερμανοί, οι οποίοι το 1940 διεξήγαγαν πόλεμο στη Δυτική Ευρώπη, σχεδίαζαν να χρησιμοποιήσουν τους Ουκρανούς εθνικιστές στον επικείμενο πόλεμο εναντίον της ΕΣΣΔ. Εκμεταλλευόμενοι τον διακαή πόθο των μελών της ΟΟΥΝ για την ίδρυση ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους⁹¹, οι Γερμανοί το 1940 παρείχαν στρατιωτική εκπαίδευση⁹² στα μέλη της ΟΟΥΝ και τους παρότρυναν στη δράση με το πρόσχημα ότι εκείνοι μάχονται «για την ανεξάρτητη Ουκρανία». Επίσης, οι Ουκρανοί είχαν ευνοϊκότερη μεταχείριση από τη γερμανική διοίκηση σε σχέση με τον ντόπιο πληθυσμό, δηλαδή τους Πολωνούς⁹³. Εκτός του ότι τα μέλη της ΟΟΥΝ τοποθετούνταν σε διάφορες διοικητικές θέσεις στο Γενικό Κυβερνείο, στην εν λόγω διοικητική μονάδα δημιουργήθηκε ουκρανική αστυνομία και στην Κρακοβία άνοιξε Ουκρανική Κεντρική Επιτροπή με επικεφαλής τον γνωστό ιστορικό και γεωγράφο Β. Κουμπιγιόβιτς (V. Kubijonych, 1900-1985, Παρίσι), που εκπροσωπούσε τους Ουκρανούς στις συναλλαγές με τη γερμανική διοίκηση⁹⁴. Σημειωτέον, ότι κατά τόπους η εν λόγω Επιτροπή υποβοηθούνταν από τις Ουκρανικές Βοηθητικές Επιτροπές (ουκρ. допомоговий комітет, dopomogovij komitet) και αντιπροσωπεία (ουκρ. делегатура, delegatura)⁹⁵. Επίσης, στο Γενικό Κυβερνείο άρχισαν να ανοίγουν ουκρανικά σχολεία και ουκρανικές εφημερίδες, τις οποίες οι πολωνικές αρχές έκλειναν τα προηγούμενα χρόνια⁹⁶. Αξίζει να προστεθεί, επίσης, ότι η ΟΟΥΝ είχε πολλούς υποστηρικτές στη Γαλικία, στην περιοχή του Χολμ και στη Βολυνία.

⁹¹ Για τις συνομιλίες το 1939 των Ουκρανών με τον Ρίμπεντροπ βλ. στο RGVA, 354k/1/122, σσ. 24-25, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt., ό.π., τ. 1, σ. 48.*

⁹² Το καλοκαίρι του 1940 οι Ουκρανοί εθνικιστές λάμβαναν στρατιωτική εκπαίδευση στα περίχωρα του Βερολίνου, στο Ταρνούβ και στο Χολμ. Βλ. Αρχείο SVR, σ. 1, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt., ό.π., τ. 1, σσ. 114-115.*

⁹³ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, 13/396, σσ. 1-2, 15-74, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt., ό.π., τ. 1, σ. 129.*

⁹⁴ Ως άνω: Z. Knysh, (1963), *Bje dvanadtsyata (Spogady j materialy do diyannya OUN naperedodni nimetsko-moskovskoyi vijni 1941 r.)* (Χτυπάει η ώρα δώδεκα (Αναμνήσεις και έγγραφα σχετικά με τη δραστηριότητα της ΟΟΥΝ πριν τον γερμανο-μοσχοβίτικο πόλεμο του 1941)), εκδ. Sribna surma, Τορόντο, σσ. 142-143· O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine, ό.π., σ. 457*· P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine, ό.π., σ. 664*· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945, ό.π., σ. 50.*

⁹⁵ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο] [«Νέα εποχή»], φ. 20, 25.12.1941, σ. 6· Z. Knysh (1963), *Bje dvanadtsyata, ό.π., σσ. 54-55.*

⁹⁶ Στη Γαλικία επί της πολωνικής εξουσίας λειτουργούσαν 60 σταθεροί και 564 εποχιακοί παιδικοί σταθμοί με 23.829 παιδιά. Μέχρι τον Αύγουστο του 1942 στη Γαλικία άνοιξαν 78 σταθεροί και 1.376 εποχιακοί παιδικοί σταθμοί με 82.700 παιδιά. Στον τομέα της δημοτικής εκπαίδευσης στην Πολωνία λειτουργούσαν 132 δημόσια και 33 ιδιωτικά σχολεία με την ουκρανική γλώσσα διδασκαλίας με 441.054 μαθητές. Συνολικά υπήρχαν 2.805 Ουκρανοί καθηγητές. Αναλόγως, μέχρι τον Αύγουστο του 1942 άνοιξαν 3.200 δημοτικά ουκρανικά σχολεία με 509.000 μαθητές και 7.300 καθηγητές. Αλλά μεγαλύτερη ανάπτυξη επί της γερμανικής εξουσίας, όπως και σε υπόλοιπες ουκρανικές περιοχές είχε η μέση επαγγελματική εκπαίδευση. Εάν στην Πολωνία λειτουργούσαν μία δημοτική και ένδεκα ιδιωτικές σχολές με 1.268 μαθητές και 38 καθηγητές, επί της γερμανικής εξουσίας άνοιξαν 82 σχολές με 10.000 μαθητές και 500 καθηγητές. Βλ. στην εφημερίδα *Lvivski visti* [«Ειδήσεις του Λβιβ»], Ημερολόγιο της περιφέρειας «Γαλικία», Λβιβ, φ. 171 (295), έτος 2^ο, 11.08.1942, σ. 4· M. Mazower, (2008), *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, Penguin Books, Λονδίνο, σ. 459.

Παρά το γεγονός ότι στις δύο πρώτες περιοχές πιο ισχυρή θέση κατείχε η Ελληνο-Καθολική (ή Ουνιτική) Εκκλησία του μητροπολίτη Ανδρέα Σεπτίτσκι (1865-1.11.1944, Λβιβ)⁹⁷, σύμφωνα με τον Ουνίτη επίσκοπο Νικόλαο Τσαρνέτσκι (1884-1959, Λβιβ) τα μέλη της οργάνωσης υποστήριζαν όχι μόνο τον Ελληνοκαθολικισμό, αλλά και την Ορθοδοξία⁹⁸.

Συνοψίζοντας, πρέπει να πούμε ότι όλα αυτά τα μέτρα των γερμανικών αρχών δημιούργησαν αναπόφευκτα στα μέλη της ΟΟΥΝ την πεποίθηση ότι είναι σύμμαχοι των Γερμανών και ότι στον επικείμενο πόλεμο της Γερμανίας με την ΕΣΣΔ επρόκειτο να δημιουργηθεί ανεξάρτητο ουκρανικό κράτος.

1.1.2. Συνεργασία των μελών της ΟΟΥΝ με τους Ναζί

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, τα μέλη της ΟΟΥΝ χρειάζονταν σύμμαχο, ο οποίος βρέθηκε στο αναδυόμενο ναζιστικό κόμμα⁹⁹. Από την άλλη μεριά, στο Τρίτο Ράιχ, κατά την αντιμετώπιση του λεγόμενου «ουκρανικού ζητήματος», δηλαδή του αλυτρωτισμού των Ουκρανών εθνικιστών, συγκρούστηκαν πολλές υπηρεσίες διότι κάθε μία επιθυμούσε να αποκομίσει περισσότερα οφέλη. Ο Ά. Ρόζενμπεργκ, ο οποίος γεννήθηκε και μεγάλωσε στην τσαρική Ρωσία, θεωρούσε τον εαυτό του ως μοναδικό εμπειρογνώμονα επί των θεμάτων που αφορούσαν τη Σοβιετική Ένωση. Όμως, εκτός από τον Ρόζενμπεργκ, για το εν λόγω ζήτημα

⁹⁷ Το γεγονός ότι τα μέλη της ΟΟΥΝ, κατά τη διεξαγωγή του αγώνα τους, χρησιμοποιούσαν τους ιερείς της Ουνιτικής Εκκλησίας ήταν γνωστό στις σοβιετικές αρχές. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις τους, οι σχέσεις μεταξύ της ΟΟΥΝ και της Ουνιτικής Εκκλησίας, που είχε προβάδισμα στη Γαλικία, η οποία κατά τον Μεσοπόλεμο ανήκε στην Πολωνία, ήταν τόσο στενές, που θεωρούνταν υποχρέωση για κάθε Ουκρανό από τη Γαλικία να ανήκει στην Ουνιτική Εκκλησία και η αλλαγή του θρησκευάτος ισοδυναμούσε με την εσχάτη προδοσία. Ο μητροπολίτης Α. Σεπτίτσκι είχε στενές σχέσεις με τα μέλη της ΟΟΥΝ και, συγκεκριμένα, με το παράρτημα της οργάνωσης στο Λβιβ και στην Κρακοβία. Σύμφωνα με τις σοβιετικές πληροφορίες, στο μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου στο Λβιβ αποθηκεύονταν τα όπλα της οργάνωσης και λειτουργούσε το εκπαιδευτήριο της προετοιμασίας των μελών της ΟΟΥΝ για την εργασία στην ΕΣΣΔ. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι ιερείς της Ουνιτικής Εκκλησίας υποστήριζαν τα μέλη της οργάνωσης. Μετά την απελευθέρωση της Ουκρανίας από τα σοβιετικά στρατεύματα το 1944, οι ιερείς παρείχαν βοήθεια στα μέλη της ΟΟΥΝ, που διεξήγαγαν πόλεμο εναντίον της σοβιετικής εξουσίας. Οι ιερείς έκρυβαν τους δράστες και οι εκκλησιαστικοί χώροι χρησιμοποιούνταν για την αποθήκευση των όπλων. Επιπλέον, μέσω των ιερέων διεξαγόταν επικοινωνία μεταξύ διαφόρων ομάδων της οργάνωσης. Βλ. στο *Organizatsiya gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoy vojne. Sbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 2. Granitsy SS vosstanovleny (1 iyulia -31 dekabria 1944), (Τα όργανα της κρατικής ασφάλειας της ΕΣΣΔ στον Μεγάλο Πατριωτικό πόλεμο. Συλλογή εγγράφων. Τ. 5, βιβλίο 2. Τα σύνορα της ΕΣΣΔ αποκαταστάθηκαν (1 Ιουλίου – 31 Δεκεμβρίου 1944)), Kuchkovo pole, Μόσχα, σσ. 201-202.

⁹⁸ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/11, σ. 76.

⁹⁹ Στο υπόμνημα του J.W. Russel «Developments of the Polish-Russian Antagonism in the United States», που υποβλήθηκε στις 22.07.1943 στο Foreign Office, αναφερόταν : «This is not unnatural in the case of a national group which has long been seeking the fulfilment of large aspirations and has been disposed accordingly to take help from whatever quarter it was offered», in The National Archives (Εθνικά Αρχεία του Ηνωμένου Βασιλείου), Κιου, FO371/36974, φακ. 236, σ. 2 (αγγλ. FO - Foreign Office, Υπουργείο Εξωτερικών Μεγάλης Βρετανίας).

επιδείκνυαν ενδιαφέρον το Γενικό Επιτελείο του γερμανικού στρατού και η Άμπνερ (γερμ. Abwehr)¹⁰⁰ του Β. Κανάρις (W. Canaris, 1887-1945)¹⁰¹.

Από τα τέλη του 1933 ο Ε. Κονοβάλετς ξεκίνησε συνομιλίες με τους Ναζί, με αποτέλεσμα τον Ιανουάριο του 1934 το βερολινέζικο τμήμα της ΟΟΥΝ να ενσωματωθεί στην Γκεστάπο ως ειδικό τμήμα¹⁰². Στο προάστια του Βερολίνου χτίστηκε στρατόπεδο όπου εκπαιδευόνταν οι Ουκρανοί εθνικιστές υπό την καθοδήγηση του Ρίκο Γιάρι¹⁰³, Ουκρανού εθνικιστή, αξιωματικού της Άμπνερ¹⁰⁴. Επίσης, ιδρύθηκε ειδικό επιτελείο υπό την καθοδήγηση του συνταγματάρχη Α. Μέλνικ, πρώην οικονόμου του μητροπολίτη Ανδρέα Σεπτίτσκι, το οποίο ασχολήθηκε με τη δημιουργία παραστρατιωτικών μονάδων¹⁰⁵.

Πολλά ιδρυτικά στελέχη της ΟΟΥΝ συνεργάστηκαν στενά με τους Ναζί. Ο Ε. Κονοβάλετς, μέσω του Ρ. Γιάρι, συνεργαζόταν με την Άμπνερ¹⁰⁶ και με την Γκεστάπο¹⁰⁷. Με τις δύο αναφερθείσες οργανώσεις συνεργάστηκε και ο Α. Μέλνικ¹⁰⁸. Πληροφοριοδότης της

¹⁰⁰ Η Άμπνερ ήταν υπηρεσία της κατασκοπείας και αντικατασκοπείας της Βέρμαχτ.

¹⁰¹ I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σσ. 180-181.

¹⁰² *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), (Ουκρανική ΣΣΔ στον Μεγάλο Πατριωτικό Πόλεμο της Σοβιετικής Ένωσης, 1941-1945), στους 3 τ., Πολιτιζντάτ της Ουκρανίας, Κίεβο, τ. 1, σ. 370· The National Archives, Κιου-Υπουργείο Εξωτερικών (αγγλ. Kiew-Foreign Office), FO371/36974, φακ. 236, «Developments of the Polish-Russian Antagonism in the United States», σ. 4.

¹⁰³ Ρίκο είτε Ρίχαρντ Γιάρι ήταν διαμεσολαβητής μεταξύ του Ε. Κονοβάλετς και τον Β. Κανάρις. Βλ. στον I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., υποσημείωση, σ. 181· Ζ. Κνγsh (1963), *Bje dvanadtsyata*, ό.π., σ. 187· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σσ. 35, 42.

¹⁰⁴ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 370. Για την εκπαίδευση το καλοκαίρι του 1939 των 500 Ουκρανών εθνικιστών, μελών της ΟΟΥΝ, στη βάση της Άμπνερ προκειμένου να χρησιμοποιηθούν κατά την εισβολή στην Πολωνία (το Λευκό Σχέδιο είτε σχέδιο «Βάις»), βλ. στο BA-MA, RW5/655, σσ. 2-3, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, σ. 76.

¹⁰⁵ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 370. Με την κατάληψη της Πολωνίας το 1939, οι Γερμανοί άρχισαν να ετοιμάζονται για τον πόλεμο εναντίον της ΕΣΣΔ. Ως εκ τούτου, χρησιμοποιούσαν για την επίτευξη των στόχων τους τους Ουκρανούς εθνικιστές του Μπαντέρα και του Μέλνικ, όπως και την Ουκρανική Ουνιτική Εκκλησία. Πιθανότατα, εξαιτίας της συνδρομής του Α. Μέλνικ, της πραγματιστικής στάσης των Γερμανών προς την Εκκλησία και των διωγμών της σοβιετικής εξουσίας εναντίον της Ουνιτικής Εκκλησίας στην ΕΣΣΔ εξηγείται το γεγονός ότι στο Γενικό Κυβερνείο οι Γερμανοί στα στρατόπεδα τους εκπαίδευαν τους Ουνίτες ιερείς μαζί με τα μέλη της ΟΟΥΝ. Η προετοιμασία γινόταν με τη συγκατάθεση της Ουνιτικής Εκκλησίας και στη συνέχεια οι ιερείς διορίζονταν μαζί με τους άλλους Ουκρανούς ιερείς. Βλ. στο «The statement of Feldwebel Alfons Paulus on the activity of Abwehr division in Krakow, 24–29 September 1945», Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, 100/11/8, σσ. 117-137, βλ. στο A.R. Dyukov, (2010), *The Minor enemy*, ό.π., σ. 121.

¹⁰⁶ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 371· The National Archives, KV 2/662, σ. 418a (σ. 2): «Statement of Erwin Stolze, the ex-Head of Abwehr department in Berlin, 29th May 1945», Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, H-20944, τ. 1, σσ. 14-30, στο A.R. Dyukov, (2010), *The Minor enemy*, ό.π., σ. 133.

¹⁰⁷ The National Archives, FO371/36974, φάκελος (στη συνέχεια - φακ.) 236, «Developments of the Polish-Russian Antagonism in the United States», σ. 4· J. Wyspiański, (2009), *Barbarzyństwa OUN-UPA*, ό.π., σ. 11.

¹⁰⁸ The National Archives, FO371/36974, φακ. 236, «Developments of the Polish-Russian Antagonism in the

τελευταίας ήταν και Σ. Μπαντέρα (1909-1959, Μόναχο)¹⁰⁹. Ο Μ. Σεβριούκ, ένα άλλο στέλεχος της ΟΟΥΝ, υποστηριζόταν από τον Ά. Ρόζενμπεργκ¹¹⁰. Το επιφανές μέλος της ΟΟΥΝ Γ. Στετσκό (Υ. Stetsko, 1912-1986, Μόναχο) συνεργαζόταν με την ιταλική υπηρεσία κατασκοπείας¹¹¹.

Στην ίδια την ΟΟΥΝ συνυπήρχαν δύο ρεύματα: ένα, πιο συντηρητικό και μετριοπαθές, υπό την καθοδήγηση του Α. Μέλικ¹¹², οποίος ανέλαβε την ηγεσία της οργάνωσης το 1939, μετά τη δολοφονία του Ε. Κονοβάλετς¹¹³, και το δεύτερο, πιο ριζοσπαστικό (η λεγόμενη «νεολαία»), υπό την καθοδήγηση του Σ. Μπαντέρα. Η αναμέτρηση μεταξύ των δύο αρχηγών όπως και οι διαφορές όσον αφορά τη φύση και τις μεθόδους της δράσης οδήγησαν τη ριζοσπαστική πτέρυγα να ανακηρύξει στην Κρακοβία (Γενικό Κυβερνείο) τον Φεβρουάριο του 1940 ως αρχηγό της ΟΟΥΝ τον Σ. Μπαντέρα¹¹⁴. Ως εκ τούτου, την άνοιξη του 1941 η

United States», σ. 4· «Statement of Siegfried Muller, an officer of Abwehr unit-202, 19 September 1946», TSDAVO, 57/4/338, σσ. 268-279, στο Α.Ρ. Dυκον, (2010), *The Minor enemy*, ό.π., σ. 123.

¹⁰⁹ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, ν 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 371. Μετά την κατάληψη της Πολωνίας το 1939, οι Γερμανοί απελευθέρωσαν τον Μπαντέρα από την πολωνική φυλακή, όπου εκείνος κρατιούνταν για την τρομοκρατική δράση. Στη συνέχεια ο Μπαντέρα άρχισε να συνεργάζεται με την Άμπμπερ μέσω του Ε. Stolze. Βλ. στο «Statement of Erwin Stolze, the ex-Head of Abwehr department in Berlin, 29th May 1945», Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, Η-20944, τ. 1, σσ. 14-30, στο Α.Ρ. Dυκον, (2010), *The Minor enemy*, ό.π., σ. 134. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε, ότι παρά τις επιφυλάξεις του επικεφαλής της Γκεστάπο Χ. Μύλλερ, ότι οι Ουκρανοί εθνικιστές επιδιώκουν δικούς τους πολιτικούς στόχους και προκαλούν την ταραχή ανάμεσα στους Πολωνούς, η Γκεστάπο συνέχιζε να τους χρησιμοποιεί προς το δικό της όφελος. Βλ. στο W. Schellenberg, (1971) [1958], *Hitler's Secret Service* [πρωτ. τίτλος *The Labyrinth*], μτφρ. L. Hagen, *Pyramid Book*, Νέα Υόρκη, σ. 207.

¹¹⁰ The National Archives, FO371/32961, φακ. 454, σ. 6. Παράλληλα, ο Ρόζενμπεργκ υποστήριζε τον Π. Σκοροπάντσκι, ο οποίος εξέφρασε μοναρχικές απόψεις. Βλ. στο Ι. Petron (επιμ.) (2015), *Politiccheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 299. Επίσης, ο Χετμάνος διατηρούσε τις σχέσεις με τον Π. Χίντενμπουργκ, Β. Κανάρις, Κ. Μάννερχαϊμ. Βλ. στο Ζ. Knysh (1963), *Bje dvanadtsyata*, ό.π., σ. 120. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς του υιού του χετμάνου, του Δ. Σκοροπάντσκι, το 1939 τον Χετμάνο πλησίασαν άτομα από την ανώτατη ηγεσία του γερμανικού στρατού και των γερμανικών μυστικών υπηρεσιών και του ζήτησαν να συνδράμει στη δημιουργία προκλητικών καταστάσεων στην Τσεχοσλοβακία, στην Πολωνία και στη Σοβιετική Ουκρανία, και με γερμανική υποστήριξη να αποκτήσει οπαδούς του (το κόμμα του Χετμάνου) στον Καναδά, στη Βόρεια και στη Νότια Αμερική. Βλ. στο The National Archives, KV 2/662, σ. 418a (σ. 2). Σύμφωνα με τις σοβιετικές εκτιμήσεις, το 1942, μετά τις μαζικές συλλήψεις των μελών της ΟΟΥΝ, οι Γερμανοί κρατούσαν τον Χετμάνο ως εναλλακτική λύση για τον «ηγέτη» του ουκρανικού λαού. Βλ. στο Ειδική αναφορά «Για την αναβίωση της δραστηριότητας των οπαδών του Χετμάνου» 18.06.1943, TSDAGO, 62/1/227, σ. 45· Ειδική αναφορά «Για τη δραστηριότητα της ΟΟΥΝ στην Ανατολική Ουκρανία», 24.05.1943, TSDAGO, 62/1/227, σ. 33.

¹¹¹ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, ν 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 371. Να προσθέσουμε ότι και οι ουκρανικές οργανώσεις στις ΗΠΑ επί 15 χρόνια βρίσκονταν υπό την επιρροή των ναζιστικών οργανώσεων. Μέχρι την είσοδο των ΗΠΑ στον πόλεμο το 1941, οι ουκρανικές οργανώσεις λάμβαναν οδηγίες από τους Γερμανούς πράκτορες στη Λωζάνη ή από τους Ιταλούς στη Ρώμη. Μετά την επίθεση στο Περλ Χάρμπορ η επικοινωνία γινόταν μέσω της Αργεντινής. Βλ. στο The National Archives, FO371/36974, φακ. 236, σ. 48.

¹¹² S. Plochy, (2015), *The gates of Europe: a history of Ukraine*, Basic Books, Νέα Υόρκη, σ. 267.

¹¹³ P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 665· O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 446.

¹¹⁴ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, ν 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 371.

οργάνωση διασπάστηκε σε ΟΟΥΝ (μ)¹¹⁵, που βρισκόταν υπό την οδηγία του Α. Μέλνικ, και σε ΟΟΥΝ (μπ)¹¹⁶, δηλαδή του Σ. Μπαντέρα¹¹⁷.

Τον Φεβρουάριο¹¹⁸ ή τον Απρίλιο 1941, ενόψει της επίθεσης της Γερμανίας εναντίον της ΕΣΣΔ, οι Γερμανοί άρχισαν να εκπαιδεύουν στο Γενικό Κυβερνείο τα μέλη της ΟΟΥΝ (μπ)¹¹⁹. Συνολικά, από περίπου 600 Ουκρανούς εθνικιστές συγκροτήθηκαν τα δύο στρατιωτικά τάγματα «Νάχτιγκαλ» και «Ρόλαντ», τα οποία έλαβαν μέρος μαζί με τα γερμανικά στρατεύματα στην επίθεση εναντίον της ΕΣΣΔ¹²⁰.

1.2. Απόπειρα κήρυξης του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους εκ μέρους της ΟΟΥΝ στο Λβιβ το 1941 και η αντίδραση των γερμανικών αρχών

Το τάγμα «Νάχτιγκαλ», υπό τη διοίκηση των Γερμανών αξιωματικών και του Ρ. Σουχέβιτς (1907-1950), από την ουκρανική πλευρά, μπήκε ανάμεσα στους πρώτους στο Λβιβ, στις 30 Ιουνίου 1941¹²¹. Την ίδια μέρα, στο Λβιβ τα μέλη της ΟΟΥΝ (μπ) ανακοίνωσαν μονομερώς τη σύσταση ουκρανικής κυβέρνησης υπό την προεδρία του Γ. Στετσκό, γεγονός το οποίο ισοδυναμούσε με την κήρυξη του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους¹²². Παράλληλα, τα

¹¹⁵ Σημειωτέον ότι στις παρενθέσεις αναφέρεται το πρώτο γράμμα του επιθέτου του αρχηγού της παράταξης. Στην ΟΟΥΝ (μ) ανήκαν Μ. Στσιμπόρσκι, Ο. Όλζιτς, Ζ. Κνις, Β. Μαρτινέτς, Ρ. Σουσκό, Ο. Τελίγα και άλλοι.

¹¹⁶ Στην ΟΟΥΝ (μπ) ανήκαν Ρ. Γιάρι, Γ. Στετσκό, Μ. Λέμπιντ, Ρ. Σουχέβιτς, Ζ. Μάτλα και άλλοι.

¹¹⁷ Ρ. Kubicek, (2008), *The history of Ukraine*, Greenwood Press, London, σ. 108· Υ. Yurchuk, (2014), *Reordering of Meaningful Worlds*, ό.π., σ. 44· Τ. Snyder, (2003), *The reconstruction of nations*, ό.π., σ. 164· Ο. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 460.

¹¹⁸ S. Plokhly, (2015), *The gates of Europe*, ό.π., σ. 266.

¹¹⁹ Ρ. Kubicek, (2008), *The history of Ukraine*, Greenwood Press, London, σ. 108· Ρ. R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 665· The National Archives, FO371/32961, φακ. 454, σ. 64. Για την αντίστοιχη προετοιμασία των εθνικιστών της ΟΟΥΝ από την Άμππερ πριν την επίθεση στην Πολωνία το 1939 βλ. στο J. Wyspiański, (2009), *Barbarzyństwo OUN-UPA*, ό.π., σσ. 11-12.

¹²⁰ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 371· Ρ. R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 671· Ο. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 463· Ο. Glöckner, *The Collaboration of Ukrainian Nationalists with Nazi Germany*, στο Μ. Bitunjac, J.H. Schoeps (επιμ.) (2021), *Complicated Complicity*, ό.π., σ. 87· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 74· V. Alexeev, F. Stavrou, «*Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii*» («*Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη*»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 16, σ. 98.

¹²¹ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 372.

¹²² Ως άνω· S. Bandera, (1948), *Slovo do Ukrayinskyh Natsionalistiv-Revolutioneriv za kordonom*, ό.π., σ. 14· The National Archives, GFM33/2214 (GFM - German Foreign Ministry Archives, Αρχεία του Γερμανικού ΥΠΕΞ)· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 79. Τη δήλωση του Γ. Στετσκό ως επικεφαλής της ουκρανικής κυβέρνησης περί της απόκτησης της ουκρανικής εθνικής κυριαρχίας βλ. στο V.

μέλη της ΟΟΥΝ (μπ) στην επίσημη δήλωσή τους διαβεβαίωσαν τις γερμανικές αρχές για την αφοσίωσή τους στους Γερμανούς συμμάχους τους¹²³. Την ίδια μέρα, με την αφορμή της κήρυξης της επαναφοράς της κρατικής κυριαρχίας, στάλθηκαν, εκ μέρους των μελών της ΟΟΥΝ, ευχές στον Χίτλερ, στον Σ. Μπαντέρα, που βρισκόταν στο Γενικό Κυβερνείο, και στον μητροπολίτη Αντρέα Σεπτίτσκι.

Οι ειδήσεις περί της αυθόρμητης και αναπάντεχης κίνησης των Ουκρανών εθνικιστών δεν βρήκαν θετική ανταπόκριση στο Βερολίνο. Στα αρχικά σχέδια του Ρόζενμπεργκ περί της μελλοντικής διευθέτησης των ανατολικών εδαφών δεν αποκλειόταν η ανασύσταση των βαλτικών κρατών στα ερείπια της Σοβιετικής Ένωσης¹²⁴. Όσον αφορά, όμως, την Ουκρανία, ένα αντίστοιχο σχέδιο θα προσέκρουε στη ναζιστική ιδεολογία και, συγκεκριμένα, στο επιχείρημα περί της κατωτερότητας της σλαβικής φυλής, σύμφωνα με τον οποίο δεν μπορούσε

Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σσ. 97-99. Να προσθέσουμε ότι το βράδυ της 30ης Ιουνίου του 1941 στο Λβιβ έφτασαν δύο αξιωματικοί της Άμπμπερ –ο ταγματάρχης Ε. τσου Άικερν (Ernst zu Eikern) και ο λοχαγός Χανς Κοχ–, οι οποίοι επισκέφτηκαν τον μητροπολίτη της Ουνιτικής Εκκλησίας Α. Σεπτίτσκι. Εκεί πληροφορήθηκαν για τη συγκέντρωση στον χώρο της ουκρανικής πολιτιστικής οργάνωσης «Προσβίτα». Στην «Προσβίτα», μετά από τη δήλωση περί της ανεξαρτησίας του Στετσκό, οι εν λόγω αξιωματικοί απευθύνθηκαν στους παρευρισκόμενους και ανέφεραν ότι η χώρα τους καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα και το καθήκον των Ουκρανών είναι υπακοή και η τήρηση της τάξης. Στη συνέχεια οι δύο αξιωματικοί εγκατέλειψαν τον χώρο σε ένδειξη διαμαρτυρίας. Βλ. στο «Rukchsprache mit Prof. Dr. Koch am 10.7.1941», στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σσ. 150-151. Στην ακρόαση των Γερμανών αξιωματικών, που πραγματοποιήθηκε μετά από το συμβάν, εκείνοι έγιναν δεκτοί θερμά από τους υπόλοιπους για την έγκυρη αντιμετώπιση του προβλήματος και την αποτροπή των γεγονότων, που συνέβησαν στη Βίλνα. Βλ. στον ίδιο, σσ. 148-149. Να προσθέσουμε, ότι Έικερν (E. zu Eikern) ήταν διοικητής της υποομάδας II της μονάδας Άμπμπερ στην Κρακοβία. Βλ. στο «The statement of Feldwebel Alfons Paulus on the activity of Abwehr division in Krakow, 24–29 September 1945», Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, 100/11/8, σσ. 117-137, στο A.R. Dyukon, (2010), *The Minor enemy*, ό.π., σ. 113. Για τις μετέπειτα συναντήσεις του μητροπολίτη Α. Σεπτίτσκι με τον αξιωματικό Έικερν (E. zu Eikern) παρουσία του Χ. Κοχ, που εκτελούσε τα χρέη του διερμηνέα, βλ. στον ίδιο, σσ. 121-122. Σημειωτέον πως στην εν λόγω συνάντηση ήταν παρόν και επίσκοπος της Ουνιτικής Εκκλησίας Ιωσήφ Σλιπί (J. Slipyj, 1892-1984, Ρώμη). Βλ. στο Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 6/6806-ΦΠ, τ. 1., σσ. 128-134, στο Patriarch Josyp Slipyj u dokumentach radyanskih organiv derzhabnoyi bezpeky 1939-1987 (2012), (Πατριάρχης Ιωσήφ Σλιπί στα έγγραφα σοβιετικών υπηρεσιών κρατικής ασφάλειας 1937-1987), στους 2 ττ., τ. 1., εκδόσεις Μ.Ι. Σεργιτσούκ, Κίεβο, σσ. 181-183.

¹²³ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σσ. 372-373.

¹²⁴ H. Fireside, (1971), *Icon and Swastika*, ό.π., σ. 79. Ωστόσο, μετά τη σχεδόν ταυτόχρονη κήρυξη περί της δημιουργίας των ανεξάρτητων κυβερνήσεων στη Λιθουανία και στην Ουκρανία από τις ντόπιες εθνικές δυνάμεις, ο Ρόζενμπεργκ άλλαξε γνώμη και σημείωσε στο ημερολόγιο ότι πλέον το ζήτημα περί δημιουργίας των ανεξάρτητων βαλτικών κρατών δεν μελετάτο. Αργότερα, εκείνος ανέφερε ότι όλες αυτές οι γαίες έπρεπε να ενταχθούν στο Τρίτο Ράιχ. Βλ. στο I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σσ. 318, 326. Τις υποσχέσεις του Ρόζενμπεργκ στον Σ. Μπαντέρα περί δημιουργίας ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους βλ. στο S. Bandera, (1948), *Slovo do Ukrayinskyh Natsionalistiv-Revolutioneriv za kordonom*, ό.π., σσ. 18-19. Το σχέδιο του Ρόζενμπεργκ περί δημιουργίας ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους εγκαταλείφθηκε οριστικά στις αρχές Οκτωβρίου του 1941. Η απόφαση συνεπαγόταν ότι η Ουκρανία θα βρισκόταν αρχικά υπό τη γερμανική κυβέρνηση και αργότερα θα γινόταν γερμανικό προτεκτοράτο. Βλ. στο I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 329.

να συσταθεί κανένα ανεξάρτητο σλαβικό κράτος¹²⁵. Από την πλευρά του ο Χίτλερ, ανάλογα με τις πολιτικές συγκυρίες, είχε αλλάξει επανειλημμένα τη στάση του προς τους Ουκρανούς συμμάχους τους – την ΟΟΥΝ – και την προοπτική δημιουργίας ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους. Εάν μέχρι την έναρξη του πολέμου με την ΕΣΣΔ ο Χίτλερ υποστήριζε την ιδέα της δημιουργίας ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους, καταφέροντας με αυτό τον τρόπο να εξασφαλίσει την υποστήριξη της ΟΟΥΝ, όλα άλλαξαν άρδην μετά τις 22 Ιουνίου 1941. Ήδη στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1941 ο Χίτλερ ανέφερε ότι η στάση των Γερμανών προς τον ουκρανικό πληθυσμό δεν πρέπει να διαφέρει από τη στάση προς τους Ρώσους και τους Σλάβους γενικά¹²⁶. Συνεπώς, θεωρούσε όποια παίγνια με τους Ουκρανούς εθνικιστές περιττά.

Ως εκ τούτου, μερικές μέρες αργότερα οι ηγέτες της ΟΟΥΝ (μπ) Σ. Μπαντέρα και Γ. Στετσκό κλήθηκαν στο Βερολίνο¹²⁷, όπου αρχικά τέθηκαν σε κατ' οίκον περιορισμό και αργότερα κλείστηκαν στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Ζαξενχάουζεν¹²⁸, ενώ άλλα μέλη της ΟΟΥΝ απομακρύνθηκαν προληπτικά από την περιοχή¹²⁹. Αυτή η απερίσκεπτη ενέργεια των Ουκρανών εθνικιστών, παρά το γεγονός ότι προέρχονταν αποκλειστικά από την παράταξη του Σ. Μπαντέρα, έθιξε και την παράταξη του Α. Μέλνικ. Όταν ο τελευταίος στις 7 Ιουλίου 1941 έστειλε γράμμα στον Χίτλερ, όπου τον διαβεβαίωσε για την αφοσίωσή του και ζήτησε οι δικοί του οπαδοί να παρελαύνουν δίπλα στους Γερμανούς στρατιώτες, ο Χίτλερ δεν του

¹²⁵ Στις 28 Ιουνίου 1941 ο Ρόζενμπεργκ υποσχέθηκε στον Β. Κανάρις ότι δεν θα προέβαινε σε συνομιλίες με τους εκπροσώπους των λαών της Ανατολικής Ευρώπης. Βλ. στο Document 1039-PS, IMT, στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σσ. 90-91.

¹²⁶ Για παράδειγμα, στη συνάντηση του Χίτλερ με τους Ρόζενμπεργκ, Λάμμερς, Κάιτελ, Γκαίρινγκ και Μπόρμαν στις 16 Ιουλίου 1941, ο Χίτλερ ανέφερε ότι δυτικά των Ουράλιων όρεων μόνο οι Γερμανοί επιτρέπονταν να φέρουν όπλα. Βλ. στο «Document 221-L. Aktenvermerk vom 16. Juli 1941 über eine Beshprechung Hitlers mit Rosenberg, Lammers, Keitel und Goring», στο V. Kosyk (επιμ.), (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 184· I. Kershaw, (2001), *Hitler 1936-1945: Nemesis*, ό.π., σ. 405. Στις 17 Σεπτεμβρίου 1941 ο Χίτλερ τόνιζε ότι πλέον δεν υπήρχε ανάγκη δημιουργίας ανεξάρτητων κρατών στη Βαλτική όπως και του ουκρανικού κράτους. Βλ. στο Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σ. 34. Στις 25 Σεπτεμβρίου 1941 ο ίδιος ανέφερε ότι μέχρι τα Ουράλια όρη δεν έπρεπε να υπάρχει κανένα ρωσικό κράτος. Βλ. στο Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σ. 40.

¹²⁷ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 373· Για την εντολή του Ρόζενμπεργκ περί της μεταφοράς των ηγετών της ΟΟΥΝ (μπ) στο Βερολίνο βλ. στο I. Petrov (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 318· V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 131· «The statement of Feldwebel Alfons Paulus on the activity of Abwehr division in Krakow, 24–29 September 1945», Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, 100/11/8, σσ. 117-137, στο A.R. Dyukov, (2010), *The Minor enemy*, ό.π., σσ. 114, 116.

¹²⁸ Y. Yurchuk, (2014), *Reordering of Meaningful Worlds*, ό.π., σ. 47.

¹²⁹ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 6.

απάντησε¹³⁰. Επομένως, όποιες ελάχιστες παραχωρήσεις μπορούσαν να προσφέρουν οι Ναζί στην ΟΟΥΝ, οι οποίες δεν συνεπάγονταν σε καμιά περίπτωση τη μεταβίβαση των ουσιωδών δικαιωμάτων, είχαν τακτικό και πρόσκαιρο χαρακτήρα. Οι Ναζί σκόπευαν να χρησιμοποιήσουν τη δύναμη και το κύρος της ΟΟΥΝ στον ντόπιο πληθυσμό, προκειμένου να καταστεί πιο εύκολη η κατάκτηση της Ουκρανίας.

Παρά τη διάψευση του ονείρου περί της ένωσης των ουκρανικών εδαφών και της ίδρυσης ανεξάρτητης Ουκρανίας με τη βοήθεια των Γερμανών¹³¹, οι Ουκρανοί εθνικιστές δεν πτοήθηκαν. Η πολυπόθητη ιδέα της ίδρυσης του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους δεν μπορούσε να ξεχαστεί εύκολα¹³². Συνεπώς, εφόσον οι ελπίδες περί της βοήθειας των Γερμανών διαψεύστηκαν, οι Ουκρανοί εθνικιστές κατάλαβαν ότι πλέον πρέπει να συνεχίσουν τη δράση τους μόνοι.

1.3. Σύσταση και δράση των ομάδων ακτιβιστών της ΟΟΥΝ

Την άνοιξη του 1941 στο Γενικό Κυβερνείο τα μέλη της ΟΟΥΝ κινητοποίησαν περίπου 1500 άτομα, τους λεγόμενους προπαγανδιστές ή ακτιβιστές, τους οποίους οργάνωσαν σε ομάδες. Οι ομάδες αυτές, οι οποίες ονομάστηκαν «κινούμενες» (ουκρ. *похідні групи*,

¹³⁰ *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 373. Στις 11 και στις 12 Ιουλίου 1941 όλες οι ουκρανικές ομάδες στο Λβιβ, συμπεριλαμβανομένης του Μέλνικ, αλλά πλην του Μπαντέρα, διαβεβαίωσαν τον Χ. Κοχ, που ήταν πλέον εκπρόσωπος του Ρόζενμπεργκ στη Βέρμαχτ, για την αφοσίωσή τους στις γερμανικές αρχές. Βλ. στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 171. Μολαταύτα, στη συνέχεια και ο Α. Μέλνικ κλήθηκε στο Βερολίνο, όπου του ανακοινώθηκε απαγόρευση να εγκαταλείψει την πόλη. Βλ. στο Z. Knysh (1963), *Bje dvanadtsyata*, ό.π., σσ. 291-292.

¹³¹ Σύμφωνα με τις πληροφορίες των σοβιετικών αρχών, στις αρχές του 1939 ανάμεσα στον ουκρανικό πληθυσμό της Πολωνίας ήταν διάχυτες οι ιδέες περί συγκρότησης ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους με τη βοήθεια των Γερμανών. Βλ. στο RGVA, 354k/1/122, σ. 5, στο A.N. Artizon (επιμ.)(2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, σ. 36. Ωστόσο οι γερμανικές αρχές προτίμησαν στις 12 Μαρτίου 1939 να παραδώσουν τις ουκρανικές γαίες της Σλοβακίας, που είχε κηρυχθεί προηγουμένως «Ουκρανία των Καρπαθίων» του Α. Βολόσιν, στον σύμμαχό τους την Ουγγαρία. Βλ. στο J.A. Armstrong [1955](1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 24. Ως εκ τούτου, η πίστη των Ουκρανών εθνικιστών στη βοήθεια του Χίτλερ άρχισε να φθίρει. Βλ. στο The National Archives, FO371/36974, φακ. 236, «Developments of the Polish-Russian Antagonism in the United States», σ. 5. Σύμφωνα με τις σοβιετικές πληροφορίες τα μέλη της ΟΟΥΝ ήταν φανερά καταβεβλημένοι και ένωσαν μεγάλη απογοήτευση. Βλ. στο RGVA, 308k/3/388, σσ. 154-154 (reverse), στο A.N. Artizon (επιμ.)(2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, σ. 72.

¹³² Οι Ουκρανοί στο εξωτερικό, επίσης, αγωνίζονταν για την ίδρυση ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους. Για παράδειγμα, στον Καναδά, όπου ζούσαν περίπου 250-300 χιλ, ιδρύθηκε το φθινόπωρο του 1940 η Ουκρανική Επιτροπή του Καναδά. Τα μέλη της Επιτροπής, που ήταν οπαδοί του Α. Μέλνικ, το 1943 υπέβαλαν υπόμνημα στην κυβέρνηση του Καναδά περί δημιουργίας στην Ευρώπη ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους. Βλ. στο The National Archives, FO371/36974, φακ. 236, σσ. 24,34.

rohidni grupy), ακολουθώντας παράτυπα τα γερμανικά στρατεύματα, εισήλθαν στην Ουκρανία τον Ιούνιο του 1941¹³³. Όσον αφορά τη διαδικασία συγκρότησης των εν λόγω ομάδων, η σοβιετική ιστοριογραφία αναφέρει ότι η προετοιμασία τους, όπως και των δύο ουκρανικών ταγμάτων της Βέρμαχτ, των «Νάχτιγκαλ» και «Ρόλαντ»¹³⁴, έγινε υπό την καθοδήγηση των γερμανικών υπηρεσιών¹³⁵. Αντιθέτως, σύμφωνα με τον Π.Ρ. Μαγκότσι, οι κινούμενες ομάδες δημιουργήθηκαν από τα μέλη της ΟΟΥΝ (μπ) κρυφά από τους Γερμανούς και εισήλθαν παρανόμως στην Ουκρανία¹³⁶. Όσον αφορά τον αριθμό τους, η σοβιετική ιστοριογραφία αναφέρει ότι οι ακτιβιστές οργανώθηκαν συνολικά σε έξι ομάδες, από τις οποίες τρεις ανήκαν στην παράταξη του Μέλνικ¹³⁷ και άλλες τρεις στην παράταξη του Μπαντέρα¹³⁸. Σύμφωνα με άλλες πληροφορίες, οι ομάδες ήταν συνολικά τέσσερις, αλλά μαζί με τα γερμανικά στρατεύματα στην Ουκρανία ήρθαν πολλά μέλη της ΟΟΥΝ ως αξιωματικοί ειδικών καθηκόντων (Sonderführer), μεταφραστές κλπ¹³⁹. Ακριβώς εκείνους είδε τον Νοέμβριο-Δεκέμβριο του 1941 στο Χάρκοβο ο Γ. Σεβελιόφ, σημειώνοντας στο ημερολόγιό του ότι στην Ουκρανία, μαζί με τους Γερμανούς, έφτασαν πολλοί Ουκρανοί από τη Γαλικία¹⁴⁰.

¹³³ J. Shumelda, «Pohid OUN na sid» («Πορεία της ΟΟΥΝ προς τα ανατολικά»), στο On the call of Kiev. Ukrainian Nationalism during Second World War. A collection of articles, memories and documents, (1985), New Pathway Publishers, Τορόντο, σ. 82· Z. Knysh (1963), Bje dvanadtsyata, ό.π., σσ. 175-177· O. Subtelny, (2000) [1988], Ukraine, ό.π., σ. 464· J.A. Armstrong [1955] (1963), Ukrainian Nationalism, 1939-1945, ό.π., σ. 84.

¹³⁴ Μετά από την υπογραφή του συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ στη Γερμανία απαγορεύτηκε η δραστηριότητα των ρωσικών φασιστικών οργανώσεων και το ουκρανικό παράρτημα, περίπου 150 άτομα, του Ρωσικού Απελευθερωτικού Εθνικού Κινήματος (ROND, αργότερα PRO-RNSD, RNSD) εντάχθηκε στο Τάγμα του Βρανδεμβούργου (της Άμπερ) και εκπαιδεύονταν έξω από τη Βιέννη. Το τάγμα αυτό ονομάστηκε «Ρόλαντ». Μετά την κατάκτηση της Πολωνίας, από τους Ουκρανούς της Γαλικίας συγκροτήθηκε άλλο τάγμα, το «Νάχτιγκαλ». Βλ. στο D. Littlejohn, (1994) [1987], Foreign Legions of the Third Reich, στους 4 ττ., τ. 4., USA, σσ. 40-41.

¹³⁵ Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 371.

¹³⁶ P.R. Magocsi, (2010) [1996], A history of Ukraine, ό.π., σ. 671.

¹³⁷ Z. Knysh (1963), Bje dvanadtsyata, ό.π., σσ. 175-177.

¹³⁸ Z. Matla, (1952), Pivdenna rohidna grupa (Νότια κινούμενη ομάδα), εκδ. Nasha knigozbirnya, Μόναχο, σσ. 3-4· Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 371.

¹³⁹ Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechstvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2003), Tom 3, kniga 1. Krushenie «Blitzkriga», 1 janvary-30 iyunya 1942 (Τα όργανα της κρατικής ασφάλειας της ΕΣΣΔ στον Μεγάλο Πατριωτικό πόλεμο. Συλλογή εγγράφων. Τ. 3, βιβλίο 1. Καταβάρθρωση του «Μπλίτσκριγκ», 1 Ιανουαρίου – 30 Ιουνίου 1942), Rus, Μόσχα, υποσημείωση, σ. 455· V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdjenje*, 1982, φ. 17, σ. 104· BA R 58/220, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945), ό.π., τ. 2, σσ. 99-100. Για τη χρησιμοποίηση των μελών της παράταξης του Μέλνικ ως διερμηνείς από τους Γερμανούς βλ. στο «The statement of Feldwebel Alfons Paulus on the activity of Abwehr division in Krakow, 24–29 September 1945», Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, 100/11/8, σσ. 117-137, στο A.R. Dyukov, (2010), The Minor enemy, ό.π., σ. 120· Z. Knysh (1963), Bje dvanadtsyata, ό.π., σσ. 184-185, 222-225.

¹⁴⁰ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I dovkrugy)», ό.π., σ. 282· V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά

Καθώς το 1941 ο γερμανικός στρατός προέλαυνε ταχέως και τα μέλη της γερμανικής πολιτικής διοίκησης καθυστερούσαν να έρθουν, οι ακτιβιστές της ΟΟΥΝ σκόπευαν να αναπληρώσουν το κενό της εξουσίας, συγκροτώντας τοπικές διοικήσεις, τις οποίες θα στελέχωναν με μέλη και υποστηρικτές της οργάνωσης¹⁴¹. Οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές δεν γνώριζαν για τη σύσταση και στελέχωση των τοπικών διοικήσεων από τα μέλη της ΟΟΥΝ και, όταν τα συναντούσαν για πρώτη φορά, εκπλήσσονταν¹⁴². Σε γενικές γραμμές, η στάση των αξιωματικών της Βέρμαχτ προς τις κινούμενες ομάδες της ΟΟΥΝ ήταν ουδέτερη, αλλά η στάση των Ες Ες (γερμ. Schutzstaffel) και Ες Ντε (γερμ. Sicherheitsdienst), που ακολουθούσαν τα γερμανικά στρατεύματα, ήταν αρνητική¹⁴³.

Η μεγαλύτερη επιθυμία των μελών της ΟΟΥΝ ήταν η δημιουργία ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους, την οποία αποπειράθηκαν ανεπιτυχώς να πραγματοποιήσουν στις 30 Ιουνίου 1941. Ωστόσο, αυτή η αρνητική εμπειρία δεν τους αποθάρρυνε από την πραγμάτωση της πολυπόθητης ιδέας τους και τα μέλη της οργάνωσης και των δύο παρατάξεων συνέχιζαν να ακολουθούν τα γερμανικά στρατεύματα στην προέλασή τους προς τα ανατολικά προκειμένου να επεκτείνουν την επιρροή τους και στην υπόλοιπη Ουκρανία. Ως εκ τούτου, από την κεντρική ηγεσία της παράταξης του Μπαντέρα στην περιοχή του Κιέβου στάλθηκε ειδική ομάδα, περίπου 25 άτομα, αναμεσά τους οι Δ. Μύρον και Γ. Κοστρ, με σκοπό να καταλάβουν την πολιτική εξουσία στο Κίεβο¹⁴⁴. Μολαταύτα, ούτε αυτή η απόπειρα δεν

κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1982, φ. 17, σ. 104. Ο Βελισκίβσκι αυτούς Ουκρανούς ανέφερε ως εμικρέδες. Βλ. στο Μ. Velychkin'sky, «Sumni chasy nimetskoyi okupatsiyi (1941-1944 roky)» («Τα θλιβερά χρόνια της γερμανικής κατοχής (1941-1944)»), περιοδικό *Vyzvolnyj shlyah* (αγγλ. «Liberation path»), τ. 18, φ. 1 (203), Ιαν. 1965, σ. 44.

¹⁴¹ Ζ. Knysh (1963), *Bje dvanadtsyata*, ό.π., σ. 178. Η σύνθεση των μελλοντικών τοπικών διοικήσεων είχε καθοριστεί από την ηγεσία της ΟΟΥΝ εκ των προτέρων. Βλ. στο V. Veryga, «Bukovinskij kurin 1941 rik», («Η ομάδα της ΟΟΥΝ της Μπουκοβίνας 1941 έτος»), στο *On the call of Kiev*, ό.π., σ. 110. Μόνο στη Βίννιτσα η συγκεκριμένη ομάδα άφησε 200 μέλη για τη συγκρότηση των τοπικών διοικήσεων σε όλες τις πόλεις του νομού. Βλ. στον ίδιο, σ. 112· Βλ. στο «Ruckhsprache mit Major Weiner, IC-Offizier, in Rahmen der Heeresgruppe Sud am 9.7.1941», στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 147.

¹⁴² Ο προϊστάμενος της αστυνομίας ασφαλείας και της Ες Ντε (IV A I) του Κεντρικού Γραφείου Ασφαλείας του Ράιχ (γερμ. RSHA) σημείωνε ότι τα μέλη της ΟΟΥΝ (μπ) στις αρχές Ιουνίου του 1941 ετοιμάζονταν να κηρύξουν την ίδρυση της Ουκρανικής Λαϊκής Δημοκρατίας και συγκροτούσαν ομάδες πολιτοφυλακής, σκοπεύοντας να τεθούν οι γερμανικές αρχές προ τετελεσμένου γεγονότος. Βλ. στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 102. Να προσθέσουμε ότι ο προϊστάμενος του εν λόγω τμήματος της Γκεστάπο ήταν ο Φογκτ (J. Fogt, 1897-1947).

¹⁴³ V. Veryga, «Bukovinskij kurin 1941 rik», («Η ομάδα της ΟΟΥΝ της Μπουκοβίνας 1941 έτος»), στο *On the call of Kiev*, ό.π., σσ. 112-113.

¹⁴⁴ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφοφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 6. Ο προϊστάμενος της αστυνομίας ασφαλείας και της Ες Ντε (IV A I) ανέφερε ότι η εν λόγω ομάδα σκόπευε να ιδρύσει ουκρανική κυβέρνηση, όπως είχαν αποπειραθεί να πράξουν στο Λβιβ. Βλ. στο V. Kosyk (επιμ.) (1997),

ευοδώθηκε και τα μέλη της ομάδας συνελήφθησαν λίγο έξω από το Κίεβο. Οι υπηρεσίες της κατασκοπείας του Τρίτου Ράιχ απευθύνθηκαν στην ανώτατη διοίκηση της Βέρμαχτ με το αίτημα να διακόψουν τις ενέργειες των εθνικιστών. Σε συνάρτηση με αυτά τα γεγονότα, η ανώτατη διοίκηση του Σώματος Στρατού υπ' αρ. 44 εξέδωσε στις 9 Νοεμβρίου 1941 διαταγή, στην οποία τα μέλη της παράταξης του Μπαντέρα παρουσιάζονταν ως «ανεπίσημα πρόσωπα», τα οποία πρέπει να παρακολουθούνται και να συλλαμβάνονται σε περίπτωση διαπίστωσης πολιτικής δραστηριότητας εκ μέρους τους¹⁴⁵. Επιπλέον, στη γερμανική στρατιωτική διοίκηση δόθηκε διαταγή να μη χρησιμοποιούνται οι οπαδοί του Μπαντέρα στον πόλεμο με τους μπολσεβίκους και τους Σοβιετικούς αντάρτες, να παρακολουθείται η δραστηριότητά τους και στην περίπτωση της εναντίωσής τους στις γερμανικές αρχές να συλλαμβάνονται αμέσως¹⁴⁶. Ως απάντηση στην κατασταλτική δράση των Γερμανών, τα μέλη της παράταξης του Μπαντέρα άρχισαν να περνούν στην παράνομη, «υπόγεια» δράση και σε μερικά μέρη συγκρότησαν οργανώσεις με σκοπό να πολεμήσουν τους Γερμανούς υπό το σύνθημα «Για την ανεξάρτητη Ουκρανία»¹⁴⁷. Επιπλέον, τα μέλη της ΟΟΥΝ, για να παρακάμψουν την επιρροή των Γερμανών, έστειλαν στα κατεχόμενα μέρη της Ουκρανίας περιπλανώμενους μουσικούς, οι οποίοι προπαγάνδιζαν την ιδέα της ίδρυσης του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους¹⁴⁸. Όπως παρατηρεί ο Γ. Σεβελιόφ, οι Ουκρανοί από τη Γαλικία, δηλαδή οι εθνικιστές, δρούσαν συνάμα και εναντίον των Γερμανών¹⁴⁹.

Ωστόσο, παρά την αναφερθείσα εχθρότητα και δυσπιστία στις σχέσεις των Γερμανών και των μελών της ΟΟΥΝ, οι μεν είχαν ανάγκη τους δε. Ως εκ τούτου, στην κατεχόμενη

Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945), ό.π., τ. 1, σ. 173.

¹⁴⁵ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 7.

¹⁴⁶ Ως άνω, σ. 6.

¹⁴⁷ Ως άνω, σ. 9.

¹⁴⁸ Ως άνω.

¹⁴⁹ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σ. 282. Παρόμοια ήταν και η στάση των Λευκορώσων εθνικιστών. Ο δήμαρχος του Μινσκ Βάτσλαφ Ιβανκόφσκι, τον Νοέμβριο του 1943, σε συζήτηση με μυστικό πράκτορα της σοβιετικής υπηρεσίας πληροφοριών, του εμπιστεύτηκε ότι ο λευκορωσικός λαός δεν μπορούσε να συμπορευτεί ούτε με τους μπολσεβίκους ούτε με τους Γερμανούς. Ήταν πεπεισμένος ότι σε περίπτωση που οι τελευταίοι θα καταλάμβαναν την εξουσία στην Ευρώπη, δεν θα επέτρεπαν την ύπαρξη ανεξάρτητης Λευκορωσίας και θα τη μετέτρεπαν σε αποικία. Σύμφωνα με τη δήλωσή του, οι Λευκορώσοι εθνικιστές δεν περίμεναν τίποτα καλό από τους Γερμανούς, αλλά έπρεπε να χρησιμοποιήσουν τις υπηρεσίες τους, οι οποίες τους επέτρεπαν να συσπειρώσουν όλους τους Λευκορώσους. Συνεπώς, οι Λευκορώσοι εθνικιστές ήταν πρόθυμοι να φλερτάρουν με τους Γερμανούς όσο θα τους ήταν χρήσιμοι. Βλ. στο Organj gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov (2007), Tom 5, kniga 1. Vpered na Zapad (1 janvarja-30 ijunja 1944), (Τα όργανα της κρατικής ασφάλειας της ΕΣΣΔ στον Μεγάλο Πατριωτικό πόλεμο. Συλλογή εγγράφων. Τ. 5, βιβλίο 1. Εμπρός στη Δύση (1 Ιανουαρίου – 30 Ιουνίου 1944)), Kuchkono pole, Μόσχα, σσ. 119-120.

Ουκρανία συγκροτήθηκε αρχικά η πολιτική διοίκηση δύο επιπέδων. Η κατώτερη (ή τοπική) διοίκηση ήταν στελεχωμένη από Ουκρανούς, κυρίως μέλη της ΟΟΥΝ, ενώ η ανώτατη διοίκηση ήταν γερμανική, η οποία είχε και την απόλυτη εξουσία¹⁵⁰. Συχνά, ως επικεφαλής των τμημάτων τοποθετούνταν Ουκρανοί εθνικιστές, ενώ οι ανώτατοι διοικητές ήταν μόνο οι Γερμανοί¹⁵¹.

Η παράταξη του Α. Μέλνικ εκμεταλλεύτηκε τις διαφορές των Γερμανών με την παράταξη του Μπαντέρα και έστειλε τις δικές της ομάδες ακτιβιστών στην Ουκρανία¹⁵², το κέντρο της δραστηριότητας των οποίων τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1941 ήταν το Ζιτόμιρ¹⁵³. Μετά την κατάληψή του στις 19 Σεπτεμβρίου 1941¹⁵⁴, το Κίεβο έγινε το κέντρο δράσης της παράταξης του Α. Μέλνικ. Αμέσως μετά την κατάληψη, στην πόλη άνοιξαν πολλά καταστήματα, στις βιτρίνες των οποίων τοποθετήθηκαν οι γαλανο-κίτρινες σημαίες και οι τρίαίνες – τα σύμβολα του ουκρανικού εθνικισμού. Όπως αναφέρει εύγλωττα αυτόπτης

¹⁵⁰ T. Snyder, «The Life and Death of Western Volhynian Jewry, 1921–1945», στο R. Brandon, W. Lower (επιμ.) (2008), *Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολη, σ. 41.

¹⁵¹ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 15.

¹⁵² S. Plokhly, (2015) *The gates of Europe*, ό.π., σ. 267· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 90.

¹⁵³ P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 672· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 91. Όπως σημειώνει εύστοχα στο ημερολόγιό της η Ε. Χοροσούνοβα στα τέλη Ιουλίου του 1941 στο Κίεβο, όταν το μέτωπο πλησίαζε στην πόλη, μια μερίδα των πολιτών άρχιζε να διαδίδει φήμες περί της δημιουργίας ανεξάρτητης Ουκρανίας, που θα γινόταν με την εισβολή των Γερμανών. Βλ. στο I. Horoshunova, *Ημερολόγιο*, στον σύνδεσμο: <http://www.judaica.kiev.ua/old/eg9/eg94.htm> (11.08.2020). Οι φήμες αναφέρονταν στην ύπαρξη της ανεξάρτητης ουκρανικής κυβέρνησης, στην ουσία διοίκησης, η οποία βρισκόταν στο ήδη γερμανοκρατούμενο Ζιτόμιρ. Βλ. στο M. Velychkin, «Sumni chasy nimetskoji okupatsiyi (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 1 (203), Ιαν. 1965, σ. 43. Ανταποκρινόμενοι σε αυτές, οι σοβιετικές αρχές συνέλαβαν τη γνωστή συγγραφέα Λιουντμίλα Σταρίτσκα-Τσερνιαχίβσκα, η οποία ήταν απόγονος της πασίγνωστης ουκρανικής οικογένειας καλλιτεχνών του 19 αιώνα και είχε λάβει ενεργό μέρος στον απελευθερωτικό αγώνα στην Ουκρανία στο τέλος της δεκαετίας του 1920. Βλ. στο I. Horoshunova, *Ημερολόγιο*, στον σύνδεσμο: <http://www.judaica.kiev.ua/old/eg9/eg94.htm> (11.08.2020). Σημειωτέον πως η υπερήλικη συγγραφέας πράγματι συνελήφθη στις 20 Ιουλίου 1941 από τη σοβιετική εξουσία. Στο σπίτι της έγινε έρευνα και στάλθηκε μαζί με την αδερφή της στο Χάρκοβο, όπου στις 14 Σεπτεμβρίου 1941 κατηγορήθηκε για αντισοβιετική δραστηριότητα. Θεωρήθηκε ότι ήταν γερμανόφιλη και ότι περίμενε την είσοδο των Γερμανών στο Κίεβο. Σύμφωνα με τις κατηγορίες της σοβιετικής πλευράς, στη νέα «ουκρανική κυβέρνηση», που θα τοποθετούσε ο Χίτλερ στο Κίεβο, η γνωστή συγγραφέας θα αναλάμβανε τον τομέα της κουλτούρας. Η Σταρίτσκα-Τσερνιαχίβσκα απεβίωσε καθοδόν προς το Καζακστάν το φθινόπωρο του 1941, σε ηλικία 73 ετών, και οι φρουροί απλά πέταξαν τη σορό της από το τρένο. Βλ. στο V. Maraev, «Chto taka Lyudmyla Starytska-Chernyakhivska i scho vona zrobyla dlya Ukrainy» («Ποια είναι η Λιουντμίλα Σταρίτσκα-Τσερνιαχίβσκα και τι έκανε για την Ουκρανία»), στον σύνδεσμο: <https://uain.press/articles/hto-taka-lyudmyla-starytska-chernyakhivska-shho-vona-zrobyla-dlya-ukrainy-924727> (11.08.2020).

¹⁵⁴ S. Plokhly, (2015) *The gates of Europe*, ό.π., σ. 265. Την ίδια μέρα με το Κίεβο καταλήφθηκε και η Πολτάβα. Βλ. στην εφημερίδα *Ukrayinskiy golos* [Λουτσκ] [«Φωνή της Ουκρανίας»], φ. 2, έτος 1^ο, 24.09.1941, σ. 1. Για την επιχείρηση της κατάληψης του Κιέβου βλ. στο B.H. Liddell Hart (1971), *History of the Second World War*, G.P.Putnam's Sons, Νέα Υόρκη, σ. 167.

μάρτυρας στα απομνημονεύματά του, οι κάτοικοι της πόλης νόμισαν είχε πραγματοποιηθεί η απόκτηση της ανεξαρτησίας¹⁵⁵. Αρκετά μέλη της ΟΟΥΝ (μ) κατέλαβαν καίριες θέσεις στο Δημαρχείο της πόλης, όπως και στην τοπική ουκρανική εφημερίδα. Μετά την κατάληψη της Πολτάβας, τον ίδιο μήνα, αναπτύχθηκε και εκεί αξιόλογη δράση των μελών της ΟΟΥΝ (μ). Ο δήμαρχος της Πολτάβας Φέντιρ Μπορκίβσκι ηγούνταν της ομάδας των ακτιβιστών της ΟΟΥΝ (μ), αρκετοί εκ των οποίων ήταν πρώην συνεργάτες και υποστηρικτές του Σ. Πετλιούρα, οι οποίοι κατόρθωσαν να καταλάβουν σημαντικές θέσεις στο Δημαρχείο της πόλης¹⁵⁶.

Η πρώτη ρήξη των Γερμανών με την παράταξη του Α. Μέλνικ έγινε στα τέλη Νοεμβρίου του 1941, όταν οι γερμανικές αρχές συνέλαβαν 721 μέλη της ΟΟΥΝ (μ), τα περισσότερα από τα οποία στη συνέχεια εκτελέστηκαν¹⁵⁷. Ανάμεσά τους ήταν και μερικά μέλη της παράταξης του Μπαντέρα.

1.3.1. Τα μέλη της ΟΟΥΝ στις υπηρεσίες της Βέρμαχτ

Όπως αναφέραμε ήδη, αρκετά μέλη της ΟΟΥΝ υπηρετούσαν στις διάφορες υπηρεσίες της Βέρμαχτ και, ως εκ τούτου, το 1941 βρέθηκαν στην Ουκρανία. Εμπορούμενοι από τον ουκρανικό εθνικισμό, επιχείρησαν να χρησιμοποιήσουν τη θέση τους προκειμένου να συμβάλουν στην ανοικοδόμηση της ουκρανικής ζωής στην κατεχόμενη χώρα.

Από την έκθεση του καθηγητή φον Γριούνμπεργκ, η οποία συντάχθηκε ως αποτέλεσμα των συνομιλιών του με τον Ράινχαρντ, επικεφαλής του Τμήματος της Πολιτικής της Γενικής Περιοχής «Κίεβο», στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1942, γνωρίζουμε ότι ορισμένος αριθμός Ουκρανών εμιγκρέδων, οι οποίοι ήταν ανεπιθύμητοι για τη γερμανική πολιτική διοίκηση,

¹⁵⁵ D. Malakov, (2002), Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah (Εκείνα τα δύο χρόνια... Στο Κίεβο υπό τους Γερμανούς), Amadej, Κίεβο, σ. 114.

¹⁵⁶ H. Vyun, (1973), Pid znakom Chervonohe Xresta v Poltavi 1941-1942. Spogad-zvit dlya istoriyi (Υπό την αιγίδα του Ερυθρού Σταυρού στην Πολτάβα 1941-1942. Ανάμνηση-έκθεση για την ιστορία), Ukrayinski visti, Νέα Ουλμ, σ. 9. Σημειωτέον, πως ο Μ. Σάρμα-Σοκολόφσκι, μέλος της ΟΟΥΝ στην Πολτάβα, τον Δεκέμβριο του 1941 από την Πολτάβα πήγε στο Κίεβο, όπου και έδωσε όρκο στα μέλη της ΟΟΥΝ (μ) στο κτίριο της ουκρανικής αστυνομίας, που βρισκόταν δίπλα στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας. Βλ. στο Spogady Mykoly Sarma-Sokolonkohe (Απομνημονεύματα του Μικόλα Σάρμα-Σοκολόφσκι), στο Poltavska petlyuriana (2003), φ. 5, Πολτάβα, σσ. 175-176, στον σύνδεσμο: №5 Полтавська петлюріана. Матеріали VI-х петлюрівських читань.pdf - Google Диск (31.08.2021). Σύμφωνα με τις σοβιετικές πληροφορίες, η ΟΟΥΝ στην Πολτάβα λάμβανε οδηγίες από το Κίεβο. Βλ. στο Αναφορά «Για την εξάρθρωση της Οργάνωσης των Ουκρανών Εθνικιστών στην Πολτάβα», 26.10.1943, TSDAGO, 1/23/527, σ. 11. Σημειωτέον, ότι η Πολτάβα απελευθερώθηκε από τον Κόκκινο Στρατό στις 23.09.1943.

¹⁵⁷ J. Shumelda, «Pohid OUN na sxid» («Πορεία της ΟΟΥΝ προς τα ανατολικά»), στο On the call of Kiev, ό.π., σσ. 90-91.

έφτασαν στο Κίεβο έπειτα από πρόσκληση της Βέρμαχτ είτε ως στρατιώτες είτε ως μέλη διάφορων οργανώσεων που ασχολούνταν με τον εφοδιασμό του γερμανικού στρατού¹⁵⁸. Αυτές οι πληροφορίες ενισχύονται από τις αντίστοιχες που παρέχει ο Γ. Σεβελιόφ. Στα απομνημονεύματά του ο συγγραφέας αναφέρει δύο Ουκρανούς που εργάζονταν στη Διεύθυνση της προπαγάνδας της Βέρμαχτ. Ο πρώτος ήταν ο Ιβάν (Γιούρι) Κοστιούκ από τη Γαλικία, που εργαζόταν στη Διεύθυνση της προπαγάνδας της Βέρμαχτ στο Χάρκοβο και ασχολούνταν με τη δημοσιογραφία. Ο άλλος ήταν ο εθνογράφος και φιλόλογος Βίκτορ Πετρόφ, μέλος του τμήματος της λογοτεχνίας της Διεύθυνσης της προπαγάνδας της Βέρμαχτ. Κατά τη διάρκεια της κατοχής ο Πετρόφ ήταν διευθυντής του λογοτεχνικού περιοδικού «Ουκραγίνσκι ζασίβ» («Η ουκρανική σπορά»), που εκδιδόταν στο Χάρκοβο¹⁵⁹.

Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι η ίδια Διεύθυνση προπαγάνδας της Βέρμαχτ πρότεινε τον δημοσιογράφο από τη Γαλικία Π. Σαγκαϊντάτσι για την εργασία στις διευθύνσεις των εφημερίδων στο Κίεβο, στο Ζιτόμιρ, στην Πολτάβα και στο Χάρκοβο¹⁶⁰. Ο Γ. Σεβελιόφ και συγγραφέας Α. Λιούμπτσενκο αναφέρουν στα απομνημονεύματά τους ότι ο πρώτος διευθυντής της εφημερίδας «Νόβα Ουκραϊνα», το πρώτο φύλλο της οποίας εκδόθηκε στο Χάρκοβο στις 7 Δεκεμβρίου 1941, ήταν ο Π. Σαγκαϊντάτσι από τη Γαλικία¹⁶¹. Προτού εμφανιστεί στις αρχές Δεκεμβρίου του 1941 στο Χάρκοβο, ο έμπειρος δημοσιογράφος, ο οποίος εμφανιζόταν με τη γερμανική στρατιωτική στολή, εργάστηκε για λίγο στην Πολτάβα και σε άλλες ουκρανικές πόλεις, όπου συνέβαλε στο άνοιγμα των ουκρανικών εφημερίδων¹⁶². Ο Σεβελιόφ δεν έσφαλλε όταν νόμιζε ότι ο Σαγκαϊντάτσι ήταν από εκείνους που ακολουθούσαν την προέλαση της Βέρμαχτ προς ανατολάς¹⁶³, δηλαδή μέλος της ΟΟΥΝ.

Για την εκδοτική του δραστηριότητα, ο Π. Σαγκαϊντάτσι χρησιμοποίησε στο Χάρκοβο το ημικατεστραμμένο σοβιετικό τυπογραφείο και μετά βίας έβγαλε το πρώτο φύλλο της εφημερίδας. Αυτή η εφημερίδα, την οποία ο Σεβελιόφ ονομάζει χαρακτηριστικά «γερμανο-

¹⁵⁸ TSDAGO, 57/4/196, σ. 6

¹⁵⁹ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I dovkrugy)», ό.π., σσ. 304-306.

¹⁶⁰ S.V. Stelnikovysh, «Ofitsijna ukrayinomovna presa Generalnogo okrugu «Zhytomyr»» («Επίσημος ουκρανόφωνος τύπος της Γενικής Περιοχής «Ζιτόμιρ»»), βλ. στον σύνδεσμο: http://eprints.zu.edu.ua/19286/1/6_2015_11_11_13_48_12_549.pdf (30.08.2019), σ. 2.

¹⁶¹ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I dovkrugy)», ό.π., σσ. 281-282· A.P. Liubchenko, Schodennyk (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/lubchenko-arkadij-shodennik/> (02.10.2020).

¹⁶² A.P. Liubchenko, Schodennyk (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/lubchenko-arkadij-shodennik/> (02.10.2020).

¹⁶³ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I dovkrugy)», ό.π., σ. 282.

ουκρανικό υβρίδιο»¹⁶⁴, στο πρωτοσέλιδο έφερε το ουκρανικό εθνικό σύμβολο, την τρίαينا, το οποίο ο Γερμανός λογοκριτής αρχικά αμέλησε¹⁶⁵. Ωστόσο, ο λογοκριτής της εφημερίδας ήταν ο διδάκτωρ Σλαβολογίας και συνάμα αξιωματικός της Άμππερ Χανς Κοχ (1894, Λβιβ - 09.04.1959)¹⁶⁶, οποίος επιθυμούσε να τη βλέπει ως μέσο ενημέρωσης και καθοδήγησης του ουκρανικού λαού¹⁶⁷. Επομένως, σε λίγο χρόνο ο Σαγκαϊντάτσι γύρισε στην Πολτάβα¹⁶⁸, η τρίαينا εξαφανίστηκε από την εφημερίδα και διευθυντής της τοποθετήθηκε ο ντόπιος Βσέβολοντ Τσαρίνικ¹⁶⁹. Ένας άλλος δημοσιογράφος με καταγωγή από τη Γαλικία, ο οποίος τον Νοέμβριο του 1941 εργαζόταν στο Χάρκοβο, ήταν ο Π. Ολίνικ¹⁷⁰, ο οποίος προηγουμένως επισκέφτηκε το Κίεβο¹⁷¹, όπου, ενδεχομένως, ανέπτυξε σχέσεις με τα μέλη του τοπικού παραρτήματος της ΟΟΥΝ. Επομένως, δεν είναι τυχαίο ότι στην έκθεσή του ο φον Γριούνμπεργκ αναφέρει ότι οι Ουκρανοί εμιγκρέδες, μέλη της ΟΟΥΝ, συμβάλλουν στην όξυνση της πολιτικής κατάστασης στην Ουκρανία. Ο Σεβελιόφ, από την πλευρά του, θεωρεί ότι παραμονή τους ήταν εντελώς νόμιμη, αλλά σημειώνει ταυτόχρονα πως βρίσκονταν σε

¹⁶⁴ Αντιθέτως, ο Μπαϊμπάκ παρουσιάζει τους συντάκτες της εφημερίδας ως πνευματικό επιτελείο της ουκρανικής ελίτ και την ίδια την εφημερίδα τη θεωρεί έδρα της ιδέας της ουκρανικής ανεξαρτησίας. Βλ. στο P.T. Bajbak, «Smoloskyr OUN na Slobozhanschyni» («Ο φάκελος της ΟΟΥΝ στη Σλομποδική Ουκρανία»), στο On the call of Kiev, ό.π., σ. 273.

¹⁶⁵ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σ. 282.

¹⁶⁶ M. Velychivsky, «Sumni chasy nimetskoji okupatsiji (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 1 (203), Ιαν. 1965, σ. 49· A. Zhukovskiy, λήμμα «Koch, Hans», στο Internet Encyclopaedia of Ukraine, στον σύνδεσμο: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\K\O\KochHans.htm>· V. Kosyk, (1993), *Ukrayina i Nimechchyna u Drygij Svitovij Vijnj (Ουκρανία και Γερμανία στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο)* [πρωτ. τίτλος *L'Allemagne National-Socialiste et Ukraine*], Παρίσι, Νέα Υόρκη, Λβιβ, σ. 127· M. Mazower, (2008), *Hitler's Empire*, ό.π., σσ. 153-154. Ο Χ. Κοχ κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής υπηρετούσε στην Άμππερ -2 στο Λβιβ. Βλ. στο «Statement of Erwin Stolze, the ex-Head of Abwehr department in Berlin, 29th May 1945», Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, Η-20944, τ. 1, σσ. 14-30, βλ. στο A.R. Dyukon (2010), *The Minor enemy*, ό.π., σ. 136.

¹⁶⁷ A.P. Liubchenko, Schodennyk (Ημερολόγιο), βλ. στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/liubchenko-arkadij-shodennik/> (02.10.2020).

¹⁶⁸ Τον Φεβρουάριο του 1942 ο Π. Σαγκαϊντάτσι εργαζόταν στην Πολτάβα ως διευθυντής της εφημερίδας «Η φωνή της Πολτάβας». Βλ. στο Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 42.

¹⁶⁹ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σ. 282. Σύμφωνα με τον Bajbak, ο Τσαρίνικ και ο Π. Σαγκαϊντάτσι ήταν μέλη της ΟΟΥΝ στο παράρτημα της οργάνωσης στο Χάρκοβο. Βλ. στο P.T. Bajbak, «Smoloskyr OUN na Slobozhanschyni» («Ο φάκελος της ΟΟΥΝ στη Σλομποδική Ουκρανία»), στο On the call of Kiev, ό.π., σ. 271.

¹⁷⁰ Ο δημοσιογράφος Πετρό Ολίνικ, μέλος της ΟΟΥΝ, με την έναρξη του πολέμου το 1941 εγκατέλειψε τη Γερμανία και κατευθύνθηκε προς την Ουκρανία. Βλ. στο J. Shumelda, «Pohid OUN na sxid» («Πορεία της ΟΟΥΝ προς τα ανατολικά»), στο On the call of Kiev, ό.π., σ. 78· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 93.

¹⁷¹ A.P. Liubchenko, Schodennyk (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/liubchenko-arkadij-shodennik/> (02.10.2020).

αντιπαράθεση με τους Γερμανούς, εκμεταλλευόμενοι τη νόμιμη παραμονή τους στις γερμανικές υπηρεσίες¹⁷².

Όσο διφορούμενη ήταν στάση των Ουκρανών εθνικιστών, που προσπαθούσαν μέσα από τη συνεργασία με τους κατακτητές να προβάλλουν τη δική τους πολιτική και να επιδιώκουν τους δικούς τους στόχους, το ίδιο διφορούμενη ήταν αρχικά και η στάση των Γερμανών. Όπως αναφέραμε ήδη, οπαδοί και μερικά πρόσωπα της κυβέρνησης του Σ. Πετλιούρα, που στον Μεσοπόλεμο ζούσαν στο εξωτερικό, επέστρεψαν στην Ουκρανία μαζί με τους Γερμανούς το 1941¹⁷³. Ωστόσο, ήδη το 1941 οι Γερμανοί λογοκριτές της ουκρανικής εφημερίδας στο Χάρκοβο απαγόρευαν όχι μόνο τη δημοσίευση των άρθρων, αλλά, γενικότερα, κάθε αναφορά στον Σ. Πετλιούρα στις σελίδες της εφημερίδας, εξαιτίας του αγώνα του για την απόκτηση της ελευθερίας της Ουκρανίας με κάθε τίμημα την περίοδο 1919-1920 και την αποθέωσή του εκ μέρους των μελών της ΟΟΥΝ. Παράλληλα απαγορευόταν κάθε αναφορά στις ιδέες της αυτονομίας και της ανεξαρτησίας της Ουκρανίας¹⁷⁴.

Μολαταύτα, μερικά μέλη και συνεργάτες της κυβέρνησης του Σ. Πετλιούρα κατάφεραν όχι μόνο να διεισδύσουν στα όργανα της κατοχικής διοίκησης, αλλά και να καταλάβουν υψηλές θέσεις¹⁷⁵. Για παράδειγμα, ο πρώην στρατηγός Ζαχβαλίνσκι τέθηκε επικεφαλής της Ουκρανικής Αστυνομίας, που οργανώθηκε από τους Γερμανούς¹⁷⁶. Ο πρώην στρατηγός Μ. Ομελιανόβιτς-Παβλένκο (1878-1952) και ο συγγενής του Φεστσένκο-Τσεπιβσκι έγιναν διοικητές μιας ουκρανικής αστυνομικής μονάδας που στάθμευε στη Βίννιτσα¹⁷⁷.

Συνεπώς, αξιολογώντας τη δράση των ομάδων ακτιβιστών, μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον Π.Ρ. Μαγκότσι ότι εκείνες δρούσαν πίσω από την πλάτη των Γερμανών.

¹⁷² J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene... (I donkrugy)», ό.π., σ. 282· Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρουστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 45.

¹⁷³ A. Tsessarskij, (1956), Zapiski partizanskogo vracha («Σημειώσεις του ιατρού των ανταρτών»), Sovetskij pisatel, Μόσχα, σ. 151· V. Reveguk, (2004), Poltavshchyna v roky Drugogo Svitovogo Vijnny (1939-1945) (Ο νομός της Πολτάβας στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1939-1945)), Πολτάβα, στον σύνδεσμο: [https://Віктор Ревегук. Полтавщина в роки другої світової війни \(1939-1945\). Розділ III. Під німецькою владою. § 5 Церковне життя \(narod.ru\) \(31.08.2021\).](https://Віктор Ревегук. Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945). Розділ III. Під німецькою владою. § 5 Церковне життя (narod.ru) (31.08.2021).)

¹⁷⁴ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene... (I donkrugy)», ό.π., σ. 285.

¹⁷⁵ Στην πόλη Οστρόγκ στη Βολυνία, επικεφαλής της ουκρανικής αστυνομίας τέθηκε ο πρώην υπαξιωματικός του Ουκρανικού Στρατού του 1919-1920 Σ.Π. Τκατσένκο. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ.15 (35), 12.04.1942, σ. 2.

¹⁷⁶ V.E. Bystrov (επιμ.) (1961), Sovetskie partizany. Iz istorii partizanskogo dvizhenija v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny («Σοβιετικοί αντάρτες. Από την ιστορία του ανταρτικού κινήματος κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου»), Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, Μόσχα, σ. 465.

¹⁷⁷ Ως άνω.

Τα μέλη της ΟΟΥΝ και των δύο παρατάξεων, παρά τις επίσημες διαβεβαιώσεις περί συνεργασίας με τις γερμανικές αρχές, επιχείρησαν αρχικά να ιδρύσουν ανεξάρτητο ουκρανικό κράτος και, όταν αυτή η προσπάθεια ναυάγησε, να καταλάβουν την εξουσία στην Ουκρανία προκειμένου να διεξάγουν τη δική τους πολιτική.

1.3.2. Ουκρανικό Εθνικό Συμβούλιο

Στο ημερολόγιό του ο Ρόζενμπεργκ εξέφρασε τον φόβο ότι, στην περίπτωση της δημιουργίας του ισχυρού ουκρανικού κράτους, στο Κίεβο μπορεί να δημιουργηθεί ισχυρό κέντρο αντίστασης¹⁷⁸. Ο φόβος του δεν ήταν αβάσιμος. Μετά την κατάληψη του Κιέβου στις 19 Σεπτεμβρίου 1941, τα μέλη της ΟΟΥΝ (μ), ακολουθώντας τα γερμανικά στρατεύματα, έφτασαν στην πόλη, όπου μεταφέρθηκε το κέντρο της δικής τους δραστηριότητας μετά το Ζιτόμιρ¹⁷⁹. Την επόμενη μέρα στην πόλη συγκροτήθηκε η δημοτική αρχή και Δήμαρχος του Κιέβου ανέλαβε ο Ο. Ογκλόμπλιν (1899-1992, Η.Π.Α.)¹⁸⁰ και προϊστάμενος του Τμήματος της προπαγάνδας έγινε ο θεολόγος Α. Σικέρικ¹⁸¹. Επίσης, στο Κίεβο δραστηριοποιούνταν και ο Χανς Κοχ¹⁸². Με προτροπή του Ο. Όλζιτς-Καντίμπα (1907-1944, στρατόπεδο Ζαξενχάουζεν)¹⁸³, υιού Ουκρανού ποιητή και ενός από τα στελέχη της ΟΟΥΝ (μ), ο οποίος τον Σεπτέμβριο του 1941 έφτασε από το Ζιτόμιρ¹⁸⁴, όπου ανέπτυξε αξιολογή δραστηριότητα, στο Κίεβο¹⁸⁵, συγκροτήθηκε το Ουκρανικό Εθνικό Συμβούλιο (ή Ουκρανική Κεντρική Εθνική

¹⁷⁸ I. Petron (επιμ.) (2015), *Politieskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 330.

¹⁷⁹ K. Berkhoff, «Ukrayina pid natsystskoyu vladoyu» («Ουκρανία υπό τη ναζιστική εξουσία»), στο V. Grynevych, P.R. Magocsi (επιμ.) (2016), *Babyn Yar: Istoriya i ramyat* (Μπάμπι Γιαρ: ιστορία και μνήμη), Duh i Litera, Κίεβο, σ. 64· J.Shumelda, «Pohid OUN na sxid» («Πορεία της ΟΟΥΝ προς τα ανατολικά»), στο *On the call of Kiev*, ό.π., σ. 86.

¹⁸⁰ M. Velychkivsky, «Sumni chasy nimetskoyi okupatsiyi (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 1 (203), Ιαν. 1965, σ. 45.

¹⁸¹ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 21· Εφημερίδα *Ukrayinskyj Wisnyk* [Βερολίνο] [γερμ. *Ukrainischer Bote*], Όργανο της Ουκρανικής Εθνικής Ένωσης, φ. 34 (78), έτος 6^ο, 02.11.1941, σ. 4. Ο Β. Κουμπιγίβιτς αναφέρεται σε Ο. Καντίμπα. Βλ. στην εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε] [γερμ. *Wolhynien. Zeitung für Wolhynien*], 05.10.1941, σ. 2.

¹⁸² Στην κατοχική εφημερίδα αναφερόταν ότι ο Χ. Κοχ στο Κίεβο ασχολούνταν μονάχα με «πολιτιστικές» υποθέσεις. Βλ. στην εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε], 05.10.1941, σ. 2.

¹⁸³ K. Radzevych, «Persha kyivska pohidna grupa OUN» («Η πρώτη ομάδα του Κιέβου των ακτιβιστών της ΟΟΥΝ»), στο *On the call of Kiev*, ό.π., σ. 105· M. Velychkivsky, «Sumni chasy nimetskoyi okupatsiyi (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 1 (203), Ιαν. 1965, σσ. 45-46.

¹⁸⁴ M. Martunyk, (2000), *Srogady z pidpylla* (Οι αναμνήσεις από την παράνομη δράση), Λονδίνο, σ. 19.

¹⁸⁵ M. Velychkivsky, «Sumni chasy nimetskoyi okupatsiyi (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 1 (203), Ιαν. 1965, σ. 45.

Επιτροπή)¹⁸⁶. Στην πρώτη συνεδρίασή του, η οποία διεξήχθη στις 4 Οκτωβρίου 1941¹⁸⁷, Πρόεδρος του Συμβουλίου εξελέγη ο καθηγητής Μικόλα Βελιτσκίβσκι (1889-1976, Τρβινγκτον)¹⁸⁸, ωστόσο η πραγματική εξουσία ανήκε στον Ο. Όλζιτς-Καντίμπα. Ανάμεσα στα μέλη του εν λόγω Συμβουλίου συγκαταλέγονταν τα μέλη της ΟΟΥΝ (μ), οι οπαδοί του χετμάνου Π. Σκοροπάντσκι, ορισμένα μέλη της ουκρανικής κυβέρνησης του 1919-1920 και άλλοι κομματικά ανένταχτοι. Αργότερα, μέλη του Συμβουλίου έγιναν ο ποιητής Ο. Ολές (Καντίμπα, 1878-1944), πατέρας του Ο. Όλζιτς-Καντίμπα, ο στρατηγός Μ. Ομελιανόβιτς-Παβλένκο, πρώην διπλωμάτης και Υπουργός Εξωτερικών στην κυβέρνηση του Πετλιούρα Κ. Ματσιέβιτς (1873-1942) και άλλοι¹⁸⁹. Στο Υπόμνημα που έστειλαν τα μέλη του Συμβουλίου στον Έ. Κοχ, ανώτατο κυβερνήτη της Ουκρανίας, αναφερόταν ότι ο σκοπός του Συμβουλίου είναι να εκπροσωπεί τους Ουκρανούς στις γερμανικές αρχές¹⁹⁰. Μετά την ανεπιτυχή απόπειρα στο Λβιβ, τα μέλη της ΟΟΥΝ θεωρούσαν το Ουκρανικό Εθνικό Συμβούλιο του Κιέβου ως ουκρανική «κυβέρνηση»¹⁹¹. Για παράδειγμα, όταν η λεγόμενη ομάδα της Μπουκοβίνας της ΟΟΥΝ έφτασε στο Κίεβο, ο διοικητής της επισκέφτηκε τον Μ. Βελιτσκίβσκι, Πρόεδρο του Συμβουλίου, και του υπέβαλε δήλωση αφοσίωσης κατονομάζοντας το εν λόγω Συμβούλιο ως αντιπροσωπευτικό όργανο του ουκρανικού λαού¹⁹².

Επίσης, τα μέλη του εν λόγω Συμβουλίου επιθυμούσαν να ασχοληθούν με την ανοικοδόμηση της ζωής στην Ουκρανία και, συγκεκριμένα, με τις εκκλησιαστικές υποθέσεις,

¹⁸⁶ O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π. σ. 465· *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 373. Για τη στελέχωση του εν λόγω Συμβουλίου από τους οπαδούς του Α. Μέλνικ βλ. στο BA R 58/222, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σσ. 276-277. Σύμφωνα με τις γερμανικές εκτιμήσεις, ότι ο Μέλνικ προσπάθησε να δημιουργήσει στο Κίεβο, το είχε ήδη επιχειρήσει ο Μπαντέρα στο Λβιβ. Οι Γερμανοί αντιμετώπισαν το εν λόγω Συμβούλιο ως μιας μορφής ουκρανική κυβέρνηση, πίσω από την οποία βρισκόταν ο Όλζιτς-Καντίμπα. Βλ. στο BA R 70/SU/31, βλ. στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 118.

¹⁸⁷ Στην οργάνωση της πρώτης συνεδρίασης του Συμβουλίου μεγάλο ρόλο είχε ο Όλζιτς-Καντίμπα. Βλ. στο M. Velychivsky, «Sumni chasy nimetskoji okupatsiyi (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 1 (203), Ιαν. 1965, σ. 45.

¹⁸⁸ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 19, 14.12.1941, σ. 2· M. Velychivsky, «Sumni chasy nimetskoji okupatsiyi (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 1 (203), Ιαν. 1965, σ. 46. Σύμφωνα με τις γερμανικές εκτιμήσεις, ο Μ. Βελιτσκίβσκι ήταν τυπικά μόνο πρόεδρος του Συμβουλίου. Πραγματική εξουσία είχε ο Όλζιτς-Καντίμπα. Βλ. στο BA R 58/220, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 128.

¹⁸⁹ M. Velychivsky, «Sumni chasy nimetskoji okupatsiyi (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 1(203), Ιαν. 1965, σ. 46.

¹⁹⁰ V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 335.

¹⁹¹ Z. Knysh (1963), *Bje dvanadtsyata*, ό.π., σ. 178· P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 674· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 108.

¹⁹² V. Veryga, «Bukovinskij kurin 1941 rik», («Η ομάδα της ΟΟΥΝ της Μπουκοβίνας 1941 έτος»), στο *On the call of Kiev*, ό.π., σ. 115.

όπως ανέφεραν οι ίδιοι στο Υπόμνημα,¹⁹³ διότι η δημιουργία της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως «εθνικής ουκρανικής Εκκλησίας», με την ουκρανική ως γλώσσα λειτουργίας, ήταν απόλυτα συνυφασμένη με τη δημιουργία του ουκρανικού εθνικού κράτους. Στις 5 Οκτωβρίου 1941 ο Μ. Βελιτσκίβσκι, ο Ο. Όλζιτς-Καντίμπα και άλλοι συναντήθηκαν με τον Χανς Κοχ, ο οποίος τους συμβούλευσε να λάβουν την ηγεσία της Εκκλησίας στα χέρια τους δεδομένου ότι οι ιερείς του Πατριαρχείου της Μόσχας είχαν ήδη συναντηθεί με τον ίδιο¹⁹⁴. Σύμφωνα με τον Βελιτσκίβσκι, η στάση του Χανς Κοχ ως εκπροσώπου της γερμανικής διοίκησης¹⁹⁵ ήταν ουδέτερη προς τις δύο ορθόδοξες εκκλησιαστικές παρατάξεις – την ουκρανική αυτοκέφαλη και την αυτονομιστική¹⁹⁶.

Ωστόσο η δράση του Συμβουλίου δεν διήρκεσε πολύ. Σύμφωνα με τον γραμματέα του επισκόπου της Αυτόνομης Εκκλησίας Παντελεήμονα (Ρούντικ, 1898-1968, Καναδάς), τα μέλη του Συμβουλίου προπαγάνδιζαν τις ακραίες εθνικιστικές ιδέες, όπως «η Ουκρανία για τους Ουκρανούς», και ασκούσαν ανάλογη πολιτική¹⁹⁷. Ως εκ τούτου, οι γερμανικές αρχές, φοβούμενοι την άνοδο του ουκρανικού εθνικισμού και την εξάπλωσή του σε πολλές περιοχές, τον Νοέμβριο του 1941 διέλυσαν το εν λόγω Συμβούλιο¹⁹⁸.

¹⁹³ V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 335.

¹⁹⁴ M. Velychivsky, «Sumni chasy nimetskoji okupatsiyi (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 1 (203), Ιαν. 1965, σσ. 47-48.

¹⁹⁵ Ο Χανς Κοχ, ο οποίος διαμεσολαβούσε μεταξύ των μελών της ΟΟΥΝ και των γερμανικών αρχών, σε λίγο χρονικό διάστημα εγκατέλειψε το Κίεβο. Βλ. στο M. Velychivsky, «Sumni chasy nimetskoji okupatsiyi (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 2 (204), Φεβρ. 1965, σ. 155.

¹⁹⁶ M. Velychivsky, «Sumni chasy nimetskoji okupatsiyi (1941-1944 roky)», ό.π., τ. 18, φ. 1 (203), Ιαν. 1965, σ. 48.

¹⁹⁷ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389. Η εν λόγω εισήγηση υποβλήθηκε από τον πρωθιερέα Μ. Ιβάσκοβ, γραμματέα του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ), στον δρ. Μπος. Βλ. στο Kyiv : vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (Za dokumentamy radjanskyh spetssluzb ta natsystkoji okupatsijnogoji vlady) (2014), (Κίεβο: πόλεμος, εξουσία, κοινωνία. 1939-1945. (Βάσει των εγγράφων των σοβιετικών ειδικών υπηρεσιών και της ναζιστικής κατοχικής διοίκησης)), *Tempora*, Κίεβο, σ. 456.

¹⁹⁸ P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 678: *Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945*, v 3 tt. (1975), ό.π., τ. 1, σ. 373. Διάλυση του Ουκρανικού Εθνικού Συμβουλίου η αγγλική πλευρά απέδιδε στην απροθυμία των γερμανικών αρχών να εκπληρώσουν τις υποσχέσεις τους στην ΟΟΥΝ. Βλ. στο The National Archives, FO371/31110, φακ. 11027, σ. 4. Στη συνέχεια ο Μ. Βελιτσκίβσκι συνελήφθη και τον Α. Σικερίκ τον αναζητούσε η Γκεστάπο. Βλ. στο Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσκι, σ. 21. Για τις περαιτέρω δραστηριότητες των Βελιτσκίβσκι, Μέλνικ, Α. Σεπτίτσκι, Ομελιανόβιτς-Παβλένκο βλ. στο The National Archives, FO371/31110, φακ. 11027, σ. 8.

1.4. Διοικητική διαίρεση της Ουκρανίας από τις γερμανικές αρχές

Σε αντιδιαστολή με την Ανατολική Ουκρανία, η Δυτική Ουκρανία, από τη μεσαιωνική εποχή έως τα τέλη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ήταν κατακερματισμένη ανάμεσα σε πολλά κράτη. Βάσει των διακανονισμών που έγιναν στο τέλος του πολέμου, η Υπερκαρπαθία αποδόθηκε στην Τσεχοσλοβακία, η Γαλικία και η Δυτική Βολυνία στην Πολωνία, και η Μπουκοβίνα και η Βεσσαραβία στη Ρουμανία. Η έκταση της Πολωνίας το 1931 ήταν 388.634 τετρ. χλμ., με πληθυσμό 31.915.779 άτομα¹⁹⁹. Σύμφωνα με την πολωνική απογραφή του 1931 στο νεοσύστατο κράτος οι Πολωνοί αριθμούσαν 21.993.444 άτομα, οι Ουκρανοί 3.221.975, οι Εβραίοι 2.732.573 και οι Ρώσοι 1.219.647²⁰⁰. Όσον αφορά το θρήσκευμα, οι Καθολικοί ήταν 20.670.051, οι Ουνίτες 3.336.164 και οι Ορθόδοξοι 3.762.484²⁰¹. Αντιθέτως, βάσει των υπολογισμών του Β. Κουμπιγιόβιτς, το 1931 στην Πολωνία ζούσαν 9.198.000 Ουκρανοί, αποτελώντας το 29,5% του πληθυσμού της χώρας²⁰².

1.4.1. Ενσωμάτωση της Δυτικής Ουκρανίας στην ΕΣΣΔ

Στις 23 Αυγούστου 1939, ανάμεσα στην ΕΣΣΔ και τη Γερμανία υπογράφηκε Σύμφωνο «για μη επίθεση», καθώς και μυστικό πρωτόκολλο²⁰³ το οποίο όριζε σφαίρες επιρροής των συμβαλλόμενων μερών²⁰⁴: σύμφωνα με το δεύτερο άρθρο του πρωτοκόλλου, στη ζώνη επιρροής της ΕΣΣΔ ανήκαν η Εσθονία, η Λετονία, η Φινλανδία, η ρουμανική Βεσσαραβία και η Πολωνία ανατολικά των ποταμών Νάρεφ, Βιστούλα και Σαν, ενώ στη Γερμανία η Δυτική Πολωνία και η Λιθουανία. Στις 28 Αυγούστου 1939 το μυστικό πρωτόκολλο τροποποιήθηκε και οι ζώνες των ενδιαφερόντων της Γερμανίας και της ΕΣΣΔ

¹⁹⁹ Το κείμενο της απογραφής βρίσκεται στον σύνδεσμο:

http://statlibr.stat.gov.pl/exlibris/aleph/a22_1/apache_media/VUNVGMLANSQQFGYHCN3VDLK12A9U5.pdf, σ. 30 (18.09.2022).

²⁰⁰ Ως άνω.

²⁰¹ Ως άνω. Το 1939 οι Ουνίτες στην Πολωνία ανέρχονταν σε 4,3 εκατ. άτομα. Βλ. στο M. Vegesh (επιμ.) (2022), *Narysy istoriyi Ukrayinskoyi Greko-Katolytskoyi Tserkvy*, ό.π., τ. 2., σ. 4.

²⁰² V. Kubijonch, (1963), *Zahidni Ukrayinski zemli v mezahh Polschi 1920-1939*, ό.π., σ. 8

²⁰³ Η δημιουργία του μυστικού πρωτοκόλλου απαιτήθηκε από τον Στάλιν, ο οποίος, χωρίς αυτό, δεν συμφωνούσε στην υπογραφή της σύμβασης. Ο σκοπός του πρωτοκόλλου ήταν να καλύψει τα σημεία της εξωτερικής πολιτικής τα οποία ενδιέφεραν τα συμβαλλόμενα μέρη. Βλ. στο D. Watson, (2005), *Molotov. A Biography*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη, σ. 169.

²⁰⁴ Βλ. το πλήρες κείμενο της Συμφωνίας της 23ης Αυγούστου 1939 στους συνδέσμους http://avalon.law.yale.edu/20th_century/nonagres.asp, <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1939pact.asp>, <https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-molotov-ribbentrop-pact-august-1939> (18.09.2022). Βλ. το μυστικό πρωτόκολλο της Συμφωνίας στο *God krizisa 1938-1939. Dokumenty i materialy v 2 tomah* (1990) (Η κρίσιμη χρονιά 1938-1939. Έγγραφα και υλικό σε 2 τόμους), Υπουργείο των Εξωτερικών, Μόσχα, σ. 795.

στην Πολωνία χωρίζονταν με τους ποταμούς Πίσσα, Νάρεφ, Βιστούλα και Σαν²⁰⁵. Επομένως, στη Συμφωνία της 23ης Αυγούστου 1939 και στο μυστικό πρωτόκολλο που τη συνόδευε, προβλεπόταν ότι η ΕΣΣΔ θα λάμβανε, από τα πολωνικά εδάφη, τη Δυτική Ουκρανία και τη Δυτική Λευκορωσία –τα εδάφη με πλεονάζοντα ουκρανικό και λευκορωσικό πληθυσμό, αντίστοιχα–, τον νομό Λούμπλιν (αγγλ. Lublin voivodeship) και το ανατολικό μέρος του νομού της Βαρσοβίας – εδάφη με πλεονάζοντα πολωνικό πληθυσμό.

Την 1η Σεπτεμβρίου 1939 η Γερμανία, χωρίς να έχει προηγηθεί κήρυξη πολέμου, επιτέθηκε στην Πολωνία. Δύο μέρες αργότερα η Γαλλία και η Αγγλία κήρυξαν πόλεμο στη Γερμανία, αλλά δεν έθεσαν σε εφαρμογή στρατιωτικές επιχειρήσεις²⁰⁶. Στις 17 Σεπτεμβρίου 1939 ο Κόκκινος Στρατός διέσχισε τα σοβιετο-πολωνικά σύνορα στον ποταμό Σμπρουτς και εισέβαλε στην Πολωνία από τα ανατολικά. Στους στρατιώτες του Κόκκινου Στρατού δόθηκαν διαταγές να ανοίγουν πυρ μόνο εναντίον όσων Πολωνών στρατιωτών πολεμούσαν με τους ίδιους. Επίσης, ο επικεφαλής του Πολωνικού Στρατού στρατηγού Ε. Ριτζ-Σμίγλι πρόσταζε τους στρατιώτες του να αποφύγουν τη σύγκρουση με τον Κόκκινο Στρατό και να υποχωρήσουν προς την κατεύθυνση της Ρουμανίας και της Ουγγαρία²⁰⁷. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες, το 1939 από τον Κόκκινο Στρατό αιχμαλωτίστηκαν περίπου 240-250 χιλ. Πολωνοί στρατιώτες, από τους οποίους 11 554 ήταν αξιωματικοί²⁰⁸.

Μετά την κατάληψη της Πολωνίας, στις 28 Σεπτεμβρίου 1939 υπογράφηκε σύμφωνο μεταξύ της Γερμανίας και της ΕΣΣΔ «Για τη φιλία και τα σύνορα» από τον Ρίμπεντροπ και τον Μολότοφ. Αυτή η συμφωνία οριστικοποιούσε τον διαμελισμό της Πολωνίας και επικύρωνε την προηγούμενη συμφωνία, η οποία υπογράφηκε στις 23 Ιουνίου 1939 με κάποιες τροποποιήσεις. Σύμφωνα με τα μυστικά πρωτόκολλα της συμφωνίας της 28ης Σεπτεμβρίου 1939, η ΕΣΣΔ λάμβανε τη Λιθουανία, εκτός της περιοχής Σουβάλκι, και αντ' αυτού η Γερμανία καταλάμβανε εδάφη ανατολικότερα του Βιστούλα τα οποία, με την προηγούμενη συμφωνία, είχαν επιδικαστεί στην ΕΣΣΔ, συγκεκριμένα τον νομό Λούμπλιν και το ανατολικό

²⁰⁵ Η τροποποίηση του μυστικού πρωτοκόλλου υπογράφηκε στη Μόσχα από τους Ρίμπεντροπ και Μολότοφ. Βλ. στο God krizisa 1938-1939. Dokumenty I materialy v 2 tomah (1990), ό.π., σ. 810.

²⁰⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι αξιωματούχοι της Γαλλίας και της Βρετανίας απαγόρευσαν στον Ε. Ριτζ-Σμίγλι, επικεφαλής του πολωνικού στρατού, να παραδοθεί στον γερμανικό στρατό. Βλ. στο A.F. Noskova (επιμ.) (2012), Polsha v XX veke (Η Πολωνία στον XX αι.), Indrik, Μόσχα, σ. 278.

²⁰⁷ Ως άνω, σ. 281.

²⁰⁸ Ως άνω, σ. 282.

μέρος του νομού της Βαρσοβίας²⁰⁹. Συνοπτικά, ο νέος διαχωρισμός των σοβιετικών και γερμανικών δυνάμεων αντιστοιχούσε στη «γραμμή του Κέρζον», εκτός από την περιοχή του Μπελοστόκ, όπου το σύνορο της ΕΣΣΔ περνούσε λίγο πιο δυτικά²¹⁰. Αυτό σήμαινε ότι από τα πολωνικά εδάφη η ΕΣΣΔ κρατούσε μόνο τη Δυτική Ουκρανία και τη Δυτική Λευκορωσία, τα οποία μέχρι το 1918 ανήκαν στην τσαρική Ρωσία και νοούνταν από τη σοβιετική ηγεσία ως πάτρια εδάφη²¹¹.

1.4.2. Διαμελισμός των ουκρανικών εδαφών από τους Ναζί

Σύμφωνα με την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε» από την πλευρά των Ναζί²¹², η οποία εφαρμόστηκε προηγουμένως στην Τσεχοσλοβακία και στην Πολωνία, το 1941 τα ουκρανικά εδάφη μοιράστηκαν πρωτίστως στους συμμάχους της Γερμανίας. Ο σκοπός του διαμελισμού ήταν η διαίρεση του ουκρανικού λαού, έτσι ώστε να αποτραπεί στο μέλλον μια καινούρια απόπειρα ίδρυσης ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους, η ανεπιτυχής προσπάθεια της οποίας έγινε στις 30 Ιουνίου 1941 στη Λβιβ. Εξαιτίας αυτού, στις νέες διοικητικές μονάδες οι περιοχές με πλεονάζοντα ουκρανικό πληθυσμό έπρεπε να συνυπάρχουν με περιοχές όπου πλεόναζε αριθμητικά άλλο έθνος.

Το 1919 η περιοχή της Υπερκαρπαθίας με την κεντρική πόλη Ούζγκοροντ επιδικάστηκε στην Τσεχοσλοβακία, με τη Συνθήκη του Αγίου Γερμανού, στο συνέδριο των Βερσαλλιών²¹³. Το 1939, έπειτα από τη διάλυση της Τσεχοσλοβακίας, η περιοχή, παρά την κήρυξη της ανεξαρτησίας, καταλήφθηκε από τον ουγγρικό στρατό και ενσωματώθηκε στην Ουγγαρία²¹⁴—σύμμαχο της Γερμανίας— όπου και παρέμεινε μέχρι τον Οκτώβριο του 1944.

Εκμεταλλεζόμενοι τις μακροχρόνιες διαφορές των Ουκρανών και των Πολωνών, οι Γερμανοί προσάρτησαν το μεγαλύτερο μέρος της Δυτικής Ουκρανίας, μαζί με τη σημαντική

²⁰⁹ D. Watson, (2005), Molotov. A Biography, ό.π., σ. 173· A. Samsonov, «28 sentiabria 1939 g. SSSR I Germaniia zaklichili dogovor «O druzhbe I granitse»» («Στις 28 Σεπτεμβρίου η ΕΣΣΔ και η Γερμανία σύνηψαν τη Συμφωνία για “Τη φιλία και τα σύνορα”»), 28.09.2012, στον σύνδεσμο: <https://topwar.ru/19383-28-sentyabrya-1939-g-sssr-i-germaniya-zaklyuchili-dogovor-o-druzhbe-i-granice.html> (07.07.2019)

²¹⁰ A.M. Kolganov, λήμμα «Γραμμή του Κέρζον», στο Μεγάλη Ρωσική Εγκυκλοπαίδεια, στον σύνδεσμο: https://bigenc.ru/military_science/text/2061469 (18.09.2022)

²¹¹ Βλ. το πλήρες κείμενο της συμφωνίας στον σύνδεσμο: <https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/110994.pdf?v=61e7656de6c925c23144a7> (18.09.2022)

²¹² H. Fireside, (1971), Icon and Swastika, ό.π., σ. 52· N. Rich, (1992) [1973], Hitler's War Aims: Ideology, The Nazi State, and the Course of Expansion, Νέα Υόρκη, Λονδίνο, σ. 218.

²¹³ P.R. Magocsi, (2010) [1996], A history of Ukraine, ό.π., σ. 602.

²¹⁴ Ως άνω, σσ. 614-615.

πόλη Λβιβ, στα πολωνικά εδάφη. Συγκεκριμένα, με τη διαταγή της 1ης Αυγούστου 1941 του επικεφαλής του Γενικού Κυβερνείου Χ. Φρανκ (1900-16.10.1946), οι νομοί των πόλεων Λβιβ, Ντρογκόμιτς²¹⁵, Στανισλάβ (σημ. Ιβάνο-Φρανκίβσκ) και σχεδόν όλος ο νομός της Τερνόπολης²¹⁶ συγκρότησαν την ξεχωριστή διοικητική μονάδα «Γαλικία» (γερμ. Distrikt «Galizien»), η οποία εντάχθηκε στο Γενικό Κυβερνείο²¹⁷, που συγκροτήθηκε στα εναπομείναντα πολωνικά εδάφη. Κέντρο της περιοχής (Distrikt) «Γαλικία», ονομασία που είχε η περιοχή ως χώρα του Στέμματος των Αψβούργων έως το 1918²¹⁸, έγινε το Λβιβ (πρωτεύουσα της αυστριακής Γαλικίας) και κυβερνήτης του διορίστηκε ο Καρλ φον Λας (Karl von Las, 1904-1942)²¹⁹. Αξίζει να προστεθεί ότι στο Γενικό Κυβερνείο, εκτός από τη Γαλικία, βρίσκονταν και άλλες γαίες με σημαντικό ουκρανικό πληθυσμό, οι οποίες βάσει της συμφωνίας Ρίμπεντροπ-Μολότοφ επιδικάστηκαν στη γερμανική πλευρά: Χόλμστσινα²²⁰, Λέμκιτσινα²²¹, Πιντλιάσσια²²² και Ναντσιάννια²²³ (είτε Ποσιάννια)²²⁴. Βάσει της συμφωνίας της 30ής Αυγούστου 1941 μεταξύ της Γερμανίας και της Ρουμανίας²²⁵, η Νότια Ουκρανία, συγκεκριμένα οι νομοί των πόλεων Τσερνιβτσι, Οδησσού, νότιες περιοχές του νομού Βίννιτσα και δυτικές περιοχές του νομού Μικολάγιβ, παραδόθηκαν στη Ρουμανία και ονομάστηκαν Υπερδνειστερία («Transnistria»)²²⁶. Οι νομοί των σημερινών πόλεων Ντόνετσκ, Λουγκάνσκ,

²¹⁵ Κατά τα έτη 1939-1941 και 1944-1959 η πόλη Ντρογκόμιτς με τα περίχωρα αποτελούσε ξεχωριστό νόμο, ο οποίος στη συνέχεια ενσωματώθηκε στον νομό του Λβιβ.

²¹⁶ Ανάμεσα στους δήμους του νομού της Τερνόπολης, που ενσωματώθηκαν, αντιθέτως, στο ΡΚΟΥ, ήταν και ο δήμος του Κρέμιανετς, όπου βρισκόταν η Λαύρα του Ποτσάιφ, η οποία έγινε η έδρα της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας.

²¹⁷ Εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 4, 14.08.1941, σ. 1. Στο άκουσμα αυτής της απόφασης οι Ουκρανοί εθνικιστές-μέλη της ΟΟΥΝ για άλλη μια φορά αισθάνθηκαν προδομένοι και απευθύνθηκαν με πολυάριθμα γράμματα διαμαρτυρίας στον Ρόζενμπεργκ. Βλ. στο I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicsheskij dnevník Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 318.

²¹⁸ Η Αυτοκρατορία των Αψβούργων το 1772 προσάρτησε τη Γαλικία και το 1787 την Μπουκοβίνα. Βλ. στο John-Paul Himka, *Western Ukraine between the Wars*, περιοδικό *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, τ. 34, φ. 4, Δεκ. 1992, σ. 32· V. Kubijovych, (1963), *Zahidni Ukrayinski zemli v mezahh Polschi 1920-1939*, ό.π., σ. 7.

²¹⁹ Εφημερίδα *Lvivski visti* [Λβιβ], Έκτακτο φύλλο, 01.08.1941, σ. 1.

²²⁰ Περιοχή με την κύρια πόλη Χολμ (είτε Χελμ).

²²¹ Μια περιοχή ανάμεσα στην Ουκρανία, Πολωνία και τη Σλοβακία, όπου ζουν οι Λέμκοι, μια εθνοτική (υπο)ομάδα, τα μέλη της οποίας αυτοπροσδιορίζονται ως δυτική ουκρανική εθνοτική ομάδα. Βλ. τη Δήλωση της Παγκόσμιας Ομοσπονδίας των Ουκρανικών Ενώσεων των Λέμκι της 22.07.2013, στον σύνδεσμο: <https://zakarpattya.net.ua/News/112569-Lemky-svitu-vidkhrestylisia-vid-rusynstva> (26.09.2022)

²²² Σημαντική πόλη της περιοχής είναι η Μπίλα.

²²³ Περιοχή στις όχθες του ποταμού Σαν με κεντρική πόλη το Περέμισλ.

²²⁴ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία] [γερμ. «Krakauer Nachrichten» – Ukrainische Tageszeitung], φ. 164 (611), έτος 3^ο, 28.07.1942, σ. 2· P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 664.

²²⁵ P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 667.

²²⁶ Η περιοχή της Υπερδνειστερίας απλωνόταν μεταξύ των ποταμών Δνειστερου και Μπουγκ και περιλάμβανε συνολικά 1300 πόλεις και κωμοπόλεις. Διοικητικά διαιρέθηκε σε 13 περιφέρειες (πρεφεκτούρες), οι οποίες

Σούμι, Χάρκοβο και Τσερνίχιβ, εφόσον βρίσκονταν κοντά στο μέτωπο των στρατιωτικών επιχειρήσεων, δεν εντάχθηκαν στο ΡΚΟΥ και καθ' όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής παρέμειναν στη ζώνη της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης. Επομένως, το 1939, ύστερα από τη συμφωνία Ρίμπεντροπ-Μολότοφ, η Δυτική Ουκρανία ενώθηκε με τη σοσιαλιστική Ουκρανία και βρισκόταν υπό σοβιετική εξουσία επί δύο χρόνια, οπότε με την αρχή της γερμανικής κατοχής, το 1941, διαιρέθηκε εκ νέου.

1.5. Σύσταση και διάρθρωση του Κομισαριάτου του Ράιχ «Ουκρανία»

Στις 17 Ιουλίου 1941 εκδόθηκε η διαταγή του Χίτλερ «Για την πολιτική διοίκηση στις νεοαποκτηθείσες ανατολικές περιοχές», βάσει της οποίας συστάθηκε το Υπουργείο των Κατεχόμενων Ανατολικών Εδαφών²²⁷. Η τέταρτη παράγραφος της διαταγής όρισε ως Υπουργό των Κατεχόμενων Ανατολικών Εδαφών τον Ά. Ρόζενμπεργκ.

Το Υπουργείο των Κατεχόμενων Ανατολικών Εδαφών διαιρούνταν σε δύο διευθύνσεις: τη διεύθυνση για τις λευκορωσικές υποθέσεις και τη διεύθυνση για τις ουκρανικές υποθέσεις. Η διεύθυνση για τις ουκρανικές υποθέσεις αποτελούνταν συνολικά από επτά τμήματα. Επικεφαλής του τμήματος της Πολιτικής ήταν Γ. Λάιμπραντ (G. Leibbrandt, 1899-1982). Ο αντικαταστάτης του Υπουργού και συνάμα ο εκπρόσωπός του στα κατεχόμενα εδάφη υπήρξε ο Άλφρεντ Μάγιερ (A. Meyer, 1891-1945)²²⁸. Ο προϊστάμενος της υποτιμήματος της θρησκευτικής πολιτικής του Υπουργείου ήταν ο Κ. Ροζενφέλντερ (K. Rosenfelder, 1904-25/26 Απριλίου 1945)²²⁹.

υποδιαιρούνται σε δήμους. Όλες οι ανακοινώσεις γίνονται σε τρεις γλώσσες: στη ρουμανική, στη γερμανική και στη ρωσική. Γενικός κυβερνήτης της περιοχής ορίστηκε από τον στρατηγό Αντονέσκου ο Γ. Αλεξιάνου, με έδρα του την Τιράσπολη και αργότερα την Οδησό. Βλ. στην εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα] [«Η καμπάνα»], φ. 12, έτος 1^ο, 29.11.1941, σ. 1· The National Archives, FO371/36974, φακ. 236, «German Administrative Organization in the Ukraine», σ. 65.

²²⁷ «Erlas des Führers über die Verwaltung der neu besetzten Ostgebiete vom 17.Juli 1941», στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σσ. 203-205· *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2000)*, Tom 2, kniga 1. Nachalo, 22 iyunya-31 avgousta 1941 (Τα όργανα της κρατικής ασφάλειας της ΕΣΣΔ στον Μεγάλο Πατριωτικό πόλεμο. Συλλογή εγγράφων. Τ. 2, βιβλίο 1. Αρχή, 22 Ιουνίου – 31 Αυγούστου 1941), Ρus, Μόσχα, σ. 615· *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, τ. 5. (1947), ό.π., σ. 43.

²²⁸ TSDAGO, 1/22/32, σσ. 82-83· TSDAGO, 62/1/183, σ. 18· *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, τ. 11. (1947), ό.π., σ. 534.

²²⁹ M.V. Shkarovskij, (2007), *Krest I swastika. Natsistskaya Germaniya I Pravoslavnaya Tserkov (Ο σταυρός και η σβάστικα. Η Γερμανία των Ναζί και η Ορθόδοξη Εκκλησία)*, Veche, Μόσχα, σ. 427.

Βάσει της από 20 Αυγούστου 1941 διαταγής του Χίτλερ περί της εγκαθίδρυσης πολιτικής διοίκησης²³⁰, στο μεγαλύτερο μέρος της Ουκρανίας δημιουργήθηκε το Κομισαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία» (ΡΚΟΥ), που υπαγόταν διοικητικά στο Υπουργείο των Κατεχόμενων Ανατολικών Εδαφών του Ά. Ρόζενμπεργκ. Σύμφωνα με την από 18 Νοεμβρίου 1941 διαταγή του Χίτλερ, στις καταληφθείσες ουκρανικές περιοχές εγκαθιδρύθηκε η γερμανική πολιτική διοίκηση. Ανώτατος διοικητής των κατεχόμενων εδαφών ορίστηκε ο Ρόζενμπεργκ²³¹. Βάσει της ίδιας διαταγής, διοικητής του ΡΚΟΥ ορίστηκε ο Έ. Κοχ (Erich Koch, 1896-1986)²³², που ήταν συνάμα και Κυβερνήτης (γερμ. Gauleiter, γκαουλάιτερ) της Ανατολικής Πρωσίας.

Η έκτη παράγραφος της από 17 Ιουλίου 1941 διαταγής του Χίτλερ όριζε ότι όλα τα εδάφη που επρόκειτο να αποκτηθούν στην Ανατολή θα διαιρούνταν σε Κομισαριάτα του Ράιχ, τα οποία στη συνέχεια θα υποδιαιρούνταν σε Γενικές Περιοχές (γερμ. Generalbezirk) και οι τελευταίες σε Γκεμπίτ (γερμ. Gebiet)²³³. Το κάθε Γκεμπίτ, δηλαδή μια περιφερειακή ενότητα που αντιστοιχεί περίπου με νομό, περιλάμβανε 3-6 δήμους, 250-400 εκτάρια γης και 150 με 250 χιλ. κατοίκους. Στον διοικητή του Γκεμπίτ (γερμ. Gebitskommissar) – Κομισάριο της περιοχής – υπάγονταν προϊστάμενοι των δήμων, δήμαρχοι και προϊστάμενοι των χωριών²³⁴. Κάθε Γενική Περιοχή που διοικούνταν από τον Γενικό Κομισάριο (γερμ. Generalkommissar), αποτελούνταν από 20-30 νομούς, συνολικής έκτασης 50-90 χιλιάδων τετρ. χιλμ., με πληθυσμό 2,5 με 5 εκατομ. άτομα²³⁵. Μετά τη μεγαλύτερη διεύρυνση της 1ης Ιανουαρίου 1942²³⁶, το ΡΚΟΥ αποτελούνταν από τις έξι Γενικές Περιοχές «Βολυνία-Ποδολία», «Ζιτόμιρ»²³⁷, «Κίεβο», «Μικολάγιβ», «Ντνιπροπετρόφσκ» και «Κριμαία»²³⁸.

²³⁰ «Zweiter Erlass des Führers über die Einführung der Zivilverwaltung in den neu besetzten Ostgebieten vom 20. August 1941», στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 256.

²³¹ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 12, έτος 1^ο, 29.11.1941, σ. 1.

²³² Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 16, 23.11.1941, σ. 1· The National Archives, FO371/36974, φακ. 236, «German Administrative Organization in the Ukraine», σ. 66. Τη σύντομη βιογραφία του Έ. Κοχ και για τη δική του το 1959 στην Πολωνία βλ. στο G.N. Finder, A.V. Prusin, (2018), *Justice behind the Iron Curtain: Nazis on trial in communist Poland*, University of Toronto Press, Τorόντο, σσ. 213-243.

²³³ *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2000)*, Tom 2, kniga 1. Nachalo, 22 iyunya-31 avgousta 1941, ό.π., σ. 615· «Erlass des Führers über die Verwaltung der neu besetzten Ostgebiete vom 17. Juli 1941», στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σσ. 204-205.

²³⁴ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ] [«Αναγέννηση»], φ. 63 (69), έτος 2^ο, 12.07.1942, σ. 2.

²³⁵ Ως άνω.

²³⁶ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 195 (263), έτος 2^ο, 10.09.1942, σ. 3.

²³⁷ Για την ίδρυση της Γενικής Περιοχής «Ζιτόμιρ» και τη στελέχωσή της βλ. στο W. Lower, «On Him Rests the Weight of the Administration»: Nazi Civilian Rulers and the Holocaust in Ζιτόμιρ, στο R. Brandon, W. Lower (επιμ.) (2008), *Shoah in Ukraine*, ό.π., σσ. 224-247.

²³⁸ V. Kosyk, (1993), *Ukraina i Nimechchyna u Drygij Svitovij Vijni*, ό.π., σ. 293· TSDAGO, 62/1/183, σ. 19. Στη σοβιετική αναφορά, η οποία συντάχθηκε πριν την 01.09.1942, η τελευταία Γενική Περιοχή δεν αναφέρεται.

Παρά τον συγκεντρωτικό χαρακτήρα της γερμανικής διοίκησης στην Ουκρανία, η δραστηριότητα ορισμένων Γενικών Κομισαρίων χαρακτηριζόταν από αυθαιρεσία, η οποία είχε ως συνέπεια μεγάλες αποκλίσεις ανάμεσα στις διοικητικές περιοχές. Για παράδειγμα, εάν η τρίαينا, το σύμβολο των Ουκρανών εθνικιστών, ήταν απαγορευμένη σε μια περιοχή, στην άλλη εμφανιζόταν στις στήλες της τοπικής κατοχικής εφημερίδας, όπως συνέβαινε στην Μπίλα Τσέρκβα²³⁹.

Η διοίκηση κάθε Γενικής Περιοχής, η οποία στελεχωνόταν αποκλειστικά με Γερμανούς υπαλλήλους, αποτελούνταν από τέσσερα βασικά τμήματα²⁴⁰. Με τα εκκλησιαστικά θέματα ασχολούνταν δύο τμήματα: το τμήμα της Εκπαίδευσης²⁴¹ και το τμήμα της Πολιτικής, διευθυντής του οποίου ήταν ο Π. Ντάργκελ (Paul Dargel)²⁴², αποτελώντας συνάμα και αναπληρωτή του Έ. Κοχ²⁴³. Σε όλες τις ουκρανικές πόλεις άνοιξαν Δημαρχεία, στελεχωμένα από Ουκρανούς υπαλλήλους, όπου με τις εκκλησιαστικές υποθέσεις ασχολούνταν οι Εκκλησιαστικές Διευθύνσεις. Η Εκκλησιαστική Διεύθυνση αποτελούνταν από τους ιερατικούς προϊσταμένους και από έναν ιερέα που εκπροσωπούσε κάθε ορθόδοξη εκκλησία της περιοχής²⁴⁴. Σύμφωνα με τον Ο. Κλάντοτσνι, οι αποφάσεις και τα μέτρα που λαμβάνονταν στο τμήμα των θρησκειών υποδεικνύονταν από τους Γερμανούς αξιωματικούς²⁴⁵.

Στην κεντρική διοίκηση του Κομισαριάτου του Ράιχ «Ουκρανία», που βρισκόταν στο Ρίβνε, για τα θρησκευτικά ζητήματα ήταν υπεύθυνο το τμήμα II, στη δικαιοδοσία του οποίου υπάγονταν εκκλησιαστικές και ποινικές υποθέσεις που σχετίζονταν με τον κλήρο. Στις 19 Νοεμβρίου 1941 ο Έ. Κοχ εξέδωσε τον νόμο υπ' αρ. 2203/41, με τον οποίο τροποποίησε τη λειτουργία του II τμήματος του Κομισαριάτου, που ήταν υπεύθυνο για τις εκκλησιαστικές υποθέσεις²⁴⁶. Σύμφωνα με αυτόν, οι ποινικές υποθέσεις εναντίον των εκκλησιαστικών οργανώσεων ή προσώπων μεταφέρθηκαν στη δικαιοδοσία της αστυνομίας ασφαλείας (Ες

²³⁹ «Die Lage in der Ukraine (September 1942)», 20.10.1942, στο BA R 60/70, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 22.

²⁴⁰ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 63 (69), έτος 2^ο, 12.07.1942, σ. 2.

²⁴¹ TSDAGO, 62/1/183, σ. 23.

²⁴² D. Pohl, «The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine», στο R. Brandon, W. Lower (επιμ.) (2008), *Shoah in Ukraine*, ό.π., σ. 41.

²⁴³ TSDAGO, 62/1/254, σ. 2. Το βιογραφικό του Ντάργκελ βλ. στον σύνδεσμο: <https://www.reichstag-abgeordnetendatenbank.de/selectmaske.html?pnd=130495166&recherche=ja> (18.09.2022): D. Pohl, «The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine», στο R. Brandon, W. Lower (επιμ.) (2008), *Shoah in Ukraine*, ό.π., σ. 41.

²⁴⁴ Εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 15, 18.10.1941, σ. 4.

²⁴⁵ Στη ζώνη της στρατιωτικής διοίκησης η τύχη των θρησκευτικών υποθέσεων βρισκόταν στα χέρια του λοχαγού (γερμ. Stabshauptmann) είτε τοπικής στρατιωτικής διοίκησης (γερμ. Ortskommendatur). Βλ. στο Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσνι, σ. 11.

²⁴⁶ TSDAGO, 57/4/109, σσ. 49-55.

Ντε)²⁴⁷. Σημειωτέον πως ο νόμος διέκρινε με το ίδιο κριτήριο τις διοικητικές και ποινικές υποθέσεις που σχετίζονταν με τον Τύπο: με τις διοικητικές πράξεις ασχολούνταν το II τμήμα του Κομισσαριάτου, ενώ με τις ποινικές η υπηρεσία ασφαλείας²⁴⁸.

1.6. Σύντομη περιγραφή της καθημερινής ζωής των Ουκρανών κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής

Οι συνθήκες διαβίωσης στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής αποτελούν το πλαίσιο, εντός του οποίου λειτουργούσε η Ορθόδοξη Εκκλησία. Επομένως, η μελέτη του γερμανικού κατοχικού καθεστώτος στην Ουκρανία και, συγκεκριμένα, ορισμένων εκφάνσεών του, όπως ο καθημερινός βίος του ντόπιου πληθυσμού, η μεταχείρισή του από τη γερμανική διοίκηση, το φορολογικό σύστημα κλπ., κρίνεται απαραίτητη για την κατανόηση του κοινωνικού και οικονομικού πλαισίου, εντός του οποίου δραστηριοποιούνταν οι ορθόδοξοι ιερείς.

Η καθημερινή ζωή των ανθρώπων άλλαξε απότομα με την προσέγγιση των γερμανικών στρατευμάτων. Προτού εγκαταλείψουν μια πόλη στον εχθρό, οι σοβιετικές αρχές κατέστρεφαν ή, όπου ήταν δυνατό, φρόντιζαν να μεταφερθούν τα πιο πολύτιμα αγαθά, όπως ο εξοπλισμός των εργοστασίων. Στους Γερμανούς αφήναν σημεία με ήσσονα οικονομική και πολιτιστική αξία, όπως, για παράδειγμα, τα λαϊκά μουσεία, όπου συνήθως δεν διατηρούνταν αντικείμενα μεγάλης πολιτιστικής αξίας. Επιπλέον, για να δυσκολευτεί η τροφοδοσία και η προέλαση των γερμανικών στρατευμάτων, οι σοβιετικές αρχές τοποθετούσαν νάρκες στα ζωτικής σημασίας σημεία των πόλεων. Για παράδειγμα, στις 9 Σεπτεμβρίου 1941, στις 9 μ.μ., φεύγοντας από την επαρχιακή πόλη Λεμπεντίν (νομός Σούμι), τα σοβιετικά στρατεύματα ανατίναξαν τον σιδηροδρομικό σταθμό, το ταχυδρομείο της πόλης, το εργοστάσιο παραγωγής αλεύρων, την αποθήκη με την κηροζίνη, το κτίριο της ραδιοφωνίας και τηλεφωνίας, τη δασική υπηρεσία, το κτίριο της Εφορίας κλπ²⁴⁹. Συνεπώς όλα τα κτίρια στρατηγικής σημασίας ως προς τη διατήρηση της εύρυθμης λειτουργίας της πόλης είχαν καταστραφεί.

²⁴⁷ Ως άνω, σ. 51.

²⁴⁸ Ως άνω.

²⁴⁹ B.K. Rudnev, «Schodennyk okypatsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), μέρος 2, βλ. στην ιστοσελίδα του Μουσείου της τέχνης του Β.Κ. Ρούντνεφ στην πόλη Λεμπεντίν στον σύνδεσμο: <http://artmuseum.lebedyn.org/2017/08/30/shhodennyk-okupatsiyi-mista-lebedyna-chastyna-2/> (01.05.2020)

Την επομένη της απόσυρσης των σοβιετικών στρατευμάτων στο Λεμπεντίν, όπως και σε άλλες πόλεις, άρχισαν οι λεηλασίες²⁵⁰. Στη μανία τους, άνθρωποι απελπισμένοι από τον πόλεμο δεν εφορμούσαν μόνο σε καταστήματα με τρόφιμα και φαρμακεία, αλλά και στους πολιτιστικούς χώρους. Για παράδειγμα, από ντόπιους κατοίκους λεηλατήθηκε ανελέητα το μουσικό ωδείο στη Χερσώνα²⁵¹ και το μουσείο της βιομηχανίας στη Ζαπορίζια²⁵².

Όλα άλλαξαν άρδην με την εγκαθίδρυση του γερμανικού καθεστώτος. Η γερμανική κατοχική διοίκηση αυτοπαρουσιαζόταν ως ο μοναδικός φορέας της τάξης και του νόμου. Στους κατοίκους της χώρας απαγορευόταν οποιαδήποτε πολιτική δραστηριότητα²⁵³. Όσον αφορά το νομοθετικό πλαίσιο, στη σχετική ανακοίνωση της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης στο Κιροβογράντ υπ' αρ. (V) 242, στις 6 Νοεμβρίου 1941, αναφερόταν ότι στα κατεχόμενα εδάφη συνέχιζαν να ισχύουν οι σοβιετικοί νόμοι, εκτός των περιπτώσεων όπου εφαρμοζόταν ο γερμανικός νόμος²⁵⁴. Για παράδειγμα, στις 4 Οκτωβρίου 1941 τα γερμανικά στρατεύματα κατέλαβαν τη Ζαπορίζια και στις 27 Οκτωβρίου του ίδιου έτους το Δημαρχείο της πόλης γνωστοποιούσε ότι όσοι είχαν λάβει κρατικές επιδοτήσεις για την ανέγερση κατοικίας έπρεπε σύντομα να πληρώσουν την επόμενη δόση του δανείου²⁵⁵.

Οι άνθρωποι υποχρεώθηκαν να παραδώσουν στις γερμανικές αρχές τα αντικείμενα, όπως τρόφιμα και διάφορα είδη για το νοικοκυριό, τα οποία είχαν προηγουμένως κλέψει από τα μαγαζιά κατά την αποχώρηση των σοβιετικών στρατευμάτων²⁵⁶. Στην Μπίλα Τσέρκβα, στις 24 Οκτωβρίου 1941, ο δήμαρχος της πόλης Γ. Μαϊκίβσκι εξέδωσε διαταγή η οποία απαγόρευε τη λεηλασία: στην αντίθετη περίπτωση επιβαλλόταν στον παραβάτη πρόστιμο ύψους 300 ρουβλίων²⁵⁷. Συνεπώς, αυτά τα μέτρα συνέβαλαν στην περαιτέρω εξαθλίωση του ντόπιου πληθυσμού, διότι ως αποτέλεσμα είχαν την αφαίρεση των λιγοστών αποταμιεύσεων που είχαν κάνει οι άνθρωποι.

²⁵⁰ Ως άνω. Για τις λεηλασίες στο Κίεβο βλ. στο L.V. Dudin, V okkupatsii (Στην κατοχή), στο Pod nemtsami. Vospominanija, svidetelstva, dokumenty, ό.π., σ. 265.

²⁵¹ M.A. Bojtsov, T.A. Vasileva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg». Tsennosti kultury na okkupirovannyh terrotoriyah Rossii, Ukrainu i Belorussii. 1941-1942 (Φάκελος «Z» του τακτικού επιτελείου του «Ραιχσλάιτερ Ρόζενμπεργκ» (γερμ. Kartei «Z» des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg). Είδη πολιτιστικής κληρονομιάς στην κατεχόμενη Ρωσία, Ουκρανία και Λευκορωσία. 1941-1942), εκδ. Πανεπιστημίου της Μόσχας, Μόσχα, σ. 312.

²⁵² Ως άνω, σ. 321.

²⁵³ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 14, 09.11.1941, σ. 2.

²⁵⁴ Εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 21, 08.11.1941, σ. 4.

²⁵⁵ Απόφαση του Δημαρχείου Ζαπορίζια της 27.10.1941, εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια] [γερμ. Neues Saporoshje], φ. 4, 23.11.1941, σ. 2.

²⁵⁶ Εφημερίδα *Sumskij visnyk* [Σούμυ][γερμ. Sumier Anzeigener], φ. 3, 26.10.1941, σ. 1.

²⁵⁷ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 4, έτος 1^ο, 28.10.1941, σ. 2.

Από τα πρώτα μέτρα τα οποία ανακοινώθηκαν στον ντόπιο πληθυσμό ήταν η υποχρέωση παράδοσης στις αρχές των συγκεκριμένων αντικειμένων που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εναντίον των Γερμανών. Υπό την προειδοποίηση επιβολής αυστηρών ποινών, ο κόσμος αναγκάστηκε να παραδώσει στις γερμανικές αρχές διάφορα αντικείμενα που είτε σχετίζονταν με τα στρατιωτικό επάγγελμα είτε μπορούσαν να βλάψουν τη γερμανική διοίκηση. Ανάμεσα σε αυτά ήταν οι στρατιωτικές στολές και ο στρατιωτικός εξοπλισμός²⁵⁸, οι τηλεφωνικές συσκευές, οι τυπογραφικές μηχανές και οι αριθμομηχανές²⁵⁹. Μετά τη λήξη της προβλεπόμενης προθεσμίας, σε διάφορα σημεία πραγματοποιούνταν έρευνες από τους Γερμανούς και ντόπιους αστυνόμους με στόχο την ανακάλυψη απαγορευμένων αντικειμένων, όπως ραδιοφώνων και όπλων.

Το σκληρό καθεστώς το οποίο εισήγαγαν οι γερμανικές αρχές στην Ουκρανία βασιζόταν στις απάνθρωπες ποινές. Οι ποινές, οι οποίες εισήχθησαν από τους Γερμανούς, μπορούν να χωριστούν σε χρηματικές²⁶⁰ και σωματικές, όπως η έκτιση της θητείας στη φυλακή και η θανατική ποινή. Τον Ιανουάριο του 1942 ο κομισάριος του Ράιχ για την Ουκρανία Έ. Κοχ εξέδωσε εντολή, η τέταρτη παράγραφος της οποίας προέβλεπε την επιβολή θανατικής ποινής για την παράνομη υλοτομία, με πρόσχημα την κατοχής εργαλείων που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως όπλα. Η έκτη παράγραφος προέβλεπε την επιβολή θανατικής ποινής για την απόκρυψη όπλων²⁶¹.

Οι ποινές δεν χρησιμοποιούνταν μόνο ως τιμωρία για πράξεις ήδη τετελεσμένες από τον ντόπιο πληθυσμό, αλλά και προληπτικά, προκειμένου να επισείουν τρόμο και φόβο στους κατοίκους. Εκτελέσεις πραγματοποιούνταν και για άλλους λόγους: εκτελούνταν οι Εβραίοι, οι οποίοι εντοπίζονταν να κυκλοφορούν χωρίς το κίτρινο αστέρι, οι κομμουνιστές, οι αντάρτες κλπ. Απαντώντας στην εντατικοποίηση της δράσης των Σοβιετικών ανταρτών στην κατεχόμενη Ουκρανία, οι γερμανικές αρχές σκλήρηναν τα αντίποινα. Εγκαθιδρύθηκε η

²⁵⁸ Απόφαση του Δημαρχείου Ζαπορίζια που λήφθηκε βάσει της διαταγής της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης, εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 4, 23.11.1941, σ. 2. Εντολή του Κομισάριου (γερμ. Oberleitenant und Komendant) του Κρέμιανετς του Κράους, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 1, 01.08.1941, σ. 4.

²⁵⁹ Απόφαση του Δημαρχείου Ζαπορίζια της 21.10.1941, εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 4, 23.11.1941, σ. 4.

²⁶⁰ Για τη θέσπιση προστίμων για την παραβίαση των διαταγών της τοπικής διοίκησης στη Χερσώνα, βλ. στην εφημερίδα *Golos Dnipra. Khersonskyj schodennyk* [Χερσώνα] [«Η φωνή του Δνείπερου. Το ημερολόγιο της Χερσώνας»], φ. 46, έτος 1^ο, 16.11.1941, σ. 4.

²⁶¹ Ανακοίνωση του κομισάριου του Ράιχ για την Ουκρανία Κοχ (γερμ. Bekanntmachungen des Gebietskommissars des Kremiane und des Reichskommissars für die Ukraine), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 3 (41), έτος 2^ο, 11.01.1942, σ. 2.

συλλογική ευθύνη των κατοίκων για τις ενέργειες που στρέφονταν εναντίον της γερμανικής διοίκησης²⁶². Για παράδειγμα, στο Χάρκοβο, το 1942, για την πρόκληση φθορών σε γέφυρες, σιδηροδρομικές γραμμές κλπ., οι γερμανικές αρχές προβλεπόταν να εκτελέσουν τουλάχιστον τρία άτομα από τον ντόπιο πληθυσμό²⁶³. Συνήθης πρακτική των γερμανικών αρχών έγινε η κράτηση κατοίκων χωριών ή πόλεων ως ομήρων, με την προοπτική της επακόλουθης εξόντωσής τους για τη δολιοφθορά που προκαλούσαν Σοβιετικοί αντάρτες²⁶⁴. Ιδιαίτερες βαριές τιμωρίες επιβάλλονταν για την πραγματική ή υποτιθέμενη συνεργασία με αυτούς. Μόνο τον Ιανουάριο του 1942, στο Χάρκοβο, οι γερμανικές αρχές απαγχόνισαν 300 άτομα που θεωρήθηκαν ύποπτα για συνεργασία με τους Σοβιετικούς αντάρτες²⁶⁵. Κατά κανόνα, σε κάθε επίθεση ανταρτών εις βάρος Γερμανών στρατιωτών, εκτελούνταν διπλάσιος αριθμός κατοίκων του πλησιέστερου οικισμού²⁶⁶ ή δέκα ντόπιοι έναντι ενός Γερμανού που δέχτηκε την επίθεση. Ωστόσο, αυτός δεν ήταν πάντοτε ο απόλυτος κανόνας. Όταν στις 2 Δεκεμβρίου 1941 στο Ντινπροπετρόφσκ (σημ. Ντινπρό) έγινε απόπειρα δολοφονίας ενός Γερμανού αξιωματικού, σε αντίποινα εκτελέστηκαν από τις γερμανικές αρχές 100 άτομα²⁶⁷. Ήδη τον Φεβρουάριο του 1942 ο Ο. Κλάντοτσι, βρισκόμενος στο Κίεβο, σημείωνε ότι τα κατασταλτικά μέτρα των Γερμανών ήταν τέτοια που οι άνθρωποι αναπολούσαν με νοσταλγία τους μολοσεβίκους²⁶⁸.

Παράλληλα, στη χώρα εισαγόταν καθεστώς ολοκληρωτικού ελέγχου και παρακολούθησης του ντόπιου πληθυσμού από τις γερμανικές αρχές. Όλοι οι διαχειριστές των πολυκατοικιών²⁶⁹ έπρεπε να κρατάνε μητρώα όσων κατοικούσαν στα διαμερίσματα και άνθρωποι που έφταναν προσφάτως στην πόλη έπρεπε εντός δύο ημερών να δηλώνουν τον τόπο κατοικίας τους²⁷⁰. Επιπλέον, όλοι οι κάτοικοι υποχρεώνονταν να παρακολουθούν τους

²⁶² Document 1526-PS, IMT, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 101.

²⁶³ TSDAGO, 62/1/183, σ. 27.

²⁶⁴ A.P. Liubchenko, Schodennyk (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/lubchenko-arkadij-shodennik/> (02.10.2020).

²⁶⁵ TSDAGO, 62/1/183, σ. 3.

²⁶⁶ Ως άνω, σ. 27.

²⁶⁷ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 51, έτος 1^ο, 07.12.1941, σ. 4.

²⁶⁸ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 17.

²⁶⁹ Σύμφωνα με τη σοβιετική πλευρά, στα κατεχόμενα εδάφη οι Γερμανοί δημιούργησαν ένα δίκτυο κατασκόπων αποτελούμενο από τους διαχειριστές των πολυκατοικιών. Όλοι οι διαχειριστές πέρασαν από ειδική διαδικασία «εκκαθάρισης από μη έμπιστα πρόσωπα» και όσοι κρίθηκαν κατάλληλοι έδωσαν γραπτή βεβαίωση για τη συνεργασία με τη γερμανική υπηρεσία ασφαλείας και την Ες Ντε. Το καθήκον τους ήταν να καταδίδουν στις γερμανικές αρχές πληροφορίες για τους κομμουνιστές, Σοβιετικούς αντάρτες, αντιφρονούντες κλπ. Συνεπώς, οι διαχειριστές των πολυκατοικιών που εργάστηκαν κατά τη γερμανική κατοχή ήταν πράκτορες. Βλ. στο *Organj gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. Vpered na Zapad (1 janvary-a-30 iyunya 1944), ό.π., σσ. 274-275.

²⁷⁰ Υποχρεωτική απόφαση του Δημάρχου του Κιροβογράντ, εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 6, 17.09.1941, σ. 2.

γείτονές τους και να ενημερώνουν τις τοπικές αρχές για την έλευση ξένων στην περιοχή τους²⁷¹.

Σύμφωνα με τη ναζιστική ιδεολογία, όλοι οι κάτοικοι της Ουκρανίας διαιρούνταν σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία ανήκαν οι Γερμανοί, οι οποίοι ήρθαν στην Ουκρανία από τη Γερμανία είτε ως στρατιώτες, είτε ως μέλη της πολιτικής διοίκησης, είτε ως έποικοι²⁷². Στη δεύτερη, υποδεέστερη κατηγορία ανήκαν οι λεγόμενοι *φολκσντόιτσε* (γερμ. *Volksdeutsche*), δηλαδή οι άνθρωποι γερμανικής καταγωγής, γεννημένοι, ωστόσο, στην Ουκρανία²⁷³. Αυτοί δεν λογίζονταν από την κατοχική διοίκηση ως αληθινοί Άριοι. Στην τρίτη κατηγορία ανήκαν οι Σλάβοι – και εκτός του συστήματος της κατηγοριοποίησης του πληθυσμού βρίσκονταν οι Εβραίοι και οι Αθίγγανοι. Αυτή η διάκριση των ανθρώπων με βάση την καταγωγή τους αντανακλάται στις αποφάσεις της γερμανικής διοίκησης στην Ουκρανία. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την απόφαση του κομισάριου του Ράιχ Έ. Κοχ προβλεπόταν η δημιουργία δικαστικού συστήματος στην Ουκρανία ως εξής. Στο Ρίβνε ιδρύοταν Ανώτατο δικαστήριο (γερμ. *Obergericht*) και σε κάθε κεντρική πόλη της Γενικής Περιοχής θα λειτουργούσε κανονικό γερμανικό δικαστήριο, στο οποίο θα εντασσόταν και το ξεχωριστό τμήμα του έκτακτου δικαστηρίου. Στη δικαιοδοσία των γερμανικών δικαστηρίων ενέπιπταν όλες οι ποινικές υποθέσεις αλλά και οι αστικές, στην περίπτωση όπου τα διάδικα μέρη ήταν γερμανικής καταγωγής²⁷⁴.

²⁷¹ Διαταγή του Δημαρχείου του Περβομάισκ στις 27.06.1942, εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ] [«Νέα ζωή»], φ. 10, 28.06.1942, σ. 4.

²⁷² Ένα άλλο γεγονός το οποίο σημάδεψε τη ζωή στην κατεχόμενη Ουκρανία είναι ο εποικισμός των Γερμανών οι οποίοι ήρθαν από τη Γερμανία και τα πρώην πολωνικά εδάφη, προκειμένου να ξεκινήσουν καινούρια ζωή και να ασχολούνται με τη γεωργία. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια των δύο ετών κατοχής, στο Κίεβο μόνο έφτασαν 50 χιλ. Γερμανοί έποικοι. Βλ. στο Unknown author, «Kiev under Nazi Occupation», εφημερίδα *Svoboda. The Ukrainian Weekly*, τ. XI, φ. 48. (11.12.1943), στον σύνδεσμο: http://www.ukrweekly.com/archive/1943/The_Ukrainian_Weekly_1943-48.pdf (25.12.2019)

²⁷³ Οι φολκσντόιτσε αντιδιαστέλλονταν με τους ράιχσντόιτσε (γερμ. *Reichsdeutsche*), δηλαδή με τους Γερμανούς που προέρχονταν από το Τρίτο Ράιχ.

²⁷⁴ Άγνωστος συγγραφέας, «Nimetske sudivnytstvo na ukrayinskyh zemliah» («Τα γερμανικά δικαστήρια στην Ουκρανία», εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμανετς], φ. 29 (67), έτος 2^ο, 29.03.1942, σ. 5. Τον Μάιο του 1942 ο Κομισάριος του ράιχ για την Ουκρανία, με το διάγγελμά του, ενέταξε στη δικαιοδοσία των γερμανικών δικαστηρίων τις αστικές υποθέσεις, όπου ένα μέρος είχε άλλη υπηκοότητα πλην της γερμανικής, για παράδειγμα την πρώην σοβιετική ή πολωνική. Αυτές οι υποθέσεις εκδικάζονταν βάσει του γερμανικού νόμου. Οι αστικές υποθέσεις μεταξύ των ντόπιων κατοίκων της Ουκρανίας εκδικάζονταν από τους ειρηνοδίκες (ουκρ. *μυροβί σουνεντιά, myrony suddya*). Οι ειρηνοδίκες μπορούσαν να αλλάξουν την απόφασή τους μετά από υπόδειξη ή συναίνεση του γερμανικού δικαστηρίου. Οι αστικές υποθέσεις στις οποίες λάμβαναν μέρος οι Εβραίοι διευθετούνταν με εξωδικαστικό τρόπο. Βλ. στο Άγνωστος συγγραφέας, «Nove sudivnytstvo» («Το νέο δικαστικό σύστημα»), εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμανετς], φ. 35 (73), έτος 2^ο, 03.05.1942, σ. 5. Βάσει του από 15.03.1942 νόμου του Έ. Κοχ, στην Μπίλα Τσέρκβα τον Σεπτέμβριο του 1942 άνοιξε το Ουκρανικό Δικαστήριο, το οποίο ασχολούνταν με τις αστικές υποθέσεις όπου η αξία του αντικειμένου ήταν μέχρι δέκα

Όλα τα κοινωνικά επιδόματα τα οποία λάμβανε ο ντόπιος πληθυσμός από τη σοβιετική εξουσία καταργήθηκαν ενώ, αντιθέτως, εισήχθη η πληρωμή για την επίσκεψη των σχολείων και των νοσοκομείων. Για τη φοίτηση στις επαγγελματικές σχολές, ως συνήθως, απαιτούνταν δίδακτρα. Για παράδειγμα, στην πόλη Αρτέμιβσκ (ρωσ. Αρτιόμοβσκ, σημ. Μπαχμούτ, νομός Ντόνετσκ) το κόστος για το βραδινό φροντιστήριο εκμάθησης της γερμανικής γλώσσας, διάρκειας πέντε μηνών, ήταν 30 ρούβλια τον μήνα²⁷⁵. Τα ορφανοτροφεία και οι οίκοι ευγηρίας λειτουργούσαν αποκλειστικά χάρη σε δωρεές, χρηματικές και σε είδος, των κατοίκων²⁷⁶. Όσον αφορά την ιατρική περίθαλψη, δωρεάν ήταν μέτρα τα οποία επιβάλλονταν από τη γερμανική διοίκηση και σκόπευαν στον περιορισμό ασθενειών που συνιστούσαν κίνδυνο για ολόκληρο τον πληθυσμό –και για τους ντόπιους και για τους Γερμανούς στρατιώτες–, όπως ο τύφος. Σε αυτή την περίπτωση, προκειμένου να σταματήσει η μετάδοση της ασθένειας, πραγματοποιούνταν μαζικοί και υποχρεωτικοί εμβολιασμοί του πληθυσμού²⁷⁷. Στην περίπτωση της θεραπείας χρόνιων ασθενειών, μία μέρα παραμονής στο νοσοκομείο στο Κίεβο κόστιζε 20 ρούβλια²⁷⁸.

Η γερμανική κατοχική διοίκηση, αμέσως μετά την εγκαθίδρυσή της, ανακοίνωσε ότι πλέον όλα τα δημόσια και τα πολιτιστικά κέντρα, όπως τα θέατρα, τα μουσεία κλπ., έπρεπε να μεριμνήσουν για την αυτοσυντήρησή τους, καθώς καταργούνταν κάθε κρατική επιδότηση²⁷⁹. Ωστόσο, αυτή η κατάσταση δεν κράτησε πολύ· ήδη από τα τέλη του Φεβρουαρίου του 1942

χιλιάδες ρούβλια και με τις ποινικές υποθέσεις, όταν η ποινή δεν υπερέβαινε τα 2 έτη φυλάκισης. Βλ. στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα] [«Η καμπάνα της ελευθερίας»], φ. 51 (66), έτος 1^ο, 04.09.1942, σ. 4. Στο Ντινπροπετρόφσκ το 1943 στα ειρηνοδικεία εξετάζονταν τον μήνα κατά μέσο όρο 300 υποθέσεις, οι περισσότερες εκ των οποίων αφορούσαν τη λύση γάμων, την ανατροφή παιδιών, την έξωση από την κατοικία, κληρονομικά ζητήματα κλπ. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 42 (357), έτος 3^ο, 21.05.1943, σ. 4.

²⁷⁵ TSDAGO, 166/2/10, σ. 7. Στο Κίεβο, οι σπουδαστές του σχολείου για την προετοιμασία των διοικητικών υπαλλήλων για τα γραφεία εμπορικών υποθέσεων πλήρωναν 300 ρούβλια για όλη τη διάρκεια των σπουδών. Βλ. στην εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 38, 13.12.1942, σ. 3.

²⁷⁶ DAKO (ουκρ. Державний Архів Київської області, Derzhavnyy Arhiv Kyivskoyi Oblasti, Κρατικό αρχείο του νομού Κιέβου), P-2225/1/763, σ. 27.

²⁷⁷ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 25 (40), 1^ο έτος, 25.05.1942, σ. 2. Από την τοπική διοίκηση του Ντινπροπετρόφσκ διατάχθηκε να πραγματοποιηθούν υποχρεωτικοί εμβολιασμοί κατά της ευλογιάς των ατόμων μέχρι 30 ετών. Οι εμβολιασμοί των παιδιών και των ενήλικων έπρεπε να ολοκληρωθούν μέχρι την 01.10.1942. Στους παραβάτες θα επιβαλλόταν πρόστιμο 200 ρούβλια. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 186 (254), έτος 2^ο, 20.08.1942, σ. 4.

²⁷⁸ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (26.08.2020). Μία μέρα παραμονής στο νοσοκομείο της Αγίας Άννας στο Κιροβογράντ κόστιζε 15 ρούβλια. Βλ. στην εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 24, 19.11.1941, σ. 6.

²⁷⁹ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (26.08.2020): «Die Lage in der Ukraine (September 1942)», 20.10.1942, στο BA R 60/70, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 22.

οι Γερμανοί άρχισαν να κλείνουν διάφορα καταστήματα και ιδρύματα. Στα τέλη του χειμώνα οι Γερμανοί έκλεισαν το φροντιστήριο των γερμανικών στο Κίεβο με το πρόσχημα ότι οι σπουδαστές του απέφευγαν τα εργασιακά τους καθήκοντα, που συνίσταντο στην εκτέλεση κοινωφελών και αμυντικών έργων. Επίσης, στις αρχές του Μαρτίου του 1942 σταμάτησε να λειτουργεί στο Κίεβο η Ακαδημία Επιστημών και το Δραματικό Θέατρο, ενώ η Όπερα άνοιξε μία με δύο φορές την εβδομάδα²⁸⁰.

Από τα πρώτα διοικητικά μέτρα τα οποία έλαβε η νέα γερμανική διοίκηση ήταν η απογραφή του πληθυσμού²⁸¹ και των ζώων²⁸². Με ξεχωριστό διάταγμα αναγκάζονταν να προβούν στη δήλωση των στοιχείων τους οι πρώην κομμουνιστές και υπάλληλοι της σοβιετικής αστυνομίας²⁸³. Οι κάτοικοι των πόλεων αναγκάζονταν να παραδώσουν τα σοβιετικά τους διαβατήρια (ταυτότητες) και αντ' αυτών να λάβουν γερμανικές ταυτότητες (γερμ. Ausweis)²⁸⁴. Σε ορισμένα μέρη λαμβάνονταν δακτυλικά αποτυπώματα με περιγραφή βασικών ατομικών χαρακτηριστικών²⁸⁵.

Μιλώντας για τον ντόπιο πληθυσμό που ζούσε στα κατεχόμενα ουκρανικά εδάφη, πρέπει να σημειώσουμε ότι μειωνόταν συνεχώς αριθμητικά εξαιτίας κακουχιών συνυφασμένων με τον πόλεμο. Για παράδειγμα, εάν πριν το 1941 στο Κίεβο ζούσαν 846,3 χιλ. άνθρωποι, κατά τη διάρκεια της απογραφής που διενεργήθηκε στην πόλη την 1η Απριλίου 1942 δηλώθηκαν 352.139 χιλ. άτομα²⁸⁶. Σε αντιδιαστολή, στις 6 Νοεμβρίου 1943, όταν απελευθερώθηκε το Κίεβο, στην πόλη έμεναν περίπου 180 χιλ. άτομα²⁸⁷. Σε μια τόσο

²⁸⁰ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (26.08.2020)

²⁸¹ Διαταγή του Δημαρχείου του Κιροβογράντ της 21.10.1941, εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 16, 22.10.1941, σ. 4.

²⁸² Διαταγή του προέδρου του Δημαρχείου του Βοροσιλοβγράντ Αζάροβ για την απογραφή των αλόγων, 28.08.1942, εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ] [«Νέα ζωή»], φ. 7, 01.09.1942, σ. 2. Νωρίτερα εκδόθηκε μια παρόμοια διαταγή για την απογραφή των αγελάδων στο Βοροσιλοβγράντ. Η πόλη Μπίλα Τσέρκβα καταλήφθηκε από γερμανικά στρατεύματα στις 16 Ιουλίου 1941. Στις 22 Ιουλίου ο δήμαρχος της πόλης υποχρέωσε τους κατοίκους εντός των δύο ημερών –στις 24 και 25 Ιουλίου– να δηλωθούν οι ίδιοι και να δηλώσουν τα αυτοκίνητα, τα άλογα και τα μουλάρια τους. Βλ. στο DAKO, P-2225/1/1, σ. 8.

²⁸³ DAKO, P-2225/1/1a, σ. 17.

²⁸⁴ B.K. Rudnev, «Schodennyk okypatsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), ό.π., μέρος 12· TSDAGO, 62/1/183, σ. 30.

²⁸⁵ TSDAGO, 62/1/183, σσ. 29-30.

²⁸⁶ L. Forostivskij, (1952), *Kyiv pid vorozhymy okypatsijamy* («Το Κίεβο κάτω από τις ξένες κατοχές»), εκδόσεις του Μικόλα Δενισιούκ, Μπουένος Άιρες, σ. 45. Σημειώτέον πως στην απογραφή 174 άτομα δηλώθηκαν ως Έλληνες. Βλ. στον ίδιο, σ. 46. Ο Λ. Φοροστίφσκι διετέλεσε ως δήμαρχος του Κιέβου από τις 18 Φεβρουαρίου 1942 έως τον Νοέμβριο του 1943.

²⁸⁷ D. Malakov, «Kyiv pid nimtsyamy» («Το Κίεβο υπό τους Ναζί»), (23.09.2011), στον σύνδεσμο: <https://tyzhden.ua/History/31326> (26.12.2019). Σύμφωνα με τον συγγραφέα, στο Κίεβο πριν το 1941 ζούσαν

πολυπληθή πόλη όπως το Βοροσιλοβγράντ (σημ. Λουγκάνσκ,) τον Αύγουστο του 1942 διέμειναν 128.118 άτομα, από τους οποίους οι άντρες άνω των 15 ετών ήταν 24.981 άτομα και οι γυναίκες άνω των 15 ετών ήταν 62.738²⁸⁸. Τον Ιανουάριο του 1942 στη Μαριούπολη έμειναν 178.358 άτομα, τα περισσότερα εκ των οποίων ήταν οι γυναίκες²⁸⁹. Στις αρχές Φεβρουαρίου του 1942 στο Ντνιπροπετρόφσκ διέμειναν 183.475 άτομα, από τους 379.200 που ζούσαν εκεί πριν την έναρξη του πολέμου²⁹⁰.

Καθώς όλα τα υλικά τα οποία έμειναν στα καταστήματα μετά από την απόσυρση των σοβιετικών στρατευμάτων, όπως και τα εγκαταλελειμμένα κτίρια, κηρύχθηκαν από τις γερμανικές αρχές ως γερμανική περιουσία, οι ντόπιοι που παρέμειναν χωρίς στέγη δεν μπορούσαν να λάβουν ένα κενό διαμέρισμα χωρίς τη σχετική άδεια των γερμανικών αρχών²⁹¹. Επίσης, όλα τα διαμερίσματα έπρεπε να απογραφούν. Για παράδειγμα, στο Βοροσιλοβγράντ, έναν μήνα έπειτα από την κατάληψη της πόλης, απογράφηκαν 239.392 τετραγωνικά μέτρα προς κατοίκηση, τα οποία θα διανεμόνταν στους Γερμανούς στρατιώτες και στους υπαλλήλους και εργαζόμενους στις δημόσιες υπηρεσίες²⁹². Επιπροσθέτως, οι άνθρωποι έπρεπε να δηλώσουν όλα τα αυτοκίνητα και, γενικότερα, όλα τα μέσα μεταφοράς που είχαν στην κατοχή τους. Στην αντίθετη περίπτωση, τα μέσα μεταφοράς θα κατάσχονταν²⁹³. Επίσης, οι περιορισμοί που επέβαλλαν οι γερμανικές αρχές διέφεραν από τόπο σε τόπο. Για παράδειγμα, τον Νοέμβριο του 1941 στο Ντνιπροπετρόφσκ, όλα τα αποθέματα του γαιάνθρακα, του οπτάνθρακα, της τύρφης και των ξύλων, ανεξάρτητα από το εάν προηγουμένως ανήκαν σε ιδιώτες ή στο δημόσιο, κηρύσσονταν προς κατάσχεση. Οι δημόσιοι υπάλληλοι και οι εργαζόμενοι στα εργοστάσια μπορούσαν να τα παραλάβουν μόνο μετά από σχετική απόφαση των γερμανικών αρχών²⁹⁴.

---

930 χιλ. Από την έναρξη του πολέμου 200 χιλ. κλήθηκαν στον στρατό και 325 χιλ. μαζί με διάφορα ιδρύματα, όπως εργοστάσια, εκκενώθηκαν στην Ανατολή. Συνεπώς στην πόλη έμειναν περίπου 400 χιλ., κυρίως γυναίκες και παιδιά, από τους οποίους μέχρι τέλος της κατοχής παρέμειναν μόνο 180 χιλ. άτομα. Άλλα στοιχεία αναφέρουν οι Ουκρανοί εμγκρέδες, οι οποίοι βασίζονται στα στοιχεία των ατόμων που επισκέφτηκαν το Κίεβο μετά την απελευθέρωσή του και αναφέρουν μόνο τους 75 χιλ. κατοίκους οι οποίοι επέζησαν από τη γερμανική κατοχή. Βλ. στο Unknown author, «Kiev under Nazi Occupation», ό.π., τ. XI, φ. 48.

²⁸⁸ Άγνωστος συγγραφέας, «Απογραφή πληθυσμού», εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 1, 18.08.1942, σ. 2. Σημειωτέον πως η πόλη καταλήφθηκε από τους Γερμανούς στις 17 Ιουλίου 1942.

²⁸⁹ Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη] [«Η εφημερίδα της Μαριούπολης»], φ. 23 (50), 21.02.1942, σ. 2. Εφημερίδα *Golos Poltavshynny* [Πολτάβα] [γερμ. Stimme von Poltawa], φ. 71 (92), 15.07.1942, σ. 4.

²⁹⁰ Εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 16 (54), έτος 2^ο, 24.02.1942, σ. 3.

²⁹¹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska Gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 29, έτος 1^ο, 12.11.1941, σ. 2.

²⁹² Άγνωστος συγγραφέας, «Τα διαμερίσματα του Βοροσιλοβγράντ», εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 1, 18.08.1942, σ. 2.

²⁹³ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 31, έτος 1^ο, 14.11.1941, σ. 2.

²⁹⁴ Ό.π.

Αμέσως μετά την κατάληψη του Κιέβου, η κατοχική διοίκηση υποχρέωσε όλους τους κατοίκους της πόλης να επιστρέψουν στις δουλειές τους²⁹⁵. Προβλεπόταν η εργασία του ικανού προς εργασία ντόπιου πληθυσμού κάτω των 65 ετών²⁹⁶. Σύμφωνα με την από 27 Αυγούστου 1942 διαταγή του Ά. Ρόζενμπεργκ, στην Ουκρανία η εργασία των ανθρώπων έγινε υποχρεωτική²⁹⁷. Πρακτικά αυτό σήμαινε ότι όσοι δεν είχαν εργασία, έπρεπε να δηλωθούν στα γραφεία ευρέσεως εργασίας προκειμένου να τους δοθεί θέση απασχόλησης. Επίσης, βάσει της από 19 Δεκεμβρίου 1941 διαταγής του Έ. Κοχ, εισαγόταν το καθήκον της υποχρεωτικής εργασίας των κατοίκων της χώρας²⁹⁸ για την κατασκευή των δρόμων, των σιδηροδρομικών σταθμών, την άρδευση και άλλα κοινωφελή έργα – ρύθμιση που αφορούσε όσους ανθρώπους είτε δεν εργάζονταν καθόλου είτε δεν εξασκούσαν το δικό τους επάγγελμα²⁹⁹.

Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου η στάση των γερμανικών αρχών ως προς την εργασία των κατοίκων άλλαζε και εξαρτιόταν από πολλούς παράγοντες, όπως οι οικονομικές και πολεμικές ανάγκες του γερμανικού κράτους, του στρατού κλπ. Στη συνέχεια η γερμανική κατοχική διοίκηση άρχισε να κλείνει διάφορα ιδρύματα, γεγονός το οποίο συνεπαγόταν τη μείωση των θέσεων εργασίας. Από τα τέλη του χειμώνα του 1942 στο Κίεβο άρχισαν να μειώνονται θέσεις εργασίας και εξαιτίας αυτού κάθε μέρα πολλοί άνθρωποι έμεναν άνεργοι. Σύμφωνα με τους μάρτυρες, μειώνονταν ολοένα και περισσότερο οι ώρες εργασίας στο Δημαρχείο του Κιέβου και σε άλλα διοικητικά ιδρύματα. Στα μέσα Μαρτίου του 1942 στο Κίεβο έκλεισαν όλα τα μαγαζιά³⁰⁰.

²⁹⁵ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 14, 09.11.1941, σ. 2· D. Malakov, (2002), *Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah*, ό.π., σ. 104· Αντίστοιχη διαταγή στην Μπίλα Τσέρκβα βλ. στο DAKO, P-2225/1/1, Απόφαση του δημάρχου της Μπίλα Τσέρκβα στις 26.07.1941, σ. 7.

²⁹⁶ B.K. Rudnev, «Schodennyk okypatsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), ό.π., μέρος 11.

²⁹⁷ Εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 28, 04.10.1942, σ. 4.

²⁹⁸ «All inhabitants of the Occupied Eastern Territories are subject to the general liability for work according to their capacity». Η συγκεκριμένη διαταγή στη συνέχεια υπογράφηκε από τον Ρόζενμπεργκ. Βλ. στο *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, τ. 11. (1947), ό.π., σ. 533.

²⁹⁹ DNB, «Trudovaja povinnost na Ukraine» («Εργασιακή υποχρέωση στην Ουκρανία»), εφημερίδα *Melitopolskij kraj* [Μελιτόπολη] [γερμ. Melitopolisches Gebiet], φ. 96 (106), έτος 2^ο, 12.12.1942, σ. 1· Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 41 (61), 11.10.1942, σ. 1.

³⁰⁰ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (26.08.2020)

Όσον αφορά το νόμισμα, στο ΡΚΟΥ κυκλοφορούσε το γερμανικό μάρκο και το ρωσικό ρούβλι. Αργότερα, στις αρχές του 1942, έγινε προσπάθεια υιοθέτησης του ουκρανικού νομίσματος, του λεγόμενου καρμπόβανετς³⁰¹, η οποία, ωστόσο, τελικά απέτυχε³⁰².

Για την εργασία τους για το γερμανικό κράτος οι εργάτες και οι διοικητικοί υπάλληλοι πληρώνονταν με λίγα χρήματα και λάμβαναν τρόφιμα. Την άνοιξη του 1942 οι κάτοικοι του Κιέβου λάμβαναν ψωμί δυο φορές την εβδομάδα, συνολικά 500 γραμμάρια το άτομο³⁰³. Όσον αφορά τους μισθούς, η Ε. Χοροσούννοβα αναφέρει ότι στη βιβλιοθήκη της Ακαδημίας των Επιστημών, η οποία μετονομάστηκε επισήμως «Επιστημονική ακαδημαϊκή βιβλιοθήκη του Γενικού Κομισσάριου» (γερμ. Wissenschaftliche Akademische Bibliothek des General-Komissar), οι βιβλιοθηκάριοι λάμβαναν 806 με 827 ρούβλια, ανάλογα με το πότε προσλήφθηκαν στην εργασία, οι διοικητικοί υπάλληλοι λάμβαναν 640 ρούβλια και οι καθαρίστριες από 300 ρούβλια³⁰⁴. Την 1η Απριλίου 1942 ελήφθη απόφαση από τον Έ. Κοχ σύμφωνα με την οποία όλοι οι ντόπιοι υπάλληλοι που εργάζονταν στη γερμανική διοίκηση χωρίζονταν σε 8 κατηγορίες και θα λάμβαναν από 280 έως 1200 ρούβλια τον μήνα³⁰⁵. Ωστόσο, ο μέσος μισθός ενός διοικητικού υπαλλήλου από τον ντόπιο πληθυσμό το καλοκαίρι του 1942 στο Κίεβο ήταν 700 με 800 ρούβλια³⁰⁶.

Με την έναρξη του πολέμου εμφανίστηκαν αμέσως προβλήματα στην τροφοδοσία των πόλεων. Τα τρόφιμα για τους κατοίκους των πόλεων έγιναν περιζήτητα και το αλογίσιο κρέας θεωρήθηκε εκλεκτό έδεσμα³⁰⁷. Τα τρόφιμα οι άνθρωποι μέσα στις πόλεις μπορούσαν να τα

³⁰¹ Τυπώθηκαν χαρτονομίσματα αξίας 5, 10, 20, 50, 100 και 500 καρμπόβανετς. Το ένα νέο νόμισμα ισούταν με ένα ρούβλι. Βλ. στην εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 73 (91), 14.07.1942, σ. 2. Βάσει της από 5 Μαρτίου 1942 διαταγής του Ρόζενμπεργκ, με την προσωρινή έδρα στο Ρίβνε συστάθηκε η Εκδότρια Τράπεζα, η οποία, εκτός από τις συνήθεις τραπεζικές συναλλαγές, θα είχε το καθήκον της έκδοσης του καινούριου νομίσματος. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 25 (63), έτος 2^ο, 17.03.1942, σ. 4· Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 12 (32), 22.03.1942, σ. 1.

³⁰² Για την αποτυχία της εισαγωγής του καρμπόβανετς («The Karbovanetz experiment») βλ. στο «The Representative of the Reich Ministry for the Occupied Eastern Territories with the Headquarters of Army Group North, December 1942», Document I38 1-PS, στο *Nazi Conspiracy and Aggression* (1946), Office of United States. Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality, τ. 3, Ουάσιγκτον, σ. 948.

³⁰³ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (26.08.2020). Τον Δεκέμβριο του 1942 η ίδια ως υπάλληλος λάμβανε 267 γραμμάρια ψωμί την ημέρα και 200 γραμμάρια κρέας τέσσερις φορές τον μήνα. Βλ. στην ίδια.

³⁰⁴ Ως άνω.

³⁰⁵ Άγνωστος συγγραφέας, «Umovny zarobitku i pratsi dlya mistsevyh sluzhbontsiv» («Συνθήκες της εργασίας και αμοιβής των ντόπιων υπαλλήλων», εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 27 (65), έτος 2^ο, 22.03.1942, σ. 4.

³⁰⁶ A.P. Liubchenko, Schodennyk (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlajn/liubchenko-arkadij-shodennyk/> (04.10.2020).

³⁰⁷ Ως άνω.

αγοράσουν κυρίως στις λαϊκές αγορές³⁰⁸. Ωστόσο, κάποιες φορές η λειτουργία τους απαγορευόταν από την κατοχική διοίκηση³⁰⁹. Σε γενικές γραμμές, μέχρι την άνοιξη του 1942, οι άνθρωποι από τα χωριά μπορούσαν να μπαίνουν στην πόλη και να πωλούν εκεί τα προϊόντα τους, και οι κάτοικοι των πόλεων μπορούσαν να πηγαίνουν στα χωριά για να προμηθευτούν τρόφιμα³¹⁰. Τον Μάιο του 1942 στο Κίεβο επιβλήθηκε απαγόρευση της ελεύθερης κυκλοφορίας ανάμεσα στην πόλη και στα χωριά. Πλέον για να πάνε οι κάτοικοι του Κιέβου στα χωριά έπρεπε πρωτίστως να εφοδιαστούν με ειδική άδεια³¹¹. Αντίστοιχο μέτρο λήφθηκε και σε άλλες πόλεις, όπως στο Χάρκοβο³¹².

Παρά τις επανειλημμένες επιβεβαιώσεις των γερμανικών αρχών για την καταπολέμηση της κερδοσκοπίας, κατά τη διάρκεια της κατοχής αναπτύχθηκε η μαύρη αγορά και οι χωρικοί πωλούσαν τα προϊόντα τους σε πολύ αυξημένες τιμές. Το καλοκαίρι του 1942, στη λαϊκή αγορά του Κιέβου 100 γραμμάρια ψωμί κόστιζαν 14 με 15 ρούβλια, ένα κιλό λαρδί 700 με 750 ρούβλια, ένα κιλό βούτυρο 800 ρούβλια, ένα ποτήρι γεμάτο με κεχρί 22 ρούβλια και ένα κουτί σπίρτα 6 ρούβλια³¹³. Όταν προέκυπταν προβλήματα με το ψωμί, τότε οι τιμές αυξάνονταν περισσότερο και για ένα λίτρο ηλιέλαιο ζητούσαν 700-800 ρούβλια, ενώ για ένα κιλό γουρουνίσιο λαρδί 1.700 ρούβλια³¹⁴. Σημειωτέον, πως οι τιμές για τα τρόφιμα αυξάνονταν καθώς προέβλεπε ο Κόκκινος Στρατός. Όταν οι Γερμανοί για πρώτη φορά άφησαν τον Φεβρουάριο του 1943 το Χάρκοβο στον Κόκκινο Στρατό, στο Κίεβο οι τιμές για τα τρόφιμα αυξήθηκαν κατακόρυφα, με αποτέλεσμα ένα κιλό λαρδί να κοστίζει δύο με τρεις χιλιάδες

³⁰⁸ Το Δημαρχείο του Σούμι ανακοίνωσε την επαναλειτουργία της λαϊκής αγοράς στην πόλη, αρχής γενομένης στις 24 Οκτωβρίου 1941. Η εν λόγω αγορά θα λειτουργούσε κάθε Δευτέρα, Τετάρτη και Παρασκευή. Βλ. στην εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 3, 26.10.1941, σ. 2.

³⁰⁹ A.P. Liubchenko, Schodennik (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlajn/lubchenko-arkadij-shodennik/> (04.10.2020). Στην από 21.01.1942 απόφαση του κομισάριου του Ντιντροπετρόφσκ Κλόστερμαν (γερμ. Stadtkomissar Klostermann) αναφερόταν ότι οι λαϊκές αγορές στην πόλη μπορούσαν να γίνουν κάθε Τρίτη, Παρασκευή και Κυριακή σε συγκεκριμένα μέρη της πόλης. Αυτή η απόφαση μπορούσε να ανακληθεί οποιαδήποτε στιγμή. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιντροπετρόφσκ], φ. 17 (85), έτος 2^ο, 21.01.1942, σ. 2.

³¹⁰ Τον Νοέμβριο του 1941, με απόφαση του Δημαρχείου του Ντιντροπετρόφσκ απαγορεύτηκε το εμπόριο και η ανταλλαγή των τροφίμων μεταξύ της πόλης και των γύρω χωριών. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιντροπετρόφσκ], φ. 31, έτος 1^ο, 14.11.1941, σ. 2.

³¹¹ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (27.08.2020). A.P. Liubchenko, Schodennik (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlajn/lubchenko-arkadij-shodennik/> (04.10.2020).

³¹² «Έκθεση για την κατάσταση την περίοδο από τις 23.07.1942 έως την 23.08.1942» του επικεφαλής της αστυνομίας ασφαλείας των Ες Ες στο Χάρκοβο, 25.08.1942, μτφρ. από γερμ., βλ. στο TSDAGO, 1/23/534, σ. 5. TSDAGO, 62/1/183, σ. 2 (reverse).

³¹³ A.P. Liubchenko, Schodennik (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlajn/lubchenko-arkadij-shodennik/> (04.10.2020).

³¹⁴ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova4.html> (28.08.2020)

ρούβλια, το ψωμί 200 ρούβλια, το γάλα 110 ρούβλια το λίτρο και ένα ποτήρι αλάτι 110 ρούβλια³¹⁵. Ενώ, όταν το στρατιωτικό μέτωπο πλησίαζε στο Κίεβο, στις 29 Σεπτεμβρίου 1943, στο παζάρι ένα κιλό λαρδί κόστιζε πλέον 5.000 ρούβλια, ένα λίτρο ηλιέλαιο 4.000 ρούβλια και για ένα καρβέλι ψωμί ζητούσαν 700 ρούβλια³¹⁶.

Ως αποτέλεσμα των δύσκολων συνθηκών διαβίωσης, οι κάτοικοι των πόλεων πάντα ζούσαν υπό τον φόβο να χάσουν την εργασία τους και να μη μπορούν να στηρίζουν τις οικογένειές τους. Όσον αφορά τους ανάπηρους και τους γέρους, δεν έλειπαν οι περιπτώσεις όπου πέθαιναν όρθιοι στους δρόμους, όπως συνέβαινε στο Χάρκοβο³¹⁷.

Οι Γερμανοί, στην προσπάθειά τους να αποκομίσουν όσο το δυνατόν περισσότερα χρήματα και αγαθά από τον ντόπιο πληθυσμό, επέβαλαν στους κατοίκους της Ουκρανίας βαριά φορολογία³¹⁸. Όλοι οι κάτοικοι της χώρας ηλικίας από 16 έως 60 ετών πλήρωναν τον κεφαλικό φόρο, που ήταν 200 ρούβλια τον χρόνο³¹⁹. Όλες οι ιδιωτικές επιχειρήσεις που άνοιξαν κατά τη διάρκεια της κατοχής πλήρωναν φόρο εισοδήματος και φόρο που προοριζόταν για την κάλυψη των δαπανών των δημοσίων κτιρίων και πολιτιστικών κέντρων³²⁰. Την 1η Νοεμβρίου 1941 ο Δήμαρχος του Κιροβογράντ, βασιζόμενος στη διαταγή της στρατιωτικής διοίκησης 242, εξέδωσε νόμο, σύμφωνα με τον οποίο οι άνθρωποι μέχρι τα μέσα Δεκεμβρίου του 1941 έπρεπε να πληρώσουν φόρο για την επιχειρηματική δραστηριότητα, χωρίς να προσδιορίζεται ακριβώς το ύψος του³²¹. Αυτός ο φόρος αφορούσε τους εμπόρους, τους υποδηματοποιούς και διάφορους τεχνίτες. Σημειωτέον πως φόρο εισοδήματος πλήρωναν όχι

³¹⁵ Ως άνω.

³¹⁶ Ως άνω. Σύμφωνα με τις αναφορές των σοβιετικών ανταρτών της ομάδας του Α. Σαμπούροφ, την άνοιξη του 1943 στο Κίεβο επικρατούσε πείνα, οι υπάλληλοι και εργάτες δεν λάμβαναν τρόφιμα και η τιμή για ένα καρβέλι ψωμί στη λαϊκή αγορά έφτανε μέχρι και τα 1000 ρούβλια. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/192, σ. 100. Στην αναφορά για τον Απρίλιο του 1943 σημειωνόταν ότι οι κάτοικοι του Κιέβου πεινούσαν πολύ και διάκειντο εχθρικά εναντίον των Γερμανών. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/192, σ. 129.

³¹⁷ «Έκθεση για την κατάσταση την περίοδο από τις 23.07.1942 έως την 23.08.1942» του επικεφαλής της αστυνομίας ασφαλείας των Ες Ες στο Χάρκοβο, 25.08.1942, μτφρ. από γερμ., στο TSDAGO, 1/23/534, σ. 11. Σύμφωνα με τον αυτόπτη μάρτυρα, μετά τον πρώτο μήνα της γερμανικής κατοχής στο Χάρκοβο η πόλη άρχισε να μεταμορφώνεται σε νεκροταφείο διότι οι άνθρωποι, χωρίς νερό, ρεύμα, θέρμανση και τρόφιμα, πέθαιναν κατά εκατοντάδες. Βλ. στο P.T. Bajbak, «Smoloskyp OUN na Slobozhanschyni» («Ο φάκελος της ΟΟΥΝ στη Σλομποδική Ουκρανία»), στο On the call of Kiev, ό.π., σ. 269. Στην αρχή του 1942 στο Κίεβο από τις κακουχίες πέθαιναν περίπου 200 άτομα την ημέρα. Βλ. στο Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 19.

³¹⁸ Σύμφωνα με τον Ο. Κλάντοτσι η φορολογία ήταν εξίσου βαρεία ή ακόμη χειρότερη από την μπολσεβίκικη. Βλ. στο Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 13.

³¹⁹ TSDAGO, 62/1/1635, σ. 1.

³²⁰ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 38, έτος 1^ο, 22.11.1941, σ. 2.

³²¹ Εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 19, 01.11.1941, σ. 4.

μόνο οι επιχειρήσεις³²², αλλά και όλα τα φυσικά πρόσωπα που είχαν εισοδήματα, συμπεριλαμβανομένων και των υπαλλήλων του στρατού³²³. Θεσπίστηκε φόρος ακίνητης περιουσίας, ο οποίος κυμαινόταν από το 0,5 έως το 1,5% της αντικειμενικής αξίας του σπιτιού³²⁴. Στη Ζαπορίζια η απόφαση του Δημαρχείου, η οποία λήφθηκε στις 22 Οκτωβρίου 1941, προέβλεπε τη θέσπιση του φόρου για κάθε τετραγωνικό μέτρο του διαμερίσματος αναδρομικά, από την 1η Οκτωβρίου³²⁵. Στην περιοχή του Κρέμιανετς, από τον Μάρτιο του 1942 επιβλήθηκε ο φόρος για την κατοχή κατοικίας, τον οποίο έπρεπε να πληρώνουν οι κάτοικοι των πόλεων και ενοικιαστές στα χωριά. Οι άνθρωποι που κατοικούσαν στα σπίτια τους στα χωριά εξαιρούνταν από την πληρωμή του φόρου³²⁶. Σημειωτέον πως με απόφαση του Κομισάριου του Ράιχ της Ουκρανίας από τον Ιανουάριο του 1942 απαγορεύτηκε η πώληση της ιδιωτικής κατοικίας και της γης³²⁷.

Από τη γερμανική κατοχική διοίκηση φορολογήθηκε η κατοχή των οικοσπιτών ζώων. Στην Πολτάβα, στις αρχές Δεκεμβρίου του 1941, επιβλήθηκε φόρος για την κατοχή αλόγου ηλικίας άνω των τριών ετών και οι κάτοικοι της πόλης έπρεπε να πληρώσουν 150 ρούβλια φόρο εντός των τριών εβδομάδων³²⁸. Στο Κιροβογράντ οι κάτοικοι της πόλης οι οποίοι είχαν στην κατοχή τους άλογο έπρεπε να πληρώσουν ως φόρο 300 ρούβλια για κάθε άλογο και 250

³²² Τους φόρους πλήρωναν και τα κέντρα ψυχαγωγίας. Για παράδειγμα, τον Οκτώβριο του 1942, σύμφωνα με διαταγή του Έ. Κοχ, ο φόρος από τα έσοδα των κινηματογράφων αυξήθηκε από το 10 έως το 20% επί του συνόλου των εισπράξεων. Ο συγκεκριμένος φόρος έπρεπε να πληρώνεται κάθε μήνα στο αντίστοιχο ταμείο της διοίκησης της Περιοχής (γερμ. *Gebietskommissariat*). Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 216 (284), έτος 2^ο, 17.10.1942, σ. 5.

³²³ *Bekanntmachungen des Gebietskommissars zu Kremianez*, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 24 (62), έτος 2^ο, 15.03.1942, σ. 1.

³²⁴ Στην Πολτάβα ο συντελεστής του φόρου της ακίνητης περιουσίας ήταν 1.5%. Βλ. στο Διαταγή του Δημαρχείου της Πολτάβας υπ' αρ. 20 στις 31.10.1941, εφημερίδα *Golos Poltavshyyny* [Πολτάβα], φ. 5, 09.11.1941, σ. 4. Στο Κιροβογράντ ο φόρος της ακίνητης περιουσίας αντιστοιχούσε στο 0,5% της αντικειμενικής αξίας του σπιτιού. Επίσης, ο φόρος για τη γη ήταν 15 λεπτά για κάθε τετραγωνικό μέτρο. Βλ. Δήμαρχος του Κιροβογράντ Μεντβεντκόφ, «Ο φόρος για τα σπίτια και τη γη», εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 21, 08.11.1941, σ. 4. Η απόφαση του Κομισάριου της Περιοχής (γερμ. *Gebietskommissar*) της Μπίλα Τσέρκβα όριζε ότι το 1943 ο φόρος αντιστοιχούσε στο 1% της αξίας του σπιτιού. Βλ. στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 14 (110), έτος 2^ο, 19.02.1943, σ. 4.

³²⁵ Απόφαση του Δημαρχείου Ζαπορίζια, 22.10.1941, εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 1, 12.11.1941, σ. 4.

³²⁶ *Bekanntmachungen des Gebietskommissars zu Kremianez*, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 24 (62), έτος 2^ο, 15.03.1942, σ. 1.

³²⁷ Ανακοίνωση του Κομισάριου του Ράιχ για την Ουκρανία του Κοχ (γερμ. *Bekanntmachungen des Gebietskommissars des Kremianez und des Reichskommissars für die Ukraine*), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 3 (41), έτος 2^ο, 11.01.1942, σ. 2.

³²⁸ Διαταγή του Δημαρχείου της Πολτάβας υπ' αρ. 22 στις 1.12.1941 «Για τη φορολόγηση των αλόγων», εφημερίδα *Golos Poltavshyyny* [Πολτάβα], φ. 5, 09.11.1941, σ. 4.

ρούβλια για κάθε αγελάδα³²⁹. Επιπλέον, επιβλήθηκε και φόρος για την κατοχή σκύλων και γατών. Στο Κιροβογράντ, τον Οκτώβριο του 1941, οι άνθρωποι για την κατοχή του πρώτου σκύλου έπρεπε να πληρώνουν 50 ρούβλια φόρο ετησίως και για τον δεύτερο σκύλο 100 ρούβλια³³⁰. Στις 27 Ιανουαρίου 1942 ο Κομισάριος του Ράιχ για την Ουκρανία εξέδωσε τη διαταγή η οποία όρισε ότι ο ετήσιος φόρος για την κατοχή του σκύλου είναι 150 ρούβλια τον χρόνο. Εάν κάποιος είχε στην κατοχή του πολλά σκυλιά, τότε ο φόρος για κάθε σκυλί από το δεύτερο και μετά ήταν 300 ρούβλια. Σημειωτέον πως από αυτό τον φόρο εξαιρούνταν άτομα γερμανικής καταγωγής³³¹. Τον Απρίλιο του 1943 στην Μπίλα Τσέρκβα εισήχθη ετήσιος φόρος για τη συντήρηση των οδών, ο οποίος αντιστοιχούσε σε 50 ρούβλια το άτομο. Από την πληρωμή του φόρου εξαιρούνταν μόνο τα άτομα κάτω των 18 και άνω των 55 ετών, οι ανάπηροι (με ιατρικές βεβαιώσεις), οι μόνες μητέρες με δύο παιδιά κάτω των 8 ετών και οι φολκσντόιτσε³³². Η από 11 Μαΐου 1942 διαταγή του Γενικού Κομισάριου της Βολυνίας και Ποδολίας Χ. Σένε (H. Schoene, 25.11.1889 - 09.04.1945) απαγόρευε στους ανθρώπους την ελεύθερη βοσκή των ζώων στα λιβάδια, στα χωράφια και στα δάση³³³. Πλέον, η βοσκή θα γινόταν μόνο έναντι πληρωμής. Όπως ειπώθηκε χαρακτηριστικά στη σοβιετική αναφορά, «[αυτά τα μέτρα] δεν είναι παρά νόμιμη ληστεία», για να μην προσθέσουμε τη ληστεία των ανθρώπων από την ουκρανική αστυνομία και τους Γερμανούς στρατιώτες³³⁴.

Επιπλέον, σκιαγραφώντας τη ζωή των ανθρώπων στην Ουκρανία πρέπει να σημειώσουμε την εμφάνιση του φαινομένου της «προσφοράς των δώρων» από τους κατοίκους της χώρας προς τα μέλη της γερμανικής διοίκησης. Για παράδειγμα, την άνοιξη του 1942 οι κάτοικοι του Δήμου Θεοφίλσκι, στην περιοχή του Ζασλάφ στη Βολυνία, έδωσαν 17.282 αυγά και 4.441 ρούβλια στον Κομισάριο της περιοχής (γερμ. *Gebietskommissar*) για τις ανάγκες του

³²⁹ Δήμαρχος του Κιροβογράντ Μεντβεντκόφ, «Φόρος για αγελάδες και άλογα», εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* Κιροβογράντ, φ. 24, 19.11.1941, σ. 6.

³³⁰ Δήμαρχος του Κιροβογράντ Μεντβεντκόφ, «Φόρος για την κράτηση σκύλων», εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 18, 29.10.1941, σ. 4.

³³¹ «Vorläufige Anordnung über die Erhebung einer Hundesteuer», Der Reichskommissar für die Ukraine In Vertretung von Wedelstädt Landeshauptmann, 27.01.1942, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμμανετς], φ. 21 (59), έτος 2^ο, 08.03.1942, σ. 1. Για την αντίστοιχη διαταγή στην Μπίλα Τσέρκβα βλ. στο DAKO, P-2225/1/19, σ. 79.

³³² Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 30 (126), έτος 2^ο, 15.04.1943, σ. 4.

³³³ Γενική διαταγή υπ' αρ. 6, Μπρεστ-Λιτόφσκ, 11.05.1942, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμμανετς], φ. 57 (95), έτος 2^ο, 16.07.1942, σ. 4. Στο Ντνιπροπετρόφσκ η διαταγή της Ουκρανικής επίκουρης διοίκησης (τμήματος) της 01.06.1942 όρισε ότι όσοι επιθυμούν να βόσκουν τα ζώα τους, πρέπει να υποβάλουν τη σχετική αίτηση και να καταβάλουν στον αρ.1125 της Τράπεζας (ουκρ. *Miskij bank*) για άλογο, αγελάδα, γίδα είτε πρόβατο ηλικίας μέχρι δύο ετών 100 ρούβλια και πάνω των δύο ετών –200 ρούβλια για κάθε ζώο. Στη συνέχεια, στην άδεια που θα λάμβαναν θα αναγραφόταν μέρος, στο οποίο μόνο θα μπορούσαν να βόσκουν τα ζώα τους. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 129 (197), έτος 2^ο, 07.06.1942, σ. 2.

³³⁴ TSDAGO, 62/1/1635, σ. 1.

γερμανικού στρατού³³⁵. Με την ευκαιρία της «απελευθέρωσης» του Ντινπροπετρόφσκ από τα γερμανικά στρατεύματα στα τέλη Αυγούστου του 1942, έντεκα μόνο δήμοι της αγροτικής περιοχής του νομού συγκέντρωσαν 30 χιλιάδες ρούβλια, τα οποία επρόκειτο να παραδοθούν στον Γερμανικό Ερυθρό Σταυρό³³⁶. Στην περιοχή του Βοζνεσένσκ, κοντά στο Μικολάγιβ³³⁷, στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1942, με αφορμή την επέτειο κατάληψης της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα, οι κάτοικοι της περιοχής συνέλεξαν μεγάλο ποσό από ρούβλια και το παρέδωσαν στον Γερμανικό Ερυθρό Σταυρό³³⁸.

Σημειωτέον ότι η γερμανική κατοχική διοίκηση υπέβαλλε πολλούς περιορισμούς στην ελεύθερη μετακίνηση των κατοίκων εντός του ΡΚΟΥ. Όποιος επιθυμούσε στο ΡΚΟΥ να διασχίσει τα σύνορα και να πάει στο Προτεκτοράτο της Τσεχίας και Μοραβίας, στο Γενικό Κυβερνείο, στο Κομισαριάτο του Ράιχ «Οστ» και την περιοχή του Μπελοστόκ, έπρεπε να είναι εφοδιασμένος με την ειδική, «κυβερνητική» άδεια. Οι αιτήσεις για την έκδοση της άδειας έπρεπε να υποβάλλονται στα ειδικά όργανα. Συγκεκριμένα, στο ΡΚΟΥ, ο υπεύθυνος για την έκδοση αυτής της άδειας ήταν ο Κομισάριος της περιοχής (γερμ. *Gebietskommissar*). Η άδεια μπορούσε να εκδοθεί μόνο βάσει σοβαρών και στρατιωτικών λόγων. Η οδηγία της 27ης Μαΐου 1942 για την παράβαση της νομοθεσίας περί διέλευσης των συνόρων θέσπιζε σοβαρές ποινές, οι οποίες κυμαίνονταν από το πρόστιμο έως τα κάτεργα³³⁹. Επομένως, η μετακίνηση από τη Γαλικία, που ανήκε διοικητικά στο Γενικό Κυβερνείο, στη Βολυνία, η οποία αποτελούσε μέρος του Κομισαριάτου του Ράιχ «Ουκρανία», ήταν εφικτή μόνο μετά από τη σχετική άδεια των γερμανικών αρχών. Συνεπώς, ο ποταμός Συμπρουτς, ο οποίος χώρισε τους Ουκρανούς από τη Συνθήκη της Ρίγας το 1921 έως το 1939³⁴⁰, συνέχιζε να τους χωρίζει και μετά τη γερμανική εισβολή στην ΕΣΣΔ³⁴¹. Επίσης, ειδική άδεια χρειαζόταν και για τη μετάβαση από μια πόλη σε άλλη³⁴². Στη ζώνη της στρατιωτικής διοίκησης, από την άνοιξη του 1942, οι κάτοικοι, προκειμένου να φύγουν από τον τόπο κατοικίας τους, εκτός από το διαβατήριο (ταυτότητα) έπρεπε να διαθέτουν την ειδική άδεια της στρατιωτικής τοπικής διοίκησης³⁴³. Σε όλα τα ουκρανικά εδάφη, είτε αυτά βρίσκονταν υπό την πολιτική γερμανική διοίκηση στο ΡΚΟΥ είτε

³³⁵ Εφημερίδα *Ukrayinskyj golos* [Λουτσκ] [γερμ. *Ukrainische Stimme*], φ. 21 (36), έτος 2^ο, 21.05.1942, σ. 3.

³³⁶ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 189 (257), έτος 2^ο, 27.08.1942, σ. 4.

³³⁷ Η πόλη καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα στις 16 Αυγούστου 1941.

³³⁸ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 59 (74), έτος 1^ο, 04.10.1942, σ. 4· Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 192 (260), έτος 2^ο, 03.09.1942, σ. 3.

³³⁹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 38 (353), έτος 3^ο, 07.05.1943, σ. 3.

³⁴⁰ «Ukraine under the Soviet rule», The National Archives, FO371/36974, φακ. 236, σ. 90.

³⁴¹ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I dovkrugy)», ό.π., σ. 326.

³⁴² TSDAGO, 62/1/183, σ. 34.

³⁴³ Εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 59 (80), έτος 2^ο, 17.05.1942, σ. 4.

ανήκαν στη ζώνη της στρατιωτικής διοίκησης, επιβλήθηκε ο «στρατιωτικός νόμος» και απαγορεύτηκε η ελεύθερη κυκλοφορία των ανθρώπων κατά τη διάρκεια της νύχτας. Επίσης, στους ντόπιους απαγορευόταν η χρήση των τρένων³⁴⁴. Στην Πολτάβα ο στρατιωτικός κομισάριος της πόλης, στις 21 Νοεμβρίου 1941, εξέδωσε διαταγή η οποία απαγόρευε στους κατοίκους να μετακινούνται με τα τρένα χωρίς την άδεια των γερμανικών στρατιωτικών αρχών, καθώς και να πλησιάζουν τις σιδηροδρομικές γραμμές³⁴⁵.

Καθώς με την πάροδο του χρόνου το γερμανικό καθεστώς σκλήραινε, στις 4 Μαρτίου 1942 εκδόθηκε η οδηγία του Έ. Κοχ για περιορισμούς στην αλλαγή της θέσης εργασίας. Η εν λόγω οδηγία ανακοινώθηκε επισήμως στις 10 Μαΐου 1942³⁴⁶. Σύμφωνα με αυτήν, οποιαδήποτε οργάνωση ή υπηρεσία επιθυμούσε να προσλάβει προσωπικό μπορούσε να το πράξει μόνο με την προηγούμενη άδεια του γραφείου ευρέσεως εργασίας (ουκρ. *біржа праці, бірзha прaтси*). Επίσης, στην περίπτωση απόλυσης από την εργασία, οι άνθρωποι υποχρεώνονταν να παρουσιαστούν το αργότερο την επόμενη μέρα στο τοπικό γραφείο ευρέσεως εργασίας³⁴⁷.

1.6.1. Η Ουκρανία ως πηγή ανεφοδιασμού της Γερμανίας με τρόφιμα

Το στρατιωτικό σχέδιο κατάκτησης της Σοβιετικής Ένωσης, που έφερε τη χαρακτηριστική ονομασία «Μπαρμπαρόσα», εγκρίθηκε από τον Χίτλερ στις 18 Δεκεμβρίου 1940. Στα σχέδια των αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ, εκτός από την εδαφική κατάκτηση, προβλεπόταν και η οικονομική εκμετάλλευση της χώρας. Στη συνάντηση της 29ης Απριλίου 1941, ο Χίτλερ διέταξε όλα τα ζητήματα της οικονομικής φύσης να διευθύνονται από το ειδικό οικονομικό επιτελείο Όλντενμπουργκ υπό την καθοδήγηση του στρατηγού Σούμπερτ

³⁴⁴ Οι εξαιρέσεις αφορούσαν ανθρώπους που είχαν ειδική άδεια για εργασιακούς λόγους. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/183, σ. 29.

³⁴⁵ Εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 10, 27.11.1941, σ. 4. Διαταγή υπ' αρ. 30 του δημάρχου (μπουργομίστρ) της Μπίλα Τσέρκβα του Μάισκι για την απαγόρευση της χρήσης των τρένων από τον ντόπιο πληθυσμό από τις 10 Νοεμβρίου 1941, βλ. στην εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 9, έτος 1^ο, 16.11.1941, σ. 2. Διαταγή του Δημαρχείου του Περβομάισκ στις 27.06.1942, εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 10, 28.06.1942, σ. 4. Τον Φεβρουάριο του 1942 στους μη Γερμανούς κατοίκους του Κιέβου απαγορεύθηκε η χρήση των τρένων. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμμανετς], φ. 17 (55), έτος 2^ο, 26.02.1942, σ. 1. Αντίστοιχη απόφαση ελήφθη και στη Μαριούπολη τον Ιανουάριο του 1942, βλ. στην εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 5 (32), 10.01.1942, σ. 2.

³⁴⁶ Η εν λόγω οδηγία άρχισε να εφαρμόζεται στη Γενική περιοχή «Ντυπροπετρόφσκ» στις αρχές Οκτωβρίου του 1942, ενώ σε κάποιες άλλες περιοχές νωρίτερα. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντυπροπετρόφσκ], φ. 215 (283), έτος 2^ο, 15.10.1942, σ. 4.

³⁴⁷ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντυπροπετρόφσκ], φ. 215 (283), έτος 2^ο, 15.10.1942, σ. 4.

(Schubert), ο οποίος με τη σειρά του θα ήταν υπόλογος στον υπεύθυνο του «Τετραετούς σχεδίου», τον Γ. Γκαίρινγκ (1893-1946)³⁴⁸. Επομένως, ήδη από τον Απρίλιο του 1941 ο Γκαίρινγκ κατέστρωνε σχέδια οικονομικής εκμετάλλευσης των εδαφών της Σοβιετικής Ένωσης που επρόκειτο να κατακτηθούν στον επικείμενο πόλεμο³⁴⁹. Τους στόχους της οικονομικής εκμετάλλευσης εξήγησε ο Ρόζενμπεργκ στη μυστική συνάντηση στις 20 Ιουνίου 1941: το πρόβλημα του εφοδιασμού της Γερμανίας με τρόφιμα στρέφει αναπόφευκτα τον γερμανικό λαό προς τα εύφορα εδάφη της Σοβιετικής Ένωσης. Πρόσθεσε ότι οι Γερμανοί δεν έχουν καθήκον να ταΐζουν τους Ρώσους και, παρόλο που το μέτρο είναι σκληρό, κρίνεται απόλυτα αναγκαίο³⁵⁰. Επίσης, ο Ρόζενμπεργκ αναφέρθηκε σε εκκένωση των εδαφών αυτών από τον ρωσικό πληθυσμό, ο οποίος καλούνταν να διανύσει δύσκολα χρόνια.

Την 1η Ιουνίου 1941, δηλαδή τρεις εβδομάδες πριν την επίθεση της Γερμανίας στην ΕΣΣΔ, ο Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου των Τροφίμων και της Αγροτικής παραγωγής και συνάμα υφιστάμενος του Γκαίρινγκ στη διοίκηση του «Τεταρτοετούς σχεδίου», ο Χ. Μπάκε (Herbert Ernst Backe, 1896 - 06.04.1947)³⁵¹, εξέδωσε μυστική οδηγία, η οποία ονομάστηκε «Δώδεκα εντολές για τη συμπεριφορά των διοικητικών υπαλλήλων στα κατεχόμενα ανατολικά εδάφη»³⁵². Η οδηγία ρύθμιζε τη συμπεριφορά των Γερμανών υπαλλήλων στα υπό κατάληψη εδάφη της Σοβιετικής Ένωσης. Η τέταρτη παράγραφος της οδηγίας όριζε ότι οι Γερμανοί στρατιώτες δεν ήταν υποχρεωμένοι να δίνουν εξηγήσεις ή να απολογούνται ενώπιον του ντόπιου πληθυσμού. Αντιθέτως, οι Ρώσοι έπρεπε να τους βλέπουν ως κυρίαρχους. Η έκτη παράγραφος όριζε ότι, εφόσον τα νέα εδάφη επρόκειτο να αποκτηθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα, η συμπεριφορά των στρατιωτών αποκτούσε καίρια σημασία. Όλοι στρατιώτες έπρεπε πάντοτε να θυμούνται ότι ήταν «εκπρόσωποι της μεγάλης Γερμανίας

³⁴⁸ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 19. Για τα προγενέστερα σχέδια οικονομικής εκμετάλλευσης της ΕΣΣΔ βλ. στο T. Snyder, (2010), Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin, Basic Books, Νέα Υόρκη, σσ. 161-162.

³⁴⁹ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 19. Σύμφωνα με τον Ν. Ριτς, τον Νοέμβριο του 1940 ο Γκαίρινγκ ενημέρωσε τους υψηλά ιστάμενους οικονομολόγους του ναζιστικού κράτους για την επικείμενη εισβολή στη Ρωσία. Για αυτό τον λόγο δημιουργήθηκε επιτελείο οικονομολόγων υπό την αιγίδα του Γκαίρινγκ, το οποίο μελετούσε την οικονομική κατάσταση της ΕΣΣΔ και τους πιθανούς τρόπους της εκμετάλλευσής της. Βλ. στο Ν. Rich, (1992) [1973], Hitler's War Aims, ό.π., σσ. 214-215.

³⁵⁰ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 22.

³⁵¹ Ο Μπάκε αυτοκτόνησε στη φυλακή στη Νυρεμβέργη ενώ περίμενε τη δίκη. Βλ. στο United Nations War Crimes Commission (Research Office), φ. 27, 21.04.1947, σ. 3, στον σύνδεσμο: <https://www.legal-tools.org/doc/0556af/pdf/> (17.08.2021)

³⁵² Από τους μεταφραστές του Κόκκινου Στρατού η συγκεκριμένη οδηγία έχει μεταφραστεί ως «12 εντολές της συμπεριφοράς των Γερμανών στην Ανατολή και της μεταχείρισης των Ρώσων». Το πλήρες κείμενο βλ. στο TSDAGO, 62/1/1635, σ. 204. Αποσπάσματα βλ. στο Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σσ. 20-21.

και φορείς της εθνικοσοσιαλιστικής επανάστασης και της νέας Ευρώπης»· για αυτό τον λόγο, έπρεπε να εφαρμόζουν όποια σκληρά ή απάνθρωπα μέτρα κι αν τους ζητούσε το κράτος. Στην αντίθετη περίπτωση, οι στρατιώτες θα ανακαλούνταν στη Γερμανία και δεν θα μπορούσαν να λάβουν υπεύθυνο πόστο³⁵³. Η όγδοη παράγραφος πρόσταζε τους Γερμανούς να μη μιλούν, αλλά αντιθέτως να πράττουν. Οι Ρώσοι δεν έπρεπε να αποκομίζουν την εντύπωση ότι οι Γερμανοί διστάζουν. Οι Γερμανοί υπάλληλοι έπρεπε να βρίσκονται μακριά από τους Ρώσους, διότι εκείνοι δεν ήταν Γερμανοί, αλλά Σλάβοι. Η ένατη παράγραφος αναφερόταν στη νεολαία. Στην οδηγία σημειωνόταν ότι η νεολαία στην ΕΣΣΔ πάνω από δύο δεκαετίες ανατρεφόταν στο κομμουνιστικό πνεύμα και δεν γνώριζε άλλη ανατροφή. Επομένως, οι Γερμανοί έπρεπε να κατακτήσουν τη σοβιετική νεολαία³⁵⁴. Η δέκατη παράγραφος όριζε ρητά ότι η επίλυση των θρησκευτικών προβλημάτων δεν ανήκε στην αρμοδιότητα των υπαλλήλων αυτών³⁵⁵. Στην ενδέκατη παράγραφο αναφερόταν πως οι Ρώσοι επί αιώνες ζούσαν σε συνθήκες πείνας και τα στομάχια τους είχαν γίνει ελαστικά. Επομένως, οι Γερμανοί δεν έπρεπε να επιδεικνύουν μια «λανθασμένη» συμπόνοια. Η τελευταία, δωδέκατη παράγραφος όριζε ότι οι Γερμανοί έπρεπε να πράττουν σύμφωνα με τη δική τους κρίση. Επομένως, δεν θα ζητούσαν βοήθεια ούτε θα υπέβαλλαν παράπονα³⁵⁶.

Στις 16 Ιουνίου 1941 δημοσιεύτηκαν από τον Γ. Γκαίρινγκ οι «Οδηγίες για τη διοίκηση στα νέα κατεχόμενα εδάφη», οι οποίες, εξαιτίας του γεγονότος ότι βρίσκονταν σε πράσινο φάκελο, ονομάστηκαν «Πράσινος φάκελος» (αγγλ. «Green» folder) του Γκαίρινγκ³⁵⁷. Αυτές οι οδηγίες αποτελούσαν σχέδιο οικονομικής αφαιμάξης της Σοβιετικής Ένωσης, όπου αναφερόταν ρητά ότι ο πρωταρχικός στόχος των Γερμανών ήταν η άμεση και ολοκληρωτική εκμετάλλευση των σοβιετικών εδαφών, με κύριο στόχο την εξασφάλιση προμήθειας τροφίμων και η απόκτηση πετρελαίου³⁵⁸. Για τον λόγο αυτό, υπό την άμεση καθοδήγηση του Γκαίρινγκ, στρατολογήθηκε και εκπαιδεύτηκε μεγάλος αριθμός υπαλλήλων διαφόρων βαθμίδων, των οποίων ο πρωταρχικός στόχος ήταν η οργανωμένη λεηλασία της χώρας³⁵⁹.

³⁵³ TSDAGO, 62/1/1635, σ. 205.

³⁵⁴ «12 εντολές της συμπεριφοράς των Γερμανών στην Ανατολή και της μεταχείρισης των Ρώσων», στο TSDAGO, 62/1/1635, σ. 206.

³⁵⁵ Ως άνω.

³⁵⁶ Ως άνω, σ. 207.

³⁵⁷ Nuremberg Trial Judgments : Hermann Goering, στον σύνδεσμο: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/nuremberg-trial-judgements-hermann-goering> (18.08.2020): Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 23.

³⁵⁸ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 23.

³⁵⁹ Ως άνω, σ. 26.

Στις «Οδηγίες» ο Γκαίρινγκ τόνιζε ότι η επανάκαμψη της οικονομίας μετά την κατάκτηση της χώρας ήταν λανθασμένη ιδέα και δεν έπρεπε να επιδιώκεται. Η τάξη έπρεπε να επιβληθεί μόνο στις περιοχές οι οποίες παρουσίαζαν ενδιαφέρον για τις γερμανικές αρχές από οικονομική και βιομηχανική άποψη³⁶⁰. Στο κεφάλαιο των Οδηγιών με τη χαρακτηριστική ονομασία «Η αντίληψη του ντόπιου πληθυσμού σύμφωνα με το εδαφικό κριτήριο» αναφερόταν ότι οι αντιπαλότητες μεταξύ των λαών που ζούσαν στη Λετονία, στη Λιθουανία, στην Εσθονία και στον Καύκασο έπρεπε να χρησιμοποιούνται προς όφελος των Γερμανών. Αναφορικά με την Ουκρανία, σημειωνόταν ότι οι όποιες διαφορές μεταξύ Ουκρανών και Ρώσων έπρεπε να αξιοποιηθούν προς όφελος της Γερμανίας³⁶¹.

Στις 10 Οκτωβρίου 1941 εκδόθηκε η διαβόητη διαταγή του στρατηγού Β. Ράιχενου (Walter von Reichenau, 1884-17.01.1942), η οποία ονομαζόταν επισήμως «Για τη συμπεριφορά του Στρατού στην Ανατολή» (γερμ. *Das Verhalten der Truppe im Ostraum*)³⁶². Η εν λόγω διαταγή όριζε ότι ο βασικός στόχος του πολέμου εναντίον του «μπολσεβικο-εβραϊκού» συστήματος, όπως πάντοτε αποκαλούνταν, ενέκειτο στην εξαφάνιση του σλαβικού κράτους και στον αφανισμό της «ασιατικής επιρροής» πάνω στην ευρωπαϊκή κουλτούρα. Εξαιτίας αυτού, κάθε Γερμανός στρατιώτης έπρεπε να μεταχειρίζεται τους Εβραίους, που είναι άνθρωποι της κατώτερης ράτσας, σκληρά, αλλά δίκαια³⁶³.

Στη διαταγή αναφερόταν ότι, κατά την απόσυρση των σοβιετικών στρατευμάτων, οι Ρώσοι πυρπολούσαν συχνά τα κτίρια. Εξαιτίας αυτού, οι Γερμανοί στρατιώτες έπρεπε να ασχολούνται με την απόσβεση της φωτιάς στον βαθμό που ήταν αναγκαίο για τη μετέπειτα στάθμευσή τους στα ίδια κτίρια. Κατά τα άλλα, η εξαφάνιση των πρώην συμβόλων της κυριαρχίας των μπολσεβίκων, συμπεριλαμβανομένων και των κτιρίων, συνάδει με τους στόχους του πολέμου για την εξόντωσή τους. Επιπλέον, η όποια ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά στην Ανατολή δεν είχε καμία πραγματική αξία³⁶⁴. Τονιζόταν ότι ο Γερμανός

³⁶⁰ Ως άνω, σσ. 23-24. Στις 6 Αυγούστου 1942, σε συνάντηση με ανώτατους αξιωματούχους του Τρίτου Ράιχ, ο Γκαίρινγκ επανέλαβε τις ιδέες του. «God knows, you are not sent out there to work for the welfare of the people in your charge but to squeeze the utmost out of them, so that the German people may live. That is what I expect of your exertions. This everlasting concern about foreign peoples must cease now, once and for all». Βλ. στο ίδιο, σ. 46.

³⁶¹ A. Leontiev, (1942), «Zelenaja papka Geringa» («Πράσινος φάκελος του Γκαίρινγκ»), Ogiz, Gospolitizdat, σ. 37.

³⁶² Der Reichenau-Befehl, «Das Verhalten der Truppen im Ostraum», στον σύνδεσμο: <https://www.ns-archiv.de/krieg/untermenschen/reichenau-befehl.php> (24.08.2020)

³⁶³ TSDAGO, 62/1/1635, σ. 186.

³⁶⁴ Der Reichenau-Befehl, «Das Verhalten der Truppen im Ostraum», στον σύνδεσμο: <https://www.ns-archiv.de/krieg/untermenschen/reichenau-befehl.php> (24.08.2020)· Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 64.

στρατιώτης έπρεπε πρωτίστως να ασχολείται με την εκρίζωση της σοβιετικής ιδεολογίας, του σοβιετικού κράτους και των στρατευμάτων τους και, δευτερευόντως, να εκριζώνει οτιδήποτε μπορεί να βλάψει τη ζωή των Γερμανών στρατιωτών στην Ανατολή³⁶⁵.

Επομένως, η ηγεσία του Τρίτου Ράιχ θεωρούσε την Ουκρανία ως αποικία, την οποία έπρεπε να εκμεταλλευτεί ανελέητα, και ως εκ τούτου απαιτούσε από τους Ουκρανούς να εργάζονται σκληρά προς όφελος της Γερμανίας³⁶⁶. Για παράδειγμα, εξαιτίας της έλλειψης των τροφίμων, αφενός, και των δύσκολων συνθηκών ενός πολέμου που είχε λάβει διαρκή χαρακτήρα, αφετέρου, βάσει της από 25 Ιουνίου 1942 διαταγής του Κομισάριου του Ράιχ της Ουκρανίας³⁶⁷, στους ανθρώπους απαγορεύτηκε η σφαγή των ζώων χωρίς την ειδική άδεια των γερμανικών αρχών³⁶⁸. Επιπλέον, στους κατόχους των οικόσιτων ζώων επιβλήθηκε η αναγκαστική εισφορά σε τρόφιμα ανάλογα με τον αριθμό των ζώων που διέθεταν. Για παράδειγμα, για κάθε αγελάδα οι χωρικοί έπρεπε να δίνουν στους Γερμανούς 600 λίτρα γάλα τον χρόνο, ενώ επί της σοβιετικής εξουσίας έδιναν 150 λίτρα³⁶⁹.

Παράλληλα, ο Έ. Κοχ, στις επανειλημμένες εκκλήσεις του στις στήλες των ουκρανικών κατοχικών εφημερίδων, καλούσε τους Ουκρανούς να βοηθούν με την εργασία τους τη

³⁶⁵ TSDAGO, 62/1/1635, σ. 186.

³⁶⁶ D. Littlejohn, (1994) [1987], *Foreign Legions of the Third Reich*, ό.π., τ. 4., σ. 41· W. Lower, «On Him Rests the Weight of the Administration»: Nazi Civilian Rulers and the Holocaust in Zhytomyr, στο R. Brandon, W. Lower (επιμ.) (2008), *Shoah in Ukraine*, ό.π., σ. 224· I. Petrov (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 330· P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 674.

³⁶⁷ Άγνωστος συγγραφέας, «Στο Έκτακτο γερμανικό δικαστήριο», εφημερίδα *Melitopolskij kraj* [Μελιτόπολη], φ. 41 (149), έτος 2^ο, 26.05.1943, σ. 4.

³⁶⁸ TSDAGO, 62/1/194, σ. 22 (reverse). Για την αντίστοιχη απόφαση του Κιούνε – συμβούλου της στρατιωτικής διοίκησης στο Ντινπροπετρόφσκ βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 27, έτος 1^ο, 09.11.1941, σ. 2. Ο δήμαρχος της Μπίλα Τσέρκβα έστειλε ανακριτή στο χωριό Τσερκάσι προκειμένου να εξιχνιάσει την παράνομη σφαγή και πώληση ζώων από τους κατοίκους του χωριού. Βλ. στο DAKO, P-2225/1/11, σ. 344. Για τη μη συμμόρφωση με αυτή την επιταγή των γερμανικών αρχών προβλεπόταν ποινή φυλάκισης, κάτεργα και θανατική ποινή. Για παράδειγμα, το Έκτακτο Δικαστήριο του Γερμανικού Δικαστηρίου στη Μελιτόπολη καταδίκασε σε δύο χρόνια φυλάκισης (καταναγκαστικών έργων) και κατάσχεση των δερμάτων τον υποδηματοποιό Ι. Γλάντιρεβ, επειδή εκείνος το καλοκαίρι του 1942 έσφαξε χωρίς άδεια τέσσερα πρόβατα. Βλ. στην εφημερίδα *Melitopolskij kraj* [Μελιτόπολη], φ. 96 (106), έτος 2^ο, 12.12.1942, σ. 1.

³⁶⁹ TSDAGO, 1/22/61, σ. 12. Το πλάνο για την παράδοση του γάλακτος για το 1943 στη Μελιτόπολη προέβλεπε ότι όσοι είχαν μία αγελάδα έπρεπε να δώσουν 750 λίτρα γάλα ετησίως και 1.125 λίτρα γάλα ετησίως από κάθε δεύτερη και πάνω αγελάδα. Βλ. στην εφημερίδα *Melitopolskij kraj* [Μελιτόπολη], φ. 9 (117), έτος 2^ο, 30.01.1943, σ. 2. Αυτή η πολιτική των γερμανικών αρχών είχε φέρει καταστροφικά αποτελέσματα. Σύμφωνα με τις αναφορές των σοβιετικών ανταρτών του Α. Σαμπούροφ, τον Απρίλιο του 1943 από την περιοχή του Κιέβου οι Γερμανοί έστειλαν για εργασία στη Γερμανία όλους τους εργαζομένους και δήμευσαν πολλά ζώα. Για 3.000 οικογένειες άφησαν μόνο 160 αγελάδες. Από κάθε μια αγελάδα οι κάτοικοι έπρεπε να δίνουν ως φόρο 700 λίτρα γάλακτος τον χρόνο. Επιπρόσθετα, κάθε νοικοκυριό πλήρωνε ως φόρο 200 αυγά, 60 κιλά κρέας και 700 ρούβλια. Το ψωμί κατασχόταν εξ ολοκλήρου. Στους υπαλλήλους που εργάζονταν στους Γερμανούς έδιναν 15-20 κιλά ψωμί τον μήνα, ενώ οι εργαζόμενοι λάμβαναν 300 γραμμάρια την ημέρα. Όσοι δεν εργάζονταν για τους Γερμανούς, δεν λάμβαναν τίποτα. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/192, σ. 129.

Γερμανία στη μάχη της ενάντια στους μπολσεβίκους. Στις εφημερίδες τονίζόταν ότι η έγκυρη παράδοση της συγκομιδής του σιταριού στις γερμανικές αρχές ήταν το πρώτο και ιερό καθήκον των κατοίκων της Ουκρανίας και συνάμα η έκφραση ευγνωμοσύνης εκ μέρους του ουκρανικού λαού προς τη Γερμανία για την «απελευθέρωση» από τους μπολσεβίκους³⁷⁰. Οι ουκρανικές εφημερίδες που εκδίδονταν κατά τη διάρκεια της κατοχής έβριθαν από συνθήματα που παρότρυναν τους ανθρώπους σε εργασία³⁷¹. Συγκεκριμένα, η από 20 Μαΐου 1942 διαταγή του Έ. Κοχ όριζε ότι οι αγρότες έπρεπε μέχρι τις 15 Ιουνίου του ίδιου έτους να παραδώσουν στις γερμανικές αρχές τα αποθέματα των δημητριακών και να κρατήσουν για τον εαυτό τους μονάχα την απαραίτητη ποσότητα για την κάλυψη των προσωπικών τους αναγκών μέχρι την 31η Αυγούστου του ίδιου έτους³⁷². Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης, οι αγρότες θα τιμωρούνταν αυστηρά. Στη συνάντηση που έλαβε χώρα στις 26-28 Αυγούστου 1942 στο Ρίβνε ο Έ. Κοχ, ο οποίος έφτασε εκεί κατευθείαν από τα κεντρικά γραφεία του Τρίτου Ράιχ, ανέφερε στους υπαλλήλους του Κομισαριάτου του Ράιχ ότι η ελεύθερη Ουκρανία δεν υπήρχε. Το καθήκον των γερμανικών αρχών ήταν να αναγκάζουν τους Ουκρανούς να εργάζονται και όχι να τους κάνουν ευτυχείς. Ο βασικός στόχος της Ουκρανίας ήταν να προμηθεύει τη Γερμανία με τρόφιμα, ανεξαρτήτως των απωλειών [σε ανθρώπινες ζωές]³⁷³. Η σοδειά του 1942 ήταν ιδιαίτερα καλή και οι Γερμανοί κατακτητές ήθελαν να τη λάβουν όλη, χωρίς να αφήσουν κάτι στους χωρικούς³⁷⁴. Βλέποντας κάτι τέτοιο, πολλοί χωρικοί έλεγαν «εάν όχι σε μας, τότε σε κανένα» και έθαβαν τα σιτηρά στο χώμα³⁷⁵. Κατάσχοντας από τους χωρικούς όλο το σιτάρι και τη σίκαλη, οι Γερμανοί τους έδιναν μόνο δέκα κιλά κριθάρι τον μήνα³⁷⁶.

Ο στρατάρχης Β. Κάιτελ (1882-16.10.1946), ανώτατος διοικητής της Βέρμαχτ, στις 29 Αυγούστου 1942 εξέδωσε οδηγία η οποία πρόσταζε να συλλέγονται περισσότερες ποσότητες τροφίμων, από ό,τι πριν³⁷⁷. Στην αναφερόμενη συνάντηση στο Ρίβνε, στις 26-28 Αυγούστου

³⁷⁰ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 58 (73), έτος 1^ο, 01.10.1942, σ. 4.

³⁷¹ Για παράδειγμα, «Το άροτρο και το σπαθί είναι πιστοί φίλοι στον αγώνα της νίκης κατά των μπολσεβίκων», βλ. στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 26 (122), έτος 2^ο, 01.04.1943, σ. 3. Βλ. το ίδιο σύνθημα στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 26 (341), έτος 3^ο, 26.03.1943, σ. 3: «Για εμάς, τους αγρότες, υπάρχουν μόνο δύο δρόμοι: το ελεύθερο, ευτυχές μέλλον του αγρότη ή η επιστροφή στη δουλεία των κολχόζ», βλ. στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 32 (128), έτος 2^ο, 28.04.1943, σ. 4.

³⁷² Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 52 (90), έτος 2^ο, 28.06.1942, σ. 3.

³⁷³ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 22· BA R 60/70, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 253.

³⁷⁴ K. Berkhoff, (2004), *Harvest of despair*, ό.π., σ. 122.

³⁷⁵ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (28.08.2020)

³⁷⁶ Ως άνω.

³⁷⁷ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 43.

1942, ο Έ. Κοχ ανέφερε ότι ο Χίτλερ πρόσταξε την αποστολή τριών εκατομμυρίων τόνους σιτηρών από την Ουκρανία στη Γερμανία³⁷⁸. Στην πραγματικότητα, οι ποσότητες των τροφίμων που στάλθηκαν από την Ουκρανία στη Γερμανία ήταν πολύ μεγαλύτερες. Μέχρι τον Μάρτιο του 1943 από την Ουκρανία στη Γερμανία στάλθηκαν 3.46 εκατ. τόνοι δημητριακών, 450.000 τόνοι πατάτες, 260.000 τόνοι κρέατος, 230.000 τόνοι λαχανικών, 90.000 τόνοι ζάχαρη κλπ.³⁷⁹. Σε γράμμα του Ρόζενμπεργκ προς τον Μ. Μπόρμαν (1900-πιθανότατα 1945), στις 17 Οκτωβρίου 1944, αναφερόταν ότι από την αρχή του 1943 έως τις 31 Μαρτίου 1943 στη Γερμανία είχαν σταλεί συνολικά 9.200.000 τόνοι δημητριακών, 622.000 τόνοι κρέατος, 400.000 τόνοι ζάχαρης, 3.200.000 τόνοι πατάτες, 208.000 τόνοι βούτυρο κλπ³⁸⁰. Δεδομένου ότι από όλες τις περιοχές που βρίσκονταν στη δικαιοδοσία του Υπουργείου του Ρόζενμπεργκ, η πιο μεγάλη και πιο εύφορη ήταν Ουκρανία, εκεί συλλέχθηκε το μεγαλύτερο ποσοστό αγαθών προς αποστολή³⁸¹.

Όλα αυτά τα απάνθρωπα μέτρα συνέβαλαν στην αλλαγή της αντίληψης του ντόπιου πληθυσμού προς τους κατακτητές. Εάν τις πρώτες μέρες της γερμανικής κατοχής μια μερίδα πληθυσμού, κυρίως στη Δυτική Ουκρανία, θεωρούσε τους Γερμανούς ως απελευθερωτές από τη σοβιετική εξουσία, αυτή η αντίληψη στη συνέχεια άλλαξε ριζικά. Ήδη τον Νοέμβριο του 1941, εκείνοι που είχαν προηγουμένως εμπιστοσύνη στη νέα διοίκηση άρχισαν να τη χάνουν³⁸². Ως εκ τούτου ο Ρόζενμπεργκ είχε διαφωνίες με τον Έ. Κοχ εξαιτίας της εμμονής του δεύτερου να εφαρμόζει στην Ουκρανία σκληρή αποικιακή πολιτική³⁸³. Στην από 18 Νοεμβρίου 1941 οδηγία προς τον Έ. Κοχ, ο Ρόζενμπεργκ ανέφερε ότι ο στόχος του Κομισσάριου του Ράιχ για την Ουκρανία ήταν να εξασφαλίσει την ύπαρξη ικανών προς εργασία στη Γερμανία Ουκρανών για όσο μεγαλύτερο χρονικό διάστημα γινόταν και να ικανοποιήσει τις ανάγκες της γερμανικής βιομηχανίας τροφίμων και της πολεμικής οικονομίας. Συνεπώς, ο

³⁷⁸ «The Führer has ordered 3 million tons of grain from the Ukraine for the Reich, and they must be delivered...», στο Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 22.

³⁷⁹ AA (γερμ. Politishes Archiv des Auswärtigen Amts, Πολιτικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, Βόννη, Γερμανία) Vertr. AAb. RK2, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945), ό.π., τ. 3, σ. 135.

³⁸⁰ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 36.

³⁸¹ Σύμφωνα με τις πληροφορίες των σοβιετικών αρχών, μόνο εντός του Ιουνίου-Ιουλίου του 1942 από την Ουκρανία στάλθηκαν στη Γερμανία 35 εκατ. αυγά. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/183, σ. 5.

³⁸² I. Petron (επιμ.) (2015), Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944, ό.π., σ. 345. Τον Απρίλιο του 1942 ο Γκαίμπελς έγραψε στο ημερολόγιό του ότι εάν στην αρχή πολλοί Ουκρανοί έβλεπαν τον Χίτλερ ως «απελευθερωτή», εντός μερικών μηνών η στάση τους άλλαξε εξαιτίας των σκληρών μέτρων της γερμανικής διοίκησης. Βλ. στο L.P. Lochner (επιμ.) (1948), The Goebbels Diaries. 1942 – 1943, μτφρ. L.P. Lochner, Doubleday & Company, Inc., Νέα Υόρκη, σ. 185.

³⁸³ I. Petron (επιμ.) (2015), Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944, ό.π., σ. 343. Για τις σχέσεις των δύο βλ. στο H. Fireside, (1971), Icon and Swastika, ό.π., σσ. 81-82.

Ρόζενμπεργκ πρότεινε στον Έ. Κοχ να μεταχειρίζεται ψυχολογικά τους Ουκρανούς με τέτοιο τρόπο ώστε να αποκτήσει πρόθυμους εργάτες και να μπορέσει, άρα, να περιορίσει τις διαθέσιμες στρατιωτικές και αστυνομικές δυνάμεις στην Ουκρανία³⁸⁴. Ωστόσο, ο Έ. Κοχ διακρινόταν για την περιφρονητική του συμπεριφορά προς τους Ουκρανούς. Στη συνάντησή στις 26-28 Αυγούστου 1942 στο Ρίβνε, ανέφερε ότι ο ουκρανικός λαός ήταν «ελαττωματικός» και ως εκ τούτου απαγορεύονταν οποιοδήποτε είδους σχέσεις των Γερμανών με τους Ουκρανούς³⁸⁵. Η στάση του προς τους Ουκρανούς μπορεί να συνοψιστεί σε μια πρόταση: «καλύτερα να απαγχονίσουμε εκατό Ουκρανούς παραπάνω, παρά έναν λιγότερο»³⁸⁶. Συγκεκριμένα, στις ομιλίες του στο Κίεβο, που έγιναν στις 5 Μαρτίου και στις 11 Απριλίου 1943, ο Έ. Κοχ ανέφερε χαρακτηριστικά ότι η γερμανική ράτσα ήταν κυρίαρχη και ένας Γερμανός εργάτης ήταν χίλιες φορές φυλετικά και βιολογικά καλύτερος από όλο τον πληθυσμό της Ουκρανίας³⁸⁷. Επίσης, στην ομιλία της 5ης Μαρτίου 1943, ο Έ. Κοχ εκφώνησε ότι οι Ουκρανοί έπρεπε μόνο να εργάζονται ενώ ο ίδιος θα απομυζούσε τη χώρα³⁸⁸. Το σκληρό καθεστώς της διοίκησης της Ουκρανίας, το οποίο επέβαλε ο ανώτατος διοικητής της Έ. Κοχ, ξάφνιασε ακόμη και τους ανώτατους ηγέτες του Τρίτου Ράιχ³⁸⁹. Το 1942 ο Ρόζενμπεργκ σημείωνε ότι πλέον οι ντόπιοι στην Ουκρανία ένιωθαν έχθρα εναντίον των Γερμανών³⁹⁰. Όπως

³⁸⁴ V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 355.

³⁸⁵ BA R 60/70, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 254.

³⁸⁶ N. Strutinski, (1964), *Podvig (Το κατόρθωμα)*, Kameniari, Λβιβ, σ. 100. Ο Στρουτίνσκι αναφέρει τα λόγια του Γερμανού στρατηγού Μ. Ίλγκεν (Max Ilgen), ο οποίος έλεγε ότι ο σκοπός του Κοχ ήταν ο εκγερμανισμός της Ουκρανίας και η μείωση του σλαβικού πληθυσμού για 30 εκ. ανθρώπους. Βλ. στον ίδιο, σ. 174. Για τον στρατηγό Ίλγκεν βλ. στον σύνδεσμο: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/I/IlgenMax.htm> (18.09.2022)

³⁸⁷ "We are a master race, which must remember that the lowliest German worker is racially and biologically a thousand times more valuable than the population here", στο Document 1130-PS, στο Transcript for NMT 2: Milch Case, σσ. 86, 1854, στον σύνδεσμο: <https://nuremberg.law.harvard.edu/transcripts/2-transcript-for-nmt-2-milch-case?seq=1&q=Koch> (15.08.2021). Την ίδια άποψη συμμεριζόταν και ο Χ. Φράνκ, Κυβερνήτης του Γενικού Κυβερνείου, ο οποίος στο ημερολόγιό του τον Ιανουάριο-Φεβρουάριο του 1944 σημείωνε: «Once we have won the war, the Poles, Ukrainians, and all other people living around can be made into mincemeat, or anything else, as far as I am concerned». Βλ. στο Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 10.

³⁸⁸ William L. Shirer, (1998) [1960], *The Rise and Fall of The Third Reich*, Arrow book, Λονδίνο, σ. 844. Document 1130-PS, στο Transcript for NMT 2: Milch Case, ό.π., σσ. 86, 1854. Ο Χίτλερ εξαρχής σχεδίαζε την εξόντωση μέσω υποσιτισμού εκατομμυρίων ανθρώπων στην ΕΣΣΔ. Βλ. στο T. Snyder, (2010), *Bloodlands*, ό.π., σσ. 161-164.

³⁸⁹ Στη δίκη της Νυρεμβέργης ο Φ. Ζάουκελ (1894-16.10.1946), Γενικός υπεύθυνος για τη χρήση του εργατικού δυναμικού, σημείωνε ότι όλοι οι ανώτατοι διοικητές προσπαθούσαν να διοικούν τα εδάφη ακολουθώντας τον νόμο και επιδιώκοντας την ειρήνη, εκτός από τον Κοχ. Βλ. στο Transcript for NMT 2: Milch Case, ό.π., σ. 2095.

³⁹⁰ I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 367. Για τις διαφορές μεταξύ τους βλ. στο L.P. Lochner (επιμ.) (1948), *The Goebbels Diaries. 1942 – 1943*, ό.π., σσ. 201-202. Με την πάροδο του χρόνιου, όταν ο Ρόζενμπεργκ θέλησε να διαφοροποιήσει το σκληρό διοικητικό καθεστώς στην Ουκρανία, ο Έ. Κοχ ήταν αντίθετος. Βλ. στο The National Archives, FO371/32961, φακ. 454, σ. 64. Μολαταύτα,

ανέφερε ο διοικητής της Βίννιτσα φον Πρίεν (γερμ. Feldkommandant von Prien) στον στρατηγό Χ. Γκουντέριαν (1888-1954) στις 20 Φεβρουαρίου 1943 στο Βερολίνο, ο Έ. Κοχ με τα αντιδημοφιλή μέτρα του μετέτρεψε τους Ουκρανούς από φίλους των Γερμανών σε εχθρούς τους³⁹¹.

1.7. Η πολιτική της «ουκρανοποίησης» από τη γερμανική κατοχική διοίκηση

Οι Ναζί, προκειμένου να κατακτήσουν και στη συνέχεια να διοικήσουν μια χώρα, εκμεταλλεύονταν και υποδαύλιζαν τις εθνικές διαφορές των πληθυσμών που συγκατοικούσαν σε έναν κοινό χώρο³⁹². Συγκεκριμένα, τον Απρίλιο του 1941 ο Ρόζενμπεργκ πρότεινε κατά τη στρατιωτική πορεία εναντίον της ΕΣΣΔ να εκμεταλλευτούν ευρέως τις διαφορές των εθνοτήτων που ζούσαν στη χώρα και, πρωτίστως, των Ουκρανών³⁹³. Ο Ρόζενμπεργκ επανέλαβε την άποψή του στις 16 Ιουλίου 1941, σε συνάντηση με τον Χίτλερ, οπότε πρότεινε τη διαφορετική προσέγγιση εθνοτήτων σε κάθε Κομισαριάτο του Ράιχ. Όσον αφορά την Ουκρανία, προτάθηκε η «αφύπνιση» της ιστορικής συνείδησης των Ουκρανών, μέσω του ανοίγματος του Πανεπιστημίου στο Κίεβο και άλλων παρεμφερών ενεργειών³⁹⁴.

στη διαμάχη του Ρόζενμπεργκ με τον Έ. Κοχ, ο Χίτλερ υποστήριξε τον δεύτερο. Βλ. στο H. Linge, (2009), *With Hitler to The End*, ό.π., σ. 145.

³⁹¹ H. Guderian, [1951] (1960), *Erinnerungen eines Soldaten*, Kurt Vowinkel Verlag, Νεκάργκεμουντ, σ. 263· K.C. Priemel, «Occupying Ukraine: Great Expectations, Failed Opportunities, and the Spoils of War, 1941-1943», *Central European History*, τ. 48, φ. 1, Μάρτ. 2015, σ. 46.

³⁹² I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 361. Ακόμη το 1938 η Άμπμπερ χρησιμοποιούσε τους πράκτορες της προκειμένου να υποδαυλίσει το εθνικό μίσος των μειονοτήτων που ζούσαν στην ΕΣΣΔ. Βλ. στο «Statement of Erwin Stolze, the ex-Head of Abwehr department in Berlin, 29th May 1945», Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, Η-20944, τ. 1, σσ. 14-30, στο A.R. Dyukon, (2010), *The Minor enemy*, ό.π., σ. 132· P. Kenez, (2006) [1999], *History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, ό.π., σ. 145.

³⁹³ I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 426· S.M. Miner, (2003), *Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, The University of North Carolina Press Chapel Hill, Λονδίνο, σ. 53.

³⁹⁴ «Document 221-L. Aktenvermerk vom 16. Juli 1941 über eine Beshprechung Hitlers mit Rosenberg, Lammers, Keitel und Goring», στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnih materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 185· H. Fireside, (1971), *Icon and Swastika*, ό.π., σ. 92. Ωστόσο, ο Χίτλερ στην εν λόγω συνάντηση εξέφρασε αντίθετη άποψη. Το σχέδιό του περιλάμβανε τη διαίρεση των ρωσικών εδαφών και την αντιμετώπισή τους ως αποικιών. Επίσης, ο Χίτλερ ήταν αντίθετος στην παραχώρηση αυτονομιστικών καθεστώτων στις διάφορες μειονότητες που κατοικούσαν στην πρώην ΕΣΣΔ. Βλ. στο W. Schellenberg, (1971) [1958], *Hitler's Secret Service*, ό.π., σ. 235. Στις 17 Σεπτεμβρίου 1941 ο Χίτλερ εξέφρασε την αντίρρησή του ως προς το άνοιγμα του Πανεπιστημίου στο Κίεβο. Βλ. στο Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σ. 34. Στη συνέχεια και ο Ρόζενμπεργκ άλλαξε γνώμη και στην από 18.11.1941 οδηγία του προς τον Έ. Κοχ σημείωνε ότι στην Ουκρανία έπρεπε να ανοίξουν μόνο δημοτικά σχολεία και όχι

Προκειμένου να κερδίσουν την εύνοια του ντόπιου πληθυσμού, οι Γερμανοί παρουσιάζονταν ως προστάτες της ουκρανικής κουλτούρας. Μιλώντας για την τελευταία, πρέπει να πούμε πρωτίστως ότι στην τσαρική Ρωσία η ουκρανική γλώσσα και η ουκρανική κουλτούρα αντιμετωπιζόνταν συχνά με καχυποψία διότι ήταν ισχυρή η πεποίθηση ότι η άνθησή της θα προξενούσε έξαρση του ουκρανικού εθνικισμού και ενδεχομένως απόσχιση της Ουκρανίας. Οι μπολσεβίκοι, οι οποίοι στην αρχή της εξουσίας τους παραμέλησαν και αγνόησαν τις εθνικές διαφορές και ιδιαιτερότητες των λαών που κατοικούσαν στη Σοβιετική Ένωση, στα μέσα της δεκαετίας του 1920 συνειδητοποίησαν τη σημασία των πολιτιστικών στοιχείων για κάθε λαό και κατάλαβαν ότι μόνο μέσα από την ανάπτυξη αυτών των στοιχείων μπορούσαν να εξασφαλίσουν την ομαλή συμβίωση τόσο πολλών εθνικοτήτων μέσα σε μια αχανή χώρα. Ως αποτέλεσμα αυτής της στροφής στην αντίληψη της σημασίας των πολιτιστικών στοιχείων ενός λαού για την ευημερία του και την ομαλή πολιτική ανάπτυξη της χώρας, εγκαινιάστηκε η πολιτική της «κορενιζάτσια», η οποία στην Ουκρανία έλαβε το όνομα «ουκραγινιζάτσια» ή αλλιώς «ουκρανοποίηση». Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής, στον χώρο της λογοτεχνίας στην Ουκρανία εμφανίστηκαν διάφοροι λογοτεχνικοί κύκλοι και λογοτεχνικά ρεύματα με αποκορύφωμα τη γνωστή έκφραση του ποιητή Μ. Χβιλιοβί (M. Khvyliouy) «μακριά από τη Μόσχα», ο οποίος με αυτή τη φράση υποστήριζε ότι η ουκρανική λογοτεχνία πρέπει να αναπτύσσεται ανεξάρτητα από τα υποδείγματα από τη Μόσχα³⁹⁵. Ωστόσο, από την πολιτική ηγεσία της Σοβιετικής Ένωσης αυτή η φράση εκλήφθηκε ως πολιτική απαίτηση και ο ποιητής και οι προσκείμενοι σε εκείνον λογοτέχνες κλήθηκαν να δώσουν εξηγήσεις. Μην αντέχοντας την πίεση, το 1933 ο ποιητής αυτοκτόνησε³⁹⁶ και την ίδια χρονιά έληξε επισήμως και η πολιτική της «ουκρανοποίησης».

Επί γερμανικής κατοχής, με την οργάνωση του πολιτιστικού βίου στο Κίεβο ασχολήθηκε το τμήμα προπαγάνδας του Δημαρχείου της πόλης³⁹⁷. Οι δράσεις αυτές αποσκοπούσαν στην ανάδειξη και ενίσχυση των ουκρανικών πολιτιστικών στοιχείων, αποκαλούμενες πολιτική της «ουκρανοποίησης» από τους συγχρόνους, ενώ κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα: από την προαγωγή της ουκρανικής γλώσσας έως τη δημιουργία εκθέσεων Ουκρανών καλλιτεχνών. Επομένως, προκειμένου να κερδίσουν την εύνοια του ντόπιου

πανεπιστήμια. Εξάιρεση μπορούσε να γίνει μόνο για τις ανώτατες αγροτικές επαγγελματικές σχολές. Βλ. στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σσ. 352-353.

³⁹⁵ «Ukraine under the Soviet rule», The National Archives, FO371/36974, φακ. 236, σ. 95.

³⁹⁶ Ως άνω, σ. 102.

³⁹⁷ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 19, 14.12.1941, σ.2.

πληθυσμού και να τον προσελκύσουν στο πλευρό τους, οι Γερμανοί παρουσιάζονταν ως υποστηρικτές της ουκρανικής κουλτούρας και των επιφανών Ουκρανών καλλιτεχνών, σε αντίθεση με την επικρατούσα στην τσαρική Ρωσία και στη Σοβιετική Ένωση πολιτική υποστήριξης της ρωσικής γλώσσας και της ρωσικής κουλτούρας.

Όπως αναφέρει η Ε. Χοροσούνοβα, μόλις οι Γερμανοί στρατιώτες μπήκαν στο Κίεβο, στην πόλη άρχισαν αμέσως να διαδίδονται οι φήμες ότι οι Ουκρανοί θα καθίσταντο «ευνοούμενο» έθνος³⁹⁸. Και πράγματι, τις πρώτες μέρες της κατοχής, μόνο οι Ουκρανοί εξαιρέθηκαν ανεπισήμως από τη διαταγή των γερμανικών αρχών του Κιέβου για παράδοση των ραδιοφώνων στην καινούρια εξουσία³⁹⁹. Ανάμεσα στους αιχμαλώτους Σοβιετικούς στρατιώτες οι οποίοι κρατούνταν μέσα στον Κίεβο διαδίδονταν οι φήμες ότι όλους τους Ουκρανούς θα τους αφήναν ελεύθερους, ενώ θα εκτελούσαν τους Ρώσους⁴⁰⁰. Στα πρώτα διατάγματα των γερμανικών αρχών αναφερόταν ότι μόνο οι Γερμανοί, οι Σλοβάκοι και οι Ουκρανοί διαθέτουν όλα τα δικαιώματα, ενώ οι Ρώσοι και οι Πολωνοί ανήκαν στις κατώτερες ράτσες⁴⁰¹.

Από τα πρώτα μέτρα τα οποία άρχισαν να εφαρμόζονται από τη γερμανική διοίκηση στην κατεχόμενη Ουκρανία ήταν η τύπωση των προκηρύξεων σε δυο-τρεις γλώσσες, οπωσδήποτε δε στα γερμανικά και στα ουκρανικά⁴⁰². Στους τόπους στάθμευσης των στρατευμάτων των συμμάχων της Γερμανίας, όλες οι επίσημες ανακοινώσεις και οι προκηρύξεις έπρεπε να πραγματοποιούνται στα γερμανικά, ουκρανικά και στη γλώσσα των τοπικών κατοχικών δυνάμεων, για παράδειγμα στα ρουμανικά ή στα ουγγρικά⁴⁰³. Τα γερμανικά και τα ουκρανικά θεσπίστηκαν ως γλώσσες της διοίκησης, συνεπώς όλες οι αγγελίες και οι ανακοινώσεις έπρεπε να εκδίδονται σε αυτές τις γλώσσες. Στην ανακοίνωση του στρατιωτικού διοικητή Σρέντερ (B.P. Schroeder) προβλεπόταν πως μέσω της συνεχούς χρήσης για τους διοικητικούς σκοπούς, τα ουκρανικά θα γίνονταν η μητρική γλώσσα και για τον ρωσόφωνο πληθυσμό της Ουκρανίας⁴⁰⁴. Αυτές οι ενέργειες των διοικητικών αρχών έφεραν

³⁹⁸ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, βλ. στον σύνδεσμο: <http://www.judaica.kiev.ua/old/eg9/eg97.htm> (11.08.2020).

³⁹⁹ Ως άνω. Μερικές μέρες αργότερα αυτό το μέτρο καταργήθηκε.

⁴⁰⁰ D. Malakov, (2002), *Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah*, ό.π., σ. 132.

⁴⁰¹ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, βλ. στον σύνδεσμο: <http://www.judaica.kiev.ua/old/eg9/eg97.htm> (11.08.2020). Παρά το γεγονός ότι η ίδια αναφέρεται στους Τσεχοσλοβάκους, πρόκειται για τα σλοβακικά στρατεύματα που πολεμούσαν στο πλευρό των Γερμανών.

⁴⁰² Ως άνω.

⁴⁰³ TSDAGO, 57/4/109, σ. 38.

⁴⁰⁴ B.P. Schroeder, «Do vsih rajonnyh shefiv ta posadnykiv» («Στους όλους τους διοικητές και τους προϊσταμένους κατά τόπους»), εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 1, 12.11.1941, σ. 4.

αποτέλεσμα διότι όταν η Ε. Χοροσούννοβα πήγε στο Δημαρχείο του Κιέβου στις 18 Οκτωβρίου 1941, μόλις δύο μήνες μετά την εγκαθίδρυση της γερμανικής εξουσίας στην πόλη, προκειμένου να λάβει την άδεια για να ανοίξει μαγαζί, ένας υπάλληλος της φώναζε να μην τολμήσει να ξαναμιλήσει τη «μοσχοβίτικη γλώσσα»⁴⁰⁵. Εξίσου εκδηλωτικές ήταν και οι επικεφαλίδες των άρθρων. Για παράδειγμα, ένα άρθρο το οποίο δημοσιεύτηκε από έναν άγνωστο στο πρωτοσέλιδο της εφημερίδας στο Ζιτόμιρ, στις 19 Οκτωβρίου 1941, έφερε τίτλο: «Ας μιλήσουμε μόνο στα ουκρανικά»⁴⁰⁶. Όταν τον Μάιο του 1942 στο Σούμι άνοιξε ραδιοφωνικός σταθμός της πόλης, όλες οι εκπομπές μεταδίδονταν στην ουκρανική γλώσσα⁴⁰⁷.

Τον Νοέμβριο του 1941, στην οδηγία προς τον Έ. Κοχ, ο Ρόζενμπεργκ ανέφερε ότι τα ρωσικά, τα οποία αναπόφευκτα παραμένουν μέσο επικοινωνίας, πρέπει σταδιακά να αντικατασταθούν από τα ουκρανικά⁴⁰⁸. Μολαταύτα, κατά τόπους τα ρωσικά συνέχιζαν να χρησιμοποιούνται ευρέως. Για παράδειγμα, στη Βίννιτσα τον Δεκέμβριο του 1941 όλες οι αφίσες και οι προκηρύξεις εκδίδονταν στα ρωσικά⁴⁰⁹. Ο Πρόεδρος της Διοίκησης του νομού (ουκρ. обласне управління, oblasne upravlinnya) Ζιτόμιρ, ο Γιατσεινούκ, στις 30 Σεπτεμβρίου 1941 – σχεδόν δύομισι μήνες από την αρχή της κατοχής – εξέδωσε διαταγή στην οποία αναφερόταν πως, παρά τις επανειλημμένες αποφάσεις του, οι δημόσιοι υπάλληλοι συνέχιζαν να χρησιμοποιούν τη ρωσική γλώσσα. Επιπλέον, ο Γιατσεινούκ σημείωνε πως η χρήση της ρωσικής γλώσσας στις ουκρανικές δημόσιες υπηρεσίες ήταν ανεπίτρεπτη και καλούσε τους δημοσίους υπαλλήλους να χρησιμοποιούν μονάχα την ουκρανική στις

⁴⁰⁵ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (25.08.2020). Ωστόσο, μπορούμε να πούμε πως η στάση της γερμανικής διοίκησης απέναντι στο θέμα της χρήσης της ουκρανικής γλώσσας στην τοπική διοίκηση δεν ήταν αμετάβλητη. Για παράδειγμα, η ίδια Ε. Χοροσούννοβα σημειώνει πως στα τέλη Δεκεμβρίου του 1941 τα ρωσικά απέκτησαν ισότιμη, εάν όχι κυρίαρχη θέση, σε σχέση με τα ουκρανικά. Όπως αναφέρει η ίδια, στο Κίεβο πλέον όλοι μιλούσαν στα ρωσικά και οι λειτουργίες του Δημαρχείου, που ήταν στελεχωμένο από Ουκρανούς, είχαν εκμηδενισθεί. Βλ. στην ίδια. Αυτή η πράξη των γερμανικών αρχών μπορεί να εξηγηθεί από την έντονη δραστηριότητα που ανέπτυξαν οι Ουκρανοί εθνικιστές-μέλη της ΟΟΥΝ στο Κίεβο. Βλ. στο K. Radzevych, «Persha kyivska rohidna grupa ΟΟΥΝ» («Η πρώτη ομάδα του Κιέβου των ακτιβιστών της ΟΟΥΝ»), στο On the call of Kiev, ό.π., σσ. 105-106. Οι γερμανικές αρχές πέρασαν σε αντεπίθεση και στα μέσα του Δεκέμβρη του 1941 η Γκεστάπο συνέλαβε όλους τους εργαζομένους της εφημερίδας «Ukrayinske slovo», που στην πλειονότητά τους ήταν μέλη της ΟΟΥΝ. Η νέα εφημερίδα στο Κίεβο άρχισε να εκδίδεται αμέσως μετά υπό την ονομασία «Nove ukrayinske slovo», το πρώτο φύλλο της οποίας δημοσιεύτηκε στις 14 Δεκεμβρίου 1941. Όταν τον Φεβρουάριο του 1942 στο Κίεβο συνελήφθησαν όλα τα μέλη του Δημαρχείου της πόλης μαζί με τον δήμαρχο Β. Μπαγαζί, επίσης μέλος της ΟΟΥΝ, όλες τις διοικητικές υποθέσεις στο Κίεβο τις ανέλαβαν οι Γερμανοί και όποιος ήθελε να εργαστεί στο Δημαρχείο έπρεπε να γνωρίζει γερμανικά. Βλ. στο I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (26.08.2020).

⁴⁰⁶ Εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ] [«Η φωνή της Βολινίας»], φ. 3, 19.10, 1941, σ. 1.

⁴⁰⁷ Εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 62 (83), έτος 2°, 24.05.1942, σ. 4.

⁴⁰⁸ V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv* (1944-1945), ό.π., τ. 1, σ. 353.

⁴⁰⁹ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοττονι, σ. 3.

συνομιλίες με τον ντόπιο πληθυσμό και, στην περίπτωση συνομιλίας με τους Γερμανούς στρατιώτες, τη γερμανική⁴¹⁰.

Με την πάροδο του χρόνου, η στάση των γερμανικών αρχών είχε σκληρύνει και στις 15 Μαΐου 1942 το ραδιόφωνο της Μπρατισλάβα (Σλοβακία) ανακοίνωσε ότι στην Ουκρανία απαγορευόταν η χρήση της ρωσικής γλώσσας στα σχολεία και στην τοπική διοίκηση. Στο εξής επιτρεπόταν η χρήση μόνο της ουκρανικής γλώσσας και οι υπάλληλοι οι οποίοι θα χρησιμοποιούσαν τα ρωσικά θα απολύονταν αμέσως⁴¹¹. Πρέπει να σημειώσουμε πως αυτή η εκτενής χρήση της ουκρανικής γλώσσας κατά τη διάρκεια της κατοχής έφτανε μερικές φορές στα όρια του παραλογισμού. Σύμφωνα με την Ε. Χοροσούνοβα, τον πρώτο ενάμιση χρόνο της κατοχής το ραδιόφωνο στο Κίεβο μετέδιδε μόνο γερμανικά και ουκρανικά τραγούδια, και ο διευθυντής του ραδιοσταθμού πρότεινε στους τραγουδιστές να τραγουδάνε τα ρωσικά ρομάντζα στην ουκρανική γλώσσα⁴¹². Σημειωτέον πως μόνο μετά την ήττα των Γερμανών στο Στάλινγκραντ το ραδιόφωνο στο Κίεβο ξανάρχισε να μεταδίδει ρωσική κλασική μουσική και ο κόσμος ξανάκουσε τα έργα των επιφανών μουσικοσυνθετών Μ. Γκλίνκα και Π. Τσαϊκόφσκι⁴¹³.

Η πρώτη εφημερίδα στο Κίεβο τοιχοκολλήθηκε στις 21 Σεπτεμβρίου 1941, τρεις μέρες έπειτα από την κατάληψη της πόλης από τους Γερμανούς, ενώ ήταν τυπωμένη στο Ζιτόμιρ. Η εφημερίδα ήταν γραμμένη στα ουκρανικά και ονομαζόταν «Ukrayinske slovo» που μπορεί να μεταφραστεί ως «Ουκρανικός λόγος». Ανάμεσα στις στήλες όπου υμνούνταν οι Γερμανοί και κατακρίνονταν οι μπολσεβίκοι, υπήρχε και ένα μεγάλο άρθρο το οποίο πραγματευόταν τα βασικά στάδια του αγώνα των Ουκρανών για την ανεξαρτησία στο παρελθόν. Δίπλα στους δοξασμένους Ουκρανούς ποιητές όπως ο Ταράς Σεβτσένκο (09.03.1814-09.03.1861) και η Λέσια Ουκραγίνκα (Lesya Ukrayinka, 25.02.1871-01.08.1913), μνημονεύονταν και πολιτικά πρόσωπα του πρόσφατου παρελθόντος, όπως ο Σ. Πετλιούρα⁴¹⁴. Το συγκεκριμένο άρθρο, υπό τον τίτλο «Αγώνας του ουκρανικού λαού», το οποίο μνημονεύει η Ε. Χοροσούνοβα,

⁴¹⁰ Διαταγή του Προέδρου του Συμβουλίου του νομού Ζιτόμιρ στις 30.09.1941, εφημερίδα *Peremoga* [Ζιτόμιρ] [«Η νίκη»], φ. 1, 09.10.1941, σ. 4. Σημειωτέον πως, μετά την έκδοση του πρώτου φύλλου, η εν λόγω εφημερίδα μετονομάστηκε σε «Golos Volynias» («Η φωνή της Βολινίας»).

⁴¹¹ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 16.

⁴¹² I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova4.html> (20.09.2020)

⁴¹³ Ως άνω.

⁴¹⁴ Ως άνω.

καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρη την τρίτη σελίδα της εφημερίδας και αποτελεί, ουσιαστικά, απόδοση άρθρων του Χάιντς Γκέγκελ για την Ουκρανία, όπου, εκτός από τα βασικά στάδια της ουκρανικής ιστορίας, πραγματευόταν και το ζήτημα της διαφορετικότητας των Ουκρανών από τους Ρώσους, η δε εισβολή των Γερμανών παρουσιαζόταν ως απελευθέρωση των Ουκρανών από τον μπολσεβίκικο ζυγό⁴¹⁵.

Σε πολλές εφημερίδες άρχισαν να δημοσιεύονται άρθρα αφιερωμένα στην ιστορία της περιοχής ή της πόλης τους. Για παράδειγμα, η εφημερίδα «Κρεμγιανέτσκι βίσνικ» (*Kremyanetskyj visnyk*), που εκδιδόταν στο Κρέμιανετς, είχε δημοσιεύσει στις στήλες της σειρά άρθρων για την ιστορία της περιοχής του Κρέμιανετς σε διάφορες ιστορικές περιόδους⁴¹⁶. Αντίστοιχη σειρά άρθρων τα οποία πραγματεύονταν την ιστορία της πόλης Σούμι και, γενικότερα, της Σλομποδικής Ουκρανίας (ακριτικής περιοχής στη νοτιοανατολική Ουκρανία), δημοσιεύτηκαν κατά τη διάρκεια του 1942 στην εφημερίδα «Σουμσκι βίσνικ» (*Sumskyj visnyk*)⁴¹⁷. Επίσης, κατά τη διάρκεια γερμανικής κατοχής στις ουκρανικές εφημερίδες δημοσιεύονταν άρθρα αφιερωμένα σε σημαντικά πρόσωπα που συνδέονταν με την ιστορία της Ουκρανίας, στους κνεζ (δούκες) της Ρωσίας του Κίεβου⁴¹⁸, στους μεγάλους ευεργέτες του ουκρανικού λαού, όπως ο δούκας Κωνσταντίνος από το Οστρόγκ στη Βολυνία (1527-1608)⁴¹⁹, και στους Ουκρανούς Χετμάνους⁴²⁰. Αυτή η πρακτική ερχόταν σε χτυπητή αντίθεση με τη Σοβιετική Ένωση, όπου μόνο από το 1934 άρχισαν να γίνονται αναφορές στη θετική πλευρά του έργου των Ρώσων βασιλιάδων, αλλά απαγορευόταν κάθε αναφορά στους Ουκρανούς Χετμάνους.

Παράλληλα, άρχισαν να δημοσιεύονται άρθρα αφιερωμένα σε επιφανείς ποιητές, όπως η Λέσια Ουκραγίνκα, η οποία καταγόταν από τη Βολυνία⁴²¹. Με την ευκαιρία της επετείου του θανάτου και της γέννησής τους δημοσιεύονται άρθρα για τους Ουκρανούς συγγραφείς,

⁴¹⁵ Άγνωστος συγγραφέας, «Воротба укравинського народу» («Αγώνας του ουκρανικού λαού»), εφημερίδα *Ukrayinske slovo* [Κίεβο] [«Ουκρανική λέξη»], 21.09.1941, σ. 3.

⁴¹⁶ Η σειρά των άρθρων «Η περιοχή του Κρέμιανετς και τα περίχωρά του» δημοσιευόταν το 1941-1942. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 15 (53), έτος 2^ο, 22.02.1942, σ. 2.

⁴¹⁷ Εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 54 (75), έτος 2^ο, 06.05.1942, σ. 3. Να προσθέσουμε, επίσης, ότι η εφημερίδα της Μαριούπολης δημοσίευε τακτικά άρθρα αφιερωμένα στην ιστορία της Ουκρανίας. Βλ. στην εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 28 (52), 05.03.1942, σ. 1.

⁴¹⁸ Άρθρο αφιερωμένο στον Γιαροσλάβο τον «Σοφό» (1019-1054), βλ. στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 15 (53), έτος 2^ο, 22.02.1942, σ. 2, άρθρο για τον κνεζ Σβιατοσλάβ (957-972), βλ. στην εφημερίδα *Golos Dnipro. Khersonskij schodennyk* [Χερσώνα], φ. 53, έτος 1^ο, 25.11.1941, σ. 2.

⁴¹⁹ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 17 (55), έτος 2^ο, 26.02.1942, σ. 3.

⁴²⁰ P. Kozar, Professor of University, «Hetman Petro Sahaidachny», εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 123 (191), έτος 2^ο, 31.05.1942, σ. 2.

⁴²¹ Τα άρθρα για την κορυφαία Ουκρανή ποιήτρια κατά τη διάρκεια της κατοχής δημοσιεύονταν σε πολλές εφημερίδες. Βλ. στην εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 25 (52), 26.02.1942, σσ. 1-2.

όπως για τους Παντελεήμονα Κουλίς (P. Kulish, 28.07.1819-02.02.1897)⁴²² και Ιβάν Φρανκό (I. Franko, 27.08.1856-28.05.1916)⁴²³. Στις στήλες των τοπικών εφημερίδων δημοσιεύονταν ποιήματα του Ουκρανού ποιητή Ολεκσάντρ Ολές (O. Oles, 1878 - 1944), το όνομα του οποίου συνδέεται με τους ουκρανικούς απελευθερωτικούς αγώνες την περίοδο 1918-1920⁴²⁴. Όταν στις 12 Μαρτίου 1942 στο Τσερνιβτσι (που εντασσόταν τότε στην Τρανσνίστρια) απεβίωσε η γνωστή Ουκρανή συγγραφέας Όλγα Κομπιλιάνσκα (Olga Kobylianska, 27.11.1863-21.03.1942), στην τοπική εφημερίδα του Κρέμιανετς «Κρεμγιανέτσκι βίσνικ» (Kremyanetskyj visnyk) δημοσιεύτηκε άρθρο αφιερωμένο στην ανάλυση των λογοτεχνικών έργων της⁴²⁵. Οι πρώην συγκρατούμενοι του Ουκρανού συγγραφέα Οστάπ Βίσνια (1889 - 1956) δημοσίευαν άρθρα με αφηγήσεις για τη ζωή του συγγραφέα στα σοβιετικά στρατόπεδα εργασίας⁴²⁶.

Ήδη τον Οκτώβριο του 1941 ο Ρόζενμπεργκ σημείωνε ότι υπήρχε ανάγκη έκδοσης βιβλίων στα ουκρανικά⁴²⁷. Ως εκ τούτου, την άνοιξη του 1942 στα ουκρανικά τυπογραφεία ετοιμάζονταν προς έκδοση τα βιβλία για τους Ουκρανούς ζωγράφους Ι. Τρους (I. Trush), Γ. Νάρμπουτ (H. Narbut), Π. Χολόντνι (P. Holodny) και άλλους. Επίσης, ετοιμάζονταν να εκδοθούν τα έργα των συγγραφέων της δεκαετίας του 1930, όπως Μ. Χβιλιοβί, Β. Πιντμογίλνι (V. Pidmohylny), Γ. Κοσίνκα (H. Kosynka) και άλλοι⁴²⁸. Πρόκειται για Ουκρανούς λογοτέχνες οι οποίοι είχαν εκτελεστεί την προηγούμενη δεκαετία από τη σοβιετική εξουσία και ονομάστηκαν αργότερα «φονευθείσα αναγέννηση» (αγγλ. «Executed Renaissance»). Τον Αύγουστο του 1942 στο Κίεβο πραγματοποιήθηκε έκθεση ουκρανικής τέχνης, όπου 132 καλλιτέχνες – ζωγράφοι και γλύπτες – παρουσίασαν 450 εκθέματα⁴²⁹.

⁴²² Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 13 (51), έτος 2^ο, 15.02.1942, σ. 3· Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 42 (110), έτος 2^ο, 20.02.1942, σ. 2.

⁴²³ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 42 (80), έτος 2^ο, 28.05.1942, σ. 2.

⁴²⁴ Εφημερίδα *Golos Dnipro. Khersonskij schodennyk* [Χερσώνα], φ. 26, έτος 1^ο, 24.10.1941, σ. 2· Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 57, έτος 1^ο, 14.12.1941, σ. 3· Ulas Samchuk, «O. Oles» («O. Ολές»), εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 21 (117), έτος 2^ο, 14.03.1943, σ. 3.

⁴²⁵ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 31 (69), έτος 2^ο, 12.04.1942, σ. 3. Επίσης, όταν στις 5 Απριλίου 1942 στο Λβιβ απεβίωσε ο λογοτέχνης Βασίλ Πατσόφσκι (Vasyl Pachovskij), ένας από τους ιδρυτές της λογοτεχνικής ομάδας «Μολοντά μούσα» («Moloda muza»), στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύτηκε άρθρο αφιερωμένο στη μνήμη του. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 34 (72), έτος 2^ο, 26.04.1942, σ. 2.

⁴²⁶ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 39 (107), έτος 2^ο, 17.02.1942, σ. 2.

⁴²⁷ I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 345.

⁴²⁸ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 36 (74), έτος 2^ο, 07.05.1942, σ. 3.

⁴²⁹ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 50 (65), έτος 1^ο, 30.08.1942, σ. 3. Η δεύτερη αντίστοιχη έκθεση πραγματοποιήθηκε στο Κίεβο τον Ιούλιο του 1943. Στη δεύτερη έκθεση έλαβαν μέρος 210 Ουκρανοί καλλιτέχνες. Σημειωτέον ότι την έκθεση επισκέφτηκε ο γενικός κομισάριος της περιοχής Β. Μαγκούνια. Βλ. στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 55 (151), έτος 2^ο, 11.07.1943, σ. 4.

Οι επέτειοι των μεγαλύτερων Ουκρανών καλλιτεχνών άρχισαν να γιορτάζονται δημόσια. Για παράδειγμα, στα τέλη Μαρτίου του 1942, στο Δημαρχείο του Κιέβου, γιορτάστηκαν τα γενέθλια του Ουκρανού μουσουργού Μ. Λύσενκο (Mykola Lysenko, 22.03.1842-06.11.1912)⁴³⁰. Στις 21.05.1942 οι γερμανικές αρχές, μέσω του ραδιοφώνου της Μπρατισλάβα, έκαναν ανακοίνωση για την επέτειο του θανάτου του Ουκρανού ποιητή Μικόλα Χβιλιοβί, ο οποίος αυτοκτόνησε στις 13 Μαΐου 1933. Στο τέλος της ανακοίνωσης ο εκφωνητής κάλεσε τους κατοίκους να χρησιμοποιούν μόνο τα ουκρανικά⁴³¹.

Τη μεγαλύτερη τιμή ανάμεσα σε πολλούς Ουκρανούς καλλιτέχνες κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία έλαβε ο ποιητής Ταράς Σεβτσένκο. Τον Ιανουάριο του 1942 στη Μαριούπολη δόθηκε διαταγή να τοποθετηθούν σε όλα τα σχολεία και σε όλα ιδρύματα τα πορτρέτα του ποιητή, στον οποίο οι τσαρικές αρχές είχαν απαγορεύσει να συντάσσει τα ποιήματά του στα ουκρανικά⁴³². Μεγάλη διαμάχη κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής προκάλεσαν οι εορτασμοί της γέννησης και του θανάτου του επιφανούς ποιητή. Σε πολλές πόλεις πραγματοποιήθηκαν συναυλίες και στις εκκλησίες τελέστηκαν μνημόσυνα στη μνήμη του. Για παράδειγμα, στις 10 Μαρτίου 1942 στην εκκλησία της Σκέπης της Θεοτόκου στη Ζαπορίζια, τελέστηκε μνημόσυνο αφιερωμένο στα γενέθλια του ποιητή⁴³³. Στις 11 Μαρτίου 1942 αντίστοιχο μνημόσυνο πραγματοποιήθηκε στον καθεδρικό ναό της Μαριούπολης⁴³⁴. Στις 15 Μαρτίου 1942 ο μητροπολίτης της Αυτόνομης Εκκλησίας Αλέξιος (Γκρομάντσκι, 1882-07.03.1943)⁴³⁵ τέλεσε το μνημόσυνο στη μνήμη του ποιητή στη Μονή των Θεοφανίων στο Κρέμιανετς, παρουσία πολλών κληρικών⁴³⁶. Να προσθέσουμε πως στην τελετή ήταν παρόντες πολλοί εκπρόσωποι του γερμανικού στρατού και της αστυνομίας, καθώς και ο Κομισάριος της περιοχής (γερμ. *Gebietskommissar*)⁴³⁷.

⁴³⁰ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (26.08.2020)

⁴³¹ Εισήγηση (*razvedsvodka*) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 17.

⁴³² Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 6 (33), 13.01.1942, σ. 2.

⁴³³ Προκαθήμενος της Εκκλησίας της Σκέπης της Θεοτόκου πρωθιερέας Στρότσεφ, «Στην Εκκλησία της Σκέπης της Θεοτόκου», εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 20 (34), 08.03.1942, σ. 6.

⁴³⁴ Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 29 (56), 07.03.1942, σ. 2.

⁴³⁵ Ο Αλέξιος (Γκρομάντσκι) από τις 25 Νοεμβρίου 1941 ήταν Μητροπολίτης, αλλά εφόσον η εφημερίδα συντασσόταν από τους Ουκρανούς εθνικιστές που ήταν οι οπαδοί της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, ο Αλέξιος (Γκρομάντσκι) αναφέρεται ως Αρχιεπίσκοπος.

⁴³⁶ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 26 (64), έτος 2^ο, 19.03.1942, σ. 4.

⁴³⁷ Ως άνω.

Ο Τ. Σεβτσένκο τιμούνταν και κατά τη διάρκεια του 1943⁴³⁸. Στον γιορτασμό των γενεθλίων του ποιητή στις 9-10 Μαρτίου 1943 στο Κίεβο, εντός του Δημαρχείου οργανώθηκε κοντσέρτο αφιερωμένο στη μνήμη του. Στη συναυλία παίχτηκε το δράμα του ποιητή «Κατερίνα», όπου τονίστηκαν ιδιαιτέρως σκηνές που στρέφονταν εναντίον των Ρώσων⁴³⁹. Στις 10 Μαρτίου 1943 στο Ντιπροπετρόφσκ, στον ναό της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού ο επίσκοπος Γεννάδιος (Σιπρικέβιτς (Gennady Shyrykevych), 1892-1972, Σικάγο) της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας τέλεσε μνημόσυνο στη μνήμη του μεγάλου ποιητή. Έπειτα, στη γεμάτη κόσμο εκκλησία, ο επίσκοπος Γεννάδιος εκφώνησε κήρυγμα με θέμα «Σεβτσένκο και θρησκεία»⁴⁴⁰. Την επομένη, στον καθεδρικό ναό της Αγίας Τριάδας στο Ντιπροπετρόφσκ, ο επίσκοπος της Αυτόνομης Εκκλησίας Δημήτριος (Μαγκάν) τέλεσε, επίσης, μνημόσυνο αφιερωμένο στη μνήμη του Σεβτσένκο⁴⁴¹.

Τον Σεπτέμβριο του 1943, όταν ο γερμανικός στρατός υποχωρούσε μπροστά στις επιθέσεις του Κόκκινου Στρατού, η πολιτιστική ζωή στο Κίεβο αναζωογονήθηκε. Πρωτίστως πραγματοποιήθηκαν τελετές αφιερωμένες στην επέτειο της «απελευθέρωσης» του Κίεβου από τους μολοσεβίκους. Γι' αυτό τον λόγο, στις 19 και 20 Σεπτεμβρίου 1943, η είσοδος στα θέατρα ήταν ελεύθερη για τους Ουκρανούς. Στον Οίκο των Επιστημόνων στο Κίεβο πραγματοποιήθηκε έκθεση των συγγραφέων που υπέστησαν διωγμούς από τη σοβιετική εξουσία και η Ε. Χοροσούννοβα, η οποία εργαζόταν στη βιβλιοθήκη, έδωσε στην έκθεση τα βιβλία των συγγραφέων εκείνων⁴⁴².

Οι πόλεις και οι οδοί μετονομάστηκαν εκ νέου. Οι παλιές σοβιετικές ονομασίες αλλάζαν σε γερμανικές ή σε ουκρανικές⁴⁴³. Επίσης, παρατηρήθηκε η επαναφορά της χρήσης των προηγούμενων τοπωνυμίων και ονομασιών που χρησιμοποιούνταν στην τσαρική Ρωσία. Για παράδειγμα, η μικρή πόλη Μπαχμούτ, στην περιοχή του Ντονμπάς (σημ. νομοί του Λουγκάνσκ και του Ντόνετσκ), είχε μετονομαστεί το 1924 από τη σοβιετική ηγεσία σε

⁴³⁸ Την Κυριακή, 14 Μαρτίου 1943, στον ναό Ζαριτσάνσκι, μετά από τη Θεία Λειτουργία πραγματοποιήθηκε μνημόσυνο εις μνήμην του Τ. Σεβτσένκο. Βλ. στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 19 (115), έτος 2^ο, 07.03.1943, σ. 4.

⁴³⁹ Η ειρωνεία ήταν ότι στη σκηνή έπαιζαν ηθοποιοί οι οποίοι, πριν την έναρξη της κατοχής, λάμβαναν μέρος στην ίδια παράσταση αλλά παρουσίαζαν τη θετική εικόνα των Ρώσων. Βλ. στο D. Malakov, (2002), *Oti dva roky...U Kievi pry nimttsyah*, ό.π., σσ. 221-222.

⁴⁴⁰ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 22 (337), έτος 3^ο, 12.03.1943, σ. 3.

⁴⁴¹ Ως άνω.

⁴⁴² I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova4.html> (20.09.2020).

⁴⁴³ Στο Σούμι οι κύριες οδοί έλαβαν ονόματα του Χίτλερ και του Β. Ράιχναου, ο οποίος το 1941 ήταν επικεφαλής της Έκτης Στρατιάς, που κατέλαβε την πόλη. Βλ. στην εφημερίδα *Sumskiy visnyk* [Σούμι], φ. 3, 26.10.1941, σ. 2. Μετά τον θάνατο του Ράιχναου τον Ιανουάριο του 1942 στην Ουκρανία, επικεφαλής της έγινε ο στρατάρχης Φ. Πάουλους (1890-1957).

Αρτέμιβσκ, εξαιτίας του ότι εκεί εργάστηκε ο γνωστός κομμουνιστής –και ένας από τους ιδρυτές της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας του Ντόνετσκ– Φ. Σεργιέφ, ο οποίος είχε παρωνύμιο «Αρτέμ». Με την εγκαθίδρυση της εξουσίας τους, οι Γερμανοί δεν επανέφεραν την παλιά ονομασία της πόλης, αλλά η εφημερίδα η οποία άρχισε να εκδίδεται ονομάστηκε «Η αλήθεια του Μπαχμούτ» και αργότερα «Οι ειδήσεις του Μπαχμούτ»⁴⁴⁴. Στο Βοροσιλοβγράντ οι κάτοικοι της πόλης ήταν δυσαρεστημένοι με το γεγονός ότι δίπλα στην οδό Σεβτσένκο βρίσκονται οι οδοί που φέρουν ονόματα του Βολοντάρσκι (πραγματικό όνομα: Μωυσής Γκολντστέιν, Moisei Goldshtein) και του κομμουνιστή Ουρίτσκι (πραγματικό όνομα: Μωυσής Ουρίτσκι, Moisei Uritsky) – των Σοβιετικών κομισάριων εβραϊκής καταγωγής. Εξαιτίας αυτού, οι κάτοικοι απευθύνθηκαν στο Δημαρχείο της πόλης με αίτημα να μετονομαστούν οι οδοί και να λάβουν, για παράδειγμα, τα ονόματα των Γερμανών και των Ιταλών αξιωματούχων των οποίων οι στρατιωτικές μονάδες μπήκαν πρώτες στην πόλη⁴⁴⁵. Το Ντιπροπετρόφσκ μνημονευόταν κάποιες φορές στον ουκρανικό κατοχικό τύπο με την προηγούμενη ονομασία Σιτσεσλάβ (ουκρ. Січеслав), η οποία παραπέμπει στο ηρωικό κοζάκικο παρελθόν⁴⁴⁶.

Με την εισβολή των Γερμανών άρχισαν να ανοίγουν μουσεία αφιερωμένα στην ιστορία της Ουκρανίας. Ένα τέτοιο μουσείο, το οποίο έφερε όνομα του εθνικού ήρωα, γνωστού αγωνιστή για την ελευθερία, του κοζάκου Ιβάν Σιρκό, άνοιξε στη Νικόπολη (νομός Ζαπορίζια) τον Σεπτέμβριο του 1942. Επί σοβιετικής εξουσίας το μουσείο είχε κλείσει και πολλά εκθέματά του είχαν μεταφερθεί σε άλλα μουσεία. Επί γερμανικής εξουσίας στο μουσείο άνοιξαν 13 χώροι όπου στεγάστηκαν 15 εκθέσεις, οι οποίες σχετίζονταν με την πολιτιστική ιστορία της χώρας⁴⁴⁷. Στο Βοροσιλοβγράντ, επίσης, σχεδιάστηκε δημιουργία ιστορικού μουσείου για την οργάνωση του οποίου συστάθηκε ταμείο ύψους πέντε με έξι χιλιάδων ρουβλίων για την

⁴⁴⁴ TSDAGO, 166/2/10, σ. 7.

⁴⁴⁵ D., «Pro nazvy vulyts» («Για τις ονομασίες των οδών»), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 15, 20.09.1942, σ. 2. Πρέπει να σημειώσουμε πως το Επιτελείο του Γερμανικού Στρατού στις 24.08.1942 εξέδωσε νόμο, ο οποίος απαγόρευε τις μετονομασίες των τοπικών οδών και πλατειών σε «Αδόλφο Χίτλερ», όπως συνέβη στο Σούμι. Ο Χίτλερ προσωπικά ήταν αντίθετος με το να φέρουν στα ανατολικά οι οδοί και οι πλατείες το όνομά του και κάλεσε σε ακύρωση αυτών των μετονομασιών. Συνεπώς, η νέα διαταγή του Γερμανικού Επιτελείου όριζε ότι οι μετονομασίες έπρεπε να γίνονται μόνο σε περίπτωση άκρας ανάγκης, όταν, για παράδειγμα, έφεραν το όνομα ενός Σοβιετικού ηγέτη ή αναφέρονται σε ένα σοβιετικό φαινόμενο (έννοια). Επίσης, εκ νέου απαγορευόταν ρητά να φέρουν οι οδοί το όνομα του Χίτλερ και οι μετονομασίες που είχαν ήδη γίνει έπρεπε να ακυρωθούν, τα δε αποτελέσματα να δηλωθούν στη στρατιωτική διοίκηση. Επιπρόσθετα, απαγορευόταν τα τοπωνύμια να λάβουν όνομα των Γερμανών αξιωματούχων. Σε περίπτωση ανάγκης, έπρεπε να δίνονται απολιτικές ονομασίες, όπως «Κεντρική οδός», οι οποίες αργότερα μπορούσαν εύκολα να αλλαχθούν από τους Κομισάριους του Ράιχ. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/1635, σ. 212.

⁴⁴⁶ Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 37 (60), 19.03.1942, σ. 2. Η πόλη ιδρύθηκε το 1776 και ονομάστηκε Κατερινοσλάβ, από το 1918 έως το 1926 ονομαζόταν Σιτσεσλάβ (εις μνήμη των κοζάκων), από το 1926 έως το 2016 ως Ντιπροπετρόφσκ, και το από το 2016 έως σήμερα ως Ντιπρό.

⁴⁴⁷ Εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 9, 06.09.1942, σ. 2.

κάλυψη των τρεχόντων εξόδων⁴⁴⁸. Τον Νοέμβριο του 1941 στην Πολτάβα ήταν σε εξέλιξη προετοιμασίες για το άνοιγμα μουσείου αφιερωμένου στον γνωστό Ουκρανό συγγραφέα Πανάς Μίρνι (Panas Myrny, 1849-1920), ο οποίος καταγόταν από την περιοχή. Για αυτό τον λόγο η διεύθυνση του μουσείου απευθυνόταν σε όλους όσους μπορούσαν να τους βοηθήσουν με τη συγκέντρωση αντικειμένων που σχετιζόνταν με τη ζωή και τη δραστηριότητα του γνωστού συγγραφέα⁴⁴⁹.

Στα μουσεία που ήδη λειτουργούσαν οργανώνονταν εκθέσεις με θέμα το ένδοξο ιστορικό παρελθόν της Ουκρανίας. Στην Πολτάβα, τον Νοέμβριο του 1941, το ιστορικό μουσείο της πόλης ετοίμαζε έκθεση για την ιστορία της εικονογράφησης και για αυτό τον λόγο είχε συγκεντρώσει εκθέματα τα οποία προέρχονταν κυρίως από τον νομό της Πολτάβας και αποτελούσαν έξοχα δείγματα της λαϊκής εκκλησιαστικής εικονογράφησης του 17 και του 18 αι.⁴⁵⁰. Στα τέλη του 1941 ένα ιστορικό μουσείο λειτουργούσε και στο Μικολάγιβ. Οι σοβιετικές αρχές δεν έδειξαν ενδιαφέρον για το μουσείο, το οποίο μεταφερόταν συνεχώς σε ολοένα και μικρότερους χώρους. Με την εγκαθίδρυση της γερμανικής διοίκησης –το Μικολάγιβ καταλήφθηκε από γερμανικά στρατεύματα στις 16 Αυγούστου 1941–, το μουσείο απέκτησε επτά μικρά δωμάτια. Στο μουσείο εκθέτονταν ευρήματα από το Μικολάγιβ και την Ολβία, αρχαία ελληνική αποικία, μακέτες πλοίων της τσαρικής εποχής και έγγραφα που σχετιζόνταν με την ιστορία της Ουκρανίας⁴⁵¹.

Γενικότερα, από τη γερμανική διοίκηση ευνοούνταν η προώθηση των ιδιαίτερων πολιτιστικών στοιχείων των Ουκρανών, που ταυτόχρονα τους διαφοροποιούσαν από τους Ρώσους. Για παράδειγμα, από τον Μάιο του 1942 στο Ντινπροπετρόφσκ λειτουργούσε

⁴⁴⁸ Εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 15, 20.09.1942, σ. 2.

⁴⁴⁹ P. Repetyr, «Музей імені Панаса Мирного» («Το μουσείο του Πανάς Μίρνι»), εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 10, 27.11.1941, σ. 4. Την πληροφορία μπορούμε να τη δεχθούμε με επιφύλαξη, διότι στην ιστοσελίδα του Δημαρχείου της Πολτάβας αναφέρεται ότι το εν λόγω μουσείο συγκροτήθηκε νομικά και άρχισε να λειτουργεί πρακτικά την 1η Απριλίου 1940. Ωστόσο τότε λειτουργούσαν μόνο δύο αίθουσες. Βλ. στην ιστοσελίδα της Διεύθυνσης της κουλτούρας του Τμήματος της κουλτούρας, της νεολαίας και του αθλητισμού του Δημαρχείου της Πολτάβας στον σύνδεσμο: <http://www.kultura-poltava.gov.ua/zakladi/muzej-panasamirnego/> (14.10.2020)

⁴⁵⁰ Εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 7, 16.11.1941, σ. 4. Για την ιστορία του μουσείου και τις εκθέσεις του βλ. στην εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 194 (641), έτος 3^ο, 03.09.1942, σ. 2.

⁴⁵¹ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σσ. 310-311. Οι επιμελητές του βιβλίου σημειώνουν πως στο συγκεκριμένο μουσείο λειτουργούσε μια έκθεση, εμπλουτισμένη με εκθέματα από το μουσείο της Χερσώνας, που προοριζόταν ειδικά για τους Γερμανούς στρατιώτες. Ειδική προσοχή δινόταν στην παρουσία των αρχαίων Γερμανών, συγκεκριμένα των Οστρογότθων, στη Νότια Ουκρανία. Το φθινόπωρο του 1943 τα πιο σημαντικά εκθέματα, συνολικά 500 αντικείμενα μέσα σε πέντε κουτιά, μεταφέρθηκαν από τον εκπρόσωπο του ειδικού επιτελείου «Αρχαία ιστορία» δρ. Ρεμόλι από το Μικολάγιβ στο Καίνιξμπεργκ και τοποθετήθηκαν στον Ινστιτούτο αρχαίας ιστορίας. Βλ. στον ίδιο, σ. 311.

ουκρανικό συγκρότημα μουσικών που έπαιζαν την μπαντούρα, ουκρανικό λαϊκό μουσικό όργανο, και τραγουδούσαν ουκρανικά λαϊκά τραγούδια. Μέσα σε τέσσερις μόνο μήνες, εκτός από τις συναυλίες επί πληρωμή, οι μουσικοί είχαν πραγματοποιήσει παράλληλα δώδεκα δωρεάν συναυλίες σε διάφορες γερμανικές στρατιωτικές μονάδες και στρατιωτικά νοσοκομεία⁴⁵².

Με το άνοιγμα των σχολείων επί της νέας εξουσίας τέθηκε αμέσως το ζήτημα του εφοδιασμού των σχολείων με σχολικά βιβλία, διότι τα σοβιετικά είχαν γραφτεί σύμφωνα με τη λενινιστική και μαρξιστική ιδεολογία και, συνεπώς, ήταν ακατάλληλα. Νέα βιβλία γράφτηκαν σύμφωνα με τη ναζιστική ιδεολογία. Μέχρι τον Αύγουστο του 1942, στην περιοχή του Ντονμπάς, είχαν εκδοθεί δύο νέα βιβλία για τις δύο πρώτες τάξεις του σχολείου⁴⁵³. Παράλληλα ανέκυψε και το ζήτημα της μετεκπαίδευσης των εκπαιδευτικών, διότι θεωρήθηκε πως οι καθηγητές οι οποίοι είχαν εργαστεί επί σοβιετικής εξουσίας δεν ήταν πλήρως κατάλληλοι για να διδάξουν στα νέα σχολεία. Εξαιτίας αυτού, σε μερικές πόλεις άνοιξαν φροντιστήρια για τη μετεκπαίδευση των καθηγητών⁴⁵⁴. Για παράδειγμα, στη Μαριούπολη, την 1η Αυγούστου 1942, άνοιξε φροντιστήριο μετεκπαίδευσης των καθηγητών της ουκρανικής γλώσσας και λογοτεχνίας, διάρκειας ενός μήνα. Στο φροντιστήριο διδάσκονταν η ιστορία της Ουκρανίας, της ουκρανικής γλώσσας και της ουκρανικής λογοτεχνίας⁴⁵⁵.

Συνοψίζοντας, πρέπει να πούμε ότι, καλύτερα από όλους, την ουσία της γερμανικής πολιτικής της «ουκρανοποίησης» την εξέφρασαν οι Σοβιετικοί αντάρτες, οι οποίοι έλεγαν ότι οι Γερμανοί προσποιούνται μόνο ότι εφαρμόζουν φιλοουκρανική πολιτική, η οποία συνίστατο, στην ουσία, στην έκδοση των εφημερίδων στην ουκρανική γλώσσα⁴⁵⁶.

1.7.1. Σκόπιμη υποδαύλιση της αντιπαράθεσης των Ουκρανών με τους Ρώσους από τις γερμανικές αρχές

⁴⁵² Εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγκράντ], φ. 8, 04.09.1942, σ. 2.

⁴⁵³ Άγνωστος συγγραφέας, «Νέα ουκρανικά σχολικά βιβλία», εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγκράντ], φ. 3, 23.08.1942, σ. 2. Για παρόμοια κατάσταση με τα σχολικά βιβλία και τους καθηγητές στην Πολτάβα βλ. στο Άγνωστος συγγραφέας, «Για τη δημιουργία του σχολικού προγράμματος και των σχολικών συγγραμμάτων», εφημερίδα *Golos Poltavschny* [Πολτάβα], φ. 9, 23.11.1941, σ. 3. Για την αντίστοιχη κατάσταση στη Ζαπορίζια βλ. στο Άγνωστος συγγραφέας, «Pro rabotu v shkolah» («Για τη λειτουργία των σχολείων»), εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 1, 12.11.1941, σ. 4.

⁴⁵⁴ Άγνωστος συγγραφέας, «Νέα ουκρανικά σχολικά βιβλία», εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγκράντ], φ. 3, 23.08.1942, σ. 2.

⁴⁵⁵ Εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγκράντ], φ. 14, 18.09.1942, σ. 2.

⁴⁵⁶ TSDAGO, 1/22/61, σ. 13.

Αναλύοντας τη γερμανική πολιτική κατευνασμού του ουκρανικού πληθυσμού, η οποία συνίστατο στην προβολή των πολιτιστικών στοιχείων του ουκρανικού λαού και την οποία ονομάσαμε πολιτική της «ουκρανοποίησης», δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε στη ρατσιστική ιδεολογία του Τρίτου Ράιχ. Σύμφωνα με τη ναζιστική ιδεολογία, οι Σλάβοι βρίσκονταν στην τελευταία θέση της κατάταξης των λαών και από κάτω τους ήταν μόνο οι Αθίγγανοι και οι Εβραίοι. Επομένως, οι όποιες παραχωρήσεις έγιναν στον πολιτιστικό τομέα κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία αποτελούν μονάχα ένα τακτικό μέσο, το οποίο σκόπευε στον διχασμό του πολυεθνικού πληθυσμού της χώρας επί εθνικής βάσης. Με αυτό το μέτρο οι Ναζί σκόπευαν να διασπάσουν την κοινωνική συνοχή βάσει της εθνικότητας, χρησιμοποιώντας τις παλιές εθνικές διαφορές. Ως εκ τούτου, στον ευρύ χώρο της Σοβιετικής Ένωσης οι Γερμανοί προέβησαν στη δημιουργία των «εθνικών» στρατιωτικών μονάδων που αποτελούνταν από Τουρκμένους, Ουζμπέκους, Τατάρους και λαούς του Καυκάσου⁴⁵⁷.

Η ίδια τακτική χρησιμοποιήθηκε και στην Ουκρανία. Η άποψη του Ρόζενμπεργκ συνοψιζόταν στην αξιοποίηση των αντισοβιετικών διαθέσεων των Ουκρανών στον πόλεμο εναντίον της Μόσχας⁴⁵⁸. Η προσέγγισή του προέβλεπε την ευνοϊκή στάση προς τους τελευταίους εκ μέρους της κατοχικής διοίκησης, προκειμένου να εξασφαλιστεί η συμπαράστασή τους προς τους Γερμανούς. Στις 29 Σεπτεμβρίου 1941, σε συνάντηση με τον Χίτλερ, ο Ρόζενμπεργκ πρότεινε να προσλαμβάνονται ως διοικητικοί υπάλληλοι πρωτίστως οι Ουκρανοί έναντι των Ρώσων στις μικτές εθνολογικά περιοχές⁴⁵⁹. Τον Νοέμβριο του 1941, σε

⁴⁵⁷ Συμφώνως προς τη θέση του Ρόζενμπεργκ για τη χρησιμοποίηση των μειονοτήτων στον πόλεμο εναντίον της ΕΣΣΔ, στο Βερολίνο το 1941-1942 συστάθηκαν διάφορες εθνικές «επιτροπές», όπως ρωσική, αζερική, αρμενική, τουρκεστανική, καλμικική και άλλες, στις οποίες εργάζονταν εμικρέδες και προδότες. Βλ. στο *Organizatsionnyy bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov* (2003), Tom 3, kniga 2. *Ot oborony k nastupleniyu, 1 iulia-31 dekabria 1942*, ό.π., σ. 108. Στη συνέχεια δημιουργήθηκαν «εθνικές» στρατιωτικές μονάδες, όπως η «Καλμικική μονάδα του δρ. Ντολλ» και η Τουρκεστανική λεγεώνα, βλ. στο *Organizatsionnyy bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. *Vpered na Zapad (1 yanvarya-30 iyunya 1944)*, ό.π., σσ. 22-23, 71. Για τη σύσταση και λειτουργία στην Κριμαία των αρμενικών και μουσουλμανικών επιτροπών, βλ. στον ίδιο, σσ. 60-62.

⁴⁵⁸ I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 323. Σε αυτό το σημείο πρέπει να προσθέσουμε πως η διάσπαση της ουκρανικής κοινωνίας από τους Γερμανούς γινόταν και βάσει της σκόπιμης αντιπαράθεσης των Ουκρανών και των Πολωνών. Βλ. στο *Tudy, de bij za volyu (sprogady kurinnoho UPA Maksyma Skorupskogo -Maksa)* (1992), (Εκεί, όπου είναι ο αγώνας για την ελευθερία (οι αναμνήσεις του ομαδάρχη της ΟΟΥΝ του Μακσίμ Σκορούπσκι-Μαξ)), εκδ. της Ο. Τελίγα, Κίεβο, σ. 83. Στις αναφορές του ο Α. Σαμπούροφ σημείωνε πως τον Φεβρουάριο του 1943 στα περίχωρα του Ρίβνε οι Γερμανοί προκαλούσαν συστηματικά τις συγκρούσεις μεταξύ των Ουκρανών και Πολωνών, στρέφοντάς τον έναν εναντίον του άλλου. Βλ. στο *TSDAGO*, 62/1/192, σ. 95.

⁴⁵⁹ «Έκθεση της 29.09.1941 για τη συνάντηση στον Φύρερ στο δικό του κεντρικό γραφείο», στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ.

οδηγία προς τον Έ. Κοχ, ο Ρόζενμπεργκ σημείωνε ότι οι τοπικές διοικήσεις σε επίπεδο χωριών και δήμων πρέπει να στελεχώνονται από Ουκρανούς και όχι από Ρώσους⁴⁶⁰. Οι Ουκρανοί αιχμάλωτοι πολέμου, μέχρι τον Νοέμβριο του 1941, μπορούσαν να εγκαταλείπουν το στρατόπεδο συγκέντρωσης όπου κρατούνταν εάν μια γυναίκα δήλωνε ότι κάποιος εξ αυτών ήταν ο σύζυγός της⁴⁶¹. Αυτό το μέτρο αφορούσε, εκτός από τους Ουκρανούς, τους Λευκορώσους και τους λαούς της Βαλτικής – αλλά όχι τους Ρώσους. Στις στήλες των εφημερίδων αναφερόταν ότι η γερμανική διοίκηση διέκειτο θετικά προς τους Ουκρανούς, τους οποίους προσλάμβανε ευχαρίστως στις διάφορες εργασίες. Για παράδειγμα, το φθινόπωρο του 1941, από τα 235 άτομα που αποτελούσαν το βοηθητικό προσωπικό στον σιδηροδρομικό σταθμό του Ζντόλμπουνιβ, στην περιοχή του Ρίβνε, 188 ήταν Ουκρανοί, 35 Πολωνοί και μόλις οχτώ Ρώσοι⁴⁶².

Στις στήλες των ουκρανικών εφημερίδων δημοσιεύονταν συχνά αγγελίες στις οποίες οι Ρώσοι εμφανίζονταν ως παραβάτες του νόμου ενώ οι Ουκρανοί, αντιθέτως, ως νομοταγείς αλλά και ως εκείνοι που σταματούσαν την παραβατική συμπεριφορά των Ρώσων. Για παράδειγμα, σε μια αγγελία της τοπικής εφημερίδας στο Σούμι «Σουμσκι βίσνικ» (*Sumskyj visnyk*), αναφερόταν ότι στις 20 Απριλίου 1942 ένας Ρώσος αιχμάλωτος πολέμου που είχε δραπετεύσει από τον τόπο εργασίας του συνελήφθη αργότερα χάρη στις υποδείξεις δύο Ουκρανών εργατών, οι οποίοι στη συνέχεια ανταμείφθηκαν από την τοπική διοίκηση⁴⁶³. Επίσης, εκδίδονταν προκηρύξεις της γερμανικής διοίκησης μονάχα προς τους Ουκρανούς⁴⁶⁴. Η υποστήριξη προς τους Ουκρανούς λάμβανε και άλλες μορφές. Για παράδειγμα, στο Ρίβνε, ανήμερα του εορτασμού των γενεθλίων του Χίτλερ, το 1942, παραχωρήθηκαν τρόφιμα και γεύματα μόνο στους Ουκρανούς⁴⁶⁵.

Οι Γερμανοί κατέλαβαν τη Χερσόνα στις 16-17 Αυγούστου 1941. Στο πρώτο φύλλο της τοπικής εφημερίδας αναφερόταν ότι στις 22 Σεπτεμβρίου θα άνοιγε κινηματογράφος και για τον ουκρανικό πληθυσμό της πόλης –όπως τονιζόταν στην αγγελία– θα προβαλλόταν

1, σ. 310.

⁴⁵⁹ TSDAGO, 62/1/1629, σ. 52 (reverse).

⁴⁶⁰ V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 353.

⁴⁶¹ S. Plokhij, (2015) *The gates of Europe*, ό.π., σ. 268.

⁴⁶² Οι υπόλοιποι τέσσερις εργάτες ήταν Τσέχοι. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 15, 16.11.1941, σ. 2.

⁴⁶³ Εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 52 (73), έτος 2^ο, 01.05.1942, σ. 4.

⁴⁶⁴ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσκι, σ. 17.

⁴⁶⁵ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 32 (70), έτος 2^ο, 16.04.1942, σ. 4.

καθημερινά μια ταινία δωρεάν⁴⁶⁶. Επίσης, με πρωτοβουλία του Δημαρχείου της Χερσώνας και με την ενεργή υποστήριξη του Γερμανού Κομισάριου της πόλης, τον Ιούνιο του 1942 δημιουργήθηκε μια φιλανθρωπική οργάνωση η οποία είχε σκοπό να παρέχει βοήθεια στις οικογένειες που μέλη τους είχαν εκτελεστεί από τους μπολσεβίκους. Το καταστατικό της οργάνωσης επικυρώθηκε από τις γερμανικές αρχές⁴⁶⁷. Εφόσον οι μαζικές εκτελέσεις και το γενικότερο κλίμα τρομοκρατίας της προηγούμενης δεκαετίας συνδέονταν με τη σοβιετική εξουσία, αυτή η απόφαση στρεφόταν φανερά εναντίον των Ρώσων. Αντίστροφα, από αυτή την κίνηση των αρχών επωφελούνταν οι Ουκρανοί, οι οποίοι αναγνωρίστηκαν ως θύματα της σοβιετικής τρομοκρατίας. Ιδιαίτερη έγνοια των γερμανικών αρχών αποτελούσε και το άνοιγμα ουκρανικών σχολείων. Στις στήλες των εφημερίδων επαναλαμβανόταν συχνά ότι στα ουκρανικά σχολεία τα μαθήματα πρέπει να διδάσκονται μόνο στα ουκρανικά και ως καθηγητές μπορούν να εργάζονται μόνο οι Ουκρανοί⁴⁶⁸.

Όπως αναφέραμε προηγουμένως, ανάμεσα στις πρώτες διαταγές της νέας διοίκησης περιλαμβανόταν και η επιστροφή των κατοίκων στους τόπους εργασίας τους⁴⁶⁹. Κατά την απογραφή στους τόπους εργασίας που έγινε στο Κίεβο στις 23 Σεπτεμβρίου 1941, οι εργαζόμενοι συμπλήρωσαν ειδικά ερωτηματολόγια, όπου πολλοί δήλωναν Ουκρανοί⁴⁷⁰. Σύμφωνα με τα δεδομένα της απογραφής του 1939, ο ουκρανικός πληθυσμός ήταν κυρίως αγροτικός: στην ύπαιθρο ζούσε το 70,8% των Ουκρανών, ενώ στις πόλεις το 29,2%⁴⁷¹. Αντίστροφη εικόνα παρουσιάστηκε με τη γερμανική εισβολή. Το 1942 το 80% των κατοίκων του Κιέβου δήλωναν Ουκρανοί⁴⁷², ενώ το 1939 στο Κίεβο οι Ουκρανοί αποτελούσαν το 53,2% του πληθυσμού⁴⁷³. Στην Ανατολική Ουκρανία, επίσης, η πλειονότητα του πληθυσμού δήλωνε ουκρανική καταγωγή. Η απογραφή των κατοίκων της Χερσώνας φανέρωσε ότι τον Ιούλιο του

⁴⁶⁶ Εφημερίδα *Golos Dnipro. Khersonskij schodennyk* [Χερσώνα], φ. 1, 1^ο έτος, 20/21.09.1941, σ. 2.

⁴⁶⁷ Εφημερίδα *Kremjanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 49 (87), έτος 2^ο, 16.06.1942, σ. 3.

⁴⁶⁸ Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 12 (39), 27.01.1942, σ. 2.

⁴⁶⁹ D. Malakov, (2002), *Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah*, ό.π., σ. 104· K. Berkhoff, (2004), *Harvest of despair*, ό.π., σ. 144.

⁴⁷⁰ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <http://www.judaica.kiev.ua/old/eg9/eg97.htm> (11.08.2020).

⁴⁷¹ J. Polyakov (επιμ.) (1992), *Vsesojuznaja perepis naselenija 1939 goda : osnovnye itogi* (Η απογραφή του πληθυσμού της ΕΣΣΔ το 1939 : βασικά συμπεράσματα), Nauka, Μόσχα, σ. 57.

⁴⁷² L. Forostivskij, (1952), *Kyiv pid vorozhymy okypatsijamy*, ό.π., σ. 44. Σημειωτέον πως από το τέλος του 19ου αιώνα μέχρι την απογραφή του Απριλίου του 1942, το ποσοστό των ατόμων στο Κίεβο που δήλωναν Ουκρανοί άλλαζε συνεχώς. Εάν το 1920 μόνο 14,3 % του πληθυσμού στο Κίεβο δήλωσαν Ουκρανοί, το 1926 το ποσοστό τους αυξήθηκε στο 42,1%. Βλ. στον ίδιο, σ. 44. Αυτή η ραγδαία αύξηση των δηλώσεων των ατόμων ως Ουκρανών εξηγείται από την πολιτική της «ουκρανοποίησης», η οποία διενεργούνταν εκείνο τον καιρό από τη σοβιετική εξουσία και προέβλεπε την ευρεία χρήση της ουκρανικής γλώσσας και την προώθηση της ουκρανικής κουλτούρας.

⁴⁷³ J. Polyakov (επιμ.) (1992), *Vsesojuznaja perepis naselenija 1939 goda*, ό.π., σ. 69.

1942 στην πόλη ζούσαν 61.126 άτομα, από τους οποίους το 83% δήλωσαν Ουκρανοί⁴⁷⁴. Στο Ντιπροπετρόφσκ (Σιτσεσλάβ) στην αρχή του 1942 το 70,4% των κατοίκων της πόλης δήλωσαν την ουκρανική εθνικότητα⁴⁷⁵. Στο Τσερνίχιβ την άνοιξη του 1942 ζούσαν 30 χιλ. κάτοικοι. Σημειώτεον πως το ποσοστό των ατόμων που είχαν ουκρανική εθνικότητα εκτοξεύθηκε από το 43,8% στο 90,1%⁴⁷⁶. Την ίδια εποχή στο Κιροβογράντ ζούσαν 68.143 άτομα και το ποσοστό των Ουκρανών άγγιζε το 91,6%⁴⁷⁷. Στη Μαριούπολη στις αρχές του 1942 στην πόλη ζούσαν 178.358 άτομα (πριν από την έναρξη του πολέμου ήταν 270 χιλιάδες) από τους οποίους 53,4% δηλώθηκαν ως Ουκρανοί και 35,5% ως Ρώσοι⁴⁷⁸. Αντιπαραβάλλοντας τα στοιχεία της γερμανικής κατοχικής διοίκησης με τα δεδομένα από τη Σοβιετική Ένωση, διαπιστώνουμε τη ραγδαία αύξηση των ατόμων που δήλωναν Ουκρανοί. Το γεγονός αυτό μπορεί να εξηγηθεί από την εύνοια που επεδείκνυαν οι γερμανικές αρχές στους Ουκρανούς έναντι άλλων εθνοτήτων, την έλευση των Ουκρανών εμικρέδων και την απουσία των φορέων της κομμουνιστικής ιδεολογίας, Ρώσων στην πλειονότητά τους, που είχαν καταταχθεί στον Κόκκινο Στρατό και πολεμούσαν στο μέτωπο.

Η αρχική προνομιακή μεταχείριση των Ουκρανών στο Κομισαριάτο «Ουκρανία», που βασιζόταν στην εκμετάλλευση της καταπίεσης και των διωγμών που υπέστησαν οι Ουκρανοί διανοούμενοι τις δεκαετίες 1920-1930 στη Σοβιετική Ένωση, στόχευε στην προσέλκυσή τους, έτσι ώστε η οικονομική εκμετάλλευση της χώρας να διεξάγεται ομαλά. Αντιθέτως, στη Γερμανία οι Ναζί δεν χρειάζονταν τη συμπαράσταση των Ουκρανών και ως εκ τούτου το 1942 η αστυνομία πρότεινε να εξισωθούν οι Ουκρανοί με τους Εβραίους και τους Αθίγγανους, γεγονός το οποίο υποστήριξε ο υπουργός Δικαιοσύνης του Τρίτου Ράιχ Ο. Θίρακ (Ο. Thierack, 1889-1946)⁴⁷⁹. Αξίζει να προσθέσουμε ότι οι γερμανικές αρχές διέκριναν τους Ρώσους από

⁴⁷⁴ Να προσθέσουμε πως στην ίδια ανακοίνωση αναφερόταν ότι το 1939 στη Χερσώνα ζούσαν 25 χιλ. Εβραίοι, οι οποίοι πλέον δεν υπάρχουν. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 58 (96), έτος 2^ο, 19.07.1942, σ. 4· Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 162 (230), έτος 2^ο, 16.07.1942, σ. 3.

⁴⁷⁵ Εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 16 (54), έτος 2^ο, 24.02.1942, σ. 3. Το ποσοστό των Ρώσων που ζούσαν στην πόλη ήταν 22,3%. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 11(79), έτος 2^ο, 14.01.1942, σ. 2· Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 37(60), 19.03.1942, σ. 2.

⁴⁷⁶ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 76 (144), έτος 2^ο, 01.04.1942, σ. 2.

⁴⁷⁷ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 118 (186), έτος 2^ο, 24.05.1942, σ. 3. Τον Σεπτέμβριο του 1941 στο Κιροβογράντ ζούσαν 73 χιλ. άνθρωποι, από τους οποίους οι Ουκρανοί ήταν 62 χιλ., οι Γερμανοί 430 άτομα, οι Ρώσοι 4 χιλ. και οι Εβραίοι 4 χιλ. άνθρωποι. Βλ. στην εφημερίδα *Ukrayinskyi goslos* [Κιροβογράντ], φ. 7, 20.09.1941, σ. 4.

⁴⁷⁸ Η απογραφή έδειξε, επίσης, ότι στη Μαριούπολη ζούσαν 12.545 Έλληνες, που αποτελούσαν το 7% του πληθυσμού της πόλης. Βλ. στην εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 23 (50), 21.02.1942, σ. 2.

⁴⁷⁹ Ωστόσο, στη συνέχεια το μέτρο ανακλήθηκε. Βλ. στο I. Petron (επιμ.) (2015), *Politycheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σσ. 49, 361.

τους Ουκρανούς εργάτες και στη Γερμανία⁴⁸⁰, χωρίς, ωστόσο, καμία ουσιαστική βελτίωση του καθεστώτος τους.

Μολαταύτα, με την πάροδο του χρόνου οι γερμανικές αντιλήψεις περί των Ουκρανών άλλαξαν. Σε αυτό συνέβαλαν διάφοροι παράγοντες, όπως η νικηφόρα πορεία του Κόκκινου Στρατού, η αποτελεσματική δράση Σοβιετικών ανταρτών και το συνεχώς αυξανόμενο μίσος του ντόπιου πληθυσμού προς τους κατακτητές. Στο ανατολικό μέτωπο τον Φεβρουάριο του 1943 οι Γερμανοί υπέστησαν βαριά ήττα, όταν παραδόθηκε στον Κόκκινο Στρατό ολόκληρη η Έκτη Στρατιά του Στρατάρχη Φρίντριχ Πάουλους (F. Paulus)⁴⁸¹. Ωστόσο, εάν η ήττα στο Στάλινγκραντ είχε κυρίως πολιτικό αντίκτυπο, στο δεύτερο μισό του 1943 είχε αρχίσει η νικηφόρα προέλαση του Κόκκινου Στρατού: στις 23 Αυγούστου απελευθερώθηκε το Χάρκοβο, στις 2 Σεπτεμβρίου το Σούμι, στις 25 Οκτωβρίου το Ντινπροπετρόφσκ και στις 6 Νοεμβρίου το Κίεβο. Έπειτα, ο Κόκκινος Στρατός κατευθύνθηκε προς τη Δυτική Ουκρανία και στις 13 Νοεμβρίου 1943 απελευθερώθηκε το Ζιτόμιρ. Προκειμένου να σώσουν την κατάσταση, οι Γερμανοί αναγκάστηκαν να αναθεωρήσουν τη στάση τους απέναντι στους Ουκρανούς. Επομένως, τον Ιούλιο του 1943, στην περιοδεία του στην Ουκρανία, ο Ρόζενμπεργκ παρασημοφόρησε Ουκρανούς οι οποίοι, κατά τη γνώμη του, είχαν συμβάλει με ουσιαστικό τρόπο στην ανάπτυξη και στην ανοικοδόμηση της χώρας. Τα παράσημα επιδόθηκαν στο Γενικό Κομισσαριάτο στο Κίεβο παρουσία του Έ. Κοχ, του Β. Μαγκούνια (Waldemar Magunia, 1902-1974) και άλλων εκπροσώπων της γερμανικής διοίκησης⁴⁸². Παράλληλα, στις 3 Ιουνίου 1943 ο Ρόζενμπεργκ εξέδωσε νόμο, σύμφωνα με τον οποίο οι αγρότες αποκτούσαν με ιδιοκτησία τη γη, την οποία καλλιεργούσαν⁴⁸³.

Επιπλέον, τον Σεπτέμβριο του 1943 το επιτελείο του Ρόζενμπεργκ ασχολούνταν με την εξεύρεση των χαρακτηριστικών Ουκρανών που θα επιβεβαίωναν το δικαίωμά τους να ανήκουν στις υψηλότερες ράτσες της «νέας Ευρώπης»⁴⁸⁴. Επομένως, δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει ότι από τον Μάρτιο του 1943 οι Γερμανοί άρχισαν να δηλώνουν ότι οι Ρώσοι και οι Ουκρανοί

⁴⁸⁰ The National Archives, FO371/32961, φακ. 454, σ. 36.

⁴⁸¹ W. Gorlitz (επιμ.) (1979) [1966], In the service of the Reich [The Memoirs of Field-Marshal Keitel], μτφρ. D. Irving, Stein and Day Publishers, Νέα Υόρκη, σ. 186. Η Έκτη Στρατιά συνθηκολόγησε στις 30 Ιανουαρίου 1943. Την επόμενη μέρα ο Πάουλους μαζί με το επιτελείο του παραδόθηκε στους στρατιώτες του Φ. Ροκοσσόφσκι και στις 2 Φεβρουαρίου 1943 έληξε επισήμως η μάχη για το Στάλινγκραντ. Αιχμαλωτίστηκαν περίπου 90 χιλ. στρατιώτες και 24 στρατηγοί. Βλ. στο P. Kenz, (2006) [1999], History of the Soviet Union from the Beginning to the End, ό.π., σ. 142.

⁴⁸² Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 55 (151), έτος 2^ο, 11.07.1943, σ. 4.

⁴⁸³ I. Petron (επιμ.) (2015), Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944, ό.π., σσ. 388-389.

⁴⁸⁴ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova5.html> (20.09.2020)

ήταν εξίσου Άριοι, όπως και οι Γερμανοί⁴⁸⁵. Επρόκειτο για έκτακτο μέτρο που οφειλόταν στην επείγουσα ανάγκη επάνδρωσης της Βέρμαχτ. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η συγκρότηση στη Γαλικία της μονάδας Ες Ες «Γαλικία», που στελεχωνόταν από Ουκρανούς⁴⁸⁶. Τον Απρίλιο του 1943 ανακοινώθηκε από την κατοχική διοίκηση η συγκρότηση της εν λόγω μονάδας⁴⁸⁷ και στις 18 Ιουλίου 1943 οι στρατιώτες της παρέλαυναν στους δρόμους του Λβιβ. Να σημειώσουμε ότι έως τις αρχές του 1943 οι ξένες μονάδες Ες Ες στελεχώνονταν κυρίως από ανθρώπους γερμανικής εθνικότητας, που ζούσαν εκτός του Τρίτου Ράιχ, τους λεγόμενους φολκσντόιτσε, ή από ντόπιους λαούς οι οποίοι, σύμφωνα με τη ναζιστική θεωρία, βρίσκονταν εθνικά κοντά στους Γερμανούς. Με αυτό το σκεπτικό δημιουργήθηκαν οι μονάδες Ες Ες στην Τσεχοσλοβακία, στο Βέλγιο, στις σκανδιναβικές χώρες κλπ. Η Βέρμαχτ σε αυτά τα θέματα ήταν πιο ευέλικτη και οι Ουκρανοί οι οποίοι πολεμούσαν στο πλευρό των Γερμανών ονομάζονταν «χίβι», που αποτελεί παραφθορά από τη γερμανική λέξη Hilfswillige – συνεργάτες⁴⁸⁸.

Να προσθέσουμε ότι αναθεωρήθηκε γενικότερα η στάση όχι μόνο προς τους Ουκρανούς, αλλά και ως προς τους Ρώσους και τους μολσεβίτικους. Για παράδειγμα, στις 6 Ιουνίου 1941, δύο εβδομάδες πριν την επίθεση στην ΕΣΣΔ, το Γενικό Επιτελείο της Βέρμαχτ εξέδωσε τον περιβόητο νόμο περί των πολιτικών κομισάριων του Κόκκινου Στρατού (γερμ. Kommissarbefehl)⁴⁸⁹. Σύμφωνα με τον εν λόγω νόμο, οι πολιτικοί κομισάριοι, σε περίπτωση αιχμαλώτισής τους, θα έπρεπε να εκτελούνται αμέσως⁴⁹⁰. Σε δύο χρόνια, στις 21 Απριλίου 1943, το Γενικό Επιτελείο της Βέρμαχτ εξέδωσε τη διαταγή υπ' αρ. 13, σύμφωνα με την οποία οι πολιτικοί κομισάριοι και οι αξιωματούχοι του Κόκκινου Στρατού, στην περίπτωση που

⁴⁸⁵ TSDAGO, 1/22/650, σ. 58. Τον Αύγουστο του 1943 οι Γερμανοί πλέον σχεδίαζαν να μετακινήσουν όλους τους Πολωνούς από την Ουκρανία στη Γερμανία και στην Ουκρανία να ιδρύσουν εθνικό κράτος με τους εθνικούς ηγέτες. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/192, σ. 191.

⁴⁸⁶ Περίπου 11.600 άτομα εγγράφηκαν στην εν λόγω μονάδα. Για τη σύσταση και λειτουργία της εν λόγω μονάδας (γερμ. SS-Galizien) βλ. στο T. Snyder, (2003), *The reconstruction of nations*, ό.π., σσ. 165-166· O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 472· M. Mazower, (2008), *Hitler's Empire*, ό.π., σσ. 458-459.

⁴⁸⁷ *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 2. *Granitsy SS vosstanovleny (1 iyulia -31 dekabria 1944)*, ό.π., σ. 199.

⁴⁸⁸ I. Petrov (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 390· J.A. Armstrong [1955](1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 167. Επίσης, πολεμούσαν στα «συντάγματα προστασίας» (γερμ. Schutzmannschaft Battalions). Οι Ουκρανοί που πολεμούσαν στο πλευρό των Γερμανών υπολογίζονται περίπου στα 285 χιλ άτομα. Βλ. στο O. Glöckner, *The Collaboration of Ukrainian Nationalists with Nazi Germany*, στο M. Bitunjac, J.H. Schoeps (επιμ.) (2021), *Complicated Complicity*, ό.π., Βερολίνο/Βοστώνη, σ. 93.

⁴⁸⁹ W. Gorlitz (επιμ.) (1979) [1966], *In the service of the Reich [The Memoirs of Field-Marshal Keitel]*, ό.π., σσ. 136-137.

⁴⁹⁰ W. Schellenberg, (1971) [1958], *Hitler's Secret Service*, ό.π., σ. 266.

ήθελαν να παραδοθούν και να προσχωρήσουν στη Βέρμαχτ, έπρεπε να κρατούνται χωριστά από αιχμαλώτους, να σιτίζονται καλά, να τους παρέχεται ιατρική βοήθεια κλπ.⁴⁹¹.

Συνεπώς, δεδομένης της έλλειψης εφέδρων, από τη μια μεριά, και των σημαντικών απωλειών στο μέτωπο, από την άλλη, οι αξιωματούχοι του Τρίτου Ράιχ ήταν ουσιαστικά αναγκασμένοι να αναθεωρήσουν τη στάση τους προς τους Σλάβους⁴⁹² και να στραφούν στον ντόπιο πληθυσμό για στρατολόγηση.

---

⁴⁹¹ DAKO, P-2225/1/367, σ. 61.

⁴⁹² Να προσθέσουμε ότι ο Έ. Κοχ, όντας φανατικός Ναζί, ακόμη και το 1944 σε όλες τις πολιτικές συνεδριάσεις αποκαλούσε τους Ουκρανούς φυλετικά κατώτερους. Βλ. στο I. Petron (επιμ.) (2015), Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944, ό.π., σσ. 418-419.

Συμπεράσματα του κεφαλαίου

Μακροπρόθεσμα –για τους αξιωματούχους του Κάιζερ και για τους Ναζί– η Ουκρανία νοούνταν μονάχα ως τόπος εφοδιασμού με τρόφιμα. Σύμφωνα με τη ρατσιστική ναζιστική θεωρία, οι Σλάβοι βρίσκονταν στην προτελευταία θέση της φυλετικής κατάταξης, κάτι το οποίο απέκλειε εξαρχής κάθε προοπτική συνεργασίας. Συνεπώς, τα όποια σχέδια περί συγκρότησης ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους που προωθούσε ο Ρόζενμπεργκ ως Υπουργός των Κατεχόμενων Ανατολικών Εδαφών συνιστούσαν τακτικό μέσο και μπορούσαν να έχουν μονάχα πρόσκαιρο χαρακτήρα.

Ωστόσο, κάθε ξένη κατοχική διοίκηση χρειάζεται την υποστήριξη του ντόπιου πληθυσμού προκειμένου να διατηρήσει την εξουσία και αυτή να καταστεί αποτελεσματική. Ως εκ τούτου, οι υψηλοί αξιωματούχοι του Τρίτου Ράιχ, ενόψει της επικείμενης επέκτασης προς τα ανατολικά, δημιούργησαν από νωρίς στενές σχέσεις με την ΟΟΥΝ, μέλη της οποίας αγωνίζονταν για τη συγκρότηση ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους. Στην προσπάθειά τους να χρησιμοποιήσουν τον έντονο ουκρανικό εθνικισμό προς όφελός τους, οι Γερμανοί άφηναν τους Ουκρανούς συμμάχους τους να βαυκαλίζονται με την ιδέα της δημιουργίας του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους με τη βοήθεια των Γερμανών. Επομένως, προκειμένου να διεξάγουν τη δική τους καταστροφική πολιτική, η οποία σκόπευε στον διχασμό της ουκρανικής κοινωνίας, οι Γερμανοί στήριζαν μέλη της ΟΟΥΝ, δηλαδή τους φορείς του ουκρανικού εθνικισμού και της ακροδεξιάς ιδεολογίας, που διακρίνονταν για τη σκληρή στάση τους απέναντι στους Πολωνούς και Ρώσους. Ο διχασμός της κοινωνίας των καταληφθέντων χώρων βάσει του εθνικού κριτηρίου χρησιμοποιούνταν από τους Ναζί ως μέσο υπόταξης και στη συνέχεια εκμετάλλευσης της χώρας. Σημειωτέον δε πως στις χώρες, όπου δεν αναπτύχθηκε μια ντόπια εθνικιστική οργάνωση, οι Ναζί έφερναν μαζί τους μέλη εθνικιστικών οργανώσεων της δεκαετίας του 1920 που είχαν βρει καταφύγιο στο εξωτερικό, όπως συνέβη στην περίπτωση της Λευκορωσίας⁴⁹³.

⁴⁹³ Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2007), Tom 5, kniga 1. Vpered na Zapad (1 janvary-a-30 iyunya 1944), ό.π., σ. 531. Στην Κριμαία οι γερμανικές αρχές υποστήριζαν τους Τάταρους έναντι άλλων εθνικών ομάδων. Ως εκ τούτου, προκειμένου να τους ανταμείψουν, τα οικοπέδα των Ελλήνων και των Ρώσων μεταβιβάζονταν στους Τάταρους. Βλ. στο Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2003), Tom 3, kniga 2. Ot oborony k nastupleniyu, 1 iulia-31 dekabria 1942, ό.π., σ. 21.

Κεφάλαιο 2. Αναβίωση της θρησκευτικής πίστης και συμμετοχή του πληθυσμού στις εκκλησιαστικές τελετές στην κατεχόμενη Ουκρανία

Η εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων το 1941 στην Ουκρανία επηρέασε ριζικά τη ζωή των ανθρώπων. Ένα παράδειγμα το οποίο διαφωτίζει με τον καλύτερο τρόπο τις αλλαγές της θρησκευτικής κατάστασης ήταν η συνεχής δημοσίευση, στις ουκρανικές κατοχικές εφημερίδες, των άρθρων που πραγματεύονταν διάφορα εκκλησιαστικά θέματα⁴⁹⁴.

Το παρόν κεφάλαιο αποσκοπεί στην ανάλυση της αναβίωσης της θρησκευτικής πίστης, η οποία εμφανίστηκε την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία. Παρά το γεγονός ότι οι περισσότεροι μελετητές αναγνωρίζουν την εμφάνιση της θρησκευτικής έξαρσης στην Ουκρανία την περίοδο της γερμανικής κατοχής, οι γνώμες τους δίστανται ως προς τα αίτια και την έκταση του φαινομένου. Ωστόσο, η μελέτη του μας επιτρέπει να αποφανθούμε επί της αποτελεσματικότητας της αντιθρησκευτικής πολιτικής της ΕΣΣΔ, αφενός, και της συμβολής των γερμανικών αρχών στην αναβίωση της ορθόδοξης πίστης αφετέρου. Ως εκ τούτου, στο κεφάλαιο αναλύονται διάφορα επιμέρους θέματα, τα οποία σχετίζονται με την εκκλησιαστική συμπεριφορά των κατοίκων της χώρας, όπως το άνοιγμα των ορθοδόξων εκκλησιών, η τέλεση των θρησκευτικών τελετών κλπ.

2.1. Η κατάσταση της Ορθοδοξίας στην Ουκρανία τις παραμονές της γερμανικής εισβολής

Η Ρωσία του Κιέβου εκχριστιανίστηκε το 988⁴⁹⁵ και έκτοτε ο Χριστιανισμός έγινε επίσημη θρησκεία στα εδάφη που κατοικούσαν οι ανατολικοί Σλάβοι, πρόγονοι των

⁴⁹⁴ Για παράδειγμα, η εφημερίδα στο Κρέμιανετς σχεδόν σε κάθε φύλλο, εκτός από τα άρθρα για εκκλησιαστικά θέματα, δημοσιοποιούσε τις ημερομηνίες των θρησκευτικών εορτών. Βλ. στην εφημερίδα *Kremanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 9 (47), έτος 2^ο, 01.02.1942, σ. 4.

⁴⁹⁵ Ο. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 33· Β. Φειδάς, (1988), *Εκκλησιαστική ιστορία της Ρωσίας (988-1988)*, 3^η έκδ., Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα, σ. 38. Αυτή είναι η επίσημη ημερομηνία. Ωστόσο, μερικοί ιστορικοί δεν την αποδέχονται. Για παράδειγμα, ο Α. Βλαστό και Π.Ρ. Μαγκότσι θεωρούν πως ο εκχριστιανισμός της Ρωσίας του Κιέβου έλαβε χώρα το 990. Βλ. στο Α.Ρ. Vlasto, (1970), *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge University Press, σσ. 259-260· Ρ.Ρ. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 72.

σημερινών Ουκρανών, Ρώσων και Λευκορώσων⁴⁹⁶. Η εμπέδωση της χριστιανικής θρησκείας στην κοινωνία ήταν τέτοια που το 1900 το 75% του συνολικού πληθυσμού της τσαρικής Ρωσίας ήταν Χριστιανοί Ορθόδοξοι⁴⁹⁷. Στην τσαρική Ρωσία η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, που βρισκόταν υπό τον στενό κρατικό έλεγχο, γνώριζε μεγάλη άνθηση⁴⁹⁸. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Όμπερ Προκουρόρ, δηλαδή του επικεφαλής της Ιεράς Συνόδου, το 1844 η γκουμπέρνια (επαρχία) του Κιέβου, που ιδρύθηκε το 1797 και περιλάμβανε τους σύγχρονους νομούς του Κιέβου και Τσερκάσι, αριθμούσε 872 Ορθόδοξους μοναχούς – 559 άντρες και 313 γυναίκες, καθώς και 3.586 Ορθόδοξους ιερείς⁴⁹⁹. Ο Ντ. Ποσπελόφσκι αναφέρει ότι στην επαρχία του Κιέβου μέχρι την επανάσταση των μπολσεβίκων το 1917 υπήρχαν 1.710 ορθόδοξες εκκλησίες με 1.435 ιερείς και λειτουργούσαν 23 ορθόδοξα μοναστήρια με 5.193 μοναχούς⁵⁰⁰. Ανεπτυγμένη ήταν και η μοναστική ζωή. Το 1914 στη Ρωσία λειτουργούσαν 550 αντρικά μοναστήρια και 474 γυναικεία⁵⁰¹.

Ο ακριβής απολογισμός των ορθόδοξων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων που λειτουργούσαν στην τσαρική Ρωσία πριν την έναρξη της επανάστασης των μπολσεβίκων δεν μπορεί να επιτευχθεί εξαιτίας της έλλειψης των στατιστικών δεδομένων. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι, σε απάντηση σε γράμμα του Στάλιν, ο Πάπας της Ρώμης έδωσε την εντολή να συλλεγεί υλικό που σχετίζεται με τη λειτουργία των χριστιανικών εκκλησιών –ορθόδοξων και καθολικών– στη Σοβιετική Ένωση. Από την έκθεση, τα αποτελέσματα της οποίας δημοσιεύτηκαν στην εφημερίδα «Κούριερ του Τιτσίνο» (ιταλ. «Corriere del Ticino»), προκύπτει ότι στη Ρωσία το 1917 υπήρχαν 46.457 ορθόδοξες εκκλησίες και 897 μοναστήρια με 50.960 ορθόδοξους ιερείς και 52.022 μοναχούς⁵⁰². Οι σοβιετικές αρχές, απαντώντας στις

⁴⁹⁶ O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 21. Για τη μεγάλη ομοιογένεια των ανατολικών σλαβικών γλωσσών βλ. στο R. Sussex, P. Cubberley, (2006), *The Slavic Languages*, Cambridge University Press, σσ. 79-81.

⁴⁹⁷ J.A. McGuckin, (2008), *The Orthodox Church. An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture*, Blackwell Publishing, σ. 52.

⁴⁹⁸ T. Bremer, *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe: Introductory Remarks*, στο T.S. Bremer (επιμ.) (2008), *Religion and the conceptual boundary in Central and Eastern Europe: Encounters of Faiths*, Palgrave Macmillan, σ. 4.

⁴⁹⁹ I. Fundukl, (1852), *Statisticheskoe opisanie Kievskoj gubernii* (Στατιστική περιγραφή της γκουμπέρνιας του Κιέβου), Αγία Πετρούπολη, *Tipografia Ministerstva Vnutrennih del* (Τυπογραφείο του Υπουργείου Εσωτερικών), σ. 139. Βλ. στον σύνδεσμο: http://www.nibu.kiev.ua/elfond/statiticheskoe_opisanie_kievskoi_gubernii_vup_1/statiticheskoe_opisanie_kievskoi_gubernii_vup_1.pdf

⁵⁰⁰ D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke* (Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στον 20ό αι.), Respublika, Μόσχα, σ. 215· Πρωθιερέας V. Tsyprin, (1994), *Istoria Russkoj Pravoslavnoj Tserkvi, 1917-1990* (Ιστορία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, 1917-1990), *Chronika*, Πατριαρχείο της Μόσχας, σ. 107.

⁵⁰¹ J.A. McGuckin, (2008), *The Orthodox Church*, ό.π., σ. 52.

⁵⁰² Άγνωστος συγγραφέας, «Lyst Stalina do rymского papy» («Το γράμμα του Στάλιν στον Πάπα της Ρώμης»), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμανετς], φ. 32 (70), έτος 2º, 16.04.1942, σ. 3· Άγνωστος συγγραφέας,

κατηγορίες περί της εξόντωσης από τις μονάδες του Λαϊκού Κομισσαριάτου Εσωτερικών Υποθέσεων (ρωσ. Народный комиссариат внутренних дел, Narodnyj Komissariat Vnutrennih Del)⁵⁰³ των 203 χιλιάδων ιερέων, ανέφεραν ότι στην τσαρική Ρωσία υπήρχαν 117.558 ιερείς και 94.629 μοναχοί. Συνολικά, 212.187 άτομα⁵⁰⁴.

2.1.1. Η θρησκευτική πολιτική στην ΕΣΣΔ

Ανάμεσα στους πρώτους νόμους της σοβιετικής εξουσίας συγκαταλέγονται ο νόμος για την τέλεση του πολιτικού γάμου, που εκδόθηκε τον Δεκέμβριο του 1917, και ο νόμος «Για τον χωρισμό της Εκκλησίας από την Πολιτεία και του σχολείου από την Εκκλησία» της 23ης Ιανουαρίου 1918⁵⁰⁵. Παρά το γεγονός ότι στη χώρα η θρησκεία δεν απαγορεύτηκε ποτέ επισήμως, στην πραγματικότητα το κυρίαρχο δόγμα ήταν ο αθεϊσμός. Αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση άρχισαν οι διωγμοί εναντίον Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι οποίοι λάμβαναν ποικίλλες μορφές και κυμαίνονταν από την απαγόρευση διδασκαλίας στους κληρικούς και την αφαίρεση των ιερών λειψάνων των Αγίων της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας από τις εκκλησίες έως την κατάσχεση της εκκλησιαστικής και μοναστικής περιουσίας⁵⁰⁶. Σύμφωνα με τα επίσημα σοβιετικά στοιχεία, κατά τη διάρκεια μίας μόνο χρονιάς –από τις 29 Ιουλίου 1922 έως την 1η Αυγούστου 1923– από όλες τις εκκλησίες της ΕΣΣΔ αφαιρέθηκαν πολύτιμα αντικείμενα και κοσμήματα αξίας έξι δις 576 εκατομμυρίων χρυσών ρουβλίων⁵⁰⁷.

Προκειμένου να αποδυναμωθεί η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία στην τσαρική Ρωσία είχε κυρίαρχη θέση, το 1922 με την καθοδήγηση σοβιετικών αρχών δημιουργήθηκε η Ανανεωτική ή «Ζωντανή» Εκκλησία, που συμεριζόταν απόψεις της σοβιετικής εξουσίας⁵⁰⁸.

«Lyst Stalina do Rymskogo Pary» («Το γράμμα του Στάλιν στον Πάπα»), εφημερίδα *Podolyanin* [Καμιανέτς-Ποντίλσκι] [γερμ. *Der Podolier*], φ. 33, 16.04.1942, σ. 2.

⁵⁰³ Κατά τη ρωσική σύντμηση: НКВД. Από το 1917 έως το 1930 και από το 1934 έως το 1946 το НКВД ήταν η κεντρική κρατική υπηρεσία με αποστολή την καταπολέμηση της εγκληματικότητας και την προστασία του Κράτους.

⁵⁰⁴ TSDAGO, 62/1/183, σ. 168.

⁵⁰⁵ M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov n 20 veke* (Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στον 20ό αι.), *Veche*, Μόσχα, σ. 75· Β. Φειδάς, (1988), *Εκκλησιαστική ιστορία της Ρωσίας (988-1988)*, ό.π., σ. 338.

⁵⁰⁶ M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov n 20 veke*, ό.π., σσ. 86-88.

⁵⁰⁷ D. Denysenko, «Pograbovani svyatuni» («Τα λεηλατημένα ιερά»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 34 (349), έτος 3^ο, 23.04.1943, σ. 3. Αιτία στάθηκε ο λιμός του 1922. Βλ. στο Β. Φειδάς, (1988), *Εκκλησιαστική ιστορία της Ρωσίας (988-1988)*, ό.π., σ. 340.

⁵⁰⁸ V.V. Sidorenko, «Ruskaya Tserkov pod germanskim pravleniem vo vremya Vtoroj mirovoj vojny» («Ρωσική

Τότε, ένα μέρος του ορθόδοξου κλήρου παρέμεινε με τον πατριάρχη Τύχωνα (Μπελλάβιν, 1865-1925), ενώ άλλο προσχώρησε στη νέα Εκκλησία. Το 1941, πριν την έναρξη πολέμου με τη Γερμανία, στην ΕΣΣΔ περίπου το 70-80% του ορθόδοξου κλήρου ανήκε στους οπαδούς του μητροπολίτη Σέργιου (Στραγκορόντσκι, 1867-15.05.1944, Μόσχα) της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, 15-20% στους «ανανεωτιστές», λιγότερο από 5% στους «μη μνημονεύοντες», δηλαδή στους ιερείς της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, που δεν αποδέχθηκαν συμβιβασμούς του μητροπολίτη Σέργιου (Στραγκορόντσκι) με τη σοβιετική εξουσία⁵⁰⁹, και «γκριγοριανούς» – σχισματικό κίνημα, που δημιουργήθηκε με τη βοήθεια της σοβιετικής εξουσίας⁵¹⁰.

Στην Ουκρανία, αρχής γενομένης τον Οκτώβριο του 1917, δημιουργήθηκαν τρεις διαδοχικές ανεξάρτητες κυβερνήσεις, αρκετά μέλη των οποίων εξέφρασαν επιθυμία για την απόκτηση όχι μόνο ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους, αλλά και της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας. Ήδη στις 22 Ιουλίου 1918, επί εξουσίας του χετμάνου Π. Σκοροπάντσκι, στην Ουκρανία συστάθηκε το αυτόνομο Εξαρχάτο της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με το δικαίωμα χρήσης της ουκρανικής γλώσσας στις λειτουργίες⁵¹¹. Ωστόσο, μια μερίδα πολιτικών και ιερέων στο Κίεβο δεν ικανοποιήθηκε από το αυτόνομο καθεστώς της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία και συνέχιζε να επιδιώκει την ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας. Η πορεία προς την απόκτηση εθνικής Εκκλησίας συνεχίστηκε μετά την ανατροπή της εξουσίας του Χετμάνου και την 1η Ιανουαρίου 1919 εκδόθηκε από την Ντιρεκτόρια ο νόμος για την Αυτοκεφαλία⁵¹². Μολαταύτα, δεδομένης της συχνής αλλαγής

εκκλησία υπό τη γερμανική διοίκηση στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στον σύνδεσμο: <https://kds.eparhia.ru/publishing/sobesednik/three/articlethree/> (21.09.2022). J.A. McGuckin, (2008), *The Orthodox Church*, ό.π., σ. 51· D. Kalkandjieva, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From decline to resurrection*, Routledge, Λονδίνο, σ. 83· D.V. Pospelovskij, (1996), *Pravoslavnaya Tserkov v istorii Rusi, Rossii i SSSR* (Ορθόδοξη Εκκλησία στην ιστορία της Ρωσίας του Κιέβου, της Ρωσίας και της ΕΣΣΔ), Βιβλικό-θεολογικό ινστιτούτο του Αποστόλου Αντρέα, Μόσχα, σ. 240· M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v 20 veke*, ό.π., σ. 95. Για τον ρόλο του Λ. Τρότσκι (1879-1940) στη δημιουργία της «Ζωντανής Εκκλησίας» βλ. στο F. Corley, (1996), *Religion in the Soviet Union: an Archival Reader*, Macmillan Press Ltd, Λονδίνο, σσ. 31-32.

⁵⁰⁹ Για την εν λόγω ομάδα βλ. στο M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v 20 veke*, ό.π., σ. 117.

⁵¹⁰ V.V. Sidorenko, «*Ruskaya Tserkov pod germanskim pravleniem vo vremya Vtoroj mirovoj vojny*», ό.π. Για το σχίσμα του Γρηγορίου βλ. στο Β. Φειδάς, (1988), *Εκκλησιαστική ιστορία της Ρωσίας (988-1988)*, ό.π., σ. 343.

⁵¹¹ D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke*, ό.π., σ. 85· P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 491. Για την αντιπαλότητα μεταξύ των «αυτονομιστών» και των «αυτοκεφαλιστών» στο Κίεβο βλ. στον ίδιο. Η εν λόγω απόφαση ελήφθη από την Πανρωσική Σύνοδο στις 29 Μαΐου 1918. Βλ. στο M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v 20 veke*, ό.π., σ. 80.

⁵¹² I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoy pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, Κίεβο, σ. 202· Επίσκοπος Σιλβέστρος του Λουμπνί και του Μίργκοροντ, (1946), *Tserkonnyj ustrij v Ukrajinі* (Εκκλησιαστική διάρθρωση στην Ουκρανία), Νέα Ουλμ, σ. 6. Σύμφωνα με τον Σ. Πετλιούρα, η Αυτοκεφαλία (η «ουκρανοποίηση» της Εκκλησίας) έχαιρε ευρείας υποστήριξης στην Ουκρανία. Βλ. στο S. Petliura, *Suchasna ukrajinska emigratsiya* (Σύγχρονοι Ουκρανοί εμιγκρέδες), στο Simon Petliura. *Vybrani tvory ta dokumenty*, (1994), ό.π., σ. 188.

εξουσίας στο Κίεβο, το Πανουκρανικό Ορθόδοξο Εκκλησιαστικό Συμβούλιο ανακοίνωσε μόλις στις 5 Μαΐου 1920 τη σύσταση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η Ουκρανική Σύνοδος (ουκρ. Український собор, Ukrayinski sobor) συνεκλήθη τον Οκτώβριο του 1921, όταν στη χώρα εμπεδώθηκε η σοβιετική εξουσία⁵¹³. Όμως, κανένας επίσκοπος της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν επιθύμησε να λάβει μέρος σε αυτή τη Σύνοδο⁵¹⁴. Σύμφωνα με τους εκκλησιαστικούς νόμους, αυτό σήμαινε ότι η εκλογή και χειροτόνηση των επισκόπων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας ήταν αδύνατη. Επομένως, προκειμένου η νεοσύστατη Εκκλησία να αποκτήσει ανώτατο εκκλησιαστικό κλήρο, η χειροτονία του πρωθιερέα Β. Λιπκίβσκι (1864-1937) ως πρώτου επισκόπου της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας πραγματοποιήθηκε με αυτοχειροτονία, δηλαδή η χειροτόνησή του έγινε από το σύνολο των παρευρισκόμενων ιερέων⁵¹⁵.

Παράλληλα, στο Χάρκοβο ανέπτυξε δραστηριότητα ο επίσκοπος Θεόφιλος (Μπουλντόφσκι, 1865-1944). Μην αναγνωρίζοντας την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία του Β. Λιπκίβσκι και τους αυτοχειροτονούμενους ιερείς της, το 1924 ο επίσκοπος Θεόφιλος (Μπουλντόφσκι) επιχείρησε να αποκομίσει από τον πατριάρχη της Ρωσίας Τύχωνα (Μπελλάβιν) άδεια για τη δημιουργία νέας Αυτοκέφαλής Εκκλησίας⁵¹⁶. Δεν αποκλείεται ότι αυτή η κίνηση είχε υπαγορευθεί από τη Γενική Πολιτική Διεύθυνση και το ΝΚΒΔ⁵¹⁷, το οποίο, μέσω ίδρυσης της υποχείριας Αυτοκέφαλής Εκκλησίας, επιθυμούσε να διασπάσει τον εκκλησιαστικό χώρο αφενός και να υπερκεράσει την επιρροή της Εκκλησίας του Β. Λιπκίβσκι αφετέρου. Δεδομένου ότι στα τέλη του 1924 ο επίσκοπος Θεόφιλος (Μπουλντόφσκι) και μερικοί συνεργάτες του αποπέμφθηκαν από την Εκκλησία βάσει της απόφασης του έξαρχου της Ουκρανίας μητροπολίτη Μιχαήλ (Γιερμακόφ, 1862-1929), το 1925 ο Μπουλντόφσκι και οι ομοϊδεάτες του κήρυξαν αυθαίρετα το αυτοκέφαλο καθεστώς της Εκκλησίας τους, η οποία ονομαζόταν επισήμως «Αδελφική ένωση των επαρχιών της Ουκρανικής Ορθόδοξης

⁵¹³ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 1, σ. 109. Η ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας το 1921 αντιμετωπίζονταν θετικά από τη σοβιετική εξουσία ενόψει της επικείμενης πολιτικής «ουκρανοποίησης», επέκτασης του ανανεωτικού εκκλησιαστικού κινήματος και εμβάθυνσης διχασμού στους κόλπους της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Βλ. στο D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkon v XX veke*, ό.π., σ. 85.

⁵¹⁴ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 1, σ. 110.

⁵¹⁵ Ως άνω, σ. 123· V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkon na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 16, σ. 96.

⁵¹⁶ Εδώ πρόκειται για τη λεγόμενη «διάσπαση του Λουμπνί». Βλ. στο M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkon v 20 veke*, ό.π., σ. 104.

⁵¹⁷ Από το 1922 η Γενική Πολιτική Διεύθυνση και το ΝΚΒΔ πρωτοστατούσαν στις διαδικασίες διάσπασης του εκκλησιαστικού χώρου. Βλ. στο M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkon v 20 veke*, ό.π., σ. 95.

Αυτοκέφαλης Εκκλησίας» και το καταστατικό της οποίας, στη συνέχεια, αναγνωρίστηκε από τις σοβιετικές αρχές⁵¹⁸. Ως αποτέλεσμα της σοβιετικής θρησκευτικής πολιτικής, που αποσκοπούσε στον κατακερματισμό του εκκλησιαστικού χώρου, το 1925 στην Ουκρανία (ΟΥΣΣΔ) υπήρχαν τέσσερις ομάδες στον ορθόδοξο χώρο: εξαρχικοί, «δεκατιστές», ανανεωτιστές («ομπνοβλέντσι») και οπαδοί του Θ. Μπουλντόφσκι⁵¹⁹.

Εάν το πρώτο μισό της δεκαετίας του 1930 οι σοβιετικές αρχές προσπαθούσαν να διασπάσουν τον ενιαίο εκκλησιαστικό χώρο, δημιουργώντας παράλληλες εκκλησιαστικές οργανώσεις που βρίσκονταν υπό τον πλήρη έλεγχό τους, στο δεύτερο μισό της δεκαετίας οι σοβιετικές αρχές πέρασαν στην ανοιχτή επίθεση εναντίον της Εκκλησίας, κλείνοντας την οργάνωση του επισκόπου Θεοφίλου (Μπουλντόφσκι) και αναγκάζοντας σε αυτοδιάλυση την Αυτοκέφαλη Εκκλησία του Β. Λιπκίβσκι, το 1930.

Παράλληλα με την υποστήριξη αποσχιστικών κινημάτων, οι μπολσεβίκοι εξαπέλυσαν επίθεση εναντίον των ορθοδόξων εκκλησιών και ιερέων. Η καταστροφή των ορθοδόξων εκκλησιών στην ΕΣΣΔ έλαβε τεράστιες διαστάσεις, με αποτέλεσμα το 1939 σε όλη την ΕΣΣΔ να λειτουργούν μονάχα 100 εκκλησίες⁵²⁰. Για παράδειγμα, στη Χερσόνα μέχρι το 1917 υπήρχαν 28 εκκλησίες, από τις οποίες την 1η Ιανουαρίου 1930 λειτουργούσαν μόνο έξι⁵²¹. Το 1940 στον νομό του Κιέβου, από τις 1710 ορθόδοξες εκκλησίες λειτουργούσαν μόνο δύο, μαζί με συνολικά τρεις ιερείς⁵²². Συνολικά στην Ουκρανία απέμεινε το 3% των ενοριών που υπήρχαν στην τσαρική Ρωσία⁵²³. Το 1940 δεν λειτουργούσε ούτε μία εκκλησία στους νομούς

⁵¹⁸ Z.R. Bagdasarova, V.I. Petrushko, λήμμα «Μπουλντόφσκι», στο Ρωσική Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια υπό την επιμέλεια του Πατριάρχη της Ρωσίας του Κυρίλλου, στον σύνδεσμο: <https://www.pravenc.ru/text/153631.html> (06.10.2021).

⁵¹⁹ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 3, έτος 1^ο, 24.10.1941, σ. 2.

⁵²⁰ D. Kalkandjewa, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 65· I.A. Kurlyndskij, (2011), *Stalin, vlast, religia (religioznyj i tserkonvnyj faktory vo vnutrennej politike sovetskogo gosudarstva v 1922-1953 gg.)* (Στάλιν, εξουσία, θρησκεία (θρησκευτικός και εκκλησιαστικός παράγοντες στην εσωτερική πολιτική του σοβιετικού κράτους τα χρόνια 1922-1953)), *Kuchkono pole*, Μόσχα, σ. 518.

⁵²¹ Άγνωστος συγγραφέας, «*Chramy Hersona*» («Οι εκκλησίες της Χερσώνας»), βλ. στην επίσημη ιστοσελίδα της Επαρχίας της Χερσώνας της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στον σύνδεσμο: <http://www.pravoslavie.ks.ua/rubric/prihody-eparhii/article/hramy-hersona> (25.07.2019)

⁵²² D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkon v XX veke*, ό.π., σ. 215.

⁵²³ Πρωθιερέας V. Tsyprin, (1994), *Istoria Russkoj Pravoslavnoj Tserkvi, 1917-1990*, ό.π., σ. 107· D. Vedeneev, (2016), *Ateisty v mundirah*, ό.π., σ. 65. Μολαταύτα, οι ερευνητές εκτιμούν ότι το ποσοστό των ενοριών που απέμειναν στην Ουκρανία ήταν πάνω από τον μέσο όρο της ΕΣΣΔ. Βλ. στο I.A. Kurlyndskij, (2011), *Stalin, vlast, religia*, ό.π., σ. 519.

Κιροβογράντ⁵²⁴, Βίννιτσα, Στάλινο, Μικολάγιβ, Σούμι, Καμινάνετς-Ποντίλσκι⁵²⁵ (σημ. νομός Χμελνίτσκι)⁵²⁶. Από μία εκκλησία μόνο λειτουργούσε στους νομούς Χάρκοβο, Πολτάβα⁵²⁷, Βοροσιλοβγράντ⁵²⁸ και Ζιτόμιρ⁵²⁹.

Πολλές ορθόδοξες εκκλησίες που ήταν ιστορικά μνημεία και αποτελούσαν εξαιρετικά δείγματα αρχιτεκτονικής έκλεισαν και μετατράπηκαν σε γραφεία, διάφορα καταστήματα, αθεϊστικά μουσεία κλπ. Για παράδειγμα, ένα από τα πρώτα μοναστήρια των Ανατολικών Σλάβων, το οποίο ιδρύθηκε το 1051 και αποτελούνταν αρχικά από τις σπηλιές στην υψηλή και απότομη όχθη του ποταμού Δνείπερου στο Κίεβο, αργότερα δε, τον 17 αι., απέκτησε το καθεστώς της Λαύρας, μετατράπηκε από τη σοβιετική εξουσία σε αθεϊστικό μουσείο⁵³⁰. Στη Συμφερούπολη, από τις πάνω από 20 εκκλησίες που λειτουργούσαν την τσαρική περίοδο, ανάμεσα στις οποίες ήταν μια λουθηρανική⁵³¹, το 1941 έμεινε μόνο ένα ξωκκλήσι στο νεκροταφείο⁵³². Μία από τις ορθόδοξες εκκλησίες της Συμφερούπολης μετατράπηκε αρχικά

⁵²⁴ Η άποψη του Β.Β. Σιντορένκο (V.V. Sidorenko) επιβεβαιώνεται από κάτοικο της πόλης και αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων, ο οποίος σε άρθρο του σημειώνει ότι, μετά την εγκαθίδρυση της εξουσίας τους, οι μπολσεβίκοι κατεδάφισαν τις εννέα Ορθόδοξες Εκκλησίες στο Κιροβογράντ. Όλοι οι ορθόδοξοι ιερείς, ανάμεσά τους και ο επίσκοπος Πάβελ Κόλοσοφ, συνελήφθησαν και πολλοί από αυτούς στάλθηκαν στη Σιβηρία. Οι εκκλησίες λεηλατήθηκαν και από αυτές κλάπηκαν διάφορα πολύτιμα αντικείμενα, όπως ασημένια εικονοστάσια, ασημένιες εικόνες και σταυροί, καθώς και τα ιερά σκεύη. Παρέμειναν μόνο τέσσερις μισοκατεστραμμένες και λεηλατημένες εκκλησίες. Βλ. στο Άγνωστος συγγραφέας, «My hochemo Boga» («Εμείς θέλουμε τον Θεό»), εφημερίδα *Ukrayinskiy golos* [Κιροβογράντ], φ. 1, 30.08.1941, σ. 3. Ωστόσο, σύμφωνα με άλλες πληροφορίες, μέσα στην πόλη πάντα ήταν ανοιχτή η λεγόμενη Ελληνική εκκλησία. Βλ. στο Λήμμα «Καθεδρικός ναός του Γενεσίου της Θεοτόκου (Ελληνική εκκλησία)» στην ιστοσελίδα της Κρατικής Βιβλιοθήκης για τα παιδιά του Κιροβογράντ στον σύνδεσμο: http://librarychl.kr.ua/kn_in/churches/kafedr-sobor-01.php (21.10.2020). Σημειωτέον ότι το 2016 η πόλη μετονομάστηκε σε Κροπιβνίτσκι.

⁵²⁵ Από το 1937 έως το 1954 ο νομός ονομαζόταν Καμινάνετς-Ποντίλσκι, που ήταν κεντρική πόλη του νομού, και στη συνέχεια μετονομάστηκε σε Χμελνίτσκι, που έγινε η νέα κεντρική πόλη του νομού.

⁵²⁶ V.V. Sidorenko, «Ruskaya Tserkon pod germanskim pravleniem vo vremya Vtoroj mirovoj vojny», ό.π.: D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkon v XX veke*, ό.π., σ. 168.

⁵²⁷ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 20, 25.12.1941, σ. 7.

⁵²⁸ V.V. Sidorenko, «Ruskaya Tserkon pod germanskim pravleniem vo vremya Vtoroj mirovoj vojny», ό.π.: D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkon v XX veke*, ό.π., σ. 168.

⁵²⁹ Άγνωστος συγγραφέας, «Chvala Bogu» («Δόξα τω Θεό»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 23, 27.12.1941, σ. 3.

⁵³⁰ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), *Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg»*, ό.π., σ. 269.

⁵³¹ Η λουθηρανική εκκλησία μετατράπηκε από τους μπολσεβίκους σε αντιθρησκευτικό μουσείο. Όλα τα αρχεία του μουσείου καταστράφηκαν πριν από την αποχώρηση των σοβιετικών στρατευμάτων το φθινόπωρο του 1941. Βλ. στο M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), *Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg»*, ό.π., σ. 304. Η συγκεκριμένη έκδοση περιέχει το πανομοιότυπο (facsimile) και τη ρωσική μετάφραση του εγγράφου. Οι παραπομπές γίνονται στο ρωσικό κείμενο.

⁵³² Άγνωστος συγγραφέας, «Svoboda religii, zamist profanatsii tserkon» (Η ελευθερία της θρησκείας έναντι του εξευτελισμού των εκκλησιών), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 37, 06.12.1942, σ. 4. Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 238 (306), έτος 2^ο, 08.12.1942, σ. 3.

σε συνεργείο και αργότερα σε κατοικία⁵³³. Σε ένα ορθόδοξο μοναστήρι εγκαταστάθηκε ο ραδιοφωνικός σταθμός και στην εκκλησιαστική ακαδημία η σχολή της Κομιντέρν⁵³⁴. Την ίδια μοίρα είχαν και 900 μοναστήρια⁵³⁵.

Εκτός αυτού, η σοβιετική εξουσία προέβαινε και σε φυσική εξόντωση ιερέων, στην οποία διακρίνονται καθαρά τουλάχιστον δύο κύματα: το πρώτο ακολούθησε αμέσως την Οκτωβριανή επανάσταση και το δεύτερο συμπίπτει με τις μεγάλες «εκκαθαρίσεις» των ετών 1937-1938. Σύμφωνα με τους καθηγητές Ορθόδοξου πανεπιστημίου του Αγίου Τύχωνα, από το τέλος του 1917 έως το 1919 στη Σοβιετική Ρωσία διώχθηκαν 20 χιλιάδες ιερείς και πιστοί, από τους οποίους εξοντώθηκαν 15 χιλιάδες ορθόδοξοι⁵³⁶, και από το 1930 έως το 1932 συνελήφθησαν 60 χιλιάδες ιερείς, από τους οποίους πέντε χιλιάδες σκοτώθηκαν⁵³⁷. Το 1937 αποτέλεσε το απόγειο των διωγμών στην ΕΣΣΔ. Μόνο από τον Αύγουστο έως τον Νοέμβριο του 1937 στην ΕΣΣΔ συνελήφθησαν 31.359 εκκλησιαστικοί λειτουργοί⁵³⁸. Τον Φεβρουάριο του 1938 ο λαϊκός κομισάριος (Υπουργός) των Εσωτερικών Ν. Γιεζόφ (1895-1940) επισκέφτηκε την Ουκρανία (ΟΥΣΣΔ) και παρατήρησε πως στη χώρα υπάρχουν πολλοί μοναχοί και 20 με 25 αρχιμανδρίτες εκτελούν ακόμη τα καθήκοντά του. Ως αποτέλεσμα, από τον Φεβρουάριο έως τον Μάιο του 1938 στην Ουκρανία υπήρχε μαζική εξόντωση των εκκλησιαστικών λειτουργών⁵³⁹. Σύμφωνα με μερικούς ερευνητές, από το τέλος του 1917 έως το τέλος της δεκαετίας του 1930 στην ΕΣΣΔ σκοτώθηκαν 42 χιλιάδες ορθόδοξοι ιερείς⁵⁴⁰. Σύμφωνα με αναφορές της εποχής, συνολικά στην Ουκρανία εκτελέστηκαν από τη σοβιετική εξουσία δώδεκα χιλιάδες ορθόδοξοι ιερείς⁵⁴¹.

⁵³³ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 303.

⁵³⁴ Άγνωστος συγγραφέας, «Svoboda religii, zamist profanatsii tserkon», ό.π., σ. 4. Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 238 (306), έτος 2^ο, 08.12.1942, σ. 3. Η Κομιντέρν ήταν η Τρίτη Διεθνής Ένωση των εθνικών κομμουνιστικών κομμάτων την περίοδο 1919 – 1943.

⁵³⁵ Άγνωστος συγγραφέας, «Religiya - orium dlya narodu!» («Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού!»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 184 (252), έτος 2^ο, 15.08.1942, σ. 5. Στο τέλος του 1920 οι σοβιετικές αρχές έκλεισαν 673 μοναστήρια από τα 1103 που υπήρχαν στην τσαρική Ρωσία. Βλ. στο M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkon v 20 veke*, ό.π., σ. 87.

⁵³⁶ M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkon v 20 veke*, ό.π., σ. 83. Σύμφωνα με τον J.A. McGuckin, από το 1917 έως το 1923 εκτελέστηκαν 28 επίσκοποι και 1400 ιερείς. Βλ. στο J.A. McGuckin, (2008), *The Orthodox Church*, ό.π., σ. 52.

⁵³⁷ M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkon v 20 veke*, ό.π., σ. 121.

⁵³⁸ I.A. Kurlyndskij, (2011), *Stalin, vlast, religia*, ό.π., σ. 516. Σύμφωνα με υπολογισμούς του Ντ. Ποσπελόφσκι, τη δεκαετία του 1930 στην ΕΣΣΔ συνελήφθησαν ή σκοτώθηκαν 30 με 35 χιλιάδες ιερείς. Βλ. στο D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkon v XX veke*, ό.π., σ. 170.

⁵³⁹ I.A. Kurlyndskij, (2011), *Stalin, vlast, religia*, ό.π., σ. 518.

⁵⁴⁰ D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkon v XX veke*, ό.π., σ. 168.

⁵⁴¹ Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 23 (50), 21.02.1942, σ. 1.

Επίσης, οι ιερείς στέλνονταν και σε στρατόπεδα εργασίας⁵⁴². Στο στρατόπεδο που λειτουργούσε δίπλα στη λίμνη Βαϊκάλη (το λεγόμενο Μπαμλάγκ) εργάζονταν 500 ιερείς, ανάμεσα στους οποίους ήταν 25 αρχιερείς⁵⁴³. Το 1938, σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας στην ΕΣΣΔ βρίσκονταν 10 χιλιάδες ιερείς διαφόρων θρησκευτικών ρευμάτων⁵⁴⁴. Σύμφωνα με έκθεση της επιτροπής του Βατικανού, από όλους τους ορθοδόξους ιερείς το 1939 έμεναν μόνο 107, οι οποίοι καταδικάστηκαν σε καταναγκαστικά έργα⁵⁴⁵. Όσον αφορά τους ιερείς άλλων χριστιανικών ρευμάτων, το 1938 στην ΕΣΣΔ υπήρχε μόνο ένας Λουθηρανός ιερέας και τρεις καθολικοί⁵⁴⁶.

2.1.2. Η απογραφή του 1937 και η εκτίμηση της αποτελεσματικότητας της σοβιετικής θρησκευτικής πολιτικής

Η θρησκευτική πολιτική των σοβιετικών αρχών στόχευε στην εξάλειψη της θρησκείας και στην εκρίζωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του λαού. Επομένως, βασιζόμενοι στην ανάλυση των διαθέσιμων δεδομένων και, κυρίως, των στοιχείων που αντλούμε από τις απογραφές πληθυσμού που διενεργήθηκαν στη Σοβιετική Ένωση, θα προβούμε στην εκτίμηση της αποτελεσματικότητας της θρησκευτικής πολιτικής των μπολσεβίκων. Τα αποτελέσματά της είναι κρίσιμα διότι μας επιτρέπουν να καταλάβουμε το ποσοστό των θρησκευόμενων ανθρώπων που υπήρχαν στη Σοβιετική Ένωση πριν την έναρξη του πολέμου με τη Γερμανία. Συνεπώς, η αποτελεσματικότητα της θρησκευτικής πολιτικής των μπολσεβίκων σχετίζεται άμεσα με την έξαρση της θρησκευτικής δραστηριότητας που παρατηρείται κατά τα χρόνια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία.

⁵⁴² J.A. McGuckin, (2008), *The Orthodox Church*, σ. 52.

⁵⁴³ Άγνωστος συγγραφέας, «Religiya - orium dlya narodu!» («Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού!»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 184 (252), έτος 2^ο, 15.08.1942, σ. 5.

⁵⁴⁴ Ως άνω.

⁵⁴⁵ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 15 (35), 12.04.1942, σ. 4. Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία, το 1941 στην ΕΣΣΔ υπήρχαν 5.665 ιερείς. Σε αυτούς δεν ανήκαν μόνο οι οπαδοί του πατριάρχη Τύχωνα, οι λεγόμενοι «τύχονοβτσί», αλλά και οι «ανανεωτιστές». Επίσης, σε αυτό τον αριθμό υπολογίζονται και οι ιερείς της Δυτικής Ουκρανίας και Δυτικής Λευκορωσίας – περιοχές που προσαρτήθηκαν το 1939 και όπου δεν έλαβαν χώρα μαζικοί διωγμοί των ιερέων. Βλ. στο D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkov n XX veke*, ό.π., σ. 169. Σύμφωνα με τον Ντ. Ποσπελόφσκι, ο αριθμός των ορθοδόξων ιερέων στην ΕΣΣΔ, πλην των περιοχών που προσαρτήθηκαν μετά το 1939, μειώθηκε κατά το 95%. Βλ. στον ίδιο.

⁵⁴⁶ Άγνωστος συγγραφέας, «Religiya - orium dlya narodu!» («Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού!»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 184 (252), έτος 2^ο, 15.08.1942, σ. 5.

Όπως είναι γνωστό, οι απογραφές αποτελούν ανεκτίμητο υλικό στις κοινωνιολογικές έρευνες. Επομένως, το αποτέλεσμα της θρησκευτικής πολιτικής την οποία εφάρμοζαν οι μπολσεβίκοι, δηλαδή η μέτρηση του ποσοστού των θρησκευόμενων ανθρώπων, μπορεί κάλλιστα να εξαχθεί από τα αποτελέσματα των απογραφών. Μέχρι την έναρξη του πολέμου με τη Γερμανία, στη Σοβιετική Ένωση διενεργήθηκαν συνολικά τρεις απογραφές πληθυσμού: το 1926, το 1937 και το 1939. Ωστόσο, τα αποτελέσματα της απογραφής του 1937 δηλώθηκαν επισήμως ως λανθασμένα και, για αυτό τον λόγο, το 1939 πραγματοποιήθηκε καινούρια απογραφή. Το 1937, μετά από είκοσι χρόνια προώθησης του αθεϊσμού, οι ιθύνοντες του Κομμουνιστικού Κόμματος, επιθυμώντας να επιβεβαιώσουν την απουσία θρησκευόμενων ατόμων και όντας βέβαιοι για τα αποτελέσματα, περιέλαβαν στα ερωτηματολόγια της απογραφής ερώτηση σχετική με τη θρησκεία⁵⁴⁷.

Σύμφωνα με την απογραφή του 1937 στη Σοβιετική Ένωση 55.277.649 άτομα δήλωναν θρησκευόμενα⁵⁴⁸. Αυτό αντιστοιχούσε στο 56,7% του συνολικού πληθυσμού άνω των 16 ετών⁵⁴⁹. Ως ορθόδοξοι δηλώθηκαν 41.621.572 άτομα, που αντιστοιχούσαν στο 75% όλων των θρησκευόμενων⁵⁵⁰. Σύμφωνα με τον ερευνητή Ι. Ντούντικ, η απογραφή του 1937 κηρύχθηκε άκυρη από τις σοβιετικές αρχές ακριβώς λόγω του υψηλού ποσοστού των θρησκευόμενων και της απώλειας πληθυσμού εξαιτίας του λιμού του 1932-1933⁵⁵¹.

Τα αποτελέσματα της απογραφής του 1937 επιβεβαιώνονται και από άλλα δεδομένα.

⁵⁴⁷ Συγκεκριμένα, η πέμπτη ερώτηση του ερωτηματολογίου ήταν διαμορφωμένη ως εξής: «Θρησκεία. Σε ποιο θρησκευτικό δόγμα ανήκει ή άθρησκος». Βλ. στο V.B. Zhyromskaya, I.N. Kiselev, J.A. Polyakov, (1996), *Polveka pod grifom «sekretno» : Vsesojuznaya perepis naseleniya 1937 goda* (Μισός αιώνας υπό τη σφραγίδα της άκρας μυστικότητας: απογραφή πληθυσμού του 1937 στην ΕΣΣΔ), Nauka, Μόσχα, σ. 7. Ίσως αυτή η ερώτηση εμφανίστηκε ύστερα από πρόταση του Στάλιν. Βλ. στο ίδιο, σ. 21.

⁵⁴⁸ Ως άνω, σ. 99.

⁵⁴⁹ Β. Φειδάς, (1988), *Εκκλησιαστική ιστορία της Ρωσίας (988-1988)*, ό.π., σ. 346· F. Corley, (1996), *Religion in the Soviet Union*, ό.π., σ. 117. Να προσθέσουμε ότι, σύμφωνα με την απογραφή του 1926, ο πληθυσμός της ΕΣΣΔ ανερχόταν σε 147 εκατ., ενώ σύμφωνα με την απογραφή του 1937 στην ΕΣΣΔ ζούσαν 162 εκατ. άνθρωποι. Βλ. στο V.B. Zhyromskaya, I.N. Kiselev, J.A. Polyakov, (1996), *Polveka pod grifom «sekretno»*, ό.π., σσ. 28, 31, 36.

⁵⁵⁰ V.B. Zhyromskaya, I.N. Kiselev, J.A. Polyakov, (1996), *Polveka pod grifom «sekretno»*, ό.π., σ. 99. Ως άθεοι δηλώθηκαν 42 εκατ., είτε το 43 % του πληθυσμού. Βλ. στον ίδιο, σσ. 100-101.

⁵⁵¹ I. Dudnik, «Vse perepisi naselenija v Ukraine : kartu, tsifry, mify» («Όλες οι απογραφές του πληθυσμού στην Ουκρανία : χάρτες, αριθμοί και μύθοι»), στον σύνδεσμο: <http://argumentua.com/stati/vse-perepisi-naseleniya-v-ukraine-karty-tsifry-i-mify> (18.09.2022)· V.B. Zhyromskaya, I.N. Kiselev, J.A. Polyakov, (1996), *Polveka pod grifom «sekretno»*, ό.π., σσ. 32, 96· F. Corley, (1996), *Religion in the Soviet Union*, ό.π., σ. 122. Παρά τη συνεχή εισροή πληθυσμού στην περιοχή του Ντονμπάς, ο συνολικός πληθυσμός της Ουκρανίας το 1937 συγκριτικά με το 1926 μειώθηκε κατά 1,9 %. Βλ. στο V.B. Zhyromskaya, I.N. Kiselev, J.A. Polyakov, (1996), *Polveka pod grifom «sekretno»*, ό.π., σ. 47. Στην επόμενη απογραφή του πληθυσμού, που πραγματοποιήθηκε το 1939, πλέον δεν υπήρχε ερώτηση για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Ωστόσο, πολλοί άνθρωποι, ειδικά μέλη των σεχτών, αρνούσαν να απαντάνε στις ερωτήσεις. Βλ. στο F. Corley, (1996), *Religion in the Soviet Union*, ό.π., σσ. 124-125. Σημειωτέον, ότι στην ΟΥΣΣΔ πέθαναν τέσσερα με δέκα εκατ. άτομα από την πείνα. Βλ. στο S.S. Montefiore, (2004), *Stalin. The Court of the Red Tsar*, Phoenix, Μεγάλη Βρετανία, σ. 88.

Με την προσάρτηση, το 1939, περιοχών που ανήκαν προηγουμένως στην Πολωνία, στην ΕΣΣΔ εμφανίστηκε ένας πανίσχυρος θεσμός: η Ουνιτική Εκκλησία. Σύμφωνα με μαρτυρίες της περιόδου εκείνης, οι πνευματικές αναζητήσεις των ανθρώπων που ζούσαν στη Σοβιετική Ουκρανία, των λεγόμενων «Σοβιετικών», ήταν τόσο υψηλές, που παρουσιάστηκαν χιλιάδες κρυφοί και φανεροί επισκέπτες της Ουνιτικής Εκκλησίας, οι οποίοι κινδύνευαν συχνά να χάσουν την εργασία τους ή την ατομική τους ελευθερία⁵⁵². Φανερά ή κρυφά οι «Σοβιετικοί» στις ελληνο-καθολικές εκκλησίες παντρεύονταν, βάπτιζαν τα παιδιά τους, λάμβαναν μέρος στις θρησκευτικές εορτές. Σύμφωνα με τον αρθρογράφο, αυτή η μαζική επιστροφή των ανθρώπων στην Εκκλησία σήμαινε την πλήρη αποτυχία της σοβιετικής αντιθρησκευτικής πολιτικής⁵⁵³. Ευρείες ήταν και οι κοινωνικές ομάδες που στρέφονταν προς την Εκκλησία. Στις ελληνο-καθολικές εκκλησίες πήγαιναν και έστελναν γράμματα στρατιώτες, άνθρωποι από τα κολχός και από τα στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας στη Σιβηρία. Οι άνθρωποι ήθελαν να προμηθευτούν βιβλία προσευχών και της χριστιανικής απολογητικής, χριστιανικά εικονίδια και ημερολόγια. Επίσης, όλοι τους ζητούσαν από τους ιερείς να προσευχηθούν για τους εαυτούς τους, τους «άθεους» από την Ανατολική Ουκρανία⁵⁵⁴.

2.2. Διατήρηση της ορθόδοξης πίστης του ντόπιου πληθυσμού

Παρά το γεγονός ότι εκ πρώτης όψεως η μελέτη του ζητήματος της διατήρησης της ορθόδοξης πίστης του ντόπιου πληθυσμού δεν σχετίζεται άμεσα με το θέμα της παρούσας εργασίας, η ενασχόληση με τη συγκεκριμένη προβληματική έχει καθοριστική σημασία για την κατανόηση της θρησκευτικής πολιτικής των γερμανικών αρχών στην Ουκρανία. Όπως είναι γνωστό, ο καθορισμός μιας πολιτικής που αποσκοπεί στην επιρροή και στη ρύθμιση συγκεκριμένων κοινωνικών ζητημάτων δεν είναι εφικτός, ουσιαστικά, χωρίς τον επακριβή προσδιορισμό του βαθμού της υποδοχής, εκ μέρους της κοινωνίας, των προωθούμενων διοικητικών μεταρρυθμίσεων. Συνεπώς, το ζήτημα της διατήρησης της ορθόδοξης πίστης του ντόπιου πληθυσμού είχε εξέχουσα σημασία για την υλοποίηση της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής στην Ουκρανία.

---

⁵⁵² J. Filchyn, «Ukrayinska Tserkva za Bolshevykiv» («Η Ουκρανική Εκκλησία την περίοδο των μπολσεβίκων»), εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ] [γερμ. «Ukrainische Tägliche Nachrichten». Organ der Stadtverwaltung Lemberg], φ. 37, έτος 1^ο, 17.08. 1941, σ. 3.

⁵⁵³ Ως άνω.

⁵⁵⁴ Ως άνω.

Το συγκεκριμένο ζήτημα έχει προσελκύσει μεγάλο ενδιαφέρον από την πλευρά των ιστορικών, εξαιτίας της θρησκευτικής πολιτικής των μπολσεβίκων. Όπως αναφέραμε προηγουμένως, η πολιτική ηγεσία της ΕΣΣΔ προωθούσε τον αθεϊσμό, που προϋπέθετε την άρνηση της πίστης στην ύπαρξη θεού. Πρακτικά, η πολιτική του αθεϊσμού, όπως αυτή υλοποιήθηκε στην ΕΣΣΔ, σήμαινε το κλείσιμο και, πολλές φορές, την κατεδάφιση των ορθοδόξων εκκλησιών, την εκτέλεση και τη φυλάκιση των κληρικών, την αποτροπή των επισκέψεων στις εναπομείνουσες εκκλησίες και την απαγόρευση της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων στον δημόσιο και στον ιδιωτικό χώρο⁵⁵⁵. Σχετικά με αυτή την πολιτική, η οποία άρχισε να υλοποιείται ήδη από το 1917, τίθεται το ζήτημα κατά πόσο επηρεάστηκε ή μεταβλήθηκε το θρησκευτικό φρόνημα του ντόπιου πληθυσμού.

Αρκετοί μελετητές οι οποίοι ασχολούνται με την ιστορία της Ουκρανίας της συγκεκριμένης εποχής, όπως οι Κ. Μπέρκχοφ, Μ.Β. Σκαρόφσκι, Β. Αλεξέγεφ και Θ. Σταύρου, αναφέρονται, στις μελέτες τους, στο φαινόμενο της θρησκευτικής αναβίωσης που παρατηρείται στην Ουκρανία την περίοδο της γερμανικής κατοχής⁵⁵⁶. Ένα ζήτημα που προκύπτει είναι το σε ποιον παράγοντα οφείλεται το φαινόμενο της θρησκευτικής αναβίωσης – στα διοικητικά μέτρα των γερμανικών αρχών⁵⁵⁷ ή στην αναποτελεσματική δράση των σοβιετικών αρχών, οι οποίες, παρά τα σκληρά μέτρα τους, δεν κατάφεραν να ξεριζώσουν την ορθόδοξη χριστιανική πίστη. Η μελέτη του ζητήματος της διατήρησης ορθόδοξης πίστης του ντόπιου πληθυσμού, ιδίως τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής, θα μπορούσε να δώσει απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα.

Καταλαμβάνοντας την Ουκρανία, οι Γερμανοί εισήγαγαν νέα διοικητικά μέτρα, τα οποία έφεραν ριζικές αλλαγές στο υφιστάμενο καθεστώς. Για παράδειγμα, στις 19 Οκτωβρίου 1941 στο Σούμι, δηλαδή δέκα μέρες μετά από την κατάληψη της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα, ανάμεσα στα πρώτα διοικητικά μέτρα που ανήγγειλε η νέα εξουσία, παράλληλα

⁵⁵⁵ Για παράδειγμα, οι δημόσιοι λειτουργοί έπρεπε να καταστρέψουν εικόνες που είχαν στα σπίτια τους. Στην περίπτωση της φανέρωσης της χριστιανικής πίστης εκ μέρους τους, θα έχαναν τη θέση τους. Βλ. στο S. Baran-Butovich, «Nashi hrystiyanski svyata» («Οι δικές μας θρησκευτικές εορτές»), εφημερίδα *Ukrayinske Polissya* [Τσερνίχιβ] [«Το ουκρανικό Πολίτσια»], 04.01.1942, μέρος 2 (21), σ. 2.

⁵⁵⁶ Κ. Berkhoff, (2004), *Harvest of despair*, ό.π., σσ. 239-240· Μ.Β. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v 20 veke*, ό.π., σ. 157· Β. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1982, φ. 17, σ. 114.

⁵⁵⁷ Σύμφωνα με τον Μ.Β. Σκαρόφσκι, πριν την επίθεση στην ΕΣΣΔ, οι Ναζί γνώριζαν για τη θρησκευτική κατάσταση που υπήρχε στη χώρα και σχεδίαζαν να την εκμεταλλευτούν προς όφελός τους. Βλ. στο Μ.Β. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v 20 veke*, ό.π., σ. 158.

με την ελεύθερη διεξαγωγή του εμπορίου, ήταν και η «ελευθερία» της πίστης»⁵⁵⁸. Συνεπώς, με την εισβολή των Γερμανών, οι οποίοι τόνιζαν το γεγονός ότι πλέον οι κάτοικοι της Ουκρανίας ήταν ελεύθεροι να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα⁵⁵⁹, οι άνθρωποι άρχισαν να εκδηλώνουν ξανά στοιχεία της θρησκευτικής τους ταυτότητας στην καθημερινότητά τους. Σημειωτέον πως αυτή η εξωτερίκευση της θρησκευτικής ταυτότητας και οι συνακόλουθες εκδηλώσεις άρχισαν να εμφανίζονται αμέσως μετά την εγκαθίδρυση της γερμανική εξουσίας στη χώρα.

Ενδεικτικό γνώρισμα των διεργασιών που συντελούνταν στον θρησκευτικό τομέα αποτελούν οι απόψεις περί θρησκείας από άτομα που ζούσαν κατά τη διάρκεια της κατοχής και ήταν αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων. Όπως αναφέρει ένας άγνωστος συγγραφέας στο Κιροβογράντ, τον Αύγουστο του 1941, σε άρθρο του με τον χαρακτηριστικό τίτλο «Εμείς θέλουμε τον Θεό», όσο η σοβιετική εξουσία προσπαθούσε να υποτάξει πνευματικά τους Ουκρανούς, εκείνοι, είτε ήταν εργάτες, είτε αγρότες, είτε ελεύθεροι επαγγελματίες, πίστευαν στον Θεό προηγουμένως, πιστεύουν τώρα και θα συνεχίσουν να πιστεύουν και στο μέλλον⁵⁶⁰. Την άποψη ότι, παρ' όλους τους διωγμούς των μπολσεβίκων, οι άνθρωποι κατάφεραν να διατηρήσουν την πατρογονική ορθόδοξη πίστη υποστήριζαν αρκετοί συγγραφείς και αρθρογράφοι, αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων⁵⁶¹. Την ίδια άποψη εξέφραζαν και οι

⁵⁵⁸ «Εκκληση προς όλους τους κατοίκους της πόλης Σούμι», εφημερίδα *Sumskiy visnyk* [Σούμι], φ. 1, 19.10.1941, σ. 1.

⁵⁵⁹ Χαρακτηριστική είναι η υποδοχή των Γερμανών στρατιωτών κατά την είσοδό τους στο Κιροβογράντ. Στην άκρη της πόλης, στις 4 Αυγούστου 1941, ο ντόπιος πληθυσμός, φορώντας ουκρανικές λαϊκές ενδυμασίες, έστρωσε στο χώμα χαλιά και περίμενε τους Γερμανούς στρατιώτες με λουλούδια. Όταν εκείνοι εμφανίστηκαν, βγήκαν μπροστά οι γέροι και, σύμφωνα με το παλιό λαϊκό έθιμο, τους καλωσόρισαν με ψωμί κι αλάτι. Έπειτα, ένας γερμανικός αξιωματούχος απευθύνθηκε στους παρευρισκόμενους στην ουκρανική γλώσσα και τους είπε πως οι μπολσεβίκοι επί 24 χρόνια τους εκμεταλλεύονταν, τους εκτελούσαν, τους έστελναν στη Σιβηρία και τους απαγόρευαν να προσεύχονται στον Θεό. Πλέον είναι ελεύθεροι να ζουν και να εργάζονται. Βλ. στο Άγνωστος συγγραφέας, «My vitaly hlibom i silyu» («Εμείς καλωσορίσαμε με ψωμί κι αλάτι»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 1, 30.08.1941, σ. 2.

⁵⁶⁰ Άγνωστος συγγραφέας, «My hochemo Boga» («Εμείς θέλουμε τον Θεό»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 1, 30.08.1941, σ. 3.

⁵⁶¹ A. Kulenko, «Lyudy zadovoleni» («Οι άνθρωποι ευχαριστημένοι»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 12, 08.10.1941, σ. 4· Rachkovskiy, «Pro vidkryttya tserkon» («Για το άνοιγμα των εκκλησιών»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 12, έτος 1^ο, 21.10.1941, σ. 2· Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 47, έτος 1^ο, 03.12.1941, σ. 3· Άγνωστος συγγραφέας, «Narodna vira v christa – bezsmertna» («Η πίστη του λαού στον Χριστό είναι αιώνια»), εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 2 (17), έτος 1^ο, 15.01.1942, σ. 1· Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 8 (28), 22.02.1942, σ. 4· P.T. Bajbak, «Smoloskyp OUN na Slobozhanschyni» («Ο φάκελος της ΟΟΥΝ στη Σλομποδική Ουκρανία»), στο *On the call of Kiev*, ό.π., σ. 274.

Γερμανοί⁵⁶². Αξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι μερικοί από τους συγγραφείς μιλούν ανοιχτά για τη θρησκευτική αναβίωση που παρατηρούσαν γύρω τους⁵⁶³.

Αυτή η ορθόδοξη πίστη, η οποία παρέμεινε σχεδόν αδρανής πάνω από δύο δεκαετίες σοβιετικής εξουσίας, με την εισβολή των Γερμανών άρχισε να εκδηλώνεται και εξωτερικεύεται με αυθόρμητο τρόπο. Για παράδειγμα, στις 12 Οκτωβρίου 1941 στο Ντιπροπετρόφσκ, ο καθολικός στρατιωτικός ιερέας πραγματοποίησε λειτουργία για τους Ούγγρους στρατιώτες στην ορθόδοξη εκκλησία της Αγίας Τριάδας. Όταν οι κάτοικοι της πόλης άκουσαν την προσευχή, μπήκαν μέσα στην εκκλησία και παρακολούθησαν τη λειτουργία. Οι παρευρισκόμενοι ντόπιοι ήταν τόσοι που, όταν ο στρατιωτικός ιερέας ρωτήθηκε γιατί δεν είχε ανακοινώσει εκ των προτέρων την τέλεση της λειτουργίας, απάντησε ότι σε αυτή την περίπτωση δεν θα έμενε χώρος στην εκκλησία για τους στρατιώτες⁵⁶⁴. Ο Φ. Χέγιερ, μάρτυρας των γεγονότων, αναφέρει ότι οι πρώτες λειτουργίες τελέστηκαν αμέσως μετά την κατάληψη της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα⁵⁶⁵.

Εκτός από τη στροφή προς τον Θεό στις δύσκολες στιγμές της ζωής και την καθημερινή αναφορά του ονόματός του, στις στήλες των εφημερίδων άρχισαν να δημοσιεύονται προσευχές καθώς και άρθρα αφιερωμένα σε διάφορες θρησκευτικές γιορτές και στα λαϊκά ουκρανικά έθιμα που τις συνόδευαν⁵⁶⁶. Ήδη στις 30 Αυγούστου 1941 στο Κιροβογράντ βγήκε το πρώτο φύλλο της εφημερίδας «Ουκρανίνσκι γκόλος» (*Ukrayinskyi golos*, που μεταφράζεται ως «Η ουκρανική φωνή»), όπου στην πρώτη σελίδα δημοσιεύτηκε λαϊκή προσευχή⁵⁶⁷. Επίσης, στην ίδια εφημερίδα δημοσιεύτηκε το ημερολόγιο των θρησκευτικών εορτών για τον Σεπτέμβριο του 1941, όπου δίπλα στους ορθόδοξους μάρτυρες –Σλάβους και Έλληνες– αναφέρονταν και αντίστοιχοι Λατίνοι μάρτυρες⁵⁶⁸. Σημειωτέον, πως οι στίχοι και τα αφιερωμένα στα

⁵⁶² Document 102-R, IMT, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnyh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 41.

⁵⁶³ Άγνωστος συγγραφέας, «Chvala Bogu» («Δόξα τω Θεό»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 23, 27.12.1941, σ. 3.

⁵⁶⁴ Να προσθέσουμε πως, μετά τη λήξη της λειτουργίας, οι ντόπιοι τραγούδησαν με την εκκλησιαστική χορωδία. Βλ. στο A. Stankevych, «Persha vidprava v Troyitskomu sobori» («Η πρώτη λειτουργία στο ναό της Αγίας Τριάδας»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 14, έτος 1^ο, 25.10.1941, σ. 2.

⁵⁶⁵ F. Heyer, (1953), *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine, von 1917 bis 1945*, Κολωνία-Μπράουνσφελντ, σ. 170.

⁵⁶⁶ Ολόκληρα τεύχη περιοδικών αφιερώνονταν στον εορτασμό των θρησκευτικών εορτών, ιδίως των μεγάλων, όπως τα Χριστούγεννα. Για παράδειγμα, στο εορταστικό τεύχος της εφημερίδας στο Λουτσκ δημοσιεύτηκαν πολλά άρθρα που μνημόνευαν παλιά ουκρανικά λαϊκά έθιμα τα οποία σχετίζονται με τον εορτασμό των Χριστουγέννων. Βλ. στην εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Λουτσκ], φ. 2 (69), έτος 3^ο, 07.01.1943.

⁵⁶⁷ Εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 1, 30.08.1941, σ. 1.

⁵⁶⁸ Ως άνω, σ. 3. Σημειωτέον πως η ίδια εφημερίδα συνέχιζε και αργότερα να δημοσιεύει άρθρα αφιερωμένα στην ιστορία της Εκκλησίας και στην Ορθοδοξία. Για παράδειγμα βλ. το άρθρο Άγνωστου συγγραφέα «Ο λαός και η Εκκλησία», εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 22, 12.11.1941, σ. 4.

θρησκευτικά θέματα άρθρα συνέχιζαν να δημοσιεύονται καθ' όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής⁵⁶⁹.

Ανάμεσα στις πιο συνήθεις πράξεις θρησκευτικού χαρακτήρα που έλαβαν χώρα μετά την έλευση των Γερμανών συγκαταλέγονταν πρωτίστως η επαναφορά, στα σπίτια, των ιερών κειμηλίων (π.χ. εικόνων, σταυρών, συναξαριών των προσευχών), τα οποία σε αρκετές περιπτώσεις, παρά τις επίσημες επιταγές της σοβιετικής εξουσίας, όχι μόνο δεν είχαν καταστραφεί, αλλά είχαν διασωθεί παραμένοντας κρυμμένα στα υπόγεια των σπιτιών επί είκοσι χρόνια⁵⁷⁰. Για παράδειγμα, η τοποθέτηση των εικόνων στα σπίτια, πριν τον πόλεμο, απαγορευόταν από τη σοβιετική εξουσία. Ωστόσο, με την έλευση των κατακτητών και των δυσκολιών που σημάδεψαν την αρχή της κατοχής, όπως η έλλειψη εργασίας και τροφίμων ή η αγωνία για τα μέλη της οικογένειας που είχαν ακολουθήσει τον Κόκκινο Στρατό, οι άνθρωποι στράφηκαν στον Θεό και άρχισαν να προσεύχονται. Μετά την εισβολή των Γερμανών, οι εικόνες επανήλθαν μαζικά σε σπίτια χωριών, τοποθετούμενες σε περίοπτη θέση, όπως αναφέρουν πολλοί επισκέπτες – και Σοβιετικοί αντάρτες και Γερμανοί στρατιώτες⁵⁷¹.

Ωστόσο, αυτή η τάση της επανατοποθέτησης των εικόνων στα σπίτια δεν ήταν εμφανής μόνο στον αγροτικό πληθυσμό, αλλά χαρακτήρισε και τους κατοίκους των πόλεων, οι οποίοι επηρεάστηκαν περισσότερο την αθεϊστική πολιτική των ηγετών του Κομμουνιστικού Κόμματος. Για παράδειγμα, με την εισβολή των Γερμανών οι κάτοικοι του Κίεβου ξανάβαλαν τις εικόνες μέσα στα διαμερίσματά τους και άρχισαν να προσεύχονται⁵⁷². Επίσης, όποιοι είχαν κρυμμένα ιερά βιβλία, όπως το Ευαγγέλιο, ξανάρχιζαν να τα διαβάζουν⁵⁷³. Με τα ιερά κειμήλια, τα οποία παρέμεναν επί καιρό κρυμμένα μέσα στα σπίτια των ανθρώπων, διακοσμούσαν και οι εκκλησίες, που άνοιξαν με την εισβολή των Γερμανών⁵⁷⁴. Για παράδειγμα, στο χωριό Σάβιντσι του νομού Καμινιέτς-Ποντίλσκι, οι χωρικοί ανοικοδόμησαν την εκκλησία του Αγίου Νικολάου, η οποία είχε μετατραπεί σε λέσχη από τους Σοβιετικούς. Οι κάτοικοι του χωριού έφεραν από τα σπίτια τους διάφορα αντικείμενα, όπως χαλιά, τη Βίβλο

⁵⁶⁹ Oksana Ozerska, Στην εκκλησία (στοίχος), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 10, 28.06.1942, σ. 4.

⁵⁷⁰ A. Kulenko, «Lyudy zadovoleni», εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 12, 08.10.1941, σ. 4.

⁵⁷¹ A.F. Fedorov, (1981), *Posledniaja zima* (Ο τελευταίος χειμώνας), *Sovetskij pisatel*, Μόσχα, σ. 40· H. Pabst, (2004), *Dnevnik nemetskogo soldata. Voennye bydni na Vostochnom fronte. 1941-1943* (Το ημερολόγιο του Γερμανού στρατιώτη. Η στρατιωτική καθημερινότητα στο Ανατολικό μέτωπο. 1941-1943), *Tsenropoligraf*, Μόσχα, σσ. 34, 46.

⁵⁷² D. Malakov, (2002), *Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah*, ό.π., σ. 133.

⁵⁷³ A. Tsessarskij, (1956), *Zapiski partizanskogo vracha*, ό.π., σ. 167.

⁵⁷⁴ Άγνωστος συγγραφέας, «Vidbudova tserkvy» («Η ανοικοδόμηση της εκκλησίας»), εφημερίδα *Nove ukrayinske slovo* [Κίεβο] [«Νέα ουκρανική λέξη»], 18.12.1941, φ. 4, σ. 4.

και την εικόνα του Αγίου Νικολάου, για να στολίσουν την εκκλησία⁵⁷⁵. Σε αναφορά του ο προϊστάμενος της αστυνομίας ασφαλείας και της Ες Ντε (IV A I) σημείωνε ότι σε μερικά χωριά, εντός λίγων ωρών μετά την εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων, οι κάτοικοι είχαν καθαρίσει την εκκλησία, η οποία χρησιμοποιούνταν προηγουμένως ως σιταποθήκη, και την είχαν στολίσει με τις επιχρυσωμένες εικόνες⁵⁷⁶.

Αμέσως μετά την εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων, οι κάτοικοι της χώρας άρχισαν να ανακατασκευάζουν τις κατεστραμμένες εκκλησίες⁵⁷⁷. Η ανακαίνιση, όπως και η μετέπειτα συντήρηση των εκκλησιών, γίνονταν με τα χρήματα των πιστών⁵⁷⁸. Τον Οκτώβριο του 1941 οι κάτοικοι της πόλης Μπίλα Τσέρκβα και των γύρω χωριών επιδόθηκαν με ζήλο στην ανακαίνιση των εκκλησιών. Σε αυτό το έργο διακρίθηκε ιδιαίτερος η κοινότητα των πιστών του χωριού Ζαρίτσια, η οποία συγκέντρωσε δεκάδες χιλιάδες ρούβλια, πραγματοποιώντας καθολική ανακαίνιση στην εκκλησία. Η πρώτη Θεία Λειτουργία στον ναό προγραμματίστηκε για την 25η Οκτωβρίου 1941⁵⁷⁹. Το 1942, στο Κίεβο, στην κατεστραμμένη από τη σοβιετική εξουσία Μονή του Αγίου Μιχαήλ, που χρονολογούνταν από τον 12-13ο αι. και διέθετε επιχρυσωμένο τρούλο, δούλευαν μόνο 14 μοναχοί, οι οποίοι προσπαθούσαν να ανοικοδομήσουν τη μεγάλη εκκλησία από όσες πέτρες είχαν απομείνει στον τόπο⁵⁸⁰.

Σε περιπτώσεις όπου κάποιο μέρος δεν διέθετε προηγουμένως εκκλησία, οι κάτοικοι εκδήλωναν την επιθυμία να την αποκτήσουν, όπως συνέβη στην κωμόπολη Σολόνε του νομού Ντιπροπετρόφσκ. Αφού πρώτα εξασφάλισαν άδεια ώστε να ιδρύσουν εκκλησία, οι κάτοικοι του χωριού άρχισαν να συγκεντρώνουν χρήματα για την ανέγερσή της⁵⁸¹. Στην πόλη Ντιπροπετρόφσκ υπήρχε νεκροταφείο εντός του οποίου βρισκόταν η εκκλησία της Ανάστασης, η οποία είχε καταστραφεί από τους μπολσεβίκους. Με την εισβολή των Γερμανών

⁵⁷⁵ V. Chashnavskij, «U vidnovlenij tserkvi» («Στην ανανεωμένη εκκλησία»), εφημερίδα *Podolyanin* [Καμιανέτς-Ποντίλσκι], φ. 32, 12.04.1942, σ. 4.

⁵⁷⁶ V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah*. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945), ό.π., τ. 1, σ. 275.

⁵⁷⁷ A. Stankevych, «Persha vidprava v Trojitskomu sobori» («Η πρώτη λειτουργία στο ναό της Αγίας Τριάδας»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 14, έτος 1^ο, 25.10.1941, σ. 2.

⁵⁷⁸ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 122.

⁵⁷⁹ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 3, έτος 1^ο, 24.10.1941, σ. 2.

⁵⁸⁰ Εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 210 (657), έτος 3^ο, 23.09.1942, σ. 2. Να σημειώσουμε ότι το μοναστήρι περατώθηκε μόλις το 1997-1998.

⁵⁸¹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 39, έτος 1^ο, 23.11.1941, σ. 4. Συνολικά, τον Μάρτιο του 1942, μόνο στον δήμο Σολόνε λειτουργούσαν έξι εκκλησίες, οι οποίες ανακαινίστηκαν με τα χρήματα των κατοίκων. Σε μια εκκλησία (Σούρσκο-Μιχάλιβσκα) οι θείες λειτουργίες πραγματοποιούνταν στην ουκρανική γλώσσα. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 66 (134), έτος 2^ο, 20.03.1942, σ. 2.

ο πρώην προϊστάμενος της εκκλησίας, που ζούσε κοντά, απευθύνθηκε στους κατοίκους και με τη βοήθειά τους χτίστηκε μια καινούρια εκκλησία. Τον Δεκέμβριο του 1941 ο ιερέας Αλέξιος Καπουστιάνσκι πραγματοποίησε την πρώτη λειτουργία⁵⁸².

Σε μερικές περιπτώσεις, η επιθυμία των ανθρώπων να φτιάξουν μια εκκλησία ήταν τόσο δυνατή που την εγκαινιάζαν σε μονοκατοικίες έως ότου να χτιστεί μια κανονική εκκλησία. Για παράδειγμα, η θρησκευτική ομάδα (ή κοινότητα) του χωριού Τσετσελίβκα στον νομό του Ντινπροπετρόφσκ έλαβε την άδεια των γερμανικών αρχών να ιδρύσει την εκκλησία του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών, οι άνθρωποι χρησιμοποιούσαν ως εκκλησιαστικό χώρο ένα σπίτι, το οποίο είχαν αγιάσει στις 31 Ιανουαρίου 1942 και στο οποίο τελούσαν τη Θεία Λειτουργία⁵⁸³. Εφόσον στο χωριό Βελίκι Μπαγκάτσκι, κοντά στο Μίργκοροντ (νομός Πολτάβα), δεν υπήρχε κανένας εκκλησιαστικός χώρος, διότι επί της σοβιετικής εξουσίας είχαν καταστραφεί δύο ορθόδοξες εκκλησίες, μερικοί κάτοικοι του χωριού που ήταν οργανωμένοι στη θρησκευτική κοινότητα βρήκαν αρχικά έναν χώρο να γιορτάσουν τα πρώτα Χριστούγεννα. Έπειτα, ξεκίνησαν οι εργασίες για την ανέγερση νέας εκκλησίας⁵⁸⁴.

Οι μαζικές θρησκευτικές προσευχές, οι οποίες ήταν διαδεδομένες στην τσαρική Ρωσία, επανεμφανίστηκαν τα χρόνια της γερμανικής κατοχής. Οι συναθροίσεις του λαού και οι μαζικές προσευχές ανέκαθεν πραγματοποιούνταν σε στιγμές μεγάλου κινδύνου, ο οποίος απειλούσε με εξαφάνιση όλη την κοινότητα. Είναι γνωστό ότι, με την έναρξη του πολέμου, οι κάτοικοι μερικών πόλεων, φοβούμενοι τους επικείμενους βομβαρδισμούς της γερμανικής αεροπορίας, μαζεύονταν στην κεντρική πλατεία της πόλης και προσεύχονταν από κοινού για την αποφυγή της συμφοράς. Τέτοιες μαζικές προσευχές πραγματοποιήθηκαν στην πόλη Σούμι και σε αυτές αποδίδεται το γεγονός ότι τα βασικά κτίρια της πόλης, χτισμένα από τους ευεργέτες της πόλης και κυρίως από την οικογένεια Χαριτόνενκο κατά τον 19ο αι., παρέμειναν αλώβητα κατά τη διάρκεια των γερμανικών αεροπορικών επιθέσεων⁵⁸⁵.

Αναβίωσαν, ακόμα, πατροπαράδοτες χριστιανικές τελετές. Για παράδειγμα, στο χωριό Γκρόμι, δίπλα στην Ούμαν, κατά τα Θεοφάνια στήθηκε τράπεζα πάνω στην οποία

⁵⁸² Να προσθέσουμε πως στην εκκλησία μαζευόταν πολύς κόσμος. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 3 (71), έτος 2^ο, 04.01.1942, σ. 2.

⁵⁸³ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 31 (99), έτος 2^ο, 07.02.1942, σ. 2.

⁵⁸⁴ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 6 (12), έτος 2^ο, 17.01.1942, σ. 1.

⁵⁸⁵ Αυτή η πληροφορία αναφέρθηκε στην ερευνήτρια από τις γυναίκες εκκλησιαστικές λειτουργούς της εκκλησίας του Αγίου Πέτρου και Παύλου στον χώρο του νεκροταφείου στο Σούμι, οι οποίες, ωστόσο, ήθελαν να παραμείνουν ανώνυμες.

τοποθετήθηκαν Ευαγγέλιο, Σταυρός και κύπελλο, όλα λαξεμένα από πάγο. Από πάγο, επίσης, φτιάχτηκαν και μεγάλοι σταυροί, οι οποίοι τοποθετήθηκαν σε κολόνες. Σύμφωνα με τον επιστάτη του χωριού, το πλήθος συγκεντρωμένων στην τελετή ήταν μεγαλύτερο και από την τσαρική εποχή⁵⁸⁶. Χιλιάδες κάτοικοι του Μίργκοροντ, κατά τον εορτασμό των Θεοφανίων το 1942, κατέβηκαν στον ποταμό Χορόλ, όπου βρισκόταν σταυρός από πάγο, στολισμένος με έλατο. Η νεολαία, που για πρώτη φορά βρισκόταν σε παρόμοια τελετή, ήταν κατενθουσιασμένη⁵⁸⁷. Σαν τον παλιό καιρό, οι άνθρωποι γύρισαν στο σπίτι με αγιασμένο νερό.

Παρά το γεγονός ότι ο νόμος της 30 Ιουλίου 1918 απαγόρευε την κρούση της καμπάνας, η οποία αντιπροσώπευε το σήμα του ύψιστου κινδύνου –το λεγόμενο ναμπάτ–, το εν λόγω έθιμο επανεμφανίστηκε στα χρόνια της κατοχής. Για παράδειγμα, όταν οπλισμένοι άντρες πλησίαζαν το χωριό Κρέντα Σλόμποδα, οι κάτοικοι του άρχισαν να χτυπάνε τις καμπάνες της εκκλησίας, που εξέπεμπαν το σήμα κινδύνου, και άναψαν μια μεγάλη φωτιά, η οποία φώτιζε όλο το χωριό. Όταν κατάλαβαν ότι είναι Σοβιετικοί αντάρτες της ομάδας του Γ. Μέλνικ, τότε σταμάτησαν να χτυπάνε τις καμπάνες και τους άφησαν να περάσουν από το χωριό⁵⁸⁸.

Ένα άλλο γνώρισμα της θρησκευτικής ζωής που άρχισε να εκδηλώνεται με τη γερμανική εισβολή είναι το στήσιμο εκκλησιαστικών μνημείων και η ανάληψη πρωτοβουλιών από τους κατοίκους σχετικά με διάφορα εκκλησιαστικά θέματα. Για παράδειγμα, στην τοπική εφημερίδα της Πολτάβας δημοσιεύτηκε άρθρο όπου αναφερόταν η πρόταση να αντικατασταθεί το μνημείο στον τάφο του μεγάλου Ουκρανού συγγραφέα Ι. Κοτλιαρέφσκι⁵⁸⁹ με χριστιανικό σταυρό. Τον Αύγουστο του 1942 στο χωριό Ν. Πογκορίλα του νομού Βίννιτσα, στην επέτειο της «απελευθέρωσης» της χώρας από τους μπολσεβίκους και της επιστροφής της δυνατότητας να προσεύχονται ελεύθερα, οι κάτοικοι του χωριού, παρουσία πλήθους κόσμου, έστησαν μνημείο σε μορφή Σταυρού⁵⁹⁰.

⁵⁸⁶ Να προσθέσουμε ότι το εν λόγω θέαμα επισκέφτηκαν και πολλοί Γερμανοί και Ούγγροι στρατιώτες. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 8 (28), 22.02.1942, σ. 4.

⁵⁸⁷ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 7 (13), έτος 2^ο, 21.01.1942, σ. 1.

⁵⁸⁸ J.I. Melnik, (2006), 554 dnia partizanskoj vojny: dnevnik, dokumenty (554 μέρες του ανταρτικού αγώνα: ημερολόγιο, έγγραφα), Μόσχα, σ. 115.

⁵⁸⁹ L. Zamlynskyi, «Zaminitu p'jedestal hrestom» («Να αντικαταστήσουμε το μνημείο με τον σταυρό»), εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 58 (76), 26.06.1942, σ. 4. Ο Ι. Κοτλιαρέφσκι (1769-1883) γεννήθηκε και απεβίωσε στην Πολτάβα. Τα δράματά του ήταν πολύ δημοφιλή και ανεβάζονταν συνεχώς στη σκηνή κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής.

⁵⁹⁰ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 185 (253), έτος 2^ο, 18.08.1942, σ. 3.

Οι άνθρωποι άρχισαν επίσης να ενώνονται αυθόρμητα σε θρησκευτικές κοινότητες με σκοπό τη διατήρηση της ορθόδοξης πίστης. Αυτό το φαινόμενο, το οποίο παρατηρείται σε διάφορους τόπους, εμφανίστηκε αμέσως μετά τον ερχομό των γερμανικών στρατευμάτων στην Ουκρανία. Σημειωτέον πως αυτή η κίνηση των ανθρώπων, δηλαδή η οργάνωσή τους σε θρησκευτικές κοινότητες, ήταν αυθόρμητη και μη κατευθυνόμενη από οποιεσδήποτε αρχές – ούτε εκκλησιαστικές, ούτε γερμανικές-στρατιωτικές – διότι έλαβε χώρα πριν από το άνοιγμα των ορθόδοξων εκκλησιών. Για παράδειγμα, θρησκευτικές κοινότητες δημιουργούνταν σε πολλές πόλεις και χωριά του νομού Ντνιπροπετρόφσκ το φθινόπωρο του 1941 και, έπειτα από τη σύσταση της τοπικής διοίκησης, ζητήθηκε οι εν λόγω κοινότητες να δηλωθούν στα αρμόδια όργανά της⁵⁹¹. Τα μέλη αυτών των κοινοτήτων υπέβαλαν και αίτημα προς τις αρμόδιες αρχές για το άνοιγμα ορθόδοξης εκκλησίας στην περιοχή τους⁵⁹². Να προσθέσουμε ότι, μετά το άνοιγμα της εκκλησίας, οι θρησκευτικές κοινότητες συνέχιζαν να λειτουργούν γύρω από τις ορθόδοξες εκκλησίες. Για παράδειγμα, ο Σ. Μπαράν-Μπουτόβιτς αναφέρει ότι τον Ιανουάριο του 1942 οι πιστοί του Τσερνίχιβ είχαν ήδη οργανώσει παρόμοιες θρησκευτικές κοινότητες και εκκλησιαστικές χορωδίες⁵⁹³. Ωστόσο, ο πόλεμος είχε αφήσει ανεξίτηλο σημάδι πάνω στη θρησκευτική ζωή των ανθρώπων. Δεδομένου ότι πολλοί άντρες είχαν καταταχθεί στον Κόκκινο Στρατό και άλλοι είχαν καταφύγει στα δάση με τους Σοβιετικούς αντάρτες, υπήρχαν ορθόδοξες εκκλησίες χωρίς κτήτορες, ενώ σε μερικές τα χρέη του κτήτορα (διαχειριστή της εκκλησιαστικής περιουσίας από τους κοσμικούς) εκτελούσαν γυναίκες όπως και τα χρέη του προέδρου της εκκλησιαστικής χορωδίας⁵⁹⁴.

Όσον αφορά την εστία επανεμφάνισης του θρησκευτικού κινήματος, εάν δηλαδή εντοπίζεται στα χωριά ή στις πόλεις, αυτή δεν μπορεί να προσδιοριστεί με βεβαιότητα. Ο Σ. Μπαράν-Μπουτόβιτς, ιστορικός και αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων στο Τσερνίχιβ, είχε την άποψη ότι στην περιοχή του το θρησκευτικό κίνημα μεταφέρθηκε από την πόλη και στο χωριό⁵⁹⁵. Ωστόσο, σύμφωνα με τις διαθέσιμες πληροφορίες των Γερμανών κατακτητών και των μαρτυριών των ντόπιων ανθρώπων, οι εκκλησίες τους πρώτους μήνες κατοχής ανοίγονταν μαζικά και στα χωριά και στις πόλεις. Επίσης, ο θρησκευτικός ζήλος όσων έφεραν από τα

⁵⁹¹ Rachkovskij, «Pro vidkryttja tserkon» («Για το άνοιγμα των εκκλησιών»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 12, έτος 1^ο, 21.10.1941, σ. 2.

⁵⁹² Ως άνω.

⁵⁹³ S. Baran-Butovich, «Nashi hrystiyanski svjata» («Οι δικές μας θρησκευτικές εορτές»), εφημερίδα *Ukrayinske Polissya* [Τσερνίχιβ], 04.01.1942, μέρος 2 (21), σ. 2.

⁵⁹⁴ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 11.

⁵⁹⁵ S. Baran-Butovich, «Nashi hrystiyanski svjata» («Οι δικές μας θρησκευτικές εορτές»), εφημερίδα *Ukrayinske Polissya* [Τσερνίχιβ], 04.01.1942, μέρος 2 (21), σ. 2.

σπίτια τους κρυμμένα επί χρόνια εκκλησιαστικά κειμήλια και βοηθούσαν πρακτικά ακόμη και με χρήματα στο άνοιγμα των εκκλησιών ήταν εξίσου αξιοσημείωτος σε αγροτικές και αστικές περιοχές. Σε αυτό το σημείο μπορούμε να προσθέσουμε απλώς ότι κατά κανόνα η ψυχολογία των κατοίκων του χωριού δεν μεταβάλλεται ραγδαία στον χρόνο και οι άνθρωποι εμφανίζονται πιο συντηρητικοί σε σχέση με τους κατοίκους της πόλης. Ωστόσο, από τις διαθέσιμες πληροφορίες μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, ενόψει του μεγάλου κινδύνου τον οποίο αντιπροσώπευαν τα στρατεύματα των κατακτητών, όχι μόνο οι κάτοικοι των πόλεων, οι οποίοι είχαν επηρεαστεί από την κομμουνιστική και αθεϊστική ιδεολογία περισσότερο από τους χωρικούς, αλλά και άνθρωποι οι οποίοι ανήκαν σε επαγγελματικές και κοινωνικές ομάδες που θεωρούνταν θεμέλιο του Κομμουνιστικού Κόμματος αναφέρονταν, στις δύσκολες στιγμές, στον Θεό.

Στη θρησκεία και, συγκεκριμένα, στην Ορθοδοξία στράφηκαν και εκείνοι οι οποίοι προηγουμένως ήταν αμέτοχοι ή και εχθρικοί απέναντί της⁵⁹⁶. Όπως μνημονεύει ο Ντ. Μαλάκοφ, οι άνθρωποι στο Κίεβο, μέσα στον πρώτο μήνα της κατοχής, επανάφεραν τις εικόνες στα σπίτια και άρχισαν να προσεύχονται. Αξιοσημείωτο είναι ότι ανάμεσα σε εκείνους που στράφηκαν στον Θεό ήταν και άνθρωποι οι οποίοι πριν από έναν μήνα εργάζονταν στις κομματικές οργανώσεις και ήταν φορείς της κομμουνιστικής ιδεολογίας⁵⁹⁷. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, κομμουνιστής και πρώην διοικητής του εργοστασίου υπήρξε και ο υπεύθυνος της εκκλησιαστικής χορωδίας στην εκκλησία στο Ιλοβάισκ (νομός Ντόνετσκ)⁵⁹⁸.

Σε πολλά μέρη της Ουκρανίας που βρέθηκαν υπό γερμανική κατοχή, ο κόσμος εκδήλωνε το ενδιαφέρον του για την επανεμφάνιση της θρησκευτικής ζωής⁵⁹⁹. Το εύρος και την ένταση του θρησκευτικού κινήματος το οποίο εμφανίστηκε στους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής μπορούμε να τα συμπεράνουμε από το γεγονός ότι, παρά τις 250 ορθόδοξες εκκλησίες σε λειτουργία και άλλες 50 που επισκευάζονταν στον νομό του Ζιτόμιρ, τον Δεκέμβριο του 1941, στο Τμήμα Θρησκειών της Διοίκησης του Νομού βρέθηκαν εκατοντάδες αιτήσεις με αίτημα να ανοίξουν και άλλες ορθόδοξες εκκλησίες και να σταλούν

⁵⁹⁶ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 21 (41), 24.05.1942, σ. 2.

⁵⁹⁷ D. Malakov, (2002), *Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah*, ό.π., σ. 133.

⁵⁹⁸ Εισήγηση (*razvedsvodka*) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 119.

⁵⁹⁹ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 7 (27), 15.02.1942, σ. 4.

ιερείς σε όσες ήδη υφίσταντο⁶⁰⁰. Τη θρησκευτική έξαρση που παρατηρούνταν στην κατεχόμενη Ουκρανία την αναγνώριζαν και οι σοβιετικές αρχές. Σε αναφορές προς τα ανώτατα στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος, οι Σοβιετικοί λειτουργοί παραδέχονταν ότι στην κατεχόμενη Ουκρανία πολλοί άνθρωποι ζουν «σύμφωνα με τη Βίβλο»⁶⁰¹.

Μιλώντας για τη θρησκευτική ζωή στη Δυτική Ουκρανία, γενικά, και στη Βολυνία, συγκεκριμένα, πρέπει να πούμε ότι το ποσοστό των θρησκευόμενων στην περιοχή, είτε ήταν Καθολικοί, είτε Ορθόδοξοι, είτε Ουνίτες, σε γενικές γραμμές ήταν μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό στη Σοβιετική Ουκρανία. Αυτό το γεγονός εξηγείται αφενός από τη μακροχρόνια παραμονή του ουκρανικού πληθυσμού σε κράτη όπου υπήρχε θρησκευτική ελευθερία και αφετέρου από την αδυναμία των σοβιετικών αρχών να εγκαθιδρύσουν τον αθεϊσμό μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα, δηλαδή από το 1939 έως το 1941.

Πολλοί συγγραφείς κάνουν αναφορά στη μεγάλη επιρροή των ορθοδόξων ιερέων πάνω στον ντόπιο πληθυσμό⁶⁰². Για παράδειγμα, στο χωριό Ονίσκιβτσι, που απέχει 10 χλμ. από το Κρέμιανετς, στη Βολυνία, δίπλα στην πηγή βρισκόταν ξύλινο ξωκκλήσι με τη θαυματουργή εικόνα της Θεοτόκου. Πιστεύεται πως το ξωκκλήσι το επισκέπτονταν οι Κοζάκοι προτού ξεκινήσουν για τη μάχη. Στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές, όπως στη γιορτή της Αγίας Τριάδας, των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου και άλλες, κόσμος από όλη τη Βολυνία, ανάμεσά τους πολλοί άρρωστοι, επισκεπτόταν το ξωκκλήσι, έπινε από την πηγή, πλενόταν με το ιερό νερό και θεραπευόταν με αυτό τον τρόπο. Το 1939, με την εγκαθίδρυση της σοβιετικής εξουσίας, οι αρχές απαγόρευσαν στους ανθρώπους να επισκέπτονται το ξωκκλήσι, χωρίς αποτέλεσμα, ωστόσο. Παρά την απαγόρευση κατά τη διετή σοβιετική διακυβέρνηση, οι

⁶⁰⁰ Άγνωστος συγγραφέας, «Chvala Bogu» («Δόξα τω Θεώ»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 23, 27.12.1941, σ. 3.

⁶⁰¹ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 119.

⁶⁰² Για παράδειγμα, ο Π. Γριγκορένκο, αναφερόμενος στην απελευθέρωση του Μπερεγκόβε, μίας πόλης στην Υπερκαρπαθία, το φθινόπωρο του 1944 σημειώνει πως οι κάτοικοι της πόλης υπό την ηγεσία του κλήρου επιδιόρθωσαν τους δρόμους και τις γέφυρες που τους είχαν καταστρέψει τα γερμανικά στρατεύματα κατά την αποχώρησή τους. Βλ. στο P.G. Grigorenko (1981), *V podpolie mozno vstretit tolko krys...* («Στο υπόγειο συναντάς μόνο αρουραίους...»), Detinets, Νέα Υόρκη, στον σύνδεσμο: <http://militera.lib.ru/memo/russian/grigorenko/23.html> (08.11.2020). Διαφωτιστικό της κατάστασης που διαμορφώθηκε στον θρησκευτικό τομέα στα δυτικά εδάφη, όπου ζούσε ουκρανικός πληθυσμός, είναι το ακόλουθο γεγονός. Στις 19-20 Μαΐου 1942 το Έκτακτο γερμανικό δικαστήριο στο Μπρεστ-Λιτόφσκ καταδίκασε σε θάνατο έναν αγρότη διότι εκείνος, λίγο προτού η περιοχή καταληφθεί από τον σοβιετικό στρατό, το φθινόπωρο του 1939, μαζί με τους άλλους σκότωσε έναν ορθόδοξο ιερέα. Αυτό το περιστατικό επιδεικνύει ότι οι ντόπιοι δεν μπορούσαν να αφήσουν τον θάνατο του ιερέα ατιμώρητο και επιχείρησαν να ζητήσουν δικαιοσύνη από το γερμανικό δικαστήριο. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 48 (86), έτος 2^ο, 14.06.1942, σ. 3.

άνθρωποι συνέχιζαν, όπως και προηγουμένως, να επισκέπτονται το ξωκκλήσι, να πίνουν από το νερό και να προσεύχονται στην εικόνα της Παναγίας⁶⁰³.

Η σοβιετική εξουσία στη Δυτική Ουκρανία κράτησε μονάχα έναν χρόνο και εννέα μήνες. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της Άμπμπερ, πάρα τις επίσημες δηλώσεις των σοβιετικών αρχών ότι θα άφηναν τις εκκλησίες ανοιχτές, οι ιερείς αναγκάστηκαν να φορούν πολιτικά ρούχα, η Εκκλησία γελοιοποιούνταν και στον πληθυσμό έλεγαν συνεχώς ότι θα ήταν καλύτερο να μετατραπούν οι εκκλησίες σε κινηματογράφους⁶⁰⁴. Ωστόσο, ήταν πολύ λίγος ο χρόνος ώστε να επέλθουν ριζικές αλλαγές στον θρησκευτικό τομέα. Συνεπώς, η επιστροφή στη θρησκευτική ζωή κατά την εισβολή των Γερμανών στη Βολυνία ήταν ευκολότερη συγκριτικά με την υπόλοιπη Ουκρανία. Σύμφωνα με την εύστοχη παρατήρηση του Ι. Βλασόφσκι, εάν στην Ανατολική Ουκρανία, με την αλλαγή εξουσίας το 1941, ετίθετο ζήτημα καθολικής αναγέννησης της θρησκευτικής ζωής, στη Δυτική Ουκρανία επρόκειτο απλώς για την αναζωογόνησή της⁶⁰⁵.

Αναλύοντας τη θρησκευτική δραστηριότητα του πληθυσμού κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, παρατηρούμε ότι στην περιοχή της Δυτικής Ουκρανίας ο αναδυόμενος ουκρανικός εθνικισμός συγκεράστηκε με τις θρησκευτικές πρακτικές του πληθυσμού. Μιλώντας για τον εθνικισμό, εννοούμε πρωτίστως συστατικά του όπως η εθνική γλώσσα, τα εθνικά σύμβολα και οι τοπικές παραδόσεις. Ως εκ τούτου, ένα συχνό φαινόμενο που χαρακτήριζε τη θρησκευτική ζωή του πληθυσμού ήταν η κοινή δημόσια εμφάνιση των χριστιανικών και των ουκρανικών εθνικών συμβόλων. Για παράδειγμα, μια τυπική εικόνα ουκρανικού χωριού στην εν λόγω περιοχή, και, συγκεκριμένα, στη Βολυνία, ήταν η ακόλουθη: στη μέση του χωριού υπήρχε λόφος πάνω στον οποίο υψωνόταν σταυρός στολισμένος με τις εθνικές ουκρανικές σημαίες και με το εθνικό ουκρανικό σύμβολο – την τρίαινα (ουκρ. *тризуб*, *tryzub*)⁶⁰⁶. Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και στο χωριό Μπερεζνό του νομού Ρίβνε: σε λόφο έξω από το χωριό ήταν τοποθετημένος ξύλινος σταυρός, περίπου 10 μέτρα ύψος, και

⁶⁰³ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 64 (102), έτος 2^ο, 09.08.1942, σ. 4.

⁶⁰⁴ BA-MA, RW5/357^{IV}, στο Α. Ν. Artizov (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, σ. 87.

⁶⁰⁵ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 226.

⁶⁰⁶ Ημερολόγιο του Σ.Β. Ρούντνεφ (07.05-25.07.1943), στο V. Lozitskij, O. Bazhan, S. Vlasenko, A. Kentij, L. Legasova (επιμ.) (2010), *Partizanskaya vojna na Ukrainie. Dnevniky komandirov partizanskih otryadovi soedinenij. 1941-1944* (Ανταρτικός πόλεμος στην Ουκρανία. Σημειωματάρια των αρχηγών των ανταρτικών ομάδων και των ενώσεων. 1941-1944), Tsenrpoligraf, Μόσχα, σ. 102.

πάνω του ήταν σκαλισμένα στα ουκρανικά «Είτε θα αποκτήσεις το κράτος σου [την ανεξάρτητη Ουκρανία] είτε θα πεθάνεις αγωνιζόμενος για αυτό»⁶⁰⁷.

Όπως γνωρίζουμε, η τρίαίνα ήταν το σύμβολο της εξουσίας των κνεζ της Ρωσίας του Κιέβου. Η χρήση του σταυρού –πνευματικού συμβόλου της Χριστιανικής Εκκλησίας– και της τρίαίνας, που συμβολίζει την ανεξάρτητη κρατική υπόσταση της Ουκρανίας, παραπέμπει στο ένδοξο παρελθόν της χώρας, όταν οι κνεζ του Κιέβου ήταν ισχυροί ηγεμόνες και διεξήγαν ανεξάρτητη πολιτική. Η ώσμωση των δύο συμβόλων έγκειται στο γεγονός ότι ο κνεζ Βλαντίμιρ, ο οποίος πρώτος χρησιμοποίησε την τρίαίνα στα νομίσματά του, υιοθέτησε την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και το 988 βάπτισε τον λαό του Κιέβου στον ποταμό Δνείπερο⁶⁰⁸. Επομένως, η χρήση των δύο βασικών συμβόλων του κρατικού βίου της Ουκρανίας μπορεί να ιδωθεί ως μνήμη και ταυτόχρονα ως επιθυμία της επανίδρυσης του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους.

Χαρακτηριστική είναι η αναφορά κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας σε επιφανείς Ουκρανούς ήρωες, οι οποίοι αγωνίστηκαν και δόξασαν το ουκρανικό έθνος. Την 1η Φεβρουαρίου 1942, στον ναό του Αγίου Νικόλαου στο Κρέμιανετς, τελέστηκε μνημόσυνο για τους 300 νεαρούς Ουκρανούς που σκοτώθηκαν στις 29 Ιανουαρίου 1918 στο Κρούτι, μαχόμενοι ενάντια στους μπολσεβίκους και υπερασπιζόμενοι την ουκρανική κυβέρνηση στο Κίεβο, την Τσεντράλνα Ράντα⁶⁰⁹. Σημειωτέον πως στη Σοβιετική Ένωση απαγορευόταν κάθε αναφορά στη συγκεκριμένη μάχη, η οποία σήμερα αποτελεί εθνική γιορτή της Ουκρανίας. Εκτός από τη Γαλικία, όπου κατά τον Μεσοπόλεμο ήταν ακόμη ζωντανές οι αναμνήσεις, το συγκεκριμένο γεγονός άρχισε να τιμάται κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στη Δυτική Ουκρανία από τους Ουκρανούς εθνικιστές. Συνεπώς, η μνημόνευση της μάχης ανήκει στις πρώτες απόπειρες εορτασμού της⁶¹⁰. Κατά τη διάρκεια των πασχαλινών εορτών τον Απρίλιο του 1942, στο χωριό Καντίγιβκα του νομού Καμιανέτς-Ποντίλσκι, μετά την κύρια λειτουργία

⁶⁰⁷ M. Naumov, (1985), *Zapadnij rejd. Dnevnik partizanskogo komandira* (Δυτική πορεία. Ημερολόγιο του ηγέτη των ανταρτών), *Izdatelstvo politicheskoy literatury Ukrainy*, Κιέβο, σ. 147. Ο Α. Φέντοροφ στα απομνημονεύματά του περιγράφει ότι στο χωριό Κόλκι στη Βολυνία υπήρχε ξύλινος σταυρός από οξιά με την επιγραφή: «Να ζήσουν ο Αδόλφος Χίτλερ και ο Στεπάν Μπαντέρα». Βλ. στο Α.Φ. Fedorov (1981), *Posledniaja zima*, ό.π., σ. 234. Την ίδια κατάσταση, δηλαδή την τρίαίνα σε νεκροταφείο όπου τελέστηκε Θεία Λειτουργία, παρατήρησε και ο Σεβελιόφ το 1943 σε ένα χωριό έξω από τη Λβιβ, στη Γαλικία. Βλ. στο J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σ. 356.

⁶⁰⁸ Εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 34, έτος 1^ο, 14.08. 1941, σ. 1.

⁶⁰⁹ Εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 10 (48), έτος 2^ο, 05.02.1942, σ. 6.

⁶¹⁰ Τα μνημόσυνα εις μνήμην των αγωνιστών που πέθαναν στο Κρούτι τον Φεβρουάριο του 1942 τελέστηκαν και σε άλλα χωριά της περιοχής του Κρέμιανετς, όπου συνοδεύτηκαν με τη συγκέντρωση χρημάτων τα οποία στη συνέχεια παραδόθηκαν στον Ουκρανικό Ερυθρό Σταυρό. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 11 (49), έτος 2^ο, 08.02.1942, σ. 4.

στην εκκλησία πολλοί πήγαν στον κοινό τάφο των ηρώων των αγώνων της δεκαετίας του 1920, όπου τελέστηκε ξεχωριστή λειτουργία και μνημονεύτηκαν όσοι θυσιάστηκαν για την Ουκρανία⁶¹¹.

Η δυνατότητα επίσκεψης των εκκλησιών που δόθηκε από τους Γερμανούς, όπως και η συνήθεια να γιορτάζονται έστω και οι μεγάλες θρησκευτικές γιορτές, ήταν κάτι που δεν μπορούσε να ξεχαστεί εύκολα από τον απλό κόσμο κατά την επαναφορά της σοβιετικής εξουσίας. Η πόλη Λεμπεντίν απελευθερώθηκε από τους Γερμανούς τον Ιούλιο του 1943 και έπειτα από μερικούς μήνες, τα Χριστούγεννα του 1944, μερικοί εργάτες σε ένα κοντινό κολχόζ έλεγαν ότι την πρώτη ημέρα των γιορτών θα πήγαιναν στην εκκλησία και όχι στη δουλειά. Ο πρόεδρος του κολχόζ άρχισε να τους φωνάζει, λέγοντάς τους ότι, έτσι και κάνουν κάτι τέτοιο, θα τους διώξει από το κολχόζ και θα μείνουν χωρίς δουλειά. Μολαταύτα, την πρώτη ημέρα των Χριστουγέννων, στις 7 Ιανουαρίου, κάποιοι εργάτες πήγαν στην εκκλησία και έπειτα στη δουλειά. Τότε ο πρόεδρος άρχισε να παροτρύνει τους άλλους να τους φτύσουν, διότι τον αγνόησαν και αντί να πάνε στη δουλειά πήγαν πρώτα στην εκκλησία⁶¹². Αυτό το παράδειγμα αποδεικνύει περίτρανα όχι μόνο τη βαθιά ριζωμένη ύπαρξη της λαϊκής πίστης, αλλά και το γεγονός ότι οι άνθρωποι δεν μπορούσαν να ξεχάσουν εύκολα τη δυνατότητα της εκπλήρωσης των θρησκευτικών αναγκών που τους δόθηκε από τους Γερμανούς. Συνεπώς, η σοβιετική εξουσία κλήθηκε να αντιμετωπίσει τη νέα κατάσταση των πραγμάτων και, συγκεκριμένα, την επιθυμία των ανθρώπων να προσεύχονται και να επισκέπτονται την εκκλησία.

Ανακεφαλαιώνοντας, πρέπει να πούμε ότι η εισβολή των Γερμανών και η απόσυρση των σοβιετικών στρατευμάτων ήταν ο καταλύτης ο οποίος προξένησε τη μαζική εκδήλωση θρησκευτικών πρακτικών. Με την κατάλυση της σοβιετικής εξουσίας και πριν την εισβολή των Γερμανών δημιουργήθηκε κενό εξουσίας, διαλύθηκαν όλοι οι περιορισμοί και οι άνθρωποι μπορούσαν να εκδηλώνουν ελεύθερα την πίστη τους. Επίσης, σε αυτό το γεγονός συνέβαλε και η αντίληψη για τους Γερμανούς ως ανθρώπους της τάξης, της θρησκείας και της υψηλής κουλτούρας· πολλοί κάτοικοι της Ουκρανίας τους είχαν γνωρίσει ως τέτοιους κατά τα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και, επομένως, δεν τους διέκριναν αρχικά από τους Ναζί. Σημειωτέον πως, λόγω αυτής της σύγχυσης, εξηγείται η υποδοχή των Γερμανών στρατιωτών με το αρχαίο έθιμο προσφοράς ψωμιού με αλάτι στον επισκέπτη, πρακτική η οποία

⁶¹¹ I. Duzhak, «Pershyj vilnyj Velikden» («Η πρώτη ελεύθερη Μεγάλη Εβδομάδα», εφημερίδα *Podolyanin* [Καμιανέτς-Ποντίλσκι], φ. 32, 12.04.1942, σ. 4.

⁶¹² B.K. Rudnev, «Schodennyk okypatsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), ό.π., μέρος 14.

παρατηρήθηκε σε αρκετές πόλεις της Ουκρανίας και της Ρωσίας. Επομένως, η στροφή του ντόπιου πληθυσμού προς την ορθόδοξη πίστη, που επανεμφανίστηκε αμέσως μετά την απόσυρση του Κόκκινου Στρατού, έλαβε διάφορες μορφές και εκδηλώθηκε σε όλες τις περιοχές της χώρας. Σε πολλά μέρη, επί γερμανικής κατοχής, ο κόσμος ασχολήθηκε με ζήλο με την ανασύσταση ή την αναγέννηση της θρησκευτικής ζωής. Αυτή η μαζικότητα, όπως και οι διαφορετικές μορφές της θρησκευτικής ζωής, μπορούν να χρησιμεύσουν ως βαρόμετρο για την κατανόηση της θρησκευτικής αναβίωσης που σημειώθηκε στην κατεχόμενη Ουκρανία.

Αναλύοντας τη θρησκευτική κατάσταση την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία, διαπιστώνουμε πρωτίστως την αυθόρμητη επιστροφή των κατοίκων της χώρας στη χριστιανική πίστη. Στα χωριά άρχισαν να επανεμφανίζονται οι θρησκευτικές κοινότητες, οι οποίες υπήρχαν στην τσαρική Ρωσία. Ο σκοπός της ίδρυσής τους ήταν η επίλυση των διαφόρων θεμάτων που σχετίζονταν με τη λειτουργία της ορθόδοξης εκκλησίας. Αυτό εξηγείται αφενός από το γεγονός ότι οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού και αφετέρου από το συντηρητικό πνεύμα που κυριαρχεί στα χωριά. Ωστόσο, παρόμοιες θρησκευτικές ενώσεις πολιτών δημιουργήθηκαν και στις πόλεις. Στις πόλεις, κάποιες φορές άνθρωποι οι οποίοι επί σοβιετικής εξουσίας είχαν λάβει υψηλές διοικητικές θέσεις και, ως εκ τούτου, είχαν γίνει υποχρεωτικά μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος, της ΒΚΠ (μπ) στρέφονταν προς τη θρησκεία. Συνεπώς, το φαινόμενο της αναβίωσης της θρησκευτικής πίστης επί της γερμανικής κατοχής εξηγείται από την αναποτελεσματικότητα των μέτρων της σοβιετικής εξουσίας. Καθώς οι απαγορεύσεις της σοβιετικής εξουσίας αδυνατούσαν να ξεριζώσουν την πατροπαράδοτη χριστιανική πίστη, τα θρησκευτικά φρονήματα των ανθρώπων πέρασαν απλώς από την επιφάνεια σε μια λανθάνουσα κατάσταση. Τα αποτελέσματα της απογραφής του 1937 αποδεικνύουν περίτρανα αυτή την υπόθεση. Συνεπώς, η φυγή των μπολσεβίκων και η εισβολή των Γερμανών λειτούργησαν ως καταλύτης, ο οποίος ανέσυρε στην επιφάνεια κρυμμένα συναισθήματα.

Εν κατακλείδι, ενδεικτική των γεγονότων είναι η άποψη του διευθυντή του μουσείου τέχνης και πρώην σχολικού καθηγητή στο Λεμπεντίν Β. Ρούντνεφ, ο οποίος, συλλογιζόμενος περί της γερμανικής κατοχικής διοίκησης, ανέφερε τον Φεβρουάριο του 1943 στο ημερολόγιό του ότι για την Ουκρανία είναι προτιμότερη η ένωση με τη Ρωσία, διότι, πρωτίστως, και οι δύο χώρες έχουν την ίδια θρησκεία η οποία δεν μπορεί να εκριζωθεί με κανένα τρόπο,

σύμφωνα με την έκφρασή του, και, δευτερευόντως, ομιλούν γλώσσα κατανοητή και στους Ρώσους και στους Ουκρανούς⁶¹³.

2.3. Συμβολή της Βέρμαχτ στην ανασυγκρότηση της θρησκευτικής ζωής στην Ουκρανία τους πρώτους μήνες της κατοχής

Μελετώντας την ιστορία του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου διαπιστώνουμε ότι ακόμη και σήμερα υπάρχουν θεματικές οι οποίες δεν έχουν μελετηθεί σε αρκετό βαθμό. Ένα τέτοιο ζήτημα αφορά τις συναλλαγές των Γερμανών στρατιωτών και του ντόπιου πληθυσμού κατά τη διάρκεια κατοχής στην Ουκρανία. Η συνήθης εικόνα των Γερμανών στρατιωτών, η οποία συνεχώς αναπαραγόταν από τα σοβιετικά μέσα ενημέρωσης, τους παρουσίαζε ως άτομα τα οποία είχαν χάσει κάθε ίχνος της ανθρωπιάς και μπορούσαν μόνο να σκοτώνουν και να πράττουν θηριωδίες. Ωστόσο, τους πρώτους μήνες της κατοχής οι Γερμανοί στρατιώτες επιδείκνυαν αρκετό ενδιαφέρον για την ουκρανική κουλτούρα και γλώσσα. Για παράδειγμα, όταν στο Κιροβογράντ στις 28 Οκτωβρίου 1941 άρχισε να λειτουργεί φροντιστήριο όπου διδάσκονταν η γερμανική και η ουκρανική γλώσσα, στις δύο ομάδες για την εκμάθηση της ουκρανικής, μαζί με τους εργάτες και τους διοικητικούς υπαλλήλους, γράφτηκαν και οι στρατιώτες και οι αξιωματούχοι του γερμανικού στρατού⁶¹⁴. Εκτός από το ενδιαφέρον για την ουκρανική γλώσσα, η στρατιωτική διοίκηση επιδείκνυε προσοχή και στην οργάνωση του «νέου» ουκρανικού σχολείου. Την 1η Οκτωβρίου 1941, σε τελετή αφιερωμένη στα εγκαίνια του σχολείου N.6 στη Νοβοουκραγίνκα (νομός Κιροβογράντ), παρευρέθησαν εκπρόσωποι της γερμανικής διοίκησης, ανάμεσά τους και ο τοπικός στρατιωτικός διοικητής της περιοχής (γερμ. Ortskommandant) Γιούνγκερς (Jungers)⁶¹⁵. Σημειωτέον πως η τοπική στρατιωτική διοίκηση (γερμ. Ortskommandatur) είχε συγκαλέσει προηγουμένως συνελεύσεις ντόπιων καθηγητών, όπου τους διαβάστηκαν παραδόσεις πάνω στην ιστορία της Ουκρανίας,

⁶¹³ B.K. Rudnev, «Schodennyk okypatsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), ό.π., μέρος 6.

⁶¹⁴ P. Dunaj, «Kursy nimetskoyi ta ukrajinskoyi movy» («Η εκμάθησης της γερμανικής και της ουκρανικής γλώσσας»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 22, 12.11.1941, σ. 4. Σημειωτέον πως στο εν λόγω φροντιστήριο γράφτηκαν δύο χιλ. άτομα, από τους οποίους τα περισσότερα επιθυμούσαν να μάθουν γερμανικά και εξαιτίας αυτού συγκροτήθηκαν οι 71 ομάδες της εκμάθησης των γερμανικών έναντι των δύο για την εκμάθηση της ουκρανικής γλώσσας. Η πληρωμή ήταν μόνο 15 ρούβλια τον μήνα. Βλ. στον ίδιο.

⁶¹⁵ I. Iordan, «Narodna osvita v Novoukrayinskomu rajoni» («Η δημόσια παιδεία στην περιοχή Νοβοουκραγίνκα»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 22, 12.11.1941, σ. 4.

απαλλαγμένες από την κομμουνιστική ιδεολογία, και συζητήθηκαν διάφορα διδακτικά και οργανωτικά θέματα που αφορούσαν τη λειτουργία των σχολείων⁶¹⁶.

Καθώς, με την έναρξη του πολέμου, ο γερμανικός στρατός προέλαυνε στην Ανατολή, τα νέα εδάφη ενέπιπταν στη δικαιοδοσία του στρατού, γεγονός το οποίο σήμαινε ότι όλη η εξουσία βρισκόταν στα χέρια των ανώτατων αξιωματούχων της Βέρμαχτ. Αμέσως εμφανίστηκε το πρόβλημα της διοίκησης των νέων εδαφών και της αντιμετώπισης του ντόπιου πληθυσμού. Στις πρώτες οδηγίες της Βέρμαχτ αναγνωριζόταν ότι στα σοβιετικά εδάφη τα μη μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος είχαν βαθιά ριζωμένη θρησκευτική συνείδηση. Επίσης, στις οδηγίες προβλεπόταν ότι η χαρά και η ευγνωμοσύνη του ντόπιου πληθυσμού προς τους Γερμανούς, που γίνονταν αντιληπτοί ως απελευθερωτές από τους μπολσεβίκους, μπορούσε να λάβει θρησκευτική χροιά. Εξαιτίας αυτού οι Γερμανοί στρατιώτες προστάζονταν να μην παρεμποδίζουν τους ντόπιους στην άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων⁶¹⁷. Αυτή η ανεκτική στάση των γερμανικών αρχών προς τη θρησκευτική δραστηριότητα του ντόπιου πληθυσμού επιβεβαιώθηκε σε διαταγές του Χίτλερ στα τέλη Ιουλίου του 1941 και τον Οκτώβριο του 1941⁶¹⁸.

Στις 11 Ιουλίου 1941 ο διοικητής της 103ης Στρατιάς της Βέρμαχτ ανέφερε στη διαταγή του ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις του λαού, είτε ανήκουν στο ορθόδοξο δόγμα είτε στο ουνιτικό, πρέπει να γίνονται σεβαστές από κάθε στρατιώτη της Βέρμαχτ⁶¹⁹. Μολαταύτα, η απόπειρα δημιουργίας ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους ανάγκασε τους Γερμανούς να λάβουν επιπρόσθετα μέτρα. Στην εν λόγω διαταγή αναφερόταν ότι οι στρατιώτες της Βέρμαχτ πρέπει να αποφεύγουν τις συναθροίσεις του ντόπιου πληθυσμού. Εάν, κατ' εξαίρεση, βρεθούν σε δημόσια κηδεία ή σε θρησκευτική γιορτή, πρέπει να γνωρίζουν εκ των προτέρων τον Ουκρανό ομιλητή και το περιεχόμενο της ομιλίας του⁶²⁰.

Στις 6 Αυγούστου 1941 ο Β. Κάιτελ εξέδωσε τη διαταγή υπ' αρ. 4798/41, στην οποία πρόσταζε να τηρείται από τους Γερμανούς στρατιώτες ουδέτερη στάση προς τη θρησκευτική και εκκλησιαστική δραστηριότητα του ντόπιου πληθυσμού. Στους ιερείς της Βέρμαχτ απαγορευόταν να τελούν ακολουθίες για τον ντόπιο πληθυσμό και να ασκούν θρησκευτική

⁶¹⁶ Ως άνω.

⁶¹⁷ J. Due Enstad, «Prayers and Patriotism in Nazi-Occupied Russia: The Pskov Orthodox Mission and Religious Revival, 1941–1944», *The Slavonic and East European Review*, τ. 94, φ. 3, Ιούλ. 2016, σ. 471.

⁶¹⁸ Ως άνω.

⁶¹⁹ V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah*. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945), ό.π., τ. 1, σ. 168.

⁶²⁰ Ως άνω.

προπαγάνδα. Επίσης, οι ιερείς της Βέρμαχτ μπορούσαν να πραγματοποιούν ακολουθίες μόνο στους χώρους της Βέρμαχτ και όχι στις ντόπιες εκκλησίες. Σε αυτές τις ακολουθίες απαγορευόταν η είσοδος όχι μόνο στον ντόπιο πληθυσμό, αλλά και στους ντόπιους Γερμανούς – τους φολκσντόιτσε. Απαγορευόταν, ακόμη, στους Γερμανούς στρατιώτες να λαμβάνουν μέρος στην ανακαίνιση των κατεστραμμένων ντόπιων ορθοδόξων εκκλησιών⁶²¹.

Στις 30 Νοεμβρίου 1941 ο Β. φον Ράιχενου αντικατέστησε τον Γκερντ φον Ρούνστεντ (1875-1953) στη θέση του Διοικητή της Ομάδας Στρατιών «Νότος», η οποία προήλανε στην Ουκρανία⁶²². Μετά τον θάνατο του φον Ράιχενου στις 17 Ιανουαρίου 1942⁶²³, ο στρατάρχης Φέντορ φον Μποκ (1880-04.05.1945), που τον αντικατέστησε την επόμενη μέρα, βρήκε στα χαρτιά του πρώτου ένα σχέδιο, το οποίο ο φον Ράιχενου σκόπευε να παρουσιάσει στον Χίτλερ. Ο Ράιχενου ήθελε να προσεταιρισθεί τον ουκρανικό λαό, δίνοντάς του μια σειρά προνόμια. Τελικός σκοπός του ήταν να γίνουν οι Ουκρανοί σύμμαχοι των Γερμανών στον αγώνα εναντίον των κομμουνιστών⁶²⁴. Ο φον Μποκ παρέδωσε το σχέδιο του Ράιχενου στη Διεύθυνση Πεζικού του Γενικού Επιτελείου της Βέρμαχτ (γερμ. ΟΚΗ), ο επικεφαλής του οποίου τότε ήταν ο Φραντς Χάλντερ (1884-1972), έτσι ώστε ο Χίτλερ να έχει την ευκαιρία να το μελετήσει⁶²⁵.

Στις 5 Μαρτίου 1943 ο φον Μποκ δέχθηκε έναν αξιωματικό των διαβιβάσεων του Υπουργείου του Ρόζενμπεργκ, ο οποίος ζήτησε τη γνώμη του στρατάρχη για τη γενική πολιτική κατάσταση στην Ουκρανία και συγκεκριμένα για τον τομέα της θρησκείας. Όσον αφορά τη θρησκεία, ο φον Μποκ απάντησε ότι, εφόσον η γερμανική διοίκηση διακηρύσσει την ελευθερία της θρησκείας στα κατεχόμενα εδάφη, πρέπει να τηρεί την υπόσχεσή της. Ο φον Μποκ πίστευε ότι έτσι ο ντόπιος πληθυσμός θα συνεργαζόταν με τους Γερμανούς. Ωστόσο, πρότεινε να μην υπάρχουν πολιτικοποιημένοι ιερείς. Επιπλέον, κατά τη γνώμη του, οι

⁶²¹ RGVA, 1470κ/2/5, σ. 387, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), (Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία τα χρόνια του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου, 1941-1945. Συλλογή εγγράφων)/ Συντάκτες : Vasilyeva O.J., Kudryavstev I.I., Lykova L.A., Izdatelstvo Krutitskogo rodovnya: Ένωση των φίλων της εκκλησιαστικής ιστορίας, Μόσχα, σσ. 523-524.

⁶²² Ο Β. φον Ράιχενου βρισκόταν στη θέση του Διοικητή της Ομάδας Στρατιών «Νότος» από την 1.12.1941 έως την 17.01.1942, οπότε τον αντικατέστησε ο Φέντορ φον Μποκ. Βλ. στον Samuel W. Jr. Mitcham, Gene Mueller, [1992] (2000), *Hitler's Commanders: Officers of the Wehrmacht, the Luftwaffe, the Kriegsmarine, and the Waffen-SS*, Cooper Square Press, Νέα Υόρκη, σ. 75· W. Gorlitz (επιμ.) (1979) [1966], *In the service of the Reich [The Memoirs of Field-Marshal Keitel]*, ό.π., σ. 172.

⁶²³ Sameul W. Jr. Mitcham, Gene Mueller, [1992] (2000), *Hitler's Commanders*, ό.π., σ. 42.

⁶²⁴ F. von Bock, (2006) [1995], *Ja stojal u vorot Moskvj. Voennye dnevniki 1941-1945* (Εγώ βρισκόμουν στις πύλες της Μόσχας. Πολεμικά ημερολόγια 1941-1945) [πρωτ. τίτλος *Zwischen Pflicht und Verweigerung: das Kriegstagebuch*], μτφρ. Α. Κάσινα, σ. 311.

⁶²⁵ Ως άνω.

Ουκρανοί θα μπορούσαν να γίνουν σύμμαχοι των Γερμανών στον κοινό αγώνα κατά των μπολσεβίκων εάν οι Γερμανοί τους υπόσχονταν ότι οι Ρώσοι δεν θα επέστρεφαν στα εδάφη τους. Στα λεγόμενα του φον Μποκ ο αξιωματικός απάντησε ότι ο Ρόζενμπεργκ συμμαρτυρείται τη δική του άποψη⁶²⁶.

Ωστόσο, παρά την προκηρυχθείσα ουδέτερη στάση του γερμανικού στρατού απέναντι στις αυθόρμητες θρησκευτικές εκδηλώσεις των ντόπιων, στην πραγματικότητα στα κατεχόμενα εδάφη η γερμανική στρατιωτική διοίκηση ανέλαβε αρχικά ενεργό ρόλο στην αναβίωση της χριστιανικής ορθόδοξης πίστης. Κάποιες φορές η γερμανική στρατιωτική διοίκηση παρείχε χρήματα για την ανέγερση και την ανοικοδόμηση των ορθόδοξων εκκλησιών η οποία γινόταν με τη βοήθεια των Γερμανών στρατιωτών. Ένα παρόμοιο περιστατικό αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο Β. Στρικ-Στρίκφελντ (W. Strik-Strikfeldt), ο οποίος ήταν αξιωματικός του γερμανικού στρατού και εκτελούσε χρέη διερμηνέα στο επιτελείο της Ομάδας Στρατιών «Κέντρο», διοικητής της οποίας ήταν ο Φ. φον Μποκ⁶²⁷. Στην πόλη Μπορίσοφ, που βρίσκεται 74 χλμ. βόρεια του Μινσκ, οι Γερμανοί στρατιώτες ανοικοδόμησαν την εκκλησία, η οποία είχε μετατραπεί σε αποθήκη από τους κομμουνιστές⁶²⁸. Οι πιστοί στόλισαν την εκκλησία με λουλούδια, πασπάλισαν τους δρόμους γύρω με άμμο και ο κόσμος ντύθηκε στα καλύτερα του ρούχα. Στη Θεία Λειτουργία που τελέστηκε για την επαναλειτουργία της εκκλησίας παρευρέθησαν ο φον Μποκ και οι αξιωματικοί του, καθώς και πλήθος ντόπιων⁶²⁹. Παρόμοια κατάσταση παρουσιάστηκε και στην Ουκρανία, όταν στην αρχή του πολέμου οι Γερμανοί στρατιώτες ανοικοδομούσαν τις ορθόδοξες εκκλησίες. Για παράδειγμα, τον Δεκέμβριο του 1941 στην πόλη Τσουγκούεφ του νομού Χαρκόβου, οι Γερμανοί στρατιώτες βοηθούσαν στην ανακατασκευή εκκλησίας την οποία σκόπευαν να ανοίξουν σύντομα⁶³⁰.

⁶²⁶ Ως άνω, σ. 350. Σημειωτέον ότι στην ίδια συνάντηση ο αξιωματικός του Υπουργείου του Ρόζενμπεργκ ρώτησε τον φον Μποκ εάν εκείνος είχε τριβές με τον γκαουλάιτερ της Ουκρανίας Έ. Κοχ. Ο φον Μποκ απάντησε ότι μέχρι εκείνη τη στιγμή το επιτελείο της Ομάδας Στρατιών «Νότος» δεν είχε επαφές με τον Κοχ.

⁶²⁷ Ο Φ. φον Μποκ ήταν επικεφαλής της Ομάδας Στρατιών «Κέντρο» από 22.06.1941 έως 19.12.1941, οπότε στάλθηκε στην εφεδρεία διότι απέτυχε η κατάληψη της Μόσχας.

⁶²⁸ Σημειωτέον πως το Μινσκ καταλήφθηκε στις 28 Ιουνίου του 1941, μια εβδομάδα αργότερα από τη γερμανική εισβολή.

⁶²⁹ W. Strik-Strikfeldt, (1993) [1975], *Protiv Stalina I Gitlera. General Vlasov I Russkoe Osvoboditelnoe Dvizhenie* (Εναντίον του Στάλιν και του Χίτλερ. Ο στρατηγός Βλάσοφ και το Ρωσικό Απελευθερωτικό Κίνημα), μτφρ. Ι. Μπαχ, Μ. Ρουμπτσόβα εγκεκριμένη από τον συγγραφέα, Posev, Μόσχα, σ. 25. Σημειωτέον πως στα σημειώματά του ο φον Μποκ δεν αναφέρει το άνοιγμα αυτής της εκκλησίας στο Μπορίσοφ.

⁶³⁰ TSDAGO, 1/22/871, σ. 143.

Ο φον Μποκ αναφέρει στα σημειώματά του ότι στις 3 Ιουλίου 1941 άνοιξαν κάποιες εκκλησίες στα περίχωρα του Σμολένσκ, οι οποίες είχαν μετατραπεί από τους Σοβιετικούς σε λέσχες και εκθέσεις⁶³¹. Παρά το γεγονός ότι στο κείμενο δεν υπάρχει ρητή αναφορά, μπορούμε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι αυτή η επιστροφή των κτιρίων στους πιστούς και η επαναλειτουργία των ορθοδόξων εκκλησιών δεν θα μπορούσε να έχει γίνει χωρίς εντολή της στρατιωτικής διοίκησης. Ο Χ. Γκουντέριαν βρέθηκε στο Σμολένσκ περίπου στις 22 Ιουλίου 1941⁶³². Σύμφωνα με τις αναμνήσεις του, αντίκρισε μέσα στην πόλη έναν καθεδρικό ναό. Στο κέντρο και στο αριστερό μέρος του ναού βρισκόταν αντιθρησκευτικό μουσείο, ενώ το δεξιό μέρος του ναού λειτουργούσε ως εκκλησία. Μέσα στον ναό ο Γκουντέριαν είδε την ασημένια τράπεζα και τα κηροπήγια, τα οποία ήταν σωριασμένα στο πάτωμα διότι, προφανώς, οι πιστοί δεν είχαν προλάβει να τα κρύψουν. Για να σωθούν αυτά τα πολύτιμα αντικείμενα, ανάμεσα στα οποία ξεχώριζε η επιχρυσωμένη κορνίζα του εικονοστασίου, ο στρατηγός κάλεσε τον εκκλησιαστικό φύλακα, στον οποίο και τα παρέδωσε⁶³³.

Ήδη στις 2 Αυγούστου 1941 ο Ρόξενμπεργκ, φανατικός πολέμιος του Χριστιανισμού, σημείωνε στο ημερολόγιό του ότι η Βέρμαχτ εκδίδει διαταγές, οι οποίες αντιβαίνουν τις δικές του οδηγίες. Συγκεκριμένα, μερικοί αξιωματικοί επέτρεπαν στους στρατιωτικούς ιερείς της Βέρμαχτ να πραγματοποιούν αγιασμό των ντόπιων ορθοδόξων εκκλησιών, διότι έλειπαν ντόπιοι ιερείς⁶³⁴. Στο Κίεβο, τον Νοέμβριο του 1941, τοπικές υπηρεσίες της Βέρμαχτ, επίσης, υποστήριζαν τους ορθοδόξους ιερείς.⁶³⁵ Εφόσον οι ντόπιοι ιερείς δεν επαρκούσαν, τότε κάποιες φορές τις λειτουργίες στις εκκλησίες τις έκαναν οι καθολικοί ιερείς του ανατολικού τελετουργικού (Ουνίτες) που υπηρετούσαν στη Βέρμαχτ⁶³⁶. Στη Βίννιτσα, τον Δεκέμβριο του 1941, υπήρχαν Ούγγροι στρατιωτικοί ιερείς οι οποίοι τελούσαν λειτουργίες στις καθολικές εκκλησίες σε όλη την περιοχή. Τις αναφορές για διάφορες θρησκευτικές τελετές που είχαν

⁶³¹ F. von Bock, (2006) [1995], *Ja stojal u vorot Moskvj. Voennye dnevniki 1941-1945*, ό.π., σ. 114. Ο Η. Pabst, ο οποίος επισκέφτηκε το Σμολένσκ το καλοκαίρι του 1942, αναφέρει επίσης ότι στην πόλη υπήρχαν πολλές εκκλησίες. Βλ. στο Η. Pabst, (2004), *Dnevnik nemetskogo soldata*, ό.π., σ. 101. Ο ίδιος στο ημερολόγιό του μνημονεύει πολλές ορθόδοξες εκκλησίες που υπήρχαν το 1942 στις πόλεις Καλίνιν (σήμερα Τβερ) και Ρζεφ, που βρίσκονται περίπου 200 χλμ από τη Μόσχα. Βλ. στον ίδιο, σσ. 143, 170.

⁶³² Η μάχη για την πόλη κράτησε από τις 10 Ιουλίου έως τις 5 Αυγούστου 1941.

⁶³³ Η. Guderian, [1951] (1960), *Erinnerungen eines Soldaten*, ό.π., σσ. 162-163.

⁶³⁴ Ι. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σσ. 318-319.

⁶³⁵ TSDAVO, 4398/1/3, σσ. 7-12, στο Τ. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Κγγενο-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitovoyi Vijny: Doslidzhennya, Dokumenty* (Η Λαύρα του Κιέβου την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου: Έρευνες. Έγγραφα), «Vydavets Oleh Filiuk», Κίεβο, σ. 445.

⁶³⁶ W. Strik-Strikfeldt, (1993) [1975], *Protiv Stalina I Gitlera. General Vlasov I Russkoe Osvoboditelnoe Dvizhenie*, ό.π., σ. 26.

πραγματοποιήσει, π.χ. βαφτίσεις, τις έστελναν στον Λατίνο αρχιεπίσκοπο στο Λβιβ⁶³⁷. Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι, σε περίπτωση αδυναμίας τέλεσης λειτουργίας στον νομό της Βίννιτσα, οι ορθόδοξοι μπορούσαν να επισκεφτούν τις λειτουργίες των στρατιωτικών ιερέων, όπως είχαν κάνει στο Ντνιπροπετρόφσκ⁶³⁸.

Αργότερα άλλαξε η στάση της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης όσον αφορά την αντιμετώπιση της θρησκευτικής ζωής του ντόπιου πληθυσμού. Ο στρατάρχης Β. Κάιτελ, αρχηγός της Βέρμαχτ, το 1942 εξέδωσε τον νόμο υπ' αρ. 536, που όριζε ότι ο γερμανικός στρατός δεν έπρεπε να βοηθάει τον ντόπιο πληθυσμό στην αναστήλωση των εκκλησιών. Η ανακατασκευή τους ήταν έργο των ντόπιων με τη συγκατάθεση των γερμανικών αρχών⁶³⁹. Στο Υπόμνημα του νόμου 536/42 της 17ης Ιουλίου 1943, οι γερμανικές στρατιωτικές αρχές συμβούλευαν τους στρατιώτες να μην εμποδίζουν αλλά ούτε και να υποβοηθούν τη θρησκευτική δραστηριότητα (πεποιθήσεις και πρακτικές) του ντόπιου πληθυσμού⁶⁴⁰. Επίσης, το ίδιο Υπόμνημα πρόσταζε ότι ο Γερμανός στρατιώτης δεν έπρεπε να λαμβάνει μέρος στις θρησκευτικές τελετές οι οποίες πραγματοποιούνταν από τον ντόπιο πληθυσμό⁶⁴¹.

Ωστόσο, αυτό το μέτρο δεν τηρούνταν αυστηρά στη ζώνη της στρατιωτικής δικαιοδοσίας. Για παράδειγμα, τον Ιούνιο του 1942, προτού οι γερμανικές στρατιωτικές μονάδες σταλούν στο μέτωπο του Χαρκόβου, η στρατιωτική διοίκηση διέταξε να παρευρεθούν στην πλατεία μπροστά από την εκκλησία στο Ιλοβάισκ. Μετά την τέλεση της Θείας Λειτουργίας, ντόπιος ορθόδοξος ιερέας ευλόγησε τους Γερμανούς στρατιώτες ενόψει της μάχη με τους μπολσεβίκους⁶⁴². Επομένως, η αντίληψη της γερμανικής στρατιωτικής εξουσίας ως προς τη θρησκευτική δραστηριότητα του ντόπιου πληθυσμού και ο βαθμός ανάμειξης σε αυτήν

⁶³⁷ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 9. Σύμφωνα με το συγγρικό φυλλάδιο «Bulletino Karpato-Danubiano», το οποίο εκδιδόταν στη Ρώμη, στην Ουκρανία μετά από τη συμφωνία με τις γερμανικές αρχές εργάζονταν Ούγγροι ιερείς. Κατά την εκπλήρωση των καθηκόντων τους εκείνοι συναντούσαν δυσκολίες, διότι η γενιά, η οποία είχε μεγαλώσει τα τελευταία 20 χρόνια, όχι μόνο δεν γνώριζε τίποτα για τον Χριστιανισμό, αλλά συχνά επιδείκνυε προς τη θρησκεία, εάν όχι αντιπάθεια, τουλάχιστον αδιαφορία. Πιθανότατα, οι Ούγγροι ιερείς χρησιμοποιούσαν την ουκρανική γλώσσα, διότι στην αντίθετη περίπτωση θα δυσκολεύονταν περισσότερο. Βλ. στην εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 208 (655), έτος 3^ο, 19.09.1942, σ. 6.

⁶³⁸ A. Stankevych, «Persha vidprava v Troyitskomu sobori» («Η πρώτη λειτουργία στο ναό της Αγίας Τριάδας»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 14, έτος 1^ο, 25.10.1941, σ. 2.

⁶³⁹ TSDAGO, 62/1/183, σ. 26.

⁶⁴⁰ TSDAGO, 62/1/273, σ. 34· F. von Bock, (2006) [1995], *Ja stojal u vorot Moskvj. Voennye dnevniki 1941-1945*, ό.π., σ. 114.

⁶⁴¹ TSDAGO, 62/1/273, σ. 34.

⁶⁴² Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 119.

μεταβλήθηκαν, από την αρχική ενεργή υποστήριξη και συμμετοχή έως την απλή ανοχή και μη επέμβαση.

2.4. Άνοιγμα των ορθοδόξων εκκλησιών στην κατεχόμενη Ουκρανία από τη γερμανική διοίκηση

Το 1941 σε αρκετά μέρη της Ουκρανίας, αλλά και της Ρωσίας, ο ντόπιος πληθυσμός καλωσόριζε τους Γερμανούς στρατιώτες κατά την είσοδό τους στις πόλεις ως «απελευθερωτές» από τον μπολσεβίκικο ζυγό. Στο πρόσωπό τους έβλεπαν τους υποστηρικτές της θρησκείας, γενικά, και της Ορθοδοξίας, συγκεκριμένα, σε αντίθεση με τους μπολσεβίκους, οι οποίοι χαρακτηρίζονταν ως αντίχριστοι. Εκ μέρους τους, οι γερμανικές αρχές υποστήριζαν θερμά τις θρησκευτικές πρωτοβουλίες του ντόπιου πληθυσμού⁶⁴³. Από τα πρώτα πράγματα τα οποία άρχισαν να συντελούνται μετά την κατάληψη των εδαφών από τους Γερμανούς ήταν το άνοιγμα ορθοδόξων εκκλησιών σε διάφορα μέρη της Ουκρανίας.

2.4.1. Διαδικασία ανοίγματος της ορθόδοξης εκκλησίας κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής

Ως προς τη διαδικασία μέσω της οποίας επιτυγχανόταν το άνοιγμα μιας ορθόδοξης εκκλησίας, μπορούμε να σημειώσουμε ότι την εντολή για το άνοιγμά τους στην Ουκρανία την έδιναν οι γερμανικές αρχές. Με την κατάληψη μιας ουκρανικής πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα, όλη η εξουσία περνούσε στα χέρια του ανώτατου στρατιωτικού διοικητή, ο οποίος λάμβανε την απόφαση για το άνοιγμα των εκκλησιών⁶⁴⁴. Συνεπώς, οι κάτοικοι της περιοχής που επιθυμούσαν να ιδρύσουν μια εκκλησία απευθύνονταν στον στρατιωτικό διοικητή της περιοχής ο οποίος έδινε τη σχετική εντολή.

Με την εγκαθίδρυση της γερμανικής εξουσίας, στις μεγάλες πόλεις άρχισαν να δημιουργούνται τα Εκκλησιαστικά Συμβούλια και στις πιο μικρές τα παραρτήματά τους. Για παράδειγμα, από τις 21 Οκτωβρίου 1941 στην Μπίλα Τσέρκβα⁶⁴⁵ άρχισε να λειτουργεί το τοπικό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο (ουκρ. Білоцерківська округова церковна рада,

⁶⁴³ TSDAGO, 62/1/183, σ. 25.

⁶⁴⁴ Άγνωστος συγγραφέας, «My hochemo Boga» («Εμείς θέλουμε τον Θεό»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 1, 30.08.1941, σ. 3.

⁶⁴⁵ Μπίλα Τσέρκβα (ρωσ. Μπέλαγια Τσέρκοβ) καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα στις 16 Ιουλίου 1941. Βλ. στο Belaya Tserkov. Informatsionnyj portal goroda (Μπέλαγια Τσέρκοβ. Ενημερωτική πύλη της πόλης), στον σύνδεσμο: <https://bila-tserkva.in.ua/city-bila-tserkva/occupation-of-city-bila-tserkva> (17.03.2021).

Bilotserkivska okrugona tserkonna rada)⁶⁴⁶. Στα καθήκοντά του συγκαταλέγονταν η καταγραφή όλων των ορθοδόξων ενοριών και των εκκλησιαστικών λειτουργιών, και ο έλεγχος και η αποστολή των ορθοδόξων ιερέων για εργασία στις επιμέρους εκκλησίες⁶⁴⁷.

Έπειτα, με τη δημιουργία της κατώτατης τοπικής διοίκησης, η οποία στελεχώθηκε από Ουκρανούς, οι αρμοδιότητες των Εκκλησιαστικών Συμβουλίων μεταφέρθηκαν σε συγκεκριμένα τμήματα, τα οποία ήταν επιφορτισμένα με την έκδοση των σχετικών αδειών. Για παράδειγμα, στο Ντινπροπετρόφσκ, στη Διοίκηση του νομού (ουκρ. oblasne upravlinnya)⁶⁴⁸ δημιουργήθηκε το Τμήμα Εκπαίδευσης και, ως υποδιαίρεσή του, ιδρύθηκε η μονάδα επιθεώρησης (ελέγχου) των θρησκευτών (ουκρ. інспектура культур, inspektura kultiv)⁶⁴⁹. Η εν λόγω μονάδα τον Οκτώβριο του 1941 απέγραφε τις θρησκευτικές κοινότητες και παραχωρούσε σε αυτές τις άδειες προκειμένου να καταλάβουν τον σχετικό χώρο ώστε να ανοίξουν μια εκκλησία. Επομένως, κάθε θρησκευτική κοινότητα που οργανωνόταν αυθόρμητα στις διάφορες πόλεις και σε χωριά του νομού έπρεπε να δηλωθεί στη μονάδα επιθεώρησης των θρησκευτών και να υποβάλει αίτηση όπου αναφερόταν ποιο χώρος –κτίσμα, ίδρυμα– ήθελε να χρησιμοποιεί ως ορθόδοξη εκκλησία, καθώς και ποιον ιερέα επιθυμούσε. Η σχετική αίτηση έπρεπε να συνοδεύεται από την επιστολή του οργάνου της τοπικής διοίκησης ότι συμφωνεί με τη μεταβίβαση του κτίσματος στη θρησκευτική ένωση των πολιτών⁶⁵⁰. Παρόμοια ήταν η κατάσταση και στο Ζιτόμιρ, όπου οι πιστοί, προκειμένου να ανοίξει ή να αγιαστεί μια εκκλησία, καθώς και για να διοριστεί σε αυτήν ένας ιερέας, υπέβαλλαν σχετικές αιτήσεις στο Τμήμα Θρησκευτών της Διοίκησης του νομού⁶⁵¹. Σημειωτέον ότι η εξαιρετική δραστηριότητα

⁶⁴⁶ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 6, έτος 1^ο, 05.11.1941, σ. 2.

⁶⁴⁷ Να προσθέσουμε πως αυτή η διαταγή αφορούσε μόνο τους ορθοδόξους ιερείς. Οι κληρικοί και οι θρησκευτικές οργανώσεις άλλων χριστιανικών ρευμάτων έπρεπε να κάνουν δήλωση στο Δημαρχείο της πόλης. Βλ. στην εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 6, έτος 1^ο, 05.11.1941, σ. 2.

⁶⁴⁸ Η Διοίκηση του νομού (ουκρ. обласне управління, oblasne upravlinnya είτε обласна управа, oblasna uprava), η οποία στελεχωνόταν από Ουκρανούς υπαλλήλους, καταργήθηκε στις 30 Μαΐου 1942 στο Ντινπροπετρόφσκ με το πρόσχημα ότι η γερμανική πολιτική διοίκηση θα εισήγε νέες μεθόδους διοίκησης σύμφωνα με το γερμανικό μοντέλο. Μερικά τμήματα της Διοίκησης ενσωματώθηκαν στο Γενικό Κομισαριάτο (γερμ. Generalkommissariat), ενώ τα διοικητικά τμήματα της Διοίκησης του νομού μετατράπηκαν σε Ουκρανικό επικουρικό τμήμα (ουκρ. Український допомоговий комітет, Ukrayinsky dopomogony komitet) του Γενικού Τμήματος του Γενικού Κομισαριάτου. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 125 (193), έτος 2^ο, 03.06.1942, σ. 2. Από τον Ιούνιο του 1942 η Ουκρανική Επικουρική Διοίκηση λειτουργούσε υπό την άμεση καθοδήγηση του Κομισαρίου της πόλης (γερμ. Stadtkommissar) και της γερμανικής διοίκησης της πόλης. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 188 (256), έτος 2^ο, 25.08.1942, σ. 3.

⁶⁴⁹ Rachkovskij, «Pro vidkryttya tserkon» («Για το άνοιγμα των εκκλησιών»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 12, έτος 1^ο, 21.10.1941, σ. 2.

⁶⁵⁰ Ως άνω. Να προσθέσουμε, επίσης, ότι στη μονάδα επιθεώρησης έπρεπε να δηλωθούν και εκείνες θρησκευτικές ενώσεις οι οποίες έχουν ήδη λάβει τα κτίσματα για το άνοιγμα των εκκλησιών. Βλ. στον ίδιο.

⁶⁵¹ Άγνωστος συγγραφέας, «Chvala Bogu» («Δόξα τω Θεό»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 23, 27.12.1941, σ. 3· Εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 40, έτος 1^ο, 21.08. 1941, σ. 3.

των μελών του Τμήματος Θρησκευτών στο Ζιτόμιρ, χάρη στους οποίους μέχρι τα τέλη Αυγούστου του 1941 ανακατασκευάστηκαν όλες οι ορθόδοξες εκκλησίες της πόλης⁶⁵², οφείλεται στη δράση των μελών της ΟΟΥΝ (μ), διότι, όπως προαναφέραμε, τον Αύγουστο του 1941 το κέντρο της δραστηριότητας της παράταξης του Α. Μέλνικ βρισκόταν στο Ζιτόμιρ⁶⁵³.

Η τελική έγκριση των αδειών ήταν προνόμιο των γερμανικών αρχών: της στρατιωτικής διοίκησης, αρχικά (γερμ. Feldkommandatur), και, μετά την ένταξη της περιοχής στο ΡΚΟΥ, της γερμανικής πολιτικής διοίκησης. Τα όργανα της τοπικής Διοίκησης του νομού σε αυτή την περίπτωση λειτουργούσαν υποβοηθητικά⁶⁵⁴. Επίσης, οι πιστοί οι οποίοι ασχολούνταν με την ανοικοδόμηση των ορθοδόξων εκκλησιών μπορούσαν να λάβουν συμβουλές και βοήθεια από το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο (ή Διεύθυνση) της περιοχής⁶⁵⁵. Σύμφωνα με τις πληροφορίες της σοβιετικής πλευράς, σε ορισμένες περιπτώσεις το άνοιγμα των ορθοδόξων εκκλησιών πραγματοποιούνταν και βάσει εντολών της γερμανικής διοίκησης, χωρίς να υπολογίζεται η βούληση των ανθρώπων. Σε αυτή την περίπτωση, οι γερμανικές αρχές υποχρέωναν τον προϊστάμενο του χωριού να προετοιμάσει τον κατάλληλο χώρο⁶⁵⁶.

Όσον αφορά την εύρεση των κατάλληλων χώρων, όπου ήταν δυνατόν επιστρέφονταν στους πιστούς οι πρώην εκκλησίες, οι οποίες είχαν μετατραπεί από τους μολοσεβίκους σε λέσχες, αποθήκες και διάφορους άλλους ακατάλληλους χώρους⁶⁵⁷. Για παράδειγμα, στους νομούς Ζαπορίζια, Ντινπροπετρόφσκ, Γιούζοφκα και Βοροσιλοβγράντ, για τις εκκλησίες παραχωρήθηκαν πρώην λέσχες⁶⁵⁸. Στην περιοχή του Χαρκόβου, η γερμανική στρατιωτική εξουσία έδωσε εντολή για το άνοιγμα ορθοδόξων εκκλησιών σε κάθε χωριό της περιοχής.

⁶⁵² Εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 40, έτος 1^ο, 21.08. 1941, σ. 3.

⁶⁵³ P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine: the land and its peoples*, University of Toronto Press, σ. 672.

⁶⁵⁴ Για παράδειγμα, όταν τον Νοέμβριο του 1941 οι 24 δικηγόροι, εκείνοι που είχαν εργαστεί επί σοβιετικής εξουσίας και εκείνοι που είχαν εργαστεί στην τσαρική Ρωσία, ήθελαν να συγκροτήσουν ένωση δικηγόρων, η σχετική άδεια δόθηκε από τη γερμανική στρατιωτική διοίκηση (γερμ. Feldkommandatur). Το καταστατικό της ένωσης εγκρίθηκε από τη Διοίκηση του νομού. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 40, έτος 1^ο, 25.11.1941, σ. 2. Με την ίδια διαδικασία στα τέλη Νοεμβρίου του 1941 στο Ντινπροπετρόφσκ ιδρύθηκε το συμβολαιογραφικό γραφείο με περιορισμένες αρμοδιότητες. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 45, έτος 1^ο, 30.11.1941, σ. 4. Τον Μάιο του 1942, με απόφαση του ΡΚΟΥ, το συγκεκριμένο γραφείο έκλεισε με την πρόφαση: «μέχρι την έκδοση καινούριου νόμου για τους συμβολαιογράφους». Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 108 (176), έτος 2^ο, 13.05.1942, σ. 2. Να προσθέσουμε ότι τα συμβολαιογραφικά γραφεία στο Ντινπροπετρόφσκ επαναλειτούργησαν τον Νοέμβριο του 1942. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 226 (294), έτος 2^ο, 10.11.1942, σ. 4.

⁶⁵⁵ Εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ.15, 18.10.1941, σ. 4.

⁶⁵⁶ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 108.

⁶⁵⁷ O. Zeleniuk, (2003), *My bygone years*, ό.π., σ. 32· TSDAGO, 62/1/186, σ. 20· TSDAGO, 62/1/183, σ. 25.

⁶⁵⁸ TSDAGO, 62/1/186, σ. 166.

Κάποιες φορές οι εκκλησίες άνοιγαν προσωρινά μέσα στα σπίτια των ανθρώπων⁶⁵⁹. Εφόσον στα χωριά η εξεύρεση κατάλληλου κτιρίου για να στεγαστεί μια εκκλησία ήταν ακόμη πιο δύσκολη, σε πιο ακραίες περιπτώσεις η εκκλησία μπορούσε να ανοίξει εντός ενός σχολείου, ενός θεάτρου⁶⁶⁰, ακόμη και σε έναν στάβλο, όπως συνέβη στο χωριό Ολσάνι (νομός Χαρκόβου)⁶⁶¹. Σε αυτή την περίπτωση, πάνω στην οροφή τοποθετούνταν σταυρός ή καμπαναριό⁶⁶². Στη Βολυνία, επίσης, εκκλησίες άρχισαν να ανοίγονται σε αποθήκες, λέσχες κλπ. Κατά τη διάρκεια της κατοχής, μόνο στο ανατολικό μέρος της Γενικής Περιοχής «Βολυνίας-Ποδολίας» άνοιξαν ορθόδοξες εκκλησίες σε 170 πρώην δημόσια κτίρια, στα οποία στεγάζονταν προηγουμένως 126 σχολεία, 26 λέσχες και 18 νοσοκομεία⁶⁶³. Από την ανάλυση των εγγράφων που διατηρούνται σήμερα στον καθεδρικό ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Σούμι, προκύπτει ότι οι πιστοί καταλάμβαναν χώρους στους οποίους κατά την τσαρική εποχή στεγάζονταν ορθόδοξες εκκλησίες και τους οποίους η σοβιετική εξουσία χρησιμοποιούσε ακατάλληλα.

Οι χώροι στους οποίους θα στεγάζονταν οι εκκλησίες ανοικοδομούνταν, καθαρίζονταν και στολίζονταν από τον ντόπιο πληθυσμό. Όλες οι απαραίτητες αναστηλωτικές εργασίες γίνονταν με χρήματα των πιστών. Αμέσως μετά την έλευση των Γερμανών, οι κάτοικοι του Χαρκόβου άρχισαν να καθαρίζουν και να επισκευάζουν τους εκκλησιαστικούς χώρους⁶⁶⁴. Ήδη στο δεύτερο φύλλο της τοπικής εφημερίδας στη Χερσώνα δημοσιεύτηκε άρθρο, στο οποίο οι πιστοί καλούνταν να συνεισφέρουν οικονομικά και πρακτικά στην ανοικοδόμηση των εκκλησιών⁶⁶⁵. Στην πόλη Αρτέμιβσκ οι κάτοικοι συγκέντρωσαν χρήματα για την ανοικοδόμηση των δύο εκκλησιών⁶⁶⁶. Η ταχύτητα με την οποία προχωρούσαν οι επισκευές

⁶⁵⁹ Ως άνω, σ. 160. Μια τέτοια ορθόδοξη εκκλησία άνοιξε στο Ιλοβάισκ, βλ. στο Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 108.

⁶⁶⁰ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 121. Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 11 (31), 15.03.1942, σ. 4.

⁶⁶¹ TSDAGO, 62/1/183, σ. 244.

⁶⁶² Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σσ. 110, 121. Άγνωστος συγγραφέας, «Srogady Volodymyra Dubyni pro okupovani Pulyni» («Οι αναμνήσεις του Βολοντίμιρ Ντουμπίνα για τους Πουλίνι κατά τη διάρκεια της κατοχής»), στον σύνδεσμο: <https://pulyni.news/Спогади-Володимира-Дубини-про-окупов/> (06.08.2020).

⁶⁶³ Y.V. Olijnik, O.M. Zavalniuk, (2012), *Natsystskij okupatsijnyj rezhym v Generalnij okruzi «Volyn-Podillya» (1941-1944)* («Ναζιστικό κατοχικό καθεστώς στη Γενική περιοχή «Βολυνία-Ποδολία» (1941-1944)), Poligrafist, Χμελνίτσκι, σ. 165.

⁶⁶⁴ Εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 182 (629), έτος 3^ο, 18.08.1942, σ. 3.

⁶⁶⁵ Εφημερίδα *Golos Dnipra. Khersonskij schodennyk* [Χερσώνα], φ. 2, έτος 1^ο, 22.09.1941, σ. 2.

⁶⁶⁶ TSDAGO, 166/2/10, σ. 7. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι, εκτός από τις συγκεντρώσεις χρημάτων που

των χώρων εντυπωσιάζει. Στην περιοχή Ζλατοπίλλια, στον νομό του Κιροβογράντ, με χρήματα των κατοίκων και με τη βοήθεια του Δημαρχείου ανασκευάστηκαν μέχρι τον Νοέμβριο του 1941 πέντε εκκλησίες, όπου άρχισαν αμέσως να τελούνται λειτουργίες⁶⁶⁷.

2.5. Στελέχωση των ορθοδόξων εκκλησιών με ιερείς κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία

Καθώς με την εγκαθίδρυση της γερμανικής εξουσίας άρχιζαν να ανοίγουν μαζικά ορθόδοξες εκκλησίες, εμφανίστηκε το πρόβλημα της ανεπάρκειας των εκκλησιαστικών λειτουργών. Εξαιτίας της εχθρικής στάσης των μπολσεβίκων προς τη θρησκεία, κατά τη διάρκεια της σοβιετικής εξουσίας αρκετοί ορθόδοξοι ιερείς εκτελέστηκαν και πολλοί στάλθηκαν εξορία στη Σιβηρία. Σύμφωνα με τα στοιχεία της επιτροπής του Νάνσεν, την περίοδο από το 1917 έως το 1923 στη Σοβιετική Ένωση εκτελέστηκαν 25 επίσκοποι και 1.215 ιερείς⁶⁶⁸.

Εμείς δεν γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των ορθοδόξων ιερέων οι οποίοι λειτουργούσαν στις εκκλησίες πριν την έλευση των Γερμανών στην Ουκρανία το 1941⁶⁶⁹. Ο Κ. Μπέρκχοφ ισχυρίζεται ότι εξαιτίας των διωγμών των μπολσεβίκων απέμειναν συνολικά περίπου 100 ορθόδοξοι ιερείς⁶⁷⁰. Η κατάσταση με τους ιερείς των άλλων Εκκλησιών, πέραν της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, ήταν ακόμη πιο δύσκολη. Για παράδειγμα, οι ιερείς της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας δήλωναν, το 1942, ότι τη δεκαετία του 1920

πραγματοποιούνταν στις πόλεις και ενορίες, υπήρχαν και ατομικές δωρεές των κατοίκων. Για παράδειγμα, στη Χερσώνα ο Λ.Σ. Γκάλκιν (L.S. Galkin) δώρισε 200 ρούβλια για αγορά καμπατών στον ναό της Αγίας Αικατερίνης. Βλ. στην εφημερίδα *Golos Dnipro. Khersonskij schodennyk* [Χερσώνα], φ. 25, έτος 1^ο, 23.10.1941, σ. 2. Τον Νοέμβριο του 1941 η διεύθυνση της κρατικής σιταποθήκης της Χερσώνας δώρισε 2,5 χιλ. ρούβλια για την ανακαίνιση του ναού της Αγίας Αικατερίνης. Βλ. στην εφημερίδα *Golos Dnipro. Khersonskij schodennyk* [Χερσώνα], φ. 46, έτος 1^ο, 16.11.1941, σ. 4.

⁶⁶⁷ Εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 20, 05.11.1941, σ. 4.

⁶⁶⁸ Εφημερίδα *Sumskij visnyk* [Σούμι], φ. 63 (240), έτος 3^ο, 22.06.1943, σ. 3.

⁶⁶⁹ Με αφορμή τον αριθμό των ορθοδόξων ιερέων εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι η απάντηση της σουηδικής εφημερίδας στις δηλώσεις του πρέσβη της ΕΣΣΔ στη Σουηδία Μάισκι (Majskij) ότι στη χώρα του υπήρχε ανεκτική στάση στη θρησκεία, αλλά και στον ισχυρισμό του τελευταίου ότι το 1940 στην ΕΣΣΔ υπήρχαν 60 χιλ. κληρικοί. Η σουηδική εφημερίδα, καταρρίπτοντας τους ισχυρισμούς του, ανέφερε ότι, ενώ στην τσαρική Ρωσία υπήρχαν 290 χιλιάδες ορθόδοξοι ιερείς, η απογραφή του πληθυσμού του 1939 ανέφερε ότι στην ΕΣΣΔ δεν υπήρχε ούτε ένας ιερέας. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 77 (145), έτος 2^ο, 02.04.1942, σ. 1.

⁶⁷⁰ Κ. Berkhoff, (2004), *Harvest of Despair*, ό.π., σ. 233. Να προσθέσουμε ότι, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Βατικανού, το 1935 στη Σοβιετική Ένωση παρέμεναν μόνο μερικές δεκάδες ορθοδόξων ιερέων. Βλ. στο Άγνωστος συγγραφέας, «Lyst Stalina do gymского pary» («Το γράμμα του Στάλιν στον Πάπα της Ρώμης»), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ.32 (70), έτος 2^ο, 16.04.1942, σ. 3.

η Αυτοκέφαλη Εκκλησία του Β. Λιπκίβσκι είχε δύο Μητροπολίτες, 36 επισκόπους⁶⁷¹ και πάνω από τρεις χιλιάδες ιερείς, από τους οποίους έμεινε μονάχα καμιά δεκαριά⁶⁷². Από τους επισκόπους της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας του 1921 δεν έμεινε κανείς⁶⁷³.

Από τη μαρτυρία του Ουνίτη ιερέα Ο. Κλάντοτσνι, ο οποίος τον Δεκέμβριο του 1941 προς Ιανουάριο του 1942 έκανε περιοδεία στην Κεντρική Ουκρανία, μαθαίνουμε ότι τον Δεκέμβριο του 1941 συνάντησε στη Βίννιτσα ορθόδοξους ιερείς δύο κατηγοριών. Οι πρώτοι λειτουργούσαν ακόμη επί σοβιετικής εξουσίας, ενώ οι άλλοι είχαν φτάσει στην πόλη με την έναρξη του πολέμου από τη διπλανή περιοχή της Βολυνίας, από το Πολίσσια και από την περιοχή του Βίλνο⁶⁷⁴. Ο Σ. Μπαράν-Μπουτόβιτς αναφέρει σε άρθρο του, επίσης, ότι στο Τσερνίχιβ έμειναν ορισμένοι παλιοί ορθόδοξοι ιερείς, οι οποίοι επέδειξαν μεγάλο ζήλο όσον αφορά την αναγέννηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας⁶⁷⁵. Ωστόσο, ανεξάρτητα από τον ακριβή αριθμό τους, οι εναπομείναντες ορθόδοξοι ιερείς σε καμιά περίπτωση δεν μπορούσαν να στελεχώσουν τις εκκλησίες που άνοιγαν μαζικά, ούτε να ικανοποιήσουν τις θρησκευτικές ανάγκες των πιστών.

2.5.1. Εκπαίδευση των ορθόδοξων ιερέων

Εξαιτίας της θρησκευτικής αναβίωσης, που παρατηρήθηκε σε όλα τα μέρη της Ουκρανίας, ανέκυψε αναπόφευκτα το πρόβλημα της στελέχωσης των εκκλησιών με

⁶⁷¹ Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο. Βλ. στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*. Τ. 1. The Ukrainian Orthodox Church. Documents, Materials, Christian Samvydav from Ukraine, V. Symonenko Smoloskyr Pyblishers, Βαλτιμόρη, Τορόντο, σ. 694.

⁶⁷² Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 14 (34), 05.04.1942, σ. 4. Ωστόσο, σε αυτό τον αριθμό μάλλον δεν υπολογίζονται ιερείς, οι οποίοι με την έναρξη των διωγμών αναγκάστηκαν να ασκήσουν κοσμικά επαγγέλματα. Με τη γερμανική εισβολή άλλαξαν τα πράγματα και, σύμφωνα με τους υπολογισμούς των αυτοκεφαλιστών, μέχρι τον Δεκέμβριο του 1941 καταγράφηκαν περίπου 200 ιερείς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας του Β. Λιπκίβσκι. Βλ. στο Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο, στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 694.

⁶⁷³ Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 687.

⁶⁷⁴ Σύμφωνα με την ίδια πληροφορία του Ο. Κλάντοτσνι, στην πόλη υπήρχαν και αρκετοί καθολικοί ιερείς. Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσνι, σ. 3. Να σημειώσουμε πως οι πηγές αναφέρουν ότι στην περιοχή υπήρχαν αρκετές ορθόδοξες εκκλησίες, αλλά χωρίς σταυρούς πάνω τους. Μολαταύτα οι λειτουργίες εκεί διεξάγονταν κανονικά. Βλ. στο Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσνι, σ. 10.

⁶⁷⁵ S. Baran-Butovich, «Nashi hrystiyanski svyata» («Οι δικές μας θρησκευτικές εορτές»), εφημερίδα *Ukrayinske Polissya* [Τσερνίχιβ], 04.01.1942, μέρος 2 (21), σ. 2.

ορθοδόξους ιερείς. Το έλλειμμα των εκκλησιαστικών λειτουργών, το οποίο ήταν εμφανές καθ' όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, παρουσιάστηκε με ιδιαίτερα έντονο τρόπο στους πρώτους μήνες της. Ήδη τότε εμφανίστηκε μεγάλη ζήτηση για άνοιγμα ορθοδόξων εκκλησιών, γεγονός που απαιτούσε αρκετό αριθμό κληρικών, οι οποίοι ήταν σχεδόν ανύπαρκτοι εξαιτίας των προηγούμενων διωγμών της σοβιετικής εξουσίας.

Ωστόσο, η κατάσταση επιδεινώθηκε από τη διάσπαση του θρησκευτικού χώρου σε δύο αντίθετα εκκλησιαστικά ρεύματα. Ως εκ τούτου, και οι δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες επιθυμούσαν να εκπαιδεύουν ιερείς προκειμένου να στελεχώσουν τις εκκλησίες που ανοίγονταν μαζικά σε όλη τη χώρα, μεγεθύνοντας με αυτό τον τρόπο την επιρροή τους.

2.5.1.1. Εκπαίδευση των ορθοδόξων ιερέων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας

Από τις δύο Εκκλησίες, σε πιο δεινή κατάσταση βρισκόταν η Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Ένθερμοι οπαδοί της ίδρυσής της ήταν τα μέλη της ΟΟΥΝ. Παρά το ότι είχαν αποτύχει στην προσπάθεια κήρυξης της ανεξάρτητης Ουκρανίας στις 30 Ιουνίου 1941, δεν έχασαν την ελπίδα ίδρυσης αυτόνομης Ουκρανίας στο μέλλον. Ως εκ τούτου, ακολουθώντας τα γερμανικά στρατεύματα, οι Ουκρανοί εθνικιστές προσπάθησαν να καταλάβουν καίριες θέσεις στις τοπικές διοικήσεις, όπως στα Δημαρχεία που συγκροτούνταν στην Κεντρική και Ανατολική Ουκρανία, με σκοπό τη λήψη μέτρων και τη διεξαγωγή της πολιτικής που θα εξυπηρετούσε τα δικά τους συμφέροντα.

Στην αρχή της κατοχής, τα τμήματα των τοπικών διοικήσεων ήταν επιφορτισμένα με την επίλυση των εκκλησιαστικών ζητημάτων. Εφόσον οι κάτοικοι του δήμου απευθύνονταν στα τοπικά Δημαρχεία με αιτήσεις περί ανοίγματος εκκλησιών και στελέχωσής τους με εκκλησιαστικό προσωπικό, οι Ουκρανοί εθνικιστές, οι οποίοι υπηρετούσαν στα Δημαρχεία, ήταν πρώτοι που ασχολήθηκαν με το θέμα της εκπαίδευσης των ορθοδόξων ιερέων. Για παράδειγμα, εξαιτίας της μεγάλης ζήτησης για ορθοδόξους ιερείς από τις εκκλησίες που άνοιξαν στα χωριά, το Τμήμα Θρησκειών του Δημαρχείου του Ζιτόμιρ ήδη στα τέλη Αυγούστου του 1941 διεξήγαγε προπαρασκευαστικές διεργασίες για το άνοιγμα σχολής

εκπαίδευσης των ιερέων⁶⁷⁶. Ωστόσο, οι προσπάθειές τους δεν ευοδώθηκαν εξαιτίας των διωγμών που εξαπέλυσαν οι Γερμανοί εναντίον των μελών της ΟΟΥΝ.

Αντίστοιχη δραστηριότητα ανέπτυξε και ομάδα Ουκρανών εθνικιστών στο Ντιπροπετρόφσκ που υπηρετούσε στο Δημαρχείο της πόλης. Τον Νοέμβριο του 1941, μετά από συνεννόηση με τη Διοίκηση του νομού (ουκρ. *oblasne upravlinnya*), η οποία ήταν στελεχωμένη από Ουκρανούς υπαλλήλους, στο Ντιπροπετρόφσκ άρχισαν προετοιμασίες ίδρυσης Τμήματος Θεολογίας στο δημόσιο Πανεπιστήμιο της πόλης. Το εν λόγω τμήμα θα ήταν επιφορτισμένο με την εκπαίδευση των κληρικών. Η επάρκεια σε καθηγητές, που είχαν αποφοιτήσει από την Εκκλησιαστική Ακαδημία από την εποχή ακόμη της τσαρικής Ρωσίας, επέτρεπε στο Πανεπιστήμιο να θέσει άμεσα σε λειτουργία το νεοσύστατο Τμήμα. Παράλληλα, λόγω της μεγάλης ζήτησης ιερέων και διακόνων από τις θρησκευτικές κοινότητες, ετοιμαζόταν το άνοιγμα σχολής ταχύρρυθμης προετοιμασίας των κληρικών⁶⁷⁷. Ωστόσο, αυτά τα σχέδια δεν υλοποιήθηκαν. Κατά πρώτον, ο προϊστάμενος της ειδικής ομάδας και αξιωματικός των Ες Ες Χόφμαν εξέδωσε οδηγία, την 1η Νοεμβρίου 1941 στο Κίεβο, στην οποία αναφερόταν ότι, σύμφωνα με διαταγή του Χίτλερ, η αναβίωση της θρησκευτικής ζωής στα κατεχόμενα εδάφη δεν έπρεπε να συντελεστεί. Ως εκ τούτου, πρόσταζε να κλείσουν όλα τα θεολογικά τμήματα στα πανεπιστήμια⁶⁷⁸. Κατά δεύτερον, τον Δεκέμβριο του 1941 οι γερμανικές αρχές συνέλαβαν στο Ντιπροπετρόφσκ ομάδα Ουκρανών εθνικιστών-μελών της ΟΟΥΝ, οι οποίοι προωθούσαν αυτά τα σχέδια.

Οι Ουκρανοί εθνικιστές επιθυμούσαν να κόψουν κάθε δεσμό με τη Μόσχα όχι μόνο στην πολιτική σφαίρα, αλλά και στην εκκλησιαστική. Όλες οι προσπάθειές τους στρέφονταν στην απόκτηση της Ουκρανικής Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας. Επομένως, όλες οι προπαρασκευαστικές διεργασίες που πραγματοποιήθηκαν από τα μέλη της ΟΟΥΝ στο Ζιτόμιρ και στο Ντιπροπετρόφσκ στόχευαν στην προετοιμασία των ορθοδόξων ιερέων για την Αυτοκέφαλη Εκκλησία που θα συγκροτούνταν στη συνέχεια.

Εξαιτίας της ανεπάρκειας κληρικών, η Γραμματεία της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, αμέσως μετά τη σύστασή της τον Φεβρουάριο του 1942, άρχισε να δέχεται πολλές αιτήσεις από κατοίκους χωριών γύρω από το Κίεβο προκειμένου να τους

⁶⁷⁶ Εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 40, έτος 1^ο, 21.08. 1941, σ. 3.

⁶⁷⁷ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 42-43, έτος 1^ο, 28.11.1941, σ. 4.

⁶⁷⁸ RGVA, 500κ/5/3, σ. 66, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 534.

σταλούν ιερείς και αντιμήνια⁶⁷⁹. Για παράδειγμα, ο πρωθιερέας της Ούμαν Κ. Κοσίνσκι απευθύνθηκε στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι) προκειμένου να του στείλουν μερικούς ιερείς και δέκα φορητά αντιμήνια και λείψανα⁶⁸⁰. Επίσης, η Γραμματεία έλαβε αποφάσεις από συνελεύσεις των αγροτικών περιοχών όπου αναφερόταν η επιθυμία του λαού για την επιστροφή του θεσμού των ενοριών, καθώς και για τη διασφάλιση καλών συνθηκών εργασίας για τους ιερείς⁶⁸¹.

Μετά από τη διάλυση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου τον Φεβρουάριο του 1942, στο Κίεβο λειτουργούσαν μονάχα οχτώ ιερείς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας: δύο ιερείς και δύο διάκονοι στην Εκκλησία του Αγίου Αντρέα, ένας ιερέας και ένας διάκονος στην εκκλησία στην Ντεμίγιβκα (περιοχή του Κιέβου), και ένας ιερέας και ένας διάκονος στην εκκλησία στη Σολόμγιανκα (περιοχή του Κιέβου)⁶⁸². Στις 13 Μαρτίου 1942 έφτασαν στο Κίεβο από το Πινσκ οι επίσκοποι Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς, 1883-1969, Καρλσρούη), και Ιγκόρ (Γκουμπά, 1885-1966, Νέα Υόρκη)⁶⁸³, οι οποίοι προσπάθησαν να λύσουν το πρόβλημα ανεπάρκειας ιερέων, χειροτονώντας μερικούς ιερείς κατά τη διάρκεια μίας λειτουργίας. Το γεγονός προκάλεσε τη δυσαρέσκεια του ιεράρχη της Αυτόνομης Εκκλησίας μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι), ο οποίος εξαπέλυσε δριμείς κατηγορίες για τις χειροτονίες με τον «τρόπο της Καθολικής Εκκλησίας»⁶⁸⁴. Μολαταύτα, με αυτό τον τρόπο στο Κίεβο οι αναφερόμενοι επίσκοποι εντός των τριών μηνών χειροτόνησαν 103⁶⁸⁵ ή, σύμφωνα με τον Ι. Βλασόφσκι, 122 ιερείς⁶⁸⁶ της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Ωστόσο, παρά τις προηγούμενες μεμονωμένες προσπάθειες, σε μαζική κλίμακα οι ενέργειες για την προετοιμασία των ιερέων για τη νεοσυσταθείσα Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία άρχισαν την άνοιξη του 1942. Όπως είχε συμβεί προηγουμένως στο Ζιτόμιρ, τον Οκτώβριο του 1941 στην Πολτάβα πραγματοποιήθηκε καταγραφή των ορθόδοξων ιερέων η οποία αποκάλυψε ότι στην πόλη υπήρχαν 89 ορθόδοξοι ιερείς⁶⁸⁷, οι οποίοι δεν επαρκούσαν

⁶⁷⁹ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 11 (31), 15.03.1942, σ. 4.

⁶⁸⁰ Ως άνω.

⁶⁸¹ Ως άνω.

⁶⁸² Γράμμα του επισκόπου Νικάνωρος (Αμπράμοβιτς) στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι), 21.04.1942, Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 710.

⁶⁸³ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σσ. 228, 217.

⁶⁸⁴ Ως άνω, σσ. 218-219.

⁶⁸⁵ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 670.

⁶⁸⁶ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 219.

⁶⁸⁷ V. Reveguk, (2004), *Poltavschyna v roky Drugoyi Svitovoyi Vijnny (1939-1945)*, ό.π.

για να καλύψουν τις κενές θέσεις στις εκκλησίες του νομού. Ως εκ τούτου, το Επαρχιακό Συμβούλιο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας (ουκρ. Επαρχιальна рада, Eparchialna Rada) στην Πολτάβα, υπό την προεδρία του πρωθιερέα Αλεξίου Ποτουλνίτσκι (1897-1973, Σίρακιους), έλαβε την απόφαση να ανοίξει μια σχολή προετοιμασίας ιερέων και τον Απρίλιο του 1942 ανακοινώθηκε το προσεχές άνοιγμά της στην Πολτάβα⁶⁸⁸. Τα μαθήματα στη σχολή προετοιμασίας των υποψηφίων ιερέων θα ξεκινούσαν στις 10 Απριλίου 1942 και η εκπαίδευση θα διαρκούσε έξι μήνες, ενώ θα ήταν δωρεάν⁶⁸⁹. Οι υποψήφιοι έπρεπε να είναι άνω των 25 ετών, να κριθούν «ικανοί να ασκούν το ιερατικό αξίωμα» και να έχουν ολοκληρώσει τη μέση ή την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Το πρόγραμμα της εκπαίδευσης, εκτός από τις θρησκευτικές επιστήμες, θα περιλάμβανε τη φιλοσοφία, τα παιδαγωγικά, την ψυχολογία, τα γερμανικά και τις ουκρανικές σπουδές⁶⁹⁰.

Ο πρόεδρος της σχολής ήταν ο πρωθιερέας Α. Ποτουλνίτσκι⁶⁹¹. Συνολικά στη σχολή, ο απώτατος σκοπός της οποίας ήταν η εκπαίδευση των ιερέων προκειμένου να εργαστούν στα χωριά του νομού της Πολτάβας, εντάχθηκαν περίπου 30 άτομα, οι περισσότεροι εκ των οποίων είχαν πανεπιστημιακή μόρφωση⁶⁹². Όσον αφορά το πρόγραμμα σπουδών, στη σχολή διδάχθηκαν πολλά μαθήματα του κλάδου Θεολογίας, τα οποία περιλάμβαναν την ιστορία της Ανατολικής και της Δυτικής Εκκλησίας, την ιστορία της Ουκρανικής Εκκλησίας, τη Δογματική, τη Λειτουργική και την Πατρολογία. Επίσης, οι δόκιμοι ιερείς διδάχθηκαν την παιδαγωγική, την ψυχολογία και τη χορωδία⁶⁹³. Σημειωτέον ότι, εκτός από τις θεωρητικές γνώσεις, οι δόκιμοι ιερείς έκαναν και πρακτική άσκηση στην εκκλησία της Αγίας Σκέπης στην Πολτάβα⁶⁹⁴. Επίσης, οι σπουδαστές είχαν τη δυνατότητα να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους νωρίτερα.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι, μέχρι τον Μάιο του 1942, οι αποφάσεις για το άνοιγμα των εκπαιδευτηρίων για την προετοιμασία των κληρικών λαμβάνονταν κατά

⁶⁸⁸ TSDAGO, 62/1/183, σ. 193.

⁶⁸⁹ Εφημερίδα *Golos Poltavschyny* [Πολτάβα], φ. 28 (46), 05.04.1942, σ. 4.

⁶⁹⁰ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 36, 39· Εφημερίδα *Golos Poltavschyny* [Πολτάβα], φ. 28 (46), 05.04.1942, σ. 4.

⁶⁹¹ Srogady Mykoly Sarma-Sokolovskoho (Απομνημονεύματα του Μικόλα Σάρμα-Σοκολόφσκι), στο *Poltavska retlyuriana* (2003), φ. 5, Πολτάβα, σ. 176· V. Reveguk, (2004), *Poltavschna v roky Drugoyi Svitovoyi Vijnny* (1939-1945), ό.π.

⁶⁹² V. Ena, «Pro bogoslovski kursy» («Για την ιερατική σχολή»), εφημερίδα *Golos Poltavschyny* [Πολτάβα], φ. 64 (82), 03.07.1942, σ. 3.

⁶⁹³ Ως άνω.

⁶⁹⁴ Ως άνω.

τόπους. Τον Μάιο του 1942 στο Ρίβνε πραγματοποιήθηκε συνάντηση των εκπροσώπων δύο Ουκρανικών Εκκλησιών –της Αυτοκέφαλης και της Αυτόνομης– με στελέχη της γερμανικής κατοχικής διοίκησης. Τότε, ο διοικητής του υποτιμήματος Ια του Τμήματος της Πολιτικής του ΡΚΟΥ, ο Ι. Πάλτσο (γερμ. Hauptabteilungsleiter J. Paltzo(e), 1912-1944)⁶⁹⁵, ανέφερε ότι οι γερμανικές αρχές δεν ήταν αντίθετες προς τη θέσπιση εκκλησιαστικών σεμιναρίων από κάθε Εκκλησία⁶⁹⁶.

Συνεπώς, από τον Μάιο του 1942, οι προετοιμασίες για το άνοιγμα των εκκλησιαστικών εκπαιδευτηρίων άρχισαν να γίνονται και σε άλλες ουκρανικές πόλεις. Όσον αφορά την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία, εκτός από την Πολτάβα, η προετοιμασία των κληρικών γινόταν και στην έδρα της στο Λουτσκ, στη Βολυνία. Βάσει της απόφασης του Κομισάριου της περιοχής (γερμ. Gebietskommissar), στα τέλη Μαΐου του 1942 ανακοινώθηκε στο Λουτσκ η έναρξη, από την 1η Ιουνίου του ίδιου έτους, σχολής προετοιμασίας ορθοδόξων ιερέων και διακόνων διάρκειας έξι μηνών. Στη σχολή δέχονταν άνθρωπους που είχαν συμπληρώσει έξι τάξεις στο σχολείο. Σε αντίθετη περίπτωση, οι υποψήφιοι θα έπρεπε να δώσουν εξετάσεις⁶⁹⁷.

Τον Μάιο του 1942 το Συμβούλιο του καθεδρικού ναού της Μεταμορφώσεως στο Ντινπροπετρόφσκ, το οποίο ανήκε στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία, άρχισε να εξετάζει τη δυνατότητα του ανοίγματος μιας σχολής προετοιμασίας ιερέων με εξάμηνη διάρκεια φοίτησης. Τα μαθήματα θα δίδασκαν οι καθηγητές του Δημοσίου Πανεπιστημίου της πόλης. Να προσθέσουμε πως οι ιερείς προορίζονταν για τη στελέχωση των εκκλησιών εντός του νομού Ντινπροπετρόφσκ⁶⁹⁸. Εν τέλει, στις αρχές Ιουλίου του 1942 το εν λόγω Συμβούλιο ανακοίνωσε το άνοιγμα της ιερατικής σχολής⁶⁹⁹.

Έλλειψη ιερέων υπήρχε και στο Κιροβογράντ. Ο αρχιμανδρίτης Μιχαήλ (Χορόσι (Horoshy), 1885-1977, Τορόντο), ο οποίος τον Μάιο του 1942 στο Κίεβο χειροτονήθηκε επίσκοπος της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, μετά την επιστροφή στο Κιροβογράντ αντιμετώπιζε το πρόβλημα της έλλειψης ιερέων. Για να ικανοποιηθούν οι ανάγκες των πιστών και να ισχυροποιηθεί η θέση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, ο επίσκοπος

⁶⁹⁵ D. Pohl, «The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine», στο R. Brandon, W. Lower (επιμ.) (2008), *Shoah in Ukraine*, ό.π., σ. 41.

⁶⁹⁶ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 74 (80), έτος 2^ο, 31.07.1942, σ. 2.

⁶⁹⁷ Εφημερίδα *Ukrayinskyj golos* [Λουτσκ], φ. 21 (36), έτος 2^ο, 21.05.1942, σ. 4.

⁶⁹⁸ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 103 (171), έτος 2^ο, 07.05.1942, σ. 2· Εφημερίδα *Ukrayinskyj golos* [Λουτσκ], φ. 21 (36), έτος 2^ο, 21.05.1942, σ. 3.

⁶⁹⁹ Εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 59 (73), 09.07.1942, σ. 4.

χειροτονούσε ιερείς. Για παράδειγμα, στις 12 Ιουλίου 1942, με αφορμή τον αγιασμό του ναού της Αγίας Τριάδας στο χωριό Λελέκιβκα, ο επίσκοπος Μιχαήλ (Χορόσι) χειροτόνησε έναν ιερέα προϊστάμενο του ναού και έναν άλλον διάκονο⁷⁰⁰. Στις 19 Ιουλίου 1942 στο Κιροβογράντ γιορτάστηκαν 130 έτη από την ίδρυση της Ελληνικής εκκλησίας (ναού)⁷⁰¹. Με την αφορμή αυτό το χαρμόσυνο γεγονός ο επίσκοπος Μιχαήλ (Χορόσι) χειροτόνησε δέκα ιερείς⁷⁰². Ωστόσο, αυτά τα μέτρα ήταν ανεπαρκή και τον Αύγουστο του 1942, βάσει της άδειας του Κομισάριου της πόλης⁷⁰³, το Εκκλησιαστικό επαρχιακό συμβούλιο (ουκρ. Церковне επαρχіальне управління, Tserkonne Eparhialne Upravlinnya) του Κιροβογράντ ανακοίνωσε το άνοιγμα σχολής προετοιμασίας ιερέων και διακόνων, διάρκειας ενός μηνός, για την επαρχία⁷⁰⁴.

Τον Σεπτέμβριο του 1942 ανακοινώθηκε η πρόσληψη σπουδαστών στην Εκκλησιαστική Ακαδημία της Βολυνίας για το εκπαιδευτικό έτος 1942-1943. Στο πρώτο έτος δέχονταν μαθητές που είχαν ολοκληρώσει δέκα τάξεις στο σχολείο. Όσοι είχαν ολοκληρώσει μόνο επτά, μπορούσαν να εγγραφούν ως ελεύθεροι ακροατές⁷⁰⁵. Τα μαθήματα στην Ακαδημία άρχισαν στις 16 Σεπτεμβρίου 1942.

Ωστόσο, βλέποντας τη μεγάλη δραστηριότητα που οι ιεράρχες της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας ανέπτυξαν στον τομέα της προετοιμασίας νέων ιερέων, οι γερμανικές αρχές προσπάθησαν κατά τόπους να την ανασχέσουν. Για παράδειγμα, στο Μικολάγιβ επετράπη η οργάνωση εκκλησιαστικού εκπαιδευτηρίου διάρκειας μόνο ενός μηνός, όπου προσλαμβάνονταν ως σπουδαστές άτομα άνω των 50 ετών⁷⁰⁶. Στο Κίεβο, γενικά, δεν επετράπη το άνοιγμα μίας αντίστοιχης σχολής⁷⁰⁷.

⁷⁰⁰ Εφημερίδα *Ukrayinski visti* [Κιροβογράντ] [«Οι ουκρανικές ειδήσεις»], φ. 56 (92), έτος 2^ο, 15.07.1942, σ. 4.

⁷⁰¹ Ως άνω· Εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 84 (105), έτος 2^ο, 15.07.1942, σ. 3.

⁷⁰² Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 116· Εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 84 (105), έτος 2^ο, 15.07.1942, σ. 3.

⁷⁰³ Σύμφωνα με τον νόμο της 01.06.1942 του Έ. Κοχ, πλέον μόνο ο Περιφερειάρχης της περιοχής μπορούσε να δώσει άδεια για το άνοιγμα σχολής προετοιμασίας ιερέων.

⁷⁰⁴ Εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 187 (634), έτος 3^ο, 25.08.1942, σ. 5.

⁷⁰⁵ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 198 (266), έτος 2^ο, 17.09.1942, σ. 3.

⁷⁰⁶ Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671.

⁷⁰⁷ Ως άνω.

2.5.1.2. Εκπαίδευση των ορθοδόξων ιερέων της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας

Δεδομένου ότι το 1941 στη Δυτική και, ακόμη περισσότερο, στην Ανατολική Ουκρανία υπήρχαν ενορίες χωρίς ιερείς, η Αυτόνομη Εκκλησία, επίσης, επιθυμούσε να εκπαιδεύσει νέους, επιδιώκοντας με αυτό τον τρόπο την ισχυροποίηση της Εκκλησίας και την επέκταση της επιρροής της. Επομένως, το πρώτο μέλημα των επισκόπων ήταν η χειροτόνηση ορθοδόξων ιερέων. Ως εκ τούτου, ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) έστειλε επισκόπους του σε διάφορες επισκοπικές έδρες στη χώρα για να κινήσουν τις σχετικές διαδικασίες. Συγκεκριμένα, ο επίσκοπος Δαμασκηνός (Μαλιούτα) τοποθετήθηκε στη Βίννιτσα και ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ) στάλθηκε στο Κίεβο⁷⁰⁸.

Στα τέλη του 1941 προς αρχές του 1942 ο επίσκοπος Δαμασκηνός (Μαλιούτα) στη Βίννιτσα και ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) στο Ζιτόμιρ χειροτόνησαν πολλούς ιερείς της Αυτόνομης Εκκλησίας⁷⁰⁹. Στα τέλη Δεκεμβρίου του 1941 ο Ο. Κλάντοτσκι, σε γράμμα προς τον Α. Σεπτίτσκι, σημείωνε ότι εάν αμφοτέρωθεν συνέχιζαν τη χειροτόνηση ιερέων με τον ίδιο ρυθμό, έως τον Απρίλιο του 1942 στην Ουκρανία δεν θα υπήρχαν κενές ορθόδοξες ενορίες⁷¹⁰. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του πρώτου, πολλοί ορθόδοξοι ιερείς στάλθηκαν από την έδρα της Αυτόνομης Εκκλησίας, που βρισκόταν στη Λαύρα του Ποτσάιφ, προς το Ζιτόμιρ, το Κίεβο και άλλες ουκρανικές πόλεις⁷¹¹.

Οι ιεράρχες της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας, η οποία ήταν ανταγωνιστική της Αυτόνομης, προκειμένου να αποκτήσουν ιερείς προσέφευγαν σε χειροτονήσεις και στο άνοιγμα των σχετικών εκπαιδευτηρίων. Όπως ήδη αναφέραμε, μια τέτοια σχολή προετοιμασίας των αυτοκεφαλιστών ιερέων άνοιξε στην Πολτάβα τον Απρίλιο του 1942. Τον ίδιο μήνα, το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο της «Παλαιοσλαβικής Ορθόδοξης Εκκλησίας», όπως αναφερόταν χαρακτηριστικά στην αγγελία η Αυτόνομη Εκκλησία, ανακοίνωσε ότι στις 15 Απριλίου στην Πολτάβα θα άνοιγε σχολή προετοιμασίας ιερέων και ψαλμωδών για τη στελέχωση των ορθοδόξων εκκλησιών του νομού⁷¹². Οι υποψήφιοι ιερείς έπρεπε να υποβάλουν την αίτηση συνοδευόμενη από έγγραφα που πιστοποιούσαν τις σπουδές καθώς και το βιογραφικό τους. Οι εξετάσεις για την εισαγωγή στη σχολή θα πραγματοποιούνταν στις 13 και 14 Απριλίου⁷¹³. Ο

⁷⁰⁸ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσκι, σ. 19.

⁷⁰⁹ Ως άνω, σ. 16.

⁷¹⁰ Ως άνω, σ. 11.

⁷¹¹ Ως άνω, σ. 20.

⁷¹² Εφημερίδα *Golos Poltavschny* [Πολτάβα], φ. 28 (46), 05.04.1942, σ. 4.

⁷¹³ Ως άνω.

υπεύθυνος της σχολής, όπως και πρόεδρος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, ήταν ο πρωθιερέας Β.Ι. Μπενέφσκι (V.I. Benevskiy)⁷¹⁴.

Μολαταύτα, μόνο μία εκπαιδευτική σχολή δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες της Αυτόνομης Εκκλησίας σε ιερείς και οι χειροτονήσεις ιερέων και επισκόπων συνεχίζονταν. Ο αρχιμανδρίτης Λεόντιος (Φιλιππόβιτς, 1904-1971, Μπουένος Άιρες) ζούσε από το 1937 σε διάφορες πόλεις στην Ουκρανία, προκειμένου να αποφύγει εκ νέου σύλληψή του από τις σοβιετικές αρχές. Στην αρχή της κατοχής προσχώρησε στην Αυτόνομη Εκκλησία και στις 26 Νοεμβρίου 1941 στη Λαύρα του Ποτσάιφ χειροτονήθηκε επίσκοπος του Μπέρντιτσιβ (νομός Ζιτόμιρ) από τον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι)⁷¹⁵. Στη συνέχεια, στις 7 Μαΐου 1942, ο επίσκοπος Λεόντιος (Φιλιππόβιτς) διορίστηκε στην επαρχία της Βίννιτσα και έπειτα από τον θάνατο του μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι), τον Μάιο του 1943, ανέλαβε την επαρχία του Ζιτόμιρ, όπου χειροτόνησε πάνω από 100 ιερείς⁷¹⁶.

Σύμφωνα με την εκτίμηση του Ο. Κλάντοτσι, νούντσιου του μητροπολίτη Α. Σεπτίτσκι, οι ιερείς της Αυτόνομης Εκκλησίας όχι μόνο προάγουν τους Ρώσους ιερείς, αλλά και τις θείες λειτουργίες τις τελούν με «μοσχοβίτικο» τρόπο, με αναφορές στους «Ρώσους δούκες Μπόρις και Γκλεμπ⁷¹⁷» και στη «Ρωσίδα δούκισσα Όλγα»⁷¹⁸. Σε γενικές γραμμές ο Ο. Κλάντοτσι τους αξιολογούσε αρνητικά, σημειώνοντας πως, παρά το γεγονός ότι είναι

---

⁷¹⁴ Η προσωπικότητα του εν λόγω ιερέα όπως και η σταδιοδρομία του ακόμη και σήμερα προκαλούν διαφορούμενα συναισθήματα. Ο ιερέας Μπενέφσκι καταγόταν από τη Βολυνία. Όταν η σοβιετική εξουσία άρχισε να πολεμάει την Ορθόδοξη Εκκλησία, εκείνος εντάχθηκε στους «ανανεωτιστές» και με τη δραστηριότητά του στράφηκε εναντίον της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας. Όταν άνθρωποι από την Τσεκά (κατά τη ρωσική σύντμηση, ακρωνύμιο που υποδηλώνει την υπηρεσία ασφαλείας) αποφάσισαν ότι εκείνος ολοκλήρωσε τη δουλειά του, τότε στο τέλος της λειτουργίας ο Μπενέφσκι απευθύνθηκε στους πιστούς με λόγο στον οποίο τους ανακοίνωσε πως ο Θεός δεν υπήρχε και ότι ο ίδιος επί πολλά χρόνια εξαπατούσε τον κόσμο. Έπειτα έσκιζε επιδεικτικά τα άμφια πάνω του, έριξε στο πάτωμα το Ευαγγέλιο και τον σταυρό και τα ποδοπάτησε. Βλ. στο G. Vaschenko, «Religia i bolshevizm» («Η θρησκεία και ο μπολσεβικισμός»), το Αρχείο της ΟΟΥΝ, στον σύνδεσμο: <http://ounuis.info/publications/item/474-relihiia-i-bolshevizm.html> (01.11.2020). Έπειτα εκείνος έγινε πρόεδρος του αντιθρησκευτικού μουσείου, συνέχιζε την αντιθρησκευτική προπαγάνδα και ως μέλος του συμβουλίου των πολυκατοικιών έμπαινε στα διαμερίσματα με σκοπό να τα ελέγξει και απομάκρυνε τις εικόνες. Όταν ξέσπασε ο πόλεμος, ο Μπενέφσκι ξαναέγινε ιερέας και ως υψηλό στέλεχος της Αυτόνομης Εκκλησίας άρχισε να πολεμάει την Αυτοκέφαλη. Βλ. στον ίδιο. Επομένως, το γεγονός ότι οι δύο Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Πολτάβα σχεδόν ταυτόχρονα ανακοίνωσαν τη λειτουργία των εκκλησιαστικών σχολών οφείλεται εν μέρει και στην αντιπαλότητα που χαρακτήριζε τις σχέσεις μεταξύ τους.

⁷¹⁵ Α. Psarev, λήμμα «Λεόντιος», στο Ρωσική Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια υπό την επιμέλεια του Πατριάρχη της Ρωσίας του Κυρίλλου, στον σύνδεσμο: <https://www.pravenc.ru/text/2463529.html> (16.10.2021)

⁷¹⁶ Ως άνω.

⁷¹⁷ Για τους Αγίους Μπόρις και Γκλεμπ βλ. στο Α.Ρ. Vlasto, (1970), *The Entry of the Slavs into Christendom*, ό.π., σσ. 266-267.

⁷¹⁸ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 19.

γνώστες των θρησκευτικών τελετουργιών, χρησιμοποιούν τη ρωσική και την παλαιοσλαβική γλώσσα στις τελετουργίες τους και αρνούνται σθεναρά τη χρήση της ουκρανικής⁷¹⁹.

Συμπερασματικά, εξαιτίας των διωγμών που εξαπέλυσε η σοβιετική εξουσία εναντίον της Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην Ουκρανία απέμειναν λίγες ορθόδοξες εκκλησίες και λίγοι εν ενεργεία ιερείς. Με την «ελευθερία» της πίστης η οποία προκηρύχθηκε από τους Γερμανούς, στις λειτουργίες επέστρεψαν και ιερείς οι οποίοι στην ΕΣΣΔ είχαν εγκαταλείψει το ιερατικό αξίωμα και ασκούσαν κοσμικά επαγγέλματα. Με την έλευση των Γερμανών και την προκήρυξη της «ελευθερίας» της πίστης, οι περισσότεροι από αυτούς επέστρεψαν στα καθήκοντά τους. Για παράδειγμα, μόνο στον νομό του Ζιτόμιρ μέχρι τα μέσα Αυγούστου του 1941 στα όργανα της τοπικής διοίκησης δηλώθηκαν 55 ορθόδοξοι ιερείς. Μολαταύτα, ο αριθμός των ιερέων παρέμεινε λιγοστός. Δεδομένης της ανεπάρκειας των ορθοδόξων ιερέων, οι λειτουργοί και των δύο Ορθοδόξων Ουκρανικών Εκκλησιών προχώρησαν στο άνοιγμα σχολών ταχύρρυθμης εκπαίδευσης των κληρικών. Ωστόσο, συγκρίνοντας τις δύο ορθόδοξες εκκλησίες, πρέπει να σημειώσουμε πως οι οπαδοί της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας ανέπτυξαν μεγαλύτερη δραστηριότητα στο πεδίο της εκπαίδευσης των ορθοδόξων ιερέων, διότι εμφορούνταν από την εθνικιστική ιδεολογία της ΟΟΥΝ.

2.5.2. Προέλευση των ορθοδόξων ιερέων που λειτούργησαν κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής

Μελετώντας το θέμα της στελέχωσης των ορθοδόξων εκκλησιών με εκκλησιαστικούς λειτουργούς κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, ανακύπτει αναπόφευκτα το ζήτημα της προέλευσής τους. Όπως αναφέραμε ήδη, κατά την έλευση των Γερμανών το 1941 στην Ουκρανία υπήρχαν ελάχιστοι κληρικοί οι οποίοι συνέχισαν να εκτελούν τα επαγγελματικά καθήκοντά τους. Για παράδειγμα, στο Μικολάγιβ, δεδομένου ότι όλες οι εκκλησίες στην πόλη είχαν κλείσει κατά τη σοβιετική εποχή, με την έλευση των Γερμανών οι κάτοικοι βρήκαν μόνο έναν ορθόδοξο ιερέα⁷²⁰.

Με την κήρυξη της «ελευθερίας» της πίστης από τους Γερμανούς, όπου ήταν δυνατόν, οι ιερείς της τσαρικής Ρωσίας, οι οποίοι για να σωθούν επί σοβιετικής εξουσίας ασκούσαν

⁷¹⁹ Ως άνω, σσ. 11, 20.

⁷²⁰ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 13 (33), 29.03.1942, σ. 4.

κοσμικά επαγγέλματα, όπως του λογιστή, του δασκάλου⁷²¹ κ.ά., επιθύμησαν να επιστρέψουν στα καθήκοντά τους⁷²². Κάποιοι από αυτούς απευθύνθηκαν στον Τοποτηρητή της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας προκειμένου να τους δοθεί το δικαίωμα να ιεουργούν⁷²³. Δεδομένης της έλλειψης ιερέων, μερικές φορές τα καθήκοντα του ιερέα αναλάμβαναν απλοί κάτοικοι των πόλεων. Στη Ζβενιγκορόντκα (νομός Τσερκάσι) τα χρέη του ιερέα εκτελούσε ένας ντόπιος, πρώην αποθηκάριος του εργοστασίου παραγωγής άρτου⁷²⁴. Σε μερικά χωριά οι αγρότες αυτοαποκαλούνταν ιερείς και ασκούσαν θρησκευτικά καθήκοντα⁷²⁵. Όταν τα χρέη του ιερέα, εκτός από τους αγρότες, εκτελούσαν και πρώην πρόεδροι της εκκλησιαστικής κοινότητας και στρατιώτες του Λευκού στρατού, δηλαδή υποστηρικτές του τσαρικού καθεστώτος, η λειτουργία στην εκκλησία περιοριζόταν στην ανάγνωση του Ευαγγελίου, της Βίβλου και των εκκλήσεων για την εξόντωση των κομμουνιστών, Εβραίων και Σοβιετικών ανταρτών⁷²⁶. Αυτό το φαινόμενο ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένο στα χωριά της περιοχής του Τσερνίχιβ⁷²⁷. Ο Ο. Κλάντοτσι ανέφερε ότι γενικά οι ντόπιοι ιερείς, που είχαν παραμείνει από τα τσαρικά χρόνια, δεν γνώριζαν καλά τα τελετουργικά σε σχέση με τους καλά εκπαιδευμένους ιερείς, που άρχισαν να καταφθάνουν το 1941 στην Κεντρική Ουκρανία από τη Βολυνία⁷²⁸.

Επίσης, από τα τέλη του καλοκαιριού του 1941 στην Ουκρανία άρχισαν να καταφθάνουν οι ιερείς από το εξωτερικό⁷²⁹, κυρίως από την Ουγγαρία, Γερμανία, Ρουμανία και τη Βουλγαρία⁷³⁰. Στην περιοχή της Ζβενιγκορόντκα οι περισσότεροι ιερείς προέρχονταν από την Πολωνία και τη Γερμανία⁷³¹. Ο ιερέας της ορθόδοξης εκκλησίας στο Βοροσιλοβγράντ, που άνοιξε στον πρώην κινηματογράφο «Άθως», έφτασε από την Ιταλία και μιλούσε άπταιστα ρωσικά⁷³². Παρά τη από 6 Αυγούστου 1941 διαταγή του Β. Κάιτελ περί της απαγόρευσης

⁷²¹ TSDAGO, 62/1/183, σ. 26.

⁷²² Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 116.

⁷²³ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 11 (31), 15.03.1942, σ. 4.

⁷²⁴ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 122.

⁷²⁵ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 11 (31), 15.03.1942, σ. 4.

⁷²⁶ TSDAGO, 62/1/183, σ. 26.

⁷²⁷ Ως άνω.

⁷²⁸ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σσ. 10-11.

⁷²⁹ TSDAGO, 62/1/186, σ. 160· TSDAGO, 62/1/186, σ. 20.

⁷³⁰ TSDAGO, 62/1/183, σ. 26. Για την απαγόρευση άφιξης καθολικών ιερέων από τις γερμανικές αρχές βλ. στο J.A. Armstrong [1955](1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 200.

⁷³¹ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 122.

⁷³² Ως άνω, σσ. 116, 121.

έλευσης ιερέων από το εξωτερικό, συμπεριλαμβανομένης της Γερμανίας⁷³³, και την αντίστοιχη την επιθυμία του Ρόζενμπεργκ⁷³⁴, στην αρχή του 1942 μόνο «ξένοι» ιερείς λειτουργούσαν στην Πολτάβα⁷³⁵. Μολαταύτα, στα τέλη του 1941 προς αρχές του 1942, οι ιερείς στην Ανατολική Ουκρανία, συγκεκριμένα, στο Ντονμπάς, ήταν πολλοί λίγοι⁷³⁶.

2.5.3. Αριθμός των ορθοδόξων κληρικών που εργάστηκαν στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της κατοχής

Όπως αναφέραμε ήδη, από τα πρώτα διοικητικά μέτρα της γερμανικής εξουσίας ήταν η απογραφή των κατοίκων, γενικά, καθώς και η απογραφή όσων ασκούσαν συγκεκριμένα επαγγέλματα, όπως γιατροί, οδηγοί, συγγραφείς⁷³⁷ και τα παρεμφερή. Επίσης, στα πρώτα μέτρα της γερμανικής διοίκησης συγκαταλέγεται η απογραφή των εκκλησιαστικών λειτουργών. Με την εγκαθίδρυση της γερμανικής διοίκησης, όλοι οι ορθόδοξοι λειτουργοί, όπως ιερείς, διάκονοι, ψαλμωδοί, διευθυντές των εκκλησιαστικών χορωδιών, οι οποίοι επιθυμούσαν να εργαστούν, έπρεπε να υποβάλουν σχετική αίτηση στο τμήμα της τοπικής διοίκησης που ασχολούνταν με τις θρησκευτικές υποθέσεις της περιοχής τους και να επισυνάψουν το βιογραφικό σημείωμά τους, προκειμένου να λάβουν την εντολή για εργασία σε κάποια ενορία⁷³⁸.

Βάσει της σχετικής διαταγής της γερμανικής διοίκησης, σε κάθε δήμο έπρεπε να σχηματιστούν και να υποβληθούν στην τοπική στρατιωτική διοίκηση (γερμ. Kommandatur), που ήταν γερμανικό διοικητικό όργανο σε επίπεδο του νομού, οι λίστες όπου αναφέρονταν όλες οι εκκλησίες του δήμου, με επισήμανση της τοποθεσίας τους. Επίσης, έπρεπε να υποβληθούν και λίστες όλων των εκκλησιαστικών λειτουργών και του βοηθητικού προσωπικού των εκκλησιών, με την υποχρεωτική αναφορά του τόπου διαμονής τους και των προσωπικών στοιχείων τους, όπως το όνομα και το επώνυμο, η ηλικία, η εθνικότητα, καθώς

⁷³³ RGVA, 1470κ/2/5, σ. 387, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σσ. 523-524.

⁷³⁴ I. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 319.

⁷³⁵ TSDAGO, 62/1/183, σ. 193.

⁷³⁶ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσκι, σ. 21.

⁷³⁷ Τον Νοέμβριο του 1941 το τμήμα της Προπαγάνδας της Διοίκησης του νομού Ζιτόμιρ έκανε απογραφή όλων των συγγραφέων του νομού. Βλ. στην εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 9, 09.11.1941, σ. 4.

⁷³⁸ Εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 15, 18.10.1941, σ. 4.

και τα προσωπικά χαρακτηριστικά τους⁷³⁹. Για παράδειγμα, μέχρι τα μέσα Αυγούστου του 1941, στο Τμήμα Θρησκευών της Διοίκησης του νομού Ζιτόμιρ⁷⁴⁰ (ουκρ. обласна управа, oblasna uprava) δηλώθηκαν 55 ορθόδοξοι ιερείς⁷⁴¹. Μετά από σχετικό έλεγχο των εγγράφων τους, οι ιερείς στάλθηκαν για υπηρεσία σε διάφορες εκκλησίες του νομού⁷⁴². Στο Κιροβογράντ, τον Οκτώβριο του 1941, ιδρύθηκε στο Δημαρχείο της πόλης Προσωρινή Εκκλησιαστική Διεύθυνση που ασχολούνταν με τις υποθέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η εν λόγω διεύθυνση αποτελούνταν από τους προϊσταμένους των ορθοδόξων εκκλησιών και από έναν εκπρόσωπο από κάθε εκκλησία που βρισκόταν στην πόλη. Η Διεύθυνση απευθύνθηκε σε όλους τους ιερατικούς λειτουργούς με αίτημα να δηλώσουν τα στοιχεία τους και όσοι από αυτούς επιθυμούσαν να λειτουργούν στην εκκλησία έπρεπε να υποβάλουν στην Εκκλησιαστική Διεύθυνση την αίτηση και το βιογραφικό τους προκειμένου να λάβουν τη θέση⁷⁴³.

Όσον αφορά τον αριθμό των ιερέων που απασχολήθηκαν στις ορθόδοξες εκκλησίες κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, πρέπει να διακρίνουμε, πρωτίστως, μεταξύ των ιερέων που εργάστηκαν τους πρώτους μήνες της και εκείνων που λειτούργησαν στο τέλος της. Επίσης, ως προς την κατάσταση της στελέχωσης των εκκλησιών με τους εκκλησιαστικούς λειτουργούς τους πρώτους μήνες της κατοχής, πρέπει να σημειώσουμε τη μεγάλη διαφορά μεταξύ της Ανατολικής και Δυτικής Ουκρανίας. Αυτή η διαφορά οφείλεται στο γεγονός ότι η Δυτική Ουκρανία εντάχθηκε στην ΕΣΣΔ μόλις το 1939 και, επομένως, η καταστροφική θρησκευτική σοβιετική πολιτική δεν είχε ίδιο αποτέλεσμα με εκείνο της Ανατολικής Ουκρανίας. Επίσης, το ζήτημα του αριθμού των ορθοδόξων ιερέων που εργάστηκαν στη γερμανική κατοχή είχε επηρεαστεί από την προηγούμενη σοβιετική πολιτική του διωγμού των ιερέων, η οποία ήταν διαφορετική σε κάθε νομό και εξαρτιόταν από πολλούς παράγοντες – ανάμεσά τους και από τον «ζήλο» των ντόπιων αρχών. Συνεπώς, με την εγκαθίδρυση της

⁷³⁹ TSDAGO, 62/1/273, σ. 135: Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 38.

⁷⁴⁰ Τα γερμανικά στρατεύματα κατέλαβαν το Ζιτόμιρ στις 9 Ιουλίου 1941 χωρίς αντίσταση από τη σοβιετική πλευρά.

⁷⁴¹ Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 10, 22.11.1941, σ. 1.

⁷⁴² Ήδη στα τέλη Αυγούστου του 1941 το τμήμα των Θρησκευών στο Ζιτόμιρ λάμβανε από χωριά πολλές αιτήσεις για την αποστολή των ορθοδόξων ιερέων, τις οποίες, ωστόσο, δεν μπορούσε να ικανοποιήσει. Βλ. στην εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 40, έτος 1^ο, 21.08. 1941, σ. 3.

⁷⁴³ Εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 15, 18.10.1941, σ. 4.

γερμανικής κατοχικής εξουσίας, ο αριθμός των ορθόδοξων ιερέων διέφερε από περιοχή σε περιοχή.

Για παράδειγμα, τον Δεκέμβριο του 1941, στα χωριά του νομού του Ζιτόμιρ εργαζόνταν περίπου 200 ορθόδοξοι ιερείς, οι οποίοι δεν επαρκούσαν, και επομένως μερικοί ιερείς αναγκάζονταν να εξυπηρετούν πέντε χωριά⁷⁴⁴. Σε ολόκληρη την Ποδολία, τον Ιούλιο του 1942, λειτουργούσαν 160 ορθόδοξοι ιερείς⁷⁴⁵. Να προσθέσουμε, επίσης, ότι οι ορθόδοξοι ιερείς κατανέμονταν άνισα ανάμεσα στις ενορίες. Εάν σε κάποιες εκκλησίες, συνήθως εντός των μεγάλων πόλεων, λειτουργούσαν μερικοί ιερείς, όπως συνέβαινε στον καθεδρικό ναό του Ντινπροπετρόφσκ⁷⁴⁶, σε άλλες υπήρχε μόνο ένας ιερέας⁷⁴⁷. Σε μερικά χωριά δεν υπήρχαν καθόλου ιερείς, εξαιτίας της γενικής ανεπάρκειας των ορθόδοξων ιερέων.

Ένα γενικό συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε είναι πως, κατά κανόνα, προς το τέλος της γερμανικής κατοχής, στις κωμοπόλεις και στα χωριά υπήρχε μόνο ένας ιερέας στην εκκλησία. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της κατοχής στην πόλη Αρτέμιβσκ λειτουργούσαν δύο εκκλησίες με έναν ιερέα η κάθε μία⁷⁴⁸. Στις πόλεις, η κατάσταση ως προς τη στελέχωση των εκκλησιών με κληρικούς ήταν καλύτερη, και σε μια εκκλησία μπορούσαν να εργάζονται αρκετοί ιερείς.

2.5.3.1. Πληρωμή των ιερέων

Ως συνήθως, ο ιερέας για τις λειτουργίες του πληρωνόταν με χρήμα, που του προσέφεραν οι πιστοί. Όταν τον Οκτώβριο του 1942 ο δήμαρχος της πόλης Μπίλα Τσέρκβα πληροφορήθηκε ότι ο Θωμάς Γκαβρισέβιτς, ορθόδοξος ιερέας στο χωριό Τρούσκι⁷⁴⁹,

⁷⁴⁴ Άγνωστος συγγραφέας, «Chvala Bogu» («Δόξα τω Θεό»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 23, 27.12.1941, σ. 3. Να προσθέσουμε ότι, εκτός από την υποστελέχωση, το πρόβλημα το οποίο αντιμετώπιζαν οι εκκλησιαστικοί λειτουργοί στα χωριά ήταν η έλλειψη των απαραίτητων εκκλησιαστικών ειδών, όπως τα ιερά βιβλία, οι ενδυμασίες των ιερέων και τα παρεμφερή. Ωστόσο, εξαιτίας της εργασίας του επισκόπου Λεόντιου του Μπέρντιτσιβ, που ήταν ο ιερατικός προϊστάμενος του Ναού των Θεοφανίων στο Ζιτόμιρ, η κατάσταση στον θρησκευτικό τομέα είχε βελτιωθεί. Βλ. στον ίδιο.

⁷⁴⁵ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 28 (48), 12.07.1942, σ. 3.

⁷⁴⁶ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 21, έτος 1^ο, 02.11.1941, σ. 2.

⁷⁴⁷ Στο χωριό Φεσιούρι(β) της περιοχής Μπίλα Τσέρκβα, ιερέας λειτουργούσε από το 1.12.1941 και διάκονος από τις 18.03.1942. Βλ. το DAKO, P-2225/1/136, σ. 77. Σε άλλο χωριό της ίδιας περιοχής ο ιερέας έφτασε τον Απρίλιο του 1942. Βλ. στον ίδιο, σ. 76.

⁷⁴⁸ Ένας από αυτούς ήταν ντόπιος, πατέρας μίας σχολικής καθηγήτριας, ενώ ο άλλος ήρθε από τη διπλανή κωμόπολη. Βλ. στο TSDAGO, 166/2/10, σ. 7.

⁷⁴⁹ Ο Γκαβρισέβιτς, γεννηθείς το 1884, άρχισε να εργάζεται στο χωριό από τις 10 Μαρτίου 1942, ενώ ο διάκονος Ρ. Βλάσενκο από τις 31 Ιανουαρίου 1942. Βλ. στο DAKO, P-2225/1/136, σ. 37.

εισέπραξε τρεις κουβάδες κριθάρι για την τέλεση της κηδείας, το ανέφερε στον Κομισάριο της περιοχής (γερμ. Gebietskommissar) Α. Στέλτσερ (Dr. Alfred Stelzer, 1906-1955)⁷⁵⁰. Σε ορισμένα μέρη, ο ιερέας χρέωνε για τη βάφτιση 30 ρούβλια, 10 αυγά και ένα καρβέλι ψωμί⁷⁵¹. Στον νομό Ζαπορίζια οι ιερείς χρέωναν για την τέλεση της βάφτισης δύο καρβέλια ψωμί και χρήματα, και για την τέλεση του θρησκευτικού γάμου 48 κιλά σιτηρά⁷⁵².

Μολαταύτα, η ανταμοιβή των ιερέων κάποιες φορές λάμβανε τη μορφή της κατάχρησης⁷⁵³. Υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες κάθε σπίτι έπρεπε να παραδώσει στον ιερέα 16 κιλά σιτηρών συν λίπος, πτηνά και άλλα τρόφιμα, πέραν της πληρωμής για τις θρησκευτικές τελετές, οι οποίες πληρώνονταν ξεχωριστά⁷⁵⁴. Ο Ο. Κλάντοτσκι σημείωνε ότι στη Βίννιτσα στα τέλη του 1941 οι ορθόδοξοι ιερείς της Αυτόνομης Εκκλησίας, οι οποίοι είχαν έρθει στην πόλη από τη Βολυνία, χρέωναν περισσότερο από τους ντόπιους ιερείς⁷⁵⁵. Από την άλλη μεριά, εξαιτίας της χαμηλής επισκεψιμότητας και της έλλειψης των εισφορών, ο ιερέας κινδύνευε να αφήσει την εκκλησία διότι δεν είχε χρήματα για να ζήσει, όπως συνέβαινε με τον ιερέα της εκκλησίας στο Ιλοβάισκ⁷⁵⁶.

Ως προς την κοινωνική θέση των ορθόδοξων ιερέων, πρέπει να σημειώσουμε ότι, σύμφωνα με τους αυτόπτες μάρτυρες, οι ορθόδοξοι ιερείς στην αρχή της γερμανικής κατοχής αποτέλεσαν μια προνομιούχα κοινωνική ομάδα και απολάμβαναν ευνοϊκότερη μεταχείριση από τις γερμανικές διοικητικές αρχές συγκριτικά με τον υπόλοιπο πληθυσμό⁷⁵⁷.

2.6. Προσέλευση των κατοίκων στις ορθόδοξες εκκλησίες κατά τη διάρκεια της κατοχής

Όταν έπειτα από χρόνια διωγμού, φυσικής εξόντωσης και τρομοκράτησης της Εκκλησίας και των λειτουργών της, η γερμανική κατοχική διοίκηση άρχισε να ανοίγει τις ορθόδοξες εκκλησίες, αυτό το γεγονός προκάλεσε μεγάλη αναταραχή στον κόσμο και οδήγησε

⁷⁵⁰ DAKO, P-2225/1/7, σ. 158.

⁷⁵¹ TSDAGO, 62/1/186, σ. 160.

⁷⁵² Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σσ. 114, 122.

⁷⁵³ Ως άνω, σ. 113.

⁷⁵⁴ Ως άνω.

⁷⁵⁵ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσκι, σ. 11.

⁷⁵⁶ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 119.

⁷⁵⁷ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (25.08.2020).

στην έξαρση των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Ο θρησκευτικός ζήλος του πληθυσμού ήταν τέτοιος που συχνά στις λειτουργίες παρευρίσκονταν άνθρωποι προερχόμενοι από πολύ μακριά, δηλαδή από τα μέρη όπου οι εκκλησίες δεν είχαν ανοίξει ακόμη. Παρόμοια κατάσταση περιγράφει στα σημειώματά του ο στρατάρχης Φ. φον Μποκ. Στις 3 Ιουλίου 1941, στα εγκαίνια μιας εκκλησίας στην ευρύτερη περιοχή του Σμολένσκ (μετά την πτώση της πόλης), ο κόσμος για να παρευρεθεί στη λειτουργία ήρθε από πολύ μακρινά χωριά⁷⁵⁸. Παρεμφερή γεγονότα διαδραματιζόνταν και στην Ουκρανία. Εκατοντάδες άνθρωποι συγκεντρώνονταν στις προσφάτως ανοιχθείσες εκκλησίες προκειμένου να παρευρεθούν στη Θεία Λειτουργία και οι γονείς εξηγούσαν στα παιδιά τους τις θρησκευτικές τελετές και τους έδειχναν τις εικόνες⁷⁵⁹.

Στις 28 Αυγούστου 1941, ανήμερα της γιορτής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, η εκκλησία στο Κιροβογράντ δεν μπορούσε να χωρέσει όλους τους πιστούς. Στην ολονύκτια λειτουργία παρευρέθησαν άνθρωποι διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και ηλικιών, όπως νέοι, γέροι, αγρότες και ελεύθεροι επαγγελματίες. Πολλοί ήρθαν στην πόλη από τα γύρω χωριά. Η αγαλλίαση των ανθρώπων ήταν τέτοια που άγνωστοι αγκάλιαζαν ο ένας τον άλλον και εύχονταν «Χριστός Ανέστη»⁷⁶⁰. Στη λειτουργία ήταν παρόντες και Γερμανοί στρατιώτες, τους οποίους οι ντόπιοι ευχαριστούσαν και παρακαλούσαν να μεταφέρουν την ευγνωμοσύνη τους στον Αδόλφο Χίτλερ για το άνοιγμα των ορθοδόξων εκκλησιών⁷⁶¹.

Η Πολτάβα καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα στις 18 Σεπτεμβρίου 1941. Ο Νεστερένκο, ο οποίος επισκέφτηκε την εκκλησία του Αγίου Μακαρίου στην Πολτάβα στα τέλη Οκτωβρίου του 1941, σημείωνε ότι έξω από τον ναό βρίσκονταν πολλοί άνθρωποι οι οποίοι δεν μπορούσαν να μουν μέσα για να παρευρεθούν στη Θεία Λειτουργία⁷⁶². Τον Οκτώβριο του 1941 όχι μόνο οι κάτοικοι του Κιροβογράντ, αλλά και οι άνθρωποι από τα κοντινά χωριά, μαζί με τα παιδιά τους, πήγαιναν κάθε Σάββατο και Κυριακή στις εκκλησίες για να παρακολουθήσουν τις λειτουργίες⁷⁶³. Στη Ζαπορίζια, τον Νοέμβριο του 1941, στην

⁷⁵⁸ F. von Bock, (2006) [1995], *Ja stojal u vorot Moskvj. Voennye dnevniki 1941-1945*, ό.π., σ. 114. Να προσθέσουμε πως στην τοπική εφημερίδα του Λβιβ, η οποία προοριζόταν για τους Ουκρανούς κατοίκους του Γενικού Κυβερνείου, στις 24 Αυγούστου 1941 τυπώθηκε άρθρο στο οποίο αναφερόταν στην τέλεση της πρώτης Θείας Λειτουργίας στον ναό του Σμολένσκ έπειτα από 20 χρόνια. Επίσης, αναφερόταν ότι στην ανοικοδόμηση του ναού, ο οποίος προηγουμένως χρησιμοποιούνταν ως αντιθρησκευτικό μουσείο, συνέδραμαν πολύ Γερμανοί στρατιώτες. Βλ. στην εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 43, έτος 1^ο, 24.08. 1941, σ. 7.

⁷⁵⁹ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 15, 16.11.1941, σ. 2.

⁷⁶⁰ Άγνωστος συγγραφέας, «My hochemo Boga» («Εμείς θέλουμε τον Θεό»), εφημερίδα *Ukrayinski golos* [Κιροβογράντ], φ. 1, 30.08.1941, σ. 3.

⁷⁶¹ Ως άνω.

⁷⁶² Nesterenko, «Velyke svyato» («Μεγάλη γιορτή»), εφημερίδα *Golos Poltavschyny* [Πολτάβα], φ. 1, 26.10.1941, σ. 3.

⁷⁶³ A. Kulenko, «Lyudy zadovoleni», εφημερίδα *Ukrayinski golos* [Κιροβογράντ], φ. 12, 08.10.1941, σ. 4.

ορθόδοξη εκκλησία της Σκέπης της Θεοτόκου, η οποία αλλιώς ονομάζεται ως Ελληνο-ρωσική, οι ιερείς δούλευαν σε βάρδιες για την καλύτερη εξυπηρέτηση των πιστών⁷⁶⁴.

Πλήθος κόσμου συνήθιζε να συγκεντρώνεται στα εγκαίνια μιας ορθόδοξης εκκλησίας. Για παράδειγμα, στις 19 Οκτωβρίου 1941 στην πρώτη λειτουργία στην εκκλησία του Αγίου Ηλία, η οποία παρέμενε κλειστή επί 24 χρόνια, ο ιερέας Γκεώργκι Ζολοταριόφ απευθύνθηκε στους ανθρώπους, τους οποίους δεν μπορούσε να χωρέσει η εκκλησία – ανάμεσά τους και πολλά άτομα νεαρής ηλικίας– με τα λόγια «Χριστός Ανέστη»⁷⁶⁵. Στα εγκαίνια της εκκλησίας του Αγίου Νικόλαου στο χωριό Δικάνκα στον νομό Πολτάβα, στις 16 Νοεμβρίου 1941 βρέθηκε πλήθος κόσμου και η ακολουθία έληξε στις 3 μ.μ. με μνημόσυνο⁷⁶⁶. Στα εγκαίνια της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου στο χωριό Νίζνι Μλνί (νομός Πολτάβα), στις 21 Νοεμβρίου 1941, οι παρευρισκόμενοι δεν μπορούσαν να χωρέσουν στον χώρο της εκκλησίας⁷⁶⁷. Στα εγκαίνια της ορθόδοξης εκκλησίας που έγινε στα μέσα Νοεμβρίου του 1941 στο χωριό Κομισοβάχα (νομός Ζαπορίζια), η εκκλησία επίσης δεν μπορούσε να χωρέσει όλους τους πιστούς που ήρθαν για να παρευρεθούν στην πρώτη λειτουργία⁷⁶⁸. Τον Νοέμβριο του 1941, στα εγκαίνια της εκκλησίας στο χωριό Σιρόκε, που απέχει λίγα χιλιόμετρα από το Κριβί Ριχ, συγκεντρώθηκε πλήθος κόσμου και η πρώτη λειτουργία μετατράπηκε σε μεγάλη γιορτή. Στους παρευρισκόμενους απευθύνθηκε ο συνταγματάρχης του ρουμανικού στρατού Ποπέσκου, ο οποίος κάλεσε τους ανθρώπους να ανοικοδομήσουν την «ουκρανική εκκλησία»⁷⁶⁹. Να προσθέσουμε ότι, στην ύπαιθρο, και την επόμενη χρονιά, το 1942, πλήθος κόσμου συγκεντρώνονταν στις τελετές αγιασμού μιας νέας εκκλησίας⁷⁷⁰.

Ο προϊστάμενος της αστυνομίας ασφαλείας και της Ες Ντε, στην αναφορά του στις 12 Σεπτεμβρίου 1941, σημειώνει ότι η κατάσταση στον θρησκευτικό τομέα στην Ουκρανία είναι συγκεχυμένη. Συνήθως, οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας, όπως και η νεολαία στην ύπαιθρο, έχουν στενούς δεσμούς με την Εκκλησία, ενώ στις εκβιομηχανισμένες περιοχές παρατηρείται αδιαφορία⁷⁷¹. Στην έκθεση των «ειδικών ομάδων» (γερμ. Einsatzgruppe) της αστυνομίας

⁷⁶⁴ Εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 2, 16.11.1941, σ. 2. Να προσθέσουμε πως η εκκλησία στεγάστηκε στο κτίριο πρώην παιδικού κινηματογράφου. Οι εκκλησιαστικές λειτουργίες με την άδεια των σχετικών αρχών διεξάγονταν στην εκκλησιαστική σλαβική γλώσσα. Βλ. στον ίδιο.

⁷⁶⁵ Άγνωστος συγγραφέας, «Χριστός Ανέστη», εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 3, 26.10.1941, σ. 2.

⁷⁶⁶ Εφημερίδα *Golos Poltavschny* [Πολτάβα], φ. 12, 04.12.1941, σ. 4.

⁷⁶⁷ Ως άνω.

⁷⁶⁸ Εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 3, 19.11.1941, σ. 4.

⁷⁶⁹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 32, έτος 1^ο, 15.11.1941, σ. 2.

⁷⁷⁰ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 74 (80), έτος 2^ο, 31.07.1942, σ. 2.

⁷⁷¹ V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah*. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945), ό.π., τ. 1, σ. 275.

ασφαλείας και της Ες Ντε για τον Οκτώβριο του 1941 αναφερόταν ότι ο ντόπιος πληθυσμός έβλεπε θετικά το άνοιγμα των εκκλησιών και οι εκκλησιαστικές λειτουργίες ήταν πολυπληθείς⁷⁷².

Όσον αφορά την επισκεψιμότητα των εκκλησιών, μπορούμε να σημειώσουμε ότι τον πρώτο καιρό στις εκκλησιαστικές ακολουθίες μαζευόταν πολύς κόσμος, ανάμεσά τους και πολλοί νέοι. Για παράδειγμα, τον Νοέμβριο του 1941 στην εκκλησία στην κωμόπολη Κάμγιανσκε (νομός Ντινπροπετρόφσκ) πάντα μαζευόταν πολύς κόσμος όλων των ηλικιών – από τους υπερήλικες μέχρι τη νεολαία και τους μαθητές⁷⁷³. Τον Δεκέμβριο του 1941 οι περισσότεροι από τους πιστούς που σύχναζαν στις λειτουργίες ήταν νέοι άνθρωποι⁷⁷⁴. Σημειωτέον πως αυτή η διαπίστωση δεν προέρχεται μόνο από τις σοβιετικές μαρτυρίες αλλά επιβεβαιώνεται και από τις γερμανικές πηγές⁷⁷⁵. Ο Κ. Ρόζενφέλντερ, προϊστάμενος του Τμήματος της θρησκευτικής πολιτικής στο Υπουργείο του Α. Ρόζενμπεργκ⁷⁷⁶, μετά από την περιοδεία του στα πρώην σοβιετικά εδάφη, στις 7 Οκτωβρίου 1941, σημείωσε ότι η «Εκκλησία και η χριστιανοσύνη στην Ανατολή μετά την πτώση του μπολσεβικισμού εμφανίζουν νέα έξαρση»⁷⁷⁷.

Ωστόσο, μετά από μερικούς μήνες γερμανικής κατοχής, το πρωταρχικό ενδιαφέρον των ανθρώπων για την Εκκλησία γενικά μειώθηκε και αυτό το γεγονός είχε αντίκτυπο στον αριθμό των ανθρώπων που συνέχιζαν να επισκέπτονται τις ορθόδοξες εκκλησίες⁷⁷⁸. Επιπλέον, εκτός από τη μείωση του αριθμού των ανθρώπων άλλαξε και η σύνθεση των πιστών, οι οποίοι, παρ' όλες τις κακουχίες, συνέχιζαν να εκκλησιάζονται. Τον Δεκέμβριο του 1941 στη Βίννιτσα, στην ορθόδοξη εκκλησία πήγαιναν τα παιδιά μέχρι 17-18 ετών και οι ηλικιωμένοι, ενώ οι

⁷⁷² Document 102-R, IMT, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 41.

⁷⁷³ Να προσθέσουμε πως ο αρθρογράφος σημειώνει ότι με αυτό τον τρόπο αποδείχτηκε περίτρανα η ματαιότητα των αντιθρησκευτικής πολιτικής των μπολσεβίκων. Ο κόσμος διατήρησε την πίστη και την αγάπη προς τον Θεό. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 28, έτος 1^ο, 11.11.1941, σ. 2. Παρόμοια κατάσταση παρατηρείται και σε άλλα τέσσερα χωριά στον νομό του Ντινπροπετρόφσκ: τον Νοέμβριο του 1941 στις εκκλησίες συγκεντρωνόταν πολύς κόσμος. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 40, έτος 1^ο, 25.11.1941, σ. 2.

⁷⁷⁴ Άγνωστος συγγραφέας, «Chvala Bogu» («Δόξα τω Θεό»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 23, 27.12.1941, σ. 3.

⁷⁷⁵ Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σ. 29.

⁷⁷⁶ M.V. Shkarovskij, (2007), *Krest I swastika. Natsistskaya Germaniya I Pravoslavnaya Tserkov*, ό.π., σ. 131.

⁷⁷⁷ *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 529.

⁷⁷⁸ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σσ. 108, 123.

άνθρωποι μέσης ηλικίας σύχναζαν στα παζάρια⁷⁷⁹. Το 1942 μόνο ηλικιωμένοι σύχναζαν στις εκκλησίες στην Πολτάβα⁷⁸⁰. Ίδια κατάσταση επικρατούσε και στον νομό Ζαπορίζια: εάν στην αρχή της κατοχής στις εκκλησίες μαζευόταν πολύς κόσμος, το καλοκαίρι του 1942 στις εκκλησίες υπήρχαν μόνο γέροι⁷⁸¹. Στον νομό Τσερκάσι, επίσης, το δεύτερο μισό του 1942 εκκλησιάζονταν κυρίως γέροι και γυναίκες, ενώ σχεδόν απουσίαζε η νεολαία⁷⁸². Ήδη την άνοιξη του 1942 στην πόλη Αρτέμιβσκ, σύμφωνα με μαρτυρίες των κατοίκων, δύο εκκλησίες, δύο κινηματογράφοι, δύο σχολεία και ένα θέατρο παρέμεναν άδεια⁷⁸³. Κατά τη διάρκεια της κατοχής στο Κίεβο, οι ηλικιωμένοι άνθρωποι και οι γυναίκες προσέρχονταν στο μοναστήρι της Σκέπης της Θεοτόκου για να κάνουν προσευχή «υπέρ της υγείας του στρατιώτη», δηλαδή του μέλους της οικογένειας που πολεμούσε στον Κόκκινο Στρατό⁷⁸⁴.

Επομένως, με την πάροδο του χρόνου οι επισκέψεις των ορθοδόξων εκκλησιών μειώθηκαν δραστικά. Το 1942 στο Χάρκοβο, όπως και σε άλλα μέρη, μόνο οι ηλικιωμένοι εκκλησιάζονταν. Οι άνθρωποι μέσης ηλικίας προσέρχονταν στις εκκλησίες μόνο για να μην καταδοθούν από γείτονες στις γερμανικές αρχές ως άθεοι και, ενδεχομένως, κομμουνιστές⁷⁸⁵. Στην Ποδολία, ο κόσμος δεν σύχναζε στις εκκλησίες ούτε τους πρώτους μήνες της κατοχής⁷⁸⁶. Προκειμένου να καταπολεμηθεί αυτή η κατάσταση, οι αρχές άρχισαν να καταγράφουν εκείνους που εκκλησιάζονταν. Ως εκ τούτου μερικοί άνθρωποι δήλωναν θρήσκοι για να μην καταστούν ύποπτοι. Να προσθέσουμε ότι η καταγραφή πληρωνόταν με προμήθειες⁷⁸⁷.

Με την πάροδο του χρόνου μειώθηκε και ο αριθμός των εκκλησιαστικών λειτουργιών στις εκκλησίες. Για παράδειγμα, τον Νοέμβριο του 1941 στην εκκλησία της Σκέπης της Θεοτόκου στη Ζαπορίζια, οι ακολουθίες διεξάγονταν και τις τρεις φορές την εβδομάδα⁷⁸⁸. Κατά κανόνα οι εκκλησιαστικές λειτουργίες πραγματοποιούνταν τα Σάββατα, τις Κυριακές

⁷⁷⁹ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 3.

⁷⁸⁰ TSDAGO, 62/1/183, σ. 193.

⁷⁸¹ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σσ. 121-122.

⁷⁸² Ως άνω, σ. 122.

⁷⁸³ TSDAGO, 166/2/10, σ. 7.

⁷⁸⁴ D. Malakov, (2002), Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah, ό.π., σ. 139.

⁷⁸⁵ TSDAGO, 62/1/183, σ. 26.

⁷⁸⁶ Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των Γερμανών, ο πληθυσμός της περιοχής, λόγω της παραμονής στην ΕΣΣΔ, είχε ισχυρά φιλοσοβιετικά αισθήματα. Βλ. στο BA R 58/221, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945), ό.π., τ. 2, σσ. 173-174.

⁷⁸⁷ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 122.

⁷⁸⁸ Εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 3, 19.11.1941, σ. 4.

και στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές⁷⁸⁹. Για παράδειγμα, στην τοπική εφημερίδα στο Ντνιπροπετρόφσκ ανακοινώθηκε ότι στις 4 Δεκεμβρίου 1941, ανήμερα της γιορτής των Εισοδίων της Θεοτόκου, στις ορθόδοξες εκκλησίες θα πραγματοποιούνταν εκκλησιαστικές λειτουργίες⁷⁹⁰. Στη συνέχεια οι εκκλησιαστικές ακολουθίες τελούνταν μόνο δύο φορές την εβδομάδα.

Στη Δυτική Ουκρανία η κατάσταση ήταν παρόμοια. Σε γράμμα προς τον μητροπολίτη Α. Σεπίτσκι, τον Αύγουστο του 1942, ο επίσκοπος της Ουνιτικής Εκκλησίας Ν. Τσαρνέτσκι σημείωνε ότι οι ορθόδοξοι της Βολυνίας, του Πολίσσια, Πιντλιάσσια και της περιοχής του Χολμ είναι πολύ αδιάφοροι θρησκευτικά⁷⁹¹. Την ίδια άποψη είχε και άλλος Ουνίτης ιερέας, ο Ο. Κλάντοτσνι, ο οποίος, περιοδεύοντας στη Βίννιτσα και το Ζιτόμιρ στα τέλη του 1941, έγραψε ότι, σε αντίστιξη με τους Πολωνούς καθολικούς στη Βίννιτσα, οι οποίοι άρχισαν να ενώνονται γύρω από την καθολική εκκλησία της πόλης, οι ορθόδοξοι της περιοχής, μετά από την πρώτη σφοδρή έξαρση των θρησκευτικών αισθημάτων, έδειχναν αδιαφορία⁷⁹².

Μιλώντας για τους λόγους της μείωσης του ενδιαφέροντος για τον εκκλησιασμό, μπορούμε να πούμε ότι μετά το πρώτο κύμα ενδιαφέροντος ήρθε η ώρα της κατανόησης της στυγνής πραγματικότητας, όπως των μαζικών εκτελέσεων των Εβραίων, οι οποίες άρχισαν αμέσως σε πολλές πόλεις της Ουκρανίας, της δολοφονίας αιχμαλώτων πολέμου στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, της απαλλοτρίωσης των προσωπικών αντικειμένων των ανθρώπων, όπως ρούχων, ζώων στα χωριά, χρημάτων κλπ. Όσον αφορά τις εκκλησιαστικές υποθέσεις, ο κόσμος κατανοούσε ότι οι ιερείς, στην πλειονότητά τους, υποστήριζαν τα ειδικά μέτρα της γερμανικής διοίκησης, όπως η αποστολή των ανθρώπων για εργασία στη Γερμανία, και άρχισε όλο και λιγότερο να εκκλησιάζεται⁷⁹³. Για παράδειγμα, στην πόλη Κρασνογράντ του νομού Χαρκόβου, ο ντόπιος ιερέας στις λειτουργίες του δόξαζε τα επιτεύγματα του γερμανικού στρατού και προκήρυττε την επικείμενη καταστροφή του Κόκκινου Στρατού. Σύμφωνα με τις πληροφορίες των μαρτύρων, αυτά τα κηρύγματα απομάκρυναν από τις εκκλησίες και τον λιγοστό κόσμο που τις επισκεπτόταν. Οι πιστοί έλεγαν το εξής: «Εμείς θα

⁷⁸⁹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 39, έτος 1^ο, 23.11.1941, σ. 4. Στην Ποδολία οι θείες λειτουργίες πραγματοποιούνταν τις Κυριακές και τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 28 (48), 12.07.1942, σ. 2· Εισήγηση (*razvedsvodka*) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 121.

⁷⁹⁰ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 47, έτος 1^ο, 03.12.1941, σ. 4.

⁷⁹¹ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/11, σ. 76.

⁷⁹² Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσνι, σ. 10.

⁷⁹³ TSDAGO, 62/1/186, σ. 160. Πιθανότατα, εδώ πρόκειται για τις περιοχές που καταλήφθηκαν από τους Γερμανούς στην αρχή του πολέμου.

παραμένουμε πιστοί στην Εκκλησία και στον Θεό, αλλά σε αυτόν τον ιερέα με τα φασιστικά κηρύγματα δεν θα ξαναπάμε»⁷⁹⁴. Σε ένα χωριό στα σύνορα του νομού Ζαπορίζια και Στάλινο, όταν ο ιερέας κάλεσε τους πιστούς να προσευχηθούν για τη γρήγορη ήττα του Κόκκινου Στρατού, μια γυναίκα απάντησε: «Πανάθεμά με, δεν θα προσεύχομαι γι' αυτό στον Θεό. Ο άντρας μου και οι δύο μου γιοι είναι στον Κόκκινο Στρατό. Εγώ δεν θέλω να πεθάνουν εφόσον για μένα δεν είναι εχθροί»⁷⁹⁵. Ο κόσμος στην πόλη Οχτίρκα (νομός Σούμι), επίσης, εξέφρασε δυσαρέσκεια στα κηρύγματα του ιερέα Τσερτσένκο, ο οποίος έλεγε να μην επιστρέψουν οι πολυσεβίκοι, διότι οι συγγενείς τους πολεμούσαν στον Κόκκινο Στρατό⁷⁹⁶.

Στην εκκλησία στο Ιλοβάισκ ο ιερέας, ο οποίος στην τσαρική Ρωσία εκτελούσε χρέη ιερέα και επί σοβιετικής εξουσίας εργαζόταν ως λογιστής, καλούσε τους πιστούς να συνδράμουν τις γερμανικές αρχές στον αγώνα τους εναντίον των Σοβιετικών ανταρτών και να καταδίδουν τους αλεξιπτωτιστές. Ως αποτέλεσμα, το 1942, πλέον, μόνο 20 με 30 άτομα συνέχιζαν να εκκλησιάζονται⁷⁹⁷.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των σοβιετικών αρχών, ακριβώς η αντισοβιετική προπαγάνδα των ορθοδόξων ιερέων εναντίον του Κόκκινου Στρατού και των Σοβιετικών παρτιζάνων ήταν το αίτιο της μείωσης της επισκεψιμότητας των εκκλησιών από τον ντόπιο πληθυσμό κατά τη διάρκεια της κατοχής⁷⁹⁸ και, δευτερευόντως, η υψηλή τιμή των εκκλησιαστικών προϊόντων και υπηρεσιών⁷⁹⁹. Να προσθέσουμε ότι, σε μερικές περιπτώσεις, οι σχετικές ενέργειες των ιερέων προκαλούσαν τη σφοδρή αντίδραση των πιστών, οι οποίοι απαιτούσαν την αποπομπή του ιερέα⁸⁰⁰.

Συνοψίζοντας, πρέπει να σημειώσουμε ότι, σε γενικές γραμμές, ήδη από το φθινόπωρο του 1941 στις εκκλησίες συνέχιζαν να πηγαίνουν μόνο οι γέροι, ενώ η νεολαία απουσίαζε⁸⁰¹.

⁷⁹⁴ TSDAGO, 62/2/576, σ. 18.

⁷⁹⁵ TSDAGO, 62/1/183, σσ. 162-163.

⁷⁹⁶ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ στον νομό Σούμι, Π-13108, σ. 18.

⁷⁹⁷ TSDAGO, 62/1/183, σ. 153.

⁷⁹⁸ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 109.

⁷⁹⁹ TSDAGO, 62/1/183, σ. 153.

⁸⁰⁰ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 109.

⁸⁰¹ Αντί των εκκλησιών, η νεολαία σύχναζε στις βιβλιοθήκες. Για παράδειγμα, τη δημοτική βιβλιοθήκη στο Μικολάγιβ από τη 4.11.1941 έως τις 1.03.1942 την επισκέφτηκαν 8.935 άτομα, τα οποία δανείστηκαν 10.438 βιβλία. Η πλειονότητα των επισκεπτών ήταν άνθρωποι ηλικίας 16-25 ετών, οι οποίοι ενδιαφέρονταν για τα τεχνικά βιβλία και τη λογοτεχνία. Βλ. στο Άγνωστος συγγραφέας, «Pragnennya do drukovanogo slova na Ukraïni» («Επιδίωξη του γραπτού λόφου στην Ουκρανία»), εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 68 (89), έτος 2^ο, 07.06.1942, σ. 4. Θρησκευτικά αδιάφορη ήταν κυρίως η νεολαία στις πόλεις. Βλ. στο ΒΑ - ΜΑ RH 22/33, στο

Σύμφωνα με τις σοβιετικές πληροφορίες, η νεολαία επισκεπτόταν τις εκκλησίες από περιέργεια και αργοσχολία⁸⁰². Κάποιες φορές, όταν τύχαινε οι νέοι άνθρωποι να βρεθούν στην εκκλησία, συνέβαιναν και έκτροπα. Στις 30 Νοεμβρίου 1941, πρώτη φορά μετά από είκοσι χρόνια, στην εκκλησία στο χωριό Ρουνόβστσινα, που βρίσκεται στον νομό της Πολτάβας, τελέστηκε η λειτουργία στην ορθόδοξη εκκλησία. Στην πρώτη λειτουργία στην εκκλησία μαζεύτηκαν πάνω από 200 άτομα. Όταν οι άνθρωποι μεγαλύτερης ηλικίας παρακολουθούσαν τη λειτουργία με ευλάβεια, οι νέοι επέδειξαν απρεπή συμπεριφορά⁸⁰³. Εάν στην αρχή της κατοχής οι άνθρωποι νεαρότερης ηλικίας επισκέπτονταν την εκκλησία, για διάφορους προσωπικούς λόγους, έστω και από απλή περιέργεια ή, όπως στην προηγούμενη περίπτωση, ώστε να θυμίσουν στους παρευρισκόμενους πως δεν υπάρχει θεός, με την πάροδο του χρόνου απουσίαζαν σχεδόν παντελώς. Από τις μαρτυρίες των ανθρώπων γνωρίζουμε ότι το 1943 στην περιοχή του Ντονμπάς εκκλησιάζονταν μόνο οι γέροι, ενώ οι νέοι άνθρωποι σπάνιζαν⁸⁰⁴. Αυτές οι πληροφορίες αντιστοιχούν πλήρως με τα στατιστικά δεδομένα της απογραφής του 1937, σύμφωνα με τα οποία οι περισσότεροι δηλωθέντες θρησκευόμενοι ανήκουν στις μεγαλύτερες ηλικιακές ομάδες⁸⁰⁵. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι οι ηλικιωμένοι άνθρωποι είχαν ζήσει στην τσαρική Ρωσία, όπου οι χριστιανικές αξίες μεταδίδονταν από γενιά σε γενιά. Επομένως, δεν ήταν εύκολο έργο να ξεριζωθούν οι βαθιά εδραιωμένες χριστιανικές πεποιθήσεις μέσα σε μόλις μία εικοσαετία σοβιετικής εξουσίας.

Η απουσία των νέων από τις θρησκευτικές λειτουργίες εξηγείται από το γεγονός ότι αυτοί οι άνθρωποι γεννήθηκαν μετά την Οκτωβριανή επανάσταση και συνεπώς μεγάλωσαν μέσα στο κλίμα του αθεϊσμού και της εχθρικότητας προς την εκκλησία⁸⁰⁶. Επιπλέον, οι κηρύξεις από τον άμβωνα υπέρ του Χίτλερ και της Βέρμαχτ εξανέμισαν γρήγορα το αρχικό τους ενδιαφέρον προς την Εκκλησία και τους οδήγησαν στο να αποφεύγουν γενικά τις εκκλησιαστικές λειτουργίες. Συνεπώς, δεν μπορούμε να δεχτούμε την πληροφορία του δημάρχου του Κιέβου Λ. Φοροστίφσκι ότι, τον Απρίλιο του 1942, από τους 352.139 κατοίκους

V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 243.

⁸⁰² TSDAGO, 62/1/183, σ. 26.

⁸⁰³ M.Z., «Runovschyna. Persha sluzhba Bozha» («Ρουνόβστσινα. Η πρώτη Θεία Λειτουργία»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 13, 07.12.1941, σ. 3.

⁸⁰⁴ TSDAGO, 62/2/615, σ. 27.

⁸⁰⁵ V.B. Zhygomschaya, I.N. Kiselev, J.A. Polyakov, (1996), *Polveka pod grifom «sekretno»*, ό.π., σ. 102.

⁸⁰⁶ Για την αντίστοιχη άποψη των Γερμανών βλ. στη διαταγή Ν. 20 του Κεντρικού Γραφείου Ασφαλείας του Ράιχ της 31.10.1941, στο Ρωσικό Κρατικό Αρχείο της Κοινωνικό-πολιτικής Ιστορίας, 17/125/92, σσ. 23-25, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 531.

στην πόλη μόνο 110 άτομα ήταν άθεοι και το 96,2% του συνολικού πληθυσμού ήταν οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί⁸⁰⁷. Το υψηλό ποσοστό των δηλώσεων ατόμων ως θρησκευόμενων εξηγείται, αφενός, από την κήρυξη της «ελευθερίας» της πίστης που προωθούνταν από τη γερμανική διοίκηση, αφετέρου από την επιθυμία των ανθρώπων να σωθούν δηλώνοντας φίλα προσκείμενοι στο καθεστώς.

Συνεπώς, το γεγονός της διατήρησης της χριστιανικής πίστης μεταξύ ανθρώπων μέσης ηλικίας και άνω αποδεικνύεται αφενός από την απογραφή του 1937, η οποία αναφέρει το υψηλό ποσοστό των θρησκευόμενων, αφετέρου από τις μαρτυρίες των ίδιων ανθρώπων. Για παράδειγμα, στο στρατόπεδο συγκέντρωσης Ντόρα, το 1945, οι ηλικιωμένοι άνθρωποι από τα περίχωρα του Χαρκόβου πλησίαζαν τον νεοφερμένο ιερέα Σ. Ίζικ προκειμένου να του δηλώσουν τον σεβασμό τους⁸⁰⁸.

Επίσης, μελετώντας τους λόγους μείωσης του εκκλησιασμού, πρέπει να κάνουμε μια διάκριση ανάμεσα στους κατοίκους των πόλεων και των χωριών. Τα περισσότερα παραδείγματα όπου φαίνεται η σταδιακή μείωση ενδιαφέροντος του γενικού πληθυσμού για τις εκκλησίες προκύπτουν από τις πόλεις. Ωστόσο, οι κάτοικοι των πόλεων ήταν επηρεασμένοι πολύ από την κομμουνιστική και αθεϊστική ιδεολογία. Αντιθέτως, οι κάτοικοι των χωριών, φορείς συντηρητικής ιδεολογίας, διαπνέονται από αντιλήψεις που δεν μεταβάλλονται εύκολα με την πάροδο του χρόνου. Επομένως, οι κάτοικοι της υπαίθρου επηρεάστηκαν από την αθεϊστική πολιτική της σοβιετικής εξουσίας σε μικρότερο βαθμό από ό,τι οι κάτοικοι των πόλεων. Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι οι κάτοικοι της υπαίθρου, μέχρι και το τέλος της γερμανικής κατοχής, εκκλησιάζονταν με αμείωτο ζήλο. Για παράδειγμα, οι κάτοικοι του χωριού Νόβα Ογρίν, δίπλα στην πόλη Ντνιπροπετρόφσκ, καλέσαν τον επίσκοπο της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Γεννάδιο (Σιπρικέβιτς) να πραγματοποιήσει Θεία Λειτουργία. Ο επίσκοπος αποδέχτηκε την πρόταση και στις 19 Ιουνίου 1943, Σάββατο βράδυ, οι κάτοικοι του χωριού, ανάμεσά τους και μαθητές του σχολείου, υποδέχτηκαν τον επίσκοπο δίπλα στην εκκλησία. Την επόμενη μέρα, έπειτα από Θεία Λειτουργία την οποία τέλεσε ο επίσκοπος, έγινε πομπή στο χωριό Οντινκίβκα, σε σημείο όπου υπήρχε κοζάκικη εκκλησία που είχε καταστραφεί από τους μολοσεβίκους⁸⁰⁹.

⁸⁰⁷ L. Forostivskij, (1952), *Kyiv pid vorozhymy okypatsijamy*, ό.π., σ. 60.

⁸⁰⁸ S. Izyk, (1961), *Smich kriz slyozy. Spomyny z rokiv 1939-1947* (Το γέλιο μέσα από τα δάκρυα. Απομνημονεύματα των ετών 1939-1947), *Postup*, Βίννιπεγκ, σ. 120.

⁸⁰⁹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 54 (369), έτος 3^ο, 02.07.1943, σ. 3.

2.6.1 Συγκέντρωση του πληθυσμού κατά τον εορτασμό των μεγαλύτερων θρησκευτικών γιορτών στην κατεχόμενη Ουκρανία

Ορισμένες από τις πρώτες μαζικές λαϊκές συναθροίσεις θρησκευτικού χαρακτήρα, όπως αναφέραμε, έγιναν στο Σούμι το 1941, κατά τη διάρκεια των γερμανικών βομβαρδισμών, όταν οι άνθρωποι, προκειμένου να αποφευχθεί μια μεγάλη καταστροφή, συγκεντρώνονταν και προσεύχονταν μαζικά. Επίσης, μεγάλες συναθροίσεις πληθυσμού γίνονταν τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής κατά το άνοιγμα μιας ορθόδοξης εκκλησίας, με τους ανθρώπους να καταφθάνουν στην τελετή ακόμη και από απομακρυσμένα μέρη. Ωστόσο, εκτός από τις εκάστοτε τελετές για το άνοιγμα μιας εκκλησίας αλλά και τις καθημερινές εκκλησιαστικές λειτουργίες, στην κατεχόμενη Ουκρανία γιορτάζονταν και δεσποτικές θρησκευτικές γιορτές, οι οποίες στην τσαρική Ρωσία προσέλκυαν πολύ κόσμο. Ανάμεσα στις πρώτες μεγάλες θρησκευτικές γιορτές κατά τη διάρκεια της κατοχής ήταν τα Χριστούγεννα, τα οποία ο ντόπιος πληθυσμός γιόρταζε παραδοσιακά στις 7 Ιανουαρίου, και τα Θεοφάνια, που γιορτάζονταν στις 19 Ιανουαρίου.

Ιδιαίτερα πολυπληθείς λειτουργίες τελούνταν κατά τη διάρκεια μεγάλων θρησκευτικών εορτών, όπως το Πάσχα και τα Χριστούγεννα. Από τις ειδήσεις στον Τύπο γνωρίζουμε ότι στην Μπίλα Τσέρκβα πολύς κόσμος μαζεύτηκε για τον εορτασμό των πρώτων Χριστουγέννων μετά το 1918 στις 7 Ιανουαρίου 1942. Ο ναός Ζαριτσάνσκι, όπου τελέστηκε η εορταστική Θεία Λειτουργία, ήταν γεμάτος από ανθρώπους διαφόρων ηλικιών⁸¹⁰.

Ακόμα περισσότερος κόσμος συγκεντρωνόταν στον εορτασμό των Θεοφανίων. Στο Ντιπροπετρόφσκ το 1942 τα Θεοφάνια γιορτάζονταν, σύμφωνα με το παλιό ημερολόγιο, στις 19 Ιανουαρίου. Τη συγκεκριμένη Δευτέρα, στις 9 π.μ., σε όλες τις ορθόδοξες εκκλησίες της πόλης πραγματοποιήθηκαν εορταστικές λειτουργίες, τις οποίες ακολούθησε τελετή αγιασμού του νερού⁸¹¹ και λιτανείες. Στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας μετά την περάτωση της λειτουργίας στις 12 το μεσημέρι, σχηματίστηκε πομπή και οι άνθρωποι ακολούθησαν ψάλλοντας τους δρόμους της πόλης προς τον ποταμό Δνείπερο. Στον ποταμό πραγματοποιήθηκε ο Μεγάλος Αγιασμός και ο Σταυρός βυθίστηκε τρεις φορές στο νερό. Συνολικά, στην πομπή και στην τελετή αγιασμού στον ποταμό υπολογίζεται ότι έλαβαν μέρος

⁸¹⁰ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 2 (17), έτος 1^ο, 15.01.1942, σ. 2.

⁸¹¹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 14 (82), έτος 2^ο, 17.01.1942, σ. 2.

δέκα χιλιάδες κάτοικοι⁸¹². Σε μερικά χωριά στον ίδιο νομό, ο πρώτος εορτασμός των Θεοφανίων μετά από παραπάνω από είκοσι χρόνια μετατράπηκε σε μια πανηγυρική γιορτή με απελευθέρωση περιστεριών και μαζική περιφορά με έλκηθρα⁸¹³. Τα περιστέρια πετούσαν με χρωματιστές ταινίες πάνω από πλήθος συγκεντρωμένο στις όχθες του ποταμού Σμότριτς, στο Καμινανέτς-Ποντίλσκι, κατά τη διάρκεια των Θεοφανίων⁸¹⁴.

Στο Λεμπεντίν το 1942, την ημέρα των Θεοφανίων, η θερμοκρασία άγγιξε τους μείον 14 βαθμούς, ωστόσο αυτό δεν εμπόδιζε τους ανθρώπους να μαζευτούν για να δουν τον Σταυρό που είχε σκαλιστεί στον πάγο του ποταμού και να παρακολουθήσουν την τελετή. Σημειωτέον, εκτός από τους πολλούς πιστούς, που ήρθαν να προσευχηθούν και να αγιαστούν, στην τελετή μαζεύτηκαν και πολλοί θεατές⁸¹⁵.

Παρά τα είκοσι τρία χρόνια που κράτησε η εξουσία των μπολσεβίκων, ο λαός δεν ξέχασε τα λαϊκά έθιμα που συνοδεύουν τις θρησκευτικές γιορτές. Για παράδειγμα, κατά την παραμονή της γιορτής των Θεοφανίων το 1942 στην πόλη Ρομνί, η οποία βρίσκεται στον νομό Σούμι, ο κόσμος επέστρεφε από την εκκλησία της Αγίας Αναλήψεως με μπουκάλια γεμάτα αγιασμό. Την ημέρα των Θεοφανίων οι πιστοί και των δύο εκκλησιών – του Αγίου Πνεύματος και της Αγίας Αναλήψεως– ακολούθησαν τον κλήρο, τους ιερείς και τον διάκονο, και ανέβηκαν στο βουνό. Από εκεί πέντε χιλιάδες άτομα κατέβηκαν στον ποταμό Σούλα. Στη μέση του ποταμού άνοιξαν τον πάγο και έφτιαξαν τις μορφές του σταυρού και των άστρων. Σύμφωνα με το πατροπαράδοτο έθιμο έπεφταν πυροβολισμοί στον αέρα. Μετά τη λειτουργία, ο κόσμος επέστρεψε στα σπίτια του και με αγιασμό⁸¹⁶.

Την επόμενη χρονιά, το 1943, κατά τον εορτασμό των Θεοφανίων στις 19 Ιανουαρίου, στο Ντινπροπετρόφσκ πραγματοποιήθηκαν επίσης εορταστικές θείες λειτουργίες. Όλες οι εκκλησίες της πόλης ήταν γεμάτες κόσμο. Σε μερικές εκκλησίες, εφόσον δεν υπήρχε αρκετός χώρος, οι άνθρωποι παρέμεναν απέξω, εντός της αυλής και στους δρόμους γύρω από τις εκκλησίες⁸¹⁷. Έπειτα από τις λειτουργίες οι άνθρωποι κατευθύνθηκαν στον καθεδρικό ναό της

⁸¹² Να προσθέσουμε πως παρόμοια τελετή, με πομπή και τελετή αγιασμού στον ποταμό Δνείπερο, πραγματοποιήθηκε και στην εκκλησία του χωριού Κόδακι, του ίδιου νομού, παρουσία πλήθους κόσμου. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 16 (84), έτος 2^ο, 20.01.1942, σ. 2.

⁸¹³ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 20 (88), έτος 2^ο, 25.01.1942, σ. 4.

⁸¹⁴ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 9 (29), 01.03.1942, σ. 3.

⁸¹⁵ B.K. Rudnev, «Schodennyk okypatsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), ό.π., μέρος 4.

⁸¹⁶ V.V-nuj, «Vodochrescha – velike svyato» («Τα Θεοφάνια είναι μεγάλη γιορτή»), εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Ρομνί] [«Αναγέννηση»], φ. 6 (16), 21.01.1942, σ. 2.

⁸¹⁷ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 8 (323), έτος 3^ο, 23.01.1943, σ. 4.

Αγίας Τριάδας, όπου ιερουργούσε ο επίσκοπος της Αυτόνομης Εκκλησίας Δημήτριος (Μαγκάν), συνοδεία πολλών ιερέων της πόλης, καθώς και των δύο εκκλησιαστικών χορωδιών⁸¹⁸. Έπειτα, η πομπή κατευθύνθηκε από τον ναό προς τον ποταμό Δνείπερο, όπου είχε στηθεί μια εξέδρα, στην οποία τοποθετήθηκαν πάνω από 30 μεγάλα έλατα και τρεις μεγάλοι σταυροί από πάγο, βαμμένοι σε ροζ χρώμα⁸¹⁹. Τότε πραγματοποιήθηκε αγιασμός του νερού με τρεις φορές καταβύθιση του σταυρού στον ποταμό. Συνολικά, την τελετή παρακολούθησαν πάνω από 20 χιλιάδες άνθρωποι, αναμεσά τους τα μέλη της Ουκρανικής Επικουρικής Διοίκησης⁸²⁰. Μερικοί παρευρισκόμενοι άφηναν περιστέρια ελεύθερα να πετάξουν στον ουρανό. Σε ένα χωριό στην ίδια Γενική Περιοχή, δίπλα στο νησί Χόρτιτσα, η γιορτή των Θεοφανίων την ίδια χρονιά γιορτάστηκε με τη συμβολική απελευθέρωση των περιστεριών και με πυροβολισμούς. Έπειτα, οι άνθρωποι έπλυναν τα πρόσωπά τους με τον αγιασμό, γέμισαν τα μπουκάλια με νερό από τον ποταμό Δνείπερο και επέστρεψαν στα σπίτια⁸²¹.

Τον Φεβρουάριο του 1942, την πρώτη εβδομάδα της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, οι εκκλησίες στο Ντιπροπετρόφσκ δεν μπορούσαν να χωρέσουν όλους τους πιστούς και αρκετοί αναγκάστηκαν να παραμείνουν έξω από τα όρια της εκκλησίας⁸²². Οι πιστοί στο Ντιπροπετρόφσκ συνέχιζαν με αμείωτο ενδιαφέρον να πηγαίνουν στην εκκλησία, όπου οι Θείες λειτουργίες τελούνταν καθημερινά, και οι ορθόδοξες εκκλησίες ήταν γεμάτες κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Τεσσαρακοστής το 1942⁸²³. Τη Μεγάλη Εβδομάδα οι λειτουργίες στις εκκλησίες του Ντιπροπετρόφσκ τελούνταν καθημερινά, δύο φορές την ημέρα⁸²⁴.

Το Πάσχα του 1942 στην εκκλησία του χωριού Σάβιντσι του νομού Καμιανέτς-Ποντίλσκι ο κόσμος ερχόταν και από τα γύρω χωριά⁸²⁵. Υπήρχαν περιπτώσεις κατά τις οποίες η εκκλησία δεν μπορούσε να χωρέσει όλους τους πιστούς και τότε οι άνθρωποι άκουγαν τη

⁸¹⁸ Στις 11.06.1942 ο Ευγένιος Μαγκάν (1899-1969, Ουάσιγκτον) χειροτονήθηκε επίσκοπος Ντιπροπετρόφσκ και Ζαπορίζα με το όνομα Δημήτριος. Βλ. στο Ιεραρχία των εκκλησιών, επαρχία του Κατερινοσλάβ, στον σύνδεσμο: <http://www.hierarchy.religare.ru/h-orthod-russian-ekater.html> (28.03.2021).

⁸¹⁹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 8 (323), έτος 3^ο, 23.01.1943, σ. 4.

⁸²⁰ Ως άνω. Οι Β. Αλεξέγιεφ και Θ. Σταύρου αναφέρουν ότι την τελετή παρακολούθησαν 60 χιλ. άτομα. Βλ. στο V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdjenje*, 1981, φ. 16, σ. 106.

⁸²¹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 8 (323), έτος 3^ο, 23.01.1943, σ. 4.

⁸²² Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 46 (114), έτος 2^ο, 25.02.1942, σ. 2.

⁸²³ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 74 (142), έτος 2^ο, 29.03.1942, σ. 2.

⁸²⁴ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 76 (144), έτος 2^ο, 01.04.1942, σ. 2.

⁸²⁵ V. Chashnavskij, «U vidnovlenij tsserkvi» («Στην ανανεωμένη εκκλησία»), εφημερίδα *Podolyanin* [Καμιανέτς-Ποντίλσκι], φ. 32, 12.04.1942, σ. 4.

Θεία Λειτουργία απέξω, από την εκκλησιαστική αυλή, όπως συνέβη στο χωριό Καντίγιβτσι στον νομό Καμιανέτς-Ποντίλσκι⁸²⁶.

Στις 19 Αυγούστου 1942 εορταζόταν η Μεταμόρφωση του Σωτήρος. Εκείνη την ημέρα στο Ντνιπροπετρόφσκ τελέστηκαν σε όλες τις εκκλησίες της πόλης εορταστικές θείες λειτουργίες, τις οποίες, σύμφωνα με την τοπική παράδοση, ακολούθησε ο αγιασμός των μήλων. Όλες οι ορθόδοξες εκκλησίες στην πόλη ήταν γεμάτες από ανθρώπους που είχαν προσέλθει για να παρακολουθήσουν τις εορταστικές θρησκευτικές λειτουργίες⁸²⁷. Στις 12 Σεπτεμβρίου 1942, την ημέρα της γιορτής του Αλεξάνδρου Νιέφσκι (1221-1263), εθνικού ήρωα και Αγίου της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, σε όλες τις εκκλησίες του Ντνιπροπετρόφσκ τελέστηκαν εορταστικές θείες λειτουργίες, στις οποίες παρευρέθη πλήθος κόσμου⁸²⁸.

Σε μια από τις μεγαλύτερες γιορτές Ορθοδοξίας –το Πάσχα– ο κόσμος συγκεντρώθηκε στις εκκλησίες και τον επόμενο χρόνο. Τη Μεγάλη Παρασκευή, τον Απρίλιο του 1943, η εκκλησία της Αναλήψεως στο Λεμπεντίν δεν χωρούσε όλο τον κόσμο και αρκετοί παρακολουθούσαν τη Θεία Λειτουργία απέξω⁸²⁹. Στις 25 Απριλίου 1943, πρωί της Κυριακής του Πάσχα, στην εκκλησία της Αγίας Τριάδος στο Λεμπεντίν επίσης μαζεύτηκε πολύς κόσμος ο οποίος παρακολούθησε τη Θεία Λειτουργία⁸³⁰.

Πλήθος κόσμου είχε συγκεντρωθεί και στην εκκλησία της Σκέπης της Θεοτόκου στην πόλη Σμίλα (που βρίσκεται στον σημερινό νομό Τσερκάσι), τον Αύγουστο του 1943, στη γιορτή της Προόδου του Τιμίου και Ζωοποιού Σταυρού. Αυτή η γιορτή στην Ουκρανία είναι γνωστή υπό την ονομασία «Μακοβία», μια λέξη που σχετίζεται με την παπαρούνα, και γιορτάζεται στις 14 Αυγούστου⁸³¹. Μετά τη λειτουργία ο κόσμος μαζί με τους ιερείς

⁸²⁶ I. Duzhak, «Pershij vilnyj Velikden» («Η πρώτη ελεύθερη Μεγάλη Εβδομάδα», εφημερίδα *Podolyanin* [Καμιανέτς-Ποντίλσκι], φ. 32, 12.04.1942, σ. 4. Στην πόλη Ζασλάφ στις 2 Ιουλίου 1942 τελέστηκε εορταστική Θεία Λειτουργία από δώδεκα ιερείς –ανάμεσά τους και από τον πρωθιερέα Σεμέν Γαγιούκ– η οποία ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Βλαδίμηρο, κνεζ της Ρωσίας του Κιέβου. Στο τέλος της λειτουργίας εξυμνήθηκαν ο Χίτλερ και ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι). Στην τελετή συγκεντρώθηκε πλήθος κόσμος. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 35 (55), 30.08.1942, σ. 3.

⁸²⁷ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 186 (254), έτος 2^ο, 20.08.1942, σ. 4.

⁸²⁸ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 197 (265), έτος 2^ο, 15.09.1942, σ. 3.

⁸²⁹ B.K. Rudnev, «Schodennyk okyratsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), ό.π., μέρος 9.

⁸³⁰ Ως άνω, μέρος 10.

⁸³¹ Αλλιώς η εν λόγω γιορτή ονομάζεται Πρώτο Σπας (ουκρ. Перший Спас, Pershij Spas) και τελείται την πρώτη ημέρα της Νηστείας της Παναγίας. Σημειωτέον πως η γιορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου γιορτάζεται στην Ουκρανία στις 28 Αυγούστου. Συνολικά στη Σωτηρία του Κυρίου είναι αφιερωμένες τρεις γιορτές: η πρώτη γιορτάζεται στις 14 Αυγούστου, η δεύτερη στις 19 Αυγούστου, συμπίπτοντας με τη γιορτή της Μεταμορφώσεως

κατευθύνθηκαν προς την πηγή για να αγιάσουν το νερό. Μετά την επιστροφή στην εκκλησία, οι ιερείς, σύμφωνα με τις παλιές παραδόσεις, αγίαζαν άνθη και παπαρούνες. Σημειωτέον πως η προσέλευση των ανθρώπων ήταν τέτοια, που ο κόσμος στεκόταν γύρω από την εκκλησία σε βάθος πάνω από 200 μέτρα, ενώ ανάμεσά τους ήταν πολλά παιδιά. Η χορωδία της πόλης, που κλήθηκε με αφορμή τη γιορτή, έψαλλε θρησκευτικούς ύμνους στην ουκρανική γλώσσα⁸³².

Μερικές θρησκευτικές γιορτές τελούνταν δημόσια. Μια παρόμοια τελετή έλαβε χώρα στις 19 Αυγούστου 1942, ανήμερα της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, στο Βοροσιλοβγράντ, στο κεντρικό σημείο της πόλης – στην πρώην Κόκκινη πλατεία απέναντι από τον καθεδρικό ναό του Αγίου Νικολάου⁸³³. Τη Θεία Λειτουργία πραγματοποίησε ο πρωθιερέας Κ. Αντίλογοβ, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την επαρχία του Βοροσιλοβγράντ. Επίσης, στη Θεία Λειτουργία οι πρωθιερείς Γ. Ντερεζά και Κ. Αντίλογοβ προσευχήθηκαν για τη νίκη του Γερμανικού Στρατού ο οποίος είχε «απελευθερώσει» τον ουκρανικό λαό από τους μπολσεβίκους. Στη λειτουργία ήταν παρόντες οι ορθόδοξοι ιερείς της πόλης, εκπρόσωποι της γερμανικής και ιταλικής στρατιωτικής διοίκησης, και του Δημαρχείου. Συνολικά στη Θεία Λειτουργία παρευρέθησαν πάνω από επτά χιλιάδες άτομα⁸³⁴. Έπειτα από τη Θεία Λειτουργία έλαβε χώρα και ο αγιασμός των μήλων, διότι η εν λόγω γιορτή ανήκει στο Δωδεκάορτο, θεωρείται η τρίτη μεγαλύτερη γιορτή έπειτα από τα Χριστούγεννα και το Πάσχα, και έχει τη λαϊκή ονομασία του Σπας των Μήλων (ουκρ. Яблучний Спас, Jabluchnyj Spas, αγγλ. Apple Feast of the Saviour)⁸³⁵.

Την ίδια μέρα, στην κωμόπολη Βελίκι Σορότσιντσι (νομός Πολτάβα), στον ναό της Μεταμορφώσεως τελέστηκε Θεία Λειτουργία από πέντε ιερείς. Όχι μόνο η εκκλησία με την αυλή, αλλά ούτε η πλατεία απέναντι δεν μπορούσε να υποδεχθεί τον κόσμο που συγκεντρώθηκε, ανάμεσά τους και τους ανθρώπους από γύρω χωριά. Στη συνέχεια τελέστηκε μνημόσυνο στους τάφους των πεσόντων Γερμανών στρατιωτών. Στο τέλος, αγιάστηκαν μήλα

του Σωτήρος, και η τρίτη γιορτή τιμάται στις 29 Αυγούστου. Το τρίτο Σπας γιορτάζεται την ημέρα της μεταφοράς της χειροποίητης εικόνας του Χριστού από την Έδεσσα στην Κωνσταντινούπολη. Στους Ανατολικούς Σλάβους η γιορτή γιορτάζεται την επόμενη ημέρα της γιορτής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

⁸³² U.N., «Na Makonija» («Στον Μακοβία»), εφημερίδα *Nova Ukrayina* [Πολτάβα] [γερμ. Neue Ukraine], 9.09.1943, μέρος 136 (450), σ. 2.

⁸³³ Πρωθιερέας Κωνσταντίνος Αντίλογοβ, Ανακοίνωση, εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 1, 18.08.1942, σ. 2.

⁸³⁴ Άγνωστος συγγραφέας, «Urochystyj moleben u den Spasa» («Η εορταστική Θεία Λειτουργία την ημέρα της γιορτής του Σπας»), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 2, 21.08.1942, σ. 2.

⁸³⁵ Πιθανότατα, η μεγάλη χριστιανική γιορτή αντανάκλα τις παλιότερες γιορτές της συγκομιδής και εξαιτίας αυτού την ημέρα της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος οι άνθρωποι έφερναν στην εκκλησία για αγιασμό διάφορα φρούτα, όπως μήλα, δαμάσκηνα, α σταφύλια, διότι τα γλυκά φρούτα συμβολίζουν την πνευματική γλυκύτητα την οποία αισθάνθηκαν οι μαθητές του Χριστού την ώρα της Μεταμόρφωσής του.

και, σύμφωνα με τις παλαιές παραδόσεις, για τους παρευρισκόμενους οργανώθηκε γιορτινό τραπέζι⁸³⁶. Κατά τη γιορτή της Αγίας Τριάδας το 1943 στο χωριό Σουλγίφκα, δίπλα στο Ντινπροπετρόφσκ, μετά από τη Θεία Λειτουργία, έγινε αγιασμός του σταυρού, ο οποίος τοποθετήθηκε στην εκκλησία που σώθηκε από την καταστροφή τα σοβιετικά χρόνια. Οι παρευρισκόμενοι στην τελετή ξεπερνούσαν χίλια άτομα⁸³⁷.

Συνοψίζοντας μπορούμε να σημειώσουμε ότι, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία, στις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές τελούνταν εορταστικές θείες λειτουργίες στις οποίες συγκεντρωνόταν πολύς κόσμος. Στις μεγαλύτερες θρησκευτικές γιορτές, όπως τα Θεοφάνια και το Πάσχα, σχηματίζονταν πομπές και οι παρευρισκόμενοι μπορούσαν να αγγίξουν μέχρι και τις 20 χιλιάδες. Σε αυτό το σημείο, καθώς τα στοιχεία περί της προσέλευσης στις τελετές αυτές προέρχονται, στην έρευνά μας, κυρίως από την Κεντρική και Ανατολική Ουκρανία, είναι κρίσιμο να τα συγκρίνουμε με τα δεδομένα από τις ουκρανικές περιοχές που προσαρτήθηκαν από τη σοβιετική εξουσία το 1939 και στις οποίες υπήρχε εξαιρετικά υψηλό ποσοστό θρησκευόμενων ανθρώπων. Στις 10 Αυγούστου 1941 στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Λβιβ, σε μνημόσυνο εις μνήμην των θυμάτων της μολοσεβίκικης τρομοκρατίας, το οποίο τελέστηκε από τον κλήρο της Ελληνο-Καθολικής Εκκλησίας και στο οποίο παρευρέθη ο μητροπολίτης Α. Σεπτίτσκι και άλλα επιφανή πρόσωπα, συγκεντρώθηκαν περίπου 25 χιλιάδες άτομα⁸³⁸. Το 1942, κατά τον εορτασμό στο Λβιβ των γιορτών της Μεταμορφώσεως και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, που η Ουνιτική Εκκλησία γιορτάζει, όπως και η Ορθόδοξη, σύμφωνα με τον ιουλιανό ημερολόγιο, στην εκκλησία του Σπας συγκεντρώθηκαν πολλοί κάτοικοι της πόλης, οι οποίοι γέμισαν την εκκλησία, την αυλή και το παρεκκλήσι. Ωστόσο, και στις δύο αναφερόμενες γιορτές έλειπαν παντελώς οι κάτοικοι των χωριών⁸³⁹. Στις 28 Αυγούστου 1942, στη γιορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Σαμπίρ (περιοχή (γερμ. Distrikt) «Γαλικία») παρευρέθησαν πάνω από πέντε χιλιάδες άνθρωποι, εκ των οποίων οι μισοί εξομολογήθηκαν και κοινώνησαν⁸⁴⁰. Κατά τον εορτασμό της

⁸³⁶ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 89 (95), έτος 2^ο, 23.08.1942, σ. 4.

⁸³⁷ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 54 (369), έτος 3^ο, 02.07.1943, σ. 3.

⁸³⁸ Εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 32, έτος 1^ο, 12.08. 1941, σ. 3.

⁸³⁹ Εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 193 (640), έτος 3^ο, 02.09.1942, σ. 2.

⁸⁴⁰ Εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 198 (645), έτος 3^ο, 08.09.1942, σ. 5. Σαμπίρ, το οποίο σήμερα ανήκει στον νομό του Λβιβ, κατή την παραμονή του στην Πολωνία, είχε εκπολωνιστεί σε μεγάλο βαθμό. Από το 1939 άρχισε η επαναουκρανοποίηση, αλλά το 1942 ο ουκρανικός πληθυσμός στην πόλη ήταν ακόμη λιγοστός. Επίσης, στην πόλη υπήρχε θαυματουργή εικόνα της Θεοτόκου, την οποία ασπαζόταν πολύς κόσμος, ιδιαιτέρως στην ομώνυμη γιορτή της στις 28 Αυγούστου. Από το 1939, με την επιδίκαση της περιοχής στην ΕΣΣΔ έως την έλευση των Γερμανών το 1941, η εικόνα κρυβόταν στη γερμανική πλευρά της περιοχής του Περέμισλ (η ίδια πόλη προσαρτήθηκε στην ΟΥΣΣΔ). Βλ. στην εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 199 (646), έτος 3^ο, 09.09.1942, σ. 6.

Μεταμορφώσεως, στις 19 Αυγούστου 1942 στην κωμόπολη Σουδόβα Βίσνια, ανάμεσα στο Λβιβ και στο Περέμισλ, από τις γύρω περιοχές έφτασαν τόσοι άνθρωποι που χρειάστηκαν 22 ιερείς για να τους εξομολογήσουν⁸⁴¹.

Επομένως, μπορούμε να πούμε πως, σε απόλυτους αριθμούς, η προσέλευση των κατοίκων στις μεγαλύτερες ορθόδοξες γιορτές στην Ανατολική, Κεντρική και στη Δυτική Ουκρανία ήταν το ίδιο πολυπληθής. Ωστόσο, για να αποκτήσουμε ακριβέστερη εικόνα, πρέπει να συσχετίσουμε τον αριθμό ατόμων που προσέρχονταν στις εκκλησιαστικές λειτουργίες με τον συνολικό πληθυσμό της πόλης, γεγονός δυσεπίλυτο, δεδομένης της έλλειψης του ακριβή αριθμού των κατοίκων της πόλης.

Από το υπάρχον ιστορικό υλικό συμπεραίνουμε πως, παρά τα είκοσι τρία χρόνια της σοβιετικής εξουσίας, ο πληθυσμός δεν ξέχασε τις παραδόσεις και τα έθιμά του και κατά τόπους οι θρησκευτικές γιορτές γιορτάζονταν σύμφωνα με την προϋπάρχουσα τοπική παράδοση. Συνεπώς, εάν ο αριθμός των τακτικών επισκεπτών των ορθόδοξων εκκλησιών, μετά από την έξαρση που παρατηρείται τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής, μειώθηκε έπειτα και σταθεροποιήθηκε σε αρκετά χαμηλό επίπεδο, τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές οι άνθρωποι τις γιόρταζαν με αμείωτο ενδιαφέρον και ευλάβεια.

2.6.2. Τέλεση των θρησκευτικών ορθόδοξων τελετών στην κατεχόμενη Ουκρανία

Η ισχυρή υποστήριξη την οποία έλαβε η Ορθόδοξη Εκκλησία από τη γερμανική διοίκηση στην αρχή της κατοχής σήμαινε, πρακτικά, την εισχώρηση των θρησκευτικών τελετών στις διάφορες σφαίρες της κοινωνικής ζωής. Πλέον, κανένα σημαντικό γεγονός στη ζωή ενός ανθρώπου, όπως η γέννηση, ο γάμος, ο θάνατος και τα παρεμφερή, δεν μπορούσε να συντελείται χωρίς την παρουσία του ιερέα.

Τους πρώτους μήνες της κατοχής οι διάφορες εκκλησιαστικές τελετές, όπως η βάφτιση, η τέλεση του γάμου κλπ., μπορούσαν να γίνουν μόνο με την επιθυμία ανθρώπων και χωρίς την επακόλουθη σχετική δήλωση στις τοπικές αρχές. Στις 30 Αυγούστου 1941 στο Κιροβογράντ δημοσιεύτηκε εντολή του επικεφαλής του γερμανικού στρατού, όπου σημειωνόταν ότι πλέον η πολιτιστική ζωή στη χώρα θα αναπτύσσεται ομαλά και θα είναι απαλλαγμένη από την

⁸⁴¹ Εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 199 (646), έτος 3^ο, 09.09.1942, σ. 6.

καταπίεση. Επίσης, προκηρυσσόταν η ελευθερία της τέλεσης της Θείας Λειτουργίας στις εκκλησίες, καθώς και των λοιπών θρησκευτικών τελετών, που αφορούσαν τη βάφτιση, το γάμο και τον θάνατο των ανθρώπων⁸⁴². Τον Νοέμβριο του 1941, όταν άνοιξε η εκκλησία στο χωριό Ποπελνιάστε στον νομό Ντνιπροπετρόφσκ, άρχισαν αμέσως να πραγματοποιούνται θρησκευτικοί γάμοι⁸⁴³. Η Ζαπορίζια καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα στις 4 Οκτωβρίου 1941 και στις 16 Νοεμβρίου του ίδιου έτους, για πρώτη φορά μετά από παραπάνω από είκοσι χρόνια, πραγματοποιήθηκε τέλεση ορθόδοξου θρησκευτικού γάμου⁸⁴⁴. Ενδεικτικό του όλου κλίματος θρησκευτικής ανύψωσης ήταν η τέλεση θρησκευτικού γάμου σε ζευγάρια που προηγουμένως είχαν παντρευτεί με πολιτικό γάμο, μιας και η σοβιετική εξουσία αναγνώριζε μόνο τον δεύτερο⁸⁴⁵.

Ωστόσο, ανάμεσα σε όλες τις θρησκευτικές τελετές, ξεχωρίζει η μεγάλη επιθυμία του λαού για τη βάφτιση των παιδιών. Για παράδειγμα, οι ιερείς της Ελληνορθόδοξης εκκλησίας της Σκέπτης της Θεοτόκου στη Ζαπορίζια, στα τέλη του Νοεμβρίου δημοσίευσαν αγγελία στην τοπική εφημερίδα όπου ανακοίνωναν ότι οι βαφτίσεις των παιδιών μπορούν να πραγματοποιούνται όχι μόνο τις Κυριακές, αλλά οποιαδήποτε εργάσιμη μέρα από τις 10 π.μ. έως τις 4 μ.μ.⁸⁴⁶. Συνολικά, ο θρησκευτικός ζήλος του κόσμου, ιδίως τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής, ήταν τέτοιος που βαφτίζονταν όχι μόνο μικρά, αλλά και παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών, όπως συνέβη στα χωριά γύρω από το Μπέρντιτσιβ⁸⁴⁷.

Πολλοί σύγχρονοι αναφέρονται με έκπληξη στις μαζικές βαφτίσεις παιδιών που λάμβαναν χώρα κατά τους πρώτους μήνες κατοχής⁸⁴⁸. Στο Ντνιπροπετρόφσκ, στις 14 Ιανουαρίου 1942, στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας οι γυναίκες έφεραν 18 παιδιά για να βαφτιστούν⁸⁴⁹. Τον Ιούλιο του 1942 ο Ιγκόρ (Γκουμπά), επίσκοπος της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, στην πόλη Ούμαν, με τη βοήθεια άλλων τεσσάρων κληρικών, βάφτισε στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου 133 παιδιά⁸⁵⁰. Τα παιδιά ήταν αγόρια και κορίτσια, ηλικίας από τεσσάρων έως οκτώ ετών και ζούσαν σε οικοτροφείο της πόλης⁸⁵¹. Να σημειώσουμε πως η εν

⁸⁴² Εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 1, 30.08.1941, σ. 4.

⁸⁴³ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 41, έτος 1^ο, 26.11.1941, σ. 2.

⁸⁴⁴ Εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 3, 19.11.1941, σ. 4.

⁸⁴⁵ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 11 (31), 15.03.1942, σ. 1.

⁸⁴⁶ Εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 4, 23.11.1941, σ. 2.

⁸⁴⁷ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 3 (22), 18.01.1942, σ. 4.

⁸⁴⁸ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 11 (31), 15.03.1942, σ. 4.

⁸⁴⁹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 13 (81), έτος 2^ο, 16.01.1942, σ. 2.

⁸⁵⁰ Εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 59 (97), έτος 2^ο, 23.07.1942, σ. 2.

⁸⁵¹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 172 (240), έτος 2^ο, 28.07.1942, σ. 2.

λόγω τελετή πραγματοποιήθηκε παρουσία πλήθους κόσμου. Όταν έλειπαν ιερείς, τις βαφτίσεις έκαναν μέχρι και μοναχές. Για παράδειγμα, μια ηγούμενη βάφτισε εκατοντάδες παιδιά, αλλά μονάχα κορίτσια⁸⁵². Επομένως, το φαινόμενο μαζικής βάφτισης των παιδιών κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής εξηγείται από την έλλειψη ιερέων: δεδομένης της μεγάλης επιθυμίας γονέων να βαφτίζουν τα παιδιά τους, τα έφερναν ομαδικά στην εκκλησία την ημέρα που όριζε ο ιερέας.

Σε μερικά μέρη της κατεχόμενης χώρας, η βάφτιση του παιδιού έγινε υποχρεωτική και για τη μη συμμόρφωση με αυτή τη διαταγή της κατοχικής εξουσίας επιβάλλονταν κυρώσεις. Όσον αφορά τους θανάτους, ο ενταφιασμός των νεκρών έπρεπε, επίσης, να γίνεται παρουσία του ιερέα. Όπως σημειώνει εύστοχα στο ημερολόγιό της η Ε. Χοροσούνοβα, «τους νεκρούς έθαβαν στα νεκροταφεία με σταυρούς και κόλλυβα»⁸⁵³.

Να σημειώσουμε ότι ο θρησκευτικός ζήλος ήταν τέτοιος που πολλοί άνθρωποι αρκούσαν στην τέλεση των θρησκευτικών τελετών του γάμου και της βάφτισης, και δεν τα δήλωναν στη συνέχεια στο Δημαρχείο, όπως συνέβαινε στο Ντινπροπετρόφσκ. Για να καταπολεμήσουν αυτό το γεγονός, οι γερμανικές αρχές εξέδωσαν στις 18 Δεκεμβρίου 1941 μια διαταγή η οποία όριζε ότι οι γεννήσεις δηλώνονταν υποχρεωτικά στο Δημαρχείο εντός πέντε ημερών, ενώ οι θάνατοι, όπως και οι γάμοι και, προαιρετικά, τα διαζύγια, την ίδια μέρα⁸⁵⁴. Επιπρόσθετα, η διαταγή όριζε ότι οι θρησκευτικές τελετές γέννησης, γάμου και θανάτου έπρεπε να πραγματοποιούνται μόνο με την απόδειξη της σχετικής ληξιαρχικής πράξης. Μολαταύτα, πολλοί άνθρωποι συνέχιζαν να αγνοούν τη συγκεκριμένη διαταγή, αρκούσαν στην τέλεση των θρησκευτικών τελετών και δεν δήλωναν τις μεταβολές της αστικής τους κατάστασης στο Τμήμα της δήλωσης των ληξιαρχικών πράξεων του Δημαρχείου⁸⁵⁵. Ωστόσο, η στάση των γερμανικών αρχών στο συγκεκριμένο θέμα παρέμεινε αμετάβλητη. Τον Μάιο του 1942 ο Κομισάριος του Ράιχ της Ουκρανίας εξέδωσε διαταγή για την προσωρινή ρύθμιση της τέλεσης και της λύσης του γάμου στην Ουκρανία. Η εν λόγω διαταγή όριζε ότι όλοι οι γάμοι

⁸⁵² Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 11 (31), 15.03.1942, σ. 4.

⁸⁵³ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (24.08.2020).

⁸⁵⁴ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 16 (84), έτος 2°, 20.01.1942, σ. 2.

⁸⁵⁵ Ο συντάκτης του άρθρου αναφέρει ότι στην πόλη ζούσαν 230 χιλ. άτομα, ενώ στο Δημαρχείο της πόλης τον Δεκέμβριο του 1941, οπότε εκδόθηκε διαταγή υποχρεωτικής δήλωσης γάμων, γεννήσεων και θανάτων, από τους κατοίκους της πόλης δηλώθηκαν μόνο 204 γεννήσεις και 13 γάμοι, που από τον ίδιο θεωρήθηκαν λίγοι για μια τόσο μεγάλη πόλη. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 13 (81), έτος 2°, 16.01.1942, σ. 2. Συνολικά, από τη 01.01.1942 έως 01.01.1943 στο Ντινπροπετρόφσκ έγιναν 2.891 γεννήσεις, 1.047 γάμοι και 20 διαζύγια. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 7 (322), έτος 3°, 19.01.1943, σ. 4.

δηλώνονταν υποχρεωτικά στα όργανα της τοπικής διοίκησης. Μόνο υπό αυτή την προϋπόθεση θα μπορούσαν οι νεόνυμφοι να τελέσουν τη θρησκευτική τελετή του γάμου, οποιασδήποτε θρησκείας⁸⁵⁶.

Επομένως, η ζήτηση, εκ μέρους του ντόπιου πληθυσμού, για τελέσεις θρησκευτικών τελετουργιών, ιδίως τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής, ήταν υψηλή. Ωστόσο, παρατηρείται μεγάλη ανομοιογένεια ως προς τον τρόπο εκπλήρωσής τους. Σημειωτέον ότι, σε κάποια μέρη, στον ντόπιο πληθυσμό επιβλήθηκε η αναγκαστική τέλεση των εκκλησιαστικών τελετών του γάμου και της βάφτισης.

2.7. Η διδασκαλία των Θρησκευτικών στα ουκρανικά σχολεία κατά τη διάρκεια της κατοχής

Σύμφωνα με τη ναζιστική ιδεολογία, οι Ουκρανοί, ως κατώτερος λαός, έπρεπε να γίνουν μόνο εργάτες και αγρότες⁸⁵⁷. Ως εκ τούτου, κατά τη διάρκεια της κατοχής λειτουργούσαν, με κάποιες εξαιρέσεις, μόνο τα δημοτικά σχολεία⁸⁵⁸. Η φοίτηση σε αυτά περιοριζόταν στα τέσσερα χρόνια⁸⁵⁹: Κατά την άποψη των Ναζί, αυτή η εκπαίδευση αρκούσε στους Σλάβους ώστε να μπορούν να διεκπεραιώνουν την εργασία τους⁸⁶⁰.

⁸⁵⁶ Επίσης, η ίδια διαταγή όριζε ως κατώτερη ηλικία γάμου για τους άντρες τα 18 έτη και τα 16 έτη για τις γυναίκες. Σε αντιδιαστολή με το σοβιετικό δίκαιο, θεσπίζονταν συγκεκριμένοι όροι οι οποίοι μπορούσαν να έχουν ως αποτέλεσμα τη διάλυση του γάμου. Συνεπώς, η οικογένεια πλέον δεν μπορούσε να διαλυθεί εξαιτίας της «ασυμβατότητας» των χαρακτήρων. Η εν λόγω διαταγή αφορούσε μόνο τους ανθρώπους που δεν είχαν γερμανική καταγωγή. Για τους τελευταίους ορίζονταν ξεχωριστοί διοικητικοί υπάλληλοι που θα πιστοποιούσαν την αλλαγή της οικογενειακής κατάστασης του ατόμου. Βλ. στο Άγνωστος συγγραφέας, «Nove rodružhne pravo v Ukraїni» («Το νέο οικογενειακό δίκαιο στην Ουκρανία», εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 43 (81), έτος 2^ο, 31.05.1942, σ. 3.

⁸⁵⁷ Προκείμενου οι κάτοικοι των πόλεων και η νεολαία να αποκτήσουν απαραίτητες γνώσεις για την αποτελεσματική διεκπεραίωση των αγροτικών εργασιών, η γερμανική διοίκηση είχε οργανώσει σχετικές διαλέξεις και σύντομη επαγγελματική κατάρτιση. Το 1942 παρόμοιες διαλέξεις και σύντομη εκπαίδευση πάνω στα αγροτικά θέματα πραγματοποιήθηκαν στη Βίννιτσα και στο Κίεβο. Βλ. στην εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 69 (90), έτος 2^ο, 10.06.1942, σ. 3. Γενικότερα στη χώρα είχε ανοίξει πληθώρα επαγγελματικών σχολών. Βλ. στην εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 73 (91), 14.07.1942, σ. 2. Εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 10, 28.06.1942, σ. 4.

⁸⁵⁸ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova5.html> (20.09.2020).

⁸⁵⁹ Για παράδειγμα, στον δήμο της Πολτάβας, κατά τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς 1941-1942, η οποία ουσιαστικά άρχισε τον Ιανουάριο του 1942, άνοιξαν 68 δημοτικά σχολεία με 3.529 μαθητές των πρώτων τεσσάρων τάξεων. Βλ. στο Myhalevskiyi, «Poltavska rajonova upravna boretsya za vidbudovu kraju» («Η τοπική δημοτική διοίκηση της Πολτάβας πολεμάει για την ανοικοδόμηση της περιοχής»), εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 56 (74), 24.06.1942, σ. 4.

⁸⁶⁰ Κατά την άποψη του Χίτλερ, οι Σλάβοι έπρεπε να γνωρίζουν «λιγότερα κι από κωφάλαλους», στο Trevor-

Το πρόγραμμα των σπουδών στα τεταρτοετή σχολεία περιλάμβανε τη γερμανική γλώσσα, την ουκρανική, τα Μαθηματικά και τα Θρησκευτικά⁸⁶¹. Δεδομένης της θρησκευτικής έξαρσης των πρώτων μηνών της γερμανικής κατοχής, σημειώθηκε μεγάλο ενδιαφέρον εκ μέρους της εκπαιδευτικής κοινότητας για το μάθημα των Θρησκευτικών. Για παράδειγμα, στις 3 Νοεμβρίου 1941 στην πόλη Μπέρντισιβ άρχισαν προετοιμασίες για το άνοιγμα σχολείου με 430 μαθητές. Την επόμενη μέρα, όλοι οι μαθητές, μαζί με τους καθηγητές τους, επισκέφτηκαν τον ναό του Αγίου Νικόλαου και παρέστησαν στη Θεία Λειτουργία που τελέστηκε από τον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι). Στις 5 Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε τελετή για την έναρξη της σχολικής χρονιάς, στο τέλος της οποίας αγιάστηκε κάθε μαθητής. Αμέσως την επόμενη μέρα άρχισε η σχολική χρονιά, με προσευχές που διαβάστηκαν στο σχολείο⁸⁶². Να προσθέσουμε πως, κατά τη διάρκεια αυτών των επισκέψεων στους ορθοδόξους ναούς, τα παιδιά για πρώτη φορά έβλεπαν εικόνες και λάμβαναν τη Θεία κοινωνία. Σε περίπτωση που, για κάποιο λόγο, ήταν αδύνατο να διδάσκονται τα Θρησκευτικά στο σχολείο, μερικοί καθηγητές αναλάμβαναν την πρωτοβουλία και έφεραν τα παιδιά στην εκκλησία. Για παράδειγμα, οι καθηγήτριες του ορφανοτροφείου στην Πολτάβα, τον Ιούλιο του 1942, έφεραν τα παιδιά στην εκκλησία ώστε να παρακολουθήσουν τη Θεία Λειτουργία⁸⁶³.

Με την εισαγωγή ιερέων στα σχολεία, σε μερικά από αυτά ανέλαβαν τόσο υψηλό ρόλο που όλο το εκπαιδευτικό προσωπικό του σχολείου υπαγόταν σε ιερέα. Δεδομένου ότι τα σοβιετικά σχολικά βιβλία απαγορεύτηκαν και τα καινούρια ουκρανικά ακόμη δεν είχαν τυπωθεί, σε μερικά σχολεία τα περισσότερα μαθήματα τα δίδασκαν ιερείς⁸⁶⁴. Συγκεκριμένα, στην Ποδολία η απουσία των ουκρανικών σχολικών βιβλίων είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση των ωρών του μαθήματος των Θρησκευτικών. Ως εκ τούτου, σε μερικά σχολεία της περιοχής μόνο οι ιερείς έκαναν τα μαθήματα⁸⁶⁵. Ωστόσο, συνέβαιναν και έκτροπα. Σε ένα χωριό στην

Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σσ. 354-355, «δεν χρειάζεται να διαβάζουν και να γράφουν» - σ. 425, «τα Μαθηματικά είναι περιττά» - σσ. 588-589. Ωστόσο, σύμφωνα με τις μαρτυρίες των ανθρώπων που έζησαν την κατοχή, όταν κάποιος ήδη ήξερε ανάγνωση και αριθμητική, τότε οι Γερμανοί έλεγαν ότι το παιδί δεν χρειαζόταν πλέον το σχολείο. Σε περίπτωση όπου κάποιος είχε ολοκληρώσει τις επτά τάξεις στο σχολείο, τότε μπορούσε να δουλεύει για τη Γερμανία. Βλ. Συνέντευξη με τον Bohdan Sidelnik, στο *Vjazni z Ukrayiny v konztabori Mautgausen : istorija ta pamyat* (Die Häftlinge aus der Ukraine im Konzentrationslager Mauthausen: Geschichte und Erinnerung) (2019), Fenix, Κίεβο, σ. 134.

⁸⁶¹ TSDAGO, 166/2/10, σ. 7.

⁸⁶² Να σημειώσουμε ότι στους τοίχους του σχολείου ήταν ζωγραφισμένα ουκρανικά εθνικά μοτίβα και στις τάξεις βρίσκονταν τα πορτραίτα του Χίτλερ, αλλά και των Ουκρανών συγγραφέων Ι. Φρανκό και Τ. Σεβτσένκο. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 16, 23.11.1941, σ. 3.

⁸⁶³ F. Fisun, «Pruklad gidnuj nasliduvannya» («Το παράδειγμα προς μίμηση»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 71 (89), 11.07.1942, σ. 4.

⁸⁶⁴ TSDAGO, 62/1/183, σσ. 173-174.

⁸⁶⁵ Ως άνω, σ. 174.

Ποδολία τα παιδιά απαιτήσαν από τον ιερέα να αποδείξει ότι υπάρχει Θεός. Τα επιχειρήματα του ιερέα δεν ήταν πειστικά και τα παιδιά σταμάτησαν να πηγαίνουν στο σχολείο⁸⁶⁶.

Τον Μάιο του 1942 πραγματοποιήθηκε η συνάντηση των εκπροσώπων των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών με τα ανώτατα στελέχη της γερμανικής κατοχικής διοίκησης στην Ουκρανία. Εκ μέρους των γερμανικών αρχών, ο επικεφαλής του υποτιμήματος Πα του Τμήματος της Πολιτικής Ι. Πάλτσο ανακοίνωσε στους παρευρισκόμενους ότι οι ιερείς δεν μπορούσαν να διδάσκουν τα Θρησκευτικά στα σχολεία, παρά μόνο στις εκκλησίες: στα πρώτα μπορούσαν να διδάξουν μόνο οι καθηγητές. Επίσης, τους ορθοδόξους μπορούσε να διδάσκει μόνο ορθόδοξος⁸⁶⁷. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημάνουμε ότι οι αποφάσεις του Κομισάριου του Ράιχ και των ανώτατων στελεχών της γερμανικής κατοχικής διοίκησης ίσχυαν μονάχα στο ΡΚΟΥ. Αντιθέτως, στη ζώνη της στρατιωτικής διοίκησης ίσχυαν οι αποφάσεις των ανώτατων διοικητών της Βέρμαχτ. Για παράδειγμα, τον Οκτώβριο του 1942 στο Σούμι, που βρισκόταν στη στρατιωτική ζώνη, λειτουργούσαν εννέα δημοτικά τεταρτοετή σχολεία, όπου διδάσκονταν και τα Θρησκευτικά⁸⁶⁸. Το μάθημα, ως συνήθως, διδασκόταν από την αρχή του δεύτερου έτους⁸⁶⁹. Στο Σούμι, επίσης, ένας ιερέας απασχολούνταν στην τοπική διοίκηση στο τμήμα της εκπαίδευσης⁸⁷⁰.

Από τον Μάιο του 1942 και έπειτα, τα Θρησκευτικά συνέχιζαν να διδάσκονται στα σχολεία, αλλά στο ΡΚΟΥ η διδασκαλία τους μπορούσε να γίνεται μονάχα από τους καθηγητές. Συνεπώς, η διδασκαλία των Θρησκευτικών απαιτούσε την παρουσία κατάλληλα εκπαιδευμένων καθηγητών στο σχολείο. Ως εκ τούτου, σε κάποια μέρη η διδασκαλία των Θρησκευτικών δεν μπορούσε να γίνει εφικτή για πρακτικούς λόγους. Σε μερικά μέρη της χώρας οι καθηγητές των σχολείων υποχρεώθηκαν να εξεταστούν στο μάθημα των Θρησκευτικών προκειμένου να κριθούν ικανοί να το διδάξουν⁸⁷¹. Στη Ζαπορίζια, ήδη από τις αρχές Νοεμβρίου του 1941, τα Θρησκευτικά διδάσκονταν στα σχολεία με την προϋπόθεση ότι θα υπήρχαν κατάλληλοι καθηγητές⁸⁷². Παρά τις όποιες αντιξοότητες, σε μερικά μέρη τα

⁸⁶⁶ Ως άνω.

⁸⁶⁷ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 74 (80), έτος 2^ο, 31.07.1942, σ. 2: BA R 6/259, σ. 26, στο V. Kosyk (επιμ.) (2000), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 4, σ. 93.

⁸⁶⁸ Εφημερίδα *Sumskij visnyk* [Σούμι], φ. 121 (142), έτος 2^ο, 09.10.1942, σ. 3.

⁸⁶⁹ TSDAGO, 62/1/1635, σ. 2.

⁸⁷⁰ TSDAGO, 1/22/117, σ. 139.

⁸⁷¹ TSDAGO, 62/1/1635, σ. 2.

⁸⁷² Άγνωστος συγγραφέας, «Pro rabotu v shkolah» (Για τη λειτουργία των σχολείων), εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 1, 12.11.1941, σ. 4.

Θρησκευτικά συνέχιζαν να διδάσκονται στα σχολεία σχεδόν μέχρι το τέλος της κατοχής. Για παράδειγμα, στην περιοχή του Τσερνίχιβ τα Θρησκευτικά διδάσκονταν ακόμη και τον Ιανουάριο του 1943⁸⁷³.

Όσον αφορά τη στάση του πληθυσμού προς την εισαγωγή των Θρησκευτικών στα σχολεία, ο αρθρογράφος Ποσιβάιλο αναφέρει ότι ακριβώς η διαπαιδαγώγηση της νεολαίας σύμφωνα με το δόγμα του υλισμού και στο πνεύμα του αθεϊσμού, που είχαν προηγουμένως εφαρμόσει οι μπολσεβίκοι, προκάλεσε την απουσία υψηλών συναισθημάτων στους νέους, οι οποίοι είχαν ανατραφεί χωρίς ηθικές επιταγές. Σύμφωνα με την εκτίμησή του, με τη διδασκαλία των Θρησκευτικών στα σχολεία η κατάσταση άρχισε να αλλάζει προς το καλύτερο και τα παιδιά παρακολουθούσαν το συγκεκριμένο μάθημα με πολύ ενδιαφέρον⁸⁷⁴. Αρθρογράφος από το Σούμι, επίσης, αναφέρει ότι οι γονείς των μαθητών υποδέχτηκαν θετικά την εισαγωγή των Θρησκευτικών στο σχολικό πρόγραμμα διότι είχε βελτιωθεί η συμπεριφορά των μαθητών⁸⁷⁵. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε πως η διδασκαλία των Θρησκευτικών στα σχολεία υποστηρίχθηκε από τον ντόπιο πληθυσμό, διότι τα παιδιά θα γαλουχούνταν πνευματικά σύμφωνα με τις χριστιανικές αξίες.

---

⁸⁷³ TSDAGO, 602/1/186, σ. 26.

⁸⁷⁴ Poshivajlo, «Chergovi zavdannya vyhovannay molodi» («Επιτακτικές ανάγκες όσον αφορά την αγωγή της νεολαίας»), εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 55 (73), 23.06.1942, σ. 4.

⁸⁷⁵ Εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 121 (142), έτος 2^ο, 09.10.1942, σ. 3.

Συμπεράσματα του κεφαλαίου

Εξετάζοντας το ζήτημα της θρησκευτικής αναβίωσης που συντελέστηκε στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, πρέπει να πούμε ότι το θρησκευτικό κίνημα είχε τουλάχιστον δύο επίπεδα: μία κίνηση προερχόμενη από τα κάτω, που αντιπροσώπευε τις θρησκευτικές αντιλήψεις των μελών της ουκρανικής κοινωνίας, και μια δεύτερη, που προερχόταν από τα πάνω και εξέφραζε την επίσημη στάση της γερμανικής διοίκησης. Ο θρησκευτικός ζήλος, που επανεμφανίστηκε στην αρχή της γερμανικής κατοχής, αποτελεί την εξωτερίκευση των θρησκευτικών φρονιμάτων που είχαν συγκροτηθεί κατά την τσαρική εποχή και παρέμειναν σε λανθάνουσα κατάσταση κατά την εικοσάχρονη σοβιετική εξουσία. Κατά τη διάρκεια της σοβιετικής εξουσίας η χριστιανική ορθόδοξη πίστη δεν εγκαταλείφθηκε, αλλά, αντιθέτως, μεταδιδόταν από ανθρώπους μεγαλύτερης ηλικίας σε παιδιά. Όπως δείξαμε παραπάνω, η χριστιανική πίστη διατηρήθηκε τόσο στον αστικό πληθυσμό όσο και στον αγροτικό. Επομένως, όταν οι Γερμανοί στρατιώτες, τον Αύγουστο του 1941, ρώτησαν έναν δεκάχρονο αγόρι εάν πιστεύει στον Θεό, η απάντησή του ήταν άμεση και καταφατική⁸⁷⁶.

Με τη διατήρηση της χριστιανικής ορθόδοξης πίστης εξηγούνται και οι μαζικές λαϊκές προσευχές και προσκυνήσεις κατά τη διάρκεια των μεγαλύτερων θρησκευτικών εορτών. Συνεπώς, οι αξιωματούχοι του Τρίτου Ράιχ ήταν αναγκασμένοι να υποστηρίξουν αυτή τη φανέρωση των θρησκευτικών συναισθημάτων του λαού προκειμένου να μη στρέψουν τον ντόπιο πληθυσμό εναντίον τους, διότι, σε αυτή την περίπτωση, θα δυσκολεύονταν να διεξαγάγουν αποτελεσματικό πόλεμο εναντίον των μπολσεβίκων. Επίσης, όλες αυτές οι εικασίες ισχύουν για τους ανθρώπους μεγαλύτερης ηλικίας, διότι η νέα γενιά πολιτών, που είχε μεγαλώσει στη Σοβιετική Ένωση και είχε γαλουχηθεί με τις ιδέες της απόλυτης ελευθερίας του ανθρώπου από τις θρησκευτικές δεισιδαιμονίες, παρέμεινε αδιάφορη προς τον θρησκευτικό αναβρασμό.

Άλλη μια πτυχή της θρησκευτικής αναβίωσης αποτελεί το άνοιγμα των ορθοδόξων εκκλησιών, το οποίο γινόταν έπειτα από σχετική άδεια των γερμανικών αρχών. Συγκρίνοντας τον αριθμό των εκκλησιών της τσαρικής Ρωσίας με τον αριθμό των εκκλησιών που άνοιξαν κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, οι Β. Αλεξέγιεφ και Θ. Σταύρου συμπεραίνουν ότι οι ορθόδοξες εκκλησίες που άνοιξαν οι Γερμανοί στην Ουκρανία φτάνουν στο περίπου 40%

⁸⁷⁶ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 2, 17.08.1941, σ. 2.

της τσαρικής περιόδου⁸⁷⁷. Επομένως, προσεγγίζοντας το εν λόγω ζήτημα βάσει της ποσοτικής μεθόδου, πρέπει να σημειώσουμε ότι το άνοιγμα των εκκλησιών ήταν περιορισμένης έκτασης και ούτε ξεπέρασε ούτε έφτασε την τσαρική εποχή. Συνεπώς, τα όποια θρησκευτικά μέτρα που προωθούνταν από τη γερμανική διοίκηση, όπως η τύπωση θρησκευτικών βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα, η υποχρεωτική τέλεση θρησκευτικών τελετουργιών, όπως τα βαφτίσια ή οι θρησκευτικοί γάμοι, μπορούσαν μόνο να ενισχύσουν τον θρησκευτικό ζήλο του λαού, αλλά σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούν τα αίτια της εμφάνισής του.

Όσον αφορά την επισκεψιμότητα των εκκλησιών, πρέπει να σημειώσουμε ότι στην αρχή της γερμανικής κατοχής τις θείες λειτουργίες παρακολουθούσε πλήθος κόσμου. Στη συνέχεια η προσέλευση των ανθρώπων στις εκκλησίες μειώθηκε αισθητά εξαιτίας του φιλογερμανισμού και του έντονου αντιμπολσεβικισμού αρκετών ιερέων, προπάντων στις πόλεις. Ωστόσο, καθ' όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία, οι μεγάλες θρησκευτικές γιορτές γιορτάζονταν με αμείωτη συμμετοχή κόσμου.

---

⁸⁷⁷ V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1982, φ. 17, σ. 114.

Κεφάλαιο 3. Ο ρόλος της Ορθόδοξης Εκκλησίας και η δραστηριότητα των εκκλησιαστικών λειτουργιών στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής

Το παρόν κεφάλαιο εξετάζει τον ρόλο των ορθοδόξων ιερέων κατά τη διάρκεια της κατοχής, ο οποίος δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς. Σε γενικές γραμμές, οι ιερείς, εφόσον ανήκαν στην αυστηρή εκκλησιαστική ιεραρχία, έπρεπε να εκτελούν τις προσταγές των προϊσταμένων τους. Δεδομένου του ότι λειτουργούσαν στις δύσκολες συνθήκες του γερμανικού κατοχικού καθεστώτος, οι ορθόδοξοι ιερείς καλούνταν συχνά από τη γερμανική διοίκηση να γνωστοποιούν στο ποίμνιο τις αποφάσεις και τις διαταγές της γερμανικής διοίκησης. Συνεπώς, όσον αφορά τη συμμόρφωση προς τις διαταγές της γερμανικής κατοχικής εξουσίας, οι ιερείς μπορούν να διαιρεθούν σε τρεις ομάδες: αυτούς που υποστήριζαν σθεναρά την κατοχική διοίκηση⁸⁷⁸, τους μετριοπαθείς και τους υποστηρικτές της σοβιετικής εξουσίας και του αγώνα κατά των Γερμανών.

3.1. Βασικοί τομείς δραστηριότητας των Ορθοδόξων ιερέων που συνεργάζονταν ενεργά με τη γερμανική κατοχική διοίκηση

Εξαρχής οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τη μεγάλη προπαγανδιστική δύναμη της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι αρχηγοί του Ναζιστικού Κόμματος, επίσης, είχαν επίγνωση της επιρροής του κηρύγματος από τον άμβωνα στους πιστούς. Φτάνοντας στην Ουκρανία, οι Γερμανοί άρχισαν να χρησιμοποιούν την Εκκλησία προς δικό τους όφελος, διοχετεύοντας μέσω αυτής τις προσταγές τους⁸⁷⁹. Επιπλέον, μέσω των κηρυγμάτων από τον άμβωνα προσπαθούσαν να καλλιεργήσουν θετικό κλίμα για την υποδοχή των όποιων μέτρων τους, καθώς και να καθοδηγήσουν τον λαό προς την επιθυμητή κατεύθυνση. Ο Β. Μαγκούνια, σε

⁸⁷⁸ Για παράδειγμα, ο Ε. φον Μάνσταϊν (E.von Manstein) στα απομνημονεύματά του αναφέρει ότι με την αφορμή της κατάληψης της Σεβαστούπολης τον Ιούλιο του 1942, εκείνος έλαβε δώρο από έναν εμικρέ Ρώσο ιερέα που βρισκόταν στο κράτος του Βισί. Το δώρο –ξύλινη ράβδος με πολύτιμο πετράδι– το έστειλε ο ιερέας στον Ε. φον Μάνσταϊν σε ένδειξη της ευγνωμοσύνης του για την «απελευθέρωση» της πόλης από τους μπολσεβίκους. Βλ. στο E. von Manstein, (1999), *Uteryannue pobedy* (Lost victories), Rusich, Σμολένσκ, σ. 307.

⁸⁷⁹ Η χρησιμοποίηση των εκκλησιαστικών λειτουργιών από τη ναζιστική ηγεσία παρατηρείται και σε άλλα ευρωπαϊκά κράτη κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Για παράδειγμα, τον Μάρτιο του 1942 ο επίσκοπος του Βελιγραδίου κάλεσε τους Σέρβους να πολεμάνε τα «Σοβιέτ» με το πρόσχημα ότι η μπολσεβικική Ρωσία και η Αγγλία είχαν στρέψει τη Σερβία εναντίον της Γερμανίας. Επομένως οι Σέρβοι έπρεπε να αγωνίζονται εναντίον των άθεων Ρώσων μπολσεβίκων. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 26 (64), έτος 2^ο, 19.03.1942, σ. 4.

έκθεσή του όπου αναλύει τη δουλειά του στο πόστο του ανώτατου διοικητή της Γενικής Περιοχής «Κίεβο» (γερμ. Generalbezirk Kiew) την περίοδο μεταξύ 14 Φεβρουαρίου 1942 και 6 Νοεμβρίου 1943⁸⁸⁰, σημειώνει πως και οι δύο ορθόδοξες εκκλησίες – η Αυτόνομη και η Αυτοκέφαλη – ήταν σχεδόν πάντα στην υπηρεσία της γερμανικής κατοχικής διοίκησης και διευκόλυναν την αποδοχή των γερμανικών διοικητικών μέτρων από τον ντόπιο πληθυσμό⁸⁸¹. Από την αναφορά του Επιτελείου του ανταρτικού κινήματος στο νοτιοδυτικό μέτωπο, η οποία συντάχθηκε στις 22 Ιουνίου 1943, μαθαίνουμε ότι η γερμανική διοίκηση διαφήμιζε μέσω της Εκκλησίας τη δύναμη του γερμανικού στρατού και της «Νέας Τάξης», δηλαδή των διοικητικών μέτρων που προσπαθούσε να υλοποιήσει στα κατεχόμενα εδάφη⁸⁸². Στις 22 Απριλίου 1943 ο πατριάρχης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι, 1876 - 1960, Βαρσοβία), Προκαθήμενος της Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Πολωνία, καλούσε τους πιστούς να διαθέσουν όλες τις δυνάμεις τους στη Γερμανία ώστε να τη βοηθήσουν στον αγώνα της εναντίον των μπολσεβίκων⁸⁸³.

Αναπόσπαστο γνώρισμα της θρησκευτικής ζωής κατά τη γερμανική κατοχή ήταν οι θείες λειτουργίες, όπου δοξάζονταν τα στρατιωτικά επιτεύγματα της Βέρμαχτ και επαιούνταν ο Χίτλερ κατά την ημέρα των γενεθλίων του⁸⁸⁴. Όπως αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο σοβιετικός αντάρτης Ν. Στροντίνσκι, στην περιοχή του Ρίβνε οι Γερμανοί, αφήνοντας ελεύθερους τους αιχμαλώτους πολέμου από το στρατόπεδο συγκέντρωσης, κάλεσαν τον ιερέα, ο οποίος άρχισε να παροτρύνει τους προς απελευθέρωση αιχμαλώτους να δοξάσουν τη Βέρμαχτ και τον Χίτλερ σε ευγνωμοσύνη για την «απελευθέρωση» της χώρας από τους μπολσεβίκους⁸⁸⁵. Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια της κατοχής οι ορθόδοξοι ιερείς πραγματοποιούσαν εράνους και στη συνέχεια παρέδιδαν τα συγκεντρωμένα χρήματα στις γερμανικές αρχές⁸⁸⁶. Αναφορικά με αυτή τη δραστηριότητα προκύπτει το ερώτημα της συνεργασίας των ορθοδόξων ιερέων με τη γερμανική κατοχική διοίκηση.

⁸⁸⁰ Βλ. τη σύντομη βιογραφία του Μαγκούνια αναφορικά με την ανάδειξή του στο πόστο του Γενικού Κομισαρίου στην εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 14 (52), έτος 2^ο, 19.02.1942, σ. 3.

⁸⁸¹ BA R 6/259, σ. 26, στο V. Kosyk (επιμ.) (2000), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnyh materialiv* (1944-1945), ό.π., τ. 4, σ. 93.

⁸⁸² TSDAGO, 62/1/1629, σ. 52 (revers).

⁸⁸³ M. Naumov, (1985), *Zapadnij rejd*, ό.π., σ. 230.

⁸⁸⁴ TSDAGO, 602/1/186, σ. 156.

⁸⁸⁵ N. Strutinski, (1964), *Podvig*, ό.π., σσ. 59-60. Χαρακτηριστική ήταν η αντίδραση των Ρώσων στρατιωτών. Ένας Ρώσος αιχμάλωτος αποκάλυψε τον ιερέα Ιούδα και προδότη, ο ιερέας έφυγε, ενώ αμέσως ήρθαν οι Γερμανοί οι οποίοι εκτέλεσαν τον Ρώσο στρατιώτη.

⁸⁸⁶ Για παράδειγμα, στις 18 Μαΐου 1942 στην ορθόδοξη εκκλησία του χωριού Πιστσάτιντσι στην περιοχή του Κρέμιανετς πραγματοποιήθηκε έρανος για τον Ερυθρό Σταυρό του Γερμανού Στρατιώτη και τα χρήματα που

Το θέμα της συνεργασίας του ντόπιου πληθυσμού με τους Ναζί κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές. Παρά το γεγονός ότι η συνεργασία λαμβάνει διάφορες μορφές⁸⁸⁷, εδώ εντάσσονται πρωτίστως συνειδητές και οικειοθελείς συναλλαγές με τον εχθρό, οι οποίες ωφελούν τον ίδιο και βλάπτουν την πατρίδα. Διακρίνονται δύο βασικές μορφές συνεργασίας: η ενεργητική και η παθητική. Στις ενεργητικές μορφές συνεργασίας συγκαταλέγεται η εργασία προς όφελος των κατακτητών. Για παράδειγμα, στις 15 Μαρτίου 1942, στην πόλη Κρέμιανετς, η γερμανική διοίκηση οργάνωσε εκδήλωση εις μνήμην των Γερμανών στρατιωτών που έχασαν τις ζωές τους στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στον πόλεμο με τη σοβιετική Ρωσία. Στους τάφους των 22 Γερμανών στρατιωτών που βρίσκονταν στο νεκροταφείο του ορθόδοξου μοναστηριού στο Κρέμιανετς, ο ταγματάρχης Γκαάς πραγματοποίησε δημόσια ομιλία. Στη συνέχεια, οι ορθόδοξοι ιερείς τέλεσαν μνημόσυνο και, στο τέλος, τοποθετήθηκαν στους τάφους στεφάνια⁸⁸⁸. Η αξιολόγηση του συγκεκριμένου γεγονότος, και τότε και σήμερα, δεν διαφέρει πολύ και η συγκεκριμένη πράξη δεν λογίζεται ως συνεργασία με τον εχθρό.

Στην ΕΣΣΔ, μετά τη λήξη πολέμου διώχθηκαν μόνο όσοι ιερείς συνεργάστηκαν ενεργά με τις γερμανικές κατασταλτικές και κατασκοπευτικές μονάδες. Μολαταύτα, η διεξαγωγή των εκκλησιαστικών λειτουργιών στις ορθόδοξες εκκλησίες, που άνοιξαν με εντολή των γερμανικών αρχών με φόντο τις αποτρόπαιες πράξεις τους, όπως η μαζική εκτέλεση των ανθρώπων, αποτελούσε ζοφερή εικόνα και προκαλούσε βαριά συναισθήματα στους κατοίκους της χώρας. Η Ε. Χοροσούννοβα στο ημερολόγιό της σημειώνει για τον Σεπτέμβριο του 1941 ότι, ενώ κάθε μέρα περνούσαν Εβραίοι από τους δρόμους του Κιέβου, βαδίζοντας προς τον τόπο της εκτέλεσής τους στο Μπάμπιν Γιαρ⁸⁸⁹, όπου πυροβολούνταν σε μαζική κλίμακα, μερικοί θάβονταν ζωντανοί και ημιζωντανοί και το ανθρώπινο αίμα έτρεχε στην κυριολεξία

συγκεντρώθηκαν –400 ρούβλια– παραδόθηκαν στην τοπική γερμανική διοίκηση (γερμ. *Gebietskommissariat*). Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 40 (78), έτος 2^ο, 21.05.1942, σ. 4. Ας σημειώσουμε ότι δύο μήνες νωρίτερα ο ιερέας Καλένικ Κλιμτσούκ από το χωριό Πιστσάτιντσι είχε κάνει δωρεά 100 ρούβλια στην τοπική εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk*, γνωστή για τη φιλογερμανική και την ουκρανική εθνικιστική στάση της. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 23 (61), έτος 2^ο, 12.03.1942, σ. 4. Πιθανότατα πρόκειται για τον ίδιο ιερέα με τις φιλογερμανικές διαθέσεις.

⁸⁸⁷ Μ. Bitunjac, J.H. Schoeps (επιμ.) (2021), *Complicated Complicity*, ό.π., Βερολίνο/Βοστώνη, σ. ΙΧ.

⁸⁸⁸ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 27 (65), έτος 2^ο, 22.03.1942, σ. 4.

⁸⁸⁹ Για τη δολοφονία των Εβραίων στις 29-30 Σεπτεμβρίου 1941 στο Κιέβο βλ. στο S. Plokhyy, (2015), *The gates of Europe*, ό.π., σσ. 269-270· V. Grynevych, P.R. Magocsi (επιμ.) (2016), *Babyn Yar*, ό.π.· P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σσ. 676-676· T. Snyder, (2017), *On Tyranny. Twenty lessons from the twentieth century*, Tim Duggan Books, New York, σ. 27· O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 468· O. Glöckner, *The Collaboration of Ukrainian Nationalists with Nazi Germany*, στο Μ. Bitunjac, J.H. Schoeps (επιμ.) (2021), *Complicated Complicity*, ό.π., Βερολίνο/Βοστώνη, σ. 92.

ποτάμι, στις εκκλησίες στο Κίεβο γίνονταν λειτουργίες όπου οι ιερείς δόξαζαν τους «ξανθούς ιππότες» ως «απελευθερωτές» από τους μπολσεβίκους⁸⁹⁰.

3.1.1. Εξύμνηση του Χίτλερ στις εκκλησιαστικές λειτουργίες και γιορτασμοί της επετείου έναρξης του πολέμου

Όσοι ορθόδοξοι ιερείς έλαβαν από τη γερμανική κατοχική διοίκηση άδεια να εργαστούν, ήταν, ουσιαστικά, υποχρεωμένοι μέσα από τις εκκλησιαστικές λειτουργίες και τις εκφωνήσεις τους να κοινοποιούν στους πιστούς τα όποια μέτρα των Γερμανών κατακτητών. Σύμφωνα με τις διαταγές της γερμανικής διοίκησης, όλοι οι ορθόδοξοι ιερείς στις τακτικές εκκλησιαστικές λειτουργίες τους έπρεπε να μνημονεύουν τον αρχηγό του Τρίτου Ράιχ – τον Α. Χίτλερ. Επομένως, οι ιερείς τελούσαν θείες λειτουργίες όπου δόξαζαν τον Χίτλερ ως «απελευθερωτή» της χώρας από τους μπολσεβίκους και τους Εβραίους⁸⁹¹.

Επιπλέον, οι ορθόδοξοι ιερείς τελούσαν ειδικές λειτουργίες αφιερωμένες στα διάφορα σημαντικά γεγονότα που σχετίζονταν με την πολιτική ζωή του Τρίτου Ράιχ. Ένα τέτοιο γεγονός, το οποίο γιορτάζονταν με εξαιρετική λαμπρότητα, ήταν τα γενέθλια του Χίτλερ. Για παράδειγμα, το εκκλησιαστικό συμβούλιο της επαρχίας της Βολυνίας (ουκρ. Волинська духовна консисторія, Volynska duchonna konsistoriia) ανακοίνωσε ότι ο μητροπολίτης της Ουκρανικής Αυτόνομης Εκκλησίας Αλέξιος (Γκρομάντσκι), Έξαρχος της Ουκρανίας, έδωσε την εντολή να πραγματοποιηθούν στις 20 Απριλίου 1942, στις ορθόδοξες εκκλησίες, εορταστικές θείες λειτουργίες με την ευκαιρία του γιορτασμού των γενεθλίων του Χίτλερ. Ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) την ίδια μέρα θα τελέσει προσωπικά την εορταστική Θεία Λειτουργία στο μοναστήρι των Θεοφανίων στο Κρέμιανετς⁸⁹².

Από την πλευρά του, ο τοποτηρητής της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Πολύκαρπος (Σικόρσκι, 1875-1953, Ολνέ-σου-Μπουά) έδωσε, επίσης, διαταγή να πραγματοποιηθούν εορταστικές εκκλησιαστικές λειτουργίες με αφορμή τα γενέθλια του Χίτλερ στις 19 Απριλίου 1942 σε όλες τις ορθόδοξες εκκλησίες στις αγροτικές περιοχές και

⁸⁹⁰ Η Ε. Χοροσούννοβα σημειώνει στο ημερολόγιό της αναφορικά με αυτή την κατάσταση ότι «οι Ουκρανοί με τα ευρωπαϊκά κουστούμια κάτω από τα ράσα ευλογούν τους δολοφόνους, τους οποίους ονομάζουν “ξανθούς ιππότες”». Βλ. στο Ι. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (24.08.2020)

⁸⁹¹ Μ. Naumov, (1985), *Zapadnij rejd*, ό.π., σ. 36.

⁸⁹² Εφημερίδα *Kremanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 33 (71), έτος 2^ο, 19.04.1942, σ. 4.

την επόμενη μέρα στις πόλεις. Οι εκκλησιαστικές λειτουργίες συνοδεύτηκαν από αντίστοιχα τραγούδια και από την εκφώνηση ομιλιών όπου υπογραμμίστηκε η σημασία του Χίτλερ στην υπόθεση της «απελευθέρωσης» όχι μόνο της Ουκρανίας, αλλά και ολόκληρης της Ευρώπης από τους μπολσεβίκους. Παράλληλα, στους πιστούς υπενθύμισαν το καθήκον τους να βοηθούν, με την εργασία τους, τους Γερμανούς στρατιώτες στον κοινό αγώνα εναντίον των μπολσεβίκων⁸⁹³.

Επίσης, στις ορθόδοξες εκκλησίες κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής τελούνταν εορταστικές εκκλησιαστικές λειτουργίες αφιερωμένες στην επέτειο της έναρξης του πολέμου με τη Σοβιετική Ρωσία. Μια παρόμοια εορταστική εκκλησιαστική λειτουργία πραγματοποιήθηκε στις 21 Ιουνίου 1942 στο Κίεβο, στην εκκλησία του Άγιου Ανδρέα, η οποία ανήκε στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Στη λειτουργία ήταν προσκεκλημένοι οι υπάλληλοι του Δημαρχείου του Κιέβου και των άλλων διοικητικών υπηρεσιών⁸⁹⁴. Στο Τσερκάσι, στη Βίννιτσα και στην Μπίλα Τσέρκβα εκείνη τη μέρα οι θείες λειτουργίες τελέστηκαν από το σύνολο των ορθοδόξων ιερέων κάθε ναού⁸⁹⁵.

Επιπλέον, οι ιεράρχες της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας –επίσκοποι Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς), Μστισλάβ (Σκρίπνικ), Σιλβέστρος (Γκαέφσκι, Gaevsky, 1876-1975, Μελβούρνη) και Φώτιος (Τιμοσσούκ, Timoschuk, 1895-1974)– έστειλαν τηλεγράφημα στον Χίτλερ, με το οποίο τον ευχαριστούσαν για την «απελευθέρωση» από τους μπολσεβίκους και εξέφραζαν την ελπίδα τους για τη γρήγορη λήξη του πολέμου⁸⁹⁶. Την ίδια περίοδο, στις 16 Ιουνίου 1942, και ο μητροπολίτης της Αυτόνομης Εκκλησίας Αλέξιος (Γκρομάντσκιέκανε κήρυγμα αναφορικά με την επέτειο, όπου ανακοίνωσε την τέλεση της εορταστικής Θείας Λειτουργίας και ευχήθηκε στον γερμανικό στρατό την ολοκλήρωση της «απελευθερωτικής» αποστολής του⁸⁹⁷.

Την 1η Δεκεμβρίου 1942, την επέτειο της εγκαθίδρυσης της γερμανικής πολιτικής διοίκησης στη Γενική Περιοχή «Μικολάγιβ», τον γενικό κομισάριο της περιοχής Ε. Όπερμαν

⁸⁹³ Εφημερίδα *Kremanetskyj visnyk* [Κρέμανετς], φ. 34 (72), έτος 2^ο, 26.04.1942, σ. 3. Να προσθέσουμε ότι τη Δευτέρα, 20 Απριλίου 1942, στον ναό του Αγίου Γεωργίου στο Λβιβ γιορτάστηκαν τα γενέθλια του Χίτλερ από τους ιερείς της Ουιτικής Εκκλησίας. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 18 (38), 03.05.1942, σ. 3.

⁸⁹⁴ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (27.08.2020). Εκείνη την ημέρα η εκκλησία δεν μπορούσε να χωρέσει όλους τους παρευρισκόμενους. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 28 (48), 12.07.1942, σ. 2.

⁸⁹⁵ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 38 (58), 20.09.1942, σ. 1.

⁸⁹⁶ Εφημερίδα *Kremanetskyj visnyk* [Κρέμανετς], φ. 54 (92), έτος 2^ο, 05.07.1942, σ. 2· Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 28 (48), 12.07.1942, σ. 2.

⁸⁹⁷ Εφημερίδα *Kremanetskyj visnyk* [Κρέμανετς], φ. 51 (89), έτος 2^ο, 24.06.1942, σ. 4.

(E. Oppermann) επισκέφτηκαν μέλη της τοπικής διοίκησης. Ανάμεσά τους ήταν και οι εκπρόσωποι των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών. Ο αρχιεπίσκοπος της Αυτόνομης Εκκλησίας Αντώνιος (Μαρτσένκο, 1887-1954, Ιρκούτσκ) εξέφραζε την ευγνωμοσύνη του στους Γερμανούς για την «απελευθέρωση» από τους μπολσεβίκους και για την «ελευθερία» που απέκτησε η Ορθόδοξη Εκκλησία. Ο αρχιεπίσκοπος της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Μιχαήλ (Χορόσι), εκφράζοντας την ευχαρίστησή του προς τη γερμανική διοίκηση, σημείωσε ότι πλέον ο ουκρανικός λαός έχει τη δυνατότητα να προσεύχεται στις εκατοντάδες εκκλησίες της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας που άνοιξαν στην περιοχή⁸⁹⁸.

Χαρακτηριστικός ήταν ο γιορτασμός των δύο χρόνων από την έναρξη του πολέμου στο Ντνιπροπετρόφσκ, στις 22 Ιουνίου 1943. Η επίσημη τελετή άρχισε το απόγευμα, όταν άρχισαν να καταφθάνουν οι οργανωμένες ομάδες εργατών. Παράλληλα, στην τελετή παρίσταντο μέλη της γερμανική διοίκησης και ο Κυβερνήτης της πόλης (γερμ. Stadtkommissar). Ο εορτασμός άρχισε με Θεία Λειτουργία, την οποία έκαναν από κοινού ιερείς και των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών μαζί με τους επισκόπους⁸⁹⁹. Ο κυβερνήτης του Ντνιπροπετρόφσκ Κλόστερμαν ευχαρίστησε στον δημόσιο λόγο του την Εκκλησία, που έφερε «ειρήνη και γαλήνη» στις ψυχές των ανθρώπων, καθώς και την ελπίδα στο Θεό. Ο Σοκολόφσκι, δήμαρχος της πόλης⁹⁰⁰, τόνισε πως άλλαξε η ζωή των ανθρώπων με την έλευση των Γερμανών: επανήλθε η θρησκεία, η εθνική κουλτούρα και η γη δόθηκε στους ανθρώπους⁹⁰¹. Ο επίσκοπος της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Γεννάδιος (Σιπρικέβιτς), εκ μέρους του, θύμισε στους πιστούς την αντιθρησκευτική πολιτική των μπολσεβίκων και τους κάλεσε να αντισταθούν στην μπολσεβίκικη προπαγάνδα⁹⁰².

Παράλληλα, τελούνταν εορταστικές θρησκευτικές λειτουργίες αφιερωμένες στον γιορτασμό της κατάληψης της συγκεκριμένης πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα. Παρόμοιες λειτουργίες τελέστηκαν στις 19 Ιουλίου 1942 στην Μπίλα Τσέρκβα. Το πρωί σε όλες τις ορθόδοξες εκκλησίες της πόλης πραγματοποιήθηκαν θείες λειτουργίες όπου ο Χίτλερ δοξαζόταν ως «Απελευθερωτής» από τον ζυγό των μπολσεβίκων, της δεισδαιμονίας και ως εκείνος «που χάρισε τη νίκη πάνω στους εχθρούς της ανθρωπότητας, της κουλτούρας και της

⁸⁹⁸ Krushel, «Pryjom u Generalnogo Komisara» («Δεξίωση στον Γενικό Κομισάριο»), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 39, 20.12.1942, σ. 2.

⁸⁹⁹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 51 (366), έτος 3^ο, 22.06.1943, σ. 4.

⁹⁰⁰ Για τη δραστηριότητα του Σοκολόφσκι μετά την εγκατάλειψη της πόλης το 1943 βλ. στο BA-MA RH 2/v. 2339, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv* (1944-1945), ό.π., τ. 3, σσ. 365-366.

⁹⁰¹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 52 (387), έτος 3^ο, 25.06.1943, σ. 4.

⁹⁰² Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 51 (366), έτος 3^ο, 22.06.1943, σ. 1.

Πίστης»⁹⁰³. Την ίδια ημέρα, με την εντολή της τοπικής γερμανικής διοίκησης (γερμ. *Ortskommandantur*)⁹⁰⁴, για πρώτη φορά τελέστηκε Θεία Λειτουργία από το σύνολο των ιερέων της πόλης (ουκρ. *собо́рна служба, soborna sluzhba*), η οποία έλαβε χώρα στον καθολικό ναό της πόλης⁹⁰⁵. Η Θεία Λειτουργία πραγματοποιήθηκε από τον προϊστάμενο του ορθοδόξου ναού της Μεταμορφώσεως με τη συνοδεία του συνόλου των ιερέων και διεξήχθη στην εκκλησιαστική σλαβονική γλώσσα⁹⁰⁶. Να προσθέσουμε πως τη Θεία Λειτουργία παρακολούθησαν πολλοί Γερμανοί στρατιώτες, μαζί με τον ντόπιο πληθυσμό.

Στις 25 Αυγούστου 1942 στο Ντινπροπετρόφσκ, στον καθεδρικό ναό της Μεταμορφώσεως και στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας, που ανήκαν στην Αυτοκέφαλη και στην Αυτόνομη Εκκλησία αντίστοιχα, τελέστηκαν εορταστικές θείες λειτουργίες αφιερωμένες στην «απελευθέρωση» της πόλης από τη Βέρμαχτ⁹⁰⁷.

Επιπρόσθετα, μερικοί ιερείς επιδίδονταν στην αντισοβιετική προπαγάνδα. Στις εκκλησίες οι ιερείς κατήγγελλαν με το προσωπικό τους κήρυγμα τη σοβιετική εξουσία, επαινώντας συγχρόνως τους Γερμανούς. Παράλληλα, διένεμαν προκηρύξεις με αντισοβιετικό περιεχόμενο⁹⁰⁸.

3.1.2. Παρότρυνση για εργασία στα χωράφια

Όπως αναφέραμε ήδη, σύμφωνα με την επίσημη ιδεολογία του ναζιστικού κράτους, οι Σλάβοι θεωρούνταν κατώτερο έθνος και το βασικό καθήκον τους ήταν να εργάζονται προς

⁹⁰³ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 39 (54), έτος 1^ο, 24.07.1942, σ. 3.

⁹⁰⁴ Ως άνω.

⁹⁰⁵ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 183 (251), έτος 2^ο, 13.08.1942, σ. 3. Ο καθολικός ναός χτίστηκε σε θέση όπου βρισκόταν πλέον μια εκκλησία χτισμένη από λευκούς πλίνθους, η οποία έδωσε το όνομα στην πόλη Μπίλα Τσέρκβα, που σημαίνει επί λέξει «Λευκή Εκκλησία». Στη θέση της παλιάς ορθόδοξης εκκλησίας το 1804 ο Πολωνός μεγιστάνας Ξαβέρι Μπρανίτσκι έχτισε καθολικό ναό και τον αφιέρωσε στον Ιωάννη τον Βαπτιστή. Από το 1930, επί της σοβιετικής εξουσίας, στον ναό διατηρούνταν οι συλλογές του μουσείου. Το 1941, με την κατάληψη της πόλης, οι αξιωματούχοι της Βέρμαχτ έδωσαν εντολή να επαναλειτουργήσει ο ναός και το φθινόπωρο του 1941 κάθε Κυριακή τελούνταν θείες λειτουργίες με καθολικό και λουθηρανικό τυπικό. Τον χειμώνα 1941-1942 δεν έγιναν λειτουργίες στον ναό εξαιτίας του σφοδρού κρύου. Ο ναός ξανάνοιξε μόλις το καλοκαίρι του 1942 και με εντολή των αξιωματούχων του γερμανικού στρατού στις 19 Ιουλίου 1942, για πρώτη φορά, πραγματοποιήθηκε η ορθόδοξη Θεία Λειτουργία. Βλ. στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 39 (54), έτος 1^ο, 24.07.1942, σ. 4.

⁹⁰⁶ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 39 (54), έτος 1^ο, 24.07.1942, σ. 3.

⁹⁰⁷ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 188 (256), έτος 2^ο, 25.08.1942, σ. 4.

⁹⁰⁸ ТГАМО (ρωσ. Центральный государственный архив Московской области, Κρατικό αρχείο του νομού της Μόσχας), 1/2/54, σσ. 1–6, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoy Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 340.

όφελος των Γερμανών⁹⁰⁹. Ήδη στις 25 Ιουλίου 1941, έπειτα από προσταγή της γερμανικής στρατιωτικής διοίκησης, ο προϊστάμενος της Ελληνο-Καθολικής (Ουνιτικής) Εκκλησίας μητροπολίτης Α. Σεπτίτσκι απευθύνθηκε με προκήρυξη «Στους αγρότες-αρτοποιούς». Στην προκήρυξη αναφερόταν ότι εφόσον ο γερμανικός στρατός τους «απελευθέρωσε», εκείνοι πλέον έχουν υποχρεώσεις απέναντι στους Γερμανούς και στον ουκρανικό λαό. Ως εκ τούτου, οι αγρότες έπρεπε να εκτελούν πιστά τις διαταγές των γερμανικών αρχών και των τοπικών δημάρχων. Στα καθήκοντά τους συγκαταλέγεται η καλλιέργεια των εδαφών και η εκπόνηση των αγροτικών εργασιών. Προσταζόταν ότι οι αγρότες πρέπει να παραδίδουν το πλεονάζον σιτάρι στο γερμανικό κράτος σε σταθερές τιμές, μεταφέροντάς το σε προκαθορισμένα ειδικά σημεία συγκέντρωσης αγροτικών προϊόντων. Όσοι παραβιάζουν αυτή την προσταγή, δεν θα έχουν δικαίωμα να λάβουν προϊόντα οικιακής χρήσης (στην περίπτωση που υπήρχαν τέτοια). Σημειωτέον πως, εκτός από το σιτάρι, οι αγρότες έπρεπε να παραδώσουν στις γερμανικές αρχές κρέας, αυγά, γάλα, βούτυρο και πουλερικά⁹¹⁰. Την εν λόγω προκήρυξη οι ιερείς έπρεπε να τη διαβάζουν εντός και εκτός της εκκλησίας, και να παροτρύνουν τους ανθρώπους να εργάζονται για το προσωπικό όφελος αλλά και για το όφελος του Γερμανικού Στρατού, που τους «απελευθέρωσε» από τους μπολσεβίκους⁹¹¹.

Οι αρχιερείς και των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων εκκλησιών, επίσης, απευθύνονταν με προκηρύξεις, με τις οποίες προέτρεπαν τον ντόπιο πληθυσμό να εργάζεται στα χωράφια. Μάλιστα, η εργασία τους στο χωράφι παρομοιαζόταν με το μέτωπο στο οποίο μάχονται οι Γερμανοί στρατιώτες για την ευημερία όλων. Η δικαιολογία που χρησιμοποιούσαν ήταν η ίδια: τονιζόταν ότι οι αγρότες με τη δική τους εργασία πρέπει να συνδράμουν τους Γερμανούς, οι οποίοι τους «απελευθέρωσαν» από την εξουσία των μπολσεβίκων.

3.1.3. Παρότρυνση για εργασία στη Γερμανία

⁹⁰⁹ Ο Ρόζενμπεργκ, σε έκκλησή του, την άνοιξη του 1942 ανέφερε ότι το καθήκον των Ουκρανών ήταν να εργάζονται υπό την «προστασία» του γερμανικού στρατού. Με αυτό τον τρόπο οι άνθρωποι παροτρύνονταν να ξεκινήσουν τις αγροτικές εργασίες. Βλ. στην εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίγκοροντ], φ. 21 (27), έτος 2^ο, 14.03.1942, σ. 2.

⁹¹⁰ Εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 19, 1^ο έτος, 27.07. 1941, σ. 4. Σημειωτέον ότι στην προκήρυξη αναφερόταν ότι όποιος πωλούσε το σιτάρι σε ακατάλληλα χέρια, διέπραττε αμαρτία ενώπιον του Θεού και έγκλημα απέναντι στο κράτος και στον λαό, και άρα έπρεπε να τιμωρηθεί άμεσα. Αντίστοιχη διαταγή δόθηκε και στους κατοίκους της Μπίλα Τσέρκβα.

⁹¹¹ Ως άνω.

Για την αποτελεσματική διεξαγωγή του πολέμου η Βέρμαχτ απαιτούσε καθημερινά πολλά υλικά, για την παραγωγή των οποίων η γερμανική βιομηχανία χρειαζόταν πολλά εργατικά χέρια. Οι γυναίκες και οι γέροι που έμειναν στη Γερμανία, αφενός, και οι κρατούμενοι των στρατοπέδων συγκέντρωσης, αφετέρου, δεν μπορούσαν να καλύψουν σε επαρκή βαθμό τις ανάγκες των γερμανικών εργοστασίων. Συνεπώς, από την ηγεσία του Τρίτου Ράιχ προτάθηκε η λύση της αποστολής ανθρώπων από τα ανατολικά κατεχόμενα εδάφη στη Γερμανία για εργασία⁹¹². Από τα ουκρανικά εδάφη οι άνθρωποι στέλνονταν αρχικά στη Γερμανία μέσω του κρατικού γραφείου ευρέσεως εργασίας, όπου όλοι οι κάτοικοι έπρεπε να δηλωθούν υποχρεωτικά. Στην καμπάνια της αποστολής των ανθρώπων οι γερμανικές αρχές χρησιμοποίησαν πολλά μέσα: από την υπενθύμιση ότι πρέπει με την εργασία τους να ανταποδώσουν στους Γερμανούς, που τους «απελευθέρωσαν» από τους μπολσεβίκους, μέχρι και την προσέλκυση με την προοπτική καλύτερης πληρωμής και καλύτερων συνθηκών διαβίωσης στη Γερμανία. Στις στήλες των εφημερίδων, εκτός από τα άρθρα με την προτροπή να εργαστούν στη Γερμανία, δημοσιεύονταν συνεχώς γράμματα Ουκρανών που εργάζονταν ήδη εκεί, γεμάτα με λόγια ευγνωμοσύνης προς τους Γερμανούς⁹¹³.

⁹¹² Όπως σημείωσε χαρακτηριστικά τον Νοέμβριο του 1941 στο ημερολόγιό του ο Ρόζενμπεργκ, ο Φ. Τοντ (F.Todt) και οι μονοπωλιακές εταιρείες χρειαζόνταν τους Ρώσους. Βλ. στο I. Petron (επιμ.) (2015), *Politiccheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 343. Η αποστολή ανθρώπων από την Ουκρανία για εργασία στη Γερμανία άρχισε στις αρχές του 1942. Βλ. στο J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σ. 313. Συνήθως οι αρχές στρατολογούσαν ανθρώπους 14/15 έως 60 ετών. Βλ. στο I. Horoshunova, *Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html>* (26.08.2020). Μια διαταγή του Έ. Κοχ προέβλεπε ότι τον Απρίλιο του 1942 από το Κομισαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία» έπρεπε να σταλούν στη Γερμανία 108 τρένα με 1.000 εργάτες στο καθένα, ενώ στην πραγματικότητα στάλθηκαν μόνο 52 τρένα. Για τον Μάιο του 1942 το πλάνο προέβλεπε την αποστολή των 120 αμαξοστοιχιών με 1.000 εργάτες σε κάθε μία. Βλ. στο TSDAGO, 57/4/116, σσ. 5-6. Σύμφωνα με υπολογισμούς του Έ. Κοχ, κάθε επιτροπή που ήταν επιφορτισμένη με την αποστολή ανθρώπων έπρεπε να στέλνει στη Γερμανία τουλάχιστον ένα τρένο την εβδομάδα. Βλ. στο TSDAGO, 57/4/116, σ. 10. Μέχρι τις 7 Αυγούστου 1942, από το Ρίβνε στάλθηκαν για εργασία στη Γερμανία 500 χιλ. Ουκρανοί ως καταναγκαστικοί εργάτες (γερμ. Zwangsarbeiter). Βλ. στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 48 (63), έτος 1^ο, 23.08.1942, σ. 3. Πιστεύεται πως 1,7 εκατ. άτομα από την Ουκρανία στάλθηκαν συνολικά για εργασία στη Γερμανία. Βλ. στο K.C. Priemel, «Occupying Ukraine: Great Expectations, Failed Opportunities, and the Spoils of War, 1941-1943», ό.π., σ. 48. Ο Π.Ρ. Μαγκότσι θεωρεί πως 2,8 εκατ. Ουκρανοί εργάζονταν στη Γερμανία. Βλ. στο P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 679.

Συνολικά, κατά τη διάρκεια της κατοχής, 4.978.000 άτομα στάλθηκαν από τη Σοβιετική Ένωση στη Γερμανία για εργασία. Βλ. στο *Nuremberg Trial Proceedings-Indictment : Count Three. War Crimes*, στον σύνδεσμο: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/nuremberg-trial-proceedings-indictment-count-three> (06.08.2019): Απόσπασμα από το Κατηγορητήριο του Διεθνούς Στρατιωτικού Δικαστηρίου στη Νυρεμβέργη, στο *SS v dejstvii. Dokumenty o prestyplenijah SS. Perevod s nemetskogo* (ΣΣ στην πράξη. Έγγραφα για τα εγκλήματα της ΣΣ. Μετάφραση από τα γερμανικά), (2000), Svetoton, Μόσχα, σ. 520.

⁹¹³ I.J., «Sumchanka v Nimecchyni» («Η γυναίκα από το Σούμι στη Γερμανία»), εφημερίδα *Sumskyy visnyk* [Σούμι], φ. 67 (88), έτος 2^ο, 05.06.1942, σ. 3, Γράμμα της Ι. Οζέροβα, εφημερίδα *Sumskyy visnyk* [Σούμι], φ. 68 (89), έτος 2^ο, 07.06.1942, σ. 3.

Ωστόσο, παρά την οργανωμένη από τους Γερμανούς προπαγανδιστική καμπάνια που συνόδευε την αποστολή των Ουκρανών εργατών για την εργασία στη Γερμανία, οι κάτοικοι της Ουκρανίας δεν επιθυμούσαν να φύγουν από τη χώρα τους. Επίσης, παρά την οργανωμένη προπαγάνδα, στην Ουκρανία διαδίδονταν φήμες για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των Ουκρανών εργατών στη Γερμανία. Τότε στην καμπάνια της αποστολής των ανθρώπων επιστρατεύθηκε η Αυτοκέφαλη Εκκλησία, ιεράρχες της οποίας, μέσω του Ορθοδόξου Κονσιστορίου (Ιεράς Επαρχιακής Συνόδου), στο Λουτσκ τον Μάιο του 1942 εξέδωσαν έκκληση προς τους πιστούς, με την οποία καλούσαν τους άνεργους να πάνε στη Γερμανία για εργασία, διότι αυτό απαιτούσε η κοινή μάχη τους με τους μπολσεβίκους⁹¹⁴. Ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) απευθύνθηκε στους ιερείς, απαιτώντας τους να εξηγούν στα κηρύγματά τους τα τεκταινόμενα και να παροτρύνουν τους ανθρώπους να πάνε εθελούσια στη Γερμανία για εργασία, να κατατάσσονται στις γερμανικές παραστρατιωτικές δυνάμεις ή και να εργάζονται στα γερμανικά πολεμικά εργοστάσια, όπως επίσης να απευθύνονται σε όσους αποφεύγουν να εργάζονται προς όφελος των Γερμανών ως βοηθούς του εχθρού, δηλαδή των μπολσεβίκων⁹¹⁵.

Στις αρχές Ιουνίου του 1942 ο Τοποτηρητής της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι), μαζί με τον Αλέξανδρο (Ινοζέμτσεφ, 1887-1948, Μόναχο), Αρχιεπίσκοπο του Πινσκ και Πολίτσια, εξέδωσαν νέα έκκληση προς τον ουκρανικό λαό, όπου για άλλη μια φορά τόνιζαν τη σημασία της εργασίας στον κοινό μέτωπο εναντίον των μπολσεβίκων. Οι δύο ιεράρχες της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, για άλλη μια φορά, υπενθύμισαν στους πιστούς ότι η εργασία προς όφελος της Γερμανίας αποτελεί το ιερό καθήκον τους⁹¹⁶. Ενώ ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) τόνιζε τη σημασία της εργασίας των Ουκρανών στα εργοστάσια και στα χωράφια στη Γερμανία, ο αρχιεπίσκοπος Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ) τόνιζε ότι όσοι Ουκρανοί εργάζονται ήδη στη Γερμανία αφηγούνται, στα γράμματά τους, πόσο καλά τους υποδέχθηκαν. Εκεί απουσιάζουν παντελώς οι κακουχίες, η εχθρότητα, καθώς και η υπεροπτική στάση προς τους ξένους, διότι η Γερμανία

⁹¹⁴ Εφημερίδα *Sumskij visnyk* [Σούμι], φ. 64 (84), έτος 2^ο, 29.05.1942, σ. 1.

⁹¹⁵ Εισήγηση (*razvedsvodka*) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σσ. 35, 38· Άγνωστος συγγραφέας, «Vuyasnennya pro pratsyu v Rajhu» («Εξήγηση για την εργασία στο Ράιχ», εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 38 (76), έτος 2^ο, 17.05.1942, σ. 4.

⁹¹⁶ Άγνωστος συγγραφέας, «Svyatuj obonvazok ukrayinskogo narodu. Episkopu Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Avtokefalnoyi Tserkvi prop ratsiu ukrajintsiv v Nimechchyni» («Το ιερό καθήκον του ουκρανικού λαού. Οι Επίσκοποι της Ουκρανικής Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας για την εργασία των Ουκρανών στη Γερμανία»), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 45 (83), έτος 2^ο, 07.06.1942, σ. 2.

είναι η χώρα της υψηλής κουλτούρας⁹¹⁷. Συνεπώς, οι ορθόδοξοι ιερείς καλούνταν τακτικά από τους ιεράρχες της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας να εξηγούν στους ανθρώπους, μέσω των κηρυγμάτων τους από τον άμβωνα, τα «πλεονεκτήματα» της εργασίας στη Γερμανία και να τους παροτρύνουν να μετοικήσουν προκειμένου να εργαστούν για την ανοικοδόμηση του Τρίτου Ράιχ.

Οι ιεράρχες της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας, επίσης, καλούσαν τους πιστούς για εργασία στη Γερμανία. Για παράδειγμα, ο επίσκοπος Πολτάβας και Λουμπνί της Αυτόνομης Εκκλησίας Βενιαμίν (Νοβίτσκι, 1900-1976), τον Νοέμβριο του 1942 εξέδωσε έκκληση όπου σημείωνε πως, παρά το γεγονός ότι από την άνοιξη του 1942 ο κόσμος πηγαίνει στη Γερμανία, χρειάζονται περισσότεροι εργάτες για τα εργοστάσια και τις φάμπρικες. Η εργασία στη Γερμανία, τόνιζε ο επίσκοπος, είναι το εργατικό μέτωπο όπου οι Ουκρανοί μπορούν να συνεισφέρουν στον κοινό αγώνα εναντίον των μπολσεβίκων. Επομένως, αυτή η εργασία νοείται ως καθήκον των κατοίκων της χώρας – όπως οι στρατιώτες εκτελούν το δικό τους, πολεμώντας για την ευημερία όλων⁹¹⁸. Τον Μάρτιο του 1943 ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) καλούσε τους κατοίκους της Ουκρανίας να συνδράμουν, με την εργασία τους στη Γερμανία, τον γερμανικό στρατό, που πολεμάει στο μέτωπο⁹¹⁹. Μολαταύτα, οι εκκλήσεις των ιεραρχών των Ορθοδόξων εκκλησιών δεν ευοδώθηκαν. Οι κάτοικοι της Ουκρανίας αρνούνταν να ξενιτευτούν για να εργαστούν για λογαριασμό των Γερμανών. Τότε τα μέτρα των γερμανικών αρχών σκλήρυναν και άρχισαν οι συλλήψεις ανθρώπων σε τόπους μαζικής συνάθροισης, όπως στις λαϊκές αγορές, στους κινηματογράφους ή απλά στους δρόμους. Στη συνέχεια οι άνθρωποι αποστέλλονταν βίβια στη Γερμανία.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της σοβιετικής πλευράς, οι θείες λειτουργίες πραγματοποιούνταν στο πνεύμα της βοήθειας προς τις γερμανικές αρχές κατά τη διεξαγωγή της αχρείας πολιτικής τους⁹²⁰.

3.1.4. Απασχόληση των ορθοδόξων ιερέων σε σημαντικές θέσεις της γερμανικής διοίκησης

⁹¹⁷ Εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 75 (96), έτος 2^ο, 24.06.1942, σ. 2.

⁹¹⁸ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 73 (88), έτος 2^ο, 27.11.1942, σ. 4.

⁹¹⁹ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 23 (119), έτος 2^ο, 21.03.1943, σ. 4.

⁹²⁰ TSDAGO, 62/1/1635, σ. 2.

Ωστόσο, υπήρχαν οι ιερείς οι οποίοι συνεργάστηκαν με τους Γερμανούς με πιο ενεργό τρόπο. Οι Γερμανοί, προσπαθώντας να προσδώσουν στις πράξεις τους περισσότερο κύρος, επιστράτευαν τους ορθοδόξους ιερείς για διάφορες ειδεχθείς πράξεις τους. Για παράδειγμα, ο Ν. Στρουτίνσκι αναφέρει έναν ιερέα που λειτουργούσε στο χωριό Γόρινγκραντ του νομού Ρίβνε, ο οποίος ήταν και επικεφαλής της τοπικής αστυνομίας⁹²¹. Ο εν λόγω επικεφαλής της τοπικής αστυνομίας και συνάμα ιερέας λεηλατούσε τις περιουσίες των Εβραίων της περιοχής και μια μέρα έδωσε τη διαταγή να μαζευτούν όλοι οι Εβραίοι της Γόρινγκραντ δίπλα στον ποταμό, όπου και τους εκτέλεσαν. Στην εκτέλεση έλαβε μέρος και ο ίδιος⁹²². Στη Λευκορωσία, επίσης, οι σοβιετικές αρχές κατήγγειλαν μερικούς ορθοδόξους ιερείς, οι οποίοι ανέπτυξαν στενούς δεσμούς με μέλη της τοπικής και γερμανικής διοίκησης, την αστυνομία και την Ες Ντε⁹²³.

3.1.5. Οι ορθόδοξοι ιερείς στο στόχαστρο των γερμανικών ειδικών υπηρεσιών

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος δεν συνίστατο μόνο στη στρατιωτική αναμέτρηση της ναζιστικής Γερμανίας και της Σοβιετικής Ένωσης, αλλά ήταν συνάμα και πόλεμος ιδεολογιών και κοσμοθεωριών. Η έκβαση αυτού του πολέμου δεν κρινόταν μόνο στα πεδία της μάχης, όπως γινόταν προηγουμένως, αλλά και στις παρασκηνιακές ενέργειες της κάθε πλευράς. Μια από αυτές τις λιγότερο ορατές πτυχές του πολέμου ήταν και ο πόλεμος των κατασκοπευτικών υπηρεσιών. Σχετικά με αυτόν, είναι κρίσιμο να μελετήσουμε τη χρησιμοποίηση των ορθόδοξων ιερέων σε ρόλο των κατασκόπων από τη γερμανική πλευρά.

Με την οργάνωση του δικτύου της κατασκοπείας στα πρώην σοβιετικά εδάφη κατά τη διάρκεια του πολέμου ασχολούνταν πρωτίστως η Άμπμπερ, δηλαδή η Στρατιωτική Υπηρεσία Πληροφοριών, υπό τη διοίκηση του Β. Κανάρις. Εκτός από τις υπεράριθμες σχολές που δρούσαν στις Γερμανία, Πολωνία, Ρωσία και Λευκορωσία, στην Ουκρανία το κέντρο της

⁹²¹ Ν. Strutinski, Na beregah Goryni i Sluchi [1966] (Στις όχθες της Γόριν και Σλουτς), στο Vo imia Rodiny. Dokumentalnye povesti (2011), (Στο όνομα της πατρίδας. Ντοκουμενταλιστικές νουβέλες), Εκδόσεις του πανεπιστημίου του Ουράλ, Αικατερινμπούργκ, σ. 194. Ο συγγραφέας αναφέρει ότι ο συγκεκριμένος άνθρωπος, μέλος της τοπικής αστυνομίας, για να αποφύγει την τιμωρία για τις πράξεις του έγινε μέλος του κλήρου.

⁹²² Ως άνω. Ο Στρουτίνσκι αναφέρει ότι οι δύο Εβραίοι κατάφεραν να σωθούν και μίλησαν έπειτα για τους εκτελεστές.

⁹²³ TGAMO, 1/2/54, σσ. 1-6, στο Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov, (2009), ό.π., σ. 336.

προετοιμασίας των δολιοφθορών και κατασκόπων της Άμπμπερ βρισκόταν στην Πολτάβα⁹²⁴. Επίσης, μια σχολή βρισκόταν στη Μελιτόπολη, ενώ μικρότερες μονάδες προετοιμασίας κατασκόπων υπήρχαν στο Αρτέμιβσκ, στη Μακίγιβκα (ρωσ. Μακέγιεβκα) και στο Κραματόρσκ (περιοχή του Ντονμπάς)⁹²⁵. Σημαντική βοήθεια στην Άμπμπερ παρείχε η Γκεστάπο⁹²⁶ και η Μυστική Στρατιωτική Αστυνομία (γερμ. Geheime Feldpolizei, GFP). Η τελευταία ιδρύθηκε στα τέλη του 1941 ειδικά για την καταπολέμηση του κινήματος των Σοβιετικών ανταρτών στα κατεχόμενα εδάφη. Και οι δύο αυτές υπηρεσίες προέβησαν στην καταγραφή των προσώπων που είχαν αδικηθεί από τη σοβιετική εξουσία, προκειμένου να τους στρατολογήσουν ως πράκτορες και να στελεχώσουν τις τοπικές διοικήσεις. Συγκεκριμένα, στο στόχαστρο των γερμανικών αρχών βρισκόνταν κακοποιοί, πρώην αριστοκράτες, μέλη των αντισοβιετικών οργανώσεων και ιερείς⁹²⁷.

Οι αναφερόμενες γερμανικές υπηρεσίες, για τη διεκπεραίωση των δικών τους υποθέσεων, ασχολούνταν με τη στρατολόγηση πρακτόρων από τον ντόπιο πληθυσμό. Προκειμένου να αποκτήσουν πληροφοριοδότες και συνεργάτες, οι Γερμανοί στράφηκαν αρχικά προς τη μαζική στρατολόγηση των ανθρώπων που έμεναν στα κατεχόμενα εδάφη, ανάμεσα στους οποίους ήταν γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένοι⁹²⁸. Αργότερα, οι Γερμανοί πέρασαν από τη μαζική στη στοχευμένη στρατολόγηση και εστίασαν την προσοχή τους στην επιλογή των κατάλληλων ανθρώπων για την κατασκοπεία. Ως εκ τούτου, η Γκεστάπο χρησιμοποιούσε τους ορθοδόξους ιερείς, πολλοί εκ των οποίων ήταν οι πληροφοριοδότες τους⁹²⁹.

Η Άμπμπερ, επίσης, προέβαινε στη στρατολόγηση ιερέων. Το θέμα της στρατολόγησης για τη στρατιωτική υπηρεσία κατασκοπείας, συγκριτικά με την Γκεστάπο, ήταν πιο εύκολο εξαιτίας του γεγονότος ότι μερικά μέλη της ΟΟΥΝ υπηρετούσαν στην Άμπμπερ, όπως ο Β. Γρισκό (W. Hryshko, 1914-2008, Φλόριντα), που εργαζόταν στην Πολτάβα για την Άμπμπερ

⁹²⁴ Η Πολτάβα ήταν το κέντρο της δραστηριότητας της Άμπμπερ στο νότιο μέτωπο. Εκεί δρούσε το επιτελείο «Τμήμα 1C» ή αλλιώς «Ορίων». Βλ. στο TSDAGO, 62/1/183, σσ. 187-188.

⁹²⁵ Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2003), Tom 3, kniga 1. Krushenie «Blitzkriga», 1 janvarya-30 iyunya 1942, ό.π., σσ. 142, 150, 172, 298-300.

⁹²⁶ Σύμφωνα με τις σοβιετικές πληροφορίες, στο Κίεβο η Γκεστάπο στρατολόγούσε μέχρι και παιδιά ηλικίας 13-15 ετών για να καταδίδουν τους κομμουνιστές. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/183, σ. 24.

⁹²⁷ Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2003), Tom 3, kniga 1. Krushenie «Blitzkriga», 1 janvarya-30 iyunya 1942, ό.π., σ. 143.

⁹²⁸ Ως άνω.

⁹²⁹ Σύμφωνα με τις σοβιετικές εκτιμήσεις, όλοι οι ιερείς ήταν πληροφοριοδότες της Γκεστάπο. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/183, σ. 25.

και, ταυτόχρονα, συμμετείχε στην ΟΟΥΝ⁹³⁰. Για την Άμπμπερ τα μέλη της ΟΟΥΝ ήταν οι πιο κατάλληλοι συνεργάτες, διότι διακατέχονταν από εχθρικά συναισθήματα προς τους μπολσεβίκους και το σοβιετικό καθεστώς. Εφόσον, μετά από τις μαζικές συλλήψεις τον χειμώνα του 1941-1942, μερικοί από αυτούς, προκειμένου να συνεχίσουν τον αγώνα τους έλαβαν ιερατικό αξίωμα, οι αξιωματικοί της Άμπμπερ επιχείρησαν να τους στρατολογήσουν. Μετά τις μαζικές συλλήψεις των Ουκρανών εθνικιστών στην Πολτάβα, τα τρία μέλη της τοπικής οργάνωσης της ΟΟΥΝ Μ. Σάρμα-Σοκολόφσκι, Β. Κόζιρ και Β. Σάρι, προκειμένου να αποφύγουν τις συλλήψεις, εισήχθησαν στην ιερατική σχολή της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Από τα απομνημονεύματα του Μ. Σάρμα-Σοκολόφσκι γνωρίζουμε ότι, στη συνέχεια, τα δύο αναφερθέντα μέλη της ΟΟΥΝ τον πλησίασαν ανακοινώνοντας ότι ένας συνταγματάρχης της Βέρμαχτ επιθυμούσε να συναντηθεί μαζί του. Στη συνάντηση, ο συνταγματάρχης, ο οποίος, σύμφωνα με την εκτίμηση του Μ. Σάρμα-Σοκολόφσκι, μπορούσε να υπηρετεί μόνο στην Άμπμπερ, προσπάθησε να τον πείσει να σταλεί για δράση στη σοβιετική πλευρά, αλλά εκείνος αρνήθηκε⁹³¹.

3.1.5.1. Χρησιμοποίηση των ορθόδοξων ιερέων στον αγώνα κατά των Σοβιετικών ανταρτών

Από τις πρώτες μέρες της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία οι Σοβιετικοί αντάρτες συνιστούσαν απειλή για την ομαλή λειτουργία της γερμανικής διοίκησης και την απρόσκοπτη οικονομική αφαίμαξη της χώρας⁹³². Στον αγώνα εναντίον τους επιστρατεύτηκαν από τις γερμανικές αρχές και οι ορθόδοξοι ιερείς. Οι ιερείς από τον άμβωνα καλούσαν τους πιστούς να βοηθήσουν τον γερμανικό στρατό στη μάχη του με τους κομμουνιστές και Σοβιετικούς αντάρτες⁹³³.

⁹³⁰ Spogady Mykoly Sarma-Sokolovskoho (Απομνημονεύματα του Μικόλα Σάρμα-Σοκολόφσκι), στο Poltavska retlyuriana (2003), φ. 5, Πολτάβα, σ. 176.

⁹³¹ Ως άνω.

⁹³² Στις 17 Οκτωβρίου 1941 ο Φ. φον Μπोक, επικεφαλής της Ομάδας Στρατιών «Βορράς», σημείωσε στο ημερολόγιό του ότι ο επικεφαλής ου επιτελείου του 9ου γερμανικού στρατού έπεσε σε ενέδρα σοβιετικών ανταρτών. Όπως παραθέτει ο φον Μπोक, η καταπολέμηση του καλά οργανωμένου κινήματος των σοβιετικών ανταρτών, με πολλές διακλαδώσεις στα νώτα του γερμανικού στρατού, ήταν καθήκον του στρατηγού Σένκενδορφ. Βλ. στο F. von Bock, (2006) [1995], Ja stojal u vorot Moskvy. Voennye dnevniki 1941-1945, ό.π., σ. 200. Ο Όπως μαρτυρεί ο Β. Σέλενμπεργκ (Shellenberg), εξαιτίας των συχνών επιθέσεων των σοβιετικών ανταρτών, ο Χίμλερ του έδωσε διαταγή να δημιουργηθεί ένα αντίστοιχο σώμα. Βλ. στο R. R. Doerries, (2005) [2003], Hitler's Last Chief of Foreign Intelligence: Allied Interrogations of Walter Schellenberg, Taylor & Francis e-Library, σ. 78. Στο ευρύ κίνημα των σοβιετικών ανταρτών αναφέρεται στο ημερολόγιό του ο Γκαϊμπελς τον Μάρτιο του 1942. Βλ. στο L.P. Lochner (επιμ.) (1948), The Goebbels Diaries. 1942 – 1943, ό.π., σ. 114.

⁹³³ TSDAGO, 62/1/183, σσ. 26, 163.

Ένα από τα μέτρα τα οποία οι Γερμανοί υλοποίησαν προκειμένου να εξουδετερώσουν τους Σοβιετικούς αντάρτες ήταν η ευρεία χρήση του συστήματος των καταγγελιών⁹³⁴. Προκειμένου να συλλέγουν τις απαραίτητες πληροφορίες για τις κινήσεις των Σοβιετικών ανταρτών και τους βοηθούς τους από τον άμαχο πληθυσμό, οι Γερμανοί επιστράτευαν στην υπηρεσία τους ανθρώπους οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με το καθήκον της παρακολούθησης των συντοπιτών τους. Στη συνέχεια τα άτομα εκείνα πληροφορούσαν τους Γερμανούς για τα φρονήματα των ανθρώπων. Τα πιο κατάλληλα άτομα για την παρακολούθηση των χωρικών ήταν οι επιστάτες των χωριών και οι ορθόδοξοι ιερείς. Οι τελευταίοι, εξαιτίας της σημαντικής θέσης και του κύρους που κατείχαν στην τοπική κοινωνία, μπορούσαν εύκολα να εφοδιάζουν τις γερμανικές αρχές με τις απαραίτητες πληροφορίες. Για παράδειγμα, ένας ιερέας, ο οποίος προηγουμένως ήταν ιεροδιάκονος και προάχθηκε σε ιερέα με την εισβολή των Γερμανών, συνέλεγε διάφορες πληροφορίες στην περιοχή του, όπως π.χ. σημεία όπου κρύβονταν ομάδες Σοβιετικών ανταρτών κλπ., και στη συνέχεια τις παρέδιδε στα μέλη της κατοχικής διοίκησης⁹³⁵. Ο ιερέας ενός χωριού στη Λευκορωσία κατέδωσε στις γερμανικές αρχές 14 Σοβιετικούς αντάρτες, οι οποίοι στη συνέχεια εκτελέστηκαν⁹³⁶.

Επιστρέφοντας στη διάκριση μεταξύ της ενεργού και της παθητικής συνεργασίας με τους Γερμανούς κατακτητές, πρέπει να πούμε πως σχεδόν όλοι οι ορθόδοξοι ιερείς οι οποίοι λειτουργούσαν την περίοδο της κατοχής συνεργάστηκαν παθητικά με τη γερμανική διοίκηση. Θέλοντας ή μη, οι ιερείς έπρεπε να μεταδίδουν στους πιστούς τις οδηγίες που λάμβαναν από τις γερμανικές αρχές, ειδάλλως κινδύνευε η ζωή τους. Μόνο ένα μικρό μέρος του ορθοδόξου κλήρου συνεργάστηκε ενεργά με τους κατακτητές.

3.2. Δραστηριότητα των ιερέων που πρέσβευαν τα ανθρώπινα ιδεώδη

⁹³⁴ Οδηγία των γερμανικών αρχών για τη λήψη των μέτρων στον αγώνα εναντίον των σοβιετικών ανταρτών, Αύγουστος του 1943, βλ. στο TSDAGO, 62/1/1635, σ. 75.

⁹³⁵ Οι Σοβιετικοί αντάρτες από την ομάδα του Α. Φέντοροφ, οι οποίοι ανακάλυψαν αυτή την αναφορά, στη συνέχεια εκτέλεσαν αυτό τον ιερέα. Βλ. στο Στενογράφημα της αναφοράς των κκ. Φέντοροφ, Γιερέμενκο και Βορομπιέφ για την κατάσταση στα εδάφη που είχαν προσωρινά κατακτηθεί από τους Γερμανούς κατακτητές, για την κατάσταση των ανταρτικών ομάδων και για τα ερωτήματα που προκύπτουν αναφορικά με τη μέλλουσα ανάπτυξη του ανταρτικού κινήματος, 26.11.1942 (υπογεγραμμένη από τον Α. Φέντοροφ), TSDAGO, 1/22/52, σ. 47.

⁹³⁶ TGAMO, 1/2/54, σσ. 1-6, στο Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov, (2009), ό.π., σ. 340.

Σε αντίθεση με τους ορθοδόξους ιερείς που εξέφρασαν επιθυμία να συνεργαστούν με τον εχθρό, βρέθηκαν και εκείνοι που εξαρχής αρνήθηκαν αυτή την προοπτική. Για παράδειγμα, στον νομό του Ζιτόμιρ υπήρχαν ιερείς που δεν άρθρωσαν υπερβολικούς ύμνους προς την κατοχική εξουσία. Σε μια σχετική ερώτηση ο ιερέας ενός χωριού στον νομό Ζιτόμιρ απάντησε ότι για εκείνον ένας νόμος υπάρχει: η διαταγή του Πατριάρχη της Μόσχας⁹³⁷. Δεν ήταν σπάνιες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες πρώην ιερείς, οι οποίοι λειτουργούσαν στην τσαρική Ρωσία, αρνούνταν να συνεργαστούν με τους Γερμανούς κατακτητές. Για παράδειγμα, στο χωριό Λουτσκόφκα στον νομό Τσερνίχιβ, κάλεσαν έναν πρώην ιερέα στη διπλανή πόλη Πριλούκι και του πρότειναν να ξαναγίνει ιερέας με το πρόσχημα αφενός ότι οι Γερμανοί αναστηλώνουν τις ορθόδοξες εκκλησίες, που είχαν καταστραφεί προηγουμένως από τους μπολσεβίκους, και αφετέρου ότι εκείνος είχε εργαστεί στην τσαρική Ρωσία ως ιερέας και γνώριζε το τελετουργικό. Ωστόσο ο ιερέας απάντησε ότι έχει ψωμί και, επομένως, δεν υπάρχει λόγος να βιαστεί να πάει στην υπηρεσία τους⁹³⁸. Μετά από καιρό οι εκπρόσωποι της γερμανικής κατοχικής διοίκησης ήρθαν στο χωριό Λουτσκόφκα για να εκλέξουν τον προϊστάμενο του χωριού. Μάζεψαν τον κόσμο και πρότειναν να γίνει προϊστάμενος ο ίδιος ιερέας. Παρουσία του ντόπιου λαού και εκπροσώπων της γερμανικής κατοχικής διοίκησης, ο ιερέας πήρε τον λόγο, έβγαλε τον σκούφο του, ευχαρίστησε τον κόσμο για την εμπιστοσύνη που του έδειξε και είπε ότι αρνείται να γίνει προϊστάμενος διότι η σοβιετική εξουσία τον αναμόρφωσε και του έδωσε ένα κομμάτι ψωμί, και εν τέλει δεν ζούσε άσχημα με τους μπολσεβίκους. Με αυτά τα λόγια ξαναφόρεσε τον σκούφο, ευχήθηκε σε όλους καλημέρα και έφυγε⁹³⁹. Ωστόσο, δίπλα σε αυτούς που αρνήθηκαν να ασκήσουν ιερατικό λειτούργημα, που σε εκείνες συνθήκες ισοδυναμούσε με ηρωισμό, υπήρχαν και εκείνοι που αποφάσισαν να αναλάβουν το αξίωμα και να γίνουν εκκλησιαστικοί λειτουργοί.

Αναλύοντας την εργασία των ιερέων κατά τη διάρκεια γερμανικής κατοχής, πρέπει να σημειώσουμε ότι ένα μέρος του κλήρου δεν συμμεριζόταν τις πρακτικές και αντιλήψεις των

⁹³⁷ TSDAGO, 62/1/186, σ. 170.

⁹³⁸ Στενογράφημα της αναφοράς των κκ. Φέντοροφ, Γιερέμενκο και Βορομπιέφ για την κατάσταση στα εδάφη που είχαν προσωρινά κατακτηθεί από τους Γερμανούς κατακτητές, για την κατάσταση των ανταρτικών ομάδων και για τα ερωτήματα που προκύπτουν αναφορικά με τη μέλλουσα ανάπτυξη του ανταρτικού κινήματος, 26.11.1942 (υπογεγραμμένη από τον Α. Φέντοροφ), TSDAGO, 1/22/52, σσ. 5-6.

⁹³⁹ Ο(ι) συντάκτης/-ες της αναφοράς σημειώνει/-ουν ότι την ώρα της αναφοράς ο ιερέας εκείνος ήταν ζωντανός. Τι απέγινε αργότερα είναι άγνωστο· το πιο πιθανό είναι ότι οι Γερμανοί τον εκτέλεσαν. Βλ. στο Στενογράφημα της αναφοράς των κκ. Φέντοροφ, Γιερέμενκο και Βορομπιέφ για την κατάσταση στα εδάφη που είχαν προσωρινά κατακτηθεί από τους Γερμανούς κατακτητές, για την κατάσταση των ανταρτικών ομάδων και για τα ερωτήματα που προκύπτουν αναφορικά με τη μέλλουσα ανάπτυξη του ανταρτικού κινήματος, 26.11.1942 (υπογεγραμμένη από τον Α. Φέντοροφ), TSDAGO, 1/22/52, σ. 6.

φίλα προσκείμενων στο γερμανικό καθεστώς συναδέλφων τους και παρέμεινε πιστό στα ανθρώπινα ιδεώδη. Η δραστηριότητα αυτών των ιερέων που έβλεπαν σαν αποστολή τους την παροχή βοήθειας στους ανθρώπους, αν ήταν δύσκολη εν καιρώ ειρήνης, έγινε ιδιαίτερα επικίνδυνη για τη ζωή των ίδιων εκκλησιαστικών λειτουργών εν καιρώ πολέμου και εξετάζεται παρακάτω.

3.2.1. Προσφορά βοήθειας στους Εβραίους

Σύμφωνα με τη ναζιστική ιδεολογία οι Εβραίοι και οι Αθίγγανοι δεν θεωρούνταν άνθρωποι και έπρεπε να εκτελούνται αμέσως. Με τη μεταφορά των πολεμικών επιχειρήσεων στην Ανατολή οι ηγέτες του Ναζιστικού Κόμματος βρέθηκαν μακριά από τη γερμανική κοινή γνώμη, η οποία δεν συμφωνούσε πάντοτε με τα ακραία μέτρα τους και, επομένως, μπορούσαν να προβούν ανενόχλητα στην εξόντωση των ανθρώπων που ανήκαν στις δύο αναφερθείσες, ιδιαίτερα μισητές από το καθεστώς, κατηγορίες.

Ακολουθώντας τις διαταγές της γερμανικής διοίκησης, στις 29 Σεπτεμβρίου 1941 στις 8 π.μ., παραμονή της γιορτής της Πίστης, Ελπίδας και Αγάπης, και μόλις δέκα μέρες μετά την κατάληψη του Κιέβου, όλοι οι Εβραίοι της πόλης έπρεπε να συγκεντρωθούν στο νεκροταφείο του Κιέβου, τη Λουκιάνιβκα⁹⁴⁰. Η μη υπακοή στις διαταγές της γερμανικής διοίκησης θα επέφερε την άμεση εκτέλεση. Καθώς το πλήθος των Εβραίων που προχωρούσαν προς τον τόπο της συνάθροισης, νωρίς το πρωί, προσπερνούσε το μοναστήρι της Σκέπης της Θεοτόκου στο Κίεβο, οι γυναίκες μοναχές απέσπασαν από την κολώνα παιδιά τα οποία έμοιαζαν εμφανισιακά με Σλάβους ώστε να τα κρύψουν και να τα σώσουν⁹⁴¹.

Αγνοώντας τη θανατική ποινή που επιβαλλόταν από την κατοχική διοίκηση για την απόκρυψη των Εβραίων, οι απλοί κάτοικοι τους έκρυβαν και ορισμένοι ιερείς τούς έδιναν πιστοποιητικά βαπτίσεως, όπως έκανε, για παράδειγμα, ένας ιερέας στην Ούμαν⁹⁴².

⁹⁴⁰ Αναλυτικά βλ. στο K. Berkhoff, A. Rukkas (επιμ.), Basic Historical Narrative of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center (2018), Charity Organisation «Charity Fund Babyn Yar Holocaust Memorial», σ. 68, στον σύνδεσμο: <http://babynyar.org/en/narrative> (26.08.2020). Η Πολτάβα καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα στις 20 Σεπτεμβρίου 1941. Στις 26 Σεπτεμβρίου 2.000 Εβραίοι μεταφέρθηκαν έξω από την πόλη, όπου οι ενήλικοι πυροβολήθηκαν και τα παιδιά δηλητηριάστηκαν. Ο ντόπιος πληθυσμός, εκτελώντας καταναγκαστική κοινωφελή εργασία, επί τρεις μέρες έθαβε τα πτώματα. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/183, σ. 189.

⁹⁴¹ D. Malakov, (2002), Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah, ό.π., σ. 105.

⁹⁴² I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (25.08.2020).

Γενικά, οι ιερείς και μοναχοί προσέφεραν βοήθεια σε όσους είχαν ανάγκη. Για παράδειγμα, όταν οι Σοβιετικοί αντάρτες μετέφεραν κρυφά παιδιά από το ορφανοτροφείο του Κιέβου⁹⁴³ στη Μονή Φλορόφσκι, προκειμένου να τα σώσουν, οι μοναχές υποδέχθηκαν τα εξουθενωμένα παιδιά και τα βοήθησαν να ανακτήσουν τις δυνάμεις τους⁹⁴⁴. Το φθινόπωρο του 1943, οι Γερμανοί, στην προσπάθειά τους να οργανώσουν την άμυνα του Κιέβου ενόψει της προέλασης του Κόκκινου Στρατού, έφτιαξαν τη «ζώνη απομάκρυνσης», όπου δεν επιτρεπόταν να παραμείνει κανείς. Τότε οι Γερμανοί προσπάθησαν να απομακρύνουν από το μοναστήρι και τις μοναχές. Ωστόσο, οι ίδιες όχι μόνο δεν άφησαν τα κελιά τους, αλλά βοήθησαν και τους υπόλοιπους κατοίκους να κρυφτούν εκεί⁹⁴⁵.

3.2.2. Έρανοι και δωρεές

Η χρηματική βοήθεια προς τους άπορους ήταν πάντοτε ένας σημαντικός τομέας του φιλανθρωπικού έργου που παρουσίαζε η Ορθόδοξη Εκκλησία. Ανέκαθεν η Ορθόδοξη Εκκλησία παραχωρούσε ένα μέρος των εισόδων της στους άπορους και στα ορφανά παιδιά. Αυτή η προσφορά των χρημάτων εκ μέρους της Εκκλησίας αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία στα χρόνια του πολέμου, όταν η πλειονότητα του πληθυσμού βίωνε όλες τις αθλιότητες και τις κακουχίες που προκαλούσε η σύρραξη.

Η επαναλειτουργία των ορθοδόξων εκκλησιών είχε ως αποτέλεσμα την επανεμφάνιση του φιλανθρωπικού έργου. Με τους εκκλησιαστικούς λειτουργούς συνεργάζονταν και οι Ουκρανοί, μέλη της τοπικής διοίκησης. Για παράδειγμα, στο Δημαρχείο της Πολτάβα δημιουργήθηκε ξεχωριστό φιλανθρωπικό τμήμα, αποστολή του οποίου ήταν η παροχή βοήθειας στους εξαθλιωμένους και πάσχοντες από διάφορα δεινά. Με την ευκαιρία του εορτασμού του Πάσχα, τον Απρίλιο του 1942, το εν λόγω τμήμα μοίρασε χρήματα και τρόφιμα στους ανθρώπους που τα χρειάζονταν περισσότερο, όπως οι ανάπηροι, τα παιδιά, οι

⁹⁴³ Πιθανότατα πρόκειται για ορφανοτροφείο, το οποίο οργάνωσαν οι ίδιοι κάτοικοι του Κιέβου. Σε ένα αντίστοιχο ορφανοτροφείο στο Κίεβο αναφέρεται στα απομνημονεύματά του ο Ντ. Μαλάκοφ. Βλ. στο D. Malakon, (2002), Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah, ό.π., σσ. 154-167.

⁹⁴⁴ Το γυναικείο μοναστήρι Αναλήψεως Φλορόφσκι, στον σύνδεσμο: <https://florovsky-mon.church.ua/istoriya/> (17.07.2021). Όταν ενηλικιώθηκαν, μερικά παιδιά επισκέφτηκαν το μοναστήρι προκειμένου να εκφράσουν την ευγνωμοσύνη τους στις μοναχές. Βλ. στον ίδιο.

⁹⁴⁵ Το γυναικείο μοναστήρι Αναλήψεως Φλορόφσκι, στον σύνδεσμο: <https://florovsky-mon.church.ua/istoriya/> (17.07.2021).

οικογένειες που έμειναν χωρίς τον άνδρα κλπ⁹⁴⁶. Επίσης, το συγκεκριμένο τμήμα μεριμνούσε για τους Ρώσους και Ουκρανούς αιχμαλώτους πολέμου οι οποίοι έλαβαν πασχαλινά δώρα: τσουρέκια, αυγά και τσιγάρα⁹⁴⁷. Σημειωτέον πως αυτά τα δώρα, κατόπιν πρωτοβουλίας του φιλανθρωπικού τμήματος, συγκεντρώθηκαν από τους κατοίκους του νομού, ανάμεσά τους από πολλούς μαθητές σχολείων, οι οποίοι ανταποκρίθηκαν θερμά. Επίσης, το φιλανθρωπικό τμήμα, με την ευκαιρία του εορτασμού του Πάσχα, ανέπτυξε δραστηριότητα η οποία στόχευε στη βελτίωση του εφοδιασμού με τρόφιμα του οίκου των ανάπηρων που συντηρούσε, άνοιξε νοσοκομείο για τη θεραπεία των λοιμώξεων και επιθυμούσε, ακόμη, να δημιουργήσει χώρο εστίασης για τους αιχμαλώτους και όσους είχαν αναγκαστεί να μετακινηθούν ή είχαν χάσει τα σπίτια τους⁹⁴⁸. Συνεπώς, όπως ορθά σημειώνει και ο συντάκτης του άρθρου, η χριστιανική ηθική είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη φιλανθρωπία, την αγάπη και τη βοήθεια προς τους πτωχούς και πάσχοντες. Ο εορτασμός του Πάσχα, που ως θρησκευτική γιορτή προϋποθέτει τη συμφιλίωση με τους εχθρούς, στάθηκε αφορμή για την εκδήλωση γενναίας συμπεριφοράς από τον πληθυσμό, ο οποίος, παρά τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης, μεριμνούσε για τα πιο αδύναμα μέλη της κοινωνίας. Στα χρόνια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία, όπως και ωρρίτερα, οι Ορθόδοξες Εκκλησίες συνέχισαν να στηρίζουν οικονομικά τους ανθρώπους που υπέφεραν περισσότερο από τον πόλεμο. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια του Πάσχα του 1942, οι εκκλησίες στο Κρέμιανετς, και συγκεκριμένα, η Εκκλησία των Θεοφανίων, η Εκκλησία της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού (Τσεσνοχρέστκα) και ο καθεδρικός ναός της πόλης, έδωσαν χρήματα και τρόφιμα στα ορφανά και στους άπορους της περιοχής του Κρέμιανετς⁹⁴⁹.

Οι ιερείς του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Μίργκοροντ, στην αρχή του 1942, συγκέντρωσαν 1.937 ρούβλια, τα οποία στη συνέχεια παρέδωσαν στον τοπικό Ερυθρό

⁹⁴⁶ Άγνωστος συγγραφέας, «Vidnovlena tradytsiya» («Το έθιμο που επανεμφανίστηκε»), εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 30 (48), 12.04.1942, σ. 3.

⁹⁴⁷ Σημειωτέον πως, στα τέλη Ιουνίου του 1942, η γερμανική στρατιωτική διοίκηση στην Πολτάβα απαγόρευσε τις επισκέψεις στο στρατόπεδο για τους αιχμαλώτους πολέμου με το πρόσχημα ότι οι επισκέψεις δυσχέραιναν τη σταδιακή απελευθέρωση των κρατουμένων. Βλ. στην εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 58 (76), 26.06.1942, σ. 4.

⁹⁴⁸ Άγνωστος συγγραφέας, «Vidnovlena tradytsiya» («Το έθιμο που επανεμφανίστηκε»), εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 30 (48), 12.04.1942, σ. 3.

⁹⁴⁹ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 38 (76), έτος 2^ο, 17.05.1942, σ. 6.

Σταυρό⁹⁵⁰, προκειμένου να ελαφρυνθούν οι συνθήκες διαβίωσης των αιχμαλώτων πολέμου⁹⁵¹. Στο μοναστήρι της Σκέπης της Θεοτόκου στο Κίεβο, κατά τα χρόνια της κατοχής, οι γυναίκες πωλούσαν καρφίτσες με χαμομήλι προκειμένου να συλλέξουν χρήματα τα οποία στη συνέχεια διέθεταν σε φιλανθρωπικό έργο⁹⁵².

Το 1942 στο Ντινπροπετρόφσκ με την ευκαιρία της γιορτής του Πάσχα, το Τμήμα της κοινωνικής μέριμνας του Δημαρχείου της πόλης ανακοίνωσε τη διενέργεια εράνου προκειμένου να συγκεντρώσει χρήματα για τα ορφανά που διέμεναν στα ορφανοτροφεία και στους παιδικούς σταθμούς της πόλης. Από αυτά τα χρήματα θα αγοράζονταν τα ρούχα και τα τρόφιμα για τα παιδιά που είχαν μείνει χωρίς γονείς⁹⁵³. Στο κάλεσμα ανταποκρίθηκαν ιερείς, οι οποίοι έκαναν ειδικές εκκλήσεις στους πιστούς, και σε όλες τις εκκλησίες στο Ντινπροπετρόφσκ άρχισε η συλλογή των χρημάτων. Στα τέλη του Απριλίου του 1942 η Εκκλησία της Αγίας Τριάδας συγκέντρωσε 1.684 ρούβλια, η Κλαντμπίστσενσκα (του νεκροταφείου) 426 ρούβλια, το γυναικείο μοναστήρι του Τίχβιν 3.015 ρούβλια και η εκκλησία του χωριού Σουχατσίβκα 5.810 ρούβλια⁹⁵⁴.

3.2.3. Παροχή εστίασης στους άπορους

---

⁹⁵⁰ Μετά την προτροπή του Φ. Μπορκίβσκι, τον Νοέμβριο του 1941 στην Πολτάβα άνοιξε η οργάνωση «Ερυθρός Σταυρός». Βλ. στο Η. Vgyn, (1973), *Pid znakom Chervonooho Xresta v Poltavi 1941-1942. Spogad-zvit dlya istoriyi*, ό.π., σ. 12. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των σοβιετικών αρχών, έπειτα από τις συλλήψεις των μελών της ΟΟΥΝ στην Πολτάβα την άνοιξη του 1942, οι υπόλοιποι πέρασαν στην οργάνωση «Ερυθρός Σταυρός», όπου, με το πρόσχημα της παροχής φιλανθρωπικού έργου, συνέχιζαν τη δράση τους. Πρόεδρος του παραρτήματος του Ερυθρού Σταυρού στην Πολτάβα ήταν η Γαλήνη Βιουν (Η. Vgyn, 1912-1972). Βλ. στο Αναφορά «Για την εξάρθρωση της Οργάνωσης των Ουκρανών Εθνικιστών στην Πολτάβα», 26.10.1943, TSDAGO, 1/23/527, σσ. 9-10. Τα παραρτήματα του Ερυθρού Σταυρού, όπως εκείνο στο Μίργκοροντ, συνδέονταν με τους Ουκρανούς εθνικιστές-μέλη της ΟΟΥΝ. Βλ. στο L. Rozsoha, M. Marchenko, «Prysyagayu na dosmertnu virnist» (Ukrayinska idea: vid myrghorodskoho kobzarstva do ounivniskoho pidpillya («Ορκίζομαι στην αφοσίωση εις τον θάνατο» (Ουκρανική ιδέα: από τον μουσικό της κόμπζας στο Μίργκοροντ έως τη συμμετοχή στην ΟΟΥΝ)), στο *Poltavska retlyuriiana* (2003), φ. 5, Τα Κείμενα της Έκτης Συζήτησης για τον Σ. Πετλιούρα, που διενεργήθηκαν στην Πολτάβα στις 22 Αυγούστου 2002, Πολτάβα, σ. 164. Βλ. στον σύνδεσμο: №5 Полтавська петлюріана. Матеріали VI-х петлюрівських читань.pdf - Google Диск (31.08.2021). Τον Ιούλιο του 1942 οι Γερμανοί κατήγγησαν τον Ερυθρό Σταυρό και όλο το προσωπικό του, και οι δραστηριότητές του μεταβιβάστηκαν στο φιλανθρωπικό τμήμα του Δημαρχείου της Πολτάβας. Βλ. στο Αναφορά «Για την εξάρθρωση της Οργάνωσης των Ουκρανών Εθνικιστών στην Πολτάβα», 26.10.1943, TSDAGO, 1/23/527, σ. 10.

Επομένως, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι εν λόγω ιερείς ανήκαν στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία.

⁹⁵¹ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 13 (19), έτος 2^ο, 14.02.1942, σ. 4.

⁹⁵² Σημειωτέον πως το χαμομήλι στον Χριστιανισμό συμβολίζει την ευσπλαχνία. Βλ. στο D. Malakov, (2002), *Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah*, ό.π., σ. 139.

⁹⁵³ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 74 (142), έτος 2^ο, 29.03.1942, σ. 2.

⁹⁵⁴ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 97 (165), έτος 2^ο, 28.04.1942, σ. 2.

Από τα πρώτα χρόνια της ύπαρξης της Ορθόδοξης Εκκλησίας, η φροντίδα των άπορων συγκαταλεγόταν στις πιο σημαντικές αποστολές της. Με την εισβολή των Γερμανών κατακτητών, ένα από τα πρώτα μέτρα που λήφθηκαν από τη νέα διοίκηση ήταν η απαγόρευση της κυκλοφορίας ανάμεσα στις διοικητικές μονάδες, στις οποίες ήταν χωρισμένη η Ουκρανία. Συνεπώς, οι κάτοικοι των κατεστραμμένων από τους βομβαρδισμούς πόλεων είχαν μείνει συχνά και χωρίς δουλειά. Δεδομένης της απουσίας αποθηκευμένων τροφίμων, αφενός, αλλά και του γεγονότος ότι οι λίγοι χωρικοί που έμπαιναν στην πόλη πωλούσαν τα τρόφιμα σε εξαιρετικά υψηλές τιμές⁹⁵⁵, πολλοί κάτοικοι των πόλεων βρέθηκαν αντιμέτωποι με την πείνα. Συνεπώς, όπως παλιά, η Εκκλησία έπρεπε να προσφέρει φαγητό στους άπορους.

Ως εκ τούτου, ήδη τον πρώτο χρόνο της γερμανικής κατοχής στο μοναστήρι της Σκέπης της Θεοτόκου στο Κίεβο άνοιξε χώρος εστίασης όπου οι μοναχές έδιναν στις οικογένειες των στρατιωτών του Κόκκινου Στρατού που πεινούσαν δοχεία με σούπα και χυλό από κεχρί⁹⁵⁶.

3.3. Στάση των μελών του σοβιετικού ανταρτικού κινήματος προς την ορθόδοξη πίστη και τους ιερείς της Ορθόδοξης Εκκλησίας

Σε πολλά μέρη της Ουκρανίας, πριν τα εδάφη καταληφθούν από τα γερμανικά στρατεύματα, η σοβιετική εξουσία εξασφάλισε την παραμονή ειδικά εκπαιδευμένων ατόμων σε αυτά, με σκοπό να βλάπτουν με κάθε δυνατό μέσο τον εχθρό. Οι Σοβιετικοί αντάρτες, σχεδόν από τις πρώτες μέρες της γερμανικής κατοχής της Ουκρανίας, άρχισαν να πολεμούν με τους Γερμανούς. Δεδομένης της διάστασης που έλαβε το ανταρτικό κίνημα ήταν αναπόφευκτη η επαφή του με τους ιερείς που λειτουργούσαν σε πολυάριθμες εκκλησίες στην κατεχομένη Ουκρανία.

Οι Σοβιετικοί αντάρτες, η δραστηριότητα των οποίων μέχρι το καλοκαίρι του 1942 έλαβε μεγάλη διάσταση στην Ουκρανία⁹⁵⁷, ήταν οργανωμένοι σε ομάδες που είχαν σκοπό την προξένηση της δολιοφθοράς και την εξόντωση των Γερμανών κατακτητών⁹⁵⁸. Οι ομάδες αυτές

⁹⁵⁵ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (25.08.2020).

⁹⁵⁶ D. Malakov, (2002), Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah, ό.π., σ. 139.

⁹⁵⁷ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (28.08.2020)

⁹⁵⁸ Όσον αφορά το εύρος του κινήματος και την αποτελεσματικότητα της δράσης των σοβιετικών ανταρτών, οι γνώμες των ιστορικών σήμερα διίστανται. Ωστόσο, ο αιχμάλωτος ανθυπολοχαγός του 101 στρατού ξηράς της

δημιουργήθηκαν με ποικίλους τρόπους: μερικές σχηματίστηκαν νωρίς από όργανα του ΝΚΒΔ και παρέμειναν στις κατελημμένες περιοχές μετά την αποχώρηση του Κόκκινου Στρατού⁹⁵⁹, άλλες σχηματίστηκαν στα ελεύθερα μέρη της ΕΣΣΔ και μεταφέρθηκαν με αεροπλάνα στα κατεχόμενα εδάφη, όπως η ομάδα «Νικητές» υπό την ηγεσία του Ντ. Μεντβέντεφ. Άλλες ήταν αυτοσχέδιες ομάδες αποτελούμενες από στρατιώτες που βρέθηκαν περικυκλωμένοι από τα γερμανικά στρατεύματα και αποφάσιζαν να συνεχίσουν τον αγώνα στα μετόπισθεν των Γερμανών. Κάποιες σχηματίστηκαν από ντόπιους οι οποίοι κρύβονταν στα δάση φοβούμενοι τα αντίποινα των Γερμανών⁹⁶⁰. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των περισσότερων ανταρτικών ομάδων ήταν η θέση του πολιτικού κομισάριου, ο οποίος ήταν εκπρόσωπος του Κομμουνιστικού Κόμματος και ήταν επιφορτισμένος με το καθήκον ελέγχου των αποφάσεων του διοικητή των ανταρτών⁹⁶¹. Επιπλέον, ανάμεσα στους αντάρτες ήταν αρκετά μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος. Για παράδειγμα, στην ομάδα του Ν. Ποπούντρενκο, τον Απρίλιο του 1942, από τα περίπου 600 μέλη οι κομμουνιστές ήταν 180 και άλλοι 60 υπέβαλαν αιτήσεις για να γίνουν μέλη του Κόμματος⁹⁶². Η ομάδα του Μ. Ναούμοφ, τον Δεκέμβριο του 1943, αριθμούσε 1.264 άτομα, ανάμεσα στα οποία 110 ήταν μέλη του Κομμουνιστικού Κόμματος και 75 είχαν υποβάλει αιτήσεις⁹⁶³.

Στους στόχους των Σοβιετικών ανταρτών κατά τον αγώνα τους εναντίον των κατακτητών δεν συμπεριλαμβάνονταν μόνο οι δολιοφθορές και οι πολεμικές πράξεις εναντίον των Γερμανών, αλλά και η δράση εναντίον όσων συνεργάζονταν με το κατοχικό καθεστώς, όπως αστυνομικοί και επιστάτες (προϊστάμενοι) των χωριών, που προέρχονταν από τον ντόπιο πληθυσμό κλπ. Στους συνεργάτες της γερμανικής κατοχικής εξουσίας, από τη σκοπιά των Σοβιετικών ανταρτών, ανήκαν και οι ιερείς. Αυτή η εχθρική στάση τους εξηγείται από το

Βέρμαχτ Γιόζεφ Μπίκε έδειξε στις ανακρίσεις ότι, τον Ιανουάριο του 1942 στο Σούμι, οι αξιωματικοί προειδοποιούσαν τους στρατιώτες ότι στα γύρω δάση υπήρχαν πλήθη ανταρτών (σοβιετικών), τους οποίους έπρεπε να προσέχουν διότι ανατίναζαν τις γέφυρες και εκτροχίαζαν τα βαγόνια με Γερμανούς στρατιώτες και γερμανικά όπλα. Βλ. στο TSDAGO, 1/22/32, σ. 65.

⁹⁵⁹ Με αυτό τον τρόπο, δηλαδή υπό την αιγίδα του τοπικού γραφείου του ΚΚ και του τοπικού τμήματος του ΝΚΒΔ, ιδρύθηκε ομάδα ανταρτών στον νομό Ζαπορίζια, συνολικά 56 άτομα, η οποία, ωστόσο, δεν κατάφερε να συγκεντρωθεί στα δάση μετά την κατάληψη της περιοχής από γερμανικά στρατεύματα. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/194, σ. 22.

⁹⁶⁰ Ρ.Κ. Ρονομαρένκο, (1943), *Partizanskoe dvizhenie v Velikoj Otechestvennoj Vojne*, ό.π., σ. 17. Ο Ρονομαρένκο ήταν Γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Λευκορωσίας.

⁹⁶¹ Ο θεσμός του πολιτικού κομισάριου στον σοβιετικό στρατό αποκαταστάθηκε στις 7 Ιουλίου 1941. Ο Φ. φον Μποκ αναφέρει στα σημειώματά του πως αυτή η είδηση ανακοινώθηκε στο ραδιόφωνο. Βλ. στο F. von Bock, (2006) [1995], *Ja stojal u vorot Moskvj. Voennye dnevniki 1941-1945*, ό.π., σ. 86.

⁹⁶² Ημερολόγιο του Ν.Ν. Ποπούντρενκο (23.08.1941-19.01.1943), στο V. Lozitskij, O. Bazhan, S. Vlasenko, A. Kentij, L. Legasova (επιμ.) (2010), *Partizanskaya vojna na Ukraine*, ό.π., σ. 189.

⁹⁶³ Ημερολόγιο του Μ.Ι. Ναούμοφ (7.09.1943-16.01.1944), στο ως άνω, σ. 296.

γεγονός ότι οι αντάρτες ήταν φορείς της σοβιετικής ιδεολογίας, σύμφωνα με την οποία οι ιερείς νοούνταν ως αντίπαλοι και εχθροί της εργατικής τάξης και στα μάτια τους ταυτίζονταν με τους βοηθούς των Γερμανών κατακτητών. Ωστόσο, οι σχέσεις μεταξύ των μελών του σοβιετικού ανταρτικού κινήματος και των εκκλησιαστικών λειτουργιών κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία είναι από τα λιγότερο μελετημένα θέματα της ιστορίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ένα μέρος των ορθοδόξων ιερέων υποστήριζε τη σοβιετική εξουσία και βοηθούσε τους Σοβιετικούς αντάρτες. Η βοήθειά τους λάμβανε διάφορες μορφές. Εξαιτίας της προσέλευσης ανθρώπων στις εκκλησίες, το πιο βασικό αλλά συνάμα και το πιο επικίνδυνο που μπορούσαν να κάνουν οι ιερείς ήταν να μνημονεύουν τον Κόκκινο Στρατό από τον άμβωνα. Γνωρίζουμε ότι μερικοί ιερείς, κατά τη διάρκεια των λειτουργιών, εξυμνούσαν τους Σοβιετικούς αντάρτες και παρακινούσαν τον λαό σε αγώνα εναντίον των κατακτητών⁹⁶⁴. Ο Β. Μπέγμα, επικεφαλής της Ένωσης των ανταρτικών ομάδων, στην αναφορά του προτείνει να παρασημοφορηθεί ο Ι. Κιρσέφσκι, ιερέας από την πόλη Μπερέζουβ, διότι επί δύο έτη λάμβανε μέρος στον αγώνα των ανταρτών εναντίον των Γερμανών. Συγκεκριμένα, ο ιερέας γνωστοποιούσε στους πιστούς της ειδήσεις του σοβιετικού γραφείου ειδήσεων (ρωσ. Совинформбюро, Sovinformbiuro), έκανε σχετικές συζητήσεις, φούντωνε το μίσος του λαού προς τους κατακτητές, καθώς και τη λαϊκή οργή και εκδίκηση. Ο ιερέας Κιρσέφσκι έκανε επίσης λειτουργίες προς τιμή του νικηφόρου Κόκκινου Στρατού και της σοβιετικής κυβέρνησης⁹⁶⁵.

Ο ιερέας Β. Κοπίτσκο, που λειτουργούσε στην περιοχή του Πινσκ, τον Ιανουάριο του 1943 συνήψε επαφή με την ομάδα Σοβιετικών ανταρτών του Β. Μόλοτοφ, την οποία συνέχισε μέχρι την απελευθέρωση της περιοχής. Ο εν λόγω ιερέας παρείχε στους Σοβιετικούς αντάρτες πληροφορίες για τους Γερμανούς και Ουκρανούς εθνικιστές. Παράλληλα, παρότρυνε τους ανθρώπους να πολεμούν με τους Γερμανούς για τη ρωσική ορθόδοξη πίστη και την πατρίδα. Επίσης, παρακινούσε τους ανθρώπους να βοηθούν τους Σοβιετικούς αντάρτες. Όταν οι Γερμανοί εξαπέλυσαν κατασταλτική επιχείρηση, ο ιερέας προειδοποίησε τους ανθρώπους και ο ίδιος έφυγε με τους αντάρτες⁹⁶⁶.

⁹⁶⁴ TSDAGO, 62/1/1629, σ. 138.

⁹⁶⁵ TSDAGO, 70/1/10, σ. 58. Σημειωτέον πως και τα δύο παιδιά του ιερέα πολεμούσαν εναντίον των Γερμανών μαζί με τους Σοβιετικούς αντάρτες.

⁹⁶⁶ NARB (ρωσ. Национальный Архив Белоруссии, Natsionalnyj Archiv Belorussii, Εθνικό αρχείο της Δημοκρατίας της Λευκορωσίας, Μινσκ), 3500/5/650, σ. 120, στο Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov, (2009), ό.π., σσ. 292-293.

Ωστόσο, οι εκκλησιαστικοί λειτουργοί βοήθησαν τους Σοβιετικούς αντάρτες και με πιο έμπρακτο τρόπο. Μέσα στο Κίεβο διαδίδονταν φήμες ότι στο νοσοκομείο της Μονής της Σκέπης της Θεοτόκου οι μοναχές έκρυβαν πληγωμένους Σοβιετικούς στρατιώτες και εφοδίαζαν με γάζες και φάρμακα όχι μόνο τους Σοβιετικούς αντάρτες που δρούσαν κρυφά μέσα στην πόλη, αλλά και εκείνους που ζούσαν στα δάση γύρω από την πόλη. Επιπλέον, λεγόταν ότι με αυτά τα φάρμακα εφοδιάζονταν όχι μόνο οι Σοβιετικοί αντάρτες που βρίσκονταν στον νομό του Κιέβου αλλά και οι αντάρτες της Λευκορωσίας⁹⁶⁷. Επίσης, δεν λείπουν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες ορθόδοξοι ιερείς, μην αντέχοντας τα γερμανικά αντίποινα, κατέφυγαν στα δάση στους Σοβιετικούς αντάρτες, όπως συνέβη σε μερικά χωριά στη Λευκορωσία⁹⁶⁸. Από βιογραφικά ιερέων που διατηρούνται στον ναό της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στο Σούμι προκύπτει ότι, μετά την απελευθέρωση της περιοχής, μερικοί ιερείς κατατάχθηκαν στον Κόκκινο Στρατό ως σπλίτες. Μολαταύτα, οι σχέσεις των ιερέων με τους Σοβιετικούς αντάρτες δεν ήταν πάντα αγαθές. Οι συναντήσεις των ανταρτών με τους ιερείς των πρώτο καιρό της κατοχής κατέληγαν συχνά στην εξόντωση των τελευταίων. Για παράδειγμα, στις 2 Νοεμβρίου 1941, στο χωριό Αβντίγιβκα (ρωσ. Αβντέγιεβκα) του νομού Τσερνίχιβ, οι αντάρτες της ομάδας του Ν. Ποπούντρενκο εκτέλεσαν τον επιστάτη του χωριού και τον ιερέα⁹⁶⁹. Τον Φεβρουάριο του 1942 τα μέλη της ανταρτικής ομάδας του Ι. Κοπένκιν στα τέσσερα χωριά του νομού Ισμαήλ συνέλαβαν 17 άτομα, ανάμεσα στα οποία ήταν και ιερείς συμπαθούντες τη γερμανική εξουσία, και τους εκτέλεσαν⁹⁷⁰.

Ωστόσο κατά τη διάρκεια του αγώνα εναντίον των Γερμανών κατακτητών η σοβιετική εξουσία, γνωρίζοντας τη δύναμη της Εκκλησίας και υπολογίζοντας την έξαρση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του υπόδουλου λαού, αποφάσισε να θέσει τις υπηρεσίες της Εκκλησίας υπό τον δικό της έλεγχο. Η ανάλυση των επίσημων εγγράφων διαφόρων οργάνων της σοβιετικής εξουσίας μάς επιτρέπει να συμπεράνουμε ότι από τα τέλη του 1942 προς αρχές του 1943 οι σχέσεις ανάμεσα στην ίδια και στους ορθόδοξους ιερείς άλλαξαν, με την αρχικά έκδηλη εχθρικήτητα να μετατρέπεται σε σύμπραξη. Αυτή η αλλαγή είχε αντίκτυπο και στις σχέσεις μεταξύ των Σοβιετικών ανταρτών και των ιερέων. Για παράδειγμα, το 1943 ο Β. Μπέγμα χαρακτηρίζει τους ιερείς που υποστήριζαν το Πατριαρχείο της Μόσχας ως

⁹⁶⁷ D. Malakov, (2002), Oti dva roky...U Kievi pry nimtssyah, ό.π., σ. 139.

⁹⁶⁸ TGAMO, 1/2/54, σ. 1-6, στο Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov, (2009), ό.π., σ. 341.

⁹⁶⁹ Ημερολόγιο του Ν.Ν. Ποπούντρενκο (23.08.1941-19.01.1943), στο V. Lozitskij, O. Bazhan, S. Vlasenko, A. Kentij, L. Legasova (επιμ.) (2010), Partizanskaya vojna na Ukraine, ό.π., σ. 144.

⁹⁷⁰ TSDAGO, 130/1/231, σσ. 5-39.

«συνειδητοποιημένους και τίμιους»⁹⁷¹. Επίσης, στις 29 Ιανουαρίου 1943 ο Τ. Στροκάτς, επικεφαλής του Επιτελείου του σοβιετικού ανταρτικού κινήματος στην Ουκρανία, έδωσε διαταγή στο Σούισκι, που εργαζόταν στο Τμήμα της προπαγάνδας της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ουκρανίας, να εκδώσει προκήρυξη η οποία θα είχε τίτλο «Πρόσκληση του Μητροπολίτη Κιέβου και Γκάλιτς στους πιστούς της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας»⁹⁷². Επίσης, τον Ιανουάριο του 1943 ο εκπρόσωπος του Ουκρανικού Επιτελείου του Ανταρτικού Κινήματος λοχαγός Βλαντίμιροβ μπήκε στην εκκλησία, στο χωριό Μαρτσίχινα Μπούντα, κατά τη διάρκεια της Θείας Λειτουργίας. Ο ιερέας τού έδωσε τον λόγο και ο λοχαγός μίλησε στους παρόντες χωρικούς για τα επιτεύγματα του Κόκκινου Στρατού⁹⁷³.

Η στροφή της ηγεσίας της ΕΣΣΔ προς τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία τοποθετείται το 1942-1943⁹⁷⁴, είχε αντίκτυπο και στις σχέσεις των Σοβιετικών ανταρτών με τους ορθοδόξους κληρικούς. Από το 1942-1943 παρατηρείται η συνεργασία ανάμεσα στους Σοβιετικούς αντάρτες και στους ιερείς που ζούσαν στα κατεχόμενα εδάφη. Για παράδειγμα, ο Β. Μπέγμα, στην αναφορά του στον Τ. Στροκάτς τον Σεπτέμβριο του 1943, σημειώνει πως οι αντάρτες του έκαναν μεγάλη προπαγανδιστική δουλειά ανάμεσα στους ντόπιους κληρικούς. Τους περισσότερους καρπούς αυτή η καμπάνια τούς απέδωσε στην περιοχή Μοροτσνόβ του νομού Ρίβνε, όπου λειτουργούσε ο πρωθιερέας Ναβρότσκι⁹⁷⁵. Με τη συνδρομή του πρωθιερέα στην περιοχή Μοροτσνόβ πραγματοποιήθηκαν πολυπληθείς διαδηλώσεις στις οποίες ιερείς και αγρότες εκφώνησαν λόγους. Επίσης, διενεργήθηκαν θείες λειτουργίες υπέρ υγείας του Κόκκινου Στρατού και των Σοβιετικών ανταρτών. Σε μια παρόμοια διαδήλωση παρευρέθησαν οι επικεφαλής των σοβιετικών ανταρτικών ενώσεων Β. Μπέγμα και Α. Φέντοροφ, και η διαδήλωση μαγνητοσκοπήθηκε⁹⁷⁶. Σημειωτέον πως, στην ίδια αναφορά, ο Μπέγμα σημειώνει πως ο Ναβρότσκι αρνήθηκε να υπηρετήσει τον αρχιεπίσκοπο του Πινσκ Αλέξανδρο (Ινοζέμτσεφ), διότι δεν αναγνώριζε τον Πατριάρχη της Μόσχας⁹⁷⁷.

Επίσης, καθώς η ομάδα Σοβιετικών ανταρτών υπό την ηγεσία του Μ. Ναούμοφ μπήκε στη Δυτική Ουκρανία τον Αύγουστο του 1943, στο πολωνικό χωριό Στάρα Γούτα, 60 χλμ. βορειοανατολικά του Ρίβνε, οι Σοβιετικοί αντάρτες παρευρέθησαν στη Θεία Λειτουργία στην

⁹⁷¹ TSDAGO, 62/1/1629, σ. 138.

⁹⁷² TSDAGO, 62/1/1627, σ. 32.

⁹⁷³ TSDAGO, 62/1/22, σ. 32.

⁹⁷⁴ S.M. Miner, (2003), *Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, ό.π., σ. 92.

⁹⁷⁵ TSDAGO, 62/1/1629, σ. 138.

⁹⁷⁶ Ως άνω.

⁹⁷⁷ Ως άνω.

καθολική εκκλησία του χωριού και στο μετέπειτα κοινό τραπέζι. Ο ίδιος ο Ναούμοφ στα απομνημονεύματά του εξηγεί ότι από τη στιγμή που οι αντάρτες ήθελαν να δημιουργήσουν καλές σχέσεις με τον ντόπιο πληθυσμό έπρεπε να δείξουν σεβασμό και στη θρησκεία τους⁹⁷⁸. Παρόμοια ήταν και η αντίδραση μελών του σοβιετικού ανταρτικού κινήματος υπό την ηγεσία του Σ. Κοβπάκ, οι οποίοι, καθώς περνούσαν τον Ιούλιο του 1943 από το χωριό Σουράζ στην περιοχή της Τερνόπολης, αντίκρισαν μια χριστιανική τελετή με περιφορά του σταυρού, έπειτα σταμάτησαν, κατέβασαν τα καλύμματα των κεφαλιών και άφησαν την τελετή να συνεχίζει, δείχνοντας με αυτό τον τρόπο τον σεβασμό τους προς τη χριστιανική πίστη και κερδίζοντας την εύνοια του λαού⁹⁷⁹.

Μερικοί διοικητές των ομάδων Σοβιετικών ανταρτών, συναντώντας ορθοδόξους ιερείς, προσπαθούσαν να τους μεταπείσουν, προτρέποντάς τους σε συνεργασία. Τον Νοέμβριο του 1942 οι Σοβιετικοί αντάρτες από την ομάδα «Σέργιος», που δρούσε στην περιοχή του Ρίβνε, συνέλαβαν τον ορθόδοξο ιερέα Ιβάν Ραζανόφσκι. Οι Σοβιετικοί αντάρτες κατάφεραν να τον μεταπείσουν και στη συνέχεια ο εν λόγω ιερέας καλούσε από τον άμβωνα της εκκλησίας τους ανθρώπους να παρέχουν βοήθεια στους Σοβιετικούς αντάρτες και να πολεμούν τους Γερμανούς⁹⁸⁰. Ο διοικητής της ομάδας των Σοβιετικών ανταρτών Μέλικ αναφέρει ότι τον Οκτώβριο του 1943, στο χωριό Μπελοβέζ του νομού Ρίβνε, διανυκτέρευσε στο σπίτι του ντόπιου ιερέα. Σε λίγο στο σπίτι ήρθε και άλλος ιερέας από το διπλανό χωριό και ο Μέλικ τους έδωσε ένα ενημερωτικό φυλλάδιο της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με τίτλο «Αλήθεια για τη θρησκεία», το οποίο είχε συνταχθεί υπό την καθοδήγηση της σοβιετικής εξουσίας⁹⁸¹. Σύμφωνα με τον Μέλικ, οι δύο ιερείς άρχισαν να διαβάζουν το φυλλάδιο με ενδιαφέρον. Αργότερα, όταν οι αντάρτες εγκατέλειψαν το χωριό, ο Μέλικ πληροφορήθηκε ότι οι ιερείς μάζεψαν τους πιστούς στην εκκλησία και τους είπαν για τα τελευταία επιτεύγματα του Κόκκινου Στρατού στο μέτωπο⁹⁸².

⁹⁷⁸ M. Naumov, (1985), Zapadnij rejd, ό.π., σ. 36.

⁹⁷⁹ Ημερολόγιο του Σ.Β. Ρούντνεφ (07.05-25.07.1943), στο V. Lozitskij, O. Bazhan, S. Vlasenko, A. Kentij, L. Legasova (επιμ.) (2010), Partizanskaya vojna na Ukraine, ό.π., σ. 114.

⁹⁸⁰ TSDAGO, 70/1/1, σσ. 57-58, στο Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov, (2009), ό.π., σσ. 287-288.

⁹⁸¹ Το εν λόγω φυλλάδιο προπαγανδιστικής φύσης εκδόθηκε το 1942 μετά από προτροπή της σοβιετικής ηγεσίας ως απάντηση στους φόβους των Δυτικών συμμάχων περί των άθεων μπολσεβίκων. Ο επιμελητής του ήταν ο μητροπολίτης Ν. Γιαρουσέβιτς. Βλ. στο S.M. Miner, (2003), Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945, ό.π., σσ. 96-101.

⁹⁸² J.I. Melnik, (2006), 554 dnia partizanskoj vojny: dnevnik, dokumenty, ό.π., σ. 126.

Επίσης, οι Σοβιετικοί στρατιώτες ήταν σε θέση να αντικρούουν τις ενέργειες των Γερμανών που στρέφονταν εναντίον της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των κληρικών. Για παράδειγμα, το καλοκαίρι του 1943 ο Β. Μπέγμα προσπαθούσε να αποτρέψει τη δράση Γερμανών που μάζευαν καμπάνες από τις εκκλησίες για να τις μετατρέψουν σε όπλα⁹⁸³. Από την άλλη μεριά, οι ιερείς και ο ντόπιος πληθυσμός ήταν ευγνώμονες στους Σοβιετικούς αντάρτες για τη βοήθεια που τους πρόσφεραν – προστασία από τους Γερμανούς, ιατρική βοήθεια κλπ. – και τελούσαν λειτουργίες στις εκκλησίες όπου προσεύχονταν για τη νίκη τους επί των Γερμανών⁹⁸⁴.

Ενδεικτικό της αλλαγής του κλίματος αποτελεί και το γεγονός ότι σε ορισμένες ομάδες των Σοβιετικών ανταρτών γιορταζόταν, έστω και άτυπα, η γιορτή του Πάσχα. Στις 25 Απριλίου 1943, για παράδειγμα, ανήμερα του Πάσχα, ο Μέλνικ αναφέρει ότι ο Φέντοροφ πρόσφερε στους αντάρτες της ομάδας του βότκα και ψάρι⁹⁸⁵.

Εντούτοις, παρά την αλλαγή στην αντίληψη της σοβιετικής εξουσίας απέναντι στους ιερείς, υπήρχαν μερικά πράγματα τα οποία δεν μπορούσαν να γίνουν δεκτά από τους Σοβιετικούς αντάρτες και ειδικά από τους διοικητές τους. Για παράδειγμα, ο Μ. Ναούμοφ, διοικητής μιας ένωσης ανταρτών, περιγράφει ως γεγονός άξιο επίκρισης την επιθυμία τέλεσης θρησκευτικού γάμου από Πολωνό καθολικό ιερέα, την οποία εξέφρασαν ένας σοβιετικός πολιτικός κομισάριος και μια Πολωνή⁹⁸⁶. Σε αυτό το σημείο πρέπει να προσθέσουμε ότι η αρνητική στάση εναντίον των ιερέων από την πλευρά ορισμένων Σοβιετικών ανταρτών παρέμεινε και εκδηλωνόταν ακόμη και μετά την απελευθέρωση των περιοχών από τους Γερμανούς κατακτητές. Ωστόσο, αυτές οι περιπτώσεις μπορούν να χαρακτηριστούν ως μεμονωμένες, ενώ αποδοκιμάζονταν από τη σοβιετική εξουσία. Για παράδειγμα, τον Δεκέμβριο του 1943, μετά την απελευθέρωση του χωριού Γιαμπλουνόφκα στον νομό Τσερνίχιβ, στο σπίτι του ιερέα Σουλιατίσκι του χωριού Κοβτουνόφκα μπήκε ομάδα ανταρτών οι οποίοι του αφαίρεσαν τα υποδήματα, ενώ πήραν και κάποια πολύτιμα αντικείμενα. Μετά από τέσσερις μέρες οι ίδιοι αντάρτες ξαναμπήκαν στο σπίτι του ιερέα, δεν τον βρήκαν εκεί και

⁹⁸³ Αναφορά υπ' αρ. 5303, 07.07.1943, Μπέγμα, στο TSDAGO, 62/1/1635, σ. 55. Στη Γερμανία οι καμπάνες άρχισαν να αφαιρούνται από τις εκκλησίες ήδη τον Φεβρουάριο του 1942. Βλ. στο L.P. Lochner (επιμ.) (1948), *The Goebbels Diaries. 1942 – 1943*, ό.π., σ. 69.

⁹⁸⁴ Ημερολόγιο του Σ.Β. Ρούντνεφ (07.05-25.07.1943) για την 05.07.1943, στο V. Lozitskij, O. Bazhan, S. Vlasenko, A. Kentij, L. Legasova (επιμ.) (2010), *Partizanskaya vojna na Ukraine*, ό.π., σ. 93.

⁹⁸⁵ J.I. Melnik, (2006), *554 dnia partizanskoj vojny: dnevnik, dokumenty*, ό.π., σ. 73.

⁹⁸⁶ Ημερολόγιο του Μ.Ι. Ναούμοφ (7.09.1943-16.01.1944), στο V. Lozitskij, O. Bazhan, S. Vlasenko, A. Kentij, L. Legasova (επιμ.) (2010), *Partizanskaya vojna na Ukraine*, ό.π. σ. 328.

πήραν τη γυναίκα του και την αδερφή της, τα πτώματα των οποίων βρέθηκαν αργότερα στο δάσος⁹⁸⁷.

Επιπλέον, υπήρχαν λιγοστές ομάδες ανταρτών οι οποίοι λεηλατούσαν τα σπίτια των χωρικών προκειμένου να εφοδιαστούν με τρόφιμα και ζεστά ρούχα. Αυτοί οι «αντάρτες», μπαίνοντας σε χωριά με την απειλή της χρήσης όπλων, λήστευαν τους κατοίκους παίρνοντας και τα τελευταία υπάρχοντά τους. Επομένως, μπορούσαν να ληστεύουν και εκκλησίες. Ένα σχετικό περιστατικό συνέβη στις 2 Νοεμβρίου 1943, όταν αντάρτες από την ομάδα του Γιαρέμοφ λεηλάτησαν την εκκλησία στο λευκορωσικό Πολίσσια⁹⁸⁸. Ωστόσο αυτές οι πράξεις ήταν κατακριτέες και υποβάλλονταν ως αναφορά στον Τ. Στροκάτς προκειμένου οι ληστές να τιμωρηθούν. Επίσης υπάρχουν πληροφορίες περί της λεηλασίας εκκλησιών από Σοβιετικούς αντάρτες στη Δυτική Ουκρανία το 1944. Είναι γνωστό ότι το 1944, στον νομό της Τερνόπολης, οι Σοβιετικοί αντάρτες κατέστρεφαν ουκρανικά εθνικά σύμβολα –τις τρίαινες– και λεηλατούσαν εκκλησίες⁹⁸⁹. Ενόψει της αλλαγής αντίληψης προς την Ορθοδοξία και την Ορθόδοξη εκκλησία από την πλευρά της ηγεσίας της Σοβιετικής Ένωσης, μπορούμε να υποθέσουμε πως αυτά τα έκτροπα αποτελούσαν πλέον μεμονωμένες και κατακριτέες περιπτώσεις για τις οποίες ενημερωνόταν το Επιτελείο του ανταρτικού κινήματος.

3.4. Παραδοχή της ύπαρξης της χριστιανικής πίστης από τη σοβιετική εξουσία

Σταδιακά, κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η σοβιετική εξουσία άλλαξε την αντίληψή της προς την Ορθόδοξη Εκκλησία και τους ιεράρχες της⁹⁹⁰. Τα πρώτα σημάδια αυτής της αλλαγής φάνηκαν τον Ιανουάριο του 1942, όταν ο Β. Μόλοτοφ, ως αντιπρόεδρος της κυβέρνησης της ΕΣΣΔ, σε επίσημη ανακοίνωσή του για τα εγκλήματα των Ναζί στα κατεχόμενα σοβιετικά εδάφη ανέφερε, ανάμεσα σε άλλα, την καταστροφή του μοναστηριού

⁹⁸⁷ Ειδική αναφορά «Για τις παράνομες πράξεις και την αυθαιρεσία, που πράχθηκαν σε μερικούς δήμους του νομού Τσερνίχιβ από μερικούς πρώην αντάρτες», 04.12.1943, TSDAGO, 1/22/66, σσ. 62-63.

⁹⁸⁸ TSDAGO, 62/1/42, σ. 221· RGASPI (ρωσ. Российский Государственный Архив Социально-политической истории, Rossijskij Gosudarstvennuij Archiv Sotsialno-Politicheskoi istorii, Ρωσικό Κρατικό Αρχείο της Κοινωνικής και Πολιτικής Ιστορίας, Μόσχα), 69/1/585, σ. 19, στο Α. Gogun, Α. Kentij (2006), «...Sozdavat nevynosimye uslovija dlja vruga i ego posobnikov...». Krasnye partizany Ukrainy, 1941-1944: maloizuchennye stranitsy istorii. Dokumenty I materialy («...Να δημιουργήσουμε αβάσταχτες συνθήκες για τον εχθρό και τους συνεργούς του...» Κόκκινοι αντάρτες της Ουκρανίας, 1941-1944: οι λιγότερο μελετημένες σελίδες της ιστορίας. Έγγραφα και υλικό), Ukrainskij izdatelskij sojuz Κίεβο, σ. 156.

⁹⁸⁹ TSDAVOV, 3833/1/157, σ. 23.

⁹⁹⁰ P. Kenez, (2006) [1999], History of the Soviet Union from the Beginning to the End, ό.π., σ. 153.

της Νέας Ιερουσαλήμ στην πόλη Ίστρα της Ρωσίας, το οποίο είχε χτιστεί το 1654 από τους ξακουστούς αρχιτέκτονες Ραστρέλλι και Καζακόφ. Αναφέρθηκε ότι οι Γερμανοί στο εν λόγω μοναστήρι είχαν δημιουργήσει αποθήκη όπλων και το ανατίναξαν κατά την υποχώρησή τους⁹⁹¹. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειώσουμε ότι οι εκκλησίες, οι ιερείς και η θρησκεία γενικά αντιμετωπιζόνταν από τη σοβιετική εξουσία με απροκάλυπτα εχθρικό τρόπο. Συνεπώς, οι Σοβιετικοί ιθύνοντες αρχικά δεν πραγματοποιούσαν καμία αναφορά στα εκκλησιαστικά θέματα. Η μνεία, από τον Β. Μολότοφ, των καταστροφών που προξένησαν οι Γερμανοί στο μοναστήρι ισοδυναμούσε με τη σιωπηλή αποδοχή της σημασίας της θρησκείας και της Εκκλησίας.

Επιπλέον, σχεδόν αμέσως μετά τη γερμανική εισβολή στην ΕΣΣΔ, οι ΗΠΑ και η Αγγλία συνήσαν σχέσεις⁹⁹² με τη σοβιετική πλευρά και άρχισαν να της προσφέρουν στρατιωτική βοήθεια⁹⁹³. Επομένως, η ηγεσία της ΕΕΣΔ δεν μπορούσε πια να παραβλέπει τις ανησυχίες των Δυτικών συμμάχων της για την κατάσταση της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Όπως γνωρίζουμε, οι κοινωνίες των χωρών αυτών ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητες σε θρησκευτικά θέματα. Ο Χριστιανισμός, μαζί με άλλες πολιτικές ιδέες και πολιτιστικές αξίες, αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία θεμελιώθηκε ο Δυτικός ευρωπαϊκός πολιτισμός. Επομένως, η στρατιωτική συμμαχία της Αγγλίας και των ΗΠΑ με την «άθνη» Ρωσία έπρεπε να δικαιολογηθεί από την πολιτική ηγεσία των χωρών αυτών. Έτσι, από την αρχή του πολέμου, στον αγγλόφωνο Τύπο απαντώνται ειδήσεις όπως για το ότι η μητέρα του Στάλιν στο χωριό της άναβε κεριά για τον γιο της⁹⁹⁴. Ο σκοπός των ειδήσεων αυτών, όπως σωστά σημειώνει ο αρθρογράφος, ήταν να παρουσιάζουν τον Στάλιν ως υπέρμαχο της θρησκείας και όχι ως εχθρό της⁹⁹⁵. Από την πλευρά της, η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, παρά τους μακροχρόνιους διωγμούς που υπέστη από τη σοβιετική εξουσία, προσέφερε με την έναρξη του πολέμου σημαντική βοήθεια στον ρωσικό λαό στη μάχη εναντίον των κατακτητών, συγκεντρώνοντας πρωτίστως χρήματα για τον στρατό⁹⁹⁶.

⁹⁹¹ Molotov's note on German atrocities in occupied Soviet territory, 07.01.1942, στον σύνδεσμο: <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1942/1942-01-06b.html> (23.09.2022).

⁹⁹² Στις 12 Ιουλίου 1941 υπογράφηκε μεταξύ Βρετανίας και ΕΣΣΔ συμφωνία για κοινή δράση, που στρεφόταν εναντίον της Γερμανίας. Για τους λόγους της προσέγγισης του Τσώρτσιλ και του Στάλιν βλ. στο Ε. Χατζηβασιλείου, (2005), Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου, ό.π., σ. 71.

⁹⁹³ V.R. Kotelnikov, Lend-Lease - η ιστορία της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας στην ΕΣΣΔ, Ερωτήματα Ιστορίας, 1991, Ν. 9-10, σσ. 223-227, στον σύνδεσμο: <https://goaravetisyan.ru/el/lend-liz-istoriya-amerikanskoi-voennoi-pomoshchi-sssr-kotelnikov-v-r/> (27.09.2022)

⁹⁹⁴ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 14, έτος 1^ο, 06.12.1941, σ. 1.

⁹⁹⁵ Ως άνω.

⁹⁹⁶ Β. Φειδάς, (1988), Εκκλησιαστική ιστορία της Ρωσίας (988-1988), ό.π., σ. 346.

Η αλλαγή της επίσημης στάσης της πολιτικής ηγεσίας της Σοβιετικής Ένωσης ως προς τη θρησκεία και τον Χριστιανισμό είχε ως αποτέλεσμα την εκλογή του μητροπολίτη Σέργιου (Στραγκορόντσκι) ως Πατριάρχη της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας τον Σεπτέμβριο του 1943⁹⁹⁷. Επιπλέον, η αλλαγή αυτή φαίνεται και από το γεγονός ότι οι ορθόδοξοι ιερείς παρίσταντο ως μάρτυρες στις δίκες των δωσιλόγων και των συνεργατών των Γερμανών, οι οποίες έγιναν μετά από την απελευθέρωση των περιοχών από τον Κόκκινο Στρατό, και συνυπέγραφαν τις εκθέσεις για τις θηριωδίες των Ναζί⁹⁹⁸. Η χρήση ορθοδόξων ιερέων ως μαρτύρων προσέδιδε κύρος σε αυτές τις δίκες και ικανοποιούσε τα θρησκευτικά αισθήματα μιας σημαντικής μερίδας πολιτών. Συνάμα, αντανακλούσε τη θετική αλλαγή στη στάση της ηγεσίας της Σοβιετικής Ένωσης προς τη θρησκεία και τον Χριστιανισμό.

Επιπλέον, στις 3 Μαρτίου 1944, σε οδηγία του Λαϊκού Κομισαριάτου της Κρατικής Ασφάλειας που αφορούσε τη δίωξη των συνεργατών των γερμανικών αρχών στις Βαλτικές δημοκρατίες, και συγκεκριμένα στην πρώτη παράγραφο, αναφερόταν ότι οι συνεργάτες των Γερμανών, όπως το διοικητικό προσωπικό των στρατοπέδων συγκέντρωσης και των φυλακών, μέλη της τοπικής αστυνομίας, πράκτορες και δολιοφθορείς γερμανικών υπηρεσιών (π.χ. της Άμπβερ κλπ.), πρέπει να συλλαμβάνονται αμέσως. Στη δεύτερη παράγραφο αναφερόταν ότι οι ιερείς της Λουθηρανικής, Καθολικής και Ορθόδοξης Εκκλησίας, καθώς και μέλη σχετών και θρησκευτικών οργανώσεων πρέπει να συλλαμβάνονται μόνο εφόσον υπάρχουν επιβεβαιωμένες πληροφορίες ότι έχουν συνεργαστεί ενεργά με τις γερμανικές κατασκοπευτικές και αντικατασκοπευτικές υπηρεσίες. Οι συλλήψεις των θρησκευτικών αρχηγών, που έχουν μεγάλο κύρος ανάμεσα στους θρησκευόμενους, όπως οι επίσκοποι, επιφανείς ιερείς κλπ., πρέπει να γίνονται μόνο μετά από έγκριση του Κομισαριάτου της Κρατικής Ασφάλειας⁹⁹⁹.

Να προσθέσουμε πως η θέσπιση διαλόγου μεταξύ της σοβιετικής εξουσίας και του Πατριαρχείου στη Μόσχα δεν μπορούσε να διαφύγει την προσοχή των υψηλόβαθμων

⁹⁹⁷ Ως άνω, σ. 347· V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 13, σ. 91.

⁹⁹⁸ TSAMO (ρωσ. Центральный Архив Министерства Обороны, Tsentralnyj Archiv Ministerstva Oborony, Κεντρικό Αρχείο του Υπουργείου Άμυνας) της ΡΟ, 236/2675/143, σσ. 128–128 (reverse), στο *Organj gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. Vpered na Zapad (1 janvarja-30 ijunja 1944), ό.π., σ. 215.

⁹⁹⁹ Ως άνω, σ. 223.

αξιωματικών του Τρίτου Ράιχ. Αμέσως οι Γερμανοί άρχισαν να διαδίδουν ότι πρόκειται για ένα πανούργο τέχνασμα του Στάλιν¹⁰⁰⁰.

---

¹⁰⁰⁰ TSDAGO, 1/22/61, σσ. 17-18.

Συμπεράσματα του κεφαλαίου

Εξαιτίας του λειτουργήματός τους, οι ορθόδοξοι ιερείς μπήκαν από νωρίς στο στόχαστρο των γερμανικών ειδικών υπηρεσιών. Προκειμένου να καταπολεμήσουν τους Σοβιετικούς αντάρτες, οι γερμανικές ειδικές υπηρεσίες επιχείρησαν να οργανώσουν στην κατεχόμενη χώρα δίκτυο πληροφοριοδοτών αποτελούμενο από επιστάτες των χωριών, διαχειριστές πολυκατοικιών και ορθοδόξους ιερείς.

Παρά το γεγονός ότι στην κατεχόμενη Ουκρανία υπήρχαν ιερείς που υποστήριζαν εξαρχής τους Σοβιετικούς αντάρτες, αλλά και εκείνοι που συνέπραξαν με τις γερμανικές αρχές, η μελέτη της συνεργασίας του ορθοδόξου κλήρου με τους κατακτητές είναι εξαιρετικά δύσκολη, καθώς αρκετοί ιερείς, με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο, συνεργάστηκαν με γερμανικές αρχές. Ανεξάρτητα από τις προσωπικές πεποιθήσεις και τις πολιτικές προτιμήσεις τους, οι ορθόδοξοι ιερείς έπρεπε να μνημονεύουν τους Γερμανούς στρατιωτικούς, να υμνούν τον Χίτλερ και να καταφέρονται εναντίον των μπολσεβίκων. Αυτής της άποψης ήταν και ο Β. Μπέγμα, ο οποίος σε αναφορά προς τον Τ. Στροκάτς, τον Σεπτέμβριο του 1943, σημειώνει πως οι ιερείς που βρίσκονται στα κατεχόμενα εδάφη, θέλοντας ή μη, ακολουθούν φιλογερμανική πολιτική¹⁰⁰¹. Για παράδειγμα, όταν ο αρχιεπίσκοπος Αλέξιος (Γκρομάντσκι) έφτασε στις 28 Οκτωβρίου 1941 στο Ζιτόμιρ, στη Θεία Λειτουργία την οποία πραγματοποίησε αμέσως μετά, κάλεσε τους πιστούς να ελπίζουν σε μια καλύτερη και ελεύθερη ζωή, να προσεύχονται και να ευχαριστούν τον Θεό για την «απελευθέρωση» από τους μπολσεβίκους¹⁰⁰². Ο επίσκοπος της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Μιχαήλ (Χορόσι), με αφορμή τη συμπλήρωση ενός έτους από την εισβολή των Γερμανών, επισκέφτηκε προσωπικά τον Γενικό Κομισάριο της περιοχής προκειμένου να τον ευχαριστήσει για την απομάκρυνση των άθεων μπολσεβίκων και να διαβεβαιώσει τις αρχές για τη βοήθεια της Εκκλησίας στη δημιουργία της «χαρούμενης Ευρώπης»¹⁰⁰³.

Αρκετά διαφωτιστική για τη στάση των ορθοδόξων ιερέων είναι η συμπεριφορά τους μετά από την απελευθέρωση της περιοχής από τα σοβιετικά στρατεύματα. Εάν ένα μέρος των ιερέων έφυγε με τα υποχωρούντα γερμανικά στρατεύματα στη Δύση, άλλοι παρέμειναν στο σοβιετικό έδαφος. Βάσει των διαταγών των σοβιετικών αρχών, προδότες θεωρήθηκαν όχι

¹⁰⁰¹ ΤSDAGO, 62/1/1629, σ. 138.

¹⁰⁰² Β.Ι., «Vladyka v Zhytomyri» («Ο αρχιερέας στο Ζιτόμιρ»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 6, 30.10.1941, σ. 1.

¹⁰⁰³ Μιχάιλο, επίσκοπος του Γιελισαβετγράντ, «Ευγνωμοσύνη για την απελευθέρωση», εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 23, 30.08.1942, σ. 2.

όλοι, αλλά μόνο όσοι ιερείς συνεργάστηκαν με ενεργό τρόπο με τους κατακτητές. Από όσους έμειναν στο σοβιετικό έδαφος, λίγοι συνέχιζαν την αντισοβιετική προπαγάνδα, αποτρέποντας τους ανθρώπους να επιστρέφουν στα κολχόζ και ασκώντας κριτική στη σοβιετική εξουσία¹⁰⁰⁴.

Οι ιερείς που λειτουργούσαν στην κατεχόμενη χώρα έρχονταν αναπόφευκτα σε επαφή με τους Σοβιετικούς αντάρτες. Η στάση των τελευταίων προς τους κληρικούς αντικατόπτρισε τη στάση της ηγεσίας της ΕΕΣΔ προς τον ορθόδοξο κλήρο. Συνεπώς, η στάση των Σοβιετικών ανταρτών προς τον κλήρο μεταβλήθηκε από αποκάλυπτα εχθρική, στην αρχή, σε φιλική, στη συνέχεια. Η αλλαγή αυτή συμπίπτει με την αντίστοιχη αλλαγή στάση της ηγεσίας της Σοβιετικής Ένωσης προς τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, με αποκορύφωμα την εκλογή του Πατριάρχη τον Σεπτέμβριο του 1943.

---

¹⁰⁰⁴ TGAMO, 1/2/54, σσ. 1-6, στο Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov, (2009), ό.π., σσ. 342-343.

Κεφάλαιο 4. Δημιουργία δύο Ορθοδόξων Εκκλησιών στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής

Για την κατανόηση της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής είναι κρίσιμη η μελέτη της θρησκευτικής κατάστασης που διαμορφώθηκε στην Ουκρανία την περίοδο της γερμανικής κατοχής. Η ιδιαιτερότητά της, συγκριτικά με άλλα κατεχόμενα μέρη της Σοβιετικής Ένωσης, έγκειται στην ύπαρξη των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών: της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας και της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Να προσθέσουμε ότι το αυτόνομο καθεστώς λειτουργίας σημαίνει ότι μια Εκκλησία αποκτά ορισμένη μορφή διοικητική αυτοτέλεια, η οποία, όμως, είναι περιορισμένη συγκριτικά με το αυτοκέφαλο καθεστώς, το οποίο χαρακτηρίζεται από την πλήρη διοικητική αυτοτέλεια¹⁰⁰⁵.

4.1. Ίδρυση της Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ουκρανίας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής

Στο παρόν μέρος της εργασίας μελετάται η σύσταση της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία.

4.1.1. Εκκλησιαστική υποταγή της Βολυνίας στο Πατριαρχείο της Μόσχας το 1939

Μια ομάδα Ουκρανών, οι οποίοι την περίοδο 1918-1920 αγωνίστηκαν για την ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στο Κίεβο, αναμεσα τους ο γνωστός ιστορικός και φιλόλογος Ιβάν Ογκιένκο (I. Ohienko, 1882-1972, Γουίνιπεγκ) και ο αρχιμανδρίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι), μετά τη λήξη του Πολωνο-Σοβιετικού Πολέμου βρήκαν καταφύγιο στην Πολωνία. Το 1924 η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Πολωνία έλαβε το καθεστώς της Αυτοκεφαλίας, ονομάστηκε επισήμως Πολωνική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία και Προκαθήμενός της έγινε ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι). Στη δικαιοδοσία του

¹⁰⁰⁵ Α. Βαβούσκος, (2014), Οι θεσμοί του αυτοκέφαλου και του αυτόνομου καθεστώτος στην Ορθόδοξη Εκκλησία (Μελέτες-Πηγές), Μέθεξις, Θεσσαλονίκη, σσ. 16-19, στον σύνδεσμο: https://apostoliki-diakonia.gr/gr_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=dikaio&NF=1&main=texts&file=0_48.htm (25.09.2022).

υπάγονταν ο επίσκοπος του Πινσκ Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ) και τέσσερις επίσκοποι που δραστηριοποιούνταν στη Βολυνία: ο Αλέξιος (Γκρομάντσκι), ο Πολύκαρπος (Σικόρσκι), ο Αντώνιος (Μαρτσένκο) και ο Σίμον (Ιβάνοφσκι, 1888-1966)¹⁰⁰⁶.

Τα πράγματα στην Ανατολική Ευρώπη άλλαξαν άρδην το 1939, με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και την προσάρτηση της Δυτικής Βολυνίας στην ΕΣΣΔ, σύμφωνα με το μυστικό πρωτόκολλο του Συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ. Συνεπώς, ανέκυψε το ζήτημα της εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας της Δυτικής Βολυνίας. Παρά τους πρόσφατους εκκλησιαστικούς διωγμούς στην ΕΣΣΔ, από τη σοβιετική ηγεσία αποφασίστηκε να ενταχθεί η Δυτική Βολυνία στη δικαιοδοσία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ως εκ τούτου, στην περιοχή στάλθηκε αρχικά ως επίσκοπος ο Στέργιος (Βοσκρεσένσκι, 1897-1944) και, μετά τη μετάθεση του στη Βαλτική, ο αρχιεπίσκοπος Νικόλαος (Γιαρουσέβιτς, 1892-1961)¹⁰⁰⁷.

Όσοι επίσκοποι της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν συναινούσαν στην υπογραφή δήλωσης αφοσίωσης στον Τοποτηρητή του πατριαρχικού θρόνου της Μόσχας, τον μητροπολίτη Στέργιο (Στραγκορόντσκι), φυλακίστηκαν για κάποιο καιρό στη Μόσχα, όπως ο αρχιεπίσκοπος Αλέξιος (Γκρομάντσκι) και ο επίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι), ενώ ο επίσκοπος Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ) αναγκάστηκε να παραιτηθεί¹⁰⁰⁸. Συνολικά, από τους πέντε ορθόδοξους ιεράρχες που υπήρχαν στη Δυτική Βολυνία¹⁰⁰⁹, οι τέσσερις προσχώρησαν στη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία¹⁰¹⁰. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν ο αρχιεπίσκοπος Αλέξιος (Γκρομάντσκι) και οι επίσκοποι Σίμον (Ιβάνοφσκι) και Αντώνιος (Μαρτσένκο). Ο επίσκοπος Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ) αρνήθηκε να αναγνωρίσει τη δικαιοδοσία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Παρά τους ισχυρισμούς του Ι. Βλασόφσκι ότι ούτε ο επίσκοπος Πολύκαρπος

¹⁰⁰⁶ J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ.191.

¹⁰⁰⁷ D. Kalkandjewa, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σσ. 70-71. Η D. Kalkandjewa σημειώνει ότι η απόφαση της σοβιετικής ηγεσίας να ενταχθεί η εν λόγω περιοχή στη δικαιοδοσία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας («του Στεργίου») και όχι της Ζωντανής εκκλησίας δείχνει πως οι αρχές θεώρησαν τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία πιο κατάλληλη να χειριστεί τις εκκλησιαστικές υποθέσεις. Βλ. στον ίδιο, σ. 72. Ωστόσο, ο Ι. Κουρλιάντσκι αναφέρει ότι και ο Ν. Γιαρουσέβιτς και ο Σ. Βοσκρεσένσκι ήταν πράκτορες του ΝΚΒΔ, οι οποίοι στάλθηκαν στη Δυτική Ουκρανία προκειμένου να οργανώσουν δίκτυο από εκκλησιαστικούς λειτουργούς-πληροφοριοδότες του ΝΚΒΔ. Βλ. στο I.A. Kurlyndskij, (2011), *Stalin, vlast, religia*, ό.π., σσ. 540-543· S.M. Miner, (2003), *Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, ό.π., σ. 98.

¹⁰⁰⁸ D. Kalkandjewa, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 71.

¹⁰⁰⁹ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 196. Η Ντ. Καλακαντζιέβα αναφέρει ότι στη Δυτική Βολυνία υπήρχαν επτά Ορθόδοξοι ιεράρχες, συμπεριλαμβάνοντας τον επίσκοπο Μίνσκ και Λευκορωσίας Παντελεήμονα (Ροζνόφσκι, 1867-1950, Μόναχο) και τον αρχιεπίσκοπο Βίλνας Θεοδόσιο (κατά κόσμον Νικόλαος Θεοντόσιεβ, 1864-20.11.1943). Βλ. στο D. Kalkandjewa, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 71.

¹⁰¹⁰ P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 663· O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 456.

(Σικόρσκι) δεν υπέγραψε τη δήλωση αφοσίωσης στον μητροπολίτη Σέργιο (Στραγκορόντσκι)¹⁰¹¹, στην πραγματικότητα ο πρώτος έλαβε εντολή από τη Μόσχα να ονομάζεται επίσκοπος Βολοντίμιρ-Βολύνσκι¹⁰¹² και λειτουργούσε στο Λουτσκ δίπλα στον αρχιεπίσκοπο Νικόλαο (Γιαρουσέβιτς)¹⁰¹³.

Τον Οκτώβριο του 1940 ο μητροπολίτης Σέργιος (Στραγκορόντσκι) ανακοίνωσε για τη δημιουργία του Δυτικού Εξαρχάτου, στο οποίο υπάγονταν η Δυτική Ουκρανία και η Δυτική Λευκορωσία. Ο αρχιεπίσκοπος Νικόλαος (Γιαρουσέβιτς) έλαβε τον τίτλο του Αρχιεπισκόπου Βολυνίας και Λουτσκ, και του Εξάρχου Δυτικής Βολυνίας και Λευκορωσίας, με έδρα στο Λουτσκ¹⁰¹⁴. Επίσης, η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία προέβη σε χειροτονίες νέων επισκόπων στην περιοχή. Έτσι, τη θέση του παραιτούμενου επισκόπου Αλεξάνδρου (Ινοζέμτσεφ) ανέλαβε ο πρώην αρχιμανδρίτης της Λαύρας του Ποτσάιφ Βενιαμίν (Νοβίτσκι), ο οποίος χειροτονήθηκε επίσκοπος από τον αρχιεπίσκοπο Νικόλαο (Γιαρουσέβιτς) και τον επίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι)¹⁰¹⁵. Τον Μάρτιο του 1941, στη Μόσχα, ο αρχιμανδρίτης της Λαύρας του Ποτσάιφ Παντελεήμων (Ρούντικ) χειροτονήθηκε επίσκοπος του Λβιβ¹⁰¹⁶. Επίσης, στις 20 Αυγούστου 1940 ο αρχιμανδρίτης Δαμασκηνός (Μαλιούτα) χειροτονήθηκε επίσκοπος του Ζιτόμιρ της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁰¹⁷.

Επομένως, το 1940-1941 στη Λαύρα του Ποτσάιφ συγκροτήθηκε ομάδα επισκόπων οι οποίοι ήταν αφοσιωμένοι στον μητροπολίτη Στέργιο (Στραγκορόντσκι) της Μόσχας. Συνεπώς, η αρχή της θρησκευτικής διχόνοιας, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας τον Φεβρουάριο του 1942, χρονολογείται τυπικά το 1939. Τότε ο ορθόδοξος κλήρος της Δυτικής Βολυνίας, με την προσάρτηση της περιοχής στη Σοβιετική Ένωση, υπήχθη στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Μόσχας. Αντιθέτως, οι δύο εκκλησιαστικοί ιεράρχες – οι επίσκοποι Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ) και Πολύκαρπος

¹⁰¹¹ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 198. Ο Βλασόφσκι ισχυρίζεται ότι ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) του διηγήθηκε πως δεν είχε υπογράψει τη δήλωση αφοσίωσης, δεν πήγαινε στη Μόσχα και δεν αποκαλούνταν με τον τίτλο που είχε λάβει από τη Μόσχα. Βλ. στον ίδιο, σ. 199.

¹⁰¹² Ως άνω, σ. 197.

¹⁰¹³ Ως άνω, σ. 199.

¹⁰¹⁴ Ως άνω, σσ. 196-197.

¹⁰¹⁵ D. Kalkandjjeva, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 71· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 198.

¹⁰¹⁶ D. Kalkandjjeva, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 72· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 192· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 197.

¹⁰¹⁷ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 197· D. Kalkandjjeva, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 84.

(Σικόρσκι) – παρά το γεγονός ότι βρέθηκαν στο σοβιετικό έδαφος, δεν αναγνώρισαν τη δικαιοδοσία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και παρέμειναν πιστοί στον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι).

4.1.2 Ο εκκλησιαστικός διχασμός στη Βολυνία το 1941

Στις 22 Ιουνίου 1941 η Γερμανία επιτέθηκε εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης και στη Βολυνία εγκαθιδρύθηκε η γερμανική εξουσία. Στον εκκλησιαστικό τομέα επαναλήφθηκε η προηγούμενη κατάσταση της αβεβαιότητας: τυπικά η περιοχή ανήκε στο Πατριαρχείο της Μόσχας, αλλά πρακτικά βρισκόταν στη ζώνη της γερμανικής κατοχής. Η αλλαγή της πολιτικής εξουσίας στην περιοχή αναπόφευκτα θα είχε αντίκτυπο και στις εκκλησιαστικές υποθέσεις. Το 1941, με τη γερμανική εισβολή επαναλήφθηκε η κατάσταση του 1939: κάποιοι ορθόδοξοι ιεράρχες αποφάσιζαν να μη διακόψουν τις σχέσεις με τη Μόσχα, ενώ άλλοι, αντιθέτως, επιθυμούσαν να επανιδρύσουν την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία.

Από τις 22 Ιουνίου έως την 1η Αυγούστου 1941 σχεδόν όλη η Δυτική Ουκρανία, εκτός από τις ουκρανικές περιοχές οι οποίες από το 1939 ανήκαν στο Γενικό Κυβερνείο, βρισκόταν υπό την εξουσία του γερμανικού στρατού. Με την από 1η Αυγούστου 1941 απόφαση του Χίτλερ, οι ουκρανικές γαίες αναδιανεμήθηκαν, με αποτέλεσμα μερικές να προσαρτηθούν στο Γενικό Κυβερνείο, ενώ άλλες να υπαχθούν στο Κομισαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία». Σύμφωνα με την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», η Γαλικία προσαρτήθηκε στο Γενικό Κυβερνείο, ενώ η Βολυνία στο ΡΚΟΥ. Χαρακτηριστική της γερμανικής πολιτικής είναι η περίπτωση του νομού της Τερνόπολης: το μέρος του νομού που βρισκόταν στη Γαλικία προσαρτήθηκε στο Γενικό Κυβερνείο, ενώ η περιοχή γύρω από το Κρέμιανετς, μαζί με τη Λαύρα του Ποτσάιφ, που βρισκόταν στη Βολυνία, ενσωματώθηκε στο ΡΚΟΥ. Επομένως, τον Αύγουστο του 1941 στο ΡΚΟΥ υπήρχαν δύο σημαντικά θρησκευτικά κέντρα: η Λαύρα του Ποτσάιφ, όπου υπήρχαν ιερείς αφοσιωμένοι στη Μόσχα, και το μοναστήρι στο Λουτσκ, όπου συγκεντρώθηκαν οπαδοί της Αυτοκεφαλίας.

Το καλοκαίρι του 1941 οι ανώτατοι ορθόδοξοι ιεράρχες της Βολυνίας διαπίστωσαν πως είχαν αντίθετες γνώμες για τη μελλοντική πορεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ένα μέρος του ορθόδοξου κλήρου στη Βολυνία, ανάμεσά τους οι επίσκοποι Πολύκαρπος (Σικόρσκι) και Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ), ήταν της άποψης ότι ο αρχιεπίσκοπος Αλέξιος (Γκρομάντσκι), που ήταν αρχαιότερος ιεράρχης, θα ένωνε όλους τους ορθοδόξους ιερείς σε μια ενιαία Ουκρανική

Ορθόδοξη Εκκλησία, την οποία θα διοικούσε ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι), Προκαθήμενος της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁰¹⁸. Αντιθέτως, μια άλλη μερίδα του κλήρου δεν επιθυμούσε τη διακοπή των σχέσεων με το Πατριαρχείο της Μόσχας.

Ως εκ τούτου, ο αρχιεπίσκοπος Αλέξιος (Γκρομάντσκι) βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση και την 1η Αυγούστου 1941 έστειλε γράμμα στον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι), στενό συνεργάτη και εκκλησιαστικά προϊστάμενό του μέχρι το 1939, όπου τον ρωτούσε πώς θα έπρεπε «να διευθύνει το καράβι της Εκκλησίας»¹⁰¹⁹. Στις 3 Αυγούστου 1941 ο επίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι), ομοϊδεάτης του μητροπολίτη Διονυσίου (Βαλεντίνσκι), έστειλε στον αρχιεπίσκοπο Αλέξιο (Γκρομάντσκι) γράμμα, στο οποίο σημείωνε πως «ό,τι επιβλήθηκε με το ζόρι πρέπει να καταργηθεί»¹⁰²⁰, αναφερόμενος στην απόσχιση της Δυτικής Ουκρανίας από την Πολωνική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία και στη βίαια υποταγή της στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Μόσχας το 1939.

Παράλληλα, στις αρχές Αυγούστου του 1941 συγκλήθηκε η Σύνοδος της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας με θέμα την οργάνωση της εκκλησιαστικής ζωής στα εδάφη της σοβιετικής Ουκρανίας¹⁰²¹. Στη συνέχεια ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) στις 11 Αυγούστου 1941 έστειλε γράμμα προς όλους τους ιεράρχες της «Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας»¹⁰²². Με το εν λόγω γράμμα ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) ζητούσε την επαναφορά της επαρχίας της Βολυνίας στη δικαιοδοσία της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁰²³. Με το ίδιο γράμμα ο μητροπολίτης ανακοίνωνε την εγκαθίδρυση των τεσσάρων επαρχιών: της επαρχίας του Πολίσσια με τον αρχιεπίσκοπο Αλέξανδρο (Ινοζέμτσεφ), της επαρχίας του Κρέμιανετς με τον αρχιεπίσκοπο Αλέξιο (Γκρομάντσκι), της επαρχίας του Λουτσκ με τον επίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι) και της επαρχίας του Ζιτόμιρ. Ακόμη, στο εν λόγω γράμμα αναφερόταν στην απονομή του αρχιεπισκοπικού βαθμού στον Πολύκαρπο (Σικόρσκι)¹⁰²⁴. Συνεπώς, τον Αύγουστο του 1941 μια μερίδα των ορθοδόξων ιεραρχών, η οποία είχε υποστηρίξει και αγωνιστεί για την

¹⁰¹⁸ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 669.

¹⁰¹⁹ Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 683.

¹⁰²⁰ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 678· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 205.

¹⁰²¹ Εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Рiβне], 01.09.1941, σ. 4.

¹⁰²² Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σσ. 679-680.

¹⁰²³ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 205.

¹⁰²⁴ Ως άνω.

απόκτηση της Αυτοκεφαλίας για την Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία ήδη από τη δεκαετία του 1920, είδε στη γερμανική εισβολή του 1941 μια ευκαιρία προς αξιοποίηση.

Μια άλλη μερίδα ιεραρχών της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, με τη διακοπή των σχέσεων με το Πατριαρχείο της Μόσχας εξαιτίας της γερμανικής εισβολής, συγκάλεσε τον Αύγουστο του 1941 την Επισκοπική Σύνοδο, η οποία έλαβε χώρα στη Λαύρα του Ποτσάιφ¹⁰²⁵. Στη Σύνοδο, υπό την προεδρία του αρχιεπισκόπου Αλεξίου (Γκρομάντσκι), συμμετείχαν οι επίσκοποι Σίμον (Ιβάνοφσκι), Αντώνιος (Μαρτσένκο), Παντελεήμων (Ρούντικ) και Βενιαμίν (Νοβίτσκι) σε ρόλο γραμματέα¹⁰²⁶. Στις 18 Αυγούστου 1941 η Σύνοδος αποφάσισε ότι μέχρι τη σύγκληση της τοπικής Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία, η Ορθόδοξη Εκκλησία και οι ιεράρχες της θα βρίσκονταν σε κανονική εξάρτηση από τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία¹⁰²⁷ και η Εκκλησία θα αποκτούσε το καθεστώς της αυτονομίας. Σε αυτό το σημείο οι τέσσερις ιεράρχες βασίστηκαν στην απόφαση της Συνόδου της Μόσχας το 1917-1918, όταν η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ουκρανία έλαβε αυτόνομο καθεστώς, γεγονός το οποίο επιβεβαίωσε το 1922 και ο πατριάρχης Τύχων (Μπελλάβιν)¹⁰²⁸. Αποφασίστηκε ότι μόνο ο αρχιεπίσκοπος Αλέξιος (Γκρομάντσκι) θα ανέφερε στις λειτουργίες το όνομα του μητροπολίτη Σέργιου (Στραγκορόντσκι), ενώ όλοι οι υπόλοιποι επίσκοποι θα ανέφεραν μόνο τον Αλέξιο (Γκρομάντσκι)¹⁰²⁹. Επίσης, η Σύνοδος αποφάσισε να απονεμίσει στον αρχαιότερο ιεράρχη της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία, βάσει της παραγράφου 34 του Κανονικού Δικαίου, το αξίωμα του Μητροπολίτη¹⁰³⁰. Η Σύνοδος κατήργησε την Εξαρχία της Δυτικής Ουκρανίας και

¹⁰²⁵ Για την ιστορία της Λαύρας του Ποτσάιφ, η οποία βρίσκεται μόλις 22 χλμ. από το Κρέμιανets, βλ. στο Μ. Vanysevych, «Istorychne mynule rochayivskoyi Lavry» («Το ιστορικό παρελθόν της Λαύρας του Ποτσάιφ»), εφημερίδα *Ukrayinskyj golos* [Λουτσκ], φ. 21 (36), έτος 2^ο, 21.05.1942, σ. 3.

¹⁰²⁶ Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 679· Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποσημειώματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κιέβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κιέβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, ΔΑΚΟ, Ρ-2412/2/199, σσ. 33-65, στο Τ. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitovoyi Vijny*, ό.π., σ. 410· V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ.16, σ. 101· Εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε], 01.09.1941, σ. 4· F. Heyer, (1953), *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine*, ό.π., σ. 175.

¹⁰²⁷ Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σσ. 678-679· Ι. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 204· Μ. V. Shkarovskij, (2007), *Krest I swastika. Natsistskaya Germaniya I Pravoslavnaya Tserkov*, ό.π., σ. 423.

¹⁰²⁸ Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 678· D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke*, ό.π., σ. 212. Ωστόσο μερικοί μελετητές δεν βρίσκουν αυτή την πράξη κανονική εξαιτίας τη απόφασης του Πατριάρχη Τύχων (Μπελλάβιν) να διαλύσει την Αυτόνομη Εκκλησία το 1924. Βλ. στο D. Kalkandjieva, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 115.

¹⁰²⁹ D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke*, ό.π., σ. 213.

¹⁰³⁰ Ο Ι. Βλασόφσκι σημείωνε πως ο Αλέξιος (Γκρομάντσκι) εξελέγη τοπικός Μητροπολίτης, δηλαδή η εξουσία

ονόμασε τον μητροπολίτη Νικόλαο (Γιαρουσέβιτς) Έξαρχο της Ουκρανίας, με το σκεπτικό ότι απώλεσε τις εξουσίες του διότι, τη δύσκολη στιγμή, άφησε το Έξαρχάτο του¹⁰³¹.

Όπως αναφέραμε ήδη, εξαιτίας του ανανεωτικού κινήματος στους κόλπους της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, αφενός, και της δράσης των σοβιετικών ειδικών υπηρεσιών, αφετέρου, τις δεκαετίες 1920 και 1930 στην ΕΣΣΔ υπήρχαν διάφορες Εκκλησίες, όπως η Ουκρανική Συνοδική Εκκλησία υπό την ηγεσία του μητροπολίτη Πίμεν (Πέγκοβ, 1875-1942), η «Ζωντανή Εκκλησία» κλπ. Πάρα το γεγονός ότι τα περισσότερα εκκλησιαστικά ιδρύματα αυτών των Εκκλησιών έκλεισαν μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1930, με την εισβολή των Γερμανών το 1941 στο σοβιετικό έδαφος οι ιεράρχες στη Λαύρα του Ποτσαίφ άρχισαν να δέχονται αιτήματα πρώην ιερέων των συγκεκριμένων Εκκλησιών για την ένταξή τους στους κόλπους της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁰³². Ως εκ τούτου, η τοπική Σύνοδος των ιεραρχών στις 21 Αυγούστου 1941 αποφάσισε να δεχτεί τους ιερείς της Ουκρανικής Συνοδικής Εκκλησίας μέσω του μυστηρίου της Μετάνοιας. Τους ιερείς της «Ζωντανής Εκκλησίας» θα τους δεχόταν έπειτα από δήλωση μετάνοιας και προσευχή, την οποία θα εκφωνούσαν δυνατά. Και οι δύο κατηγορίες ιερέων θα μπορούσαν να αναλάβουν ενορίες εφόσον προέβαιναν σε αφήγηση του βίου τους, από όταν σταμάτησαν να λειτουργούν. Ως προς τους αυτοχειροτονούμενους ιερείς της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας του Β. Λιπκίβσκι, οι ιεράρχες της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας κράτησαν πιο σκληρή στάση και σημείωσαν ότι, σε περίπτωση όπου εκείνοι θελήσουν να ενταχθούν στην Εκκλησία τους, να μη γίνονται δεκτοί για κανένα λόγο¹⁰³³.

Τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στον εκκλησιαστικό τομέα τον Αύγουστο του 1941 είχαν καθοριστική σημασία για τη μετέπειτα εξέλιξη του θρησκευτικού ζητήματος στην κατεχόμενη Ουκρανία. Εάν στην παράταξη του μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι), στη Λαύρα του Ποτσαίφ, υπήρχε αμηχανία και αβεβαιότητα σχετικά με τη μελλοντική πορεία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) και ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) είχαν, αντιθέτως, σαφείς στόχους. Όταν ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) υπενθύμιζε στον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι) τη βίαιη

του ίσχυε μόνο εντός του νομού. Βλ. στο I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σσ. 204, 213.

¹⁰³¹ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 679· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 204.

¹⁰³² Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σσ. 679-680.

¹⁰³³ Ως άνω.

υπαγωγή της Βολυνίας στο Πατριαρχείο της Μόσχας το 1939, ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) είχε στείλει ήδη στις 11 Αυγούστου 1941 γράμμα στους ιεράρχες της «Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας». Με αυτό τον τρόπο ο Μητροπολίτης αναφέρθηκε εμμέσως στη δημιουργία της ενιαίας Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία θα περιλάμβανε στην επιρροή της, εκτός από την Πολωνία, και την Ουκρανία. Επίσης, αυτό σήμαινε, ενδεχομένως, ότι ο ίδιος θα ήταν ο Προκαθήμενός της. Φαίνεται πως αυτή η απροκάλυπτη στάση των οπαδών της δημιουργίας της ενιαίας Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας προκάλεσε ένταση στη μερίδα των ιεραρχών που βρίσκονταν στη Λαύρα του Ποτσάιφ. Συνεπώς, εκείνοι συγκάλεσαν την Επισκοπική Σύνοδο και στις 18 Αυγούστου 1941 αποφάσισαν να διατηρήσουν την κανονική εξάρτηση από το Πατριαρχείο της Μόσχας. Ως εκ τούτου δεν ευσταθεί το επιχείρημα των αυτοκεφαλιστών ότι οι οπαδοί της Αυτόνομης Εκκλησίας ευθύνονται για την εκκλησιαστική διχόνοια, η οποία εμφανίστηκε στην Ουκρανία την περίοδο της γερμανικής κατοχής, καθώς προσέφυγαν μονομερώς στην κήρυξη του καθεστώτος της Αυτοκεφαλίας. Όπως προκύπτει, οι ίδιοι οι αυτοκεφαλιστές «ώθησαν» τους επιφυλακτικούς και μετριοπαθείς ιεράρχες της Λαύρας του Ποτσάιφ, μέσα στην κατάσταση της σύγχυσης και αβεβαιότητας που είχε επιφέρει η γερμανική εισβολή, αφενός, και η διακοπή σχέσεων με το Πατριαρχείο της Μόσχας, αφετέρου, στην κήρυξη της αυτονομίας της Εκκλησίας, προκειμένου να διατηρήσουν το υφιστάμενο καθεστώς, αναβάλλοντας την τελική επίλυση έως τη σύγκληση της Επισκοπικής Συνόδου.

Να προσθέσουμε ότι το Υπουργείο του Ρόζενμπεργκ έδωσε εντολή στον Στεπάν Σκρίπνικ¹⁰³⁴, ανιψιό του Σ. Πετλιούρα, να ιδρύσει στη Βολύνια το Ουκρανικό Συμβούλιο Εμπιστοσύνης¹⁰³⁵. Στην πρώτη συνεδρίαση, που πραγματοποιήθηκε στις 31 Αυγούστου 1941 στο Ρίβνε, όπου έλαβαν μέρος, εκτός από τον Σκρίπνικ, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι), ο πρωθιερέας Νικάνωρ Αμπράμοβιτς, ο Μ. Μπαγκριανόφσκι, ο συγγραφέας Ούλας Σαμτσούκ (1905-1987, Τορόντο), ο Ρ. Βολόσιν¹⁰³⁶ κ.ά., – συνολικά 22 άτομα – λήφθηκε απόφαση περί ίδρυσης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας βάσει του νόμου

¹⁰³⁴ Νωρίτερα, στις 26 Ιουλίου 1941, ο Σ. Σκρίπνικ ορίστηκε εκπρόσωπος του Υπουργείου Κατεχόμενων Ανατολικών Εδαφών στην Ομάδα Στρατιών «Νότος». Βλ. στο V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkon na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 16, σ. 100.

¹⁰³⁵ Εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε], 01.09.1941, σ. 4.

¹⁰³⁶ Ο Ρ. Βολόσιν ήταν ένας από τους οργανωτές του ΟΥΠΑ (ουκρ. Українська Повстанська Армія, Ukrayinska Povstanska Armija) του Ουκρανικού Ανταρτικού Στράτου, δηλαδή της παραστρατιωτικής οργάνωσης της ΟΟΥΝ. Οι πρώτες ομάδες της ΟΥΠΑ συγκροτήθηκαν τον Μάρτιο του 1943. Βλ. στο P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 681· T. Snyder, (2003), *The reconstruction of nations*, ό.π., σ. 167.

της 1ης Ιανουαρίου 1919¹⁰³⁷. Επομένως, στα τέλη του Αυγούστου 1941 στη Βολυνία συγκροτήθηκαν δύο αντίπαλες θρησκευτικές παρατάξεις.

4.2. Ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας την περίοδο της γερμανικής κατοχής

Αναλύοντας τον κατοχικό Τύπο διαπιστώνουμε ότι ήδη τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία ήταν εμφανής η επιθυμία του κόσμου για τη δημιουργία της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, με την ουκρανική ως γλώσσα λειτουργίας. Το κίνημα για τη δημιουργία της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας εμφανίστηκε σε πολλές πόλεις της Ουκρανίας αμέσως μετά τον ερχομό των γερμανικών στρατευμάτων. Στο παρόν μέρος της εργασίας θα επιχειρήσουμε να προσδιορίσουμε τις δυνάμεις οι οποίες συνέβαλαν με τη δραστηριότητά τους στη δημιουργία της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία την περίοδο της γερμανικής κατοχής.

4.2.1. Τα μέλη της ΟΟΥΝ ως φορείς της ουκρανικής εθνικιστικής ιδεολογίας και η συμβολή τους στην ίδρυση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Ουκρανία

Οι φορείς της εθνικής ουκρανικής ιδεολογίας και της συναφούς ιδέας δημιουργίας της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας ήταν οι λεγόμενες ομάδες ακτιβιστών της ΟΟΥΝ. Όπως αναφέραμε ήδη, οι ομάδες ακτιβιστών της ΟΟΥΝ ακολουθούσαν τα γερμανικά στρατεύματα στην προέλασή τους στα ουκρανικά εδάφη. Κατευθυνόμενοι προς διάφορες ουκρανικές πόλεις, οι ακτιβιστές της ΟΟΥΝ προσπαθούσαν να καταλαμβάνουν καίριες θέσεις στα όργανα της τοπικής διοίκησης. Επίσης, έπαιξαν ενεργό ρόλο στην οργάνωση του ουκρανικού Τύπου στην κατεχόμενη Ουκρανία, μέσω του οποίου προπαγάνδιζαν τις ιδέες τους.

Οι ακτιβιστές προσπαθούσαν με κάθε τρόπο να προωθήσουν την ιδέα της ύπαρξης του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους¹⁰³⁸. Στις ουκρανικές εφημερίδες, στην έκδοση των οποίων

¹⁰³⁷ Εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε], 07.09.1941, σ. 2.

¹⁰³⁸ Τον Νοέμβριο του 1941, σε οδηγία προς τον Έ. Κοχ, ο Ρόζενμπεργκ σημείωνε ότι τα μέλη της οργάνωσης, που είχε χρησιμοποιηθεί από την Άμπμπερ, εννοώντας την ΟΟΥΝ, μετά την αποτυχία κήρυξης της ανεξαρτησίας στη Δυτική Ουκρανία κατευθύνθηκαν προς τα ανατολικά, συνεχίζοντας τη δράση τους. Βλ. στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 353.

οι ακτιβιστές της ΟΟΥΝ λάμβαναν αρχικά ενεργό ρόλο, τοποθετούσαν παραδοσιακά ουκρανικά σύμβολα, που σχετίζονται με την ύπαρξη ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους κατά το παρελθόν. Για παράδειγμα, από το πρώτο έως το τελευταίο φύλλο του Δεκεμβρίου του 1941 στη λεζάντα του πρωτοσέλιδου της τοπικής εφημερίδας στο Ντνιπροπετρόφσκ (Dnipropetrovska gazeta) τυπωνόταν η τρίαίνα, που συμβολίζει το ανεξάρτητο ουκρανικό κράτος¹⁰³⁹. Στα πρώτα 37 φύλλα της τοπικής εφημερίδας «Βίννιτσκο βίστι» (Vinnytski visti) που εκδιδόταν στη Βίννιτσα (Γενικό Κομισαριάτο «Ζιτόμιρ»), κατά την περίοδο από 31 Αυγούστου 1941 έως 10 Μαΐου 1942, στο πρωτοσέλιδο συνυπήρχαν η ναζιστική σβάστικα και η ουκρανική τρίαίνα. Επίσης, πέρα από την ενασχόληση με τις διοικητικές υποθέσεις, τα μέλη των Ουκρανών ακτιβιστών της ΟΟΥΝ έδιναν μεγάλη σημασία στην ανατροφή της νεολαίας στο εθνικιστικό πνεύμα. Ήδη τον Νοέμβριο του 1941 στο Ζιτόμιρ λειτουργούσε ουκρανική εκπαιδευτική ένωση αφιερωμένη στον Σ. Πετλιούρα, καθώς και η νεολαιίστικη αθλητική ένωση «Σιτς»¹⁰⁴⁰. Στις δύο αυτές οργανώσεις, οι ονομασίες των οποίων παραπέμπουν στο ένδοξο ουκρανικό παρελθόν, οι νέοι μπορούσαν να μάθουν την ουκρανική ιστορία, μουσική και χορό, αλλά και να ασχοληθούν με λοιπές δραστηριότητες¹⁰⁴¹.

Μετά από την κατάληψη θέσεων στις τοπικές διοικήσεις, τα μέλη της ΟΟΥΝ ασχολήθηκαν με το άνοιγμα των ορθοδόξων εκκλησιών με την ουκρανική ως γλώσσα λειτουργίας. Από όλες τις ομάδες ακτιβιστών της ΟΟΥΝ που προπαγάνδιζαν την ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας το φθινόπωρο του 1941 στην Ουκρανία, οι ομάδες που δρούσαν στο Ντνιπροπετρόφσκ¹⁰⁴², στο Ζιτόμιρ¹⁰⁴³ και στην Πολτάβα συγκαταλέγονται στις πιο δραστήριες. Τα μέλη της ομάδας ακτιβιστών της ΟΟΥΝ στο Ντνιπροπετρόφσκ ασχολούνταν ενεργά με την προπαγάνδιση της ιδέας της Αυτοκεφαλίας της Ουκρανικής Εκκλησίας. Για αυτό τον λόγο δημοσίευαν στην τοπική εφημερίδα άρθρα αφιερωμένα στην ιστορία της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας¹⁰⁴⁴. Στις στήλες της τοπικής εφημερίδας, οι

¹⁰³⁹ Από τα 96 ψηφιοποιημένα φύλλα της εφημερίδας *Vidrodzhennya*, που εκδιδόταν στο Μίγκκοροντ από τις 14.12.1941 έως τις 26.08.1942, η τρίαίνα εμφανίζεται για πρώτη φορά στο 12ο φύλλο, στις 21.01.1942 (φ. 7) και συνεχίζει να φέρεται στο πρωτοσέλιδο έως τις 09.06.1942 (φ. 46). Έπειτα από μικρή περίοδο απουσίας, επανεμφανίζεται στο φύλλο φ. 58 στις 03.07.1942 και συνεχίζεται έως το τελευταίο (φ. 96) στις 26.08.1942.

¹⁰⁴⁰ W. Hryshko, (1955), *Moloda Ukrayina porevoljutsijnoho sorokalittya pid sovietamy* (Νέα Ουκρανία κατά των σαράντα ετών από την Επανάσταση υπό τους μπολσεβίκους), χ.τ., σσ. 136-137.

¹⁰⁴¹ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 16, 23.11.1941, σ. 3.

¹⁰⁴² Για τη δραστηριότητα της εν λόγω ομάδας τον Νοέμβριο του 1941 βλ. την έκθεση του προϊσταμένου της αστυνομίας ασφαλείας και της Ες Ντε (IV A I), στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrayina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv* (1944-1945), ό.π., τ. 2, σσ. 52-54.

¹⁰⁴³ Ως άνω, σσ. 72-73.

¹⁰⁴⁴ Vasyl Syl'a, «Z istoriyi Ukrayinskoyi Autokefalnoyi Tserkvy» («Από την ιστορία της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας»), *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 25, έτος 1^ο, 07.11.1941, σ. 2.

συντάκτες της οποίας ήταν μέλη της ΟΟΥΝ, αναφερόταν ρητά ότι η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία, η οποία στην πραγματικότητα συγκροτούνταν εκείνη την εποχή, απέκτησε καθεδρικό ναό στο Ντινπροπετρόφσκ, ο αγιασμός του οποίου πραγματοποιήθηκε από τους τρεις ιερείς στις 26 Οκτωβρίου 1941¹⁰⁴⁵. Επίσης, τον Οκτώβριο του 1941 αναμενόταν προσεχώς το άνοιγμα των διοικητικών δομών της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στο Ντινπροπετρόφσκ¹⁰⁴⁶.

Στη Πολτάβα, τις πρώτες μέρες της γερμανικής κατοχής, συγκροτήθηκε ουκρανική διοίκηση με επικεφαλής τον Φ. Μπορκίβσκι, μέλος της ΟΟΥΝ (μ). Ανάμεσα στα πρώτα μέτρα της ουκρανικής διοίκησης συγκαταλεγόταν η συσπείρωση των αυτοκεφαλιστών ιερέων που ζούσαν στην Πολτάβα – συγκεκριμένα, του Α. Ποτουλνίτσκι, που ήταν ιερέας της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας του Β. Λιγκίβσκι, και του Ντεμίντ Μπουρκό (1894-1988, Στουτγκάρδη)¹⁰⁴⁷. Τον Αύγουστο του 1941 στο Ζιτόμιρ οι ορθόδοξοι ιερείς ήταν υποχρεωμένοι να τελούν τις εκκλησιαστικές λειτουργίες σε παλαιοσλαβική εκκλησιαστική γλώσσα με ουκρανική προφορά, ενώ τα κηρύγματα από τον άμβωνα έπρεπε να τα πραγματοποιούν στην ουκρανική γλώσσα¹⁰⁴⁸. Εξίσου αξιόλογη δράση ανέπτυξαν οι ακτιβιστές της ΟΟΥΝ και σε άλλες ουκρανικές πόλεις. Για παράδειγμα, ήδη τον Νοέμβριο του 1941 στις σελίδες της τοπικής εφημερίδας στην Μπίλα Τσέρκβα αναφέρθηκε ότι, χάρη στις ενέργειες των υπαλλήλων του Τμήματος εκπαίδευσης του Δημαρχείου της πόλης, δημιουργήθηκε χορωδία και τα μέλη της έθεσαν ως στόχο την εξυπηρέτηση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Μπίλα Τσέρκβα¹⁰⁴⁹.

Γενικά, το φθινόπωρο του 1941 στον κατοχικό Τύπο εμφανίστηκε πληθώρα άρθρων που αφορούσαν τη συγκρότηση της Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας με γλώσσα λειτουργίας την ουκρανική. Ήδη τον Οκτώβριο του 1941 στην εφημερίδα του Ζιτόμιρ εμφανίστηκε άρθρο του Έβινς (Evins), που πραγματευόταν την ιστορία και τη λειτουργία της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Πολωνία¹⁰⁵⁰. Συγκεκριμένα, στο άρθρο αναφερόταν ότι στο Γενικό Κυβερνείο λειτουργούσε η Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία. Τονίζόταν ότι, εάν κατά

¹⁰⁴⁵ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 16, έτος 1^ο, 28.10.1941, σ. 2.

¹⁰⁴⁶ Rachkovskyy, «Pro vidkryttya tserkon» («Για το άνοιγμα των εκκλησιών»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 12, έτος 1^ο, 21.10.1941, σ. 2.

¹⁰⁴⁷ Η. Vgyn, (1973), *Pid znakom Chervonoho Xresta v Poltavi 1941-1942. Spogad-zvit dlya istoriyi*, ό.π., σσ. 11-12.

¹⁰⁴⁸ Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 10, 22.11.1941, σ. 1.

¹⁰⁴⁹ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 10, έτος 1^ο, 20.11.1941, σ. 2.

¹⁰⁵⁰ Evins, «Shidna Tserkva u Nimechchyni» («Η Ανατολική Εκκλησία στη Γερμανία»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 2, 16.10.1941, σ. 3.

τη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι Πολωνοί μεταχειρίζονταν πολύ σκληρά τους Ουκρανούς, η κατάσταση άλλαξε ριζικά με την εισβολή των Γερμανών, οι οποίοι επέστρεψαν στην Αυτοκέφαλη Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία όλα τα δικαιώματά της και προσπάθησαν να επανορθώσουν τη ζημιά που είχαν προηγουμένως προξενήσει οι Πολωνοί. Επίσης, σημειωνόταν ο ξεχωριστός ρόλος του αρχιεπισκόπου του Χολμ Ιλαρίωνα (Ογκιένκο) στην ανοικοδόμηση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, καθώς και το γεγονός ότι ο καθεδρικός ναός του Χολμ επεστράφη στους Ορθοδόξους¹⁰⁵¹. Στην πρώτη εφημερίδα που κυκλοφόρησε στο κατεχόμενο Κίεβο δημοσιεύτηκε άρθρο για την αναδιοργάνωση της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Χόλμστσινα, το 1939, όπου μνημονευόταν η δραστηριότητα του Ογκιένκο και τονιζόταν το γεγονός ότι ο τελευταίος, ως Αρχιεπίσκοπος της περιοχής, εισήγαγε την ουκρανική γλώσσα στις εκκλησιαστικές λειτουργίες¹⁰⁵². Τον Νοέμβριο του 1941 στην εφημερίδα του Κιροβογράντ δημοσιεύτηκε άρθρο αγνώστου συντάκτη που αιτούνταν τη χρήση της ουκρανικής γλώσσας στις λειτουργίες¹⁰⁵³. Τον ίδιο μήνα στην εφημερίδα της Μαριούπολης αναδημοσιεύτηκε άρθρο του γνωστού Ουκρανού πολιτικού Στεπάνου Μπαράν (S. Baran, 1879-1953), που είχε πρωτοδημοσιευθεί στην εφημερίδα «Κράκιβσκι βίστι» (Kraківski visti, που εκδιδόταν στην Κρακοβία). Στο άρθρο του ο πολιτικός καλούσε τον λαό σε διακοπή των εκκλησιαστικών σχέσεων με τη Μόσχα και σε άμεση σύσταση της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁰⁵⁴. Σε απάντηση, στο επόμενο φύλλο, ο πρωθιερέας Κυπριανός Ορζίτσκι (Orzhytsky) από τη Μαριούπολη πρότεινε να συγκληθεί η Γενική Σύνοδος της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία η οποία θα δρομολογούσε τη σύσταση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁰⁵⁵. Επίσης, Ουκρανοί εθνικιστές είχαν συχνές επαφές με τον Στεπάν Σκρίπνικ, μετέπειτα επίσκοπο Μστισλάβ της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, ο οποίος, σύμφωνα με σοβιετικές πληροφορίες, βρισκόταν στο Κίεβο από το 1941¹⁰⁵⁶.

Επομένως, οι ακτιβιστές της ΟΟΥΝ, που δρούσαν σε διάφορες πόλεις της Ουκρανίας, ήδη από τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής προωθούσαν σθεναρά την ιδέα της

¹⁰⁵¹ Ως άνω.

¹⁰⁵² Άγνωστος συγγραφέας, «Vidrodzhennya tserkvy na Cholmschyni» («Αναγέννηση της Εκκλησίας στη Χόλμστσινα»), εφημερίδα *Ukrayinske slovo* [Κίεβο], 21.09.1941, σ. 3.

¹⁰⁵³ Πιστός, «Ridnu monu v tserknu» («Τη μητρική γλώσσα στην εκκλησία»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* Κιροβογράντ, φ. 26, 26.11.1941, σ. 3.

¹⁰⁵⁴ Τα αποσπάσματα από το άρθρο βλ. στην εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 8, 18.11.1941, σ. 1.

¹⁰⁵⁵ Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 10, 22.11.1941, σ. 1.

¹⁰⁵⁶ TSDAGO, 57/4/196, σ. 7.

δημιουργίας της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας. Εφόσον στα τοπικά Δημαρχεία τα τμήματα της Θρησκείας και της εκπαίδευσης ήταν επιφορτισμένα με τη διεκπεραίωση των εκκλησιαστικών υποθέσεων, ο σκοπός των ακτιβιστών της ΟΟΥΝ ήταν να τα στελεχώσουν με δικούς τους συνεργάτες. Με τη δράση που ανέπτυξαν στην κατεχόμενη Ουκρανία, τα μέλη της ΟΟΥΝ συνέβαλαν και στην ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ακριβώς στη δική τους δραστηριότητα οφείλεται η δημιουργία υποδομών της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας σε διάφορα μέρη της Ουκρανίας πριν από την επίσημη σύστασή της, κατά την Επισκοπική Σύνοδο του Φεβρουαρίου του 1942. Να προσθέσουμε ότι στην ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας συνεισέφεραν σημαντικά και τα Εκκλησιαστικά Συμβούλια (ουκρ. Церковна рада, Tserkonna rada) που άνοιξαν σε πολλές ουκρανικές πόλεις, τα οποία στελεχώνονταν από Ουκρανούς εθνικιστές. Συνολικά, στα τέλη του 1941 στη χώρα λειτουργούσαν οχτώ επαρχιακά εκκλησιαστικά συμβούλια¹⁰⁵⁷. Το πιο δραστήριο ανάμεσά τους ήταν το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του Ρίβνε¹⁰⁵⁸.

4.2.3. Συμβολή του Μητροπολίτη και των επισκόπων της Πολωνικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας

Με την εισβολή των Γερμανών το 1941, παρουσιάστηκε στον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι) η ευκαιρία να επεκτείνει τη δικαιοδοσία της Πολωνικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην πρώην Σοβιετική Ουκρανία. Αμέσως μετά την εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων στη Βολυνία το 1941, ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι), ο οποίος βρισκόταν στο Γενικό Κυβερνείο, άρχισε να στέλνει γράμματα στους ορθοδόξους ιεράρχες της Βολυνίας. Αδιαμφισβήτητα, ο στόχος του ήταν η συσπείρωση του ορθοδόξου κλήρου της Βολυνίας, αρχικά, και μετέπειτα και της υπόλοιπης Ουκρανίας υπό την αιγίδα της Πολωνικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁰⁵⁹. Ωστόσο, στις εκκλήσεις του απάντησαν

¹⁰⁵⁷ A. Smirnov, (2009), Mstyslav (Skrypnyk): hromadsko-politychnyj i tserkovnyj diyach, 1930-1944, ό.π., σ. 125.

¹⁰⁵⁸ Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτιμήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), Kygyeno-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitonoyi Vijny, ό.π., σ. 411.

¹⁰⁵⁹ Παράλληλα με την απόπειρα της κινητοποίησης του ορθοδόξου κλήρου στη Βολυνία, ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) επιχείρησε να ανακτήσει τις θέσεις του και στη Λευκορωσία, ιδρύοντας το Λευκορωσικό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο. Βλ. στο S.V. Silova (2003), Pravoslavnaya tserkov v Belorussii v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny (1941-1945) (Ορθόδοξη Εκκλησία στη Λευκορωσία την περίοδο του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου (1941-1945)), Πανεπιστήμιο του Γκρόδνο, Γκρόδνο, σ. 4.

μονάχα οι επίσκοποι Πολύκαρπος (Σικόρσκι) και Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ)¹⁰⁶⁰. Μια άλλη μερίδα του ορθόδοξου κλήρου της Βολυνίας, με επικεφαλής τον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι), ανακοίνωσε στην Επισκοπική σύνοδο της 18ης Αυγούστου 1941 την πρόθεσή της να παραμείνει στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Μόσχας, κηρύσσοντας με αυτό τον τρόπο την Αυτόνομη Εκκλησία.

Παράλληλα, ο μητροπολίτης Διονύσιος (Σικόρσκι) επιχείρησε να αναλάβει πρακτικά μέτρα. Συγκεκριμένα, εκδήλωσε τη βούλησή του να μεταβεί στη Λαύρα του Ποτσάιφ στις 10 Σεπτεμβρίου 1941, με πρόσχημα τη γιορτή του Αγίου Ιώβ, στην οποία συγκεντρωνόταν πλήθος κόσμου· ωστόσο, οι γερμανικές αρχές τού απαγόρευσαν την είσοδο στο ΡΚΟΥ. Στη συνέχεια, ο Μητροπολίτης αποπειράθηκε να οργανώσει στη Βαρσοβία τη Σύνοδο των Επισκόπων από τα ανατολικά εδάφη, αλλά οι γερμανικές αρχές απαγόρευσαν και αυτή την ενέργεια, όπως και τη μετάβαση των επισκόπων Πολυκάρπου (Σικόρσκι) και Αλεξάνδρου (Ινοζέμτσεφ) στη Βαρσοβία¹⁰⁶¹. Ως εκ τούτου, οι συνομιλίες συνεχίστηκαν δι' αλληλογραφίας. Στις 8 Οκτωβρίου 1941 ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) απευθύνθηκε στον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι) εκ νέου με επιστολή, στην οποία έθεσε το ζήτημα της υποταγής της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Πατριαρχείο της Μόσχας. Σε γράμμα προς τον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι), στις 23 Οκτωβρίου 1941¹⁰⁶², ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) τάχθηκε ανοιχτά εναντίον της κανονικής εξάρτησης από το Πατριαρχείο της Μόσχας. Ανάμεσα στα επιχειρήματά του, ο Μητροπολίτης αναφερόταν, πρώτον, στο γεγονός ότι, σε συνθήκες πολέμου, η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία δεν λειτουργεί κανονικά. Κατά δεύτερον, ο Μητροπολίτης έκανε μνεία του άθεου καθεστώτος των μπολσεβίκων, εντός του οποίου προσπαθούσε να επιβιώσει η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία. Και, τρίτον, η Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ουκρανία ήταν πάντοτε Εκκλησία ανεξάρτητη, η οποία βρισκόταν σε κανονική εξάρτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Κατά τη γνώμη του, αυτό το γεγονός επιβεβαιωνόταν από τον Τόμο περί του αυτοκέφαλου καθεστώτος, τον οποίο ο Οικουμενικός Πατριάρχης είχε απονεμίσει στην Εκκλησία στις 13 Νοεμβρίου 1924¹⁰⁶³. Σε αυτό το σημείο ο

¹⁰⁶⁰ Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτομήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, ΔΑΚΟ, Ρ-2412/2/199, σσ. 33-65, βλ. στο Τ. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Drygoji Svitonoyi Vijny*, ό.π., σσ. 409-410.

¹⁰⁶¹ Ι. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 208.

¹⁰⁶² Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σσ. 681-683.

¹⁰⁶³ Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σσ. 681-683. Με την

Μητροπολίτης, ουσιαστικά, εξίσωνε την Πολωνική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία με την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ουκρανία. Η δυσαρέσκεια του μητροπολίτη Διονυσίου (Βαλεντίνσκι) με την προσφυγή των ιεραρχών που βρίσκονταν στη Λαύρα του Ποτσάιφ στο καθεστώς της αυτονομίας, εκτός από τη σαφή του τοποθέτηση ενάντια στη διατήρηση κανονικής εξάρτησης από το Πατριαρχείο της Μόσχας, την οποία εξέφρασε και στην επιστολή του, φαίνεται καθαρά και στον τρόπο με τον οποίο προσφωνεί τον πνευματικό του αντίπαλο. Στο γράμμα του ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) απευθύνεται προς τον αρχιεπίσκοπο Ρίβνε και Κρέμιανετς Αλέξιο (Γκρομάντσκι) χωρίς να αναγνωρίζει την απόφαση της τοπικής Επισκοπικής Συνόδου για την απονομή του μητροπολιτικού αξιώματος στον δεύτερο¹⁰⁶⁴.

Δεδομένου ότι η συσπείρωση όλων των ορθοδόξων ιερέων της Βολυνίας και η επαναφορά τους στους κόλπους της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας είχε αποτύχει, ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι), μην μπορώντας να διασχίσει τα σύνορα και να εισέλθει στη Βολυνία, αναγκαζόταν ουσιαστικά να εμπιστευτεί τη διαδικασία της ίδρυσης της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στο ΡΚΟΥ στους υποστηρικτές του. Κατά συνέπεια, σε γράμμα του στις 13 Νοεμβρίου 1941, ο Μητροπολίτης εξουσιοδότησε τον επίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι) να ασχοληθεί, σε συνεργασία με τον επίσκοπο Αλέξανδρο (Ινοζέμτσεφ), με τις εκκλησιαστικές υποθέσεις στο ΡΚΟΥ, παραχωρώντας του ταυτόχρονα τον βαθμό του Αρχιεπισκόπου¹⁰⁶⁵.

4.2.4. Διεργασίες στο Κίεβο για τη συγκρότηση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας

Μετά από τη Βολυνία, το Κίεβο έγινε το δεύτερο σημαντικότερο κέντρο ανάπτυξης του κινήματος για την ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην κατεχόμενη Ουκρανία. Αυτό οφείλεται στους εξής λόγους. Το Κίεβο ήταν μια λαμπρή πόλη, η καρδιά του μεσαιωνικού σλαβικού κράτους της Ρωσίας του Κιέβου. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, κέντρο της γερμανικής διοίκησης ορίστηκε το Ρίβνε στη Βολυνία. Αυτή

απονομή του Τόμου η Πολωνική Αυτοκέφαλη Εκκλησία διέκοψε τους δεσμούς της με τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία. Βλ. στο O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 441· D. Kalkandjjeva, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 70· M.V. Shkarovskij, (2010), *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v 20 veke*, ό.π., σ. 104.

¹⁰⁶⁴ Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 681.

¹⁰⁶⁵ Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτομήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, ΔΑΚΟ, Ρ-2412/2/199, σσ. 33-65, βλ. στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Drygoji Svitovoyi Vijny*, ό.π., σ. 410.

η απομάκρυνση από το κέντρο της γερμανικής διοίκησης στην Ουκρανία, ουσιαστικά, ευνοούσε τους Ουκρανούς εθνικιστές, οι οποίοι, βρισκόμενοι μακριά από τα γερμανικά κεντρικά διοικητικά όργανα, είχαν τη δυνατότητα να διαφεύγουν τον πιεστικό έλεγχο των γερμανικών αρχών, αποκτώντας μεγαλύτερη ευχέρεια στις κινήσεις τους. Κατά συνέπεια, αμέσως μετά την κατάληψη του Κιέβου τον Σεπτέμβριο του 1941, Ουκρανοί εθνικιστές, μέλη και υποστηρικτές της ΟΟΥΝ (μ), κατέλαβαν καίριες θέσεις στην τοπική διοίκηση. Συνοψίζοντας, αυτοί οι παράγοντες συνέβαλαν στην ανάδειξη του Κιέβου ως κέντρο ανάπτυξης του κινήματος για την ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

4.2.4.1. Ίδρυση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου

Το Κίεβο καταλήφθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα στις 19 Σεπτεμβρίου 1941. Μετά την κατάληψή του, οι τρεις ιεράρχες της Πολωνικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας – ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) και οι αρχιεπίσκοποι Ιλαρίων (Ογκιένκο) και Παλλάδιος (Βιντίμπιντα-Ρουντένκο, 1891-1971, Νέα Υόρκη) – επιχείρησαν να συνάψουν επαφές με τους εκκλησιαστικούς κύκλους του Κιέβου¹⁰⁶⁶. Τον ίδιο μήνα στο Κίεβο συστάθηκαν δύο ουκρανικές εθνικιστικές οργανώσεις, το Ουκρανικό Εθνικό Συμβούλιο (ή Ουκρανική Κεντρική Εθνική Επιτροπή) και το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο (ουκρ. Церковна рада, Tserkonna rada)¹⁰⁶⁷, οι οποίες στελεχώθηκαν ως επί το πλείστον από μέλη της ΟΟΥΝ (μ). Ο δεύτερος δήμαρχος του Κιέβου Β. Μπαγαζί (1902 – μετά τον Ιούνιο του 1942) ήταν, επίσης, μέλος της ΟΟΥΝ και στελέχωσε με ομοϊδεάτες του τα τμήματα του Δημαρχείου της πόλης¹⁰⁶⁸. Ως εκ τούτου, με τις εκκλησιαστικές υποθέσεις στο Κίεβο ασχολήθηκε και το Παράρτημα της Θρησκείας του Τμήματος της Κουλτούρας και της Παιδείας του Δημαρχείου

¹⁰⁶⁶ Ως άνω, σ. 409.

¹⁰⁶⁷ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv : vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 456.

¹⁰⁶⁸ Παράλληλα, σύμφωνα με γερμανικές πληροφορίες, ο Β. Μπαγαζί ίδρυσε την «Οργάνωση της αλληλοβοήθειας», γνωστή και ως «Ερυθρός Σταυρός». Τα μέλη της, που ελεγχόταν από το Κίεβο, συνέλεξαν πληροφορίες σε όλη την Ουκρανία. Για παράδειγμα, επισκέπτονταν τα στρατόπεδα αιχμαλώτων πολέμου και τους ρωτούσαν πώς τους μεταχειρίζονταν οι Γερμανοί. Στη συνέχεια όλες οι πληροφορίες αποστέλλονταν στο Κίεβο, όπου συγκροτούνταν φάκελοι για τους περίπου 60 χιλ. Ουκρανούς αιχμαλώτους. Επίσης, υπήρχαν πληροφορίες για τη συλλογή πληροφοριών για την κατοικία των Γερμανών στην Ουκρανία προκειμένου να τις χρησιμοποιήσουν αργότερα εναντίον της Γερμανίας. Βλ. στο BA R 58/221, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnyh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σσ. 185-186.

του Κιέβου, προϊστάμενος του οποίου ήταν ο Ιβάν Κοροβίτσκι¹⁰⁶⁹. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των γερμανικών αρχών, το εν λόγω Τμήμα δημιουργήθηκε για να διευθύνει τη λειτουργία του Ουκρανικού Εκκλησιαστικού Συμβουλίου¹⁰⁷⁰.

Στη συνέχεια οι υπάλληλοι του τμήματος επιχείρησαν να συσπειρώσουν τους ορθόδοξους ιερείς της πόλης. Οι ορθόδοξοι ιερείς, οι οποίοι βρέθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1941 στο Κίεβο, αποτελούσαν μια ετερογενή ομάδα. Μερικοί από αυτούς ανήκαν στη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, ενώ άλλοι ασπάζονταν την ιδέα της Αυτοκεφαλίας. Ανάμεσα στους τελευταίους υπήρχαν και αυτοχειροτονούμενοι ιερείς του Β. Λιγκίβσκι¹⁰⁷¹. Οι ιερείς-αυτοκεφαλιστές ίδρυσαν στις 29 Σεπτεμβρίου 1941 το προσωρινό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας. Η άλλη ομάδα των ιερέων της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ίδρυσε στις αρχές Οκτωβρίου του 1941 το δικό της Εκκλησιαστικό Συμβούλιο, που θα βρισκόταν στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου της Μόσχας. Πρόεδρός του εξελέγη ο Π. Δοβγοπίλσκι και γραμματέας του ο Μ. Ριμπατσούκ¹⁰⁷².

Μεταξύ των ιερέων και των δύο παρατάξεων παρατηρήθηκε εξαρχής έντονος ανταγωνισμός. Παρά το γεγονός ότι ο Ι. Κοροβίτσκι τον αποδίδει στην απουσία αρχιερέα στο Κίεβο, που με το κύρος του θα μπορούσε να ενώσει και τις δύο παρατάξεις, εννοώντας, συγκεκριμένα, τον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι)¹⁰⁷³, τα αίτια της αντιπαράθεσης είναι βαθύτερα και σχετίζονται με τον διαφορετικό προσανατολισμό των μελών των παρατάξεων. Εκτός από την αποδοχή της Αυτοκεφαλίας από τη μία παράταξη και την καταδίκη της από την άλλη, οι ιερείς με προσανατολισμό το Πατριαρχείο της Μόσχας διάκειντο ιδιαίτερος αρνητικά απέναντι στους αυτοχειροτονούμενους ιερείς της Εκκλησίας του Β. Λιγκίβσκι¹⁰⁷⁴. Πρακτικά, οι επτά ιερείς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας τέλεσαν στις 8 Οκτωβρίου 1941 την πρώτη Θεία

¹⁰⁶⁹ Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτμήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, βλ. στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitonoyi Vijny*, ό.π., σ. 411.

¹⁰⁷⁰ ΒΑ R 58/221, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnyh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σσ. 187-188.

¹⁰⁷¹ Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτμήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, βλ. στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitonoyi Vijny*, ό.π., σ. 407.

¹⁰⁷² Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτμήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitonoyi Vijny*, ό.π., σσ. 412-413.

¹⁰⁷³ Ως άνω, σ. 412.

¹⁰⁷⁴ Ως άνω, σ. 413.

Λειτουργία στην εκκλησία του Αγίου Αντρέα στο Κίεβο με άμφια τα οποία δανείστηκαν από τους Παλαιόπιστους, διότι οι αυτονομιστές αρνήθηκαν να τους βοηθήσουν¹⁰⁷⁵.

Στις 17 Οκτώβριου 1941 πραγματοποιήθηκε στο Δημαρχείο του Κίεβου συνεδρίαση, στην οποία έλαβαν μέρος όλοι ορθόδοξοι ιερείς¹⁰⁷⁶. Αποφασίστηκε η ίδρυση Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, στο οποίο προσχώρησαν μέλη των προηγούμενων συμβουλίων. Πρόεδρος του ορίστηκε ο Μ. Ριμπατσούκ¹⁰⁷⁷, έμπιστο πρόσωπο του μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι)¹⁰⁷⁸. Προκειμένου το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο να μην προβληθεί ως αποκλειστικό όργανο των οπαδών της Αυτοκεφαλίας, αποφασίστηκε να γίνουν δεκτοί ως μέλη του τρεις οπαδοί της Αυτόνομης Εκκλησίας (οι λεγόμενοι «σλαβιστές»): ο ηγούμενος Νέστορας Σβιατογκόροβ, ο πρωτοπρεσβύτερος Π. Δλουγοπόλσκι και ο ιερέας Φ. Παβλόφσκι¹⁰⁷⁹. Μολαταύτα, τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου αναγνώρισαν και υποστήριξαν στην πλειοψηφία τους μόνο την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία και μονάχα την ουκρανική ως γλώσσα της λειτουργίας¹⁰⁸⁰. Στη συνέχεια έγινε αλλαγή ηγεσίας και ως πρόεδρος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου τοποθετήθηκε ο Π. Ρουντένκο¹⁰⁸¹, που ανήκε προηγουμένως στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία του Β. Λιπκίβσκι.

Όταν οι γερμανικές αρχές διέλυσαν το Ουκρανικό Εθνικό Συμβούλιο (ή Ουκρανική Κεντρική Εθνική Επιτροπή) τον Νοέμβριο του 1941, έμεινε μονάχα το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο, μέλη του οποίου το αντιλαμβάνονταν ως διάδοχο της διαλυθείσας ουκρανικής

¹⁰⁷⁵ Ως άνω.

¹⁰⁷⁶ Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο, στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 695· F. Heyer, (1953), *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine*, ό.π., σ. 173.

¹⁰⁷⁷ Απομνημονεύματα του πρώην προέδρου του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Μ. Ριμπατσούκ, στο Τ. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Drygoji Svitonoyi Vijny*, ό.π., σσ. 424-425.

¹⁰⁷⁸ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κίεβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv : vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 457.

¹⁰⁷⁹ Ως άνω, σ. 456· Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτομήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κίεβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, στο Τ. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Drygoji Svitonoyi Vijny*, ό.π., σ. 407.

¹⁰⁸⁰ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 3 (22), 18.01.1942, σ. 2· Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 693.

¹⁰⁸¹ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κίεβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv: vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 456· TSDAVOV, 4398/1/3, σσ. 13-19 (reverse), στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 535.

εθνικιστικής οργάνωσης¹⁰⁸². Ο εισηγητής των θρησκευτικών υποθέσεων στο Δημαρχείο του Κιέβου, ο Οστρίτσκι, μέλος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, σε ιδιωτική ομιλία του εξέφρασε την πεποίθηση όλων μελών του εν λόγω Συμβουλίου ότι, μετά τη διάλυση της Εθνικής Επιτροπής, η αποστολή του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου δεν ήταν μονάχα εκκλησιαστική, αλλά και εθνική και πολιτική¹⁰⁸³.

Στη συνέλευση της 17ης Οκτωβρίου 1941, όπου έλαβαν μέρος 75 άτομα, ιερείς και λαϊκοί, λήφθηκαν ορισμένες σημαντικές αποφάσεις. Πρώτον, όλες οι εκκλησιαστικές λειτουργίες στην Ουκρανία έπρεπε να πραγματοποιούνται στην ουκρανική γλώσσα. Δεύτερον, μέχρι τη σύγκλιση της Επισκοπικής Συνόδου η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία θα θεωρούνταν κανονική και ισότιμη με τις άλλες Εκκλησίες¹⁰⁸⁴. Τρίτον, εγκρίθηκε η ένταξη των αυτοχειροτονούμενων ιερέων του Β. Λιπκίβσκι χωρίς εκ νέου χειροτονία¹⁰⁸⁵. Προβλεπόταν, ακόμη, η αποστολή αυτοκεφαλιστών ιερέων στις ενορίες και η οργάνωση ιερατικής σχολής¹⁰⁸⁶. Μπορούμε να πούμε πως οι αποφάσεις του συνεδρίου ήταν μια επιτυχία των αυτοκεφαλιστών στην προσπάθεια συγκρότησης της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας και της σταδιακής ουκρανοποίησης της Εκκλησίας. Αμέσως μετά, μέλη του Συμβουλίου ανέπτυξαν αξιόλογη δραστηριότητα και επιχείρησαν να εγκαθιδρύσουν σχέσεις με τους αρχιερείς της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του Ρίβνε κλπ.

Παράλληλα, οι αυτοκεφαλιστές επιθυμούσαν να συσπειρώσουν υπό την αιγίδα τους ιερείς διαφόρων τάσεων, που βρίσκονταν τότε στο Κίεβο, όπως της «Ζωντανής Εκκλησίας»¹⁰⁸⁷, της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας κλπ. Το μεγαλύτερο πρόβλημα προέκυψε με τους αυτοχειροτονούμενους ιερείς. Από τη μια, σε μερικά χωριά κάτοικοι αρνούσαν να παρακολουθούν τη λειτουργία στην ουκρανική γλώσσα και ζητούσαν τους αυτονομιστές ιερείς¹⁰⁸⁸. Από την άλλη, οι ίδιοι οι αυτοχειροτονούμενοι άρχισαν να

¹⁰⁸² Αυτή την άποψη εξέφρασαν και οι Γερμανοί, σημειώνοντας ότι το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο επεδίωκε τους ίδιους στόχους με το Ουκρανικό Εθνικό Συμβούλιο. Βλ. στο BA R 58/221, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σσ. 187-188.

¹⁰⁸³ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv : vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 456.

¹⁰⁸⁴ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 25, έτος 1^ο, 07.11.1941, σ. 2.

¹⁰⁸⁵ Απομνημονεύματα του πρώην προέδρου του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Μ. Ριμπατσούκ, βλ. στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyveno-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitovoyi Vijny*, ό.π., σσ. 427-428.

¹⁰⁸⁶ Ως άνω.

¹⁰⁸⁷ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 20.

¹⁰⁸⁸ Απομνημονεύματα του πρώην προέδρου του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Μ. Ριμπατσούκ, βλ. στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyveno-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitovoyi Vijny*, ό.π., σ. 429.

δυσανασχετούν και να επαναφέρουν στο προσκήνιο τη λύση του 1921¹⁰⁸⁹. Επομένως, προκειμένου να επιλυθεί αυτή η κατάσταση, οι αυτοκεφαλίστές επιζητούσαν να προσέλθει στο Κίεβο ένας από τους τρεις επισκόπους που υπήρχαν στο ΡΚΟΥ. Οι Ι. Κοροβίτσκι και Π. Ριμπατσούκ αναφέρουν στα απομνημονεύματά τους ότι κάλεσαν τον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι), ενώ ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) έστειλε με πρωτοβουλία του εκπροσώπους του στο Κίεβο¹⁰⁹⁰. Αντιθέτως, σύμφωνα με τις γερμανικές αρχές, τον Μητροπολίτη κάλεσε στο Κίεβο ο δήμαρχος Β. Μπαγαζί¹⁰⁹¹. Τον Νοέμβριο του 1941, ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) κατέφτασε στο Κίεβο προκειμένου να λάβει μέρος στο Εκκλησιαστικό Συμβούλιο¹⁰⁹², ωστόσο στις 7 Νοεμβρίου 1941 οι γερμανικές αρχές διέλυσαν τη συνεδρίαση, όπου, εκτός από τον Μητροπολίτη, παρευρίσκονταν 49 ιερείς και 95 πολίτες¹⁰⁹³. Σε τρεις μέρες σχεδόν όλοι, εκτός από έξι άτομα, αφέθηκαν ελεύθεροι, αφού υπέγραψαν δήλωση ότι δεν επρόκειτο να βλάψουν τις γερμανικές αρχές.

4.2.4.2. Ρήξη του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ) με το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο

Τον Σεπτέμβριο του 1941 στο Κίεβο υπήρχε μόνο ένας επίσκοπος, ο Αντώνιος (Αμπασίτζε), ο οποίος, παρότι υποστήριζε την Αυτόνομη Εκκλησία, ήταν υπερήλικας, παραλυτικός και δεν μπορούσε να ασχοληθεί με την ανοικοδόμηση της εκκλησιαστικής ζωής¹⁰⁹⁴. Από την άλλη μεριά, με τον ερχομό των Ουκρανών εθνικιστών, στο Κίεβο αναπτύχθηκε η δράση των αυτοκεφαλιστών. Τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, ως επί το πλείστον αυτοκεφαλίστές, άρχισαν αμέσως να διεκδικούν τους εκκλησιαστικούς χώρους και αναπόφευκτα ήρθαν σε σύγκρουση με τους αυτονομιστές. Δεδομένου ότι ο επίσκοπος Αντώνιος (Αμπασίτζε) παρέμενε συνεχώς στη Λαύρα και δεν μπορούσε να αντικρούει τις

¹⁰⁸⁹ Ως άνω, σ. 433.

¹⁰⁹⁰ Ως άνω, σσ. 437-438.

¹⁰⁹¹ TSDAVO, 4398/1/3, σσ. 7-12, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), Kygyeno-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitonoyi Vijnny, ό.π., σ. 444.

¹⁰⁹² I. Vlasovskij, (1998) [1966], Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnoyi tserkvy, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 209· Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτιμήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), Kygyeno-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitonoyi Vijnny, ό.π., σ. 415· «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv : vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 457.

¹⁰⁹³ TSDAVO, 4398/1/3, σσ. 7-12, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), Kygyeno-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitonoyi Vijnny, ό.π., σσ. 442, 445.

¹⁰⁹⁴ Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτιμήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), Kygyeno-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitonoyi Vijnny, ό.π., σ. 407.

ενέργειες των αυτοκεφαλιστών, ο μητροπολίτης της Αυτόνομης Εκκλησίας Αλέξιος (Γκρομάντσκι) διόρισε τον επίσκοπο Παντελεήμονα (Ρούντικ) στην επαρχία του Κιέβου, όπου ο τελευταίος έφτασε στις 18 Δεκεμβρίου 1941¹⁰⁹⁵.

Τα μέλη του Συμβουλίου περίμεναν με ανυπομονησία τον ερχομό του επισκόπου στο Κίεβο, διότι το Συμβούλιο δεχόταν πολλές αιτήσεις από τις θρησκευτικές κοινότητες για την αποστολή ιερέων, αλλά, όπως αναφέραμε ήδη, οι αυτοκεφαλιστές στο Κίεβο δεν διέθεταν ούτε έναν δικό τους επίσκοπο για να τους χειροτονήσει¹⁰⁹⁶. Δεδομένου ότι και οι δύο αρχιερείς-οπαδοί της Αυτοκεφαλίας βρίσκονταν εκτός Κιέβου – ο αρχιεπίσκοπος Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ) βρισκόταν στο Πινσκ και ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) στο Λουτσκ – τα μέλη του Συμβουλίου εναπόθεσαν όλες τις ελπίδες τους περί της ανασυγκρότησης της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στον επίσκοπο Παντελεήμονα (Ρούντικ).

Ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ), από τους ένθερμους υποστηρικτές του Πατριαρχείου της Μόσχας, επέδειξε από τις πρώτες μέρες του στο Κίεβο διαφορετική στάση σε σχέση με τους αυτοκεφαλιστές. Φτάνοντας στο Κίεβο, ο επίσκοπος σταμάτησε στο γυναικείο μοναστήρι της Αγίας Σκέπης (Ποκρόφσκι)¹⁰⁹⁷, γεγονός το οποίο προκάλεσε άμεσα τη δυσαρέσκεια των μελών του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, εξαιτίας των διαφορών τους με τις μοναχές του μοναστηριού. Πρώτον, στο μοναστήρι αρνούσαν να χρησιμοποιούν την ουκρανική ως γλώσσα της λειτουργίας. Δεύτερον, η ιδρύτρια του μοναστηριού, η ηγουμένη Αναστασία, ήταν Μεγάλη Δούκισσα του Όλντενμπουργκ, μητέρα του μεγάλου δούκα Νικολάου και είχε ρωσική καταγωγή¹⁰⁹⁸.

Στις 21 Δεκεμβρίου 1941 ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ) επισκέφτηκε τα μέλη της γερμανικής και ουκρανικής διοίκησης του Κιέβου – τον δήμαρχο του Κιέβου Β. Μπαγαζί και τον ανώτατο δήμαρχο (γερμ. Oberbürgermeister) Φρίντριχ Ρογάους (Rogaush) – και τους

¹⁰⁹⁵ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 693· «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv: vjina, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 453.

¹⁰⁹⁶ Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, σ. 695. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Ο. Κλάντοτσκι, τον Δεκέμβριο του 1941 στην Ουκρανία υπήρχε μόνο ένας ορθόδοξος επίσκοπος, ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) στο Ζιτόμιρ, και αναμενόταν ο ερχομός του επισκόπου Δαμασκηνού (Μαλιούτα) στη Βίννιτσα. Βλ. στο Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσκι, σ. 10.

¹⁰⁹⁷ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv: vjina, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 453.

¹⁰⁹⁸ Ως άνω, σ. 454.

παρουσίασε σχετικό έγγραφο για τη διοίκηση της επαρχίας του Κιέβου¹⁰⁹⁹. Και οι δύο ανέφεραν στον επίσκοπο ότι μπορούσε να ασχολείται ελεύθερα με τις εκκλησιαστικές υποθέσεις, χωρίς να αναμειγνύεται, ωστόσο, στην πολιτική. Εκ μέρους του, ο επίσκοπος τους επιβεβαίωσε ότι θα ακολουθούσε αυστηρά τις οδηγίες¹¹⁰⁰.

Όπως αναφέραμε ήδη, στο Κίεβο υπήρχαν ισχυροί κύκλοι Ουκρανών εθνικιστών, οι οποίοι επιχειρήσαν να προσεγγίσουν τον επίσκοπο Παντελεήμονα (Ρούντικ) προκειμένου να εξασφαλίσουν την υποστήριξή του. Με προτροπή του δημάρχου του Κιέβου Β. Μπαγαζί, οι Ι. Κοροβίτσκι και δρ. Μ. Μπαγκριανόφσκι, και οι δυο εμιγκρέδες, – ο δεύτερος, μάλιστα, στενός συνεργάτης του Α. Μέλνικ – αμέσως μετά την άφιξη του επισκόπου στο Κίεβο, τον επισκέφτηκαν και τον ενημέρωσαν ότι ο ουκρανικός λαός επιθυμούσε από τον επίσκοπο να αναλάβει φιλοουκρανική στάση – «την ισχυρή ουκρανική πυγμή». Στην αντίθετη περίπτωση, θα τον περίμεναν δυσάρεστες εκπλήξεις¹¹⁰¹.

Στις 24 Δεκεμβρίου 1941 ο επίσκοπος επισκέφτηκε το Τμήμα Πολιτισμού και Εκπαίδευσης του Δημαρχείου του Κιέβου, όπου έλαβε μέρος στις συνομιλίες για την ένωση των δύο ορθοδόξων ρευμάτων: των οπαδών της Αυτόνομης Εκκλησίας και των αυτοκεφαλιστών¹¹⁰². Συγκεκριμένα, ο τμηματάρχης Εφρεμενιούκ πρότεινε στον επίσκοπο να ενωθεί με τους αυτοκεφαλιστές και τους ιερείς του Β. Λιπκίβσκι¹¹⁰³. Ωστόσο, ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ) έδωσε στον Εφρεμενιούκ την κατηγορηματική απάντηση ότι η ένωση των Ορθοδόξων Χριστιανών με τους αυτοχειροτονούμενους ιερείς του Β. Λιπκίβσκι, μπορούσε να γίνει μονάχα μετά τη νέα κανονική χειροτονία τους. Ο βοηθός του Τμηματάρχη, ο ιστορικός Μ. Ανδρουσιάκ (1902-1985), υποσχέθηκε στον επίσκοπο να συνομιλήσει με τους αυτοκεφαλιστές και να ενημερώσει στη συνέχεια τον επίσκοπο, υπόσχεση την οποία δεν τήρησε, ωστόσο¹¹⁰⁴.

Στις 29 Δεκεμβρίου 1941 επισκέφτηκε τον επίσκοπο Παντελεήμονα (Ρούντικ) αποστολή του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, η οποία απαρτιζόταν από τον πρόεδρό του Π.

¹⁰⁹⁹ Ως άνω.

¹¹⁰⁰ Ως άνω.

¹¹⁰¹ Ως άνω· ΒΑ R 58/221, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 188.

¹¹⁰² «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv : vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 454.

¹¹⁰³ Ως άνω, σ. 455.

¹¹⁰⁴ Ως άνω.

Ρουντένκο¹¹⁰⁵, τον ηγούμενο Νέστορα Σβιατογκόροβ και άλλα δύο μέλη. Η ομάδα προσκάλεσε στον επίσκοπο να παραστεί στη συνεδρίαση του Συμβουλίου την επομένη¹¹⁰⁶. Στη συνεδρίαση της 30ης Δεκεμβρίου 1941 έλαβαν μέρος 25 αυτοκεφαλίστες και 3 οπαδοί της Αυτόνομης Εκκλησίας¹¹⁰⁷. Βάσει της αλληλογραφίας με τον αρχιεπίσκοπο Ιλαρίωνα (Ογκιένκο) διαπιστώθηκε ότι ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ) ήταν η πιο κατάλληλη υποψηφιότητα για την επισκοπική έδρα του Κιέβου¹¹⁰⁸.

Στη συνεδρίαση οι αυτοκεφαλίστες πρότειναν στον επίσκοπο Παντελεήμονα (Ρούντικ) την ένωση της δικής τους παράταξης με την Αυτόνομη Εκκλησία σε μια ενιαία Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία¹¹⁰⁹. Επίσης, στη συνεδρίαση ζητήθηκε από τον επίσκοπο η αποδοχή των αυτοχειροτονούμενων ιερέων δίχως νέα χειροτονία, καθώς και η ουκρανοποίηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ) απάντησε στα αιτήματά τους λέγοντας ότι δεν διέθετε τέτοιες εξουσίες και πως το εν λόγω θέμα έπρεπε να λυθεί από την Επισκοπική Σύνοδο¹¹¹⁰. Όσον αφορά τη στάση των ιεραρχών της Αυτόνομης Εκκλησίας στο θέμα της ένωσης των Εκκλησιών, μπορούμε να πούμε πως οι ίδιοι δεν ήταν αντίθετοι στην προοπτική της δημιουργίας ενιαίας Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Κατά τη γνώμη του επισκόπου, η ένωση μπορούσε να γίνει μετά από σχετική απόφαση της Επισκοπικής Συνόδου. Αναφερόμενος στο θέμα της χρήσης της ουκρανικής γλώσσας, ο γραμματέας του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ) επιβεβαίωσε ενώπιον της συνεδρίασης ότι στη Βολυνία, σε όλες τις

¹¹⁰⁵ TSDAVOV, 4398/1/3, σσ. 13-19 (reverse), στο Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov, (2009), ό.π., σ. 535.

¹¹⁰⁶ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv: vijn, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 455. Ωστόσο, στο Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη διατηρείται πρακτικό της συνεδρίασης του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου με τον επίσκοπο Παντελεήμονα (Ρούντικ), το οποίο φέρει την ημερομηνία της 20ης Δεκεμβρίου 1941. Βλ. στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes, τ. 1, ό.π., σ. 693. Δεδομένου ότι κατά τη λεπτομερή, καταδοτική αναφορά προς τις γερμανικές αρχές, ο γραμματέας του επισκόπου αναφέρεται μόνο σε μία Συνεδρίαση με την παρουσία του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ), θεωρούμε ότι η εν λόγω Συνεδρίαση έλαβε χώρα στις 30 Δεκεμβρίου 1941.

¹¹⁰⁷ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv : vijn, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 455.

¹¹⁰⁸ Ως άνω.

¹¹⁰⁹ Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes, τ. 1, ό.π., σ. 695· Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του O. Κλάντοττονι, σ. 20.

¹¹¹⁰ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv: vijn, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 455· Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes, τ. 1, ό.π., σ. 698.

ορθόδοξες εκκλησίες, οι λειτουργίες πραγματοποιούνταν στην ουκρανική γλώσσα. Και ο ίδιος μαζί με τον επίσκοπο τέλεσε τη Θεία Λειτουργία στο Κίεβο στην ουκρανική γλώσσα. Πρόσθεσε, επίσης, ότι η τέλεση των Θείων Λειτουργιών στην παλαιοσλαβική οφειλόταν στην έλλειψη των βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα¹¹¹¹. Η βασική ρήξη στο συνέδριο μεταξύ του επισκόπου και των μελών του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου έγινε εξαιτίας της προσκόλλησης του πρώτου στην απόφαση της Επισκοπικής Συνόδου στο Ποτσάιφ, σύμφωνα με την οποία η ένταξη των αυτοχειροτονούμενων ιερέων μπορούσε να γίνει μονάχα μέσω νέας χειροτονίας. Οι ίδιοι οι αυτοχειροτονούμενοι ιερείς απέρριπταν μια τέτοια πρόταση για πολλούς λόγους. Ένας από αυτούς ήταν ότι η νέα χειροτονία θα συνεπαγόταν ότι οι ιερείς αποπλανούσαν για είκοσι χρόνια τον ουκρανικό λαό, γεγονός το οποίο θα προκαλούσε την εξέγερσή του¹¹¹².

Συνεπώς, τον Δεκέμβριο του 1941 το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο επανέλαβε την προσπάθεια ένωσης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία τότε συγκροτούνταν ως θεσμός, με την Ουκρανική Αυτόνομη Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία, ωστόσο, δεν ευδοχώθηκε¹¹¹³. Έτσι, τον επόμενο μήνα, τον Ιανουάριο του 1942, το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο επιχείρησε να ενώσει τις δύο Αυτοκέφαλες Εκκλησίες – του Γενικού Κυβερνείου και της κατεχόμενης Ουκρανίας¹¹¹⁴. Ούτε αυτή η προσπάθεια δεν τελεσφόρησε, ωστόσο.

Επομένως, μπορούμε να πούμε ότι, αφότου οι γερμανικές αρχές απαγόρευσαν, κατά τους πρώτους μήνες της κατοχής, την επέκταση της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία, στο ΡΚΟΥ, οι Ουκρανοί εθνικιστές προσπάθησαν να κάμψουν αυτή την απόφαση των γερμανικών αρχών, ιδρύοντας τον Οκτώβριο του 1941 Εκκλησιαστικό Συμβούλιο στο Κίεβο. Το φθινόπωρο του 1941 η θέση των αυτοκεφαλιστών ήταν πολύ επισφαλής. Σε αντίθεση με την Αυτόνομη Εκκλησία, η οποία αύξανε συνεχώς τον αριθμό των επισκόπων της, οι αυτοκεφαλιστές διέθεταν μόνο δύο επισκόπους: έναν στο Λουτσκ και έναν άλλον στο Πινσκ. Ως εκ τούτου δυσχεραινόταν η χειροτονία νέων αυτοκεφαλιστών ιερέων, τους οποίους αναζητούσαν επίμονα οι θρησκευτικές κοινότητες στην Ουκρανία. Ένα άλλο μειονέκτημά τους ήταν η παρουσία των αυτοχειροτονούμενων ιερέων, τους οποίους δεν αναγνώριζε καμία Ορθόδοξη Εκκλησία, ενώ ο πληθυσμός τους αντιμετώπιζε με καχυποψία.

¹¹¹¹ Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο, στο Ο. Zinkevych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 698.

¹¹¹² Ως άνω, σ. 696.

¹¹¹³ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 19, 14.12.1941, σ. 2.

¹¹¹⁴ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 3 (22), 18.01.1942, σ. 2.

Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Ο. Κλάντοτσι, «στο περιβάλλον τους [των αυτοκεφαλιστών] άρχισε η διχόνοια, αυτοί τώρα ψάχνουν με ποιον να συνεχίσουν, διότι καταλαβαίνουν την αδυναμία τους»¹¹¹⁵.

Επομένως, εφόσον οι αυτοκεφαλιστές δεν μπορούσαν με τις δικές τους δυνάμεις να συγκροτήσουν θεσμικά την Αυτοκέφαλη Εκκλησία, δεν είχαν άλλη λύση παρά να επιδιώξουν την ένωση με την Αυτόνομη Εκκλησία¹¹¹⁶. Όλες οι προσπάθειες ένωσης με την Αυτόνομη Εκκλησία που επιχείρησαν αυτοκεφαλιστές ναύαγησαν εξαιτίας της ανένδοτης στάσης των επισκόπων της Αυτόνομης Εκκλησίας στο θέμα της μη αποδοχής των αυτοχειροτονούμενων ιερέων της Εκκλησίας του Β. Λιπκίβσκι χωρίς νέα χειροτονία.

Έχοντας αποτύχει δύο φορές να ενωθούν με την Αυτόνομη Εκκλησία, τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου στράφηκαν προς την Πολωνική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία. Στην αρχή του 1942 οι αυτοκεφαλιστές επιχείρησαν να ενώσουν την υφιστάμενη Πολωνική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία με την, εν γένεσει τότε, Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία, έτσι ώστε να καταστεί δυνατή η τυπική ίδρυσή της. Ούτε αυτή η προσπάθεια δεν απέφερε καρπούς.

4.2.4.3. Σύγκρουση του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ) με τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου για τους εκκλησιαστικούς χώρους

Στις 2 Ιανουαρίου 1942 ο γραμματέας του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ) επισκέφτηκε το Τμήμα Θρησκειών του Δημαρχείου του Κιέβου προκειμένου να λάβει οδηγίες για την αλληλεπίδραση του επισκόπου με το Τμήμα του Πολιτισμού και της Εκπαίδευσης¹¹¹⁷. Εκεί ο γραμματέας πληροφορήθηκε από τον εισηγητή Οστρίτσκι ότι οι αυτοκεφαλιστές περίμεναν τον επίσκοπο Παντελεήμονα (Ρούντικ) με ανυπομονησία. Ωστόσο, γρήγορα απογοητεύτηκαν διότι, κατά πρώτον, εκείνος διέμεινε στο μοναστήρι, που ήταν εχθρικό προς τους αυτοκεφαλιστές¹¹¹⁸, και, δευτερευόντως, διότι ο επίσκοπος, φτάνοντας στο Κίεβο, τέλεσε

¹¹¹⁵ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 20.

¹¹¹⁶ Την ίδια άποψη εξέφρασαν και οι γερμανικές αρχές τον Νοέμβριο του 1941. Βλ. στο TSDAVOV, 4398/1/3, σσ. 13-19 (reverse), στο Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov, (2009), ό.π., σ. 544.

¹¹¹⁷ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv : vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 456.

¹¹¹⁸ Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ.

στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας τις δύο θείες λειτουργίες στην παλαιοσλαβική γλώσσα και μόνο την τρίτη στα ουκρανικά¹¹¹⁹. Η τρίτη πράξη που καταλογίστηκε στον επίσκοπο Παντελεήμονα (Ρούντικ) από τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου, η εκδίωξη των αυτοκεφαλιστών-ιερέων από την εκκλησία, ήταν, στην ουσία, μια πράξη αντενέργειας απέναντι στους αυτοκεφαλιστές.

Προτού καταφτάσει ο επίσκοπος στο Κίεβο, τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου ήρθαν σε σύγκρουση με τους αυτονομιστές, οπαδούς του Πατριαρχείου της Μόσχας, προσπαθώντας, χωρίς επιτυχία, να καταλάβουν την εκκλησία στην τοποθεσία Πριόρκα στο Κίεβο. Επίσης, οι αυτοκεφαλιστές του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου εκδίωξαν τους αυτονομιστές ιερείς, ανάμεσά τους και τον διάκονο Πουστότιν, από την εκκλησία στο νεκροταφείο Μπάικοβε του Κιέβου, θεωρώντας τους εχθρούς της Εκκλησίας και της Γερμανίας¹¹²⁰. Επίσης, τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου δεν αρκέστηκαν στην απλή εκδίωξη των ιερέων-αυτονομιστών, αλλά και τους κατέδειξαν στις γερμανικές αρχές, γεγονός το οποίο επέφερε τη σύλληψη μερικών από αυτούς¹¹²¹.

Φτάνοντας στο Κίεβο στις 18 Δεκεμβρίου 1941, ανάμεσα στα πρώτα διοικητικά μέτρα που έλαβε ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ) ήταν η επαναφορά του εκδιωχθέντα αυτονομιστή διακόνου Πουστότιν στην εκκλησία του νεκροταφείου Μπάικοβε, αφού πρώτα απολύθηκε από εκεί ο αυτοκεφαλιστής ιερέας. Στις κατηγορίες των αυτοκεφαλιστών περί αντενέργειας, ο επίσκοπος απαντούσε ότι η επαναφορά τους έγινε έπειτα από σχετική απάντηση της θρησκευτικής κοινότητας. Ωστόσο, φεύγοντας από τη συνεδρίαση στις 30 Δεκεμβρίου 1941, ο επίσκοπος είπε ξεκάθαρα στους παρόντες αυτοκεφαλιστές ότι αυτή η

Μπουλμπένκο, στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 701.

¹¹¹⁹ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv: vjina, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 456· Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο, στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σσ. 698, 701.

¹¹²⁰ Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο, στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 697. Σημειωτέον, πως σ'αυτή την εκκλησία λειτουργούσε ο ιερέας Π. Οστρίνσκι, ο οποίος με τον Α. Βισνιακόφ συνελήφθη από τους Γερμανούς στο Κίεβο τον Νοέμβριο του 1941 με πρόφαση ότι είναι πράκτορες του ΝΚΒΔ και στη συνέχεια εκτελέστηκαν. Βλ. στο TSDAVO, 4398/1/3, σσ. 7-12, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Drygoji Svitonoyi Vjiny*, ό.π., σ. 444.

¹¹²¹ Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο. Βλ. στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 695.

ενέργειά του ήταν αντίδραση στη δική τους ανάλογη πράξη στην Πριόρκα¹¹²². Στην ίδια συνεδρίαση ο εισηγητής του Τμήματος της Εκπαίδευσης Οστρίτσκι πρόσταξε τον επίσκοπο να συμβουλευέται το Δημαρχείο του Κιέβου στο θέμα του διορισμού των ιερέων¹¹²³. Να προσθέσουμε ότι αυτή η σύγκρουση μεταξύ του επισκόπου και του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου ήταν από τις πρώτες συγκρούσεις για τους εκκλησιαστικούς χώρους οι οποίες συνέβησαν μεταξύ των δύο Ουκρανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών τα χρόνια της κατοχής.

4.2.4.4. Διεργασίες για την εκλογή του Μητροπολίτη του Κιέβου

Ο μητροπολίτης Νικόλαος (Γιαρουσέβιτς), Έξαρχος της Ουκρανίας, τον Ιούνιο του 1941, με την εισβολή των Γερμανών, εγκατέλειψε την Ουκρανία και έφυγε στη Μόσχα. Στις 15 Ιουλίου 1941 εκλέχτηκε Μητροπολίτης του Κιέβου, ενώ βρισκόταν στη Μόσχα¹¹²⁴. Ως εκ τούτου, η ενθρόνισή του δεν πραγματοποιήθηκε. Εφόσον ο μητροπολιτικός θρόνος του Κιέβου εκ των πραγμάτων βρισκόταν σε χηρεία, εξαιτίας της φυγής του μητροπολίτη Κιέβου Νικολάου (Γιαρουσέβιτς), ο οποίος ανήκε στα στελέχη της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι αυτοκεφαλίστες επιχείρησαν να ενθρονίσουν δικό τους επίσκοπο. Δεδομένου ότι ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ) αρνήθηκε να υποχωρήσει στο θέμα των αυτοχειροτονούμενων ιερέων της Εκκλησίας του Β. Λιπκίβσκι, τα μέλη του Συμβουλίου άρχισαν προετοιμασίες για την εξεύρεση κατάλληλου υποψηφίου στον θρόνο του Μητροπολίτη του Κιέβου.

Προτάθηκαν συνολικά τέσσερις υποψήφιοι. Ο πρώτος ήταν ο αρχιεπίσκοπος του Χολμ Γαρίων (Ογκιένκο)¹¹²⁵. Ο Αρχιεπίσκοπος, που διετέλεσε Υπουργός στην κυβέρνηση του Σ. Πετλιούρα, είχε στο Κίεβο δύο εκπροσώπους: τον Ι. Κοροβίτσκι¹¹²⁶ και τον Ν. Σβιατογκόροβ¹¹²⁷. Ο δεύτερος υποψήφιος ήταν ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι). Ο τρίτος ήταν ο αρχιεπίσκοπος της Κρακοβίας Παλλάδιος (Βιντίμπιντα-Ρουντένκο), που διετέλεσε Υπουργός Οικονομικών στην κυβέρνηση του Πετλιούρα και είχε διασυνδέσεις με

¹¹²² Ως άνω, σ. 704.

¹¹²³ Ως άνω, σ. 701.

¹¹²⁴ D. Kalkandjieva, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σσ. 71-72.

¹¹²⁵ BA R 58/220, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnih materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 130.

¹¹²⁶ Ως άνω.

¹¹²⁷ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv : vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 457.

τους Ουκρανούς στο Βερολίνο, οι οποίοι και υποστήριζαν την υποψηφιότητά του. Στο Κίεβο είχε δικό του εκπρόσωπο τον Ι. Κοροβίτσκι¹¹²⁸. Ο τέταρτος υποψήφιος ήταν ο μητροπολίτης της Αυτόνομης Εκκλησίας Αλέξιος (Γκρομάντσκι)¹¹²⁹.

Η πιο επικρατούσα ήταν η υποψηφιότητα του αρχιεπισκόπου Ιβάν (Ογκιένκο), ο οποίος υποστηριζόταν από την επισκοπική σύνοδο του Χολμ, την επισκοπική σύνοδο στο Ποτσάιφ και άλλες ομάδες¹¹³⁰. Ο δήμαρχος του Κιέβου Β. Μπαγαζί ταξίδεψε με αυτοκίνητο του «Ερυθρού Σταυρού»¹¹³¹ στο Γενικό Κυβερνείο, όπου είχε συνομιλίες με τον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι) στη Βαρσοβία και τον αρχιεπίσκοπο Ιλαρίωνα (Ογκιένκο) στο Χολμ πάνω στο θέμα της εκλογής του Μητροπολίτη της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας¹¹³². Στους τελευταίους είχε φέρει και άδειες εισόδου στο ΡΚΟΥ¹¹³³.

Από τη δική του μεριά, ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι), φεύγοντας από το Κίεβο τον Νοέμβριο του 1941, δεν κατευθύνθηκε προς τη Λαύρα του Ποτσάιφ, αλλά μετέβη στο Ρίβνε, όπου εφοδιάστηκε με άδεια, και στις αρχές Δεκεμβρίου του 1941 έφτασε στο Χολμ¹¹³⁴. Εκεί, μαζί με τον δικηγόρο Ι. Κορνούχιν, πρόεδρο του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της Βολυνίας, επισκέφτηκε τον αρχιεπίσκοπο Ιλαρίωνα (Ογκιένκο). Να προσθέσουμε ότι στη συνάντηση, όπου συζητήθηκε το μέλλον της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, παρευρέθησαν και άλλα μέλη της ουκρανικής κοινότητας, όπως ο Στ. Μπαράν¹¹³⁵.

Στη συνέχεια, τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Ρίβνε ενημέρωσαν τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου στο Κίεβο για τις επαφές του αρχιεπισκόπου Ιλαρίωνα (Ογκιένκο) με τους ιεράρχες της Αυτόνομης Εκκλησίας. Οι οπαδοί της Αυτοκεφαλίας άρχισαν να κατηγορούν τον αρχιεπίσκοπο Ιλαρίωνα (Ογκιένκο) για την ανάπτυξη σχέσεων με τον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι). Το αποτέλεσμα ήταν η απόσυρση, εκ μέρους των

¹¹²⁸ Ως άνω.

¹¹²⁹ Ως άνω.

¹¹³⁰ Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτιμήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyryvo-Pecherska Lavra u chasy Drygoji Svitovoyi Vijnjy*, ό.π., σ. 410.

¹¹³¹ Για την ίδρυση του φιλανθρωπικού «Ερυθρού Σταυρού» από την παράταξη του Α. Μέλικ στο Κίεβο το 1941 βλ. στο K. Berkhoff, (2004), *Harvest of despair*, ό.π., σ. 160.

¹¹³² BA R 58/221, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 187.

¹¹³³ Ο Έ. Κοχ ανέφερε ότι ο Μπαγαζί, με το αυτοκίνητο του «Ερυθρού Σταυρού», είχε φέρει πολλούς Ουκρανούς εμγκρέδες, τους οποίους είχε στείλει σε πολλές ουκρανικές πόλεις. Βλ. στο Document 192-PS, IMT, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 124.

¹¹³⁴ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 210.

¹¹³⁵ Ως άνω.

αυτοκεφαλιστών, της υποστήριξης του αρχιεπισκόπου Ιλαρίωνα (Ογκιένκο)¹¹³⁶. Σύμφωνα με τον Ι. Βλασόφσκι, στη Βολυνία το θέμα της εκλογής του Μητροπολίτη του Κιέβου έληξε στις 24 Δεκεμβρίου 1941 με τον διορισμό του αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου (Σικόρσκι) ως Τοποτηρητή της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας από τον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι)¹¹³⁷. Ωστόσο, στο Κίεβο τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου στις 22 Ιανουαρίου 1942 συνέταξαν επιστολή προς τον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι) με αίτημα την αποδοχή της υποψηφιότητας του αρχιεπισκόπου Ιλαρίωνα (Ογκιένκο)· η επιστολή έμεινε στο αρχείο¹¹³⁸, διότι στις 11 Φεβρουαρίου 1942 οι γερμανικές αρχές έπαυσαν το Συμβούλιο.

Στη συνέχεια εμφανίστηκε διχόνοια μεταξύ του αρχιεπισκόπου Ιλαρίωνα (Ογκιένκο) και του μητροπολίτη Διονυσίου (Βαλεντίνσκι), εξαιτίας του γεγονότος ότι ο Μητροπολίτης όρισε Τοποτηρητή της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας όχι τον αρχιεπίσκοπο Ιλαρίωνα (Ογκιένκο), αλλά τον Πολύκαρπο (Σικόρσκι)¹¹³⁹.

Επίσης, οι γερμανικές αρχές δεν συμφωνούσαν με την εκλογή του Μητροπολίτη του Κιέβου¹¹⁴⁰. Ήδη στις 16 Αυγούστου 1941 ο Ρ. Χάιντριχ (1904-1942, Πράγα), επικεφαλής του Κεντρικού Γραφείου Ασφαλείας του Ράιχ (γερμ. RSHA), εξέδωσε διαταγή με την οποία απαγορευόταν η επέκταση της επιρροής οποιασδήποτε Εκκλησίας από το εξωτερικό στον χώρο της πρώην ΕΣΣΔ¹¹⁴¹. Ως εκ τούτου, οι γερμανικές αρχές δεν επέτρεψαν τη μετάβαση του αρχιεπισκόπου Ιλαρίωνα (Ογκιένκο) στο Κίεβο και ο θρόνος του Μητροπολίτη του Κιέβου

¹¹³⁶ Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτιμήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kygyeno-Pecherska Lavra u chasy Drygoji Svitonoyi Vijny*, ό.π., σ. 411.

¹¹³⁷ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 215. Ο Βλασόφσκι στην εργασία του αναφέρει ότι αυτή η ενέργεια του Μητροπολίτη Διονυσίου ήταν αποτέλεσμα των εκκλήσεων των εκπροσώπων των πολλών τοπικών Εκκλησιαστικών Συμβουλίων, που υπήρχαν στη Βολυνία, και του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της Βολυνίας να διοριστεί ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) Τοποτηρητής της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας. Βλ. στον ίδιο, σ. 214.

¹¹³⁸ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajynskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 215.

¹¹³⁹ Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτιμήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, βλ. στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kygyeno-Pecherska Lavra u chasy Drygoji Svitonoyi Vijny*, ό.π., σ. 411.

¹¹⁴⁰ BA R 6/259, σ. 26, στο V. Kosyk (επιμ.) (2000), *Ukraina v Drugij Svitovij vijny u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnyh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 4, σ. 93.

¹¹⁴¹ RGVA, 500κ/5/3, σσ. 62, 65, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σ. 527.

παρέμεινε σε χηρεία¹¹⁴². Στη συνέχεια, στις 9 Δεκεμβρίου 1941 η επισκοπική Σύνοδος στο Ποτσάιφ εξέλεξε τον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι) ως Έξαρχο της Ουκρανίας¹¹⁴³.

4.2.4.5. Πολιτικές υποθέσεις και διάλυση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου από τις γερμανικές αρχές

Και από τους αυτονομιστές και από τους αυτοκεφαλιστές, που συγκρούονταν για τον έλεγχο των εκκλησιαστικών χώρων, η γερμανική κατοχική αρχή θεωρήθηκε διαιτητής, στον οποίο προσέφευγαν οι δύο παρατάξεις. Στις γερμανικές αρχές είχαν προσφύγει οι αυτοκεφαλιστές προκειμένου να απομακρύνουν από την εκκλησία στο νεκροταφείο του Μπάικοβε τους ιερείς της Αυτόνομης Εκκλησίας. Αντίστοιχα, στις γερμανικές αρχές προσέφυγαν και οι ιερείς της Αυτόνομης Εκκλησίας. Σε αναφορά που συντάχθηκε στις 4 Ιανουαρίου 1942, ο γραμματέας του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ) της Αυτόνομης Εκκλησίας ενημέρωνε τις γερμανικές αρχές του Κιέβου ότι το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο δεν ασχολούνταν μονάχα με τις εκκλησιαστικές υποθέσεις, αλλά και με τις πολιτικές. Σύμφωνα με την εκτίμησή του, το εν λόγω Συμβούλιο πάσχιζε να ιδρύσει ανεξάρτητο ουκρανικό κράτος, στο οποίο θα υπήρχε θέση μόνο για τους Ουκρανούς («Ουκρανία για τους Ουκρανούς»)¹¹⁴⁴.

Σε έκθεση που συντάχθηκε τον Νοέμβριο του 1941, προφανώς από υποστηρικτές της Αυτόνομης Εκκλησίας, αναφερόταν ότι το εν λόγω Συμβούλιο, το οποίο αντιπροσώπευε την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία, ήταν καθαρά πολιτική οργάνωση¹¹⁴⁵. Η ίδια Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία αξιολογούνταν ως μια από τις εστίες του ακραίου ουκρανικού εθνικισμού¹¹⁴⁶. Αναφερόταν ότι το Ουκρανικό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο είχε ειδική σημασία για τους Ουκρανούς εθνικιστές, μετά τη διάλυση του Ουκρανικού Εθνικού Συμβουλίου. Επίσης, υπολογιζόταν ότι το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο μπορούσε να αποτελέσει το πολιτικό

¹¹⁴² Απομνημονεύματα του πρώην προέδρου του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Μ. Ριμπατσούκ, βλ. στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyveno-Pecherska Lavra u chasy Drygoji Svitonoyi Vijnny*, ό.π., σ. 436.

¹¹⁴³ Σύμφωνα με τον Ι. Βλασόφσκι, σ'αυτή τη Σύνοδο ο Αλέξιος (Γκρομάντσκι) χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Βολυνίας και Ζιτόμιρ, και εξελέγη Έξαρχος της Ουκρανίας. Βλ. στο I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 213. Σύμφωνα με τους Β. Αλεξέγιεφ και Θ. Σταύρου η εκλογή του Μητροπολίτη ως Έξαρχου έγινε στις 25 Νοεμβρίου 1941. Βλ. στο V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoy nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 16, σ. 102.

¹¹⁴⁴ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv: vijnja, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 456.

¹¹⁴⁵ TSDAVOV, 4398/1/3, σσ. 13-19 (reverse), στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σ. 535.

¹¹⁴⁶ Ως άνω.

κέντρο των Ουκρανών εθνικιστών¹¹⁴⁷. Οι γερμανικές αρχές συμερίζονταν αυτή την άποψη και στις 11 Φεβρουαρίου 1942 διέλυσαν το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο του Κιέβου¹¹⁴⁸. Σύμφωνα με την άποψη του Ι. Βλασόφσκι, στην απόφαση των γερμανικών αρχών συνέβαλε και η αποστολή μελών του εν λόγω Συμβουλίου στη Βολυνία, στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι), με αίτημα τον διορισμό του αυτοκεφαλιστή επισκόπου στο Κίεβο¹¹⁴⁹. Επομένως, οι ισχυρισμοί των αυτοκεφαλιστών ότι οι γερμανικές αρχές διέλυσαν το Συμβούλιο κατ' απαίτηση του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ)¹¹⁵⁰ διότι υποστήριζαν την Αυτόνομη Εκκλησία και εμπόδιζαν τη λειτουργία της Αυτοκέφαλης, δεν ισχύουν. Η διάλυση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου εκ μέρους των γερμανικών αρχών έγινε εξαιτίας της έντονης πολιτικής δράσης των μελών του Συμβουλίου, που στρεφόταν στην επιδίωξη της ίδρυσης ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους.

Ωστόσο, η παύση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου ως εστίας των αυτοκεφαλιστών στο Κίεβο δεν σήμαινε και την απαγόρευση λειτουργίας των αυτοκεφαλιστών ιερέων στο Κίεβο. Στους αυτοκεφαλιστές στο Κίεβο ανήκαν τρεις εκκλησίες: οι εκκλησίες στη Σολόμγιανκα και στην Ντεμίγιβκα, καθώς και ο καθεδρικός ναός του Αγίου Αντρέα. Στις 18 Φεβρουαρίου 1942, οι γερμανικές αρχές έδωσαν στους προϊσταμένους των τριών αυτών εκκλησιών το δικαίωμα να αντιπροσωπεύουν την Αυτοκέφαλη Εκκλησία στο Κίεβο¹¹⁵¹. Συνεπώς, παρά το ισχυρό πλήγμα που υπέστησαν οι Ουκρανοί εθνικιστές στο Κίεβο, οι αυτοκεφαλιστές ιερείς αναγνωρίστηκαν ως αρχή από τη γερμανική διοίκηση και η δράση τους συνεχίστηκε.

4.2.5. Μετάφραση και τύπωση των εκκλησιαστικών βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα ως απαραίτητη προϋπόθεση της λειτουργίας της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας

Το φθινόπωρο του 1941 στην Ουκρανία βρισκόταν σε εξέλιξη η διαδικασία της ίδρυσης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η ιδέα της Αυτοκεφαλίας

¹¹⁴⁷ Ως άνω, σσ. 544-545.

¹¹⁴⁸ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 693· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 216.

¹¹⁴⁹ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 217.

¹¹⁵⁰ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 693.

¹¹⁵¹ Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 708.

προϋποθέτει την ουκρανοποίηση της Εκκλησίας και τη διεξαγωγή των Θείων Λειτουργιών στην ουκρανική γλώσσα. Επομένως, τα γραμμένα στην παλαιοσλαβική γλώσσα εκκλησιαστικά βιβλία, που χρησιμοποιούνταν από τους ιερείς της Αυτόνομης Εκκλησίας, δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από τους ιερείς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας. Το φθινόπωρο του 1941 μερικά εκκλησιαστικά βιβλία στην ουκρανική γλώσσα υπήρχαν στο Λουτσκ¹¹⁵². Επομένως, προκειμένου να επιταχυνθεί η διαδικασία συγκρότησης της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, τον Δεκέμβριο του 1941 ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) διέταξε, από την έδρα του στο Λουτσκ, την αποστολή εκκλησιαστικών βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα στο Κίεβο¹¹⁵³.

Εφόσον ουκρανικές μεταφράσεις των θρησκευτικών βιβλίων είχαν γίνει μόλις τον 19ο αιώνα, τέθηκε το ζήτημα της μετάφρασης των εκκλησιαστικών βιβλίων στη σύγχρονη ουκρανική γλώσσα¹¹⁵⁴. Στην τύπωση των θρησκευτικών βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα συμφώνησαν και οι γερμανικές αρχές¹¹⁵⁵, δεδομένου ότι όλα τα τυπογραφεία βρίσκονταν στα χέρια των Γερμανών και απαγορευόταν στους ντόπιους η κατοχή εκτυπωτικών μηχανημάτων. Για παράδειγμα, στα τέλη Δεκεμβρίου του 1941, το τυπογραφείο στη Μαριούπολη δεχόταν παραγγελίες από τις ορθόδοξες εκκλησίες και από τα σχολεία για την προμήθεια συλλογής προσευχών στην ουκρανική γλώσσα¹¹⁵⁶.

Το φθινόπωρο του 1941 στο Ντινπροπετρόφσκ, στη συνέλευση των κληρικών και των πιστών του καθεδρικού ναού της Μεταμορφώσεως, που αποτελούσε εστία της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, αποφασίστηκε η εκτύπωση θρησκευτικών βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα προκειμένου να επισπευστεί η ουκρανοποίηση των ορθοδόξων εκκλησιών. Τον Ιανουάριο του 1942 στο Ντινπροπετρόφσκ άρχισε να τυπώνεται η Ιερά Σύνοψη στην ουκρανική γλώσσα. Παράλληλα, αναθεωρούνταν και ετοιμάζονταν προς εκτύπωση και άλλα εκκλησιαστικά βιβλία¹¹⁵⁷.

¹¹⁵² Εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε], 05.10.1941, σ. 4.

¹¹⁵³ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv : vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 455.

¹¹⁵⁴ Στα απομνημονεύματά του ο Σεβελιόφ αναφέρει ότι του ζητήθηκε να γράψει ένα άρθρο όπου θα ανέλυε αυτές τις μεταφράσεις, αλλά εκείνος αρνήθηκε διότι δεν είχε ασχοληθεί ποτέ με τα εκκλησιαστικά θέματα. Βλ. στο J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σ. 287.

¹¹⁵⁵ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 36. Με την άδεια των γερμανικών αρχών τυπώθηκαν θρησκευτικά βιβλία στο Κιροβογράντ. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ.19 (39), 10.05.1942, σ. 3.

¹¹⁵⁶ Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 27, 30.12.1941, σ. 2.

¹¹⁵⁷ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 29 (97), έτος 2^ο, 05.02.1942, σ. 2.

Στις αρχές του 1942 στο Τσερκάσι, εκδόθηκε προσευχολόγιο από τις εκδόσεις του ημερολογίου «Ουκραγίνσκα ντούμκα» (ουκρ. Українська думка, Ukrayinska dumka). Το βιβλίο ήταν γραμμένο στην ουκρανική γλώσσα και αριθμούσε 64 σελίδες¹¹⁵⁸. Ο επιμελητής του Ο. Τσουντόφσκι στο προοίμιο, παράλληλα με τη διαπίστωση της θρησκευτικής «ελευθερίας», σημείωνε ότι το προσευχολόγιο προοριζόταν για τους γονείς οι οποίοι νοιάζονταν για τη θρησκευτική εκπαίδευση των παιδιών τους, όπως επίσης και για παιδιά που επιθυμούσαν να προσεύχονται. Το προσευχολόγιο περιείχε τις βασικές καθημερινές προσευχές, μερικές πληροφορίες για τις θείες λειτουργίες και το Σύμβολο της Πίστεως¹¹⁵⁹. Να προσθέσουμε πως στο τέλος του ευχολογίου υπήρχε ημερολόγιο για το έτος 1942. Στο πρωτοσέλιδο παρετίθετο ο εθνικός ύμνος της Ουκρανίας, τον οποίο ακολουθούσαν πατριωτικά τραγούδια και στίχοι, καθώς και σημαντικές ημερομηνίες της ουκρανικής ιστορίας. Στο ημερολόγιο επίσης περιέχονταν σύντομες πληροφορίες για πρόσωπα με σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Ουκρανίας, όπως ο συγγραφέας Π. Κουλίς, ο μουσουργός Μ. Λύσενκο, ο Σ. Πετλιούρα κλπ. Επίσης, υπήρχαν αναφορές στην ουκρανική πολιτική οργάνωση «Ένωση της απελευθέρωσης Ουκρανίας» (ουκρ. Спілка визволення України, Spilka vyzvolennya Ukrainy¹¹⁶⁰, SVU), στη ζωή των κοζάκων στη Ζαπορίζια (στη Σιτς) και στην ιστορία της πόλης Τσερκάσι¹¹⁶¹.

Κατά συνέπεια, αυτή η εκδοτική δραστηριότητα αποδεικνύει με περίτρανο τρόπο τη συμβολή των Ουκρανών εθνικιστών στην ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Παρά το γεγονός ότι το 1941 οι διαδικασίες για την ίδρυσή της ήταν ακόμη σε εξέλιξη, – η Αυτοκέφαλη Εκκλησία στην Ουκρανία θεσπίστηκε επισήμως μόλις τον Φεβρουάριο του 1942 – τα μέλη της ΟΟΥΝ με την εργασία τους προετοίμαζαν το έδαφος και διευκόλυναν τη θεμελίωσή της. Η εκτύπωση των θρησκευτικών βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα, σε αντιδιαστολή με την παλαιά σλαβική εκκλησιαστική, η οποία σε μεγάλο βαθμό

¹¹⁵⁸ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 212 (659), έτος 3^ο, 25.09.1942, σ. 5.

¹¹⁵⁹ Ως άνω.

¹¹⁶⁰ «Ένωση της απελευθέρωσης Ουκρανίας» (ουκρ. Spilka vyzvolennya Ukrainy) είναι η ονομασία της πολιτικής δίκης, ενορχηστρωμένης από τη Γενική Πολιτική Διεύθυνση της χώρας. Στη δίκη, η οποία διεξήχθη το 1930 στο Χάρκοβο, καταδικάστηκαν 45 άτομα, εκπρόσωποι της ουκρανικής ιντελιγκέντσια. Ανάμεσά τους ήταν ο ακαδημαϊκός, ιστορικός λογοτεχνίας Σ. Εφραίμοφ (μέλος της Τσεντράλνα Ράντα), η συγγραφέας Λιουντμίλα Σταρίτσκα-Τσερνιαχίβσκα, ο Α. Νικόφσκι (Υπουργός Εξωτερικών της Ντιρεκτόρια), ο Β. Τσεχιφσκι (1876-1937) και άλλοι. Βλ. στο Μ. Kovalevskij, *Spilka vyzvolennya Ukrainy na Kharkivskomu sudi* (Ένωση απελευθέρωσης της Ουκρανίας στη δίκη στο Χάρκοβο), στο V. Pliusch (επιμ.) (1953), *Spilka vyzvolennya Ukrainy* (Ένωση απελευθέρωσης της Ουκρανίας), Εκδόσεις της Ένωσης απελευθέρωσης της Ουκρανίας, Μόναχο, σσ. 8-10. Σημειωτέον ότι ο Β. Τσεχιφσκι από τις 26.12.1918 έως τις 11.02.1919 ήταν πρόεδρος της κυβέρνησης της Ντιρεκτόρια. Η κυβέρνησή του ψήφισε την 1η Ιανουαρίου 1919 τον νόμο για την Αυτοκεφαλία.

¹¹⁶¹ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 212 (659), έτος 3^ο, 25.09.1942, σ. 5.

ήταν ακατανόητη από τους κατοίκους, προλείανε το έδαφος για τη μετατροπή των εκκλησιών σε έδρες της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας.

Οι γερμανικές αρχές έδωσαν ισχυρό χτύπημα στην ΟΟΥΝ, συλλαμβάνοντας στα τέλη του 1941 προς αρχές του 1942 πολλά μέλη της οργάνωσης. Μολαταύτα, η έκδοση των θρησκευτικών βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα συνεχιζόταν, χωρίς, ωστόσο, τις συσχετίσεις με την κρατική υπόσταση της Ουκρανίας. Την άνοιξη του 1942, στην Πολτάβα, το Επαρχιακό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας κυκλοφόρησε ένα σύντομο βιβλίο προσευχών στα ουκρανικά και ετοίμασε την ουκρανική έκδοση του Ευαγγελίου¹¹⁶². Τον Μάιο του 1942 στο Κίεβο είχε μεταφραστεί στα ουκρανικά το βραχύ Μηναίο για τον Ιανουάριο-Μάρτιο. Αναμενόταν έκδοση και άλλων εκκλησιαστικών λειτουργικών βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα¹¹⁶³.

Συνεπώς, η τύπωση των εκκλησιαστικών βιβλίων στα ουκρανικά ήταν απαραίτητη προϋπόθεση λειτουργίας της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπου όλες οι λειτουργίες τελούνταν στην ουκρανική γλώσσα.

4.2.6. Επίσημη ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας

Όπως αναφέραμε ήδη, οι εκκλήσεις των αρχιερέων της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας προς τον ορθόδοξο κλήρο της Βολυνίας και, συγκεκριμένα, προς τον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι) δεν ευοδώθηκαν. Από την άλλη μεριά, οι γερμανικές αρχές, επίσης, ήταν αντίθετες στην επέκταση επιρροής της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας πέραν των συνόρων του Γενικού Κυβερνείου. Επομένως, μην μπορώντας ούτε να προτρέψει τους ορθοδόξους ιεράρχες της Βολυνίας να επαναπροσχωρήσουν στη δικαιοδοσία της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά ούτε και να ηγηθεί της σύστασης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίσκι), από την έδρα του στη Βαρσοβία, διόρισε με διάγγελμά του στις 24 Δεκεμβρίου 1941 τον Πολύκαρπο (Σικόρσκι), Αρχιεπίσκοπο του Λουτσκ και Κόβελ, ως Τοποτηρητή της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας¹¹⁶⁴.

¹¹⁶² Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 18 (38), 03.05.1942, σ. 2. Η Βιουν, επίσης, μνημονεύει την έκδοση των εκκλησιαστικών βιβλίων στην Πολτάβα στα ουκρανικά, η οποία έγινε με τη συνδρομή του Ερυθρού Σταυρού. Βλ. στο Η. Vguh, (1973), *Pid znakom Chervonooho Xresta v Poltavi 1941-1942. Spogad-zvit dlya istoriyi*, ό.π., σ. 32.

¹¹⁶³ Εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμανετς], φ. 36 (74), έτος 2^ο, 07.05.1942, σ. 3.

¹¹⁶⁴ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 7 (27), 15.02.1942, σ. 1. Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 684. Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή

Ο διορισμός του Αρχιεπισκόπου βασίστηκε στον Τόμο της 13ης Νοεμβρίου 1924¹¹⁶⁵. Επομένως, η Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία εξαρχής ιδρυόταν με αυτοκέφαλο καθεστώς, προκειμένου να αποφευχθεί η υποταγή της στο Πατριαρχείο της Μόσχας.

Ακριβώς σε έναν μήνα, στις 24 Ιανουαρίου 1942, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) επισκέφτηκε το Ρίβνε προκειμένου να γνωστοποιήσει επισήμως στον κομισάριο του Ράιχ Έ. Κοχ τον διορισμό του ως Τοποτηρητή¹¹⁶⁶. Εφόσον ο Έ. Κοχ απουσίαζε, τον υποδέχτηκε ο αντικαταστάτης του (γερμ. Landeshauptmann) φον Βέντελσταντ (Helmut von Wedelstadt, 1902-1988)¹¹⁶⁷. Σε αυτή τη συνάντηση ήταν παρών και ο επικεφαλής του υπομημάτος Ια του Τμήματος της Πολιτικής του ΡΚΟΥ Ι. Πάλτσο. Ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι), απευθυνόμενος στους υψηλόβαθμους υπαλλήλους της γερμανικής κατοχικής διοίκησης στην Ουκρανία, σημείωνε ότι ο ίδιος είχε εκλεγεί στη θέση του Τοποτηρητή της Ορθόδοξης Εκκλησίας βάσει των εκκλησιαστικών νόμων. Στη δήλωσή του ευχαρίστησε τους Γερμανούς για την «απελευθέρωση» των Ουκρανών από τους μπολσεβίκους και εξέφρασε την ελπίδα για συνεργασία της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τη γερμανική διοίκηση. Ο Βέντελσταντ, εκ μέρους του, σημείωσε πως αποδεχόταν την πρότασή του και τόνιζε ότι η αποστολή της Εκκλησίας είναι να ανατρέφει τη νεολαία στο πνεύμα της αυστηρής τήρησης των νόμων και της τάξης¹¹⁶⁸.

Την επόμενη μέρα, στις 25 Ιανουαρίου 1942, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) απευθύνθηκε στους πιστούς με ανακοίνωση, στην οποία γνωστοποιούσε τον διορισμό του ως

του υπομημάτος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, ΔΑΚΟ, Ρ-2412/2/199, σσ. 33-65, στο Τ. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kygyeno-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitonoyi Vijny*, ό.π., σ. 410. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πέτρου Τσουικό (Chujko), όταν εκείνος επισκέφτηκε στις αρχές του 1942 το Κίεβο, πληροφορήθηκε από τα μέλη του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου ότι ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) είχε δώσει εντολή στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι), ως Τοποτηρητή της Αυτοκέφαλής Ουκρανικής Εκκλησίας, να οργανώσει τη θρησκευτική ζωή στην Ουκρανία. Βλ. στο Ρ. Chujko, «Svitlij ramyati sprochylogo arhieriskora Igorya» («Στην αιώνια μνήμη του αποθανόντος αρχιεπισκόπου Ιγκόρ»), περιοδικό *Svoboda. Ukrainian Daily*, φ. 6, έτος LXXIV, Τζέρσεϊ Σίτι και Νέα Υόρκη, 12.01.1967, σ. 4, στον σύνδεσμο: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1967/Svoboda-1967-006.pdf> (04.11.2020).

¹¹⁶⁵ Εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε], έτος 2^ο, 29.01.1942, σ. 1.

¹¹⁶⁶ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 7(27), 15.02.1942, σ. 1. I.Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukraïnskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 214.

¹¹⁶⁷ Ο φον Βέντελσταντ ήταν έμπιστο πρόσωπο του Έ. Κοχ και αμφότεροι είχαν συνεργαστεί προηγουμένως στην Ανατολική Πρωσία. Βλ. στο W. Gruner, J. Osterloh, (2015), *The Greater German Reich and the Jews: Nazi Persecution Policies in the Annexed Territories 1935-1945*, μτφρ. Bernard Heise, Berghahn books, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη, σ. 221.

¹¹⁶⁸ «Der Besuch der Erzbischofs und Administrators der heiligen orthodoxen Kirche zu Ukraine Polikarp bei dem Reichskommissar», Ρίβνε, 24.01.1942, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμανετς], φ. 12 (50), έτος 2^ο, 12.02.1942, σ. 1.

Τοποτηρητή της Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία. Συνάμα, αναφερόταν ότι η Αυτοκέφαλη Εκκλησία διέκοπτε τους δεσμούς με τη Μόσχα και καθίστατο η μόνη κανονική Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ουκρανία. Επίσης, ο Αρχιεπίσκοπος καλούσε τους πιστούς να μην υποστηρίζουν τα «αυτοδημιούργητα εκκλησιαστικά όργανα», δηλαδή την Αυτόνομη Εκκλησία, τα οποία εκείνος καταδίκασε για τη διασπορά διχόνοιας στη χώρα¹¹⁶⁹.

Το επόμενο βήμα στην ανοικοδόμηση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας στην Ουκρανία ήταν η χειροτόνηση των επισκόπων. Στις αρχές Φεβρουαρίου του 1942 πραγματοποιήθηκε η συνεδρίαση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Κόβελ, όπου έλαβε μέρος εκπρόσωπος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Κιέβου. Άλλη μια φορά τονίστηκε πως έπρεπε να συσταθεί η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Σημειωτέον ότι εκπρόσωπος του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Κιέβου ανέφερε πως η υποψηφιότητα του μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι) για τη θέση του Προκαθήμενου της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας απορρίφθηκε οριστικά εξαιτίας των σχέσεών του με τους ρωσόφιλους, καθώς και πως ο Μητροπολίτης θεωρούνταν πλέον από τους αυτοκεφαλιστές εχθρός της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας. Προκειμένου να επισπευστεί η σύσταση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας, οι συνεδριάζοντες απευθύνθηκαν στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι) με αίτημα να χειροτονηθούν επίσκοποι δύο γνωστοί ιερείς¹¹⁷⁰.

Η Σύνοδος συνεκλήθη με την προτροπή του μητροπολίτη Διονυσίου (Βαλεντίνσκι)¹¹⁷¹ στο Πινσκ, έδρα του αρχιεπισκόπου Αλεξάνδρου (Ινοζέμτσεφ). Στις 4 Φεβρουαρίου 1942 ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) εγκατέλειψε το Λούτσκ και στις 7 Φεβρουαρίου, συνοδευόμενος από τους πρωθιερείς Νικάνορα (Αμπράμοβιτς) και Ιγκόρ (Γκουμπά)¹¹⁷², έφτασε στο Πινσκ¹¹⁷³. Την ίδια μέρα ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) και ο αρχιεπίσκοπος Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ), σε συνάντησή τους, έλαβαν την απόφαση περί της αναγνώρισης της Συνόδου των αρχιερέων ως ανώτατης εκκλησιαστικής εξουσίας στην Ουκρανία. Πρόεδρος της Συνόδου ορίστηκε ο αρχαιότερος αρχιεπίσκοπος Αλέξανδρος

¹¹⁶⁹ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 9 (29), 01.03.1942, σ. 1.

¹¹⁷⁰ Εφημερίδα *Lvivski visti* [Λβιβ], Ημερολόγιο του ντίστρικτ «Γαλικία», φ. 34 (158), έτος 2^ο, 17.02.1942, σ. 2.

¹¹⁷¹ J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 199. I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 216.

¹¹⁷² Και οι δύο πρωθιερείς είχαν διακριθεί για τη δραστηριότητά τους υπέρ της Ουκρανίας. Για παράδειγμα, ο ιερέας Ιγκόρ (Γκουμπά) κατά τον Μεσοπόλεμο χρησιμοποιούσε στην εκκλησία την ουκρανική γλώσσα και ως εκ τούτου είχε πολλά προβλήματα με τις πολωνικές αρχές. Βλ. στο Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάνττσονι, σ. 24.

¹¹⁷³ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 684.

(Ινοζέμτσεφ). Επίσης, αποφασίστηκε ότι, βάσει του Κανονικού Δικαίου, η Σύνοδος έπρεπε να συγκαλείται το λιγότερο δύο φορές τον χρόνο¹¹⁷⁴.

Ωστόσο, για να αρχίσουν επισήμως οι εργασίες της Συνόδου, οι δύο ανώτατοι ιεράρχες χρειάζονταν και τρίτο επίσκοπο. Ως εκ τούτου, την επόμενη μέρα, στις 8 Φεβρουαρίου 1942, ο Γιούρι (Κορενάστοφ) χειροτονήθηκε από τους δύο Αρχιεπισκόπους επίσκοπος του Μπερέστια¹¹⁷⁵. Αμέσως μετά η Σύνοδος άρχισε τις λειτουργίες της. Στη Σύνοδο, μετά από εισήγηση του αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου (Σικόρσκι), αποφασίστηκε να ικανοποιηθούν τα αιτήματα των Εκκλησιαστικών Συμβουλίων της περιοχής του Κιέβου στο θέμα της «ιεραρχικής πνευματικής κηδεμονίας» της περιοχής¹¹⁷⁶. Στις 9 Φεβρουαρίου ο αρχιμανδρίτης Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς) χειροτονήθηκε επίσκοπος του Τσιγκιρίν¹¹⁷⁷. Την ίδια μέρα συνεκλήθη η Σύνοδος με τη συμμετοχή τεσσάρων, πλέον, ιεραρχών, όπου λήφθηκε απόφαση περί της χειροτονίας του πρωθιερέα Ιγκόρ (Γκουμπά)¹¹⁷⁸. Την επόμενη μέρα ο Ιγκόρ (Γκουμπά) χειροτονήθηκε επίσκοπος της Ούμαν με έδρα, ωστόσο, την Μπίλα Τσέρκβα¹¹⁷⁹.

Στις 10 Φεβρουαρίου 1942 συνεδρίασε για τελευταία φορά η Σύνοδος, υπό την προεδρία του αρχιεπισκόπου Αλεξάνδρου (Ινοζέμτσεφ), με συμμετοχή, συνολικά, πέντε ιεραρχών της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στη Σύνοδο πραγματοποίησε εκ νέου εισήγηση ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι), ο οποίος ανέφερε ότι στην Ουκρανία υπήρχαν δύο εκκλησιαστικά ρεύματα. Στο ένα ανήκαν οι οπαδοί του Πατριαρχείου της Μόσχας, οι οποίοι, κατά την εκτίμησή του, ήταν λίγοι¹¹⁸⁰. Ωστόσο, κατά τη γνώμη του, η πλειονότητα του ουκρανικού πληθυσμού και σημαντικός αριθμός ιερέων ανήκαν προηγουμένως στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία του Β. Λιπκίβσκι. Παρά το γεγονός ότι οι Επίσκοποι αυτής της Εκκλησίας πλέον δεν υπήρχαν, απέμεναν πολλοί ιερείς της, οι οποίοι επί γερμανικής κατοχής επανήλθαν στα εκκλησιαστικά καθήκοντά τους και

¹¹⁷⁴ Ως άνω, σ. 685.

¹¹⁷⁵ Ως άνω· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 216.

¹¹⁷⁶ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 685.

¹¹⁷⁷ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 216.

¹¹⁷⁸ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 685.

¹¹⁷⁹ Ως άνω· Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 9 (29), 01.03.1942, σ. 2· O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 670· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 216· F. Heyer, (1953), *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine*, ό.π., σ. 177.

¹¹⁸⁰ Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 687.

επιθυμούσαν να ενταχθούν στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία¹¹⁸¹. Ως εκ τούτου, στις 10 Φεβρουαρίου 1942, στη «Σύνοδο των Ουκρανών Επισκόπων», όπως ανέφερε χαρακτηριστικά η ουκρανική εφημερίδα στο Βερολίνο, αποφασίστηκε η αποδοχή στους κόλπους της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας του κλήρου της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας του Β. Λιπκίβσκι, «στο ίδιο αξίωμα», δηλαδή χωρίς νέα χειροτονία¹¹⁸². Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου του Κιέβου, μέχρι τον Δεκέμβριο του 1941 καταγράφηκαν περίπου 200 ιερείς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας του Β. Λιπκίβσκι¹¹⁸³. Αποδεχόμενοι αυτούς τους ιερείς, οι ιεράρχες της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας όχι μόνο αποκτούσαν τον κλήρο που χρειάζονταν, αλλά επιδείκνυαν και τη διαδοχή των δύο Ουκρανικών Αυτοκέφαλων Εκκλησιών. Επομένως, τον Φεβρουάριο του 1942 στη Σύνοδο στο Πινσκ ολοκληρώθηκε επισήμως η διαδικασία ίδρυσης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Στις 18 Φεβρουαρίου 1942, για πρώτη φορά μετά τη σύσταση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, ο Τοποτηρητής της, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Συκόρσκι), πραγματοποίησε συνοδεία άλλων εκκλησιαστικών ιεραρχών επίσημη επίσκεψη στο διοικητικό κέντρο του ΡΚΟΥ στο Ρίβνε. Εφόσον ο Έ. Κοχ απουσίαζε, τον αρχιεπίσκοπο υποδέχτηκε ο φον Βέντελσταντ¹¹⁸⁴. Στη δήλωσή του ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) γνωστοποιούσε στον Έ. Κοχ, ως ανώτατο εκπρόσωπο της γερμανικής κυβέρνησης στην Ουκρανία, ότι ο επικεφαλής της Ιερής Ορθόδοξης Εκκλησίας¹¹⁸⁵ είχε ορίσει τον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο, βάσει νομοθετικών κειμένων, Τοποτηρητή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στις περιοχές της Ουκρανίας που «απελευθερώθηκαν» από τους μολοσεβίκους¹¹⁸⁶. Επίσης, στη δήλωσή του ο Αρχιεπίσκοπος διαβεβαίωνε την αφοσίωσή του στις γερμανικές αρχές και τις ευχαριστούσε εκ μέρους της Εκκλησίας και του λαού για την «απελευθέρωση» από την

¹¹⁸¹ Ως άνω.

¹¹⁸² Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 9 (29), 01.03.1942, σ. 2· O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 686· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 217.

¹¹⁸³ Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 694.

¹¹⁸⁴ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 42 (110), έτος 2^ο, 20.02.1942, σ. 1· Εισήγηση (*razvedsvodka*) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), *TSDAGO*, 1/23/115, σ. 35.

¹¹⁸⁵ Χωρίς να αναφέρεται ρητά στη δήλωση, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος εννοεί τον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι). Βλ. το πλήρες κείμενο της δήλωσης στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 42 (110), έτος 2^ο, 20.02.1942, σ. 1.

¹¹⁸⁶ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 42 (110), έτος 2^ο, 20.02.1942, σ. 1.

κυριαρχία της Μόσχας¹¹⁸⁷. Ο φον Βέντελσταντ έλαβε τη δήλωση και διαβεβαίωσε τον αρχιεπίσκοπο ότι οι γερμανικές αρχές εξασφάλιζαν στην Εκκλησία την ελευθερία της, επαναλαμβάνοντας ότι το καθήκον της Εκκλησίας ήταν να ανατρέφει τη νεολαία στο πνεύμα της αφοσίωσης στους νόμους¹¹⁸⁸.

Στα μέσα του Μαρτίου του 1942 ο Πολύκαρπος (Σικόρσκι) απευθύνθηκε με διάγγελμα του σε όλους τους ορθόδοξους ιερείς της Ουκρανίας. Σύμφωνα με τη δήλωσή του, μοναδική ορθόδοξη εκκλησία στην Ουκρανία καθίστατο η Αυτοκέφαλη Εκκλησία και ο Τοποτηρητής της κατείχε την ανώτατη νόμιμη εκκλησιαστική διοικητική εξουσία στην Ουκρανία. Όλη η εκκλησιαστική διοίκηση θα διεξαγόταν μέσω του διοικητικού μηχανισμού της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας¹¹⁸⁹. Στα μέλη του τελευταίου, που λειτουργούσε στο Λουτσκ, εκτός από τον Προκαθήμενο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, συγκαταλέγονταν ο ιερέας Μ. Μαλιουζίνσκι και ο Ι. Βλασόφσκι¹¹⁹⁰. Στη συνέχεια ο επίσκοπος Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς) έλαβε τον τίτλο του αντικαταστάτη του Προκαθήμενου, με αποτέλεσμα στη δικαιοδοσία του να υπαχθούν όλες οι γαίες δυτικά των παλαιών σοβιετοπολωνικών συνόρων, δηλαδή το μεγαλύτερο μέρος της Ουκρανίας¹¹⁹¹.

4.2.7. Απόπειρα Ένωσης των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών στις 8 Οκτωβρίου 1942

Όπως αναφέραμε παραπάνω, οι Ουκρανοί αυτοκεφαλιστές ήδη από τον Αύγουστο του 1941, επιθυμούσαν τη συσπείρωση των ορθοδόξων ιερέων στη Βολυνία σε μια ενιαία Εκκλησία. Η διαφορετική πορεία των ιερέων στη Λαύρα του Ποτσάιφ, οι οποίοι αποφάσισαν να παραμείνουν σε κανονική σχέση με το Πατριαρχείο της Μόσχας, τους απογοήτευσε, αλλά δεν αποθάρρυνε τις αντίστοιχες αναζητήσεις στο μέλλον. Μια δεύτερη προσπάθεια εκ μέρους των αυτοκεφαλιστών να επιδιώξουν την ένωση με τους αυτονομιστές έλαβε χώρα τον Οκτώβριο και η τρίτη συνολικά επιχειρήθηκε τον Δεκέμβριο του 1941 στο Κίεβο. Ωστόσο, ο επίσκοπος της Αυτόνομης Εκκλησίας Παντελεήμων (Ρούντικ) όχι μόνο δεν αποδέχτηκε τα

¹¹⁸⁷ Εφημερίδα *Mariupolska gazeta* [Μαριούπολη], φ. 23 (50), 21.02.1942, σ. 1· Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρουστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 35.

¹¹⁸⁸ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 42 (110), έτος 2^ο, 20.02.1942, σ. 1.

¹¹⁸⁹ Διάγγελμα του Επιτηρητή της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Ουκρανικής Εκκλησίας αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου, εφημερίδα *Kremanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 26 (64), έτος 2^ο, 19.03.1942, σ. 4.

¹¹⁹⁰ Εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε], έτος 2^ο, 9.07.1942, σ. 3.

¹¹⁹¹ Ως άνω.

αιτήματα των αυτοκεφαλιστών, αλλά και ενημέρωσε τις γερμανικές αρχές, μέσω του γραμματέα του, για τις πολιτικές επιδιώξεις τους, γεγονός το οποίο επέφερε το κλείσιμο του Συμβουλίου στις 11 Φεβρουαρίου 1942. Ωστόσο, παρά τις προηγούμενες αρνητικές απόπειρες, οι αυτοκεφαλιστές συνέχισαν να επιδιώκουν την ένωση των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών. Η επόμενη ευκαιρία παρουσιάστηκε το φθινόπωρο του 1942.

Στο ενδιάμεσο διάστημα, οι γερμανικές αρχές πληροφορήθηκαν ότι γύρω από τον επίσκοπο Νικάνορα (Αμπράμοβιτς) και τον επίσκοπο Μστισλάβ (Σκρίπνικ) οργανώθηκε μια «κρυφή λέσχη Ουκρανών σοβινιστών»¹¹⁹². Σύμφωνα με τον Β. Κόσικ, οι ιεράρχες της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας επιθυμούσαν να επαναφέρουν την Εκκλησία στην προηγούμενη κατάσταση, η οποία ίσχυε πριν τον νόμο της 1ης Ιουνίου 1942¹¹⁹³. Παρά τις επίσημες δηλώσεις των ιεραρχών της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας υπέρ του συγκεκριμένου «θρησκευτικού νόμου», οι ίδιοι αντιλαμβάνονταν ότι επρόκειτο για πλήρη υποταγή της Εκκλησίας στη δικαιοδοσία των Γενικών Κομισάριων, διότι οι ελάχιστες αρμοδιότητες που απέμειναν στον επίσκοπο θα ίσχυαν αποκλειστικά εντός της Γενικής Περιοχής στην οποία βρισκόταν¹¹⁹⁴. Με τον «θρησκευτικό νόμο», ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) όχι μόνο έχανε εξουσίες επί των επισκόπων του, αλλά και τη δυνατότητα να ανακηρυχθεί πνευματικός ηγέτης του λαού και να απευθύνεται άμεσα στον ουκρανικό πληθυσμό της χώρας. Οι επίσκοποι της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας, εμφορούμενοι από τις ιδέες του ουκρανικού εθνικισμού και χωρίς να χάνουν την ελπίδα συγκρότησης αυτόνομου ουκρανικού κράτους στο μέλλον, δεν μπορούσαν να αποδεχτούν τη νέα πραγματικότητα.

Προκειμένου να λυθεί αυτή η κατάσταση, τον Σεπτέμβριο του 1942 ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) αποφάσισε να συγκαλέσει Επισκοπική Σύνοδο της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας στις 4 Οκτωβρίου 1942, στη δική του επισκοπική έδρα, στο Λουτσκ¹¹⁹⁵. Οι γερμανικές αρχές και, συγκεκριμένα, ο Π. Ντάργκελ, αντέδρασαν αρνητικά και προσπάθησαν να εμποδίσουν τη σύγκληση της Συνόδου. Ο επίσκοπος Μστισλάβ (Σκρίπνικ) τον Σεπτέμβριο του 1942 βρισκόταν στο Κίεβο, και όχι στη δική του επισκοπική έδρα στο Περεγιάσλαβ, που απέχει από το Κίεβο 90 χλμ. και βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του Δνείπερου. Στις 22 Σεπτεμβρίου 1942 ο αντικαταστάτης του γενικού κομισάριου του Κιέβου φον Μπριούνφοφ, εκτελώντας διαταγές του Ντάργκελ, ενημέρωσε τον επίσκοπο ότι του απαγορευόταν να

¹¹⁹² V. Kosyk, (1993), *Ukrayina i Nimechchyna u Drygij Svitovij Vijnj*, ό.π., σ. 296.

¹¹⁹³ Ως άνω.

¹¹⁹⁴ J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 199.

¹¹⁹⁵ V. Kosyk, (1993), *Ukrayina i Nimechchyna u Drygij Svitovij Vijnj*, ό.π., σ. 296.

βρίσκεται πέραν της δεξιάς όχθης του Δνείπερου – δηλαδή του απαγορεύθηκε ρητά η μετάβαση στο Λουτσκ. Επιπλέον, του απαιτήθηκε να αφήσει τη Γενική Περιοχή του Κιέβου και να πάει στην έδρα του στο Περεγιάσλαβ¹¹⁹⁶. Ωστόσο, τις ίδιες μέρες ο επίσκοπος Μστισλάβ (Σκρίπνικ) κλήθηκε στην Ες Ντε, όπου κατάφερε να αποσπάσει την αναστολή εκπλήρωσης της διαταγής του φον Μπριούνφο. Δεδομένου ότι η απόφαση περί υποχρεωτικής εγκατάλειψης του Κιέβου δεν είχε λυθεί οριστικά, η Ες Ντε επέτρεψε στον επίσκοπο να αναχωρήσει στις 4 Οκτωβρίου 1942 στο Λουτσκ¹¹⁹⁷.

4.2.7.1. Τα αντίμετρα του Π. Ντάργκελ

Παράλληλα, προκειμένου να ματαιωθεί η σύγκληση των Επισκοπικών Συνόδων στο μέλλον και να ανακοπεί η ανεξάρτητη δραστηριότητα των επισκόπων της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας, ο Π. Ντάργκελ αποφάσισε να προβεί στην υλοποίηση του «θρησκευτικού νόμου» της 1ης Ιουνίου 1942. Την 1η Οκτωβρίου 1942 ο Ντάργκελ έστειλε οδηγίες στους Γενικούς Κομισάριους του ΡΚΟΥ, μέσω των οποίων τους ενημέρωνε ότι πλέον οι εξουσίες των Εκκλησιών θα ίσχυαν μονάχα εντός της Γενικής Περιοχής, στην οποία βρίσκονταν. Επίσης, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) και ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) δεν αναγνωρίζονταν πλέον από τη γερμανική διοίκηση ως Προκαθήμενοι της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής και της Ουκρανικής Αυτόνομης Εκκλησίας, αντίστοιχα. Οι εξουσίες του Αρχιεπισκόπου και του Μητροπολίτη τούς αφαιρέθηκαν και οι ίδιοι υποβαθμίστηκαν σε απλούς επισκόπους¹¹⁹⁸. Ο Ντάργκελ απαίτησε να ενημερωθούν οι επίσκοποι κάθε Γενικής Περιοχής ότι πλέον δεν υπήρχαν Αρχιεπίσκοποι, παρά μόνο επίσκοποι, ίσοι μεταξύ τους, οι οποίοι μπορούσαν να δραστηριοποιούνται μονάχα εντός της Γενικής Περιοχής τους. Επίσης, οι επίσκοποι πλέον θα ήταν υπόλογοι μόνο στον Γενικό Κομισάριο της περιοχής τους¹¹⁹⁹.

Αποφασίστηκε η λύση των Επισκοπικών Συνόδων και των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών. Οι Γενικοί Κομισάριοι έλαβαν το δικαίωμα να ορίζουν και να παύουν τους επισκόπους. Η χειροτονία και ο διορισμός των ιερέων απαιτούσαν την άδεια του Γενικού Κομισάριου. Όσον αφορά τη γερμανική πολιτική προς τις Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, ο Ντάργκελ, στις οδηγίες του προς τους Γενικούς Κομισάριους, σημείωνε ότι πλέον έπρεπε να

¹¹⁹⁶ Ως άνω.

¹¹⁹⁷ Ως άνω, σ. 297.

¹¹⁹⁸ Ως άνω.

¹¹⁹⁹ Ως άνω.

ακολουθείται η γραμμή ισορρόπησης των θέσεων και των δύο Εκκλησιών. Ως εκ τούτου, οι γερμανικές αρχές έπρεπε να εμποδίζουν τις απόπειρες της ένωσης των δύο Ουκρανικών Εκκλησιών¹²⁰⁰.

4.2.7.2. Η Απόφαση της Επισκοπικής Συνόδου του 1942

Στις 3 Οκτωβρίου, όταν οι περισσότεροι επίσκοποι της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας είχαν ήδη φτάσει στο Λουτσκ, ο Ντάργκελ τους ενημέρωσε για την απαγόρευση της σύγκλησης της Συνόδου¹²⁰¹. Δεδομένης της ρητής απαγόρευσης των γερμανικών αρχών, οι επίσκοποι πραγματοποίησαν κρυφή Επισκοπική Σύνοδο της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας, η οποία άρχισε στις 4 και έληξε στις 14 Οκτωβρίου 1942¹²⁰². Στην εν λόγω Σύνοδο λήφθηκαν διάφορες αποφάσεις, αλλά η πιο σημαντική εξ αυτών ήταν η απόφαση για την Ένωση της Αυτοκέφαλής με την Αυτόνομη Εκκλησία. Ως εκ τούτου, οι επίσκοποι της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς) και Μστισλάβ (Σκρίπνικ), που εκτελούσε χρέη γραμματέα της Συνόδου¹²⁰³, στάλθηκαν ως διαπραγματευτές στη Λαύρα του Ποτσάιφ, στον μητροπολίτη της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας Αλέξιο (Γκρομάντσκι), προκειμένου να τον πείσουν για την αναγκαιότητα ενός τέτοιου εγχειρήματος¹²⁰⁴.

Η επιλογή, εκ μέρους των αυτοκεφαλιστών, του μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι) ως προσώπου ικανού να προβεί στην Ένωση των Εκκλησιών δεν είναι τυχαία. Ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) ανήκε κατά τον Μεσοπόλεμο στα στελέχη της Πολωνικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας και ήταν στενός συνεργάτης του μητροπολίτη Διονυσίου (Βαλεντίνσκι). Σε γενικές γραμμές, ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) δεν αντιτίθετο στην ιδέα της απόκτησης αυτοκεφαλικού καθεστώτος για την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ουκρανία, καθώς ο ίδιος είχε υπάρξει ένας από τους θερμούς υποστηρικτές της απόκτησης αντίστοιχου καθεστώτος για την Πολωνική Ορθόδοξη Εκκλησία το 1924. Γεννηθείς στο Πιντλιάσσια και όντας Ουκρανός, ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) ανέλαβε στις 15

¹²⁰⁰ Ως άνω.

¹²⁰¹ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671.

¹²⁰² V. Kosyk, (1993), *Ukrayina i Nimechchyna u Drygij Svitovij Vijni*, ό.π., σ. 297.

¹²⁰³ Ως άνω.

¹²⁰⁴ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671. Εκ διαμέτρου αντίθετη ερμηνεία των γεγονότων, δηλαδή για την επιδίωξη της εκκλησιαστικής ένωσης εκ μέρους του μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι), βλ. στο J.A. Armstrong [1955](1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 201.

Απριλίου 1934 από τον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι) την επαρχία της Βολυνίας¹²⁰⁵, όπου αγωνίστηκε για την ουκρανοποίηση της εκεί Πολωνικής Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας¹²⁰⁶. Ο γραμματέας του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ) χαρακτήρισε τον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι) ως άνθρωπο που μετέβαλλε συχνά τις απόψεις του, αλλά η υποψηφιότητά του ήταν κατάλληλη για τους Ουκρανούς¹²⁰⁷. Προφανώς, εκτός από την προηγούμενη αποτελεσματική δράση στο πεδίο της ουκρανοποίησης της εκκλησιαστικής ζωής στη Βολυνία, ο γραμματέας αναφερόταν στη συμμετοχή του μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι) στη συνεδρίαση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου στο Κίεβο τον Οκτώβριο του 1941, όταν ο Μητροπολίτης συμφώνησε και στην ίδρυση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας και στην τέλεση των Θείων Λειτουργιών σε όλες τις ορθόδοξες εκκλησίες, συμπεριλαμβανομένης της Αυτόνομης Εκκλησίας, στην ουκρανική γλώσσα. Η απόπειρα αυτή απετράπη εξαιτίας του σκληρού πυρήνα των επισκόπων, που συγκροτήθηκε γύρω από τον Μητροπολίτη.

Το φθινόπωρο του 1942 οι αυτοκεφαλιστές στάθηκαν πιο τυχεροί και στις 8 Οκτωβρίου 1942, στη Λαύρα του Ποτσάιφ, οι τρεις ιεράρχες – ο μητροπολίτης της Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας Αλέξιος (Γκρομάντσκι) και οι επίσκοποι της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς) και Μστισλάβ (Σκρίπνικ) – υπέγραψαν τη Σύμβαση της Ένωσης των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών¹²⁰⁸. Η νέα ενιαία Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία θα λειτουργούσε «στη βάση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας» και θα βρισκόταν «σε πνευματική ένωση με τον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι)»¹²⁰⁹. Επίσης, αποφασίστηκε ότι η ενιαία Εκκλησία θα διοικούνταν στο μέλλον από την Επισκοπική Σύνοδο, η οποία θα αποτελούνταν από δύο επισκόπους αυτονομιστές και

¹²⁰⁵ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 203.

¹²⁰⁶ Ως άνω. Οι Β. Αλεξέγιεφ και Θ. Σταύρου σημειώνουν ότι το 1921, από τους πέντε εκατ. Ορθοδόξους που ήταν στην Πολωνία, τα δύο τρίτα ήταν Ουκρανοί. Βλ. στο V. Alexeev, F. Stavrou, «*Russkaya Pravoslavnaya Tserkon na okkupirovannoj nemtsami territorii*» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 16, σ. 97. Επομένως, κατά τον Μεσοπόλεμο, ο Μητροπολίτης αγωνίστηκε για την υπερίσχυση των Ουκρανών κληρικών στους κόλπους της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Να προσθέσουμε ότι, αναφερόμενος σε αυτή τη δραστηριότητα μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι), ο Ι. Βλασόφσκι αδυνατεί να καταλάβει τον μετέπειτα προσανατολισμό του προς τη Μόσχα.

¹²⁰⁷ «Εισήγηση του προσωπικού γραμματέα του διοικητή της επαρχίας του Κιέβου για την κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία στο δεύτερο μισό του 1941», 04.01.1942, TSDAVOV, 3676/4/474, σσ. 378-389, στο Kyiv: vijn, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (2014), ό.π., σ. 457.

¹²⁰⁸ V. Alexeev, F. Stavrou, «*Russkaya Pravoslavnaya Tserkon na okkupirovannoj nemtsami territorii*» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 16, σ. 103.

¹²⁰⁹ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671· D. Kalkandjieva, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 117.

τρεις αυτοκεφαλιστές, και γραμματέας της Συνόδου θα ήταν ο επίσκοπος Μστισλάβ (Σκρίπνικ)¹²¹⁰. Μέχρι τότε, ο μητροπολίτης της Βαρσοβίας Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) θα ήταν Τοποτηρητής του Μητροπολιτικού Θρόνου στο Κίεβο¹²¹¹.

Από τις συνολικά τρεις προσπάθειες που ανέλαβαν οι αυτοκεφαλιστές για να ενωθούν με την Αυτόνομη Εκκλησία, μόνο η τελευταία στέφθηκε με επιτυχία. Ανάμεσα στους πολλούς παράγοντες που συνέβαλαν στην επίτευξη της συμφωνίας μεταξύ των αντιμαχόμενων, μέχρι πρότινος, ορθοδόξων Εκκλησιών, ο πιο σημαντικός είναι η θρησκευτική πολιτική των γερμανικών αρχών, η οποία στόχευε στη διάλυση του θεσμού της Εκκλησίας, στη διάσπαση του θρησκευτικού χώρου και στην πλήρη υπαγωγή των επισκόπων στη γερμανική κατοχική διοίκηση. Η καταστρεπτική πολιτική των γερμανικών αρχών, παρά το γεγονός ότι εν μέρει ήταν απόρροια της υπέρμετρης δραστηριότητας των ιεραρχών της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας¹²¹², έφερε καταστρεπτικά αποτελέσματα στη λειτουργία και των δύο Ουκρανικών Εκκλησιών. Από τα επιβλαβή μέτρα των γερμανικών αρχών πλήττονταν όχι μόνο η Αυτοκέφαλη, αλλά και η Αυτόνομη Εκκλησία, ο Μητροπολίτης της οποίας, όπως και ο αντίπαλός του, έχανε τα πρωτεία και υποβαθμιζόταν στον βαθμό του επισκόπου. Συνεπώς, η θετική απάντηση του μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι) στις προτάσεις των επισκόπων της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας περί ένωσης των Εκκλησιών εξηγείται από την επιθυμία του να σώσει την Ορθόδοξη Εκκλησία. Μόνο ενώνοντας τις δυνάμεις του με εκείνες της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας θα ιδρυόταν μια ενωμένη Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ουκρανία, η οποία θα μπορούσε να προβάλλει αντίσταση στις επιβλαβείς διαταγές των γερμανικών αρχών και να επιβιώσει στα δύσκολα χρόνια της γερμανικής κατοχής¹²¹³.

Παρά το γεγονός ότι από την Ένωση των Εκκλησιών επωφελούνταν οι δύο ουκρανικές ορθόδοξες εκκλησίες, περισσότερο οφέλη, αναμφισβήτητα, εισέπραξε η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Μέσω της ένωσης, η Αυτοκέφαλη Εκκλησία αποκτούσε επισήμως νομιμοποίηση και μπορούσε δυνητικά να απαλλαγεί από τους αυτοχειροτονούμενους ιερείς

¹²¹⁰ D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke*, ό.π., σ. 213.

¹²¹¹ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 45 (65), 08.11.1942, σ. 3.

¹²¹² J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 200.

¹²¹³ Δεν μπορούμε να δεχθούμε την άποψη του Ντ. Ποσπελόφσκι ότι ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) συναίνεσε στην ένωση των Εκκλησιών εξαιτίας της τρομοκρατίας την οποία εξαπέλυσαν τα μέλη του ουκρανικού ανταρτικού κινήματος, που στόχευε και στην Αυτόνομη Εκκλησία. Βλ. στο D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke*, ό.π., σ. 213. Πρώτον, ο αρχιεπίσκοπος Αλέξιος (Γκρομάντσκι) ανταποκρινόταν και προηγουμένως θετικά στην προοπτική της ένωσης των Εκκλησιών και στη δημιουργία μίας Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας· δεύτερον, η προτεινόμενη εκκλησιαστική ένωση ήταν απάντηση των Ορθοδόξων ιεραρχών στην κατασταλτική γερμανική πολιτική· τρίτον, η ΟΥΠΑ –παραστρατιωτική οργάνωση της ΟΟΥΝ– συγκροτήθηκε την άνοιξη του 1943.

του Β. Λιπκίβσκι, τους οποίους δεν αναγνώρισε καμία Ορθόδοξη Εκκλησία. Ως εκ τούτου, θα μπορούσε να αναγνωριστεί ως μια Εκκλησία ισότιμη με τις άλλες. Επίσης, μέσω της Ένωσης ισχυροποιήθηκαν οι θέσεις του αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου (Σικόρσκι) και του μητροπολίτη Διονυσίου (Βαλεντίνσκι), οι οποίοι αποκτούσαν μεγάλη δύναμη και γίνονταν κύρια πνευματικά πρόσωπα της Ορθοδοξίας στην Ουκρανία. Επομένως, δεν είναι τυχαίο ότι η Ένωση των δύο Ουκρανικών Εκκλησιών αντιμετώπιστηκε από τους οπαδούς της Αυτοκεφαλίας ως νίκη. Η Ένωση εκλήφθηκε από αυτούς ως αναγνώριση της Αυτοκεφαλίας της Ουκρανικής Εκκλησίας και ίδρυση ενιαίας Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας¹²¹⁴. Οι οπαδοί της δήλωναν ανοιχτά ότι, με αυτό τον τρόπο, η ενιαία πλέον Ουκρανική Εκκλησία θα ανακτούσε τις παλιές παραδόσεις της και θα έκοβε κάθε δεσμό με τη Μόσχα¹²¹⁵. Γιορτάζοντας το τόσο σημαντικό για τη Χριστιανοσύνη γεγονός και την προσωπική νίκη του συνάμα, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) έδωσε διαταγή να τελεστούν σε όλη την Ουκρανία – στο ΡΚΟΥ– εορταστικές θείες λειτουργίες¹²¹⁶.

Όσον αφορά τη στάση των γερμανικών αρχών, αυτή αναπόφευκτα θα ήταν αρνητική εξαιτίας της παράβασης των διαταγών περί μη διενέργειας της Επισκοπικής Συνόδου. Ωστόσο, τα βαθύτερα αίτια της αρνητικής στάσης των γερμανικών αρχών απέναντι στην Ένωση των Εκκλησιών είχαν να κάνουν με το γεγονός ότι συνεπαγόταν τη δημιουργία μίας ενιαίας ισχυρής Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Οι ενωμένοι επίσκοποι, εκτός του ότι θα αντιστέκονταν με μεγαλύτερη ευκολία στις αποφάσεις των αρχών, θα μπορούσαν να έχουν μεγαλύτερη επιρροή στους ανθρώπους. Επίσης, δεν πρέπει να αποκλείουμε το γεγονός ότι οι επίσκοποι της Αυτόνομης Εκκλησίας, εντός της ενιαίας Εκκλησίας, θα ασπάζονταν τις αξίες των επισκόπων της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας – τους χώριζε μονάχα η στάση προς τους αυτοχειροτονούμενους ιερείς – και θα τους βοηθούσαν στην επιδίωξη της επίτευξης ανεξάρτητου ή αυτόνομου καθεστώτος για την Ουκρανία. Αναμφισβήτητα, από την ένωση ισχυροποιούνταν περισσότερο η Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Μια τέτοια προοπτική, που συνεπαγόταν και την εξάπλωση της εξουσίας του μητροπολίτη της Βαρσοβίας Διονυσίου (Βαλεντίνσκι) στον κυρίως ουκρανικό χώρο, ερχόταν ενάντια στην πολιτική των γερμανικών αρχών, οι οποίοι προσπαθούσαν να περιορίσουν τη δικαιοδοσία του εντός του Γενικού Κυβερνείου. Εξαιτίας των παραπάνω, η γερμανική διοίκηση τάχθηκε εναντίον της ένωσης των

¹²¹⁴ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 45 (65), 08.11.1942, σ. 3.

¹²¹⁵ Ως άνω.

¹²¹⁶ Ως άνω.

Εκκλησιών¹²¹⁷. Από την άλλη μεριά, μερικοί επίσκοποι της Αυτόνομης Εκκλησίας¹²¹⁸ εναντιώθηκαν στην Ένωση και ο μητροπολίτης Αλέξιος (Γκρομάντσκι) ακύρωσε, στη συνέχεια, τη Σύμβαση¹²¹⁹. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι επρόκειτο για τους ίδιους επισκόπους που είχαν αντιδράσει αρνητικά τον Οκτώβριο του 1941.

4. 3. Δημιουργία της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Χάρκοβο

Το Χάρκοβο κατακτήθηκε από τα γερμανικά στρατεύματα στις 24 Οκτωβρίου 1941 και, έως την τελική (δεύτερη) απελευθέρωση της πόλης στις 23 Αυγούστου 1943, βρισκόταν συνεχώς στη γερμανική στρατιωτική ζώνη κατοχής. Κατά τη συγκρότηση της τοπικής διοίκησης το 1941, οι γερμανικές αρχές τοποθέτησαν τον Κραμαρένκο ως δήμαρχο της πόλης. Σημειωτέον πως εκείνος δεν συνδεόταν με την ΟΟΥΝ και δεν διακατεχόταν από τον ουκρανικό εθνικισμό. Ωστόσο, την πραγματική εξουσία στο Δημαρχείο κατείχε ο αντικαταστάτης του Ο. Σεμενένκο (Ο. Semenenko, 1898-1978, Νέα Υόρκη)¹²²⁰, ο οποίος, μετά την εκτέλεση του προκατόχου του το 1942, έγινε δήμαρχος της πόλης.

Μετά τη γερμανική εισβολή στο Χάρκοβο έφτασαν Ουκρανοί ακτιβιστές. Αμέσως μετά ιδρύθηκε η ουκρανική οργάνωση «Προσβίτα»¹²²¹, επικεφαλής της οποίας ήταν ο Β. Ντουμπρόφσκι. Παρά το επίσημο πολιτιστικό προφίλ, η εν λόγω οργάνωση χρησιμοποιούνταν από τους Ουκρανούς εθνικιστές¹²²² ως εργαλείο για την προώθηση της πολιτικής τους. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του επικεφαλής της αστυνομίας ασφαλείας των Ες Ες το καλοκαίρι του 1942, τα μέλη της «Προσβίτα», διαφεύγοντας τον γερμανικό έλεγχο, συνέχιζαν να

¹²¹⁷ Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671.

¹²¹⁸ Ως άνω.

¹²¹⁹ Ως άνω: J.A. Armstrong [1955](1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 202.

¹²²⁰ Ο. Semenenko, (1977), *Kharkiv, Kharkiv...*, Suchasnist, Μόναχο, σσ. 219-220. Παρά το γεγονός ότι ο ίδιος σχεδόν δεν αναφέρεται, στα απομνημονεύματά του, στη δραστηριότητά του την περίοδο της γερμανικής κατοχής, τον Σεπτέμβριο του 1944 εξεταζόταν από τις γερμανικές αρχές η υποψηφιότητά του για τη θέση του προέδρου της Ουκρανικής Εθνικής Επιτροπής, παράλληλα με τους Μπαντέρα, Π. Σκοροπάντσκι κλπ. Βλ. στο BA R 6/141, στο V. Kosyk (επιμ.) (2000), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 4, σ. 212.

¹²²¹ Ουκρανική πολιτιστική οργάνωση, η οποία ιδρύθηκε το 1868 στο Λβιβ. Σύμφωνα με την έκφραση του Σεβελιόφ, η λειτουργία της οργάνωσης στο Χάρκοβο ούτε επιτρεπόταν, ούτε απαγορευόταν από τις γερμανικές αρχές. Βλ. στο J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σ. 298.

¹²²² Αρκετά μέλη της οργάνωσης ανήκαν στην ΟΟΥΝ (μ). Βλ. στο BA R 58/697, στο V. Kosyk (επιμ.), (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 206.

επεκτείνουν την επιρροή τους και αγωνίζονταν για την ανεξαρτησία της Ουκρανίας¹²²³. Η εν λόγω οργάνωση άνοιξε πολλά παραρτήματα στον νομό και δικά της έμπιστα πρόσωπα εργάζονταν στην τοπική εφημερίδα «Νόβα Ουκραγίνα» («Νέα Ουκρανία»), στο Δημαρχείο της πόλης κλπ.¹²²⁴. Την εργασία όλων των παραρτημάτων τη διεύθυνε ένας στενός συνεργάτης των Ο. Σεμενενκο και Β. Ντουμπρόφσκι, ο Βλαδίμηρος Ντολένκο¹²²⁵. Επίσης, όπως αναφέρει ο Σεβελιόφ, «ψυχή» της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στο Χάρκοβο ήταν ο Αλέξανδρος Ποπόφ¹²²⁶. Σημειωτέον ότι και οι τέσσερις έλαβαν μέρος στους αγώνες την περίοδο 1918-1920 και πάλεψαν για τη δημιουργία της ανεξάρτητης Ουκρανίας¹²²⁷. Επίσης, εισηγητής των θρησκευτικών υποθέσεων στο Δημαρχείο του Χαρκόβου ήταν ο Β. Ποτιένκο (1898-1945), ο οποίος είχε προηγουμένως διατελέσει Γενικός Γραμματέας του Πανουκρανικού Συμβουλίου της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας του Β. Λιπκίβσκι¹²²⁸.

Από το 1940 ζούσε στο Χάρκοβο ως απλός πολίτης ο επίσκοπος Θεόφιλος (Μπουλντόφσκι). Με την κατάκτηση της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα, κατάφερε να λάβει την άδεια των γερμανικών στρατιωτικών αρχών για τη διοίκηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας¹²²⁹. Επί της γερμανικής κατοχής στην περιοχή άνοιξαν πολλές ορθόδοξες εκκλησίες, όπου οι λειτουργίες τελούνταν στην ουκρανική γλώσσα. Δεδομένου ότι το 1926 ο μητροπολίτης Σέργιος (Στραγκορόντσκι) τον είχε αποπέμψει από τη Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία, οι ορθόδοξοι πολίτες της πόλης ήρθαν στον επίσκοπο προκειμένου να αποσαφηνίσει σε ποια Εκκλησία ανήκε. Ο ίδιος δήλωσε ορθόδοξος, αλλά στη Θεία Λειτουργία μνημόνευε όλους τους εκκλησιαστικούς ιεράρχες, συμπεριλαμβανομένων του Β. Λιπκίβσκι, του αρχιεπισκόπου Πίμεν (Πέγκοβ) κλπ.¹²³⁰.

Στο Χάρκοβο, η «Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη» Εκκλησία του Θεοφίλου (Μπουλντόφσκι), που υποστηριζόταν από τις γερμανικές αρχές, ήταν κυρίαρχη και μονοπωλούσε τον εκκλησιαστικό χώρο. Ωστόσο, εντός της Εκκλησίας συγκρούονταν δύο ρεύματα. Οι

¹²²³ «Έκθεση για την κατάσταση την περίοδο από τις 23.07.1942 έως την 23.08.1942» του επικεφαλής της αστυνομίας ασφαλείας των Ες Ες στο Χάρκοβο, 25.08.1942, μτφρ. γερμ., TSDAGO, 1/23/534, σ. 18.

¹²²⁴ Ως άνω.

¹²²⁵ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σ. 297: «Έκθεση για την κατάσταση την περίοδο από τις 23.07.1942 έως την 23.08.1942» του επικεφαλής της αστυνομίας ασφαλείας των Ες Ες στο Χάρκοβο, 25.08.1942, μτφρ. γερμ., στο TSDAGO, 1/23/534, σ. 18.

¹²²⁶ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σ. 297.

¹²²⁷ Ως άνω.

¹²²⁸ P.T. Bajbak, «Smoloskyp OUN na Slobozhanschyni» («Ο φάκελος της ΟΟΥΝ στη Σλομποδική Ουκρανία»), στο On the call of Kiev, ό.π., σ. 274.

¹²²⁹ Z.R. Bagdasarova, V.I. Petrushko, λήμμα «Μπουλντόφσκι», ό.π.

¹²³⁰ Ως άνω.

ουκρανικοί εθνικιστικοί κύκλοι υπό την καθοδήγηση του Ντολένκο επιθυμούσαν την «ουκρανοποίηση» της Εκκλησίας του Μπουλντόφσκι. Από την άλλη μεριά, και οι οπαδοί της Αυτόνομης Εκκλησίας επιθυμούσαν να ισχυροποιήσουν τις θέσεις τους εντός της Εκκλησίας του Μπουλντόφσκι¹²³¹.

Το 1942 εντατικοποιήθηκαν οι απόπειρες των Ουκρανών εθνικιστών, μελών της «Προσβίτα»¹²³², να αποκτήσουν τη δυνατότητα να επηρεάζουν τον επίσκοπο Θεόφιλο (Μπουλντόφσκι). Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις αξιωματικού των Ες Ες, αυτό μπορούσε να συμβεί είτε μέσω της απευθείας επιρροής στον επίσκοπο είτε μέσω της κατάληψης της εκκλησιαστικής εξουσίας, στην περίπτωση του θανάτου του, δεδομένου ότι ήταν υπέργηρος¹²³³. Προκειμένου να αποκτήσουν τον έλεγχο της Εκκλησίας του Μπουλντόφσκι, οι Ουκρανοί εθνικιστές-μέλη της «Προσβίτα» χρησιμοποιούσαν διάφορους τρόπους. Υποστήριζαν, καταρχάς, όλες τις ενέργειες του επισκόπου Θεοφίλου (Μπουλντόφσκι). Κατά δεύτερον, έταξαν στον επίσκοπο τη θέση του διοικητή του φιλοσοφικού τμήματος στην «Προσβίτα»¹²³⁴. Παράλληλα, προσπαθούσαν να προσελκύσουν έναν στενό συνεργάτη του επισκόπου, τον ιερέα Κριβομάζ, τάζοντάς του τον βαθμό του επισκόπου¹²³⁵.

Δεδομένου ότι η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία, που ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1942 στο Πινσκ, δεν διέθετε αρκετά ερείσματα σε ιερείς και υποστηρικτές στο ρωσόφωνο Χάρκοβο, τα μέλη της «Προσβίτα» επιχειρούσαν να διεισδύσουν στην Εκκλησία του Μπουλντόφσκι με οποιονδήποτε τρόπο. Ως εκ τούτου οι Ουκρανοί εθνικιστές ανάγκασαν τον επίσκοπο Θεόφιλο (Μπουλντόφσκι) να χειροτονήσει ιερέα ένα άτομο από την «Προσβίτα». Στη συνέχεια, αυτός ο ιερέας διορίστηκε σε μια εκκλησία στο Χάρκοβο, παρά το γεγονός ότι στην εκκλησία λειτουργούσε ήδη ένας ιερέας και δεν υπήρχαν χρήματα για τη συντήρηση και των δύο¹²³⁶. Επομένως, στο Χάρκοβο οι Ουκρανοί εθνικιστές επιχειρούσαν να εφαρμόσουν την ίδια τακτική με τους ομοϊδεάτες τους στο Ουκρανικό Εκκλησιαστικό

¹²³¹ «Έκθεση για την κατάσταση την περίοδο από τις 23.07.1942 έως την 23.08.1942» του επικεφαλής της αστυνομίας ασφαλείας των Ες Ες στο Χάρκοβο, 25.08.1942, μτφρ. από γερμ., TSDAGO, 1/23/534, σ. 22.

¹²³² Στην αναφορά της 16.03.1943, ο Έ. Κοχ ενημέρωνε τον Ρόζενμπεργκ ότι η «Προσβίτα» μπορούσε να θεωρηθεί ανάλογο της ουκρανικής κυβέρνησης. Βλ. στο Document 192-PS, IMT, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 121.

¹²³³ «Έκθεση για την κατάσταση την περίοδο από τις 23.07.1942 έως την 23.08.1942» του επικεφαλής της αστυνομίας ασφαλείας των Ες Ες στο Χάρκοβο, 25.08.1942, μτφρ. από γερμ., στο TSDAGO, 1/23/534, σ. 24.

¹²³⁴ Ως άνω.

¹²³⁵ Ως άνω, σ. 25.

¹²³⁶ Ως άνω, σ. 19· ΒΑ R 58/222, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 296.

Συμβούλιο του Κιέβου. Μην μπορώντας να ιδρύσουν τη δική τους Εκκλησία, προσπάθησαν να σφετεριστούν την Εκκλησία του Μπουλντόφσκι.

Από την άλλη μεριά, οι αυτονομιστές, οι οποίοι, επίσης, επιθυμούσαν να αποκτήσουν επιρροή στον επίσκοπο Θεόφιλο, ενόψει της ισχυροποίησης των θέσεων των Ουκρανών εθνικιστών δεν απέκλειαν την πιθανότητα της αποχώρησης από την Εκκλησία του Μπουλντόφσκι¹²³⁷. Τον Ιούλιο του 1942 ο επίσκοπος Μστισλάβ (Σκρίπνικ) έφτασε στο Χάρκοβο, προκειμένου να πείσει τον επίσκοπο Μπουλντόφσκι να προσχωρήσει στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία¹²³⁸. Η αντιπαλότητα της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης και της Ουκρανικής Αυτόνομης Εκκλησίας για τον προσεταιρισμό της Εκκλησίας του Μπουλντόφσκι λύθηκε με επιστολή του αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου (Σικόρσκι) στις 8 Δεκεμβρίου 1942, με την οποία όριζε τον Μπουλντόφσκι αντικαταστάτη του στην Ανατολική Ουκρανία. Παράλληλα, στους επισκόπους της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας δόθηκε η διαταγή να φύγουν στη στρατιωτική ζώνη κατοχής, δεδομένου ότι, σύμφωνα με τον νόμο της 1ης Ιουνίου 1942, στο ΡΚΟΥ, σε κάθε μια από τις συνολικά έξι Γενικές Περιοχές μπορούσαν να παραμείνουν μόνο ένας επίσκοπος της Αυτόνομης και ένας της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας¹²³⁹.

4.4. Χειροτόνηση των επισκόπων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας

Η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία, ως θεσμός νεοσύστατος κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, αντιμετώπιζε γενικά την έλλειψη κληρικών, αλλά ακόμα περισσότερο αρχιερέων. Πριν τον Φεβρουάριο του 1942, είχε μόνο δύο αρχιερείς: τον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι) και τον αρχιεπίσκοπο Αλέξανδρο (Ινοζέμιτσεφ). Εξαιτίας αυτού, οι δύο ανώτατοι ιεράρχες της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Επισκοπική Σύνοδο στο Πινσκ, τον Φεβρουάριο του 1942, προέβησαν σε χειροτονήσεις τριών επισκόπων: επρόκειτο για τους Γιούρι (Κορενάστοφ), Νικάνορα (Αμπράμοβιτς) και Ιγκόρ (Γκουμπά)¹²⁴⁰. Συνεπώς,

¹²³⁷ «Έκθεση για την κατάσταση την περίοδο από τις 23.07.1942 έως την 23.08.1942» του επικεφαλής της αστυνομίας ασφαλείας των Ες Ες στο Χάρκοβο, 25.08.1942, μτφρ. από γερμ., TSDAGO, 1/23/534, σ. 24.

¹²³⁸ F. Heyer, (1953), *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine*, ό.π., σ. 178.

¹²³⁹ Z.R. Bagdasarova, V.I. Petrushko, λήμμα «Μπουλντόφσκι», ό.π.

¹²⁴⁰ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 685. Τις σύντομες βιογραφίες των επισκόπων βλ. στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 18 (56), έτος 2^ο, 01.03.1942, σ. 3.

μετά τη Σύνοδο στο Πινσκ η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη αριθμούσε πέντε αρχιερείς: δύο Αρχιεπισκόπους και τρεις επισκόπους¹²⁴¹. Ο πρωταρχικός στόχος των ιεραρχών της ήταν η χειροτόνηση και άλλων επισκόπων, προκειμένου η Αυτοκέφαλη Εκκλησία να πολλαπλασιάσει την ισχύ της.

Ως εκ τούτου, οι επίσκοποι Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς) και Ιγκόρ (Γκουμπά) στάλθηκαν στο Κίεβο, όπου κατάφεραν να φτάσουν μόλις στις 13 Μαρτίου 1942¹²⁴². Η αποστολή τους στην πόλη εξηγείται από την επιθυμία των ιεραρχών της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας να ενισχύσουν τις θέσεις τους έπειτα από την επικράτηση του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ) της Αυτόνομης Εκκλησίας, η οποία είχε ως αποτέλεσμα το κλείσιμο του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου από τις γερμανικές αρχές¹²⁴³.

Στο Κίεβο οι επίσκοποι συνάντησαν τους οχτώ ιερείς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, που απέμειναν έπειτα από το κλείσιμο του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου τον Φεβρουάριο του 1942. Η αντίδραση του επισκόπου Παντελεήμονα (Ρούντικ), ο οποίος, μέχρι την άφιξη δύο νέων επισκόπων, αποτελούσε τον μόνο επίσκοπο στο Κίεβο, ήταν άμεση. Ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ) άρχισε να κατηγορεί σφοδρά τους νεοαφιχθέντες επισκόπους ότι αποδέχτηκαν τους αυτοχειροτονούμενους ιερείς, ελπίζοντας να τους δώσουν με αυτό τον τρόπο το καθεστώς της κανονικότητας¹²⁴⁴. Να προσθέσουμε ότι τους αυτοχειροτονούμενους ιερείς, εκτός του ότι δεν τους αποδεχόταν καμία Ορθόδοξη Εκκλησία, τους αντιμετώπιζαν με δυσπιστία και οι γερμανικές αρχές αλλά και ένα μέρος της ουκρανικής κοινωνίας. Επομένως, η μόνη λύση ήταν η χειροτονία νέων ιερέων από τους επισκόπους – οι οποίοι χειροτονήθηκαν κανονικά. Μέσα σε διάστημα τριών μηνών οι επίσκοποι Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς) και Ιγκόρ (Γκουμπά) χειροτόνησαν πάνω από εκατό ιερείς¹²⁴⁵.

Στις 19 Μαρτίου 1942 οι προϊστάμενοι τριών εκκλησιών που ήλεγχαν οι αυτοκεφαλίστές στο Κίεβο, χρησιμοποιώντας τη δικαιοδοσία που είχαν λάβει στις 18 Φεβρουαρίου του ίδιου έτους από τις γερμανικές αρχές, ώστε να εκπροσωπούν την Αυτοκέφαλη Εκκλησία, κήρυξαν τον επίσκοπο Νικάνωρα (Αμπράμοβιτς) διοικητικά προϊστάμενο της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας

¹²⁴¹ βλ. την εικόνα 3.

¹²⁴² O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 670· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σσ. 217, 228.

¹²⁴³ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 670.

¹²⁴⁴ Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σσ. 706-707.

¹²⁴⁵ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 670· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 219.

και τον ονόμασαν Αντικαταστάτη του αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου (Σικόρσκι)¹²⁴⁶. Ως ανώτατη εκκλησιαστική εξουσία κηρύχθηκε η Επισκοπική Σύνοδος της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας, στα μέλη της οποίας συγκαταλέγονταν πέντε επίσκοποι¹²⁴⁷.

Προτού αναχωρήσουν για το Κίεβο, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) πρόσταξε τους επισκόπους Νικάνορα (Αμπράμοβιτς) και Ιγκόρ (Γκουμπά) να βρουν στο Κίεβο κατάλληλους ανθρώπους, ώστε να χειροτονηθούν επίσκοποι, μετά από συνεννόηση με τον ίδιο. Εφόσον διαδόθηκε η φήμη ότι οι γερμανικές αρχές θα απαγόρευαν τις χειροτονήσεις επισκόπων, οι υποψηφιότητες των τελευταίων δεν γνωστοποιήθηκαν εγκαίρως στον Προκαθήμενο της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας, ο οποίος πρόλαβε να στείλει από το Λουτσκ στο Κίεβο για χειροτονία μόνο τον πρωθιερέα Φ. Τιμοστσούκ¹²⁴⁸.

Μια νέα Επισκοπική Σύνοδος συνεκλήθη στο Κίεβο και διήρκεσε από τις 9 έως τις 17 Μαΐου 1942¹²⁴⁹. Τα έξι άτομα που επιλέχθηκαν από τους επισκόπους Νικάνορα (Αμπράμοβιτς) και Ιγκόρ (Γκουμπά) για να γίνουν επίσκοποι, στην αρχή χειροτονήθηκαν μοναχοί, έπειτα αρχιμανδρίτες και στη συνέχεια επίσκοποι¹²⁵⁰. Συνεπώς, στις 10 Μαΐου 1942 στην εκκλησία του Αγίου Αντρέα στο Κίεβο οι επίσκοποι Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς) και Ιγκόρ (Γκουμπά) χειροτόνησαν τον αρχιμανδρίτη Φώτιο (πρώην πρωθιερέα Τιμοστσούκ από τη Βολυνία) σε επίσκοπο του Τσερνίχιβ. Την επομένη χειροτονήθηκε ο αρχιμανδρίτης Μανουήλ (πρώην πρωθιερέας Μ. Ταρνάφσκι, Tarnavsky, 1904-1943) σε επίσκοπο της Μπίλα Τσέρκβα. Στις 12 Μαΐου 1942 χειροτονήθηκε ο αρχιμανδρίτης Μιχαήλ (πρώην πρωθιερέας Χορόσι) σε επίσκοπο του Γελισαβετγράντ¹²⁵¹. στις 14 Μαΐου ο αρχιμανδρίτης Μστισλάβ (Στεπάν Σκρίπνικ) σε επίσκοπο του Περεγιάσλαβ· στις 16 Μαΐου ο αρχιμανδρίτης Σιλβέστρος (Γκαέφσκι) σε επίσκοπο του Λουμπνί¹²⁵². και στις 17 Μαΐου ο αρχιμανδρίτης Γρηγόριος

¹²⁴⁶ Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σσ. 708-709.

¹²⁴⁷ Ως άνω.

¹²⁴⁸ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 222.

¹²⁴⁹ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 670.

¹²⁵⁰ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 222.

¹²⁵¹ Η ονομασία της σημερινής πόλης Κροπιβνίτσκι μέχρι το 1924. Από το 1939 έως το 2016 η εν λόγω πόλη ονομαζόταν Κιροβογράντ.

¹²⁵² Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 58 (64), έτος 2^ο, 03.07.1942, σ. 1. Στη συνέχεια ο Θ. Μπουλντόφσκι του έδωσε και την επαρχία του Μίργκοροντ. Επομένως, ο επίσκοπος είχε στη δικαιοδοσία του όλη την περιοχή της Πολτάβας. Βλ. στο Πρωθιερέας J. Mytskyk, *Lysty episkopa Sylvestra Gayevskogo do Mytropolyta Ilariona Ogienko (za materialamy kanadskoy arhiviv)* (Τα γράμματα του επισκόπου Σιλβέστρου Γκαέφσκι στον Μητροπολίτη Ιβάν Ογκιένκο (τα αρχεία του Καναδά)), στον σύνδεσμο: <http://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book261/3148-title3698> (29.09.2022). Να προσθέσουμε ότι Σ.

(πρώην πρωθιερέας Ογκιτσούκ από το Ζιτόμιρ – Ohijtsuk, 1893-1985, Σικάγο) σε επίσκοπο του Ζιτόμιρ¹²⁵³. Συνεπώς, τον Μάιο του 1942, με την ευλογία του αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου (Σικόρσκι), χειροτονήθηκαν έξι επίσκοποι της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας¹²⁵⁴.

Στη συνέχεια, στις 24 Μαΐου 1942, στον καθεδρικό ναό του Λουτσκ, ο τοποτηρητής της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) και ο επίσκοπος Μστισλάβ χειροτόνησαν τον αρχιμανδρίτη Γεννάδιο (πρώην πρωθιερέα Σιπρικήβιτς από τη Βολυνία) σε επίσκοπο του Ντινπροπετρόφσκ¹²⁵⁵. Συνεπώς, στα τέλη Μαΐου του 1942 στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία υπήρχαν δύο Αρχιεπίσκοποι και δέκα επίσκοποι¹²⁵⁶.

Στις 23 Ιουνίου 1942, στην εκκλησία του Αγίου Αντρέα στο Κίεβο, οι επίσκοποι Μστισλάβ (Σκρίπνικ), Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς) και Σιλβέστρος (Γκαέφσκι) χειροτόνησαν τον καθηγητή Βολοντίμιρ Μαλέτς (1890-1967, Ντιτρόιτ) σε επίσκοπο Βολοντίμιρ με έδρα το Τσερκάσι¹²⁵⁷. Στις 2 Αυγούστου του ίδιου έτους, στο Κίεβο, ο αρχιμανδρίτης Πλάτων (Αρτεμιούκ) (1891-1951, Τορόντο) χειροτονήθηκε από τους επισκόπους Νικάνωρα (Αμπράμοβιτς) και Μστισλάβ (Σκρίπνικ) σε επίσκοπο του Ζασλάφ¹²⁵⁸. Αμέσως μετά, στις αρχές Αυγούστου του 1942, τον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι) και τον επίσκοπο Πλάτωνα (Αρτεμιούκ), με τη συνοδεία του πρωθιερέα Μ. Μαλουζίνσκι, τον υποδέχθηκε στο Λουτσκ ο γενικός κομισάριος της περιοχής Σένε (Schoene)¹²⁵⁹. Στη συνάντησή τους συζητήθηκαν διάφορα ζητήματα που σχετίζονταν με τη λειτουργία της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας¹²⁶⁰. Στη συνέχεια, τον ίδιο μήνα ο επίσκοπος Πλάτων (Αρτεμιούκ) διορίστηκε προϊστάμενος της εκκλησιαστικής επαρχίας Ρίβνε και Κρέμιανετς, με έδρα το Ρίβνε. Στις 22-23 Αυγούστου 1942 έγινε υποδοχή (ενθρόνιση) του επισκόπου Πλάτωνα (Αρτεμιούκ)¹²⁶¹. Στις 13 Σεπτεμβρίου 1942 ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) μαζί με τους επισκόπους Μστισλάβ (Σκρίπνικ) και Πλάτων (Αρτεμιούκ) χειροτόνησαν τον αρχιμανδρίτη Βιατσεσλάβ

Γκαέφσκι το 1918 ήταν καθηγητής της λογοτεχνίας στο Πανεπιστήμιο του Καμινιάντς-Ποντίλσκι, πρώτος πρύτανης του οποίου ήταν Ιβάν Ογκιένκο. Βλ. στον ίδιο.

¹²⁵³ Εφημερίδα *Ukrayinskyj golos* [Λουτσκ], φ. 22 (37), έτος 2^ο, 28.05.1942, σ. 3· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnyoi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 222.

¹²⁵⁴ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 670.

¹²⁵⁵ Εφημερίδα *Ukrayinskyj golos* [Λουτσκ], φ. 22 (37), έτος 2^ο, 28.05.1942, σ. 3· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnyoi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 229.

¹²⁵⁶ J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 201.

¹²⁵⁷ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnyoi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 229.

¹²⁵⁸ Ως άνω.

¹²⁵⁹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 193(261), έτος 2^ο, 05.09.1942, σ. 5.

¹²⁶⁰ Ως άνω, σ. 6.

¹²⁶¹ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 206 (653), έτος 3^ο, 17.09.1942, σ. 2· Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 37 (57), 13.09.1942, σ. 2.

(Λισίτσκι, 1893-1952) σε επίσκοπο του Ντούμπνι¹²⁶². Στα μέσα Ιουλίου του 1943 ανακοινώθηκε ότι στις 17 του μηνός, στη Μελιτόπολη, θα πραγματοποιούνταν η χειροτονία του αρχιμανδρίτη Σέργιου (Οχότενκο, 1890-1971, Αδελαΐδα), που εκτελούσε χρέη προϊσταμένου της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στη Γενική Περιοχή «Κριμαία», σε επίσκοπο της Μελιτόπολης¹²⁶³. Η χειροτονία θα γινόταν από τον επίσκοπο Μιχαήλ (Χορόσι) και τον Γεννάδιο (Σιπρικήβιτς), επίσκοπο του Ντιπροπετρόφσκ. Όμως, τη συγκεκριμένη ημέρα η χειροτονία δεν έγινε και προγραμματίστηκε εκ νέου για τις 25 Ιουλίου 1943. Ούτε τη δεύτερη φορά δεν πραγματοποιήθηκε η χειροτονία, ωστόσο, διότι στη Μελιτόπολη έφτασε μόνο ο επίσκοπος Μιχαήλ (Χορόσι)¹²⁶⁴. Μετατέθηκε, επομένως, για την 1η Αυγούστου του ίδιου έτους, οπότε και έλαβε χώρα στο Κιροβογράντ¹²⁶⁵. Συνολικά, η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία αριθμούσε 16 επισκόπους, όπως και η Ουκρανική Αυτόνομη Εκκλησία¹²⁶⁶.

Όσον αφορά τις προσωπικότητες των επισκόπων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, οι γνώμες δίστανται. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της ουκρανικής πλευράς, στους επισκόπους της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας αναδεικνύονταν άνθρωποι υψηλού κύρους, οι οποίοι αγωνίστηκαν για την ίδρυση της Ουκρανικής Εκκλησίας. Αντιθέτως, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις σοβιετικής πλευράς, ως επίσκοποι της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας χειροτονούνταν άνθρωποι πρόθυμοι να συνεργαστούν με τη γερμανική εξουσία¹²⁶⁷. Επίσης, λαμβάνοντας υπόψη την επιφυλακτικότητα των πιστών απέναντι στους αυτοχειροτονούμενους ιερείς του Β. Λιπκίβσκι, οι γερμανικές αρχές διάλεξαν τους κανονικά χειροτονημένους επισκόπους για τη διεξαγωγή της δικής τους πολιτικής¹²⁶⁸. Οι γερμανικές πηγές ανέφεραν ότι συχνά ως ιερείς και

¹²⁶² I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 229.

¹²⁶³ Εφημερίδα *Melitopolskij kraj* [Μελιτόπολη], φ. 56 (164), έτος 2^ο, 17.07.1943, σ. 4.

¹²⁶⁴ Ως άνω.

¹²⁶⁵ Ως άνω.

¹²⁶⁶ Έπειτα από την προσχώρηση του Θ. Μπουλντόφσκι έγιναν 17. Βλ. στο Α. Smirnov, (2009), *Mstyslav (Skrypnik): hromadsko-politychnyj i tserkonnyj diyach, 1930-1944*, ό.π., σσ. 296-299. Μολαταύτα, ο Μ.Β. Σκαρόφσκι αναφέρει ότι η Αυτοκέφαλη Εκκλησία απαριθμούσε 15 επισκόπους, ενώ η Αυτόνομη 19. Βλ. στο Μ.Β. Shkarovskij, (2007), *Krest I swastika. Natsistskaya Germaniya I Pravoslavnaya Tserkon*, ό.π., σ. 424. Οι Ντ. Ποσπελόφσκι, Β. Αλεξέγιεφ και Θ. Σταύρου αναφέρουν τους 15 επισκόπους της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας και τους 16 της Αυτόνομης. Βλ. στο D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkon v XX veke*, ό.π., σ. 214· V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkon na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdjenje*, 1981, φ. 15, σ. 103. Αυτό το γεγονός εξηγείται από τη μεταπήδηση του επισκόπου Μανουήλ (Ταρνάφσκι) στην Αυτόνομη Εκκλησία. Βλ. στον ίδιο, σ. 215.

¹²⁶⁷ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρουστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 35.

¹²⁶⁸ Ως άνω.

επίσκοποι και των δύο Ουκρανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών χειροτονούνταν άνθρωποι, οι οποίοι από ηθική και πολιτική άποψη δεν ήταν άπογοι, και ως εκ τούτου δεν δικαιούνταν τόσο υψηλά αξιώματα¹²⁶⁹.

Το 1944, καθώς τα γερμανικά στρατεύματα αποχωρούσαν οριστικά από την Ουκρανία, μαζί τους εγκατέλειψαν τη χώρα και οι περισσότεροι ιεράρχες της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής¹²⁷⁰, καθώς και της Ουκρανικής Αυτόνομης Εκκλησίας.

4.5. Εκκλησιαστικά ιδρύματα που άνοιξαν οι δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ουκρανία την περίοδο της κατοχής

Ο ακριβής αριθμός εκκλησιαστικών ιδρυμάτων που άνοιξαν οι δύο Ορθόδοξες Εκκλησίες κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία μπορεί να εκτιμηθεί μόνο κατά προσέγγιση εξαιτίας της έλλειψης αλλά και της ασάφειας των σχετικών εγγράφων.

Χαρακτηριστικά, εάν πριν την έναρξη του πολέμου στον νομό Σούμι και Βίννιτσα δεν υπήρχε ούτε μια εκκλησία, το 1944, μετά από τρία χρόνια, στον νομό Σούμι λειτουργούσαν 252 και στον νομό Βίννιτσα 472 ορθόδοξες εκκλησίες¹²⁷¹. Μέχρι το 1941 στην Πολτάβα υπήρχε μόνο μία ορθόδοξη εκκλησία, ενώ το 1942 λειτουργούσαν πέντε¹²⁷². Στο Ζιτόμιρ το 1940 λειτουργούσε μόνο μια ορθόδοξη εκκλησία και δεν υπήρχε ούτε μία στα χωριά του νομού. Με τη γερμανική εισβολή, ήδη στα τέλη Αυγούστου του 1941, στην πόλη άνοιξαν όλες οι πρώην ορθόδοξες εκκλησίες και στις τρεις από αυτές άρχισαν να τελούνται θείες λειτουργίες¹²⁷³. Συνολικά, τον Δεκέμβριο του 1941 στον νομό Ζιτόμιρ λειτουργούσαν 250

¹²⁶⁹ «Die Lage in der Ukraine (September 1942)», den 20.10.1942, στο BA R 60/70, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnyh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 25.

¹²⁷⁰ Τον Απρίλιο του 1945, έχοντας φύγει από το Βερολίνο, ο Μ. Γκαγιούκ συνάντησε σε ένα πανδοχείο (γερμ. Gasthaus) στο Μπαντ Κίσιινγκεν μεγάλη ομάδα Ουκρανών ορθόδοξων ιερέων μαζί με τον επίσκοπο Βιατσεσλάβ (Λισίτσκι). Βλ. στο Mykola Gayuk (1968), *Sromygnya pro U.N.O., 1941-1945 (Αναμνήσεις για την ΟΥ.Ν.Ο., 1941-1945)*, με τα έξοδα του συγγραφέα, Μόναχο, σ. 17. Τη ζωή των επισκόπων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας στη Γερμανία μετά το 1945 περιγράφει στα γράμματά του ο επίσκοπος Σιλβέστρος (Γκαέφσκι). Βλ. στο Πρωθυερέας J. Mytsyk, *Lysty episkopa Sylvestra Gayevskogo do Mytropolity Ilariona Ogienko*, ό.π.

¹²⁷¹ TSDAVOV, 4648/1/2, σσ. 34-51. Μέχρι τον Αύγουστο του 1942 στον νομό της Βίννιτσα άνοιξαν 250 ορθόδοξες ενορίες, τέσσερις από τις οποίες εντός της πόλης Βίννιτσα. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινιπροπετρόφσκ], φ. 184 (252), έτος 2°, 15.08.1942, σ. 3.

¹²⁷² TSDAGO, 62/1/183, σ. 193.

¹²⁷³ Εφημερίδα *Ukrayynski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 40, έτος 1°, 21.08. 1941, σ. 3.

ορθόδοξες εκκλησίες και άλλες 50 ανακαινίζονταν¹²⁷⁴. Τον Αύγουστο του 1942 στην Ποδολία – περιοχή που περιλαμβάνει τους νομούς Βίννιτσα και Καμιανέτς-Ποντίλσκι – λειτουργούσαν 473 εκκλησίες και άλλες 120 ετοιμάζονταν να ανοίξουν¹²⁷⁵.

Τον Ιανουάριο του 1942 στο Τσερνίχιβ λειτουργούσαν ήδη πέντε εκκλησίες. Σημειωτέον πως όλες οι εκκλησίες διέθεταν τον απαραίτητο εξοπλισμό ώστε να πραγματοποιούνται οι λειτουργίες¹²⁷⁶. Μέχρι τον Ιούλιο του 1942 σε όλα τα μεγάλα χωριά του νομού Ζαπορίζια είχαν ανοίξει ορθόδοξες εκκλησίες¹²⁷⁷. Μέχρι τον Οκτώβριο του 1942 είχαν ανοίξει οι πρώην εκκλησίες σε όλες τις επαρχιακές πόλεις του νομού Τσερκάσι¹²⁷⁸. Στο Χάρκοβο, τον Οκτώβριο του 1942, λειτουργούσαν συνολικά έξι εκκλησίες¹²⁷⁹. Μέχρι το 1943 οι ορθόδοξες εκκλησίες είχαν ανοίξει σε όλες τις μεγάλες πόλεις του Ντονμπάς¹²⁸⁰.

Από μερικούς ερευνητές χρησιμοποιείται η ποσοτική μέθοδος ως μέτρο αξιολόγησης της αποτελεσματικότητας της γερμανικής πολιτικής προς την Ορθόδοξη Εκκλησία στην κατοχική Ουκρανία. Προκειμένου να κριθεί η αποτελεσματικότητά της, συγκρίνεται ο αριθμός των ορθόδοξων εκκλησιών που λειτουργούσαν τη σοβιετική περίοδο με τον αριθμό ορθόδοξων εκκλησιών που άρχισαν να λειτουργούν επί της γερμανικής κατοχικής εξουσίας. Παρόμοιους υπολογισμούς πραγματοποιούσαν ήδη οι μάρτυρες των γεγονότων στην κατεχόμενη Ουκρανία. Για παράδειγμα, ένας αρθρογράφος, απαντώντας σε κατηγορίες της σοβιετικής πλευράς ότι η γερμανική διοίκηση απαγορεύει την τέλεση των εκκλησιαστικών λειτουργιών και καταδιώκει τον ορθόδοξο κλήρο, ανέφερε ότι, εάν στον νομό του Σούμι πλην του δήμου του Λεμπεντίν επί σοβιετικής εξουσίας είχαν καταστραφεί 51 ορθόδοξες εκκλησίες, επί γερμανικής εξουσίας, μέχρι τον Ιανουάριο του 1943, σε όλο τον νομό ανεγέρθηκαν 40 ορθόδοξες εκκλησίες¹²⁸¹.

¹²⁷⁴ Άγνωστος συγγραφέας, «Chvala Bogu» («Δόξα τω Θεό»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 23, 27.12.1941, σ. 3.

¹²⁷⁵ Εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 17, 16.08.1942, σ. 2· Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 28 (48), 12.07.1942, σσ. 2-3.

¹²⁷⁶ S. Baran-Butovich, «Nashi hrystiyanski svyata» («Οι δικές μας θρησκευτικές εορτές»), εφημερίδα *Ukrayinske Polissya* [Τσερνίχιβ], 04.01.1942, μέρος 2 (21), σ. 2.

¹²⁷⁷ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 121.

¹²⁷⁸ Ως άνω, σ. 122.

¹²⁷⁹ TSDAGO, 62/1/186, σ. 20· Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σσ. 110, 121.

¹²⁸⁰ TSDAGO, 62/2/615, σ. 26· TSDAGO, 602/1/186, σ. 37.

¹²⁸¹ M.T., «Agentura diavola» («Οι πράκτορες του διαβόλου»), εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 3 (180), έτος 3^ο, 06.01.1943, σ. 2.

Παρά το γεγονός ότι η εν λόγω σύγκριση παράγει κάποια αποτελέσματα, κρίνεται μεθοδολογικά εσφαλμένο να προβαίνουμε σε τέτοιου είδους συγκρίσεις, διότι γνωρίζουμε ότι εξαιτίας της κομμουνιστικής ιδεολογίας στην ΕΣΣΔ τα όποια θρησκευτικά δόγματα κρίθηκαν επιβλαβή για τον άνθρωπο. Συνεπώς, όχι μόνο απαγορεύτηκε η λειτουργία των ορθοδόξων εκκλησιών αλλά άρχισαν να καταστρέφονται και ίδιες οι εκκλησίες. Επομένως, εάν εφαρμόσουμε την ποσοτική μέθοδο, ανεξάρτητα από τον αριθμό των ορθοδόξων εκκλησιών που άνοιξαν επί της γερμανικής κατοχής, η θρησκευτική πολιτική των γερμανικών αρχών θα αξιολογείται θετικότερα από την αντίστοιχη των σοβιετικών αρχών.

Σύμφωνα με πρόχειρους υπολογισμούς της σοβιετικής πλευράς, επί γερμανικής κατοχής, μέχρι τον Ιούλιο του 1943, στην Ουκρανία άνοιξε περίπου το 50-60% των ορθοδόξων εκκλησιών συγκριτικά με το 1930¹²⁸². Το 1942 στην επαρχία του Κιέβου άνοιξαν οκτώ μοναστήρια και 318 εκκλησίες, όπου λειτουργούσαν 434 ιερείς¹²⁸³. Οι μελετητές Θ. Σταύρου, Β. Αλεξέγιεφ και Ντ. Ποσπελόφσκι αναφέρουν ότι στην επαρχία του Κιέβου το 1943 ο αριθμός των εν λειτουργία ορθοδόξων εκκλησιών αντιστοιχούσε περίπου στο 50% της τσαρικής περιόδου, ενώ ο αριθμός των ιερέων στο 70%¹²⁸⁴. Ωστόσο, σε μερικές περιοχές τα στοιχεία ήταν διαφορετικά. Για παράδειγμα, στην επαρχία της Πολτάβας την περίοδο της γερμανικής κατοχής άνοιξε μόνο το 20% των ενοριών της τσαρικής περιόδου¹²⁸⁵.

Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση παραλείπεται το γεγονός ότι, εκτός από τους απόλυτους αριθμούς, μας ενδιαφέρει και η αντιστοίχιση του αριθμού των ορθοδόξων εκκλησιών με τον πληθυσμό, ο οποίος είχε μειωθεί σημαντικά την περίοδο της κατοχής. Επομένως οι ορθόδοξες εκκλησίες γέμιζαν με κόσμο μονάχα τους πρώτους μήνες της κατοχής, όταν παρουσιάστηκε θρησκευτική έξαρση, ενώ έπειτα λειτουργούσαν με ομαλούς ρυθμούς και σε μερικές περιοχές υπολειπονταν.

¹²⁸² ΤSDAGO, 62/1/1635, σ. 2.

¹²⁸³ Πρωθιερέας V. Tsyprin, (1994), *Istoria Russkoj Pravoslavnoj Tserkvi, 1917-1990*, ό.π., σ. 117.

¹²⁸⁴ V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkon na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 16, σ. 108· D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkon v XX veke*, ό.π., σ. 214. Αντιθέτως, στην επαρχία του Μινσκ το ποσοστό ορθοδόξων εκκλησιών που άνοιξαν επί της κατοχής αντιστοιχούσε στο 30% της τσαρικής περιόδου. Βλ. στο V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkon na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 15, σ. 99.

¹²⁸⁵ V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkon na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 16, σσ. 108-109.

Εκτός από τον αριθμό των ορθόδοξων εκκλησιών που ίδρυσαν οι δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, είναι σημαντική και η γεωγραφική κατανομή τους. Δεδομένου ότι στη Δυτική Ουκρανία υπερίσχυε ο ουκρανόφωνος πληθυσμός, ενώ στην Ανατολική οι ρωσόφωνοι, στην Ανατολική Ουκρανία η Αυτοκέφαλη Εκκλησία, η οποία χρησιμοποιούσε την ουκρανική γλώσσα στις λειτουργίες, δεν είχε μεγάλη στήριξη από τον πληθυσμό. Στις αρχές Ιανουαρίου του 1942 ο Ο. Κλάντοτσνι, ο οποίος περιόδευε στην Ουκρανία, εξετάζοντας τις προοπτικές ανοίγματος εκκλησιών της Ουνιτικής Εκκλησίας, σημείωνε ότι στην ουκρανική ενδοχώρα δεν υπήρχε καμία «ουκρανική εκκλησία»¹²⁸⁶. Ωστόσο, μέχρι τον Ιούλιο του 1942 η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία απέκτησε συνολικά 500 ιερείς και 500 ενορίες, που αντιστοιχούσαν στο 80-85% επί του συνόλου των ενοριών που υπήρχαν στη χώρα¹²⁸⁷.

Από τη μεταβαλλόμενη πολιτική των γερμανικών αρχών επωφελήθηκε η Αυτόνομη Εκκλησία, η οποία ίδρυε συνεχώς εκκλησίες. Για να υποστηρίξουμε τον ισχυρισμό, μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε στοιχεία από τις απογραφές των εκκλησιών, οι οποίες έγιναν από αξιωματούχους της σοβιετικής εξουσίας μετά την απελευθέρωση της Ουκρανίας. Για παράδειγμα, στις 25 Αυγούστου 1944 στον νομό της Πολτάβας, στην Κεντρική Ουκρανία, λειτουργούσαν 258 ορθόδοξες εκκλησίες. Από αυτές το 1941 άνοιξαν 82, το 1942 άνοιξαν 173 και το 1943 μόλις τρεις. Από το σύνολο των εκκλησιών, οι εννέα ανήκαν στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία, μία στους «ομπνοβλέντσι» («ανανεωτιστές») και 248 στην Ουκρανική Αυτόνομη Εκκλησία¹²⁸⁸.

Την ίδια κατάσταση συναντάμε και στον νομό Μικολάγιβ, στη Νότια Ουκρανία. Την 1η Απριλίου 1945 στον νομό υπήρχαν 54 ορθόδοξες εκκλησίες, από τις οποίες το 1941 άνοιξαν 28, το 1942 οι 18 και το 1943 μόλις οκτώ. Από το σύνολο των εκκλησιών του νομού, οι τρεις ανήκαν στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία και οι 51 στην Ουκρανική Αυτόνομη Εκκλησία¹²⁸⁹. Το 1943 στην επαρχία του Κιέβου 500 εκκλησίες ανήκαν στους αυτονομιστές και 298 στους αυτοκεφαλιστές¹²⁹⁰. Επίσης, η Αυτόνομη Εκκλησία είχε 600 ιερείς, ενώ η

¹²⁸⁶ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσνι, σ. 13.

¹²⁸⁷ Εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε], έτος 2^ο, 9.07.1942, σ. 3.

¹²⁸⁸ ΤΣΔΑΒΟΒ, 4648/1/3, σσ. 38-43. Αυτά τα δεδομένα επιβεβαιώνονται από τους Β. Αλεξέγιεφ και Θ. Σταύρου, που αναφέρουν ότι στην επαρχία της Πολτάβας το 80% του πληθυσμού ανήκε στην Αυτόνομη Εκκλησία. Βλ. στο V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1982, φ. 17, σ. 112.

¹²⁸⁹ ΤΣΔΑΒΟΒ, 4648/1/3, σσ. 3-4.

¹²⁹⁰ V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική

Αυτοκέφαλη 434¹²⁹¹. Το καλοκαίρι του 1943 στο Ζιτόμιρ η Ουκρανική Αυτόνομη Ορθόδοξη Εκκλησία διέθετε 300 ενορίες, ενώ η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία 100¹²⁹².

Συμπερασματικά, παρά την αρχική επιφυλακτική στάση των γερμανικών αρχών, η Ουκρανική Αυτόνομη Ορθόδοξη Εκκλησία, λόγω της υπαγωγής της στο Πατριαρχείο της Μόσχας, άνοιξε κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής περισσότερες ορθόδοξες εκκλησίες απ' ό,τι η Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Αυτή η διαπίστωση εξηγείται από την αλλαγή της πολιτικής των γερμανικών αρχών προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες. Εάν στην αρχή η στάση των ανώτατων αξιωματούχων του ναζιστικού κράτους προς την προοπτική της συγκρότησης της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Ουκρανία ήταν από ουδέτερη έως ευνοϊκή, καθότι η δημιουργία δύο αντίπαλων Ουκρανικών Εκκλησιών και η επακόλουθη διάσπαση του θρησκευτικού χώρου συμβάδιζε πλήρως με τη γερμανική πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», στη συνέχεια η στάση τους άλλαξε. Όπως αναφέραμε ήδη, στο Γενικό Κυβερνείο οι Γερμανοί υποστήριζαν τη δραστηριότητα των μελών της ΟΟΥΝ και ενίσχυαν τη θέση της ουκρανικής κοινότητας, γεγονός το οποίο προκάλεσε την άνοδο του ουκρανικού εθνικισμού. Με την επιστροφή τους στα πατρώα εδάφη οι Ουκρανοί εθνικιστές διεκδίκησαν τη διαγωγή ανεξάρτητου πολιτικού βίου. Έπειτα από τη σκληρή αντίδραση των Γερμανών, ακριβώς η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία έγινε η εστία των ουκρανικών εθνικιστικών δυνάμεων. Ως εκ τούτου, ο κλήρος της, στον οποίο περιλαμβάνονταν και πρώην μέλη της ΟΟΥΝ, συνέχισε τον αγώνα για την ίδρυση ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους, γεγονός το οποίο δεν μπορούσαν να αποδεχτούν οι γερμανικές αρχές. Όπως και στην περίπτωση της κήρυξης της ανεξαρτησίας από την παράταξη του Μπαντέρα το 1941, η αντίδραση των γερμανικών αρχών ήταν σκληρή και είχε ως αποτέλεσμα την επιβολή του «θρησκευτικού νόμου» της 1ης Ιουνίου 1942. Παρά το γεγονός ότι ο εν λόγω νόμος αφορούσε και τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, η Αυτόνομη Εκκλησία ευνοήθηκε από την αλλαγή των γερμανικών αρχών, δεδομένου ότι οι ιεράρχες της δεν ασχολήθηκαν με τις πολιτικές υποθέσεις. Αυτή η ανεκτική στάση των γερμανικών αρχών συνέβαλε στην αύξηση του αριθμού των ορθόδοξων εκκλησιών που ίδρυσε η Αυτόνομη Εκκλησία την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία.

Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 16, σ. 108.

¹²⁹¹ D.V. Pospelovskij, (1995), *Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke*, ό.π., σσ. 214-215.

¹²⁹² V. Alexeev, F. Stavrou, «*Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii*» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 16, σ. 110.

Παράλληλα με τις εκκλησίες άρχισαν να ανοίγουν και μοναστήρια. Να σημειώσουμε ότι τα περισσότερα μοναστήρια τα οποία λειτουργούσαν στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής ανήκαν στην Ουκρανική Αυτόνομη Ορθόδοξη Εκκλησία. Στην επαρχία του Ζιτόμιρ λειτουργούσαν δύο αντρικά και δύο γυναικεία μοναστήρια, καθώς και δύο γυναικείες σκήτες¹²⁹³. Στο Κίεβο, στα τέλη Δεκεμβρίου του 1941, λειτουργούσε το μοναστήρι της Σκέπης της Θεοτόκου (Ποκρόφσκι)¹²⁹⁴. Επίσης, κατά τη διάρκεια της κατοχής στην Κάτω Λαύρα άνοιξε μοναστήρι αρρένων¹²⁹⁵. Το 1941 ξανάνοιξε στο Κίεβο το γυναικείο μοναστήρι της Αναλήψεως Φλορόφσκι, το οποίο είχε ιδρυθεί στο δεύτερο μισό του 16 αιώνα και είχε πάψει να διαθέτει μοναχές το 1934¹²⁹⁶. Τον Νοέμβριο του 1941 η διοίκηση του νομού του Ντιπροπετρόφσκ έλαβε την απόφαση να ξανανοίξει το γυναικείο μοναστήρι Τιχβίνσκι, που θα φιλοξενούσε 50 μοναχές¹²⁹⁷. Σε γενικές γραμμές, η γερμανική κατοχική διοίκηση δεν ήταν αντίθετη στην επαναλειτουργία των γυναικείων μοναστηριών. Για παράδειγμα, όταν οι τρεις μοναχές Φεβρωνία, Κατερίνα και Αναστασία θέλησαν, τον Αύγουστο του 1942, να πάνε από την Μπίλα Τσέρκβα στο γυναικείο μοναστήρι Φλορόφσκι στο Κίεβο, οι γερμανικές αρχές δεν πρόβαλαν αντίρρηση¹²⁹⁸. Αντιθέτως, τα ανδρικά μοναστήρια αντιμετώπιζονταν από τη γερμανική διοίκηση με καχυποψία, ως εστίες φυγάδων από την καταναγκαστική εργασία.

4.6. Ενασχόληση των δύο Ορθοδόξων Ουκρανικών Εκκλησιών με τις πολιτικές υποθέσεις

Τα διοικητικά μέτρα που λήφθηκαν από τα στελέχη της γερμανικής διοίκησης στην Ουκρανία, προκειμένου να ρυθμίσουν τη λειτουργία των δύο Ουκρανικών Εκκλησιών, εν μέρει είναι απόρροια της δραστηριότητας των μελών τους. Επομένως, προκειμένου να κατανοήσουμε τη θρησκευτική πολιτική των γερμανικών αρχών στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της κατοχής κρίνεται σκόπιμο να μελετήσουμε την ενασχόληση του κλήρου και των

¹²⁹³ A. Psarev, λήμμα «Λεόντιος», Ρωσική Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια υπό την επιμέλεια του Πατριάρχη της Ρωσίας του Κυρίλλου, στον σύνδεσμο: <https://www.pravenc.ru/text/2463529.html> (16.10.2021)

¹²⁹⁴ Άγνωστος συγγραφέας, «Rizdno, Novyj rik» («Τα Χριστούγεννα, η Πρωτοχρονιά»), εφημερίδα *Nove ukrayinske slovo* [Κίεβ], φ. 4, 18.12.1941, σ. 4.

¹²⁹⁵ D. Malakov, (2002), *Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah*, ό.π., σ. 138. Σημειωτέον ότι το 1920 η σοβιετική εξουσία έκλεισε την Πάνω Λαύρα και το 1929 ο χώρος μετατράπηκε σε πόλη-μουσείο, ο σκοπός του οποίου ήταν η αντιθρησκευτική προπαγάνδα.

¹²⁹⁶ Το γυναικείο μοναστήρι Αναλήψεως Φλορόφσκι, στον σύνδεσμο: <https://florovsky-mon.church.ua/istoriya/> (17.07.2021)

¹²⁹⁷ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 28, έτος 1^ο, 11.11.1941, σ. 2.

¹²⁹⁸ ΔΑΚΟ, Ρ-2225/1/7, σ. 192.

δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών με τις πολιτικές υποθέσεις. Υπό αυτό τον όρο εννοούμε όσες πράξεις του κλήρου δεν συμμορφώνονταν με τις διαταγές της γερμανικής διοίκησης ή αντέβαιναν σε αυτές. Δεδομένου ότι οι γερμανικές αρχές απαγόρευαν ρητά στους υπόδουλους λαούς να ασχολούνται με πολιτικές υποθέσεις, η απόπειρα σφετερισμού της πολιτικής εξουσίας από τους Ουκρανούς εθνικιστές θα έφερνε την άμεση και σκληρή αντίδραση των κατοχικών δυνάμεων.

4.6.1. Η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία και η ενασχόλησή της με τις πολιτικές υποθέσεις κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής

Ένα από τα ακανθώδη θέματα της ιστορίας της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Ουκρανία είναι η ενασχόληση του κλήρου της με πολιτικές υποθέσεις κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Προτού μελετήσουμε την πολιτική δράση των μελών της, κρίνεται σκόπιμο να ερευνήσουμε κατά πόσο η έννοια της Αυτοκεφαλίας συνδέεται με την πολιτική δράση.

4.6.1.1. Αυτοκεφαλία και Ανεξαρτησία

Ακόμα στη ρωμαϊκή εποχή δημιουργήθηκε το γνωστό ρητό «απόδοτε τα του Καίσαρος τω Καίσαρι και τα του Θεού τω Θεώ», το οποίο συνοψίζει ουσιαστικά τον διαχωρισμό των σφαιρών δικαιοδοσίας της κοσμικής και της πνευματικής εξουσίας. Μολαταύτα, γνωρίζουμε ότι κατά τη διάρκεια των προηγούμενων αιώνων δεν ήταν διόλου σπάνιες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι ανώτατοι εκκλησιαστικοί λειτουργοί αναμειγνύονταν ενεργά στις πολιτικές υποθέσεις – αλλά και το αντίστροφο. Υπό τον όρο «πολιτικές υποθέσεις» εννοούμε οποιαδήποτε ζητήματα βρίσκονται εκτός του στενού πεδίου των (ενδο)εκκλησιαστικών υποθέσεων και της πνευματικής καθοδήγησης των πιστών βάσει των χριστιανικών αξιών.

Αναλύοντας αυτό το ζήτημα, πρέπει πρωτίστως να σημειώσουμε ότι η σύσταση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, ανεξάρτητα από το ποιο θεωρείται έτος ίδρυσής της, δηλαδή το 1919, το 1942 ή το 2019, συνδέεται με την εκπλήρωση ενός μακροχρόνιου πόθου μιας μεγάλης μερίδας του ουκρανικού λαού¹²⁹⁹. Η επιθυμία ενός λαού να αποκοπεί από το

¹²⁹⁹ Για την ιστορική εξέλιξη της Αυτοκεφαλίας στα ουκρανικά εδάφη βλ. στο A. Brüning, *Orthodox Autocephaly in Ukraine: The Historical Dimension*, στο A. Krawchuk, T. Bremer (επιμ.) (2016), *Churches in the Ukrainian Crisis*, Palgrave Macmillan, σσ. 79-101.

πολιτικό κέντρο και να διάγει ανεξάρτητο πολιτικό βίο ως συνήθως επεκτείνεται και στην εκκλησιαστική σφαίρα και συνεπάγεται την επιδίωξη της Αυτοκεφαλίας. Αυτή την ιδέα ανέπτυξαν κατά τον Μεσοπόλεμο αρκετοί Ουκρανοί εμιγκρέδες. Ο Αλέξανδρος Λοτότσκι (1870-1939, Βαρσοβία), Υπουργός των Θρησκευτικών υποθέσεων της Ντιρεκτόρια, κατά τη διάρκεια της θητείας του οποίου εκδόθηκε ο νόμος για την Αυτοκεφαλία το 1919, στο βιβλίο του, που δημοσιεύτηκε το 1935 στη Βαρσοβία, δικαιολογούσε το δικαίωμα των Ουκρανών στην απόκτηση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας. Συγκεκριμένα, σημείωνε ότι το θέμα της απόκτησης του αυτοκεφαλικού καθεστώτος βασίζεται αποκλειστικά στην απόφαση των ανθρώπων¹³⁰⁰. Επίσης, σχολίαζε ότι ενώ το Κανονικό Δίκαιο παρέχει τη δυνατότητα απόκτησης του αυτοκεφαλικού καθεστώτος, η δυσκολία αναγνώρισης αυτού του δικαιώματος από το εκκλησιαστικό κέντρο οφείλεται στη φιλαρχία και σε καθαρά πραγματιστικούς λόγους¹³⁰¹. Επομένως, η μη αναγνώριση του δικαιώματος στην απόκτηση Αυτοκέφαλής Εκκλησίας συνιστά παραβίαση του Κανονικού Δικαίου¹³⁰². Ωστόσο, ο Λοτότσκι δεν θεωρούσε την ύπαρξη της κρατικής οντότητας απαραίτητη προϋπόθεση για την απόκτηση της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας. Κατά τη γνώμη του, ακόμη και έθνη χωρίς κρατική υπόσταση έχουν δικαίωμα σε Αυτοκέφαλη Εκκλησία¹³⁰³.

Σε αντίστιξη με τη μετριοπαθή ομάδα των Ουκρανών εμιγκρέδων, για τη ριζοσπαστική ουκρανική ιντελιγκέντσια του εξωτερικού η εθνική Εκκλησία ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την άσκηση της ανεξάρτητης πολιτικής και την απόκτηση ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους. Ο Β. Λιπίνσκι (1882-1931), επιφανής πολιτικός και ιστορικός, τα έργα του οποίου άσκησαν επιρροή στην ιδεολογία της ΟΟΥΝ¹³⁰⁴, κατακρίνοντας τη μεγάλη ρωσική επιρροή στον εκκλησιαστικό τομέα στην Ουκρανία, καλούσε υπέρ της αναβίωσης της ουκρανικής Ορθοδοξίας¹³⁰⁵. Ο Ντ. Ντοντσόφ, το 1924, στο άρθρο του «Εκκλησία και εθνικισμός»,

¹³⁰⁰ O. Lototsky, (1935), *Autokefalia*. T. 1. *Zasady Autokefaliyi* (Αυτοκεφαλία. T. 1. Αρχές της Αυτοκεφαλίας), Βαρσοβία, σ. 129.

¹³⁰¹ Ως άνω, σ. 132.

¹³⁰² Ως άνω.

¹³⁰³ Ως άνω, σ. 144.

¹³⁰⁴ O. Zajtsev, *Ideologia i politychna strategiya OUN do 1939 roku*, ό.π., σσ. 49-50.

¹³⁰⁵ V. Lyprynskij, (1933), *Religiya i Tserkva v istoriyi Ukrayiny* (Θρησκεία και Εκκλησία στην ιστορία της Ουκρανίας), Λβιβ, σσ. 90-91. Επίσης, σημείωνε ότι, εφόσον η Αυτοκέφαλη Εκκλησία βρισκόταν σε εξάρτηση από τον Πατριάρχη, τότε έπρεπε να ληφθούν υπόψη οι σχέσεις του δεύτερου με την κοσμική εξουσία. Σε περίπτωση εξάρτησής του από πολιτική εξουσία εχθρική προς τις πολιτικές επιδιώξεις του ουκρανικού λαού, αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει εστία συνεχών συγκρούσεων ανάμεσα στην ουκρανική πολιτική εξουσία και την πνευματική. Βλ. στον ίδιο, σ. 97. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι ο ίδιος θεωρούσε προτιμότερη τη δημιουργία στο Κίεβο του Πατριαρχείου της Ορθόδοξης Ουκρανικής, Ρωσικής και Λευκορωσικής Εκκλησίας, σημειώνοντας ότι μια τέτοια έκβαση εξαρτιόταν από το ποια Εκκλησία και ποιο έθνος –το ουκρανικό ή το ρωσικό– θα έδειχνε μεγαλύτερη πνευματική δύναμη και συνοχή. Βλ. στον ίδιο, σ. 98.

προωθούσε την ιδέα της αλληλεξάρτησης Εκκλησίας και εθνικισμού στο ζήτημα της θεμελίωσης του έθνους¹³⁰⁶.

Επομένως, για τη ριζοσπαστική πτέρυγα της ουκρανικής ιντελιγκέντσιας στον εξωτερικό, μόνο με την απόκτηση της εθνικής Εκκλησίας ολοκληρώνεται η ανεξαρτητοποίηση μιας κρατικής οντότητας¹³⁰⁷. Όσον αφορά την ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, η Αυτοκεφαλία αναφέρεται πρωτίστως στην αποκοπή των δεσμών με το Πατριαρχείο της Μόσχας. Τα μέλη των ουκρανικών κυβερνήσεων την περίοδο 1917-1920, και ιδίως οι συνεργάτες του Σ. Πετλιούρα, υποστήριζαν ένθερμα την απόκτηση αυτοκεφαλικού καθεστώτος για την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ουκρανία. Κατά τη διάρκεια των είκοσι ετών που αναγκάστηκαν να παραμείνουν στον εξωτερικό, εκείνοι όχι μόνο δεν ξέχασαν την ιδέα τους, αλλά αγωνίστηκαν για την απόκτηση της Αυτοκεφαλίας σε άλλα κράτη, όπου φιλοξενούνταν ή διέμεναν Ουκρανοί ορθόδοξοι. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δραστηριότητα του Στεπάν Σκρίπνικ, ανιψιού του Σ. Πετλιούρα, ο οποίος στον Μεσοπόλεμο αγωνιζόταν στην Πολωνία για την αποπομπή Ρώσων ιερέων και την προσέλκυση Ουκρανών ιερέων στην Πολωνική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία¹³⁰⁸. Στη δραστηριότητά τους, ακριβώς, οφείλεται η απόκτηση του αυτοκεφαλικού καθεστώτος για την Πολωνική Ορθόδοξη Εκκλησία. Με τη γερμανική εισβολή το 1941, τους παρουσιάστηκε η μοναδική ευκαιρία για την εκπλήρωση του μακροχρόνιου πόθου τους στην Ουκρανία.

4.6.1.2. Αντίληψη της «πολιτικής δράσης» της εκ μέρους της γερμανικής κατοχικής διοίκησης

Με τον γενικό όρο «πολιτική» αντιλαμβανόμαστε το σύνολο των μέτρων που εφαρμόζεται από την πολιτική ηγεσία προκειμένου να ρυθμίσουν τις κοινωνικές σχέσεις. Εφόσον το φάσμα της πολιτικής δράσης είναι εξαιρετικά ευρύ, τίθεται το ερώτημα ποια πράξη οι γερμανικές κατοχικές αρχές θεωρούσαν πολιτική και πώς την αντιμετώπιζαν.

¹³⁰⁶ D. Dontsov, (1924), Tserkva ta natsionalism (Εκκλησία και εθνικισμός), στον σύνδεσμο: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=16835&page=2> (06.10.2022).

¹³⁰⁷ V. Lypynskij, (1933), Religiya i Tserkva v istoriyi Ukrayiny, ό.π., σ. 99.

¹³⁰⁸ A.A. Smirnov, Stepan Skrypnyk : religijno-politychna diyalnist u 30-h - na rochatku 40-h rokiv XX st. (Στεπάν Σκρίπνικ : πολιτικο-θρησκευτική δραστηριότητα στη δεκαετία του 1930 – αρχές της δεκαετίας του 1940), σσ. 146-147, στον σύνδεσμο: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4883/Smirnov_stepan_skrypnyk_relihiina.pdf (16.10.2022).

Για να απαντήσουμε, πρέπει να ανατρέξουμε πρωτίστως στην ιδεολογία των Ναζί. Τα μέλη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας εκμεταλλεύτηκαν αφενός την απογοήτευση του γερμανικού λαού από την άδικη διευθέτηση των ζητημάτων που αφορούσαν την ειρήνη στο Συνέδριο των Βερσαλλιών, όταν η Γερμανία ενοχοποιήθηκε για την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, και αφετέρου την παρατεταμένη ανεργία, απόρροια της οικονομικής κρίσης του 1929-1933. Τα μέλη του ΝΣΔΑΠ δεν επιθυμούσαν μόνο τη δίκαια διευθέτηση, αλλά στόχευαν στην αποκατάσταση της παλαιάς δύναμης και δόξας της Γερμανίας. Αυτοαναγορευόμενοι στους μοναδικούς εκφραστές της επιθυμίας του γερμανικού λαού, ήρθαν σε σύγκρουση με άλλες πολιτικές δυνάμεις, τις οποίες ανταγωνίστηκαν με κάθε μέσο. Μετά την κατάληψη της εξουσίας το 1933, εντός έξι μηνών οι Ναζί κατάφεραν να εξουδετερώσουν όλους τους πολιτικούς αντιπάλους, να διαλύσουν τα πολιτικά κόμματα και να κλείσουν όλες τις αντιπολιτευόμενες εφημερίδες, να θέσουν τα ομόσπονδα κρατίδια υπό άμεσο έλεγχο μέσω του θεσμού του Κυβερνήτη του Ράιχ, να στελεχώσουν καίριες θέσεις στη δημόσια διοίκηση με μέλη του κόμματός τους και να υπαγάγουν στην εξουσία τους την αστυνομία, ολοκληρώνοντας με αυτό τον τρόπο την εγκαθίδρυση του σκληρού ολοκληρωτικού καθεστώτος¹³⁰⁹. Επομένως, στη Γερμανία οι Ναζί συγκέντρωσαν στα χέρια τους κάθε πολιτική εξουσία και δεν ήταν διατεθειμένοι να τη μοιραστούν με καμία άλλη πολιτική δύναμη.

Κατά την υλοποίηση του προγράμματός τους, που στόχευε στην προώθηση των ιδανικών του υγιούς σώματος και του ρωμαλέου πολεμιστή –κάτι που σήμαινε ταυτόχρονα την απαλλαγή της κοινωνίας από περιθωριακά άτομα, όπως οι ανάπηροι και ψυχικά άρρωστοι–, συγκρούστηκαν με την Εκκλησία, η οποία αντιστάθηκε στην υλοποίηση της ευθανασίας¹³¹⁰. Προκειμένου να καμφθεί η αντίσταση της Εκκλησίας, οι Ναζί επιχείρησαν να υποτάξουν την Προτεσταντική Εκκλησία και να τη θέσουν υπό τον έλεγχό τους.

Μολαταύτα, εάν κατά την προώθηση των μέτρων τους στη Γερμανία οι Ναζί έπρεπε να λάβουν υπόψη τους την αντίδραση της γερμανικής κοινωνίας, στα σοβιετικά εδάφη δεν είχαν κανέναν περιορισμό, ούτε ηθικό ούτε νομικό, διότι σύμφωνα με την ιδεολογία τους οι Σλάβοι ήταν υπανάπτυκτοι και ως εκ τούτου έπρεπε να διοικούνται από τα μέλη της ανώτατης φυλής – τους Γερμανούς. Το μοναδικό καθήκον των Σλάβων, συμπεριλαμβανομένων και των

¹³⁰⁹ N. Rich, (1992) [1973], *Hitler's War Aims*, ό.π., σσ. 25-26.

¹³¹⁰ G. Hohendorf, *The National Socialist Patient Murders Between Taboo and Argument: Nazi Euthanasia and the Current Debate on Mercy Killing*, στο W. Bialas, L. Fritze (επιμ.) (2014), *Nazi Ideology and Ethics*, ό.π., σ. 283.

Ουκρανών, σύμφωνα με την ιδεολογία των Ναζί, ήταν να εργάζονται σκληρά προς όφελος των Γερμανών, να τους υπακούουν τυφλά και να μην αξιάνουν απολύτως τίποτε.

Συνεπώς, εφόσον οι Ουκρανοί αντιμετωπιζόνταν ως σκλάβοι και η ζωή τους δεν είχε καμία αξία, τότε κάθε πρωτοβουλία που αναλαμβάνονταν από τους Ουκρανούς, χωρίς την προηγούμενη άδεια των γερμανικών αρχών, θεωρούνταν από τα μέλη της γερμανικής κατοχικής διοίκησης ως πολιτική και οι εμπνευστές και εκτελεστές της διώκονταν ανελέητα. Ως εκ τούτου, η σύγκρουσή τους με τους κληρικούς, οι οποίοι ζητούσαν επίμονα να αποκτήσουν την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία, ήταν αναπόφευκτη.

4.6.1.3. Πολιτική δράση του κλήρου της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας

Οι ανώτατοι ιεράρχες της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως οι αρχιεπίσκοποι Πολύκαρπος (Σικόρσκι) και Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ), που έμεναν στο ΡΚΟΥ, εμφορούνταν από την ιδέα της ανεξαρτητοποίησης της Ουκρανίας, σε εκκλησιαστικό και πολιτικό επίπεδο, ιδέα για την οποία είχαν αγωνιστεί την περίοδο 1917-1920. Με τη γερμανική εισβολή το 1941, σκόπευαν να εκμεταλλευτούν την ευκαιρία που παρουσιάστηκε με την αλλαγή της πολιτικής εξουσίας, ώστε να προωθήσουν τα σχέδιά τους. Επομένως, οι αναφερόμενοι εκκλησιαστικοί ιεράρχες δεν μπορούσαν να παραμείνουν άπραγοι και να μην υποστηρίξουν τα μέλη της ΟΟΥΝ, που πάσχιζαν επί δεκαετίες να ιδρύσουν ανεξάρτητο ουκρανικό κράτος. Στις 10 Ιουλίου 1941 ο αρχιεπίσκοπος του Λουτσκ Πολύκαρπος (Σικόρσκι) απευθύνθηκε στους Ουκρανούς της Βολυνίας με έναν λόγο, στον οποίο συνεχάρη την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Ουκρανίας, που έγινε στις 30 Ιουνίου 1941 στο Λβιβ¹³¹¹. Ο Αρχιεπίσκοπος εξέφρασε την ελπίδα ότι στο ανεξάρτητο ουκρανικό κράτος θα υπήρχε και ανεξάρτητη Ορθόδοξη Εκκλησία. Επίσης, κάλεσε τους Ουκρανούς να ενωθούν γύρω από την Ορθόδοξη Εκκλησία και την ουκρανική κυβέρνηση του Γ. Στετσκό¹³¹². Επιπλέον, στις 13 Ιουλίου 1941, σε όλα τα ουκρανικά εδάφη τα οποία καταλήφθηκαν από τους Γερμανούς, πραγματοποιήθηκε Θεία Λειτουργία η οποία τελείωσε με την ιερά παράκληση για την υποστήριξη του ουκρανικού λαού και της ανεξάρτητης Ουκρανίας. Στις ορθόδοξες εκκλησίες διαβάστηκε ακόμη η Έκκληση στους ανθρώπους, του αρχιεπισκόπου Αλεξίου (Γκρομάντσκι)¹³¹³.

¹³¹¹ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σσ. 200-201.

¹³¹² Έκκληση του επισκόπου του Λουτσκ Πολυκάρπου, εφημερίδα *Kremanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 1, 01.08.1941, σ. 4.

¹³¹³ Εφημερίδα *Kremanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 1, 01.08.1941, σ.4.

Ακριβώς υπό αυτό το πρίσμα πρέπει να δούμε τη δραστηριότητα των μελών του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου στο Κίεβο, οι οποίοι, στην προσπάθειά τους να δώσουν θεσμική υπόσταση στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία, επιχείρησαν την ένωση των δύο Ουκρανικών Εκκλησιών και, όταν αυτές απέτυχαν, στράφηκαν προς την ενοποίηση των δύο Αυτοκέφαλων Εκκλησιών – της Πολωνικής και της Ουκρανικής. Όλες αυτές οι ενέργειες του κλήρου και των υποστηρικτών της εν γενέσει Αυτοκέφαλης Ουκρανικής Εκκλησίας, πολιτικές στη φύση τους, δεν μπορούσαν να μην προκαλέσουν τη δυσαρέσκεια και τα αντίποινα των γερμανικών αρχών, που ήταν αντίθετες σε κάθε έκφανση πολιτικής δραστηριότητας και, ακόμα περισσότερο, στη φιλοδοξία των Ουκρανών για ανεξαρτησία. Επομένως, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της γερμανικής πλευράς, αλλά και της σοβιετικής, ο επίσκοπος Μστισλάβ (Σκρίπνικ) ήταν το πιο σημαντικό πνευματικό πρόσωπο τον Σεπτέμβριο του 1942 στο Κίεβο. Ωστόσο, ο καθηγητής φον Γριούνμπεργκ τον κατονομάζει ρητά ως «πολιτικάντη», υπονοώντας την ενεργό δραστηριότητά του¹³¹⁴. Ως εκ τούτου ο επίσκοπος Μστισλάβ (Σκρίπνικ) αντιμετώπιζε σκληρή μεταχείριση από τις γερμανικές αρχές, εξαιτίας της υπέρμετρης δραστηριοποίησής του και της δημοτικότητάς του ανάμεσα στους πιστούς¹³¹⁵.

Όπως αναφέραμε ήδη, η τρίαينا για τους Ουκρανούς εθνικιστές ήταν το σύμβολο της ανεξαρτησίας, το οποίο παρέπεμπε στο μεσαιωνικό ανεξάρτητο κράτος των Ανατολικών Σλάβων με κέντρο το Κίεβο και το οποίο οι ίδιοι εκλάμβαναν ως κοιτίδα του ουκρανικού. Συνεπώς, στην αρχή της γερμανικής κατοχής παρατηρήθηκε ευρεία τοποθέτηση του συμβόλου σε δημόσιους χώρους, πρακτική η οποία στη συνέχεια διακόπηκε από τους Γερμανούς λογοκρίτες. Οι ιερείς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, ως σθεναροί υποστηρικτές της ιδέας της ουκρανικής ανεξαρτησίας, εξέθεταν την τρίαينا και κατά τη διάρκεια εκκλησιαστικών λειτουργιών. Για παράδειγμα, τον Μάρτιο του 1942 στο Πινσκ, στην έδρα του αρχιεπισκόπου Αλεξάνδρου (Ινοζέμτσεφ), το θέατρο όπου τελέστηκαν εορταστικές εκδηλώσεις εις μνήμην του Σεβτσένκο, με τη συμμετοχή ιερέων, στολίστηκε με τρίαινες, σημαίες και πορτρέτα του ποιητή¹³¹⁶.

Σύμφωνα με τις δηλώσεις της σοβιετικής πλευράς, στην περιοχή της Δυτικής Ουκρανίας, οι ιερείς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας υποστήριζαν ολόψυχα και συνεργάζονταν

¹³¹⁴ TSDAGO, 57/4/196, σ. 7. Την ίδια άποψη οι γερμανικές αρχές είχαν και για τον Αρχιεπίσκοπο Ιλαρίωνα (Ογκιένκο). Βλ. στο BA R 58/220, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 130.

¹³¹⁵ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671.

¹³¹⁶ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 21 (41), 24.05.1942, σ. 4.

στενά με μέλη του ουκρανικού ανταρτικού κινήματος – δηλαδή την ΟΥΠΑ¹³¹⁷, που ήταν παραστρατιωτική οργάνωση της ΟΟΥΝ. Εξαιτίας αυτού δοξολογούσαν τους σημαντικούς ηγέτες του κινήματος στις εκκλησιαστικές λειτουργίες τους. Επίσης, πανό με λόγια ευγνωμοσύνης προς αυτούς στόλιζαν συχνά τις ορθόδοξες εκκλησίες στη Δυτική Ουκρανία. Για παράδειγμα, στο χωριό Γολοβνά στη Βολυνία, πάνω στην εκκλησία βρισκόταν ένα πανό όπου αναγραφόταν «Υπέρ υγείας του Στεπάν Μπαντέρα»¹³¹⁸. Επιπλέον, δεν λείπουν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι ιερείς είχαν πιο ενεργό συμμετοχή στο κίνημα. Για παράδειγμα, ο Δ. Σουμούκ, ο οποίος το 1943 ήταν μέλος μιας ομάδας της ΟΥΠΑ στη Βολυνία, στα απομνημονεύματά του θυμάται πως μαζί τους ήταν και ένας ιερέας, ο οποίος, ωστόσο, δεν έφερε όπλο¹³¹⁹.

Σημειωτέον ότι, εξαιτίας των διωγμών των γερμανικών αρχών εναντίον της ΟΟΥΝ, τα μέλη της οργάνωσης προσπαθούσαν να ιδρύσουν διάφορες πολιτικές οργανώσεις. Το φθινόπωρο του 1942 οι γερμανικές αρχές συνέλαβαν έξω από το Ζιτόμιρ 15 άτομα, αναμεσά τους και έναν ιερέα, για την απόπειρα ίδρυσης του Εθνικού Ουκρανικού Κόμματος¹³²⁰.

Επομένως, η δραστηριότητα των ιερέων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας καλύπτει ένα ευρύ φάσμα, που εκτείνεται από τη συμπόνια έως την ενεργό συμμετοχή στην πολιτική δραστηριότητα. Η τελευταία ποίκιλλε από την τέλεση Θείων Λειτουργιών προς τελεσφόρηση του ουκρανικού εθνικιστικού απελευθερωτικού αγώνα έως την ενεργό βοήθεια και συμμετοχή στον ένοπλο αγώνα.

¹³¹⁷ M. Naumov, (1985), *Zapadnij rejz*, ό.π., σσ. 238, 239-240. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημάνουμε ότι, γενικά, η σοβιετική πλευρά καταλόγισε τη μεγάλη αποδοχή των ουκρανικών εθνικιστικών κομμάτων και οργανώσεων από τον ντόπιο πληθυσμό στην προπαγανδιστική δραστηριότητα των ιερέων. Για παράδειγμα, η ευρεία υποστήριξη που λάμβανε το 1939 στην περιοχή του Λβιβ η ΟΥΝΔΟ (Ουκρανική Εθνική Δημοκρατική Ένωση), το μεγαλύτερο ουκρανικό πολιτικό κόμμα της Πολωνίας, αποδιδόταν στη δραστηριότητα των ιερέων της Ελληνο-Καθολικής Εκκλησίας, στους δικηγόρους και στους δασκάλους που ανήκαν στην ίδια Εκκλησία. Βλ. στο RGVA, 462k/1/92, σσ. 135, 150-175, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1., σ. 50. Επίσης, αναφερόταν ότι μερικοί ιερείς της Ουνιτικής Εκκλησίας ήταν μέλη της ΟΟΥΝ. Βλ. στο RGVA, 462k/1/92, σσ. 135, 150-175, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1., σ. 58. Σύμφωνα με τις σοβιετικές πληροφορίες, το 1940 στο Γενικό Κυβερνείο η ηγεσία της ΟΥΝΔΟ, στην οποία συμμετείχαν και πολλοί ιερείς, προπαγάνδιζε την ένωση της Σοβιετικής Ουκρανίας με τη Δυτική, καθώς και την ίδρυση του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους. Επίσης, παρότρυνε τον ουκρανικό πληθυσμό να εγγραφεί στις ουκρανικές παραστρατιωτικές μονάδες. Βλ. στο Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, 100/11/7, σσ. 1-2, στο A.N. Artizon (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, έγγραφο 1.44, σ. 99.

¹³¹⁸ TSDAVOV, 3833/1/129, σ. 51.

¹³¹⁹ D. Shumuk, (1974), *Beyond the Eastern Horizon*, ό.π., σ. 5.

¹³²⁰ BA R 58/699, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 352.

4.6.2. Οι σχέσεις των μελών της ΟΟΥΝ-ΟΥΠΑ με την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία

Όπως αναφέραμε ήδη, τη στιγμή που ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι), με τη βοήθεια των ομοϊδεατών του και, πρωτίστως, του μητροπολίτη Διονυσίου (Βαλεντίνσκι), πάσχιζε να θεσμοποιήσει την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία, τα μέλη της ΟΟΥΝ, κυρίως της παράταξης του Α. Μέλνικ, με την ενεργή πρακτική δράση τους συνέβαλλαν στο άνοιγμα των κατά τόπους ορθόδοξων εκκλησιών, που ασπάζονταν την ιδέα της Αυτοκεφαλίας. Ήδη από τις πρώτες μέρες της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία τα μέλη της ΟΟΥΝ, στελέχη των τοπικών ουκρανικών διοικήσεων, επιδόθηκαν στην ανοικοδόμηση της εκκλησιαστικής ζωής, ανοίγοντας ορθόδοξες εκκλησίες και στελεχώνοντάς τες με ιερείς που υποστήριζαν την ιδέα της Αυτοκεφαλίας και τελούσαν τις θείες λειτουργίες στην ουκρανική γλώσσα. Τα μέλη της ΟΟΥΝ (μ) κατάφεραν να δημιουργήσουν σημαντικά κέντρα εξουσίας στο Ζιτόμιρ, στο Κίεβο, στην Πολτάβα και στο Ντιπροπετρόφσκ. Οι γερμανικές αρχές, βλέποντας ότι οι πρώην σύμμαχοί τους άρχιζαν να αναπτύσσουν ανεξάρτητη δράση, από τον Δεκέμβριο του 1941 εξαπέλυσαν εκστρατεία εξόντωσης των μελών της ΟΟΥΝ, αφανίζοντας πρώτα την εστία τους στο Κίεβο¹³²¹ και έπειτα στο Ντιπροπετρόφσκ και στην Πολτάβα. Προκειμένου να εξαλείψουν την ιδέα της ουκρανικής ανεξαρτησίας, στα τέλη του 1941 προς αρχές του 1942 οι γερμανικές αρχές συλλάμβαναν άτομα με φιλοουκρανικές επιδιώξεις, τα οποία δεν είχαν προσπαθήσει να κρυφτούν από τη σοβιετική εξουσία. Στις κατοχικές εφημερίδες και στο ραδιόφωνο αναφερόταν συνέχεια ότι η επιθυμία των Ουκρανών να αποκτήσουν δικό τους κράτος αποτελούσε έγκλημα¹³²². Συνεπώς, εξαιτίας των διωγμών που εξαπέλυσαν οι γερμανικές αρχές, η μόνη νόμιμη οδός που μπορούσαν να ακολουθήσαν τα μέλη της ΟΟΥΝ προκειμένου να συνεχίσουν το έργο τους ήταν το εκκλησιαστικό λειτούργημα.

¹³²¹ Τον Νοέμβριο του 1941 ο Ρόζενμπεργκ, σε οδηγία του προς τον Έ. Κοχ, σημείωνε ότι έπρεπε να διακοπεί η δράση των μελών της ΟΟΥΝ στο ΡΚΟΥ και να απαγορευθεί η είσοδος των μελών της από το Γενικό Κυβερνείο στο ΡΚΟΥ. Βλ. στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnih materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 353. Στις 25 Νοεμβρίου 1941 εκδόθηκε διαταγή για την εξόντωση των μελών της ΟΟΥΝ (μπ). Βλ. στον ίδιο, σ. 367. Τον Δεκέμβριο του 1941 στο Κίεβο συνελήφθη ομάδα μελών της ΟΟΥΝ (μ), ανάμεσά στα οποία ήταν και η γνωστή ποιήτρια Ολένα Τελίγα. Βλ. στο M. Martunyk, (2000), *Srogady z ridpillya*, ό.π., σ. 21· J. Shumelda, «Pohid OUN na sxid» («Πορεία της ΟΟΥΝ προς τα ανατολικά»), στο *On the call of Kiev*, ό.π., σ. 93· Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσκι, σ. 17· Ο. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 465.

¹³²² Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσκι, σ. 17.

Οι γερμανικές αρχές ήταν πλήρως ενημερωμένες για τις σχέσεις του κλήρου της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας με την ΟΟΥΝ. Στις 14 Ιανουαρίου 1942 ο προϊστάμενος της αστυνομίας ασφαλείας και της Ες Ντε ανέφερε ότι Νέα Ουκρανική Εθνική Εκκλησία, δηλαδή η Αυτοκέφαλη Εκκλησία, η οποία βρισκόταν σε διαδικασία θεσμικής συγκρότησης εκείνο τον καιρό, βασιζόταν κυρίως στους «Ουκρανούς πατριώτες» και οι απόψεις των μελών της αντανακλούσαν το πρόγραμμα της ΟΟΥΝ¹³²³. Σε αναφορά της 4ης Φεβρουαρίου 1942 ο εν λόγω τμηματάρχης σημείωνε ότι η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία είναι άλλο ένα όργανο των εθνικιστών της ΟΟΥΝ, έπειτα από το Ουκρανικό Εθνικό Συμβούλιο του Κιέβου, την Ακαδημία των Επιστημών του Κιέβου, όπου βρήκαν καταφύγιο όλα τα μέλη του Συμβουλίου μετά τη διάλυση του τελευταίου τον Νοέμβριο του 1941, καθώς και την Ουκρανική ένωση των συγγραφέων υπό την προεδρία της Ο. Τελίγα. Επίσης, οι γερμανικές αρχές ήταν πεπεισμένες για τις σχέσεις της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας με την παράταξη του Μέλικ¹³²⁴.

4.6.2.1. Αποδοχή των ιερατικών αξιωμάτων από τα μέλη της ΟΟΥΝ

Στα τέλη του 1938 προς αρχές του 1939 στην Ανατολική Γαλικία και τη Βολυνία, οι οποίες ανήκαν στην Πολωνία, σημειώθηκε για άλλη μια φορά έξαρση του ουκρανικού εθνικισμού. Αφορμή στάθηκε η ανακήρυξη της ουκρανικής αυτονομίας στην Υπερκαρπαθία υπό την προεδρία του ιερέα Α. Βολόσιν¹³²⁵. Μετά την πτώση της τελευταίας τον Μάρτιο-Απρίλιο του 1939, οι πολωνικές αρχές εξαπέλυσαν αντίποινα στα μέλη της ΟΟΥΝ που δρούσαν στην Πολωνία για τη βοήθεια που είχαν προσφέρει στους αγωνιστές και για την κινητοποίηση του πληθυσμού στην Πολωνία. Τότε, σύμφωνα με σοβιετικές πληροφορίες, η νεολαία της Ανατολικής Γαλικίας άρχισε μαζικά να εγγράφεται στην Καθολική Ένωση της Ουκρανικής Νεολαίας «Ορλί (ουκρ. «Орли», δηλαδή «Αετοί»), διότι μόνο φορώντας τον εκκλησιαστικό μανδύα οι νεαροί μπορούσαν να συνεχίσουν την πολιτική δράση τους¹³²⁶.

¹³²³ «Die neue Ukrainische Nationalkirche stützt sich weitgehend auf die "Ukrainischen Patrioten" und zeigt in ihrer Grundhaltung wesentliche Übereinstimmung mit dem Programm der OUN», στο BA R 58/220, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σσ. 101-102· P. J. Potichnyj (επιμ.) (1991), *The UPA in Light of German Documents, Book three: June 1941 - May 1943*, εκδ. Litopys UPA, Τορόντο, σ. 106.

¹³²⁴ BA R 58/220, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σσ. 128-130.

¹³²⁵ O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σσ. 450-451.

¹³²⁶ RGVA, 308k/3/388, σ. 157, στο A.N. Artizov (επιμ.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatii v gody Vtoroj mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt.*, ό.π., τ. 1, σ. 73. Βάσει των εκτιμήσεων της σοβιετικής πλευράς, με

Μετά την κατάληψη των πολωνικών εδαφών από τη Γερμανία στα πλαίσια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η αποδοχή των ιερατικών αξιωμάτων από επιφανούς Ουκρανούς, γνωστούς πολιτικούς και καθηγητές, συνεχίστηκε το 1940 με τη χειροτόνηση του επιφανούς καθηγητή Ιβάν Ογκιένκο σε επίσκοπο του Χολμ.

Παρόμοια τακτική εφαρμόστηκε από τα μέλη της ΟΟΥΝ και στην Ουκρανία. Μετά την εξάρθρωση των σημαντικών εστιών της ΟΟΥΝ στο ΡΚΟΥ από τις γερμανικές αρχές και την εκτέλεση αρκετών μελών της, οι υπόλοιποι δεν πτοήθηκαν και άρχισαν να ψάχνουν διόδους για τη συνέχιση της δράσης τους. Εκτός από τη συνέχιση της παράνομης δράσης υπό τη μορφή του ένοπλου, αντάρτικου αγώνα¹³²⁷, η άλλη επιλογή ήταν η συνέχιση του έργου τους μέσω του ιερατικού αξιώματος. Από την άνοιξη του 1942 η μόνη δραστηριότητα που μπορούσε να ασκήσει ελεύθερα ο ντόπιος πληθυσμός και η οποία, εξαιτίας της ιδιαιτερότητάς της, διέφευγε τον ολοκληρωτικό έλεγχο των γερμανικών αρχών, ήταν το λειτούργημα του ιερέα. Όπως σημειώνει η Γ. Βιούν στα απομνημονεύματά της, η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν η μόνη «ανεξάρτητη» εστία της ουκρανικής ζωής στις συνθήκες της γερμανικής κατοχής¹³²⁸. Συνεπώς, η δίωξη των μελών της ΟΟΥΝ από τις γερμανικές αρχές και η απουσία εναλλακτικών νόμιμων μορφών δράσης για την απόκτηση της ελευθερίας συνέβαλαν στην ανάληψη των ιερατικών καθηκόντων από μέλη της ΟΟΥΝ. Όπως αναφέρει ο Μ. Μαρτινιούκ, μέλος της ΟΟΥΝ (μπ), στα απομνημονεύματά του, επιστρέφοντας στο ΡΚΟΥ από το Γενικό Κυβερνείο τον Μάιο του 1942, δέχθηκε πρόταση από τον συνεργάτη του να γίνει ορθόδοξος ιερέας, διότι, σύμφωνα με την έκφραση του τελευταίου, οι ιερείς είχαν πολλές δυνατότητες άσκησης επιρροής στον ντόπιο πληθυσμό¹³²⁹.

Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής τρία άτομα, ένθερμοι υποστηρικτές και αγωνιστές της ίδρυσης του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους, χειροτονήθηκαν απευθείας σε επισκόπους της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας. Ο Στεπάν Σκρίπνικ, ανιψιός του Σ.

αυτό τον τρόπο οι Ουκρανοί εθνικιστές στόχευαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την οργάνωση, που ιδρύθηκε το 1933. Να προσθέσουμε ότι πρόεδρος της Ένωσης «Ορλί» από το 1937 ήταν ο Α. Μέλνικ, μέλος της ΟΟΥΝ. Βλ. στο V.I. Prilutski, λήμμα «Orly» («Ορλί»), στο Εγκυκλοπαίδεια της ιστορίας της Ουκρανίας, Ινστιτούτο της ιστορίας της Ουκρανίας της Εθνικής Ακαδημίας των Επιστημών της Ουκρανίας, στον σύνδεσμο: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&l21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Orly (19.09.2021)

¹³²⁷ Τον Φεβρουάριο του 1942 η ηγεσία της ΟΟΥΝ (μπ) εξέδωσε οδηγία, στην οποία σημειωνόταν ότι πλέον η οργάνωση βρισκόταν σε ένοπλο αγώνα με τους Γερμανούς. Βλ. στο Μ. Martunyk, (2000), Spogady z pidpillya, ό.π., σ. 25.

¹³²⁸ Η. Vyun, (1973), Pid znakom Chervonoho Xresta v Poltavi 1941-1942. Spogad-zvit dlya istoriyi, ό.π., σ. 32.

¹³²⁹ Μ. Martunyk, (2000), Spogady z pidpillya, ό.π., σ. 27.

Πετλιούρα, ο οποίος έφτασε στην Ουκρανία αμέσως μετά την εισβολή της Βέρμαχτ, μέχρι τον Δεκέμβριο του 1941 ήταν εκδότης της ουκρανικής εφημερίδας στο Ρίβνε. Μην μπορώντας να συνεχίσει τη δράση του μετά από τις αθρόες συλλήψεις των μελών της ΟΟΥΝ, τον Μάιο του 1942 χειροτονήθηκε επίσκοπος της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας. Αντίστοιχα οι καθηγητές Σ. Γκαέφσκι και Β. Μαλέτς το 1942 χειροτονήθηκαν επίσκοποι της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Μετά τη σύλληψη και εκτέλεση, την άνοιξη του 1942, των δώδεκα μελών της ΟΟΥΝ (μ) στην Πολτάβα, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο δήμαρχος Φ. Μπορκίβσκι, ο διοικητής της ουκρανικής αστυνομίας Π. Τσούι και ο εκδότης Π. Σαγκαϊντάτσνι¹³³⁰, τέσσερα άτομα που διέφυγαν τη σύλληψη, ανάμεσά τους οι Μ. Σάρμα-Σοκολόφσκι, Β. Σάρι και Β. Κόζιρ, ενεγράφησαν τον Απρίλιο του 1942 στη σχολή προετοιμασίας ιερέων για την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία¹³³¹. Μετά την περάτωση των σπουδών του, ο επίσκοπος Μστισλάβ (Σκρίπνικ) χειροτόνησε στην Πολτάβα τον Μ. Σάρμα-Σοκολόφσκι σε διάκονο και αργότερα ο δεύτερος χειροτονήθηκε ιερέας από τον επίσκοπο της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Σιλβέστρο (Γκαέφσκι)¹³³².

Ο Α. Ποπόφ, ο οποίος επί σοβιετικής εξουσίας ήταν καθηγητής, διδάκτωρ της Παιδαγωγικής και υπάλληλος στο Λαϊκό Υπουργείο (ναρκομάτο) Παιδείας στην Ουκρανία, χειροτονήθηκε διάκονος της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας τον Φεβρουάριο του 1943 στο Κίεβο¹³³³. Αυτή η στροφή προς την ανάληψη του αξιώματος του ιερέα της Αυτοκέφαλης εκκλησίας, η οποία παρατηρείται στους πρώην καθηγητές και δημόσιους υπαλλήλους, μπορεί να εξηγηθεί ακολούθως. Σύμφωνα με τον Σεβελιόφ, στα χρόνια της κατοχής η Εκκλησία ήταν το μοναδικό μέρος από όπου κάποιος μπορούσε να απευθύνεται στον λαό, «όχι μόνο στα άτομα που είχαν καταλήξει στο πού ανήκαν αλλά και σε όσους ακόμη δίσταζαν, στους

¹³³⁰ Spogady Mykoly Sarma-Sokolovskoho (Απομνημονεύματα του Μικόλα Σάρμα-Σοκολόφσκι), στο *Poltavska petlyuriana* (2003), φ. 5, Πολτάβα, σ. 176. Αναφορά «Για την εξάρθρωση της Οργάνωσης των Ουκρανών Εθνικιστών στην Πολτάβα», 26.10.1943, TSDAGO, 1/23/527, σ. 9. BA R 58/221, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv* (1944-1945), ό.π., τ. 2, σ. 190.

¹³³¹ V. Reveguk, (2004), *Poltavschyna v roky Drugoyi Svitovoyi Vijny* (1939-1945), ό.π.: Spogady Mykoly Sarma-Sokolovskoho (Απομνημονεύματα του Μικόλα Σάρμα-Σοκολόφσκι), στο *Poltavska petlyuriana* (2003), φ. 5, Πολτάβα, σ. 176.

¹³³² Spogady Mykoly Sarma-Sokolovskoho (Απομνημονεύματα του Μικόλα Σάρμα-Σοκολόφσκι), στο *Poltavska petlyuriana* (2003), φ. 5, Πολτάβα, σ. 174.

¹³³³ V.I. Marochko, λήμμα «Popov Oleksantr Ivanoviyh» («Ποπόφ Αλέξανδρος του Ιβάν»), στον σύνδεσμο: http://www.history.org.ua/?termin=Popov_O (04.09.2019). Ο Ποπόφ υπηρέτησε επίσης στην εκκλησία του Αγίου Ανδρέα στο Κίεβο.

“χλιαρούς” αλλά και στους απλώς ψυχρούς»¹³³⁴. Με αυτό τον τρόπο ο συγγραφέας τονίζει τον διαφωτιστικό και καθοδηγητικό ρόλο των ιερέων στα δύσκολα χρόνια της κατοχής, οι οποίοι, με τα κηρύγματά τους, παρείχαν ψυχολογική στήριξη στο ποίμνιό τους.

Αναλύοντας τις ιδιαιτερότητες του ιερατικού λειτουργήματος κατά τη διάρκεια της κατοχής, μπορούμε να συμπεραίνουμε ότι η Εκκλησία πρόσφερε στους ιερείς σχετικά αυτόνομη λειτουργία διότι δεν βρίσκονταν υπό τη στενή παρακολούθηση και επιτήρηση της κατοχικής διοίκησης, όπως, για παράδειγμα, οι συντάκτες των εφημερίδων. Όπως αναφέραμε ήδη, τα δημοσιογραφικά άρθρα καθώς και οι θεατρικές παραστάσεις λογοκρίνονταν ανηλεώς¹³³⁵. Αντιθέτως, τα κηρύγματα από τον άμβωνα, κατά πρώτον, δεν λογοκρίνονταν λόγω της αυθόρμητης συγγραφής τους και, κατά δεύτερον, βασίζονταν σε μεγάλο βαθμό σε βιβλικά χωρία. Οι κατοχικές αρχές απαιτούσαν από τους ιερείς να περνούν συχνά στους πιστούς τα μηνύματα που θεωρούσαν απαραίτητα για την εκπλήρωση των στόχων τους, όπως οι ύμνοι προς τη Βέρμαχτ, η παρότρυνση των ανθρώπων για εργασία στη Γερμανία από το 1942 κλπ. Υποχρεωτική ήταν μόνο η μνημόνευση του ονόματος του Χίτλερ σε κάθε Θεία Λειτουργία. Αυτή η σχετική ελευθερία των ιερέων, αφενός, και το μεγάλο κύρος που διέθετε το ιερατικό αξίωμα, αφετέρου, τους πρόσφερε ευελιξία στη μεταφορά μηνυμάτων προς τους πιστούς. Επομένως, εξαιτίας των παραπάνω, η Εκκλησία μπορούσε να αποτελέσει πρόσφορο έδαφος για πολιτική δραστηριοποίηση, διότι οι ιερείς μπορούσαν να ασκήσουν μεγάλη επιρροή στους πιστούς και, επομένως, μπορούσαν να συσπειρώσουν και, στη συνέχεια, να κινητοποιήσουν μεγάλες μάζες ανθρώπων. Συνεπώς, εφόσον η πολιτική δράση καθώς και κάθε δημόσια αναφορά στις ιδέες περί της αυτονομίας και της ανεξαρτησίας της Ουκρανίας ήταν απαγορευμένες κατά τη διάρκεια της κατοχής, η Εκκλησία ήταν σε θέση να παρέχει σχετική ελευθερία δράσης στη μετάδοση των μηνυμάτων αυτών προς το κοινό.

Μιλώντας για τις γεωγραφικές διαφορές ως προς την αποδοχή των ιερέων, πρέπει να υπογραμμίσουμε το κύρος που αυτοί διέθεταν παραδοσιακά στη Δυτική Ουκρανία. Η υπόληψη των ιερέων ήταν τόσο υψηλή που οι άνθρωποι τους συμβουλευόνταν όχι μόνο στις κρίσιμες στιγμές της ζωής αλλά και στις καθημερινές ασχολίες τους. Επομένως η δύναμη του λόγου τους, των κηρυγμάτων τους, είχε μεγάλη επιρροή και ήταν καθοριστικής σημασίας. Με την εμπέδωση της ρήξης με τους Γερμανούς, τα μέλη της ΟΟΥΝ μέσω της Ουκρανικής

¹³³⁴ J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I dovkrugy)», ό.π., σ. 302.

¹³³⁵ Στο θέατρο μπορούσαν να ανεβάσουν στη σκηνή μόνο ουδέτερα, από πολιτική σκοπιά, έργα, διότι τα σοβιετικά, όπως και τα ουκρανικά πατριωτικά, ήταν υπό απαγόρευση. Βλ. στο J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I dovkrugy)», ό.π., σ. 311.

Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας είχαν τη δυνατότητα να αναπτύξουν τη δική τους πολιτική. Ως εκ τούτου, οι τοπικές οργανώσεις της ΟΟΥΝ, στο δεύτερο μισό του 1942, ήταν υπεύθυνες για τη συγκέντρωση του ντόπιου πληθυσμού στις εκκλησίες κατά τη διάρκεια των Θείων Λειτουργιών¹³³⁶.

Επομένως, όταν οι πολωνικές αρχές εντατικοποίησαν κατασταλτικά μέτρα στρεφόμενα εναντίον της ΟΟΥΝ, τα μέλη της αναπόφευκτα στράφηκαν προς την αποδοχή του ιερατικού αξιώματος προκειμένου να συνεχίσουν τη δράση τους. Επίσης, πρέπει να υπολογίσουμε τη μακρά συνεργασία των μελών της ΟΟΥΝ με την Ουνιτική Εκκλησία, η οποία ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στη Γαλικία. Με την επίθεση της Γερμανίας εναντίον της ΕΣΣΔ, τα μέλη της ΟΟΥΝ εισήλθαν στη Σοβιετική Ουκρανία. Εμφορούμενοι από τον ουκρανικό εθνικισμό, συνέβαλαν τα μέγιστα στη δημιουργία της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία αντιπροσώπευε την ανεξάρτητη εκκλησιαστική αρχή. Όταν οι γερμανικές αρχές εξαπέλυσαν διώξεις αρχικά εναντίον της παράταξης του Μπαντέρα και στη συνέχεια του Α. Μέλικ, η συνέχιση του αγώνα για την ίδρυση του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους ήταν εφικτή μονάχα μέσω της αποδοχής του ιερατικού αξιώματος. Υπολογίζοντας όλα τα παραπάνω και λαμβάνοντας υπόψη ότι η Ουνιτική Εκκλησία δεν είχε ερείσματα στην Ανατολική Ουκρανία, είναι εύκολο να κατανοήσουμε γιατί η Αυτοκέφαλη εκκλησία αποτέλεσε πρόσφορο έδαφος για τα μέλη της ΟΟΥΝ στον αγώνα τους για την ανεξαρτησία της Ουκρανίας.

4.7. Σχέσεις ανάμεσα στην Ουκρανική Αυτόνομη Ορθόδοξη και στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία

Το εν λόγω θέμα είναι κρίσιμης σημασίας καθώς οι σχέσεις μεταξύ των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων εκκλησιών επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τον σχεδιασμό της θρησκευτικής πολιτικής των γερμανικών κατοχικών αρχών και συνέβαλαν στη διαμόρφωση της θρησκευτικής κατάστασης στη χώρα. Η ανάπτυξη οποιωνδήποτε σχέσεων ανάμεσα στις δύο εκκλησίες, εκτός από τον άμεσο αντίκτυπο στην κοινωνία, θα πυροδοτούσε και συγκεκριμένες αντιδράσεις από την πλευρά των γερμανικών αρχών, καθώς θα διακυβευόταν η υλοποίηση των γερμανικών επιδιώξεων όσον αφορά την Ουκρανία. Χαρακτηρίζοντας τις σχέσεις ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες, πρέπει να πούμε πως η σοβιετική και η σύγχρονη ρωσική

¹³³⁶ BA R 58/698, στο V. Kosyk (επιμ.), (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 213.

ιστοριογραφία τονίζουν το γεγονός ότι η Αυτόνομη Εκκλησία αντιστεκόταν στις πιέσεις της γερμανικής κατοχικής διοίκησης ενώ, αντιθέτως, η Αυτοκέφαλη Εκκλησία συνεργαζόταν μαζί της. Αυτή την άποψη εξέφρασαν και οι επικεφαλής των ομάδων των Σοβιετικών ανταρτών. Για παράδειγμα, ο Β. Μπέγμα, ο πρώτος Γραμματέας του Κομμουνιστικού Κόμματος στον νομό Ρίβνε (1939-1941, 1944-1949) και επικεφαλής ομάδας Σοβιετικών ανταρτών στα χρόνια του πολέμου, σημειώνει πως οι ιερείς οι οποίοι υπάγονταν στο Πατριαρχείο της Μόσχας αντιστέκονταν στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία και διενεργούσαν αντιγερμανική προπαγάνδα¹³³⁷. Οι ιστορικοί της άλλης παράταξης, όπως αναφέραμε ήδη, τηρούν αρνητική στάση απέναντι στην Αυτόνομη Εκκλησία και στις γερμανικές αρχές, οι οποίοι διέκειντο εχθρικά στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία.

Οι ιεράρχες των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων εκκλησιών ήρθαν από νωρίς σε σύγκρουση μεταξύ τους διότι κάθε πλευρά επιδίωκε να καταστεί η μόνη κυρίαρχη εκκλησιαστική δύναμη στον ουκρανικό χώρο. Παρά το γεγονός ότι οι αυτοκεφαλιστές αποκαλούσαν τους ιερείς της Αυτόνομης Εκκλησίας «σλαβιστές», υπονοώντας τη χρήση της παλαιάς σλαβικής εκκλησιαστικής γλώσσας στις λειτουργίες, οι ίδιοι απέρριπταν το επιχείρημα τονίζοντας ότι ανήκαν στην Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία¹³³⁸. Από την άλλη μεριά, οι ιερείς της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας διεκδικούσαν να καταστούν οι μόνοι εκφραστές των πόθων του ουκρανικού λαού, για τον οποίο είχαν υποστεί διωγμούς κατά την προηγούμενη εικοσαετία. Οι παραπάνω διαφορές ήταν το αίτιο της αντιπαλότητας και εχθρότητας του κλήρου των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών¹³³⁹.

Η αντιπαλότητα μεταξύ των δύο εκκλησιών εμφανίστηκε την επομένη της εισβολής των Γερμανών στην Ουκρανία. Ενδεικτικό των αντιλήψεων και των σχέσεων μεταξύ των ιερέων των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων εκκλησιών είναι το ακόλουθο περιστατικό. Ο ιερέας Αλέξανδρος Βισνιακόφ συνελήφθη από τις γερμανικές αρχές τον Νοέμβριο του 1941 στο Κίεβο εξαιτίας της άρνησής του να αναφέρει το όνομα του Χίτλερ στις εκκλησιαστικές λειτουργίες του αλλά και επειδή βάφτιζε Εβραίους, ώστε με αυτό τον τρόπο να γλιτώσουν τον

¹³³⁷ TSDAGO, 62/1/1629, σ. 138.

¹³³⁸ Αρχείο της Ελεύθερης Ακαδημίας των Επιστημών του Δ. Αντονόβιτς στη Νέα Υόρκη. Από τη συλλογή Φ. Μπουλμπένκο. Βλ. στο Ο. Zinkewych, Ο. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 698.

¹³³⁹ BA - MA RH 22/33, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σσ. 243-244: «Die Lage in der Ukraine (September 1942)», 20.10.1942, στο BA R 60/70, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 25.

θάνατο¹³⁴⁰. Όταν ο γιος του ιερέα, μετά τη σύλληψη του πατέρα του, επισκέφτηκε το Εκκλησιαστικό Συμβούλιο στο Κίεβο προκειμένου να ζητήσει βοήθεια, ο Στεπάν Σκρίπνικ, ο μετέπειτα επίσκοπος Μστισλάβ, του φώναξε ότι ήταν γιος μοσχοβίτη παπά και θα πάθαινε ό,τι έπαθε ο πατέρας του¹³⁴¹.

4.7.1. Διαμάχη ανάμεσα στις δύο ορθόδοξες εκκλησίες για τους εκκλησιαστικούς χώρους

Και οι δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες εκκλησίες που δημιουργήθηκαν στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής επιθυμούσαν να ανοίξουν τον μεγαλύτερο δυνατό αριθμό εκκλησιών και να προσελκύσουν τον μέγιστο δυνατό αριθμό πιστών. Οι ορθόδοξοι ιερείς της Αυτόνομης Εκκλησίας, από την έδρα τους στη Λαύρα του Ποτσάιφ, κατευθύνθηκαν προς τις υπόλοιπες ουκρανικές περιοχές, καταλαμβάνοντας τις ορθόδοξες εκκλησίες και ενορίες¹³⁴². Από την άλλη μεριά, οι αυτοκεφαλίστές, επίσης, στελέχωναν με τους ιερείς τους τις ορθόδοξες εκκλησίες. Συνεπώς, ιεράρχες αλλά και ιερείς των ορθοδόξων εκκλησιών άρχισαν να συγκρούονται μεταξύ τους ήδη από τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής, στην προσπάθεια να επεκτείνουν την επιρροή τους.

Ιδιαίτερα δύσκολη ήταν η κατάσταση στο Κίεβο. Νωρίτερα αναφέραμε τη σύγκρουση των ιερέων το φθινόπωρο του 1941 για την κατοχή της εκκλησίας στην Πριόρκα και της εκκλησίας στο νεκροταφείο Μπάικοβε. Μετά τη διάλυση του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου τον Φεβρουάριο του 1942, ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ) παρέμεινε, ουσιαστικά, η μόνη ανώτατη εκκλησιαστική αρχή στο Κίεβο. Όταν τον Μάρτιο του 1942 οι επίσκοποι της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς) και Ιγκόρ (Γκουμπά), έφτασαν στο Κίεβο, στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία εντός της πόλης ανήκαν μόνο τρεις ορθόδοξες εκκλησίες, όπου λειτουργούσαν τέσσερις ιερείς και τέσσερις διάκονοι¹³⁴³. Σε

¹³⁴⁰ TSDAVO, 4398/1/3, σσ. 7-12, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), Kygyvo-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitonoyi Vijnj, ό.π., σ. 444.

¹³⁴¹ D. Skvortsov, «Mpolshhevikami iskalechennyj, «gerojami Ukrainy» predannyj» («Σακατεμένος από τους Μπολσεβίκους, προδομένος από τους «ήρωες της Ουκρανίας»»), (25.02.2016), στον σύνδεσμο: <https://ukraina.ru/analytics/20160225/1015717249.html> (24.07.2019).

¹³⁴² Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσκι, σ. 11.

¹³⁴³ Γράμμα του επισκόπου Νικάνωρος (Αμπράμοβιτς) στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι), 21.04.1942, Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο Ο. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes, τ. 1, ό.π., σ. 710.

αντιδιαστολή, στην Αυτόνομη Εκκλησία ανήκαν 14 εκκλησίες με 28 ιερείς¹³⁴⁴. Ταυτόχρονα, στην Αυτόνομη Εκκλησία ανήκαν όλα τα μοναστήρια του Κιέβου¹³⁴⁵. Συνολικά, στο Κίεβο η Αυτόνομη Εκκλησία είχε 26 ενορίες με 71 ιερείς. Σε αυτό τον αριθμό δεν υπολογίζονται οι διάκονοι και οι υπεράριθμες μοναχές¹³⁴⁶.

Η κατάσταση οξύνθηκε με την άφιξη δύο επισκόπων της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στο Κίεβο, τον Μάρτιο του 1942. Η επόμενη σύγκρουση έγινε για την κατοχή της εκκλησίας στη Σολόμγιανκα¹³⁴⁷. Παρά το γεγονός ότι η εκκλησία παρέμεινε στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία, ο επίσκοπος Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς), για να την κρατήσει, χρειάστηκε να κάνει υποχωρήσεις. Στην εκκλησία στάλθηκαν τρεις ιερείς, με την προϋπόθεση ότι ένας από αυτούς θα έκανε τη λειτουργία νωρίς το πρωί στην παλαιοσλαβική γλώσσα, έτσι ώστε οι πιστοί να μπορούν να διαλέξουν τον ιερέα που προτιμούσαν¹³⁴⁸.

Να προσθέσουμε πως οι γερμανικές αρχές, έχοντας γνώση της διάστασης που επικρατούσε στον εκκλησιαστικό χώρο, προσπαθούσαν να εκμεταλλευτούν την κατάσταση, επιτείνοντας με αυτό τον τρόπο τη διχόνοια. Με τη θέσπιση του λεγόμενου «θρησκευτικού» νόμου της 1ης Ιουνίου 1942, το άνοιγμα των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων και η ανάθεση των χώρων στις ορθόδοξες εκκλησίες βρισκόνταν εξ ολοκλήρου στη δικαιοδοσία της γερμανικής κατοχικής διοίκησης. Από τις δύο πιο σημαντικές εκκλησίες μιας πόλης, η μία ανήκε συνήθως στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία, ενώ η άλλη στην Αυτόνομη. Με αυτό τον τρόπο η γερμανική διοίκηση επιτύγχανε τον περιορισμό της επιρροής των Εκκλησιών στον πληθυσμό και τη διαίωνιση της διχόνοιας ανάμεσα στις δύο ορθόδοξες Εκκλησίες. Για παράδειγμα, στο Κίεβο, την εκκλησία του Αγίου Ανδρέα την έλαβε η Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Έτσι, την άλλη μεγάλη εκκλησία του Κιέβου, τον καθεδρικό ναό του Αγίου Βλαδιμήρου¹³⁴⁹, οι γερμανικές αρχές την

¹³⁴⁴ Ως άνω.

¹³⁴⁵ Μετά την κατάληψη του Κιέβου τον Σεπτέμβριο του 1941, άρχισαν να καταφθάνουν πρώην μοναχοί της Λαύρας και άλλων μοναστηριών. Μόνο τις πρώτες εβδομάδες της κατοχής, το υποτομήμα της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου άνοιξε τέσσερα μοναστήρια. Οι εκπρόσωποι των μοναστηριών, ως φορείς της παλαιάς ρωσικής παράδοσης, προσανατολίζονταν αισθητά προς το Πατριαρχείο της Μόσχας. Βλ. Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτομήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, DAKO, P-2412/2/199, σσ. 33-65, στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyievo-Pecherska Lavra u chasy Drygoji Svitonoyi Vijny*, ό.π., σ. 412.

¹³⁴⁶ Γράμμα του επισκόπου Νικάνωρος (Αμπράμοβιτς) στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι), 21.04.1942, Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 710.

¹³⁴⁷ Ως άνω, σ. 711.

¹³⁴⁸ Ως άνω.

¹³⁴⁹ Επί της σοβιετικής εξουσίας ο ναός ήταν κλειστός και στον χώρο του λειτουργούσαν διαδοχικά μουσείο του

παρέδωσαν την άνοιξη του 1943 στον επίσκοπο της Αυτόνομης Εκκλησίας Παντελεήμονα (Ρούντικ). Κατά τη διάρκεια της μεταβίβασης του ναού στην Αυτόνομη Εκκλησία, η οποία πραγματοποιήθηκε στο κομισαριάτο της πόλης από τον κυβερνήτη του Κιέβου (γερμ. Stadtkommissar) Μπερντ (Berndt), με την ευκαιρία του εορτασμού του Πάσχα, ο επίσκοπος Παντελεήμων (Ρούντικ) ευχαρίστησε τις γερμανικές αρχές και τις βεβαίωσε ότι η επαρχία του θα συνέχιζε να στηρίζει τη Γερμανία στον αγώνα της¹³⁵⁰.

Όταν σε μια πόλη υπήρχαν δύο σημαντικοί ναοί, καταλαμβάνονταν συνήθως από τις αντίπαλες Εκκλησίες. Για παράδειγμα, στο Ντνιπροπετρόφσκ, στις αρχές του 1943, ο ναός της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού ήταν έδρα του επισκόπου της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Γεννάδιου (Σιπρικέβιτς), ενώ, αντιθέτως, ο καθεδρικός ναός της Αγίας Τριάδας ήταν έδρα του επισκόπου της Αυτόνομης Εκκλησίας Δημήτριου (Μαγκάν)¹³⁵¹. Σε κάποιες πόλεις όπου υπήρχε μόνο ένας προβεβλημένος ναός, οι δύο ορθόδοξες Εκκλησίες ανταγωνίζονταν η μία την άλλη για την κατοχή του εκκλησιαστικού κτιρίου. Σε αυτή την περίπτωση, μερικές φορές εξασφαλιζόταν η διαδοχική τέλεση των λειτουργιών από τις δύο ουκρανικές ορθόδοξες εκκλησίες. Στο Λούτσκ υπήρχε ο σημαντικός ναός της Αγίας Σκέπης της Θεοτόκου και η κάθε μια από τις δύο ορθόδοξες εκκλησίες επιθυμούσε να τον αποκτήσει και να τον καταστήσει έδρα της στη συγκεκριμένη πόλη. Η διένεξη διευθετήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1942, όταν ο ιερέας Μ. Μαλιουζίνσκι, εξ ονόματος του αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου (Σικόρσκι), εξασφάλισε την τέλεση διαδοχικών λειτουργιών από την Αυτόνομη και την Αυτοκέφαλη Εκκλησία στον συγκεκριμένο ναό¹³⁵².

Παρά τον έντονο ανταγωνισμό, ο οποίος χαρακτήριζε τις σχέσεις των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών, μερικοί επίσκοποι, άλλαζαν παράταξη και προσχωρούσαν στην αντίπαλη Εκκλησία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η προσχώρηση του επισκόπου της Αυτόνομης Εκκλησίας Δαμασκηνού (Μαλιούτα) στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία, την άνοιξη του 1942¹³⁵³. Ο κατώτερος κλήρος, επίσης, έφευγε από τη μία Εκκλησία και προσχωρούσε στην άλλη κυρίως για προσωπικούς λόγους, όπως η αποφυγή ποινών για

αθείσμου, βιβλιοπωλείο και αποθήκη. Βλ. στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 37 (133), έτος 2^ο, 09.05.1943, σ. 4.

¹³⁵⁰ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 37 (133), έτος 2^ο, 09.05.1943, σ. 4.

¹³⁵¹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 22 (337), έτος 3^ο, 12.03.1943, σ. 3.

¹³⁵² Άγνωστος συγγραφέας, «Kanadets Taras Maljuzhinski rozpoviv istoriju pro svogo didusya Mykolu» («Ο Καναδός Ταράς Μαλιουζίνσκι αφηγήθηκε για τον παππού του Μικόλα»), στον σύνδεσμο: <https://provse.te.ua/2013/10/kanadijec-taras-maljuzhynskij-rozpoviv-istoriju-pro-svooho-didusja-mykolu/> (29.08.2019)

¹³⁵³ Εφημερίδα *No va doba* [Βερολίνο], φ. 14 (34), 05.04.1942, σ. 4.

διάφορα παραπτώματα¹³⁵⁴. Η όλη πρακτική επέφερε τη διάβρωση του κλήρου, την πτώση του ηθικού και τη διασάλευση της τάξης, ενώ οδήγησε και στην αδιαφορία του ντόπιου πληθυσμού προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες¹³⁵⁵.

Ένα άλλο ακανθώδες ζήτημα αποτελεί η δολοφονία του μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι) στις 7 Μαΐου 1943 κατά τη διέλευσή του από χωριό της Ουκρανίας¹³⁵⁶. Ενώ αρχικά πιστευόταν ότι τον δολοφόνησαν Σοβιετικοί αντάρτες, τα τελευταία χρόνια κερδίζει έδαφος η άποψη ότι ο θάνατός του ήταν έργο Ουκρανών εθνικιστών, μελών της ΟΟΥΝ-ΟΥΠΑ. Στα απομνημονεύματά του ο Μ. Σκορούπσκι, πολεμιστής της ΟΥΠΑ, αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, σημειώνει πως, όταν ο ίδιος με άλλους είκοσι αντάρτες, ακολουθώντας τις διαταγές του ομαδάρχη Χριν, περίμενε στην κρυψώνα, δίπλα στον δρόμο, προκειμένου να χτυπήσουν κάποιο γερμανικό αυτοκίνητο και να πάρουν λάφυρα, ένας σύντροφός του του είπε ειρωνικά: «θα σκοτώσουμε κάποιον ιερέα και θα φύγουμε»¹³⁵⁷, εννοώντας τον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι)¹³⁵⁸. Να προσθέσουμε ότι, σύμφωνα με τις από 28 Αυγούστου 1944 υποδείξεις του Λαϊκού Κομισαριάτου Κρατικής Ασφάλειας, ο Μητροπολίτης εκτελέστηκε από μέλη της ΟΟΥΝ (μπ), διότι αρνήθηκε να αναλάβει αντισοβιετική δράση¹³⁵⁹.

Στη συνέχεια, στις 6 Ιουνίου 1943, στη Σύνοδο των επισκόπων της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας στο Κόβελ, ο επίσκοπος Δαμασκηνός (Μαλιούτα) εκλέχθηκε Προκαθήμενος της Εκκλησίας¹³⁶⁰.

¹³⁵⁴ TSDAVOV, 4398/1/8, σ.67-72, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σ. 614.

¹³⁵⁵ Ως άνω.

¹³⁵⁶ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 39 (135), έτος 2^ο, 16.05.1943, σ. 4.

¹³⁵⁷ Tudy, de bij za volyu (spogady kurinnogo UPA Maksyma Skorupskogo -Maksa) (1992), ό.π., σ. 92.

¹³⁵⁸ Ως άνω.

¹³⁵⁹ *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 2. *Granitsy SS vosstanovleny (1 iyulia -31 dekabria 1944)*, ό.π., σ. 202. Από τα μέλη της ΟΥΠΑ το καλοκαίρι του 1943 εκτελέστηκε και ο επίσκοπος της Αυτόνομης Εκκλησίας Μανουήλ (Ταρνάφσκι). Βλ. στο J.A. Armstrong [1955](1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 207.

¹³⁶⁰ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 54 (150), έτος 2^ο, 08.07.1943, σ. 4· D. Kalkandjewa, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 119.

Συμπεράσματα του κεφαλαίου

Η θρησκευτική κατάσταση στην Ουκρανία την περίοδο της γερμανικής κατοχής χαρακτηρίζεται από την ίδρυση των δύο ουκρανικών αντίπαλων Ορθόδοξων Εκκλησιών – της Αυτόνομης και της Αυτοκέφαλης. Τα μεγαλύτερα ερωτήματα τα εγείρει η ίδρυση της δεύτερης.

Η ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας οφείλεται σε πολλούς παράγοντες – πρωτίστως, στις ουκρανικές εθνικιστικές δυνάμεις, στις οποίες ανήκαν άτομα που είχαν λάβει μέρος στους αγώνες της δεκαετίας του 1920 και, διωκόμενοι από τους μπολσεβίκους, βρήκαν καταφύγιο σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Αποκαλούνταν «εμικρέδες», και αναμεσά τους ήταν και μέλη του Ουκρανικού Εθνικιστικού Κινήματος, της ΟΟΥΝ. Παράλληλα, στην ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας συνέβαλαν και οι ιεράρχες της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, ανάμεσα στους οποίους ξεχωρίζουν ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) και ο αρχιεπίσκοπος Ιλαρίων (Ογκιένκο), οι οποίοι αγωνίστηκαν την περίοδο 1918-1920 στο Κίεβο για την ίδρυση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας.

Η συνεισφορά του μητροπολίτη Διονυσίου (Βαλεντίνσκι) στη συγκρότηση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας ήταν καθοριστικής σημασίας. Από τις πρώτες μέρες της εισβολής των Γερμανών στην Ουκρανία άρχισε να συμβουλεύει τους εκκλησιαστικούς ιεράρχες της Βολυνίας να προβούν στην ίδρυση της Ουκρανικής Εθνικής Εκκλησίας. Μετά την απομάκρυνση των πρώην συνεργατών του, οι οποίοι, επικαλούμενοι την απόφαση της Ιεράς Συνόδου της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τα έτη 1917-1918, δημιούργησαν την Αυτόνομη Εκκλησία, συνέχισε τον αγώνα του και κατάφερε να λάβει από τον Οικουμενικό Πατριάρχη την άδεια για την ίδρυση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην Ουκρανία¹³⁶¹.

Τα μέλη της ΟΟΥΝ, οι κύριοι φορείς της ιδέας της ουκρανικής ανεξαρτησίας, πολιτικής και εκκλησιαστικής, την περίοδο της γερμανικής κατοχής, αγωνίζονταν κρυφά και φανερά για την ίδρυση ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους, μαζί με την Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Συνεπώς, πριν τον Δεκέμβριο του 1941, όταν ο μητροπολίτης της Πολωνικής Αυτοκέφαλης

¹³⁶¹ Ως εκ τούτου, σε μερικά γερμανικά έγγραφα ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) αναφέρεται ως κεφαλή της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Βλ. στο «Die Lage in der Ukraine (September 1942)», 20.10.1942, στο BA R 60/70, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 25.

Ορθόδοξης Εκκλησίας Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) έστειλε γράμμα στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι), με το οποίο τον εξουσιοδότησε ως Τοποτηρητή της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, στις διάφορες ουκρανικές πόλεις, χάρη στις ενέργειες Ουκρανών εθνικιστών-μελών της ΟΟΥΝ, ιδρύονταν κατά τόπους ορθόδοξες εκκλησίες, ο κλήρος των οποίων υποστήριζε την ιδέα της Αυτοκεφαλίας.

Όπως αναφέραμε ήδη, η ίδρυση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία προετοιμάστηκε και συντελέστηκε από δυνάμεις εμφορούμενες από τον ουκρανικό εθνικισμό. Ως εκ τούτου, η Αυτοκέφαλη Εκκλησία ήταν σύμμαχος των Ουκρανών εθνικιστών-μελών της ΟΟΥΝ στην εκπλήρωση του διακαούς πόθου περί ιδρύσεως ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους.

Οι Γερμανοί, οι οποίοι ήταν ενημερωμένοι για τις προσπάθειες των ουκρανικών εθνικιστικών κύκλων να ιδρύσουν την Ουκρανική Εκκλησία, συναινούν σιωπηρά στο επιχείρημα διότι η λειτουργία των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών συμβάδιζε πλήρως με την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», που εφαρμόζαν στην Ουκρανία και σε άλλα μέρη¹³⁶². Επομένως, μια ήπιας μορφής δράση των ουκρανικών εθνικιστικών κύκλων, που θα περιοριζόταν στην πολιτιστική και πνευματική σφαίρα, συνέφερε τις γερμανικές αρχές διότι θα επέφερε πολλαπλά «οφέλη» και θα είχε ως αποτέλεσμα τον κοινωνικό διχασμό. Σε αυτή την περίπτωση, οι γερμανικές αρχές θα λειτουργούσαν ως διαιτητές. Παρεμπιπτόντως, στη διπλανή Λευκορωσία οι γερμανικές αρχές, προκειμένου να διχάσουν την κοινωνία, τους Ρώσους με τους Λευκορώσους, προέβησαν εξ αρχής στη δημιουργία της Λευκορωσικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας¹³⁶³. Ωστόσο, όπως σημειώνουν οι Β. Αλεξέγιεφ και Θ. Σταύρου, οι ιερείς τούς υπερκέρασαν και ίδρυσαν τη ρωσική στο πνεύμα Ορθόδοξη Εκκλησία¹³⁶⁴.

¹³⁶² Βλ. το σημείωμα του Υπουργείου του Ρόζενμπεργκ για τα λάθη στην εκκλησιαστική πολιτική στην Ουκρανία, 20.10.1942, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 615.

¹³⁶³ Από το υπηρεσιακό σημείωμα της αστυνομίας ασφαλείας και της Ες Ντε για την εκκλησιαστική κατάσταση στη Λευκορωσία, 05.06.1942, στο RGVA, 500κ/1/775, σσ. 119-120, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., Μόσχα, σσ. 565-567· S.V. Silova (2003), *Pravoslavnaya tserkov v Belorussii v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny (1941-1945)*, ό.π., σσ. 4-5.

¹³⁶⁴ V. Alexeev, F. Stavrou, «*Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii*» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 15, σ. 100.

Κεφάλαιο 5. Η πολιτική της γερμανικής διοίκησης προς τις Ορθόδοξες Εκκλησίες στα κατεχόμενα ουκρανικά εδάφη

Το παρόν κεφάλαιο επικεντρώνεται στην ανάλυση της πολιτικής της γερμανικής κατοχικής διοίκησης προς τις δύο Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ουκρανία. Όλοι οι ερευνητές που ασχολούνται με τη μελέτη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου συμφωνούν στο γεγονός ότι οι ανώτατοι αξιωματούχοι του Τρίτου Ράιχ ήταν φανατικοί πολέμιοι του Χριστιανισμού. Για παράδειγμα, μιλώντας για την οργάνωση του Χίμλερ, πρέπει να σημειώσουμε ότι, για να καταστεί ένα άτομο μέλος των Ες Ες, έπρεπε να δηλώσει δημόσια εχθρικήτητα προς την Εκκλησία¹³⁶⁵. Το 1939, όταν ο Χίτλερ πληροφορήθηκε ότι τάγμα των Ες Ες (γερμ. SS-Polizei) που είχε συγκροτηθεί πρόσφατα εξέφρασε την επιθυμία να αποκτήσει στρατιωτικούς ιερείς, απάντησε ότι καλύτερα αυτοί οι ιερείς να εργαστούν στη μονάδα ως οδηγοί¹³⁶⁶. Ο Χ. Γκαίρινγκ, Υπουργός της Αεροπορίας, αιτούνταν τη δημιουργία ξεχωριστών στρατιωτικών μονάδων εντός της Αεροπορίας με το πρόσχημα ότι δεν μπορούσε να διαθέσει «δικούς του» στρατιώτες, που είχαν γαλουχηθεί στο πνεύμα του εθνικοσοσιαλισμού, στον τακτικό στρατό, όπου υπήρχαν στρατιωτικοί ιερείς (καπελάνοι) και αξιωματικοί της εποχής του αυτοκράτορα Γουλιέλμου¹³⁶⁷. Ως εκ τούτου στις 23 Νοεμβρίου 1939 ο Γκαίρινγκ εξέδωσε οδηγία, η οποία όριζε ότι απομακρύνονταν από την αεροπορία οι στρατιωτικοί ιερείς: οι στρατιώτες, εφόσον το επιθυμούσαν, μπορούσαν να έχουν επικοινωνία μαζί τους μονάχα στις εκκλησίες¹³⁶⁸. Συνεπώς, η κατανόηση των στάσεων των ανώτατων αξιωματούχων του ναζιστικού κράτους προς τη θρησκεία είναι χρήσιμη για να κατανοήσουμε πλήρως τη θρησκευτική πολιτική που διεξήγαγαν στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της κατοχής.

5.1. Σύντομη περιγραφή της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής

Ο Ά. Ρόζενμπεργκ, ως βασικός ιδεολόγος του ΝΣΔΑΠ, άσκησε μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση και εμπέδωση του ναζιστικού καθεστώτος. Ενεργός υποστηρικτής της ιδέας του

¹³⁶⁵ W. Sofsky, (1997), *The Order of Terror: The Concentration Camp*, μτφρ. W. Templer, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιού Τζέρσεϊ, σ. 111.

¹³⁶⁶ H. Linge, (2009), *With Hitler to The End*, ό.π., σ. 127.

¹³⁶⁷ E. von Manstein, (1999), *Uteryannue pobedy*, ό.π., σ. 322.

¹³⁶⁸ I. Petrov (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 215. Αφορμή στάθηκε ένα προτεσταντικό φυλλάδιο. Βλ. στον ίδιο, σ. 217.

ζωτικού χώρου (γερμ. Lebensraum)¹³⁶⁹, ο Ρόζενμπεργκ ασχολήθηκε και με τα θρησκευτικά ζητήματα. Προπαγανδίζοντας τις ιδέες του εθνικοσοσιαλισμού στο βιβλίο του *Μύθος του 20ού αιώνα*, που εκδόθηκε το 1930, ο Ρόζενμπεργκ σημείωνε ότι η Καθολική και η Προτεσταντική Εκκλησία όχι μόνο δεν ταιριάζουν με τη γερμανική ψυχή, αλλά και καταπιέζουν τις ορμές που συνδέονται με τη βόρεια, γερμανική φυλή. Ως εκ τούτου και οι δύο Εκκλησίες πρέπει να μεταβληθούν προκειμένου να διαμορφωθεί η Γερμανική Χριστιανοσύνη¹³⁷⁰.

5.1.1. Διαμόρφωση της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής

Αναλύοντας τη γερμανική θρησκευτική πολιτική, πρέπει να πούμε ότι αναπτυσσόταν γύρω από δύο άξονες. Ο πρώτος σχετιζόταν με την κήρυξη της χριστιανικής πίστης ως μη συμβατής με τη ναζιστική ιδεολογία¹³⁷¹ και ο δεύτερος με τη δημιουργία μιας εναλλακτικής «νέας θρησκείας», αποτελούμενης από παγανιστικά στοιχεία.

Το μίσος των αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ προς τον Χριστιανισμό και τις δύο βασικές χριστιανικές Εκκλησίες στη Γερμανία –την Καθολική και την Προτεσταντική– έγκειται στο γεγονός ότι οι χριστιανικές ιδέες έρχονταν σε πλήρη σύγκρουση με τα ναζιστικά δόγματα. Στο ναζιστικό κράτος, το οποίο πρέσβευε τη λατρεία της φυσικής δύναμης, την περιφρόνηση προς τους αδύναμους, το μίσος προς τους ξένους, δεν υπήρχε χώρος για βασικές χριστιανικές ιδέες όπως η συμπόνοια, η συγχώρεση, η φιλία και η αγάπη άνευ όρων. Όλες αυτές οι χριστιανικές ιδέες θεωρούνταν από τους αξιωματούχους και ιδεολόγους των Ναζί ως τροχοπέδη στην υλοποίηση του οράματος της ανατροφής των υπερανθρώπων, των ατρόμητων πολεμιστών που δεν θα γνώριζαν τι σημαίνει ευσπλαχνία¹³⁷². Κατά την επικείμενη κατάκτηση του κόσμου («μάχη των λαών»), δηλαδή την υλοποίηση της ιδέας του ζωτικού χώρου, αφενός, και την κατάργηση και επακόλουθη υπερκέραση του άδικου συστήματος των Βερσαλλιών, αφετέρου¹³⁷³, οι Γερμανοί στρατιώτες δεν θα έπρεπε να περιορίζονται από τις αξίες της συμπόνοιας προς τον ντόπιο πληθυσμό, αλλά να πολεμούν αμείλικτα με γνώμονα το καλό του γερμανικού έθνους. Επομένως, μια από τις προτεραιότητες των Ναζί, μετά την κατάκτηση της

¹³⁶⁹ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 5. (1947), ό.π., σ. 44.

¹³⁷⁰ Ως άνω.

¹³⁷¹ Αποψη του Μπόρμαν, την οποία εξέφρασε τον Ιούνιο του 1941. Βλ. στο I. Kershaw, (2001), Hitler 1936-1945: Nemesis, ό.π., σ. 424.

¹³⁷² I. Petrov (επιμ.) (2015), Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944, ό.π., σ. 331.

¹³⁷³ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 5. (1947), ό.π., σ. 46.

εξουσίας το 1933, ήταν η υπονόμηση του χριστιανικού δόγματος και ο πόλεμος εναντίον των Χριστιανικών Εκκλησιών.

Και οι δύο Χριστιανικές Εκκλησίες, η Καθολική και η Προτεσταντική, κατείχαν παραδοσιακά υψηλή θέση στη γερμανική κοινωνία. Εάν η Καθολική Εκκλησία στη Γερμανία υποστηριζόταν από τον Πάπα, η Προτεσταντική Εκκλησία, στην οποία ενυπάρχουν πολλά ρεύματα, δεν διαθέτει εξ ορισμού έναν αρχηγό. Ως εκ τούτου, η υποταγή της στο κράτος θεωρούνταν από τους Ναζί ευκολότερη υπόθεση συγκριτικά με την Καθολική Εκκλησία, με την οποία το 1933 συνήψαν κονκορδάτο¹³⁷⁴. Για την υποταγή της Προτεσταντικής Εκκλησίας χρησιμοποιήθηκε η τακτική του «διαίρει και βασίλευε». Ως εκ τούτου, το 1933 δημιουργήθηκε το κίνημα των «Γερμανών χριστιανών» της Ευαγγελικής Εκκλησίας, οι οποίοι υποστήριζαν το δόγμα του «θετικού χριστιανισμού», δηλαδή τη σύζευξη της εθνικοσοσιαλιστικής ιδεολογίας και του Χριστιανισμού¹³⁷⁵. Αρχικά υποστηριζόμενοι από τους Ναζί, τα μέλη του κινήματος έχασαν στη συνέχεια την υπόληψη των αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ διότι δεν κατάφεραν τελικά ούτε να υποτάξουν πλήρως την Προτεσταντική Εκκλησία, ούτε να προσελκύσουν ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας. Εν τέλει, τον Δεκέμβριο του 1941 ο Χίτλερ, με αφορμή τον θάνατο του υπουργού των Εκκλησιαστικών Υποθέσεων Χ. Κερρλ, ανέφερε ότι η απόπειρα της σύμπτυξης του εθνικοσοσιαλισμού με τη χριστιανική πίστη ήταν καταδικασμένη¹³⁷⁶.

Παράλληλα με τον εγκλεισμό πολλών ιερέων στα στρατόπεδα συγκέντρωσης¹³⁷⁷, υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του Τρίτου Ράιχ επιδίδονταν και σε επιθέσεις εναντίον των

¹³⁷⁴ J. Cornwell, (1999), *Hitler's Pope*, ό.π., σ. 152.

¹³⁷⁵ J.S. Conway, (1968), *The Nazi persecution of the Churches*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο, σσ. 35, 156.

¹³⁷⁶ I. Petrov (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 332· Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σσ. 145-146.

¹³⁷⁷ Το 1937 το ΝΣΔΑΠ ανακοίνωσε τη μαζική έξοδο των μελών του από τις χριστιανικές εκκλησίες. Η στάση των γερμανικών αρχών έναντι των αντιφρονούντων ιερέων σκλήρυνε και πλέον άρχισαν να τους κλείνουν στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Το 1938 στα πλαίσια των διωγμών εναντίον των κληρικών στο στρατόπεδο Ζαξενχάουζεν, 35 με 40 Γερμανοί ιερείς βασανίστηκαν απάνθρωπα. Βλ. στο SS v dejstvii. Dokumenty o prestypleniiah SS, ό.π., σ. 252. Το 1938 στο στρατόπεδο Νταχάου βρίσκονταν 304 ιερείς. Βλ. στο V.V. Zaharov, «Mezhdru vlastiju i veroj : religioznye konfessii Vostochnoj Germanii v gody sovetskogo okkupatsionnogo rezhima, 1945-1949» («Μεταξύ της εξουσίας και της πίστης: τα θρησκευτικά ρεύματα της Ανατολικής Γερμανίας στα χρόνια της σοβιετικής κατοχής, 1945-1949»), Κρατικό Αρχείο της Ρωσικής Ομοσπονδίας, στον σύνδεσμο: <http://statearchive.ru/398> (07.08.2019). Με την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου το στρατόπεδο έγινε τόπος εγκλεισμού των ιερέων, τους οποίους ήδη από το τέλος του 1940 άρχισαν να συγκεντρώνουν στο Νταχάου, μεταφέροντάς τους από άλλα στρατόπεδα. Τον Δεκέμβριο του 1940 από όλα τα στρατόπεδα συγκέντρωσης μεταφέρθηκαν στο Νταχάου 197 ιερείς. Βλ. στο William J. O'Malley, «Pius XII and The Holocaust», στον σύνδεσμο: <http://www.catholictradition.org/Priests/dachau.htm#1> (09.08.2019). Η συγκέντρωση των ιερέων σε ένα στρατόπεδο έγινε μετά από επέμβαση του Πάπα και των Γερμανών επισκόπων, οι οποίοι κατήγγειλαν τις σκληρές συνθήκες εργασίας σε άλλα στρατόπεδα, αναφερόμενοι στην απασχόληση των ιερέων στα λατομεία στην Αυστρία. Βλ. στο G. Matysek Jr., «Imprisoned clergy of Dachau remembered for fearless

Εκκλησιών¹³⁷⁸. Ο Ρόζενμπεργκ ως βασικός ιδεολόγος του NSDAP, συμμετείχε ενεργά στην καμπάνια υπονόμησης της επιρροής των Χριστιανικών Εκκλησιών στη Γερμανία. Ο Μπόρμαν, φανατικός πολέμιος του Χριστιανισμού¹³⁷⁹, έγραφε συχνά στον Ρόζενμπεργκ,

---

faith», (23.04.2018), στον σύνδεσμο: <https://www.archbalt.org/clergy-of-dachau-remembered-for-fearless-faith/> (07.08.2019). Τον ακριβή αριθμό των ιερέων οι οποίοι κρατήθηκαν κατά καιρούς στο στρατόπεδο είναι δύσκολο να τον υπολογίσουμε. Στις 29 Απριλίου 1945 απογράφηκαν 1.240 επιζώντες ιερείς, ενώ κατά την όλη διάρκεια της λειτουργίας του στρατοπέδου κρατήθηκαν συνολικά 2.720 ιερείς. Βλ. στο Ειδικό πρότζεκτ «Ukrainskie sviaschenniki v natsistskih kontslageriah» («Ουκρανοί ιερείς στα στρατόπεδα συγκέντρωσης των Ναζί»), στην ιστοσελίδα <https://gordonua.com/specprojects/sviaschenniky.html> (05.08.2019). Πέρα από την επικρατούσα στη βιβλιογραφία άποψη περί των 2.720 κρατουμένων ιερέων οι οποίοι πέρασαν από το στρατόπεδο κατά τα δώδεκα χρόνια λειτουργίας του, υπάρχει η μαρτυρία του ιερέα Π. Κοβόλικ περί 2.500 ιερέων οι οποίοι βρίσκονταν στο Νταχάου κατά την άφιξή του. Βλ. τη μαρτυρία του ιερέα Π. Κοβόλικ στο SS v dejstvii. Dokumenty o prestyplenijah SS, ό.π., σ. 267. Ο Ουνίτης ιερέας Σ. Ίζικ αναφέρει ότι το 1944 στο Νταχάου βρίσκονταν περίπου 2000 ιερείς. Βλ. στο S. Izyk, (1961), Smich kriz slyozy, ό.π., σ. 112. Συνεπώς, δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον T. Hamerow, ο οποίος αναφέρει ότι ο αριθμός των Καθολικών ιερέων που ήταν έγκλειστοι στο Νταχάου ήταν μικρός και αυτοί απαριθμούσαν συνολικά 260 με 340 άτομα. Βλ. στο T. Hamerow, «Cardinal Faulhaber and the Third Reich», στο D. Wetzel (επιμ.) (1996), From the Berlin Museum to the Berlin Wall. Essays on the Cultural and Political History of Modern Germany, Praeger, Λονδίνο, σ. 146. Επομένως, πρέπει να παραδεχτούμε την άποψη του William J. O'Malley, ο οποίος σημειώνει πως την ημέρα μόνο της απελευθέρωσης εντός του στρατοπέδου βρίσκονταν 2.720 ιερείς. Βλ. στο William J. O'Malley, «Pius XII and The Holocaust», ό.π. Παρόμοια άποψη έχει και ο M.B. Σκαρόφσκι. Βλ. στο M.V. Shkarovskij, «V oblasti religii konechnoj tselju ideologon natsizma bulo totalnoe unichtozhenie hristianskoj Tserkvi» («Στο πεδίο της θρησκείας ο τελικός σκοπός των ιδεολόγων του ναζισμού ήταν η ολοσχερής καταστροφή της χριστιανικής Εκκλησίας»), στον σύνδεσμο: <http://www.patriarchia.ru/db/print/1147202.html> (28.09.2021). Όσον αφορά τον τελικό υπολογισμό των ιερέων που πέρασαν από το στρατόπεδο Νταχάου, μπορούμε να υποθέσουμε ότι στην πραγματικότητα ήταν πολύ μεγαλύτερος των τριών χιλιάδων ανθρώπων. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι μια αποτελεσματική απογραφή των κρατουμένων στο Νταχάου, τουλάχιστον το 1945, ήταν σχεδόν αδύνατη λόγω των μαζικών μεταγωγών ανθρώπων από τα στρατόπεδα τα οποία πλησίαζε ο Κόκκινος Στρατός. Επιπλέον, οι Πολωνοί ιερείς, από το τέλος του 1941, έφταναν στο στρατόπεδο σε ομάδες των 500-700 ανθρώπων λόγω των διωγμών που υπέστησαν οι Καθολικοί ιερείς στο Βάρτεγκαου και στο Γενικό Κυβερνείο. Σε αυτό το σημείο πρέπει να προσθέσουμε ότι ο William J. O'Malley αναφέρει ότι στους πρώτους 16 μήνες της γερμανικής κατοχής στην Πολωνία, 700 Πολωνοί ιερείς εκτελέστηκαν και 3.000 ιερείς στάλθηκαν στα στρατόπεδα. Βλ. στο William J. O'Malley, «Pius XII and The Holocaust», ό.π. Επομένως, είναι εύκολο να υποθέσουμε πως οι Πολωνοί συνέχισαν να καταφθάνουν στο στρατόπεδο και μετά το 1941 αλλά, για κάποιο λόγο, δεν συμπεριλήφθηκαν στην κατηγορία των ιερέων. Συνεπώς, ο αριθμός των ιερέων που κρατήθηκαν συνολικά στο Νταχάου πρέπει να υπερβαίνει τον αριθμό των 2.720 ατόμων που επικράτησε στη βιβλιογραφία.

Όσον αφορά την εθνικότητα των κρατουμένων ιερέων, μπορούμε να πούμε ότι στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του στρατοπέδου υπερίσχυαν οι Γερμανοί. Για παράδειγμα, ο I. Κέρσοου αναφέρει ότι κάποια στιγμή στο στρατόπεδο βρίσκονταν 400 Γερμανοί Καθολικοί και 35 Ευαγγελιστές πάστορες διότι αρνήθηκαν να αποποιηθούν τη χριστιανική πίστη. Βλ. στο I. Kershaw, (2015), The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretations, Bloomsbury Academic, σ. 228. Από το 1941 και έπειτα έφεραν στο στρατόπεδο και τους Πολωνούς. Επομένως, στα τελευταία χρόνια της λειτουργίας του, οι περισσότεροι ιερείς ήταν Πολωνοί, όπως άλλωστε και η μεγαλύτερη εθνική ομάδα των κρατουμένων. Βλ. στο G. Matysek Jr., «Imprisoned clergy of Dachau remembered for fearless faith», (23.04.2018), στον σύνδεσμο: <https://www.archbalt.org/clergy-of-dachau-remembered-for-fearless-faith/> (07.08.2019). Οι Γερμανοί ιερείς αποτελούσαν πλέον τη μικρότερη ομάδα. Όσον αφορά τα ρεύματα του Χριστιανισμού, μπορούμε να πούμε ότι η συντριπτική πλειονότητα των ιερέων, η οποία άγγιζε το 95%, ήταν Καθολικοί. Βλ. στο J. Burger, «Last Priest from Dachau Concentration Camp Dies at 102», (14.06.2016), στον σύνδεσμο: <https://aleteia.org/2016/06/14/last-priest-from-dachau-concentration-camp-dies-at-102/> (06.08.2019).

¹³⁷⁸ Για τον «πόλεμο των εκκλησιών» στη Γερμανία το 1937-1938 βλ. στο I. Kershaw, (2001), Hitler 1936-1945: Nemesis, ό.π., σσ. 39-41.

¹³⁷⁹ H. Fireside, (1971), Icon and Swastika, ό.π., σ. 90. Ο Μπόρμαν και ο Γκαίμπελς συγκαταλέγονταν στους πιο

πληροφορώντας τον για τη λήψη μέτρων που στρέφονταν εναντίον των Εκκλησιών, και, όποτε κρινόταν αναγκαίο, ζητούσε από τον δεύτερο να προβεί σε ορισμένες ενέργειες¹³⁸⁰. Τα μέτρα αυτά αφορούσαν την κατάργηση των Θρησκευτικών στα σχολεία, το κλείσιμο των θεολογικών σχολών, τη δήμευση της περιουσίας των Εκκλησιών, την κυκλοφορία αντιθρησκευτικών προκηρύξεων στους στρατιώτες, καθώς και περικοπές στην έκδοση θρησκευτικών περιοδικών¹³⁸¹. Ο Μπόρμαν, επίσης, ασχολήθηκε με την εφαρμογή της γερμανικής κατασταλτικής εκκλησιαστικής νομοθεσίας στα εδάφη που προσαρτήθηκαν στο Τρίτο Ράιχ με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου¹³⁸².

Με την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, τα θρησκευτικά θέματα βγήκαν ξανά στο προσκήνιο. Το φθινόπωρο του 1939, την επομένη της εισβολής στην Πολωνία, ο Ρόζενμπεργκ συμφωνούσε με τον Γκαίρινγκ ότι οι Χριστιανικές Εκκλησίες, προωθώντας τις αδελφικές ιδέες και καταδικάζοντας τον πόλεμο, έφερναν την «ηθική κατάπτωση» των Γερμανών στρατιωτών. Εφόσον οι υψηλόβαθμοι Ναζί δεν μπορούσαν να απαγορεύσουν ολοκληρωτικά τη λειτουργία των Εκκλησιών, η αποστολή του Ρόζενμπεργκ για τη σφυρηλάτηση και τη διάδοση της ναζιστικής ιδεολογίας γινόταν πιο επιτακτική¹³⁸³. Παρά τις στοχευμένες ενέργειες των Ναζί εναντίον των Χριστιανικών Εκκλησιών, με την επίθεση στην Πολωνία το 1939 οι Εκκλησίες άρχισαν να ανακάμπτουν και να κερδίζουν τη θέση τους στην κοινωνία. Ως εκ τούτου, τη 1η Νοεμβρίου 1939 ο Ρόζενμπεργκ, σε συνομιλία του με τον Χίτλερ, ανέφερε ότι ο πόλεμος δεν σημαίνει μόνο την απόκτηση νέων εδαφών, αλλά αποτελεί και μάχη για τις ψυχές και τα μυαλά. Προτού συναντηθεί με τον Φύρερ, ο Ρόζενμπεργκ, που θεωρούσε τον εαυτό του ειδικό στο θέμα της διαμόρφωσης και εφαρμογής της εθνικοσοσιαλιστικής κοσμοθεωρίας, εξασφάλισε τη συναίνεση του Γκαίρινγκ και του Ρ. Ες (R. Hess, 1894-1987)¹³⁸⁴. Προκειμένου να υπερκεράσει την επικίνδυνα αυξανόμενη επιρροή των Χριστιανικών Εκκλησιών, ο Ρόζενμπεργκ πρότεινε να ιδρυθεί από αξιωματικούς του στρατού ειδικό κέντρο εκπαίδευσης προπαγανδιστών στο κάστρο Ζοντχόφεν, ώστε στη συνέχεια να προπαγανδίζουν τις ναζιστικές ιδέες στις μονάδες τους, πρόταση στην οποία ο Χίτλερ συμφώνησε¹³⁸⁵.

φανατικούς πολέμιους του Χριστιανισμού στο Τρίτο Ράιχ. Βλ. στο W. Schellenberg, (1971) [1958], *Hitler's Secret Service*, ό.π., σ. 362.

¹³⁸⁰ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 5. (1947), ό.π., σ. 45.

¹³⁸¹ Ως άνω.

¹³⁸² I. Petrov (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 324.

¹³⁸³ Ως άνω, σ. 217.

¹³⁸⁴ Ως άνω, σσ. 209-210.

¹³⁸⁵ Ως άνω, σ. 210.

Ενώ είχε ήδη καταληφθεί η Πολωνία, ο Ρόζενμπεργκ θεωρούσε ότι οι δύο Χριστιανικές Εκκλησίες στη Γερμανία επιδρούσαν αρνητικά στη συνείδηση του Γερμανού στρατιώτη, διότι θεωρούσε τον πόλεμο θεία τιμωρία. Επίσης, μαζί με άλλους υψηλούς αξιωματούχους του Τρίτου Ράιχ υποστήριζε ακράδαντα την επεκτατική πολιτική και θεωρούσε τους κληρικούς εχθρούς του Ράιχ¹³⁸⁶. Σε συνομιλία με τον Γκαίρινγκ στα μέσα Νοεμβρίου του 1939, ο Ρόζενμπεργκ αποσαφήνιζε ότι εφόσον η χιλιόχρονη υποταγή του λαού στην Εκκλησία δεν μπορούσε να ξεπεραστεί μονομιάς, οι άνθρωποι θα συνέχιζαν να αναζητούν ανακούφιση στην Εκκλησία. Αλλά έπρεπε να γίνει αυστηρός διαχωρισμός μεταξύ της πίστης στον Θεό και του εκάστοτε χριστιανικού ρεύματος¹³⁸⁷. Σημειωτέον πως, στην ερώτηση του Γκαίρινγκ εάν ο Χριστιανισμός θα αντικαθίστατο στο μέλλον με τη «νέα θρησκεία», ο Ρόζενμπεργκ απαντούσε καταφατικά¹³⁸⁸.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τη θεώρηση του Ρόζενμπεργκ, το Τρίτο Ράιχ εκπροσωπούσε μια δύναμη, αλλά οι πολίτες του ήταν «πνευματικά ανώριμοι» για να κερδίσουν τον πόλεμο. Ως εκ τούτου, η μόνη λύση ήταν να καταργηθεί η χριστιανική θρησκεία¹³⁸⁹. Στα σχέδιά του εντασσόταν η αφαίρεση του δικαιώματος της Εκκλησίας να διαπαιδαγωγεί τη νεολαία· αντ' αυτού πρότεινε η άσκηση του ιερατικού λειτουργήματος να επιτρέπεται μόνο μετά τη θητεία στη Βέρμαχτ. Σύμφωνα με τον ίδιο, δεν θα δίσταζε να χρησιμοποιήσει βία για την υλοποίηση μέτρων του¹³⁹⁰.

5.1.2. Δημιουργία της «νέας θρησκείας» ως εναλλακτικής εκδοχής του Προτεσταντισμού και του Καθολικισμού

Ο σκοπός οποιασδήποτε θρησκείας είναι να συσπειρώσει την κοινότητα και να κατευθύνει τις ενέργειες των ανθρώπων προς την πραγμάτωση των πιο ουσιωδών στόχων, όπως η αρμονική συμβίωση, η αλληλεγγύη των μελών της κοινότητας και η πνευματική διαύγεια. Οι Ναζί του Τρίτου Ράιχ σκόπευαν στη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας πολιτών, εκμεταλλευόμενοι την πικρία των ανθρώπων από τις άδικες αποφάσεις των Μεγάλων

¹³⁸⁶ Ως άνω, σ. 211.

¹³⁸⁷ Ως άνω, σσ. 213-214.

¹³⁸⁸ Ως άνω, σ. 214.

¹³⁸⁹ Ως άνω, σ. 324.

¹³⁹⁰ Ως άνω, σ. 332.

Δυνάμεων στο τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πόλεμου. Η αδικία, σε συνδυασμό με την εξαθλιωτική οικονομική κατάσταση, έφερε στην επιφάνεια τον εθνικοσοσιαλισμό, ο οποίος υποσχόταν σε όλους ικανοποιητικές συνθήκες διαβίωσης μέσω της επιστράτευσης των εγχώριων αποθεμάτων οικονομικής ανάπτυξης. Επίσης, η ναζιστική ηγεσία, που ήρθε στην εξουσία το 1933, δεν αρκούσαν μόνο στην ανατροπή των άδικων όρων της συνθήκης των Βερσαλλιών, αλλά, σε μια ρεβανσιστική λογική, σκόπευε να ανατρέψει και όλο το πολιτικό κατεστημένο της Ευρώπης. Από την άλλη μεριά, η ηγεσία των Ναζί αντιμετώπισε το πρόβλημα της συσπείρωσης της κοινωνίας, που ήταν απαραίτητη προϋπόθεση στην επίτευξη των στόχων της. Η χριστιανική θρησκεία με τις πιο διαδεδομένες στη Γερμανία παρατάξεις –τον Καθολικισμό και τον Προτεσταντισμό– δεν μπορούσε να επιτελέσει αυτό τον σκοπό εξαιτίας της φιλανθρωπικής της φύσης. Συνεπώς, για τη θεμελίωση της γερμανικής κοινωνίας ήταν επιτακτική η δημιουργία μιας «νέας θρησκείας», απαλλαγμένης από τα ιδανικά του Χριστιανισμού.

Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως το θέμα δημιουργίας της «νέας θρησκείας» βρισκόταν στο επίκεντρο των ιδεολόγων του Ναζιστικού Κόμματος (ΝΣΔΑΠ) και των υψηλών αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ καθ' όλη τη διάρκεια της ύπαρξής του (1933-1945). Σύμφωνα με τον με τον Β. Σίρερ, κύριοι διαμορφωτές της «νέας θρησκείας» ήταν οι Μ. Μπόρμαν, Α. Ρόζενμπεργκ και Χ. Χίμλερ, οι οποίοι, υποστηριζόμενοι από τον Χίτλερ, σκόπευαν να αντικαταστήσουν τον Χριστιανισμό με τον παγανισμό των πρώιμων γερμανικών φυλών και τον νέο παγανισμό των Γερμανών ακροδεξιών¹³⁹¹. Συγκεκριμένα, στα σχέδια του Ρόζενμπεργκ συμπεριλαμβανόταν η αντικατάσταση της παραδοσιακής χριστιανικής θρησκείας με τη νεοπαγανιστική λατρεία του αίματος¹³⁹². Οι απόψεις του περί θρησκείας κρίθηκαν ως οι μόνες συμβατές με το δόγμα του εθνικοσοσιαλισμού¹³⁹³. Οι απόψεις αυτές τύγχαναν απόλυτης αποδοχής από τον Μ. Μπόρμαν, ο οποίος το 1940, σε γράμμα του προς τον Ρόζενμπεργκ, σημείωνε ότι η χριστιανική διδασκαλία έπρεπε πλέον να αντικατασταθεί με τις ιδέες του¹³⁹⁴. Στα σχέδια του Χίμλερ εντασσόταν η αντικατάσταση των χριστιανικών αξιών με τις παλαιές γερμανικές αξίες¹³⁹⁵.

Η «νέα θρησκεία» είχε εκλεκτική φύση και τα στοιχεία της προέρχονταν από διάφορες

¹³⁹¹ W. Shirer, (1998) [1960], *The Rise and Fall of the Third Reich*, ό.π., σ. 240· J.S. Conway, (1968), *The Nazi persecution of the Churches*, ό.π., σ. 158.

¹³⁹² *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, τ. 5. (1947), ό.π., σ. 44.

¹³⁹³ Ως άνω, σ. 45.

¹³⁹⁴ Ως άνω.

¹³⁹⁵ P. Longerich, (2012), *Heinrich Himmler*, Oxford University Press, σ. 265.

θηρσκείες και ανάγονταν σε διαφορετικές ιστορικές εποχές. Αυτή η τεχνητή «θηρσκεία» ήταν επηρεασμένη από γερμανικά παγανιστικά πρότυπα, που εδράζονταν στα ιδανικά του γυμνασμένου σώματος και της ωμής δύναμης. Σύμφωνα με την ερευνήτρια Ν. Β. Σάποσνικ, η «νέα θηρσκεία» του Χίτλερ βασιζόταν σε παλαιές και μαγικές πεποιθήσεις, τις οποίες μπορούμε να προσδιορίσουμε ως ναζιστικό νεοπαγανισμό, σε θιβετιανές μυστικιστικές θεωρίες, σε τελετές παρμένες από το Τευτονικό Τάγμα¹³⁹⁶ και σε μικτές θηρσκευτικές και μαγικές πεποιθήσεις άλλων παλαιών εθνικών θηρσκειών¹³⁹⁷.

Ένα σχέδιο «νέας θηρσκείας», η υλοποίηση του οποίου προβλεπόταν εντός 25 ετών, εκπονήθηκε από το Υπουργείο του Ρόζενμπεργκ περίπου το 1939¹³⁹⁸. Η «νέα θηρσκεία» είχε συνθετική μορφή και αποτελούνταν από ορισμένα συστατικά. Το πρώτο ήταν ο γερμανικός παγανισμός. Οι Ναζί εισήγαγαν στο επίσημο ημερολόγιο το χειμερινό και το θερινό ηλιοστάσιο, κατά τη διάρκεια των οποίων λάμβαναν χώρα παγανιστικές τελετές. Την άνοιξη, λ.χ., γυμνές κοπέλες διέτρεχαν τα ιερά άλση και αυτό εκλαμβάνόταν ως τελετή της γονιμότητας¹³⁹⁹. Το δεύτερο συστατικό αποτελούσαν απόκρυφες, μυστικιστικές θεωρίες, όπως η θεωρία του Τάγματος των Ροδοσταύρων¹⁴⁰⁰. Το τρίτο συστατικό της «νέας θηρσκείας» αποτελούνταν από κάποια εξωτερικά στοιχεία του Χριστιανισμού. Για παράδειγμα ο Χίτλερ σχεδίαζε να χρησιμοποιήσει πολλούς χριστιανικούς ναούς και ιερείς αναγκάζοντάς τους να

¹³⁹⁶ Ως άνω, σσ. 269-270· H. Fireside, (1971), *Icon and Swastika*, ό.π., σ. 49.

¹³⁹⁷ N.V. Shaposhnik, «Harakterni rysy natsystskskoho neoyazychnytskoho relihijskoho kultu Nimechchyny doby totalitarizmu: persha polovyna 30h rokiv 20 st.» (Βασικά χαρακτηριστικά της φασιστικής νεοπαγανιστικής θηρσκευτικής θεωρίας στη Γερμανία στην εποχή του ολοκληρωτισμού : πρώτο μισό της δεκαετίας του 30 του 20 αι.), στον σύνδεσμο: http://www.rusnauka.com/10._ENXXIV_2007/Philosophia/21565.doc.htm (09.10.2022)

¹³⁹⁸ M.V. Shkarovskij, «V oblasti religii konechnoj tselju ideologon natsizma bulo totalnoe unichtozhenie hristianskoj Tserkvi» («Στο πεδίο της θηρσκείας ο τελικός σκοπός των ιδεολόγων του ναζισμού ήταν ολοσχερή καταστροφή της χριστιανικής Εκκλησίας»), στον σύνδεσμο: <http://www.patriarchia.ru/db/print/1147202.html> (14.01.2022); D.V. Vedeneev, O.E. Lysenko, «Religijni konfesiiji Ukrainy yak object operatynoyi rozrobky nimetskyh i radyanskyh spetssluzhb (1943-1945)» (Θηρσκευτικές ομάδες της Ουκρανίας ως αντικείμενο των επιχειρησιακών σχεδίων των γερμανικών και σοβιετικών ειδικών υπηρεσιών), περιοδικό *UIZH*, 2012, φ. 4, σ. 108.

¹³⁹⁹ M.V. Shkarovskij, «V oblasti religii konechnoj tselju ideologon natsizma bulo totalnoe unichtozhenie hristianskoj Tserkvi» («Στο πεδίο της θηρσκείας ο τελικός σκοπός των ιδεολόγων του ναζισμού ήταν ολοσχερή καταστροφή της χριστιανικής Εκκλησίας»), στον σύνδεσμο: <http://www.patriarchia.ru/db/print/1147202.html> (14.01.2022)

¹⁴⁰⁰ Το Τάγμα των Ροδόσταυρων (γερμ. Rosenkreuz) είναι θεολογικό, κρυφό και μυστικό Τάγμα το οποίο πιθανότατα δημιουργήθηκε στη Γερμανία τον ύστερο Μεσαίωνα από τον Χριστιάνο Ρόζενκρόιτς (Christian Rosenkreutz). Ο σκοπός του Τάγματος ήταν η πολύπλευρη αναβάθμιση της Εκκλησίας, καθώς και η καλύτερευση του κράτους και των ατόμων. Βλ. λήμμα «Ροδόσταυροι» στο F.A. Brockhaus, I.A. Efron, (1899), *Εγκυκλοπαιδικό λεξικό*, στους 43 ττ., τ. 27, εκδ. «Izdat. delo, byvsh. Brockhaus-Efron», Αγία Πετρούπολη, σ. 11· N. Goodrick-Clarke, *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology*, (2004) [1993], Tauris Parke Paperbacks, Λονδίνο, σ. 59.

προσχωρήσουν στη «νέα θρησκεία»¹⁴⁰¹.

Η «νέα θρησκεία» δεν προοριζόταν μόνο για τους κατακτημένους λαούς, αλλά και για τους ίδιους Γερμανούς. Για παράδειγμα, στη Γερμανία στις παγανιστικές τελετές λάμβαναν μέρος δεκάδες χιλιάδες αγρότες¹⁴⁰². Σύμφωνα με βιβλίο κανόνων που ανακαλύφθηκε στο Ομοσπονδιακό Αρχείο της Γερμανίας, οι γάμοι στη Γερμανία έπρεπε να είναι νεοπαγανιστικές τελετές που θα γίνονταν σε βωμό στολισμένο με σύμβολα των Ες Ες και δρύινα φύλλα¹⁴⁰³. Στις τελετές αυτές θα χοροστατούσαν τα μέλη του ναζιστικού κόμματος και όχι ο κλήρος¹⁴⁰⁴.

5.1.2.2. Θρησκευτικό πείραμα στο Βάρτεγκαου

Εφόσον οι Ναζί δεν μπορούσαν να απαλλαγούν από τη χριστιανική θρησκεία εντός της Γερμανίας, η κατάληψη των νέων εδαφών στην Ανατολή τούς πρόσφερε την ευκαιρία να υλοποιήσουν το θρησκευτικό τους πείραμα. Σύμφωνα με τον Μ.Β. Σκαρόφσκι, στο Βάρτεγκαου (γερμ. Der Reichsgau Wartheland είτε Warthegau¹⁴⁰⁵), δηλαδή στην πρώην πολωνική Ποζνανία,¹⁴⁰⁶ οι Ναζί διεξήγαγαν θρησκευτικό πείραμα με στόχο τη μελλοντική ολοκληρωτική καταστροφή της χριστιανικής Εκκλησίας¹⁴⁰⁷. Στην περιοχή, μέχρι την έναρξη

¹⁴⁰¹ M.V. Shkarovskij, «V oblasti religii konechnoj tselju ideologon natsizma bulo totalnoe unichtozhenie hristianskoj Tserkvi» (Στο πεδίο της θρησκείας ο τελικός σκοπός των ιδεολόγων του ναζισμού ήταν η ολοσχερής καταστροφή της χριστιανικής Εκκλησίας), στο: <http://www.patriarchia.ru/db/print/1147202.html> (14.01.2022).

¹⁴⁰² Ως άνω.

¹⁴⁰³ Άγνωστος συγγραφέας, «Επικεφαλής η «Λέαινα» Γερτρούδη Σολτς-Κλινκ. Πως εκπαιδεύονταν οι τέλειες νύφες για τους ναζί - «Ορκίζομαι αφοσίωση στον Χίτλερ, τον Χίμλερ και τη ναζιστική ανωτερότητα μέχρι τη μέρα του θανάτου μου» [εικόνες]» 913.08.2013), στον σύνδεσμο: <https://www.iefimerida.gr/news/118184/πως-εκπαιδευονταν-οι-τελειες-νυφες-για-τους-ναζι-ορκιζομαι-αφοσιωση-στον-χιτλερ-τον-χιμ> (24.07.2019).

¹⁴⁰⁴ Κ. Αλαμάνου (απόδοση), «Οι σχολές νυφών των Ναζί και η ναζιστική ιδεολογία για τις γυναίκες» (06.10.2013), στον σύνδεσμο: <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/oi-sxoles-nyfon-ton-nazi-i-nazistiki-ideologia-gia-tis-gynaikes> (24.07.2019)

¹⁴⁰⁵ Ο διοικητής της περιοχής από το 21.10.1939 έως τις αρχές του 1945 ήταν ο Α. Γκράιζερ (A. Greiser, 1897-1946). Βλ. στο Κ. Höffkes, (1986), Hitlers politische Generale. Die Gauleiter des Dritten Reiches. Ein biographisches Nachschlagewerk, Τύμπινγκεν, σσ. 104-107· Μ. Gilbert, (1991) [1989], The Second World War. A complete history, Henry Holt and Company, Νέα Υόρκη, σ. 729. Για την επιλογή του Γκράιζερ από τον Χίτλερ ως Κυβερνήτη του Βάρτεγκαου βλ. στο Η. Linge, (2009), With Hitler to The End, ό.π., σ. 125. Για την κατάσταση στο Βάρτεγκαου την περίοδο 1939-1940 βλ. στο Μ. Mazower, (2008), Hitler's Empire, ό.π., σ. 85. Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου γινόταν έντονος εκγερμανισμός των κατοίκων της περιοχής. Βλ. στο Μ. Gilbert, (1991) [1989], The Second World War, ό.π., σ. 508· Ρ. Longerich, (2019), Hitler: A Life, Oxford University Press, σ. 836.

¹⁴⁰⁶ M.V. Shkarovskij, «V oblasti religii konechno jtselju ideologon natsizma bulo totalnoe unichtozhenie hristianskoj Tserkvi» (Στο πεδίο της θρησκείας ο τελικός σκοπός των ιδεολόγων του ναζισμού ήταν η ολοσχερής καταστροφή της χριστιανικής Εκκλησίας), στον σύνδεσμο: <http://www.patriarchia.ru/db/print/1147202.html> (14.01.2022).

¹⁴⁰⁷ Ως άνω.

του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ζούσαν 4,5 εκατομμύρια άνθρωποι, κυρίως Πολωνοί, και 370 χιλ. Γερμανοί, διότι η Ποζνανία μέχρι το 1918 αποτελούσε μέρος της Πρωσίας¹⁴⁰⁸.

Το θρησκευτικό πείραμα στο Βάρτεγκαου διηύθυνε ο Μ. Μπόρμαν¹⁴⁰⁹, ενώ το σχέδιο της εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης προτάθηκε από σύμβουλο του Γκρέιζερ, τον Β. Ντούντζους (W. Dudzus, 1903-1983)¹⁴¹⁰. Συγκεκριμένα, οι Εκκλησίες επρόκειτο να μεταβληθούν σε θρησκευτικές ενώσεις, νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, αναγνωρισμένες από τη γερμανική διοίκηση. Επίσης, τους απαγορευόταν να αναπτύξουν σχέσεις με εκκλησιαστικές οργανώσεις εκτός του Βάρτεγκαου, με την Καθολική Εκκλησία στη Ρώμη και με τις Εκκλησίες στη Γερμανία. Όποιος επιθυμούσε να γίνει μέλος των οργανώσεων έπρεπε να υποβάλει γραπτή δήλωση. Όλοι οι ιερείς που υπόκειντο στον έλεγχο των γερμανικών αρχών έπρεπε να έχουν και κοσμικά επαγγέλματα¹⁴¹¹. Τους επιτρεπόταν μόνο η θρησκευτική δραστηριότητα, ενώ οποιαδήποτε άλλη –όπως η κοινωνική, η εκπαιδευτική ή η φιλανθρωπική – απαγορευόταν. Επιπλέον, στην περιοχή έκλεισαν όλα τα μοναστήρια. Μέχρι το 1944¹⁴¹², στην περιοχή έκλεισε το 94% όλων των ναών και διώχτηκε το 97% όλων των ιερέων¹⁴¹³. Σύμφωνα με τον Μ. Β. Σκαρόφσκι, αυτά τα μέτρα, που σήμαιναν τη σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή της Εκκλησίας, έπρεπε να εφαρμοστούν σε όλα τα κατεχόμενα εδάφη¹⁴¹⁴.

Παρά τη φανερή απέχθεια των ανώτατων λειτουργών του Τρίτου Ράιχ προς τον Χριστιανισμό και την επείγουσα ανάγκη για τη «νέα θρησκεία» που θα λειτουργούσε ως ιδεολογική βάση του ναζιστικού καθεστώτος, οι συνθήκες του Β΄ Παγκοσμίου Πόλεμου συνέβαλαν στην καθυστέρηση της υλοποίησης του ναζιστικού θρησκευτικού προγράμματος. Κατά τη διεξαγωγή του πολέμου ο Χίτλερ χρειαζόταν την υποστήριξη του πληθυσμού – του γερμανικού πρωτίστως, αλλά και του πληθυσμού των χωρών που επρόκειτο να καταληφθούν από τον γερμανικό στρατό. Επιπλέον, η εφαρμογή της «νέας θρησκείας» εν μέσω πολέμου μπορούσε να φέρει εντελώς αντίθετα αποτελέσματα από τα προσδοκώμενα, δεδομένου ότι η χριστιανική θρησκεία αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος της ταυτότητας των ευρωπαϊκών λαών.

---

¹⁴⁰⁸ Ως άνω.

¹⁴⁰⁹ Ως άνω.

¹⁴¹⁰ J.S. Conway, (1968), *The Nazi persecution of the Churches*, ό.π., σ. 317.

¹⁴¹¹ Ως άνω, σσ. 317-318.

¹⁴¹² M.V. Shkarovskij, «V oblasti religii konechno jtselju ideologov natsizma bulo totalnoe unichtozhenie hristianskoj Tserkvi» (Στο πεδίο της θρησκείας ο τελικός σκοπός των ιδεολόγων του ναζισμού ήταν η ολοσχερής καταστροφή της χριστιανικής Εκκλησίας), στον σύνδεσμο: <http://www.patriarchia.ru/db/print/1147202.html> (14.01.2022)

¹⁴¹³ Ως άνω.

¹⁴¹⁴ Ως άνω.

Επομένως, ο Χίτλερ, φοβούμενος την αντίδραση του πληθυσμού, πρότεινε να επιτευχθεί η τελική λύση του χριστιανικού ζητήματος μετά τη λήξη του πολέμου¹⁴¹⁵.

5.1.3. Πολιτική των γερμανικών αρχών προς την Πολωνική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία στο Γενικό Κυβερνείο

Η Χόλμστσινα και η Πιντλιάσσια είναι περιοχές στις οποίες μέχρι το 1947¹⁴¹⁶ ζούσαν αρκετοί Ουκρανοί, αριθμώντας περίπου 550 χιλιάδες το 1939¹⁴¹⁷. Σύμφωνα με την απόφαση του Συνεδρίου της Βιέννης το 1815, η Πολωνία, στην οποία ανήκαν οι εν λόγω περιοχές, ενσωματώθηκε στη Ρωσική Αυτοκρατορία με καθεστώς αυτονομίας. Το διάστημα 1918-1939 αυτή η περιοχή, που βρίσκεται δυτικά από τη γραμμή «Κέρζον», ανήκε στην Πολωνία, ενώ από τον Σεπτέμβριο του 1939 έως το 1944 αποτέλεσε μέρος του Γενικού Κυβερνείου. Με τη συγκρότηση του πολωνικού κράτους, το 1918, οι αρχές της χώρας άρχισαν σταδιακά τον εκπολωνισμό της περιοχής¹⁴¹⁸. Απαγορεύτηκε η κυκλοφορία βιβλίων και περιοδικών στην ουκρανική γλώσσα, παρά το γεγονός ότι συνέχισαν να εκδίδονται νόμιμα στη διπλανή περιοχή, δηλαδή στη Γαλικία. Επιπλέον, στη Χόλμστσινα απαγορεύτηκαν οι ουκρανικές οργανώσεις, στα χωριά έκλεισαν όλα τα ουκρανικά σχολεία και απαγορεύτηκε η δημόσια χρήση της ουκρανικής γλώσσας¹⁴¹⁹. Στα εκκλησιαστικά θέματα οι πολωνικές αρχές υποστήριζαν την Καθολική Εκκλησία, στην οποία ανήκε η πλειονότητα των κατοίκων της χώρας¹⁴²⁰. Κατά τον Μεσοπόλεμο, από τις συνολικά 389 ορθόδοξες εκκλησίες που υπήρχαν το 1914, οι αρχές της Πολωνίας κατέστρεψαν μέσα σε είκοσι χρόνια 189 και άλλες 149 μετατράπηκαν σε

¹⁴¹⁵ I. Petron (επιμ.) (2015), *Politieskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 332· J.S. Conway, (1968), *The Nazi persecution of the Churches*, ό.π., σσ. 284-285· Ομιλία του Χίτλερ στις 14.10.1941, στο Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σ. 59.

¹⁴¹⁶ Αρχικά, το 1944-1946, μεταξύ της Πολωνίας και της ΕΣΣΔ έγιναν ανταλλαγές πληθυσμών. Στη συνέχεια, το 1947 στην Πολωνία πραγματοποιήθηκε η επιχείρηση «Βιστούλας», κατά τη διάρκεια της οποίας οι εναπομείναντες Ουκρανοί, που ζούσαν στα ανατολικά σύνορα της Πολωνίας, μεταφέρθηκαν σε βόρειες και δυτικές περιοχές της Πολωνίας. Ως αποτέλεσμα η ΟΟΥΝ στερήθηκε την υποστήριξη του ντόπιου πληθυσμού και έπαψε να δραστηριοποιείται στην Πολωνία.

¹⁴¹⁷ O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 457.

¹⁴¹⁸ T. Bremer, *Religion in Ukraine: Historical Background and the Present Situation*, στο A. Krawchuk, T. Bremer (επιμ.) (2016), *Churches in the Ukrainian Crisis*, Palgrave Macmillan, σ. 6.

¹⁴¹⁹ Άγνωστος συγγραφέας, «Nashi osiagy za try roky» («Τα δικά μας επιτεύγματα μέσα σε τρία χρόνια»), εφημερίδα *Cholmska zemlya* [«Cholmer Land»], 17.01.1943, μέρος 3, σ. 5.

¹⁴²⁰ Σύμφωνα με στοιχεία των γερμανικών αρχών, στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1942 στο Γενικό Κυβερνείο ζούσαν 64,5% Καθολικοί, 20,2% Ελληνο-Καθολικοί (Ουνίτες), 2% Ορθόδοξοι, 0,6 % Ευαγγελιστές, 0,6 % Παλαιο-Καθολικοί, 0,6 % μέλη των σεχτών και 11,5% θρησκευόμενοι Εβραίοι. Βλ. στην εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 194 (641), έτος 3°, 03.09.1942, σ. 3.

καθολικούς ναούς¹⁴²¹. Την ημέρα της εισβολής των Γερμανών στην Πολωνία, την 1η Σεπτεμβρίου 1939, σε όλη τη χώρα παρέμεναν άθικτες μόνο 51 ορθόδοξες εκκλησίες¹⁴²². Οι εκκλησιαστικές γαίες των ορθοδόξων εκκλησιαστικών ιδρυμάτων απαλλοτριώνονταν και δίνονταν στον καθολικό κλήρο ή στους Πολωνούς εποίκους¹⁴²³.

Με την κατάληψη της χώρας, το 1939, οι Γερμανοί εξαπέλυσαν εκστρατεία εναντίον της Καθολικής και της Προτεσταντικής Εκκλησίας, συλλαμβάνοντας κατά χιλιάδες τους ιερείς¹⁴²⁴. Προκειμένου να αποδυναμώσουν τις θέσεις των Πολωνών και των Καθολικών, οι Γερμανοί άρχισαν να ενισχύουν την ουκρανική κοινότητα και την Πολωνική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία. Για να επιστραφούν τα εκκλησιαστικά ιδρύματα, με την άδεια των γερμανικών αρχών, συγκροτήθηκε από τον επίσκοπο Ιλαρίωνα (Ογκιένκο) μια ειδική Επιτροπή. Ως αποτέλεσμα, μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1941, 62 εκκλησίες, πολλά ενοριακά σπίτια και ένα μέρος των γαιών επιστράφηκαν στους Ορθοδόξους¹⁴²⁵. Ήδη τον Σεπτέμβριο του 1941 στη Χόλμστσινα υπήρχαν 152 εκκλησιαστικές παροικίες όπου εργάζονταν 160 ορθόδοξοι ιερείς και 140 διάκονοι¹⁴²⁶.

Επίσης, άρχισε η χειροτόνηση νέων ορθοδόξων επισκόπων. Στις 3 Οκτωβρίου 1940 ο πρώην καθηγητής και επιφανής ιστορικός και φιλόλογος Ιβάν Ογκιένκο χειροτονήθηκε μοναχός και έλαβε χρίσμα από τον μητροπολίτη Διονύσιο (Βαλεντίνσκι), τον προκαθήμενο της Πολωνικής Ορθόδοξης Αυτοκέφαλης Εκκλησίας. Ως μοναχός, ο Ιβάν Ογκιένκο έλαβε το όνομα του Ιλαρίωνος, του πρώτου Μητροπολίτη της Ρωσίας του Κιέβου. Στις 19 Οκτωβρίου 1940, στη Συνέλευση των επισκόπων που έλαβε χώρα στο Χολμ, ο μοναχός Ιλαρίων χειροτονήθηκε επίσκοπος της Χόλμστσινα και της Πιντλιάσσια. Στις 3 Νοεμβρίου 1940 ο ανέλαβε τη θέση του Προέδρου του Συμβουλίου της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην επαρχία της

¹⁴²¹ Άγνωστος συγγραφέας, «Nashi osiagy za try roky» («Τα δικά μας επιτεύγματα μέσα σε τρία χρόνια»), εφημερίδα *Cholmska zemlya* [«Cholmer Land»], 17.01.1943, μέρος 3, σ. 5.

¹⁴²² Ως άνω: Άγνωστος συγγραφέας, «Vidrodzhennya tserkvy na Cholmschyni» («Αναγέννηση της Εκκλησίας στη Χόλμστσινα»), εφημερίδα *Ukrayinske slovo* [Κίεβο], 21.09.1941, σ. 3.

¹⁴²³ Άγνωστος συγγραφέας, «Vidrodzhennya tserkvy na Cholmschyni» («Αναγέννηση της Εκκλησίας στη Χόλμστσινα»), εφημερίδα *Ukrayinske slovo* [Κίεβο], 21.09.1941, σ. 3.

¹⁴²⁴ J.S. Conway, (1968), *The Nazi persecution of the Churches*, ό.π., σ. 296. Ο W.J. O'Malley αναφέρει ότι στους πρώτους 16 μήνες της γερμανικής κατοχής στην Πολωνία 700 Πολωνοί ιερείς εκτελέστηκαν και 3000 ιερείς στάλθηκαν στα στρατόπεδα Νταχάου, Μάουτχάουζεν κλπ. Βλ. στο William J. O'Malley, «Pius XII and The Holocaust», ό.π. Στο στρατόπεδο στο Μπούχενβαλντ στις 5 Ιανουαρίου 1945 βρισκόνταν 57 ιερείς κυρίως πολωνικής καταγωγής. Βλ. στο SS v dejstvii. Dokumenty o prestyplenijah SS, ό.π., σ. 212.

¹⁴²⁵ Ως άνω.

¹⁴²⁶ Ως άνω. Ο Π.Ρ. Μαγκότσι αναφέρει ότι, εξαιτίας της δραστηριότητας της Κεντρικής Επιτροπής στην Κρακοβία οι Γερμανοί επέστρεψαν στους Ορθοδόξους 40 εκκλησίες και ο επίσκοπος Ιλαρίων (Ογκιένκο) ίδρυσε 140 παροικίες μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1940. Βλ. στο P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σσ. 664 -665.

Χόλμστσινα και Πιντλιάσσια¹⁴²⁷. Σε δύο μήνες ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι) χειροτόνησε τον ιερέα Πέτρο Βιντίμπιντα-Ρουντένκο σε αρχιεπίσκοπο Παλλάδιο¹⁴²⁸. Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του βρετανικού Foreign Office, αμφότεροι ανήκαν στους λεγόμενους «mushrooms Bishops», δηλαδή στους ανθρώπους που χειροτονήθηκαν επίσκοποι με τις υποδείξεις των Γερμανών¹⁴²⁹.

Από τα πρώτα βήματα του επισκόπου Ιλαρίωνα (Ογκιένκο) στη θέση του ανώτατου διοικητή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην περιοχή ήταν η δημιουργία της εκκλησιαστικής διοίκησης και του Συμβουλίου του επισκόπου. Απαγορεύτηκε η χρήση της ρωσικής, ενώ αντιθέτως καθιερώθηκε η χρήση της παλαιάς ουκρανικής ως γλώσσας λειτουργίας και τα κηρύγματα άρχισαν να πραγματοποιούνται στην καθομιλουμένη ουκρανική γλώσσα¹⁴³⁰. Ιδρύθηκαν εκκλησιαστικές εκδόσεις, όπου εκδόθηκαν η συνοπτική ορθογραφία της ουκρανικής γλώσσας και ο οδηγός για το Άγιο Όρος του Δανιήλ στο Χολμ. Επίσης, σε διεβδομαδιαία βάση εκδιδόταν το λογοτεχνικό-εκκλησιαστικό ημερολόγιο «Ντουχόβνα ζοριά» (ουκρ. «Духовна зоря», «Duhonna zorya», δηλαδή «Πνευματικό άστρο»). Για τη στελέχωση των εκκλησιών με εκκλησιαστικούς λειτουργούς ιδρύθηκαν η Εκκλησιαστική Ακαδημία και το σχολείο των διακόνων¹⁴³¹.

Προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες της Πολωνικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας σε κληρικούς, στο Άγιο Όρος του Δανιήλ στο Χολμ οργανώθηκε τρίμηνη σχολή προετοιμασίας των διακόνων, όπου τον Ιούλιο του 1942 ολοκλήρωσαν τις σπουδές τους 19 άτομα¹⁴³². Ωστόσο, αυτή η σχολή δεν μπορούσε να καλύψει όλες τις ανάγκες και τον Ιούλιο του 1942 στην επαρχία του Χολμ-Πιντλιάσσια οι θέσεις των 34 ορθοδόξων ιερέων και των 54 διακόνων παρέμειναν κενές¹⁴³³. Επομένως, ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος Ιλαρίων (Ογκιένκο) χειροτονούσε διακόνους σε ιερείς κατά τη διάρκεια των ορθοδόξων εορτών¹⁴³⁴.

¹⁴²⁷ Άγνωστος συγγραφέας, «Vidrodzhennya tserkvy na Cholmschyni» («Αναγέννηση της Εκκλησίας στη Χόλμστσινα»), εφημερίδα *Ukrayinske slovo* [Κίεβο], 21.09.1941, σ. 3.

¹⁴²⁸ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 669· J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 194.

¹⁴²⁹ The National Archives, FO371/32961, φακ. 454, σ. 64.

¹⁴³⁰ Άγνωστος συγγραφέας, «Vidrodzhennya tserkvy na Cholmschyni» («Αναγέννηση της Εκκλησίας στη Χόλμστσινα»), εφημερίδα *Ukrayinske slovo* [Κίεβο], 21.09.1941, σ. 3.

¹⁴³¹ Ως άνω.

¹⁴³² Εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 180 (627), έτος 3^ο, 15.08.1942, σ. 5· εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 196 (643), έτος 3^ο, 05.09.1942, σ. 5.

¹⁴³³ Εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 180 (627), έτος 3^ο, 15.08.1942, σ. 5.

¹⁴³⁴ Εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 196 (643), έτος 3^ο, 05.09.1942, σ. 5.

Οι ορθόδοξες γιορτές γιορτάζονταν με ιδιαίτερη ένταση και συγκέντρωναν μερικές χιλιάδες κόσμο. Για παράδειγμα, η γιορτή της Γέννησης της Θεοτόκου στις 21 Σεπτεμβρίου 1942 γιορταζόταν στο Χολμ επί δύο μέρες. Θείες λειτουργίες τελέστηκαν στις τρεις εκκλησίες. Την τέταρτη λειτουργία την πραγματοποίησε ο ίδιος αρχιεπίσκοπος Ιλαρίων, με τη συνδρομή δώδεκα πρωθιερέων και ιερέων. Σημειωτέον ότι στη γιορτή παρευρέθησαν προσκεκλημένα μέλη της γερμανικής και ουκρανικής τοπικής διοίκησης, όπως και επισκέπτες από τη Βαρσοβία, την Κρακοβία και το Λβιβ¹⁴³⁵.

5.2. Σχεδιασμός της θρησκευτικής πολιτικής για την Ουκρανία

Σχεδιάζοντας τη μελλοντική τους καμπάνια στην Ανατολή, οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του ναζιστικού κράτους δεν μπορούσαν να παραβλέψουν τα ζητήματα της διοίκησης των εδαφών που επρόκειτο να καταληφθούν κατά τη διάρκεια της πολεμικής εκστρατείας. Ανάμεσα στα διάφορα οικονομικά και πολιτιστικά θέματα που σχετίζονταν με τη μελλοντική διοίκηση των εδαφών στην Ανατολή, οι θρησκευτικές υποθέσεις λάμβαναν τη δέουσα προσοχή από τους ηγέτες του Ναζιστικού Κόμματος.

Χωρίς να υποπέσουμε σε υπερβολές, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η εχθρική θρησκευτική πολιτική της ΕΣΣΔ χρησιμοποιήθηκε σε κάποιο βαθμό από τη Γερμανία ως πρόφαση για την επίθεσή της. Ήδη κατά τις πρώτες μέρες του πολέμου, στον κατοχικό ουκρανικό Τύπο άρχισαν να αναδημοσιεύονται άρθρα γερμανικών και ιταλικών εφημερίδων, όπου αναπαράγονταν πληροφορίες που σχετίζονταν με τις θρησκευτικές υποθέσεις στη Σοβιετική Ένωση. Οι αριθμοί των εκτελεσθέντων ορθόδοξων κληρικών από τη σοβιετική εξουσία¹⁴³⁶, σε συνδυασμό με τις συνεχείς αναφορές στους Ουκρανούς που είχαν σταλεί σε στρατόπεδα καταναγκαστικής εργασίας αλλά και στους εκτελεσθέντες στις φυλακές, κατά την απόσυρση σοβιετικών στρατευμάτων το 1941, εκτός του ότι υπέθαλπαν το μίσος του ντόπιου πληθυσμού εναντίον της σοβιετικής εξουσίας, λειτουργούσαν και ως πρόσχημα για την εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων.

¹⁴³⁵ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 216 (663), έτος 3^ο, 30.09.1942, σ. 5.

¹⁴³⁶ Για παράδειγμα, τον Αύγουστο του 1941 η ουκρανική εφημερίδα στο Βερολίνο ανέφερε τις πληροφορίες που δημοσιεύτηκαν στις ιταλικές εφημερίδες και αφορούσαν τον αριθμό των αδικώς εκτελεσθέντων από τη σοβιετική εξουσία. Ανάμεσα στα άλλα καταγράφονταν 50 εκτελεσθέντες ορθόδοξοι επίσκοποι και 4.830 κληρικοί, οι οποίοι εκτελέστηκαν μέχρι το 1937. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 2, 17.08.1941, σ. 2.

5.2.1. Στάσεις των ανώτατων αρχηγών του Τρίτου Ράιχ προς τη θρησκεία και τον Χριστιανισμό στα ουκρανικά κατεχόμενα εδάφη

Μιλώντας για την επίσημη τοποθέτηση πάνω στα θρησκευτικά θέματα, οι υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του Τρίτου Ράιχ εφυσύχαζαν τους Ουκρανούς ότι θα προστάτευαν τη χριστιανική πίστη, την οποία εκείνοι είχαν κρατήσει ζωντανή όλα τα χρόνια της σοβιετικής εξουσίας. Όσον αφορά τους πραγματικούς στόχους της θρησκευτικής πολιτικής, μπορούμε να πούμε ότι εκφραζόταν αρχικά από τους ναζιστές ηγέτες μόνο στον στενό κύκλο των ομοϊδεατών τους και διέφερε σημαντικά από την επίσημη εκδοχή της. Ο Μ. Μπόρμαν, αναφερόμενος στις θρησκευτικές υποθέσεις στην Πολωνία, σημείωνε ότι οι Πολωνοί ιερείς θα κήρυτταν ό,τι τους υποδείκνυε η γερμανική διοίκηση. Στην αντίθετη περίπτωση, θα έχαναν τη δουλειά τους. Το καθήκον των ιερέων ήταν να κρατούν τους Πολωνούς ήσυχους, χαζούς και αποβλακωμένους¹⁴³⁷. Μπορούμε να πούμε πως αυτή η αντίληψη ίσχυε γενικότερα για όλους τους Σλάβους εκκλησιαστικούς λειτουργούς. Την πραγματική ουσία της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής την αντιλαμβάνονταν πολύ καλά και οι άνθρωποι της εποχής εκείνης, που έτυχε να ζήσουν στην κατοχή. Για παράδειγμα, τον Απρίλιο του 1942 η Ε. Χοροσούννοβα έγραφε στο ημερολόγιό της ότι η θρησκεία για τον Χίτλερ ήταν, ουσιαστικά, ένα μέσο για να προσελκύσει την εύνοια του πληθυσμού¹⁴³⁸.

Μελετώντας την ιστορία του Τρίτου Ράιχ, πολλοί ερευνητές εστιάζουν την προσοχή στο γεγονός ότι στον καθορισμό διαφόρων πολιτικών του ναζιστικού κράτους εμπλέκονταν διάφοροι φορείς. Αυτή η πολλαπλότητα παραγόντων (φορέων) στη διαμόρφωση κοινής πολιτικής πηγάζει από τον σφοδρό ανταγωνισμό των διαφόρων υπηρεσιών του ναζιστικού κράτους. Όπως γνωρίζουμε, παρά τις επανειλημμένες προσπάθειες, υψηλόβαθμοι αξιωματούχοι του ΝΣΔΑΠ δεν κατάφεραν εν τέλει να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την ανώτατη ηγεσία του γερμανικού στρατού, κάτι που αποδεικνύει περίτρανα η απόπειρα πραξικοπήματος της 22ας Ιουλίου 1944. Πέρα από την –υποβόσκουσα, στην αρχή– διάσταση ανάμεσα στην πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, και άλλες κρατικές υπηρεσίες ανταγωνίζονταν η μία την άλλη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ανταγωνισμός μεταξύ των υπηρεσιών του Β. Κανάρις και του Β. Σέλενμπεργκ (W. Schellenberg, 1900-1952),

¹⁴³⁷ William J. O'Malley, «Pius XII and The Holocaust», ό.π.

¹⁴³⁸ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova3.html> (27.08.2020)

από όπου νικητές αναδείχθηκαν οι Σέλενμπεργκ και Χίμλερ¹⁴³⁹. Παρόμοια κατάσταση εμφανίστηκε και στον εκκλησιαστικό τομέα, όταν κάθε ναζιστική οργάνωση παρουσίαζε τη δική της εκδοχή θρησκευτικής πολιτικής στην Ουκρανία.

Η στάση του Χίτλερ προς τον Χριστιανισμό ήταν άκρως εχθρική¹⁴⁴⁰. Στις ομιλίες του αναφερόταν σε αυτόν ως στο μεγαλύτερο κακό, το οποίο πρέπει να ξεριζωθεί. Συγκεκριμένα, τον Μάρτιο του 1933 ο Χίτλερ υποσχέθηκε να ξεριζώσει τη χριστιανική πίστη από τη Γερμανία¹⁴⁴¹. Στις 11 Απριλίου 1942 ανέφερε την επιθυμία αποφυγής δημιουργίας μιας ισχυρής Εκκλησίας στα κατεχόμενα εδάφη και τη μετατροπή κάθε χωριού σε ξεχωριστή σχέση, που θα προσευχόταν σε διαφορετικούς θεούς και θα πραγματοποιούσε μέχρι και μαύρη μαγεία¹⁴⁴².

5.2.1.1. Στάση των αρχηγών του Κεντρικού Γραφείου Ασφαλείας του Ράιχ

Μετά την έναρξη πολέμου με τη Σοβιετική Ένωση στις 22-23 Σεπτεμβρίου 1941 στο Βερολίνο πραγματοποιήθηκε συνάντηση των υπαλλήλων της αστυνομίας, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τις θρησκευτικές υποθέσεις. Κατά τη διάρκεια της συνάντησης οι επικεφαλής (γερμ. Gruppenleiter) του Κεντρικού Γραφείου Ασφαλείας του Ράιχ εξέθεσαν δέκα εκθέσεις που αφορούσαν τις κατευθύνσεις της θρησκευτικής πολιτικής. Τις θρησκευτικές υποθέσεις αφορούσαν οι ακόλουθες: «Τα μέτρα της αστυνομίας ασφαλείας όσον αφορά την καταπίεση των πολιτικών εκκλησιών και σεχτών», «Υπηρεσιακοί και ενημερωτικοί στόχοι στον αγώνα εναντίον του πολιτικού Καθολικισμού στο Ράιχ», «Προβληματική των Ανατολικών Εκκλησιών και υπηρεσιακά και ενημερωτικά αποτελέσματα»¹⁴⁴³. Στην τελευταία έκθεση αναφερόταν ότι, εφόσον η Ορθόδοξη Εκκλησία της ΕΣΣΔ ήταν υπό την επιρροή των μπολσεβίκων, δεν ήταν

¹⁴³⁹ Με βάση την από 12.2.1944 διαταγή του Χίτλερ, η Άμπμπερ, ως αυτοτελής στρατιωτική και τακτική μονάδα με κατασκοπευτικές λειτουργίες, υπόλογο στην ανώτατη στρατιωτική ηγεσία, διαλύθηκε. Η στρατιωτική κατασκοπευτική υπηρεσία ενσωματώθηκε στο Κεντρικό Γραφείο Ασφαλείας του Ράιχ, ο διοικητής της οποίας ήταν ο Ερνστ Κάλτενμπρούνερ (Ernst Kaltenbrunner, 1903-1946), που λογοδοτούσε κατευθείαν στον Χίμλερ. Βλ. στο *Organ gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. *Vpered na Zapad* (1 janvarya-30 iyunya 1944), ό.π., σσ. V-VI.

¹⁴⁴⁰ Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σσ. 51, 76, 122, 144, 336, 394, 513· H. Fireside, (1971), *Icon and Swastika*, ό.π., σ. 54· D.V. Pospelovskij, (2003), *Totalitarism i veroisповedanie* (Ολοκληρωτικό καθεστώς και πίστη), Βιβλικο-θεολογικό ινστιτούτο του Αποστόλου Αντρέα, Μόσχα, σ. 238.

¹⁴⁴¹ J. Cornwell, (1999), *Hitler's Pope*, ό.π., σσ. 105-106.

¹⁴⁴² Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σ. 424· V. Alexeev, F. Stavrou, «*Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii*» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozrozhdenije*, 1981, φ. 13, σ. 92.

¹⁴⁴³ M.V. Shkarovskij, (2007), *Krest I swastika. Natsistskaya Germaniya I Pravoslavnaya Tserkov*, ό.π., σ. 128.

εφικτή η αναγέννησή της. Επιπρόσθετα, προβλέπονταν η υποστήριξη των Εκκλησιών των μειονοτήτων, αντίθετα με τις πιο ισχυρές Εκκλησίες, και η εισαγωγή πρακτόρων στους κόλπους των Εκκλησιών¹⁴⁴⁴. Ωστόσο, τονίζόταν ότι έπρεπε να αποφευχθεί η υπερβολική ενίσχυση των μειονοτικών Εκκλησιών¹⁴⁴⁵.

Στις 2 Ιουλίου 1941 ο Ρ. Χάιντριχ, αναφορικά με την εξέλιξη του σχεδίου «Μπαρμπαρόσα», σημείωνε ότι οι γερμανικές αρχές όχι μόνο δεν έπρεπε να εμποδίζουν, αλλά αντίθετα όφειλαν να συμβάλουν στην επέκταση της επιρροής της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ωστόσο, τόνιζε πως έπρεπε να επισημαίνεται ο διαχωρισμός της Εκκλησίας από το κράτος. Επίσης, έπρεπε να αποφεύγεται η δημιουργία ισχυρής Εκκλησίας στα κατεχόμενα εδάφη¹⁴⁴⁶. Για να επιτευχθεί ο κατακερματισμός του θρησκευτικού χώρου, ο Χάιντριχ πρόσταζε να μην εμποδίζεται η δημιουργία των διάφορων σεχτών¹⁴⁴⁷.

Στη συνέχεια, στις 16 Αυγούστου 1941 ο Χάιντριχ εξέδωσε τη διαταγή υπ' αρ. 10, στην οποία πρόσταζε την απαγόρευση της επέκτασης της Καθολικής και της Ουνιτικής Εκκλησίας¹⁴⁴⁸. Πρακτικά αυτό σήμαινε ότι η Ουνιτική Εκκλησία δεν μπορούσε να ανοίξει εκκλησίες στον κυρίως ουκρανικό χώρο, διότι από την 1η Αυγούστου 1941 η Γαλικία προσαρτήθηκε στο Γενικό Κυβερνείο. Όσον αφορά την Ορθόδοξη Εκκλησία, ο Χάιντριχ σημείωνε ότι οι γερμανικές αρχές σε καμιά περίπτωση δεν έπρεπε να βοηθούν στην ανοικοδόμηση της θρησκευτικής ζωής, ούτε να οργανώνουν θείες λειτουργίες και μαζικές βαφτίσεις των παιδιών. Επίσης, ο Χάιντριχ επανέλαβε τη θέση ότι έπρεπε να αποφευχθεί η ενίσχυση μίας θρησκευτικής ομάδας έναντι των άλλων. Ως εκ τούτου, ανέφερε ότι το επιθυμητό ήταν η διάσπαση του εκκλησιαστικού χώρου σε ξεχωριστές ορθόδοξες ομάδες¹⁴⁴⁹. Επίσης, δεν έπρεπε να αποτρέπεται η δημιουργία σεχτών. Παρά το γεγονός ότι η εκκλησιαστική περιουσία που είχε κατασχεθεί από τους μπολσεβίκους δεν μπορούσε να επιστραφεί στην Εκκλησία, οι κατά τόπους ορθόδοξες εκκλησίες έπρεπε να επιστρέφονται στους πιστούς¹⁴⁵⁰.

¹⁴⁴⁴ Ως άνω, σ. 129.

¹⁴⁴⁵ Ως άνω.

¹⁴⁴⁶ RGVA, 500/5/3, σσ. 38, 43-44, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σ. 521.

¹⁴⁴⁷ Ως άνω.

¹⁴⁴⁸ RGVA, 500κ/5/3, σσ. 62, 65, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σ. 524.

¹⁴⁴⁹ Ως άνω, σ. 525.

¹⁴⁵⁰ Ως άνω, σ. 526.

Αναφορικά με τον μητροπολίτη Διονυσίο (Βαλεντίνσκι), ο Χάιντριχ σημείωνε ότι οι γερμανικές αρχές έπρεπε να εμποδίσουν την ενίσχυση της Πολωνικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁴⁵¹. Αντίστοιχη άποψη εξέφρασε και ο υφιστάμενός του, ο επικεφαλής της Γκεστάπο Χ. Μίλερ (H. Müller), προσθέτοντας ότι η επίλυση των θρησκευτικών ζητημάτων ανήκε στη δικαιοδοσία της αστυνομίας ασφαλείας¹⁴⁵².

5.2.1.2. Σχεδιασμός της θρησκευτικής πολιτικής στα πρώην σοβιετικά εδάφη από τον Ά. Ρόζενμπεργκ

Όπως αναφέραμε ήδη, στις 17 Ιουλίου 1941 ο Ρόζενμπεργκ διορίστηκε Υπουργός των Κατεχόμενων Ανατολικών Εδαφών και στη δικαιοδοσία ενέπιπταν δύο Κομισαριάτα του Ράιχ: τα «Όσταντ» και «Ουκρανία». Όντας ιδεολόγος του ναζισμού και φανατικός εχθρός του Χριστιανισμού, ο Ρόζενμπεργκ, από τις πρώτες μέρες του στο νέο πόστο, ασχολήθηκε με εκκλησιαστικά ζητήματα. Στις 21 Ιουλίου 1941 έστειλε επιστολή στον Κομισάριο του Ράιχ «Όσταντ» Χ. Λόζε (H. Lohse, 1896-1964), η οποία περιείχε οδηγία για τη μεταχείριση του πληθυσμού των κατεχομένων περιοχών¹⁴⁵³. Εκτός από τις ανακατατάξεις των πληθυσμών, την υπόθαλψη του μίσους των Λευκορώσων προς τη Μόσχα¹⁴⁵⁴ και την καταστολή των προσπαθειών για τη δημιουργία εθνικών κρατών, η οδηγία αναφερόταν και στα θρησκευτικά ζητήματα. Ο Ρόζενμπεργκ τόνιζε ότι οι θρησκευτικές ενώσεις των διαφόρων χριστιανικών ρευμάτων ήταν, κατά βάση, ιδιωτικής φύσης και ως εκ τούτου συμβούλευε τον Λόζε να αποφεύγει τις συναντήσεις με επισκόπους και άλλους κληρικούς, όπως και να επικροτεί τη δραστηριότητά τους¹⁴⁵⁵. Επίσης, ο Λόζε δεν έπρεπε να δημοσιεύει ομιλίες των εκκλησιαστικών ιεραρχών πάνω σε πολιτικά θέματα. Οι αιτήσεις των ιερέων από το εξωτερικό, που επιθυμούσαν να έρθουν στο Κομισαριάτο του Ράιχ, έπρεπε να εξετάζονται ατομικά. Δεν επιτρεπόταν, ακόμη, η κρατική χρηματοδότηση των θρησκευτικών ενώσεων. Σε κάθε περίπτωση, δεν έπρεπε να δίνεται η εντύπωση ότι τον πόλεμο με τους μπολσεβίκους τον

¹⁴⁵¹ Ως άνω, σσ. 525-526.

¹⁴⁵² ΤΣΔΑΒΟΝ, 4398/1/6/, σ. 1, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σσ. 527-528.

¹⁴⁵³ *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov* (2000), Tom 2, kniga 1. Nachalo, 22 iyunya-31 avgousta 1941, ό.π., σ. 630.

¹⁴⁵⁴ Ως άνω, σ. 631.

¹⁴⁵⁵ Ως άνω, σ. 632.

δήγε η Χριστιανοσύνη, «διότι στην πραγματικότητα πρόκειται για τον πόλεμο υπέρ της ελευθερίας των λαών της Ευρώπης, ανεξαρτήτως της θρησκείας του κάθε λαού»¹⁴⁵⁶.

Όσον αφορά την Ουκρανία, ήδη στις 18 Σεπτεμβρίου 1941 ο Ρόζενμπεργκ συναντήθηκε με τον Β. Ντούντζους, σύμβουλο των εκκλησιαστικών υποθέσεων του Α. Γκρέιζερ. Οι δυο τους συζήτησαν λεπτομερώς τον μετασχηματισμό της Ρωσικής, της Ουκρανικής και της Λευκορωσικής Εκκλησίας. Ωστόσο, παρότι ο Ρόζενμπεργκ συμεριζόταν τις απόψεις του Β. Ντούντζους περί Εκκλησίας, ο δεύτερος δεν του πρότεινε κάποια συγκεκριμένα μέτρα¹⁴⁵⁷. Πιθανώς, η μεταφορά του «πειράματος» του Βάρτεγκαου στην Ουκρανία θα στερούσε από τους Γερμανούς την υποστήριξη του ντόπιου πληθυσμού.

Στις 29 Σεπτεμβρίου 1941, σε συνάντηση με τον Χίτλερ, ο Ρόζενμπεργκ σημείωσε ότι η δημιουργία ισχυρής Εκκλησίας στην Ουκρανία έβλαπτε τα γερμανικά ενδιαφέροντα. Ως εκ τούτου πρότεινε να επιτραπεί η ύπαρξη όλων των χριστιανικών ρευμάτων χωρίς να πριμοδοτείται κανένα από αυτά¹⁴⁵⁸. Την άποψή του συμεριζόταν και ο Κ. Ρόζενφέλντερ, ο οποίος, σε υπόμνημά του στις 7 Οκτωβρίου 1941, σημείωσε ότι το πρωταρχικό ήταν να εμποδιστεί η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στην προσπάθειά της να μετατρέψει το Πατριαρχείο της Μόσχας σε πνευματικό κέντρο της Ανατολής. Ως εκ τούτου, εξέφρασε την άποψη ότι οι γερμανικές αρχές έπρεπε να συνδράμουν στην ίδρυση αυτοκέφαλων εκκλησιών σε μερικά Κομισαριάτα του Ράιχ¹⁴⁵⁹. Στην έκθεσή του με τίτλο «Εκκλησιαστική κατάσταση στην Ουκρανία», την 1η Δεκεμβρίου 1941, ο Κ. Ρόζενφέλντερ ανέφερε ότι και ο σλαβολόγος Χ. Κοχ συμεριζόταν την άποψη ότι στη μελλοντική εκκλησιαστική ζωή εξέχουσα θέση θα είχε η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία¹⁴⁶⁰. Σε αυτή την άποψη του Χ. Κοχ, ο Ρόζενφέλντερ αντέτεινε ότι, καθώς θα γκρεμίζονταν οι ελπίδες των ουκρανικών εθνικιστικών κύκλων για τη δημιουργία ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους, θα ισχυροποιούνταν η Ουκρανική Εθνική Εκκλησία –η Αυτοκέφαλη– η οποία θα γινόταν εκφραστής του ουκρανικού εθνικισμού, όπως είχε συμβεί προηγουμένως στην Πολωνία. Ως εκ τούτου πρότεινε να αποφεύγεται η ευνοϊκή

¹⁴⁵⁶ Ως άνω.

¹⁴⁵⁷ Ι. Petron (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 339.

¹⁴⁵⁸ «Έκθεση της 29.09.1941 για τη συνάντηση [του Ρόζενμπεργκ] στο κεντρικό γραφείο του Φύρερ», στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 310.

¹⁴⁵⁹ *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 530.

¹⁴⁶⁰ Ως άνω, σ. 546. Σημειωτέον πως το καλοκαίρι του 1942 οι Ουκρανοί εθνικιστές-οπαδοί του Α.Μέλνικ εξέφρασαν την άποψη ότι ο Χ. Κοχ θα υποστήριζε την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Βλ. στο TSDAVOV, 4398/1/3, σ. 77, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 567-568.

στάση απέναντι στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Επαναλαμβάνοντας την άποψή του περί αποφυγής της δημιουργίας ισχυρής Εκκλησίας, ο Ροζενφέλντερ πρότεινε να έχουν όλες οι Εκκλησίες και οι θρησκευτικές οργανώσεις ίσα δικαιώματα και να πολλαπλασιάζονται οι σχέτες¹⁴⁶¹. Επίσης, ανέφερε ότι οι γερμανικές αρχές έπρεπε να εμποδίζουν την «καθολικοποίηση» της χώρας, δεδομένου ότι στην Ουκρανία δραστηριοποιούνταν πολλοί καθολικοί ιερείς από διάφορα κράτη (π.χ. Ιταλοί), που εκτελούσαν μαζικές βαφτίσεις παιδιών¹⁴⁶². Συνοψίζοντας, πρέπει να σημειώσουμε ότι η θέση του Ροζενφέλντερ συνίσταται στο ότι οι γερμανικές αρχές έπρεπε να απέχουν από την ανάμειξη στις θρησκευτικές υποθέσεις σε σοβιετικά εδάφη και να επεμβαίνουν μόνο σε περίπτωση όπου η εξέλιξη των πραγμάτων θα αποδεικνυόταν δυσμενής για το Τρίτο Ράιχ¹⁴⁶³.

Στην από 18 Νοεμβρίου 1941 οδηγία προς τον κομισάριο του Ράιχ της Ουκρανίας Έ. Κοχ ο Ρόζενμπεργκ επανέλαβε τις θέσεις του. Στις θρησκευτικές υποθέσεις ο Έ. Κοχ εξέφραζε τη θέση ότι η πίστη είναι προσωπικό θέμα των ανθρώπων και έχει «τοπικό χαρακτήρα»¹⁴⁶⁴. Συνεπώς, απαγορευόταν η συνένωση της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας με την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία συγκροτούνταν εκείνο τον καιρό, καθώς και η επέκταση της Ουνιτικής Εκκλησίας στην Ανατολική και Κεντρική Ουκρανία. Σε αυτό το σημείο να σημειώσουμε ότι η αποφυγή της δημιουργίας ισχυρής Εκκλησίας στην Ουκρανία ήταν εξ αρχής βασικό μέλημα των Γερμανών. Ως εκ τούτου, τον Ιούλιο του 1941 ο Χ. Κοχ, αξιωματικός της Άμπμπερ και στη συνέχεια εκπρόσωπος του Ρόζενμπεργκ στη Βέρμαχτ, αρνήθηκε να ικανοποιήσει το αίτημα του μητροπολίτη της Ουνιτικής Εκκλησίας Α. Σεπτίτσκι για παροχή αυτοκινήτου ώστε οι ιερείς Ουνίτες να μετακινούνται στην υπόλοιπη Ουκρανία¹⁴⁶⁵.

Επίσης, στην από 18 Νοεμβρίου 1941 οδηγία του, ο Ρόζενμπεργκ σημείωνε ότι ο Κομισάριος του Ράιχ δεν έπρεπε να διαλύει τις θρησκευτικές οργανώσεις. Προβλεπόταν ότι στην Ουκρανία όλες οι θρησκευτικές τελετές θα έπρεπε να πραγματοποιούνται στα ουκρανικά.

¹⁴⁶¹ Ως άνω.

¹⁴⁶² Ως άνω, σ. 530, 547.

¹⁴⁶³ Ως άνω, σ. 547-548.

¹⁴⁶⁴ «Hier hat der Reichskommissar auf dem Stadtpunkt zu stehen, dass das religiöse Bedürfnis eine Angelegenheit persönlicher, örtlicher Natur ist», στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 357.

¹⁴⁶⁵ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 15. Ωστόσο, αυτό το γεγονός δεν απέτρεψε τον Μητροπολίτη από το να στείλει στην Ουκρανία τον έμπιστό του Ο. Κλάντοτσι προκειμένου να μελετήσει την προοπτική του ανοίγματος των ουνιτικών εκκλησιών. Τον Νοέμβριο του 1941 ο Ο. Κλάντοτσι, παριστάνοντας τον υπάλληλο βιομηχανίας ζάχαρης, έφτασε στη Βίννιτσα, όπου παρέμεινε έναν μήνα, στη συνέχεια κατευθύνθηκε στο Ζιτόμιρ και στις 3 Φεβρουαρίου 1942 έφτασε στο Κίεβο. Βλ. στον ίδιο, σ. 18.

Όσον αφορά τη Ρωσική Ορθοδοξία, ο Ρόζενμπεργκ πρόσταζε στον Έ. Κοχ να διακόψει την επέκταση της επιρροής της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και των ιερέων της στην Ουκρανία. Επίσης, απαγορευόταν η είσοδος στην Ουκρανία ιερέων οποιασδήποτε θρησκευτικής κατεύθυνσης. Επιπρόσθετα, ο Ρόζενμπεργκ σημείωνε ότι στην περίπτωση εμφάνισης των διαφόρων σεχτών, όπως υπήρχαν στην ΕΣΣΔ, η αντιμετώπισή τους θα έπρεπε να είναι όμοια με τα λοιπά θρησκευτικά ρεύματα¹⁴⁶⁶.

Στα μέλη των σεχτών και των θρησκευτικών ρευμάτων απαγορευόταν να ασχολούνται με τις πολιτικές υποθέσεις και να πραγματοποιούν δημόσιες δηλώσεις. Ο Κομισάριος του Ράιχ δεν έπρεπε να δέχεται κανέναν Ουκρανό επίσκοπο ως εκπρόσωπο του ουκρανικού λαού, παρά μόνο έμπιστα πρόσωπα, τα οποία είχαν διοριστεί από τον ίδιο τον Ρόζενμπεργκ. Επίσης, απαγορευόταν στους Γερμανούς υπαλλήλους να πηγαίνουν στις ουκρανικές εκκλησίες¹⁴⁶⁷. Στη συνέχεια, στις 20 Νοεμβρίου 1941, στις οδηγίες του ο Ρόζενμπεργκ επανέλαβε ότι οι γερμανικές αρχές έπρεπε να τηρούν πολιτική ουδετερότητας απέναντι στις θρησκευτικές οργανώσεις. Επιτρεπόταν η λειτουργία όλων των θρησκευτικών οργανώσεων, συμπεριλαμβανομένων και της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, με την προϋπόθεση ότι δεν θα ασχολούνταν με τις πολιτικές υποθέσεις¹⁴⁶⁸.

Αξιοσημείωτη είναι η διάσταση απόψεων ανάμεσα στους στρατιωτικούς και στον Ρόζενμπεργκ. Εάν οι ανώτατοι αξιωματικοί της Βέρμαχτ ήταν υπέρ των παραχωρήσεων προς τον ουκρανικό πληθυσμό, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη συνδρομή τους στον πόλεμο εναντίον των μπολσεβίκων, ο Ρόζενμπεργκ ήταν αντίθετος σε οποιασδήποτε υποχωρήσεις, εκτός από τον πολιτιστικό τομέα¹⁴⁶⁹. Αυτές οι απόψεις τους είχαν αντίκτυπο και στα θρησκευτικά ζητήματα. Εάν οι αξιωματικοί της Βέρμαχτ ήταν γενικά πιο επιεικείς απέναντι στις αξιώσεις των Ουκρανών, στη ζώνη της γερμανικής πολιτικής διοίκησης απαγορευόταν κάθε αναφορά στα ουκρανικά εθνικά σύμβολα, προκειμένου να αποθαρρύνεται ο ουκρανικός εθνικισμός.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως οι απόψεις των ανώτατων αρχηγών του Τρίτου Ράιχ περί της θρησκευτικής πολιτικής στην Ουκρανία διίσταντο. Εάν ο Ρόζενμπεργκ δεν απέκλειε την πιθανότητα δημιουργίας στην Ουκρανία ενός κρατικού μορφώματος με τη δική

¹⁴⁶⁶ V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 358.

¹⁴⁶⁷ Ως άνω.

¹⁴⁶⁸ Ως άνω, σ. 364.

¹⁴⁶⁹ The National Archives, FO371/31110, φακ. 11027, σ. 7.

του Ορθόδοξη Εκκλησία, οι Χάιντριχ, Μπόρμαν και Χίτλερ διαφωνούσαν με αυτό το ενδεχόμενο¹⁴⁷⁰. Ωστόσο, όλοι τους συμφωνούσαν ως προς την ανάγκη αποφυγής δημιουργίας μιας ισχυρής Χριστιανικής Εκκλησίας στην κατεχόμενη χώρα.

5.3. Η πολιτική της γερμανικής διοίκησης προς τις Ορθόδοξες Εκκλησίες στο Κομισαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία»

Όπως αναφέραμε ήδη, η γερμανική κατοχική πολιτική διοίκηση στα ουκρανικά εδάφη άρχισε να εγκαθίσταται από τον Σεπτέμβριο του 1941, οπότε πραγματοποιήθηκε η πρώτη μεταβίβαση των ουκρανικών εδαφών από τη δικαιοδοσία της Βέρμαχτ στο Υπουργείο του Α. Ρόζενμπεργκ. Δεδομένης της μεγάλης σημασίας που ασκεί η θρησκευτική πίστη στους ανθρώπους, η οποία μάλιστα αυξάνεται σε περιόδους δυσπραγίας και κακοτυχίας, η γερμανική διοίκηση κλήθηκε να αντιμετωπίσει μια δύσκολη για τον χώρο της Ορθοδοξίας κατάσταση. Η ιδιορρυθμία της κατάστασης που δημιουργήθηκε στον εκκλησιαστικό χώρο στην Ουκρανία την περίοδο της γερμανικής κατοχής έγκειται στο γεγονός ότι στη χώρα δρούσαν δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, ανταγωνιστικές μεταξύ τους.

5.3.1. Στάση των γερμανικών αρχών προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες στην αρχή της γερμανικής κατοχής

Το ζήτημα των σχέσεων της Αυτοκέφαλης Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας με τη γερμανική κατοχική διοίκηση έχει επί πολλές δεκαετίες απασχολήσει τους ιστορικούς και μελετητές της ιστορίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας και ακόμη και σήμερα συνεχίζει να διχάζει τη σύγχρονη κοινωνία της Ουκρανίας και της Ρωσίας. Μερικοί μελετητές, όπως ο Ντ. Ποσπελόφσκι, συμφωνούν ότι τους πρώτους μήνες της κατοχής η γερμανική κατοχική διοίκηση ευνοούσε και υποστήριζε αδιαμφισβήτητα την Αυτοκέφαλη Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία έναντι της Αυτόνομης¹⁴⁷¹. Στο συμπέρασμα καταλήγουν με βάση την άποψή τους ότι οι Γερμανοί δεν μπορούσαν να υποστηρίξουν την Ουκρανική Αυτόνομη Εκκλησία, η οποία υπαγόταν στο Πατριαρχείο της Μόσχας, διότι διεξήγαγαν πόλεμο με τη Ρωσία. Επίσης, η υποστήριξη της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας από τις γερμανικές αρχές ήταν δυνατή καθότι, πρώτον, με αυτό τον τρόπο οι Γερμανοί ήθελαν να σπείρουν διχόνοια στον

¹⁴⁷⁰ S.M. Miner, (2003), Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945, ό.π., σ. 53.

¹⁴⁷¹ D.V. Pospelovskij, (1995), Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke, ό.π., σ. 213.

εκκλησιαστικό χώρο και, δεύτερον, μέσω της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας επιθυμούσαν να εφαρμόσουν τη δική τους πολιτική οικονομικής αφαίμαξης και υποδούλωσης. Αντιθέτως, η σύγχρονη ουκρανική ιστοριογραφία εστιάζει στο γεγονός ότι η γερμανική πλευρά εμπόδιζε τη λειτουργία της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Στα βασικά επιχειρήματα της ουκρανικής ιστοριογραφίας εντάσσονται οι απαγορεύσεις και παρεμποδίσσεις των μετακινήσεων επισκόπων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως επιβλήθηκαν από τις γερμανικές αρχές στους επισκόπους Μστισλάβ (Σκρίπνικ), Ιγκόρ (Γκουμπά) και Νικάνορα (Αμπράμοβιτς), οι οποίοι χρειάστηκαν μερικούς μήνες για να φτάσουν στις επισκοπές τους, η άρνηση των γερμανικών αρχών στην έκδοση αδειών για το άνοιγμα των εκκλησιών κλπ. Εν ολίγοις, εάν η σύγχρονη ρωσική ιστοριογραφία παρουσιάζει την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία ως δημιούργημα των γερμανικών αρχών, η ουκρανική ιστοριογραφία την προσεγγίζει ως «θύμα» της γερμανικής πολιτικής.

Ωστόσο, αυτές οι απόψεις δεν τεκμηριώνονται από αρχειακά έγγραφα ή μαρτυρίες των ανθρώπων. Προκειμένου οι πηγές να ερμηνευθούν αποτελεσματικά, πρέπει να αναλυθούν οι συνθήκες στις οποίες συντάχθηκαν και το πλαίσιο στο οποίο αναφέρονται. Για παράδειγμα, όταν ένας ιερέας από τους ανανεωτιστές (ομπνοβλέντσι) ήρθε στις αρχές Νοεμβρίου του 1941 στο δημαρχείο του Χαρκόβου με αίτημα να ανοίξει μια εκκλησία, ο δήμαρχος της πόλης Κραμαρένκο του απάντησε, πρώτον, ότι το δημαρχείο δεν ασχολούνταν με τις θρησκευτικές υποθέσεις και το ζήτημα του ανοίγματος της εκκλησίας έπρεπε να λυθεί με τα μέλη της θρησκευτικής κοινότητας και, δεύτερον, του έδωσε να καταλάβει ότι σε αυτό το ζήτημα, δηλαδή στο άνοιγμα μιας εκκλησίας, προηγούνταν η Αυτοκέφαλη Εκκλησία¹⁴⁷².

Η αρχικά ευνοϊκή στάση των γερμανικών αρχών προς την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία, η οποία συνοψίζεται στο άνοιγμα των εκκλησιών, εξηγείται από το ότι οι τοπικές διοικήσεις στελεχώθηκαν με Ουκρανούς εθνικιστές-μέλη της ΟΟΥΝ, οι οποίοι έλαβαν ενεργό μέρος στη διαδικασία ανοίγματος ορθόδοξων εκκλησιών. Επειδή στην ιδεολογία της ΟΟΥΝ η ουκρανική γλώσσα και η ορθόδοξη θρησκεία κατείχαν σημαντική θέση, οι άδειες ανοίγματος των ορθόδοξων εκκλησιών δίνονταν πρωτίστως στις εκκλησίες με την ουκρανική ως γλώσσα λειτουργίας. Ακριβώς οι εκκλησίες που χρησιμοποιούσαν την

---

¹⁴⁷² A.P. Liubchenko, Schodennik (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/liubchenko-arkadij-shodennik/> (02.10.2020). Όπως αναφέραμε ήδη, ο Α.Π. Λιούμπτσενκο ήταν συγγραφέας. Σημειωτέον πως, στην έκδοση του 1951, που εκδόθηκε στον Καναδά, αυτό το γεγονός δεν αναφέρεται. Βλ. στο A. Liubchenko, (1951), Schodennik (Ημερολόγιο), Novi dni, Οντάριο, Τορόντο, Καναδάς.

ουκρανική γλώσσα στις λειτουργίες τους εντάχθηκαν στη συνέχεια στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία, η οποία ιδρύθηκε επισήμως τον Φεβρουάριο του 1942.

Όπως αναφέραμε ήδη, οι Ναζί δεν μπορούσαν σε καμία περίπτωση να επιτρέψουν τη σύσταση μιας ισχυρής Ορθόδοξης Εκκλησίας, η οποία θα δραστηριοποιούνταν και στις δύο χώρες, καθώς κάτι τέτοιο θα προσέκρουε στις βασικές αρχές του ναζιστικού καθεστώτος. Πρωτίστως, πολλά ανώτατα στελέχη του ναζιστικού κράτους ήταν αντίθετα στην ιδέα της δημιουργίας μιας ισχυρής Εκκλησίας, καθώς αυτό θα τους εμπόδιζε στην υλοποίηση της καταστρεπτικής πολιτικής τους. Δευτερευόντως, οποιεσδήποτε ενέργειες συνδέονταν με την ίδρυση μιας ισχυρής Εκκλησίας θα συνιστούσαν πρωτοφανή ένδειξη πολιτικής δραστηριότητας εκ μέρους των Ουκρανών εκκλησιαστικών λειτουργών, την οποία οι Γερμανοί δεν θα μπορούσαν να επιτρέψουν, εφόσον οι Σλάβοι, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις τους, ήταν αντικείμενο εκμετάλλευσης.

Η αρχική ανεκτικότητα εκ μέρους των γερμανικών αρχών προς τη δημιουργία της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στο ΡΚΟΥ με τους ντόπιους κληρικούς, η οποία παρατηρήθηκε τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής, συνάδει απόλυτα με τους σκοπούς της γερμανικής πολιτικής στην Ουκρανία. Προκειμένου να διευκολυνθεί ο πόλεμος, οι Γερμανοί σκόπευαν να εκμεταλλευτούν τους μακροχρόνιους πόθους του ουκρανικού λαού για ίδρυση ανεξάρτητου κράτους. Από την άλλη μεριά, οι ηγέτες του Ναζιστικού Κόμματος σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να συναινέσουν στην ίδρυση είτε ανεξάρτητου είτε αυτόνομου σλαβικού κράτους, το οποίο θα βρισκόταν σε στρατηγικά σημαντική θέση, αφενός, και θα διέθετε οικονομική ευρωστία, αφετέρου. Συνεπώς, οι γερμανικές αρχές, προκειμένου να μη στρέψουν εναντίον τους τις μεγάλες μάζες του ντόπιου πληθυσμού, αναγκάζονταν ουσιαστικά να προβούν σε παραχωρήσεις και να εκπληρώσουν μερικές από τις επιδιώξεις του ουκρανικού λαού. Ακριβώς με αυτό τον τρόπο εξηγείται η θέσπιση της γερμανικής και της ουκρανικής ως επίσημων γλωσσών της διοίκησης εις βάρος της ρωσικής και της πολωνικής. Το άνοιγμα των δημοτικών σχολείων με γλώσσα της διδασκαλίας την ουκρανική, επίσης, σκόπευε στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών των Ουκρανών. Στην ίδια λογική τοποθετείται και η ανοχή της λειτουργίας της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, που χρησιμοποιούσε την ουκρανική γλώσσα στις λειτουργίες και δεν υπαγόταν σε κανένα εκκλησιαστικό κέντρο, σε αντίθεση με την Αυτόνομη Εκκλησία, η οποία ανήκε διοικητικά στο Πατριαρχείο της Μόσχας.

Επίσης, πρέπει να σημειώσουμε ότι οι γερμανικές αρχές, δείχνοντας ανοχή το 1941 προς την προοπτική ίδρυσης της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, ουσιαστικά εκμεταλλεύτηκαν την

επιθυμία μεγάλης μερίδας του ουκρανικού λαού για τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης από τη Μόσχα Ορθόδοξης Εκκλησίας, με γλώσσα λειτουργίας την ουκρανική. Ορισμένα επιφανή μέλη αυτού του θρησκευτικού κινήματος, το οποίο πρωτοεμφανίστηκε το 1917-1918, δεν αποδέχτηκαν τη σοβιετική εξουσία και κατέφυγαν στο εξωτερικό, όπου συνέχισαν τον αγώνα τους για τη δημιουργία της ανεξάρτητης ουκρανικής εκκλησίας. Η εισβολή των Γερμανών στην Ουκρανία, το 1941, τροφοδότησε τις ελπίδες τους περί επανίδρυσης της ισχυρής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας, οι οποίες, ωστόσο, στη συνέχεια αποδείχτηκαν ψευδής. Επομένως, και οι δύο πλευρές – η γερμανική και η ουκρανική – συναινούσαν αρχικά στην επανίδρυση της Αυτοκέφαλής Ουκρανικής Εκκλησίας το 1941. Ωστόσο, εάν για τη γερμανική πλευρά η Αυτοκέφαλη Εκκλησία θα διευκόλυνε την εφαρμογή της πολιτικής της προς τους Σλάβους, η ουκρανική πλευρά βαυκαλιζόταν με τις ιδέες της λειτουργίας της Εκκλησίας ως μέσου σφυρηλάτησης του ουκρανικού έθνους και απόκτησης κρατικής υπόστασης.

Σε αυτό το σημείο πρέπει να προσθέσουμε ότι οι Γερμανοί συναινούσαν στη λειτουργία της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας στην Ουκρανία με την προϋπόθεση ότι δεν θα αναμειγνυόταν στις πολιτικές υποθέσεις. Εν τέλει, πρέπει να αναφέρουμε ότι ο κατακερματισμός του θρησκευτικού χώρου και η επικράτηση μίας παράταξης έναντι της άλλης με τη βοήθεια των γερμανικών αρχών θα τις διευκόλυνε στην άσκηση της εξουσίας και θα οδηγούσε στον αποτελεσματικότερο έλεγχο του ουκρανικού πληθυσμού. Συνεπώς, η στάση των γερμανικών αρχών τους πρώτους μήνες της κατοχής ως προς την προοπτική ίδρυσης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως επιφυλακτική και συγκρατημένη. Όσον αφορά τη στάση των γερμανικών αρχών προς την Ουκρανική Αυτόνομη Ορθόδοξη Εκκλησία, εκείνη ήταν αρχικά αρνητική. Στην αρχή της κατοχής, αντιμετωπίζοντας την Αυτόνομη Εκκλησία ως όργανο της Μόσχας, οι Γερμανοί προσπαθούσαν να μεταπείσουν τους ιερείς και την πλειονότητα του πληθυσμού έτσι ώστε να περάσουν στη δικαιοδοσία της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας. Μέσω του κατοχικού Τύπου, οι γερμανικές αρχές καλούσαν τους ιερείς να συσπειρωθούν και να υποστηρίξουν την κατοχική διοίκηση, να εδραιώσουν τη δύναμη της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας και να διακόψουν κάθε δεσμό με το Πατριαρχείο της Μόσχας και τον πατριάρχη Σέργιο¹⁴⁷³.

¹⁴⁷³ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 34.

5.3.1.1. Αλλαγή στη γερμανική πολιτική προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες και επιβολή περιοριστικών μέτρων στις λειτουργίες τους

Με την εμπέδωση του κατοχικού καθεστώτος, αφενός, και την ανάπτυξη δραστηριότητας εκ μέρους των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών, η πολιτική των γερμανικών αρχών άρχισε να μεταβάλλεται. Από τα πρώτα περιοριστικά μέτρα που επέβαλαν στις θρησκευτικές οργανώσεις ήταν η απαίτηση της καταγραφής τους έτσι ώστε να αποκτήσουν πλήρη εικόνα για τα τεκταινόμενα, αφενός, και να τις θέσουν υπό τον έλεγχό τους, αφετέρου.

5.3.1.1.1. Καταγραφή των λοιπών θρησκευτικών οργανώσεων

Βάσει της από 16 Ιανουαρίου 1942 διαταγής του Γενικού Κομισάριου της Γενικής Περιοχής «Κίεβο», όσες ιδιωτικές οργανώσεις δεν ασχολούνταν με την παραγωγή προϊόντων έπρεπε να καταθέσουν τα στοιχεία τους για περαιτέρω καταγραφή στα τοπικά Δημαρχεία και, συγκεκριμένα, στο Γραφείο της καταγραφής των οργανώσεων¹⁴⁷⁴. Στο Δημαρχείο οι εκπρόσωποι της οργάνωσης έπρεπε να συμπληρώσουν μια φόρμα (δελτίο) η οποία στη συνέχεια μεταβιβαζόταν στον Κομισάριο της περιοχής (γερμ. *Gebietskommissar*), ώστε να λάβει εκείνος την απόφαση. Στις οργανώσεις που έπρεπε να προβούν στην καταγραφή των στοιχείων τους συμπεριλαμβάνονταν οι επαγγελματικές, οι μουσικές (π.χ. χορωδίες και ορχήστρες) και οι αθλητικές ενώσεις, οι ενώσεις της νεολαίας, θεατρικές λέσχες, ιδιωτικά σχολεία και ιδιωτικά φροντιστήρια κλπ.

Επίσης, έπρεπε να προβούν στην καταγραφή των στοιχείων τους και οι θρησκευτικές οργανώσεις. Το δεύτερο εδάφιο της δεύτερης παραγράφου της εν λόγω διαταγής όριζε λεπτομερώς τις θρησκευτικές οργανώσεις που έπρεπε να υποβάλουν τα στοιχεία τους. Σε αυτές ανήκαν εκκλησίες, μοναστήρια, θρησκευτικές λέσχες και σέχτες, σεμινάρια ιερέων, θρησκευτικά μορφωτικά ιδρύματα και θρησκευτικές οργανώσεις που παρείχαν βοήθεια¹⁴⁷⁵. Η τρίτη παράγραφος όριζε ότι οι αλλαγές της σύνθεσης της διοικητικής επιτροπής της οργάνωσης και του αριθμού των μελών της έπρεπε να αναφέρονται κάθε μήνα στο Γραφείο

¹⁴⁷⁴ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 13 (28), έτος 1^ο, 22.03.1942, σ. 2. Αντίστοιχη ανακοίνωση στις 18 Μαρτίου 1942 εξέδωσε ο δήμαρχος της Μπίλα Τσέρκβα Μαϊκίβσκι.

¹⁴⁷⁵ Ως άνω.

καταγραφής οργανώσεων του Δημαρχείου. Σύμφωνα με την τέταρτη παράγραφο, οι αδήλωτες οργανώσεις θα διαλύονταν και τα μέλη τους θα τιμωρούνταν¹⁴⁷⁶.

Επομένως, βάσει της σχετικής διαταγής του Γενικού Κομισάριου, από τα μέσα του Ιανουαρίου του 1942 όλες οι θρησκευτικές οργανώσεις στη Γενική Περιοχή «Κίεβο», συμπεριλαμβανομένων των ορθόδοξων εκκλησιών, μοναστηριών κλπ., υποβάλλονταν σε στενό έλεγχο από τη γερμανική διοίκηση, η οποία αποφάσιζε ποια θρησκευτικά ιδρύματα θα εξακολουθούσαν να λειτουργούν και ποια θα έκλειναν. Συνεπώς, παρότι στόχευαν αρχικά στην ανακοπή της υπερβολικής δραστηριότητας των ανώτατων στελεχών και κληρικών της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι νομοθετικές ρυθμίσεις των γερμανικών αρχών αφορούσαν και τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες.

5.3.1.1.2. Εμπόδια στις μετακινήσεις των εκκλησιαστικών ιεραρχών

Ανάμεσα στα περιοριστικά μέτρα που η γερμανική διοίκηση επέβαλε στους ιεράρχες των Ουκρανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών ήταν και απαγορεύσεις στις μετακινήσεις. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημάνουμε πως, παρότι το εν λόγω μέτρο αφορούσε τους ιεράρχες και των δύο Ουκρανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών, στην πραγματικότητα μόνο οι επίσκοποι της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας παρεμποδίστηκαν στις μετακινήσεις τους. Αυτό συνέβη εξαιτίας της μεγάλης δραστηριότητας που ανέπτυξαν τα στελέχη της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στην κατεχόμενη περιοχή. Για παράδειγμα, στον επίσκοπο Βολοντίμιρ (Μαλέτς) οι γερμανικές αρχές απαγόρευσαν τη μετάβαση στην έδρα του στο Τσερκάσι¹⁴⁷⁷.

Ιδιάζουσα περίπτωση αποτελεί η δραστηριότητα του επισκόπου Ιγκόρ (Γκουμπά), ο οποίος κατά τον Μεσοπόλεμο λειτουργούσε ως ιερέας στη Δυτική Βολυνία, που υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ήδη από εκείνα τα χρόνια, ο ιερέας και αργότερα πρωθιερέας Ιγκόρ (Γκουμπά) διακρίθηκε για την ενεργή πολιτικό-εκκλησιαστική δραστηριότητά του¹⁴⁷⁸, την οποία συνέχισε και μετά από τη γερμανική εισβολή στην Ουκρανία. Όπως αναφέραμε ήδη, στη Σύνοδο στο Πινσκ τον Φεβρουάριο του 1942

¹⁴⁷⁶ Ως άνω.

¹⁴⁷⁷ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671.

¹⁴⁷⁸ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμανετς], φ. 18 (56), έτος 2^ο, 01.03.1942, σ. 3.

χειροτονήθηκε επίσκοπος της Ούμαν με δικαιοδοσία και στην περιοχή της Μπίλα Τσέρκβα· αντί να μεταβεί στην έδρα του, ωστόσο, κατευθύνθηκε μαζί με τον επίσκοπο Νικάνορα (Αμπράμοβιτς) προς το Κίεβο, όπου αμφότεροι έφτασαν στις 12 Μαρτίου 1942. Στο Κίεβο οι δύο επίσκοποι ανέπτυξαν μια πρωτοφανή, για τα δεδομένα μιας κατεχόμενης περιοχής, δραστηριότητα: άρχισαν να χειροτονούν σε μαζική κλίμακα ιερείς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας και να ιδρύουν ενορίες. Από το Κίεβο ο επίσκοπος Ιγκόρ (Γκουμπά) έφτασε στην επισκοπική του έδρα στην Μπίλα Τσέρκβα, η οποία απέχει μόλις 85 χλμ. από το Κίεβο, στις 2 Απριλίου του 1942¹⁴⁷⁹.

Όταν αργότερα δημιουργήθηκε η νέα επισκοπή στην Πολτάβα, οι γερμανικές αρχές απαγόρευσαν τη μετάβασή του στη νέα επισκοπική έδρα του¹⁴⁸⁰. Όπως αναφέραμε ήδη, στην Πολτάβα ανέπτυξε μεγάλη δραστηριότητα η Ουκρανική Αυτόνομη Εκκλησία με τον επίσκοπο Βενιαμίν (Νοβίτσκι), οποίος τοποθετήθηκε εκεί τον Αύγουστο του 1942. Η προσέλευση ενός δραστήριου επισκόπου της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας ήταν πιθανό να οδηγήσει σε επιδείνωση της κατάστασης και, για να αποφευχθεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο, απαγορεύτηκε από τις γερμανικές αρχές η μετακίνηση του επισκόπου Ιγκόρ (Γκουμπά) στην Πολτάβα. Συνεπώς, εκ μέρους της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας τον Αύγουστο του 1942 στην επισκοπική έδρα στο Λουμπνί διορίστηκε επίσκοπος ο Σιλβέστρος (Γκαέφσκι), πρώην καθηγητής της ουκρανικής γλώσσας στο Παιδαγωγικό Πανεπιστήμιο του Κρεμεντσούκ (περιοχή Πολτάβα). Δεδομένου ότι το Λουμπνί απέχει από την Πολτάβα 142 χλμ., ο επίσκοπος Σιλβέστρος (Γκαέφσκι) ασκούσε χρέη επισκόπου της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας σε όλη την ευρύτερη περιοχή της Πολτάβας¹⁴⁸¹.

5.3.1.1.3. Απαγόρευση των χειροτονιών χωρίς την προηγούμενη άδεια των γερμανικών αρχών

Όπως ήδη αναφέραμε, τον Μάιο του 1942 στο Κίεβο και στη συνέχεια στο Λουτσκ οι ιεράρχες της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας πραγματοποίησαν την Επισκοπική Σύνοδο και χειροτόνησαν επτά επισκόπους. Οι χειροτονίες τελέστηκαν γρήγορα

¹⁴⁷⁹ Εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 15-16 (30-31), έτος 1^ο, 05.04.1942, σ. 4. Ωστόσο, ο Γ. Μαΐκιβσκι, δήμαρχος της Μπίλα Τσέρκβα, σε γράμμα του στις 7 Απριλίου 1942 προς τον Β. Πολιστσούκ, ψαλμωδό του ναού της πόλης Λίποβετς, δίπλα στη Βίννιτσα, ανέφερε ότι ο επίσκοπος Ιγκόρ έφτασε στην Μπίλα Τσέρκβα από τη Βολυνία. Βλ. στο DAKO, P-2225/1/11, σ. 89.

¹⁴⁸⁰ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671· V. Reveguk, (2004), *Poltavschnyna v roky Drugoyi Svitovoyi Vijny (1939-1945)*, ό.π.

¹⁴⁸¹ V. Reveguk, (2004), *Poltavschnyna v roky Drugoyi Svitovoyi Vijny (1939-1945)*, ό.π.

και σχεδόν κρυφά, διότι υπήρχαν πληροφορίες ότι οι γερμανικές αρχές επρόκειτο να τις απαγορεύσουν¹⁴⁸². Ως αποτέλεσμα αυτών των ενεργειών των ιεραρχών της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, στις 26 Μαΐου 1942 ο κομισάριος του Ράιχ για την Ουκρανία Έ. Κοχ έστειλε διαταγή στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι), η οποία όριζε ότι περαιτέρω χειροτονήσεις θα επιτρέπονταν μόνο με την άδειά του, έπειτα από υποβολή των βιογραφικών των υποψήφιων επισκόπων¹⁴⁸³. Τον Σεπτέμβριο του 1942 οι χειροτονίες των επισκόπων απαγορεύτηκαν εξ ολοκλήρου¹⁴⁸⁴.

5.3.2. Συνάντηση των εκπροσώπων των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών με τα ανώτατα στελέχη της γερμανικής διοίκησης στο Ρίβνε τον Μάιο του 1942: Μια σημαντική προσπάθεια διευθέτησης της κατάστασης στον θρησκευτικό τομέα

Στις 4 Μαΐου 1942 στην πρωτεύουσα του ΡΚΟΥ, στο Ρίβνε, πραγματοποιήθηκε συνάντηση που αφορούσε τη διευθέτηση των θρησκευτικών υποθέσεων. Από την πλευρά της γερμανικής κατοχικής διοίκησης ήταν παρόντες ο επικεφαλής του υποτιμήματος Ια του Τμήματος της Πολιτικής του ΡΚΟΥ Πάλτσο και ο εισηγητής των θρησκευτικών υποθέσεων Μάινκε. Την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία εκπροσώπησαν ο πρωθιερέας Μ. Μαλιουζίνσκι και ο Ι. Βλασόφσκι. Εκ μέρους της Αυτόνομης Εκκλησίας ήταν παρόντες ο επίσκοπος Βενιαμίν (Νοβίτσκι) και ο ιερέας Φ. Γιουρκέβιτς¹⁴⁸⁵.

Στη συνάντηση ο Πάλτσο ανέφερε ότι στην Ουκρανία υπήρχαν δύο εκκλησίες: η Αυτοκέφαλη, με επικεφαλής τον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι), και η Αυτόνομη, η οποία υπαγόταν στο Πατριαρχείο της Μόσχας, με επικεφαλής τον μητροπολίτη Αλέξιο (Γκρομάντσκι)¹⁴⁸⁶. Επίσης, εξέφρασε την ελπίδα ότι στο μέλλον οι εκκλησίες θα ανέπτυσαν

¹⁴⁸² O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671.

¹⁴⁸³ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 222· O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671.

¹⁴⁸⁴ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671.

¹⁴⁸⁵ Άγνωστος συγγραφέας, «Konferentsiya v tserkonnih spravah» («Συνάντηση στο πλαίσιο των εκκλησιαστικών υποθέσεων»), εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 59 (73), 09.07.1942, σ. 4· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 221· Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 74 (80), έτος 2^ο, 31.07.1942, σ. 2.

¹⁴⁸⁶ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 226· Απομνημονεύματα του πρώην διοικητή του υποτιμήματος της Θρησκείας του Δημαρχείου του Κιέβου Ι. Κοροβίτσκι για την αναβίωση της εκκλησιαστικής ζωής στο Κίεβο τον Σεπτέμβριο του 1941 προς πρώτο μισό του 1942, Κίεβο, 22.07.1942, υπ' αρ. 79, ΔΑΚΟ, Ρ-2412/2/199, σσ. 33-65, βλ. στο T. Sebta, R. Kachan (επιμ.) (2016), *Kyyevo-Pecherska Lavra u chasy Drygoyi Svitovoyi Vijny*, ό.π., σ. 410.

φιλικές σχέσεις μεταξύ τους. Πλέον, η γερμανική διοίκηση δεν θα αναμειγνυόταν σε αυτό το θέμα και απλώς θα περίμενε πώς θα εξελίσσονταν τα πράγματα στο μέλλον¹⁴⁸⁷. Πρόσθεσε ότι αργότερα, ίσως, η γερμανική πλευρά θα αναλάμβανε κάποια δράση, αλλά προς το παρόν προείχε η συνεννόηση μεταξύ των Εκκλησιών.

Για την υπαγωγή στην Εκκλησία, στην Αυτοκέφαλη ή στην Αυτόνομη, το καθοριστικό κριτήριο ήταν η γνώμη των πιστών της ενορίας. Επίσης, μετά από αίτημα των πιστών, ο αρχιεπίσκοπος μπορούσε να στείλει ιερέα σε μια εκκλησία όπου ήδη λειτουργούσε ιερέας της αντίπαλης πλευράς· επομένως, θα αποφάσιζαν οι πιστοί για το ποιος ιερέας θα παρέμενε. Σε περίπτωση παραπόνων, την επιθυμία των πιστών θα μπορούσε να την επικυρώσει ο εκπρόσωπος της γερμανικής διοίκησης, ο επαρχιακός κομισάριος. Η απόφασή του μπορούσε να προσβληθεί στο ΡΚΟΥ. Επιπρόσθετα, η γερμανική πλευρά εξέφρασε την επιθυμία της να σταματήσουν οι δημοσιεύσεις στις εφημερίδες όπου η μία εκκλησία δυσφήμιζε την άλλη. Επιπλέον, οι γερμανικές αρχές δεν πρόβαλαν αντίρρηση για την Εκκλησία στην οποία θα υπαγόταν κάθε ιερέας, αλλά εναντιώθηκαν στις αδικαιολόγητες απολύσεις ιερέων, πρακτική που ακολουθούσαν και οι δύο Εκκλησίες¹⁴⁸⁸.

Αναφερόμενος στο ζήτημα των εκκλησιαστικών γαιών, ο Πάλτσο σημείωσε πως, σύμφωνα με τους γερμανικούς νόμους, τη γη μπορούσε να την κατέχει μόνο εκείνος ο οποίος εργαζόταν σε αυτήν. Επομένως η Εκκλησία δεν μπορούσε να διαθέτει εδάφη. Επίσης, τονίστηκε ότι η Εκκλησία δεν μπορούσε να φορολογεί τους πιστούς διότι η εισαγωγή φόρων ήταν αποκλειστικό προνόμιο του Κομισάριου του Ράιχ. Για την τέλεση των τελετών οι ιερείς μπορούσαν να δέχονται μονάχα τις εκούσιες συνεισφορές των πιστών. Συνεπώς, οι ίδιοι οι πιστοί θα αποφάσιζαν περί της οικονομικής κάλυψης των εκκλησιαστικών τελετών¹⁴⁸⁹. Όσον αφορά τη διδασκαλία των Θρησκευτικών στα σχολεία, τονίστηκε ότι οι ιερείς μπορούσαν να διδάξουν στις εκκλησίες, αλλά όχι στα σχολεία. Στον ορθόδοξο πληθυσμό θα είχαν δικαίωμα να διδάσκουν μόνο οι ορθόδοξοι ιερείς και στα σχολεία το μάθημα των Θρησκευτικών θα διδασκόταν από τους καθηγητές. Εν τέλει, επετράπη και στις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες η ίδρυση εκκλησιαστικών σεμιναρίων για την απόκτηση νέων κληρικών¹⁴⁹⁰.

¹⁴⁸⁷ Άγνωστος συγγραφέας, «Konferentsiya v tserkovnyh spravah» («Συνάντηση στο πλαίσιο των εκκλησιαστικών υποθέσεων»), εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 59 (73), 09.07.1942, σ. 4.

¹⁴⁸⁸ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 74 (80), έτος 2^ο, 31.07.1942, σ. 2.

¹⁴⁸⁹ Ως άνω.

¹⁴⁹⁰ Άγνωστος συγγραφέας, «Konferentsiya v tserkovnyh spravah» («Συνάντηση στο πλαίσιο των εκκλησιαστικών υποθέσεων»), εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 59 (73), 09.07.1942, σ. 4· I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 221.

Εκτός από τους περαιτέρω φραγμούς που έβαζε η γερμανική διοίκηση στη λειτουργία των Ορθοδόξων Εκκλησιών στην Ουκρανία, σε αυτή τη συνάντηση τα στελέχη της γερμανικής διοίκησης, αναφερόμενα στις δύο Ουκρανικές Εκκλησίες, όχι μόνο τις αναγνώρισαν –αυτό, άλλωστε, είχε συμβεί νωρίτερα– αλλά, ουσιαστικά, τις κατέστησαν ισότιμες.

5.3.3. Πολιτική των γερμανικών αρχών ως προς τον ανταγωνισμό μεταξύ των ιερέων των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών

Όπως αναφέραμε ήδη, παρά τη σύντομη και πρόσκαιρη προσπάθεια ένωσης, οι σχέσεις μεταξύ των ιερέων και των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών χαρακτηρίζονταν από αντιπαλότητα και έντονο ανταγωνισμό. Κατά τόπους αυτός ο ανταγωνισμός μεταξύ των ιερέων της Αυτοκέφαλης και της Αυτόνομης Εκκλησίας ήταν σφοδρός και η διαμάχη λάμβανε μεγάλες διαστάσεις.

Στην περιοχή της Πολτάβας, όπως και σε πολλά μέρη της Ουκρανίας, κατά τα χρόνια της γερμανικής κατοχής σημειώθηκε έξαρση της θρησκευτικής ζωής. Όπως έχουμε αναφέρει, με την εισβολή των Γερμανών και την προκυρηχθείσα «ελευθερία» της πίστης, σε πολλά μέρη στην Ουκρανία άρχισαν να συγκροτούνται εκκλησιαστικά συμβούλια, τα μέλη των οποίων είτε παρέμεναν πιστά στο Πατριαρχείο της Μόσχας είτε ασπάζονταν την ιδέα της Αυτοκεφαλίας. Τον Φεβρουάριο του 1942 με την απόφαση της Επισκοπικής Συνόδου στο Πινσκ θεσπίστηκε η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία, στην οποία προσχώρησε και η αντίστοιχη θρησκευτική κοινότητα στην Πολτάβα. Στις 19 Απριλίου 1942 η άλλη μερίδα ιερέων της Πολτάβας μετονόμασε το Προσωρινό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο σε Αυτόνομη Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία, εκφράζοντας με αυτό τον τρόπο πίστη στα ιδανικά της πατροπαράδοτης Ρωσικής Εκκλησίας¹⁴⁹¹. Συνεπώς, από τον Απρίλιο του 1942 στην Πολτάβα λειτουργούσαν επισήμως δύο Ορθόδοξες Ουκρανικές Εκκλησίες. Εκ μέρους της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας στην περιοχή λειτουργούσε ο επίσκοπος Σιλβέστρος (Γκαέφσκι), χειροτονηθείς τον Μάιο του 1942 στο Κίεβο, με επισκοπική έδρα στο Λουμπνί. Εκ μέρους της Ουκρανικής Αυτόνομης Εκκλησίας από τον Αύγουστο του 1942 στην περιοχή λειτουργούσε ο επίσκοπος Βενιαμίν (Νοβίτσκι).

¹⁴⁹¹ Εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 34 (52), 26.04.1942, σ. 4.

Στην ευρύτερη περιοχή της Πολτάβας, η Αυτοκέφαλη Εκκλησία είχε περισσότερη υποστήριξη στα χωριά¹⁴⁹², ενώ η Αυτόνομη, αντιθέτως, εντός της ίδιας της πόλης¹⁴⁹³. Καταγράφηκαν πολλές περιπτώσεις κατά τις οποίες οι κάτοικοι της υπαίθρου, για παράδειγμα στην πόλη Μίργκοροντ και στα χωριά της περιοχής του Μόσιβ, έδιωξαν τους αυτονομιστές ιερείς και προσκάλεσαν τους αυτοκεφαλιστές. Σημειωτέον πως στην υπαίθρο δεν σημειώθηκε ούτε μία φορά το αντίστροφο¹⁴⁹⁴. Εκτός από το ζήτημα των διαφορετικών θρησκευτικών προτιμήσεων των κατοίκων, έντονη αντιπαράθεση υπήρχε και μεταξύ των ιερέων. Οι αυτονομιστές αποκαλούσαν τους αυτοκεφαλιστές αυτοχειροτονημένους και αρνούταν σθεναρά τη χρήση της ουκρανικής γλώσσας στις εκκλησίες¹⁴⁹⁵. Το Επαρχιακό Εκκλησιαστικό Συμβούλιο στην Πολτάβα έωνε, έστω και τυπικά, και τις δύο παρατάξεις¹⁴⁹⁶.

Στην περιοχή της Μπίλα Τσέρκβα, που απέχει 50 χλμ. από το Κιέβο, η κατάσταση στον εκκλησιαστικό τομέα ήταν εξίσου τεταμένη. Προκειμένου να εξασφαλιστεί το προβάδισμα της μίας Ορθόδοξης Εκκλησίας έναντι της άλλης, οι προϊστάμενοι των ορθοδόξων ναών καλούσαν συχνά επισκόπους της παράταξής τους για την τέλεση της Θείας Λειτουργίας. Ο προϊστάμενος του ναού της Μεταμορφώσεως στην Μπίλα Τσέρκβα Ζ. Κουτσένκο προσκάλεσε τον επίσκοπο της Αυτόνομης Εκκλησίας Παντελεήμονα (Ρούντικ) από το Κιέβο, ώστε να τελέσει τη Θεία Λειτουργία στις 19 Αυγούστου 1942, ανήμερα της Μεταμορφώσεως¹⁴⁹⁷. Αντιθέτως, οι κάτοικοι του χωριού Νοβά Όγριν (νομός Ντιπροπετρόφσκ) κάλεσαν τον επίσκοπο Γεννάδιο (Σιπρικέβιτς), ο οποίος επισκέφτηκε το χωριό στις 19 Αυγούστου 1942. Τον επίσκοπο τον υποδέχτηκαν θερμά οι κάτοικοι του χωριού μαζί με τους μαθητές. Την επομένη πραγματοποιήθηκε στο διπλανό χωριό πορεία προς σημείο όπου υπήρχε μια κατεστραμμένη από τους μολσεβίκους εκκλησία¹⁴⁹⁸.

Στην υπαίθρο της Μπίλα Τσέρκβα, οι προϊστάμενοι των χωριών απομάκρυναν τους ανεπιθύμητους ιερείς, έκλειναν τις εκκλησίες ή και τις παρέδιδαν στη θρησκευτική παράταξη

¹⁴⁹² Για παράδειγμα, το εκκλησιαστικό συμβούλιο του χωριού Γιαρμακί του δήμου Μίργκοροντ κάλεσε τον επίσκοπο της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Σιλβέστρος (Γκαέφσκι), προκειμένου να τους αγιάσει την εκκλησία στις 26.07.1942. Βλ. στην εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 70 (76), έτος 2^ο, 24.07.1942, σ. 2.

¹⁴⁹³ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 18 (38), 03.05.1942, σ. 2. Παραταύτα, στη σοβιετική αναφορά σημειώνεται ότι στις πέντε εκκλησίες εντός της πόλης οι λειτουργίες γινόντουσαν στην ουκρανική γλώσσα Βλ. στο TSDAGO, 62/1/183, σ. 193.

¹⁴⁹⁴ Εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 18 (38), 03.05.1942, σ. 2.

¹⁴⁹⁵ Ως άνω.

¹⁴⁹⁶ Ως άνω.

¹⁴⁹⁷ Ο Ζ. Κουτσένκο, επίσης, κάλεσε τον δήμαρχο Μαϊκίβσκι να παραστεί στη Θεία Λειτουργία και να λάβει μέρος στην εορταστική τράπεζα στην κατοικία του πρωθυερέα. Βλ. στο DAKO, P-2225/1/11, σσ. 215-215 (reverse).

¹⁴⁹⁸ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 54 (369), έτος 3^ο, 02.07.1943, σ. 3.

αρεσκείας τους¹⁴⁹⁹. Η ανάμειξή τους στις θρησκευτικές υποθέσεις έλαβε τέτοιες διαστάσεις, που ο κομισάριος της περιοχής Μπίλα Τσέρκβα Α. Στέλτσερ αναγκάστηκε να εκδώσει μια διαταγή που σκόπευε να τερματίσει τον έντονο ανταγωνισμό. Στην υπ' αρ. 2662/42 διαταγή του, στις 14 Νοεμβρίου 1942, ο Στέλτσερ υπενθύμιζε στους υφισταμένους του ότι, βάσει του από 1 Ιουνίου 1942 νόμου του Κομισάριου του Ράιχ, μόνο ο Κομισάριος της περιοχής, δηλαδή ο ίδιος, ήταν εξουσιοδοτημένος να τοποθετεί και να απολύει τους ιερείς καθώς και αδειοδοτεί το άνοιγμα των εκκλησιών¹⁵⁰⁰. Επίσης, ο Στέλτσερ απαγόρευσε στους προϊσταμένους των χωριών να αναμειγνύονται στη θρησκευτική ζωή και όρισε ότι σε περίπτωση παραβίασης της διαταγής, θα υφίσταντο κυρώσεις¹⁵⁰¹.

5.3.4. «Η διαταγή για τη νομική ρύθμιση [της λειτουργίας] των θρησκευτικών οργανώσεων» ως νόμος-σταθμός στην εξέλιξη της γερμανικής πολιτικής προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες

Στις 13 Μαΐου 1942 ο υπουργός των Κατεχόμενων Ανατολικών Εδαφών Α. Ρόζενμπεργκ εξέδωσε οδηγίες προς τον κομισάριο του Ράιχ για την Ουκρανία Έ. Κοχ, οι οποίες είχαν σκοπό τη ρύθμιση των θρησκευτικών υποθέσεων στην Ουκρανία¹⁵⁰². Πρωτίστως, οι οδηγίες όριζαν ότι θρησκευτικές οργανώσεις μπορούσαν μεν να υπάρχουν, υπό την προϋπόθεση όμως ότι δεν θα ασχολούνταν με την πολιτική και δεν θα αποτελούσαν κίνδυνο για τη γερμανική διοίκηση¹⁵⁰³.

Επίσης, οι οδηγίες πρότασαν τη διαίρεση της Εκκλησίας σύμφωνα με τις Γενικές Περιοχές. Επομένως, σε κάθε μια Γενική Περιοχή αντιστοιχούσε μία ξεχωριστή εκκλησιαστική μονάδα, η οποία θα διοικούνταν από έναν ή δύο επισκόπους. Η δράση κάθε εκκλησιαστικής μονάδας περιοριζόταν από την έκταση της Γενικής Περιοχής στην οποία λειτουργούσε και δεν μπορούσε να επεκταθεί πέρα από τα όριά της¹⁵⁰⁴. Εφόσον όλη η εξουσία στις θρησκευτικές υποθέσεις περνούσε πλέον από τους επισκόπους στα χέρια των Γενικών Κομισάριων, ο Κομισάριος του Ράιχ έπρεπε να εκδώσει σχετικό νόμο που θα τους

¹⁴⁹⁹ DAKO, P-2225/1/7, σσ. 146-147.

¹⁵⁰⁰ Ως άνω.

¹⁵⁰¹ Ως άνω.

¹⁵⁰² V. Alexeev, F. Stavrou, «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozrozhdenije*, 1981, φ. 13, σ. 95.

¹⁵⁰³ V. Kosyk, (1993), *Ukrayina i Nimechchyna u Drygij Svitovij Vijni*, ό.π., σ. 296.

¹⁵⁰⁴ Ως άνω.

εξουσιοδοτούσε¹⁵⁰⁵. Επίσης, ο Ρόζενμπεργκ πρότεινε να αποδοθεί στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι) ο τίτλος του «πρώτου μεταξύ ίσων»¹⁵⁰⁶.

Βάσει των ανωτέρω διαταγών, την 1η Ιουνίου 1942 στο ΡΚΟΥ εκδόθηκε η «Διαταγή για τη νομική ρύθμιση [της λειτουργίας] των θρησκευτικών οργανώσεων»¹⁵⁰⁷. Η πρώτη παράγραφος όριζε ότι όλες οι θρησκευτικές οργανώσεις που ήδη λειτουργούσαν στην Ουκρανία έπρεπε, εντός τριών μηνών από την έκδοση της διαταγής, να δηλώσουν τα στοιχεία τους στο Γενικό Κομισαριάτο στο οποίο ανήκαν¹⁵⁰⁸. Τα μέλη που εκπροσωπούν την οργάνωση έπρεπε να δηλώσουν πρωτίστως την ονομασία, την κατεύθυνση και τον τόπο λειτουργίας της. Επίσης, έπρεπε να δηλωθούν η θρησκεία, τα διοικητικά στελέχη της οργάνωσης, τα καθήκοντα και οι στόχοι της δραστηριότητάς τους. Δηλώνονταν, ακόμη, οι τοπικές θρησκευτικές οργανώσεις που συνδέονταν με την κύρια οργάνωση. Επιπρόσθετα, ο Γενικός Κομισάριος της περιοχής μπορούσε να ζητήσει οποιαδήποτε άλλη πληροφορία. Η δεύτερη παράγραφος όριζε ότι νέες θρησκευτικές οργανώσεις μπορούσαν να ιδρυθούν μόνο μετά από τη σχετική άδεια του Κομισαρίου του Ράιχ. Η άδεια για την ίδρυση της νέας θρησκευτικής οργάνωσης έπρεπε να υποβάλλεται στον Γενικό Κομισάριο της αντίστοιχης περιοχής. Η τρίτη παράγραφος όριζε ότι μέλη της κεντρικής επιτροπής της θρησκευτικής οργάνωσης μπορούσαν να είναι μονάχα άτομα, απέναντι στα οποία ο Γενικός Κομισάριος δεν θα είχε αντιρρήσεις πολιτικής φύσης. Στην αντίθετη περίπτωση, αυτά τα άτομα θα έχαναν την ιδιότητα του μέλους της διοικητικής επιτροπής της οργάνωσης. Η τέταρτη παράγραφος όριζε ότι οι θρησκευτικές οργανώσεις, όπως και τα τοπικά παραρτήματά τους, έπρεπε να ασχολούνται αποκλειστικά με τη θρησκευτική δραστηριότητα. Σύμφωνα με την πέμπτη παράγραφο, όταν η δραστηριότητα της θρησκευτικής οργάνωσης επεκτεινόταν πέρα από την εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων ή συνιστούσε απειλή για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια, ο Κομισάριος του Ράιχ έχει δικαίωμα να προχωρήσει στη διάλυσή της¹⁵⁰⁹. Συνεπώς, αυτή η διαταγή έθετε όλες τις θρησκευτικές οργανώσεις υπό τον αυστηρό έλεγχο της γερμανικής κατοχικής διοίκησης, με την ίδια να

¹⁵⁰⁵ Ως άνω.

¹⁵⁰⁶ Ως άνω.

¹⁵⁰⁷ K. Berkhoff, (2004), *Harvest of despair*, ό.π., σ. 237. Η διαταγή διατηρείται στο Αρχείο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στις ΗΠΑ, Μπάουντ Μπρουκ, στο O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σσ. 747-748. Βλ. την περίληψή της στην εφημερίδα *Krakovski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 163 (610), έτος 3^ο, 26.07.1942, σ. 3· TSDAVOV, 4398/1/6, σσ. 10-11, TSDAVOV, 4398/1/3, σσ. 13-19 (reverse), στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σ. 563.

¹⁵⁰⁸ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 51 (66), έτος 1^ο, 04.09.1942, σ. 3.

¹⁵⁰⁹ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σσ. 747-748.

αποκτά απέραντες εξουσίες απέναντι στην Εκκλησία. Πλέον, η αίτηση ίδρυσης θρησκευτικής οργάνωσης έπρεπε να υποβάλλεται στο Γενικό Κομισαριάτο της περιοχής όπου επρόκειτο να λειτουργήσει, αλλά την τελική απόφαση τη λάμβανε αποκλειστικά ο Κομισάριος του Ράιχ, δηλαδή ο Έ. Κοχ. Επίσης, ο Γενικός Κομισάριος μπορούσε να αποβάλει από τη διοικητική επιτροπή κάθε θρησκευτικής οργάνωσης οποιονδήποτε είχε, κατά την κρίση του, αναμειχθεί σε πολιτικές υποθέσεις. Από την άλλη μεριά, η δικαιοδοσία των θρησκευτικών οργανώσεων – ανάμεσά τους και της Ουκρανικής Αυτόνομης και της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας– περιοριζόταν αποκλειστικά στην επίλυση των εκκλησιαστικών υποθέσεων. Επομένως, η εν λόγω διαταγή απαγόρευε ρητά την ανάμειξη των θρησκευτικών οργανώσεων και των μελών τους σε πολιτικές υποθέσεις.

Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Χ. Φάιερσαϊντ, ο νόμος για τη «θρησκευτική ανοχή», ουσιαστικά, την εξάλειψε¹⁵¹⁰. Με την έκδοσή του ο Έ. Κοχ διέσπασε, ουσιαστικά, τις δύο Ορθόδοξες Εκκλησίες –την Ουκρανική Αυτόνομη και την Ουκρανική Αυτοκέφαλη– σε δώδεκα εκκλησιαστικές οντότητες και τις έθεσε υπό τις άμεσες διαταγές της γερμανικής διοίκησης. Ο συγκεκριμένος νόμος αφαίρεσε πολλές σημαντικές αρμοδιότητες από τους επισκόπους και τις ανέθεσε στους Γενικούς Κομισάριους, αφήνοντας στους πρώτους τη δικαιοδοσία μόνο για ασήμαντες πράξεις. Ο εν λόγω νόμος στόχευε πρωτίστως την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία¹⁵¹¹, για την οποία οι επιπτώσεις του ήταν δυσμενέστερες. Σε αυτό το σημείο διαφωνούμε με τη θετική ερμηνεία του νόμου από τον Β. Κόσικ¹⁵¹², διότι στον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι) δεν αναγνωριζόταν πλέον το αξίωμα του Τοποτηρητή της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, ενώ ο ρόλος του υποβαθμιζόταν στον «πρώτο μεταξύ ίσων» – πρώτος επίσκοπος ανάμεσα σε άλλους.

Μετά την έκδοση του «θρησκευτικού» νόμου, τα περιοριστικά μέτρα των γερμανικών αρχών συνέχισαν να επιβάλλονται με αμείωτο ρυθμό. Στις 9 Ιουνίου 1942 ο Ντάργκελ περιόρισε τη δράση των εκκλησιαστικών μονάδων των δύο Ουκρανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών στην έκταση κάθε Γενική Περιοχής στην οποία δρούσαν¹⁵¹³. Τα μέτρα αυτά, παρά το γεγονός ότι αφορούσαν και τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, στρέφονταν κυρίως εναντίον της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας εξαιτίας των τάσεων ανεξαρτητοποίησης, διότι, όπως ο προϊστάμενος της αστυνομίας ασφαλείας και της Ες Ντε

¹⁵¹⁰ H. Fireside, (1971), *Icon and Swastika*, ό.π., σ. 87.

¹⁵¹¹ J.A. Armstrong [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, ό.π., σ. 201.

¹⁵¹² V. Kosyk, (1993), *Ukrayina i Nimechchyna u Drygij Svitovij Vijnji*, ό.π., σ. 296.

¹⁵¹³ Ως άνω· H. Fireside, (1971), *Icon and Swastika*, ό.π., σ. 97.

(IV A I) σημείωνε τον Απρίλιο του 1942, η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία αποτελούσε έναν δυνάμει ενοποιητικό παράγοντα, γύρω από τον οποίο θα συγκροτούνταν το ουκρανικό κράτος¹⁵¹⁴. Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1942 ο Γενικός Κομισάριος του Κιέβου απαγόρευσε στον επίσκοπο Νικάνορα (Αμπράμοβιτς) να χρησιμοποιεί τον τίτλο του Αντικαταστάτη του Τοποτηρητή της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁵¹⁵. Στη συνέχεια, στις αρχές του 1943 ο Έ. Κοχ εξέδωσε διαταγή που αποσκοπούσε στην κατάργηση του Προκαθήμενου της Εκκλησίας και της Επισκοπικής Συνόδου της κάθε Εκκλησίας¹⁵¹⁶.

Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι ο χωρισμός των Ουκρανικών Ορθοδόξων εκκλησιών σε δώδεκα ανεξάρτητες μονάδες υπό την άμεση διοίκηση Γερμανού Γενικού Κομισάριου δεν εφαρμόστηκε, εξαιτίας της αλλαγής της κατάστασης στο μέτωπο και της προέλασης του Κόκκινου Στρατού.

5.3.4.1. Επιπτώσεις του νόμου της 01.06.1942 στη λειτουργία των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών

Παρά τη διατήρηση του παραδοσιακού θεσμού της Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι επιπτώσεις του εν λόγω νόμου φάνηκαν αμέσως. Αμέσως άρχισαν να δημιουργούνται εμπόδια στη δραστηριότητα των εκκλησιαστικών λειτουργιών. Εάν στην αρχή της κατοχής οι γερμανικές αρχές είχαν αντιμετωπίσει θετικά την ανοικοδόμηση των ορθοδόξων εκκλησιών, που πραγματοποιούνταν σε μαζική κλίμακα, έπειτα επέδειξαν πιο κατασταλτική συμπεριφορά. Για παράδειγμα, στις 3 Αυγούστου 1942 ο κομισάριος Στέλτσερ αρνήθηκε στον προϊστάμενο του ναού της Μεταμορφώσεως, τον πρωθιερέα Ζ. Κουτσένκο, να ενεργοποιήσει λογαριασμό στην τράπεζα της Μπίλα Τσέρκβα, όπου ο δεύτερος κατέθετε χρήματα για την ανοικοδόμηση του ναού¹⁵¹⁷. Με αυτό τον τρόπο, οι γερμανικές αρχές δέσμευσαν τις χρηματικές συνεισφορές των πιστών. Προκειμένου να μετακινηθούν, ακόμη και για εκκλησιαστικές υποθέσεις, οι ιερείς έπρεπε να ζητήσουν σχετική άδεια. Για παράδειγμα, στις 29 Ιουνίου 1942 ο ιερέας Ζ. Κουτσένκο έλαβε άδεια προκειμένου να επισκεφτεί το Κίεβο για εκκλησιαστικές υποθέσεις¹⁵¹⁸. Οι ίδιοι οι ιερείς άρχισαν να αντιμετωπίζονται από την κατοχική διοίκηση πιο

¹⁵¹⁴ BA R 58/221, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnih materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σσ. 173-174.

¹⁵¹⁵ O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671.

¹⁵¹⁶ Ως άνω· H. Fireside, (1971), *Icon and Swastika*, ό.π., σ. 97.

¹⁵¹⁷ DAKO, P-2225/1/7, σ. 216.

¹⁵¹⁸ DAKO, P-2225/1/11, σ. 179.

πολύ ως υπάλληλοι, παρά ως πνευματικοί οδηγοί και λειτουργοί. Ως εκ τούτου, βάσει της διαταγής του Κομισάριου της περιοχής, καλούνταν σε συνάθροιση στον αρμόδιο διοικητικό όργανο της περιοχής. Για παράδειγμα, όλοι οι ιερείς των χωριών της περιοχής Μπίλα Τσέρκβα κλήθηκαν να παρασταθούν στις 9 π.μ. της 6ης Ιουλίου 1943 στο Δημαρχείο της πόλης¹⁵¹⁹.

Ένα περίτρανο παράδειγμα ανάμειξης των γερμανικών αρχών στις εκκλησιαστικές υποθέσεις αποτελεί η απόφαση του διοικητή του Ζιτόμιρ να επιτρέψει, τον Αύγουστο του 1942, στον επίσκοπο Φώτιο (Τιμοστούκ) να προβεί στη σύσταση της «νέας Ουκρανικής Εκκλησίας», μετά την αποπομπή του δεύτερου από το επισκοπικό αξίωμα από τον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι). Για να ευοδωθεί αυτό το εγχείρημα, ο επίσκοπος της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας Γρηγόριος (Ογκιτσούκ) κρατούνταν από τις γερμανικές αρχές μέχρι τον Μάρτιο του 1943¹⁵²⁰.

Όταν ο επίσκοπος Γεννάδιος (Σιπρικέβιτς), ο οποίος χειροτονήθηκε επίσκοπος στις 24 Μαΐου 1942 στο Λουτσκ από τους αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σκόρσκι) και επίσκοπο Μστισλάβ (Σκρίπνικ), έφτασε στην έδρα του στο Ντινπροπετρόφσκ, η εκλογή του επικυρώθηκε πρωτίστως από τον γενικό κομισάριο Ζάλτσερ (Salzner). Έπειτα, στις 5 Ιουλίου 1942, στον καθεδρικό ναό της Μεταμορφώσεως της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας πραγματοποιήθηκε επίσημη τελετή της επικύρωσης της εκλογής του στη θέση του επισκόπου, παρουσία εκπροσώπου από το Γενικό Κομισαριάτο και του κυβερνήτη της πόλης (γερμ, Stadtkommissar) Κλόστερμαν (Klostermann)¹⁵²¹. Ο αρθρογράφος Ι. Ζελένσκι (I. Zelensky), προκειμένου να δικαιολογήσει αυτή την πράξη των αρχών, σημείωνε ότι θύμιζε την ενθρόνιση [του Πατριάρχη] στο Βυζάντιο¹⁵²². Στο τέλος της τελετής ο Πούμπλιγκ (Publig), προϊστάμενος του Τμήματος της Πολιτικής του Γενικού Κομισαριάτου, ανέφερε μπροστά στο συγκεντρωμένο πλήθος ότι ενθρόνιζε τον επίσκοπο Γεννάδιο στον θώκο του επισκόπου της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας του Γενικού Κομισαριάτου του Ντινπροπετρόφσκ, και διαβεβαίωνε ότι ο επίσκοπος Γεννάδιος θα είχε την υποστήριξη των γερμανικών αρχών. Στο τέλος ο κυβερνήτης της πόλης Κλόστερμαν παρέδωσε στον επίσκοπο Γεννάδιο την επισκοπική ράβδο, που συμβόλιζε την ενθρόνισή του¹⁵²³. Την ίδια μέρα ο επίσκοπος Γεννάδιος

¹⁵¹⁹ DAKO, P-2225/1/19, σ. 15 (reverse).

¹⁵²⁰ K. Berkhoff, (2004), *Harvest of despair*, ό.π., σ. 238.

¹⁵²¹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 151 (219), έτος 2^ο, 03.07.1942, σ. 2.

¹⁵²² I. Zelensky, «Buduvannya Svyatoyi Avtokefalnoyi Pravoslavnoyi Tserkvy» («Δημιουργία της Ιερής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 153 (221), έτος 2^ο, 05.07.1942, σ. 3.

¹⁵²³ A. Bochkov, «Urochyste svyato na Sobornij ploschi» («Επίσημη γιορτή στην κεντρική πλατεία»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 154 (222), έτος 2^ο, 07.07.1942, σ. 2.

(Σιπρικέβιτς), σε δήλωσή του, όχι μόνο εξέφρασε την ευγνωμοσύνη του προς τις γερμανικές αρχές, αλλά και επιβεβαίωσε δημοσίως την αποχή του από τις πολιτικές υποθέσεις, την εφαρμογή των οδηγιών της γερμανικής κατοχικής διοίκησης σχετικά με την επίλυση των εκκλησιαστικών και μη ζητημάτων, καθώς και την πρόθεσή του να περιοριστεί η δράση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας σε ουκρανικά εδάφη¹⁵²⁴.

5.3.4.2. Λειτουργία των τοπικών εκκλησιαστικών συμβουλίων κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής

Με την αναδιοργάνωση της θρησκευτικής ζωής στην Ουκρανία στα χρόνια της γερμανικής κατοχής επανεμφανίστηκαν τα εκκλησιαστικά συμβούλια, τα οποία συστάθηκαν σε διάφορες ουκρανικές πόλεις και χωριά, και αποτελούνταν από κληρικούς αλλά και κοσμικά πρόσωπα. Για παράδειγμα, στο χωριό Σκαρίβκα του δήμου Μπίλα Τσέρκβα, τον Ιούνιο του 1943 διέμεναν 2829 άτομα¹⁵²⁵. Το εκκλησιαστικό συμβούλιο του χωριού αποτελούνταν από τον προϊστάμενο του χωριού και άλλα τρία μέλη¹⁵²⁶.

Τα εκκλησιαστικά συμβούλια ασχολούνταν με τη διεκπεραίωση διαφόρων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων, όπως η εξεύρεση κατάλληλων χώρων προκειμένου να ανοίξουν εκκλησίες, η καταγραφή των ενοριών κλπ. Ως κατεξοχήν συμβουλευτικά όργανα, τα εκκλησιαστικά συμβούλια αποτελούσαν τον τόπο συνάθροισης των κατοίκων της πόλης προκειμένου να επιλυθούν διάφορα ζητήματα που σχετίζονταν με τη λειτουργία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον τόπο τους. Η γερμανική κατοχική διοίκηση, καχύποπτη απέναντι και στην παραμικρή ένδειξη επιδίωξης ανεξάρτητου βίου εκ μέρους των κατοίκων της Ουκρανίας, τους οποίους αντιμετώπιζε αποκλειστικά ως φθινό εργατικό δυναμικό, δεν μπορούσε να παραβλέψει τη λειτουργία τους.

Η έξαρση θρησκευτικών φρονημάτων του ντόπιου πληθυσμού, το μαζικό άνοιγμα ορθόδοξων εκκλησιών και η δημιουργία πολυάριθμων εκκλησιαστικών συμβουλίων έρχονταν σε πλήρη αντίθεση με τη ναζιστική ιδεολογία. Ως εκ τούτου, μέχρι τον Δεκέμβριο του 1941 οι «ειδικές ομάδες» της αστυνομίας ασφαλείας και της Ες Ντε (γερμ. Einsatzgruppen) διέλυσαν πολλά εκκλησιαστικά συμβούλια και στη θέση τους τοποθέτησαν τους εκκλησιαστικούς

¹⁵²⁴ Γεννάδιος (Σιπρικέβιτς), επίσκοπος του Ντινπροπετρόφσκ, «Zayava» («Δήλωση»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 153 (221), έτος 2^ο, 05.07.1942, σ. 3.

¹⁵²⁵ DAKO, P-2225/1/19, σ. 168 (reverse).

¹⁵²⁶ DAKO, P-2225/1/11, σ. 263 (reverse).

κτήτορες, που είχαν ελεγχθεί και θεωρήθηκαν έμπιστοι του κατοχικού καθεστώτος. Παράλληλα, οι εν λόγω ομάδες έκαναν αντίστοιχους ελέγχους και για τους ιερείς¹⁵²⁷.

Στην αρχή, θεσπίστηκε κατά τόπους η απαγόρευση της λειτουργίας τους. Ήδη, στις 22 Ιανουαρίου 1942 ο Κομισάριος της περιοχής Κρεμιανέτς (γερμ. *Gebietskommissar*), βάσει προηγούμενης απαγόρευσης των συναθροίσεων, απαγόρευσε τη δημιουργία των εκκλησιαστικών συμβουλίων και των παρεμφερών οργανώσεων. Σύμφωνα με τη διαταγή του, όλα τα υφιστάμενα εκκλησιαστικά συμβούλια έπρεπε να διαλυθούν. Επίσης, όποιος παραβίαζε αυτή τη διαταγή και λάμβανε μέρος στα εκκλησιαστικά συμβούλια ή τα υποστήριζε κρυφά, θα συλλαμβανόταν για διατάραξη της ειρήνης¹⁵²⁸. Οι ιεράρχες της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, η ύπαρξη της οποίας συμβαδίζει με την έννοια της ανεξαρτησίας και της διοικητικής ευχέρειας στις εκκλησιαστικές υποθέσεις, δεν μπορούσαν να αφήσουν ασχολίαστο αυτό το κατασταλτικό μέτρο των γερμανικών αρχών. Σε διάγγελμά του τον Μάρτιο του 1942, ο τοποτηρητής της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Πολύκαρπος (Σικόρσκι) ευλόγησε τη λειτουργία των εκκλησιαστικών συμβουλίων και κάλεσε τους ορθοδόξους ιερείς να συνεργάζονται μαζί τους¹⁵²⁹.

Ο από 1 Ιουνίου 1942 νόμος του Έ. Κοχ έθεσε τέρμα σε αυτό τον ανταγωνισμό μεταξύ της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας και των γερμανικών διοικητικών αρχών. Πλέον, για τη σύσταση και τη λειτουργία των εκκλησιαστικών συμβουλίων απαιτούνταν η έγκριση των γερμανικών αρχών, οι οποίες είχαν δικαίωμα να αποβάλουν οποιοδήποτε μέλος τους και να τερματίσουν τη λειτουργία του ίδιου του συμβουλίου. Ωστόσο, ο εν λόγω νόμος είχε ισχύ μόνο στο ΡΚΟΥ, δηλαδή στη ζώνη της γερμανικής πολιτικής διοίκησης. Στη στρατιωτική ζώνη κατοχής, τα εκκλησιαστικά συμβούλια λειτουργούσαν και μετά την 1η Ιουνίου 1942. Για παράδειγμα, στο Σούμι, στις 9 Ιουνίου 1942, με πρωτοβουλία του δημάρχου της πόλης Ντιαντένκο και τη συνδρομή του επικεφαλής του Τμήματος της εκπαίδευσης και προπαγάνδας του Δημαρχείου, συγκλήθηκε συνέλευση όπου ήταν παρόντες προϊστάμενοι των ναών, επιστάτες τους και θρησκευόμενοι. Στη συνέλευση εκλέχτηκαν τα μέλη του εκκλησιαστικού συμβουλίου, ανάμεσα στα οποία ήταν ο προϊστάμενος του ναού της Αγίας Τριάδας Αμβρόσιος

¹⁵²⁷ BA R 70/SU/31, στο V. Kosyk (επιμ.), (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnih materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 79.

¹⁵²⁸ «Verordnung des Gebietskommissars zu Kremianez uber Auflösung der Kirchenrate», 22.01.1942, der Gebietskommissar Müller, Reg. Rat, στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 6 (44), έτος 2^ο, 22.01.1942, σ. 1.

¹⁵²⁹ Διάγγελμα του Επιτηρητή της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Ουκρανικής Εκκλησίας αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου, στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 26 (64), έτος 2^ο, 19.03.1942, σ. 4.

(του Κρασνοπίλγια), φημισμένος γνώστης εκκλησιαστικών υποθέσεων και με μεγάλη απήχηση στην πόλη, μέσω των κηρυγμάτων του. Ως μέλος του συμβουλίου εκλέχτηκε, επίσης, ο προϊστάμενος της εκκλησίας Πέτρου και Παύλου ιερέας Ο. Σερμπίνα, ο οποίος είχε θρησκευτική μόρφωση¹⁵³⁰.

Επομένως, εάν η λειτουργία των εκκλησιαστικών συμβουλίων εντός του ΡΚΟΥ εξαρτιόταν αποκλείστηκε από την απόφαση των γερμανικών αρχών στο επίπεδο της Γενικής Περιοχής, στη στρατιωτική ζώνη κατοχής τα συμβούλια συνέχισαν να λειτουργούν κανονικά.

5.4. Μεταβολές της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής: από την ανοχή της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας στην υποστήριξη της Αυτόνομης Εκκλησίας

Όπως αναφέραμε ήδη, κατά τόπους παρατηρήθηκε έντονος ανταγωνισμός μεταξύ των ιερέων και των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών για την κατοχή εκκλησιαστικών χώρων, η οποία συνεπαγόταν την προσέλκυση των πιστών και τη συνεπακόλουθη επέκταση της επιρροής κάθε Εκκλησίας. Για παράδειγμα, στο χωριό Φεσιούρι της περιοχής Μπίλα Τσέρκβα, μεταξύ των ιερέων σημειώθηκε έντονος ανταγωνισμός για την κατοχή της εκκλησίας του χωριού. Τη διένεξη κλήθηκε να ρυθμίσει ο κομισάριος της περιοχής Α. Στέλτσερ. Η από 15 Μαρτίου 1943 διαταγή του όριζε ότι στην εκκλησία του χωριού τη μία Κυριακή θα έκανε Θεία Λειτουργία ιερέας της «παλαιοσλαβικής», δηλαδή της Αυτόνομης Εκκλησίας, ενώ την επόμενη Κυριακή της Αυτοκέφαλής. Τα κλειδιά της εκκλησίας θα τα κρατούσε ο προϊστάμενος του χωριού, ο οποίος θα είχε και το καθήκον να επιβλέπει την εκτέλεση της διαταγής¹⁵³¹. Από αυτή τη διένεξη μεταξύ των ορθοδόξων ιερέων των δύο Ουκρανικών Εκκλησιών επωφελήθηκαν οι Γερμανοί. Αυτή η διαμάχη, παρά το γεγονός ότι δεν προκλήθηκε από τους ίδιους, εναρμονιζόταν τέλεια με την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», που προωθούσαν οι γερμανικές αρχές κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου στις κατακτημένες περιοχές γενικά, όπως και στην Ουκρανία, συγκεκριμένα.

Όπως διαπιστώσαμε, τους πρώτους μήνες της γερμανικής κατοχής υπερίσχυε ανεκτική στάση των γερμανικών αρχών προς την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία. Επομένως, δεν

¹⁵³⁰ Εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 73 (94), έτος 2^ο, 19.06.1942, σ. 4.

¹⁵³¹ ΔΑΚΟ, Ρ-2225/1/19, σ. 89.

μπορούμε να συμφωνήσουμε με τους μελετητές που θεωρούν ότι τον πρώτο καιρό οι γερμανικές αρχές παρείχαν βοήθεια στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Εκκλησία¹⁵³². Ωστόσο, οι γερμανικές αρχές αντετίθεντο στη δημιουργία μιας ισχυρής Εκκλησίας στα πρώην σοβιετικά εδάφη. Ως εκ τούτου απαγορεύτηκε στους αρχιερείς της Πολωνικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας, στην πλειονότητά τους ουκρανικής καταγωγής, η είσοδος στο ΡΚΟΥ, ούτως ώστε να αποφευχθεί η συνένωση των δύο Αυτοκέφαλων Εκκλησιών.

Η αλλαγή στη στάση των γερμανικών αρχών απέναντι στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία τοποθετείται στα τέλη του 1941 προς αρχές του 1942 και είναι απόρροια της δράσης των ιερέων και αυτοκεφαλιστών, αφενός, και των μελών της ΟΟΥΝ αφετέρου, που είχαν στόχο την ίδρυση ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους. Μετά τις μαζικές συλλήψεις των μελών της παράταξης του Μέλικ, τον Δεκέμβριο του 1941 προς άνοιξη του 1942, δεδομένου ότι η παράταξη του Μπαντέρα πέρασε στην παράνομη δράση αμέσως μετά την ανεπιτυχή κήρυξη της ανεξαρτησίας στις 30 Ιουνίου 1941, οι γερμανικές αρχές προέβησαν αρχικά σε επίσημη δήλωση περί της ύπαρξης, στο ΡΚΟΥ, δύο Χριστιανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών. Αναγγέλθηκε επισήμως η ουδετερότητα των γερμανικών αρχών απέναντι στις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες.

Στη συνέχεια, οι γερμανικές αρχές άλλαξαν στάση, εκδηλώνοντας εύνοια προς την Αυτόνομη Εκκλησία¹⁵³³. Στις 3 Ιανουαρίου 1942 ο Ο. Κλάντοτσνι, που βρισκόταν στο Ζιτόμιρ, σημείωνε σε γράμμα του προς τον μητροπολίτη Α. Σεπτίτσκι ότι οι γερμανικές αρχές υποστήριζαν την Ουκρανική Αυτόνομη Εκκλησία¹⁵³⁴. Ενάντια στη συνήθη πρακτική να υποδέχονται εκπρόσωποι των γερμανικών αρχών τους προσφάτως χειροτονηθέντες επισκόπους, οι επίσκοποι της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς) και Ιγκόρ (Γκουμπά), μετά την άφιξή τους στο Κίεβο στις αρχές Μαρτίου του 1942, δεν έγιναν δεκτοί ούτε από τον Γενικό Κομισάριο, ούτε από τον Κομισάριο του Κιέβου· αντ' αυτού, τους γνωστοποιήθηκε ότι στην πόλη υπήρχε ήδη επίσκοπος της Αυτόνομης Εκκλησίας, ο

¹⁵³² D. Kalkandjieva, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 118.

¹⁵³³ Η Γ. Βιουν σημειώνει ότι στην Πολτάβα, μετά τη σύλληψη της ηγεσίας της τοπικής ομάδας της ΟΟΥΝ, το 1942, οι γερμανικές αρχές άρχισαν να επιδεικνύουν εύνοια προς τον ιερέα της Αυτόνομης Εκκλησίας Μπενεσέβιτς. Αυτό το γεγονός είχε άμεσο αντίκτυπο στις σχέσεις των γερμανικών αρχών με τον Ερυθρό Σταυρό, που αποτελούσε καταφύγιο των ελευθέρων μελών της ΟΟΥΝ. Ως πρόσχημα χρησιμοποιήθηκε ο δανεισμός των χρημάτων του Ερυθρού Σταυρού προς τους αυτοκεφαλιστές ιερείς για την τύπωση των θρησκευτικών βιβλίων στην ουκρανική γλώσσα. Βλ. στο Η. Βγυη, (1973), *Pid znakom Chervonooho Xresta v Poltavi 1941-1942. Spogad-zvit dlya istoriyi*, ό.π., σ. 38.

¹⁵³⁴ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσνι, σ. 15.

Παντελεήμων (Ρούντικ)¹⁵³⁵. Εφόσον στο Κίεβο στην Αυτόνομη Εκκλησία ανήκαν συνολικά 28 εκκλησίες, ενώ στην Αυτοκέφαλη μόνο τρεις, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) απευθύνθηκε επανειλημμένα με αιτήσεις στις γερμανικές αρχές για να δοθούν περισσότερα εκκλησιαστικά ιδρύματα στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία, χωρίς καμία θετική απάντηση εκ μέρους των γερμανικών αρχών¹⁵³⁶.

Τον Αύγουστο του 1942 το Τμήμα της Προπαγάνδας της Βέρμαχτ ανέφερε πως το γεγονός ότι η Ουκρανική Αυτόνομη Ορθόδοξη Εκκλησία υπαγόταν διοικητικά στο Πατριαρχείο της Μόσχας δεν σήμαινε ότι υποστήριζε και τους μολσεβίκους¹⁵³⁷. Αυτή η στροφή στη γερμανική πολιτική εξηγείται από τη συγκέντρωση των ιερέων της Αυτόνομης Εκκλησίας στις καθαρά θρησκευτικές και εκκλησιαστικές υποθέσεις, σε αντίθεση με την Αυτοκέφαλη Εκκλησία, η οποία, όντας δημιούργημα των ουκρανικών εθνικιστικών δυνάμεων, στη συνέχεια έγινε η αρένα των δραστηριοτήτων τους.

Μολαταύτα η γερμανική προπαγάνδα δεν υποστήριζε δημοσίως καμία Ουκρανική Ορθόδοξη Εκκλησία, ακολουθώντας αυστηρά την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε». Ως εκ τούτου, προκειμένου να υλοποιηθούν οι πολιτιστικές ανάγκες των Ουκρανών, οι γερμανικές αρχές προέβαιναν στην πολιτική της «ουκρανοποίησης», ανοίγοντας ουκρανικά θέατρα, προβάλλοντας ταινίες στην ουκρανική γλώσσα, τυπώνοντας εφημερίδες στα ουκρανικά κλπ., ικανοποιώντας, με αυτό τον τρόπο, εν μέρει τις πνευματικές αξιώσεις και αναζητήσεις του ουκρανικού λαού¹⁵³⁸. Στη συνάντηση στο Ρίβνε στις 26-28 Αυγούστου 1942 ο Έ. Κοχ σημείωνε ότι, εφόσον οι Γερμανοί είχαν επιτρέψει τη λειτουργία των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών, η περαιτέρω ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων στην Ουκρανία ήταν εκτός συζήτησης¹⁵³⁹.

Ωστόσο, οι ιεράρχες της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν συμμορφώνονταν πάντοτε με τις διαταγές των γερμανικών αρχών και ως εκ τούτου αυτές ήταν θορυβημένες. Σύμφωνα με πληροφορίες των σοβιετικών αρχών, οι οποίες, ωστόσο, είναι ανεπιβεβαίωτες, οι γερμανικές αρχές σχεδίαζαν να απαλλαγούν από τον αρχιεπίσκοπο Πολύκαρπο (Σικόρσκι) και ως εκ τούτου στράφηκαν στην υποστήριξη του επισκόπου

¹⁵³⁵ I. Vlasovskij, (1998) [1966], *Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnoyi tserkvy*, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 220.

¹⁵³⁶ Ως άνω, σσ. 220-221.

¹⁵³⁷ BA - MA RH 22/33, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 244.

¹⁵³⁸ Ως άνω.

¹⁵³⁹ BA R 60/70, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 254.

Πλάτωνα (Αρτεμιούκ)¹⁵⁴⁰. Πιθανότατα πρόκειται για την ανακοίνωση των γερμανικών αρχών στις 22 Σεπτεμβρίου 1942 μέσω της ραδιοφωνίας της Μπρατισλάβας για τον διορισμό επισκόπου Πλάτωνα (Αρτεμιούκ) στη θέση του επικεφαλής της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας στην Ουκρανία¹⁵⁴¹. Στη συνέχεια, στις 19 Οκτωβρίου 1942, οι γερμανικές αρχές γνωστοποίησαν μέσω της ραδιοφωνίας Μετροπόλ την αναδιοργάνωση της εκκλησιαστικής ζωής και τον διορισμό των νέων επισκόπων στις επαρχίες. Επίσης, μετέδωσαν την έκκληση του επισκόπου Πλάτωνα (Αρτεμιούκ) προς τον ουκρανικό λαό, με την οποία ο ίδιος ευχαρίστησε τον γερμανικό στρατό για την απελευθέρωση από τους μπολσεβίκους και κάλεσε τους Ουκρανούς να εργαστούν για το καλό της Γερμανίας¹⁵⁴². Ωστόσο, αυτές οι προσπάθειες ήταν ανεπιτυχείς και ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) συνέχιζε να θεωρείται επικεφαλής της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Προκειμένου να συγκρατηθεί η εκδήλωση του ουκρανικού εθνικισμού αφενός και να αποφευχθεί η δημιουργία μιας ισχυρής Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας αφετέρου, οι γερμανικές αρχές εξέδωσαν τον «θρησκευτικό» νόμο της 1ης Ιουνίου 1942. Βάσει αυτού του νόμου καταργούνταν οι επικεφαλής των εκκλησιών και οι ίδιες διασπώνταν σε ανεξάρτητες μονάδες ανάλογα με τον αριθμό των Γενικών Περιοχών (διοικητικών μονάδων του ΡΚΟΥ). Οι εκκλησιαστικές μονάδες θα βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο του διοικητή της Γενικής Περιοχής και θα είχαν περιορισμένες αρμοδιότητες, που θα ίσχυαν μονάχα εντός των ορίων κάθε Γενικής Περιοχής. Συνεπώς, ο νόμος προέβλεπε τη σύσταση δώδεκα ανεξάρτητων εκκλησιαστικών μονάδων, την υποταγή τους στην κοσμική εξουσία και την κατάργηση της εκκλησιαστικής ιεραρχίας εντός των εκκλησιαστικών μονάδων.

Εκ μέρους τους οι ιεράρχες των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών, προκειμένου να αντισταθούν στην καταστρεπτική πολιτική των γερμανικών αρχών, προέβησαν τον Οκτώβριο του 1942 στην ένωση των Εκκλησιών, η οποία, ωστόσο, δεν ευοδώθηκε, εξαιτίας της ανένδοτης στάσης των επισκόπων της Αυτόνομης Εκκλησίας. Αυτή η ενέργειά τους επέφερε μόνο την περαιτέρω σκλήρυνση της γερμανικής πολιτικής ως προς τα εκκλησιαστικά ζητήματα.

Επομένως, η ουσία της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής συνοψίζεται στην τακτική των προσωρινών υποχωρήσεων προς τη Χριστιανική Εκκλησία υπό την προϋπόθεση ότι οι

¹⁵⁴⁰ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 132.

¹⁵⁴¹ TSDAGO, 62/1/183, σ. 172.

¹⁵⁴² Ως άνω.

ιερείς της θα συνέδραμαν στη διατήρηση της τάξης και στην οικονομική εκμετάλλευση της χώρας από τις γερμανικές αρχές. Στις περιπτώσεις όπου οι ιερείς δεν μπορούσαν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους ή όταν αποφάσιζαν να συνδράμουν στην εκπλήρωση των εθνικών οραμάτων –εν προκειμένω, της Ουκρανίας–, οι γερμανικές αρχές προέβαιναν στον κατακερματισμό της Εκκλησίας και στην πλήρη υποταγή των υπολειμμάτων της στη γερμανική πολιτική διοίκηση. Ωστόσο, αναλύοντας τις εκθέσεις των Γερμανών αξιωματούχων Β. Μαγκούνια και Ό. Μπρόιτιγκαμ (Ο. Bräutigam, 1885-1992), ενός υψηλά ιστάμενου υπαλλήλου του Υπουργείου του Ρόζενμπεργκ, που συντάχθηκαν τον Μάιο και τον Ιούνιο του 1944 αντίστοιχα, βρίσκουμε παροτρύνσεις για περισσότερη υποστήριξη της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας¹⁵⁴³. Ωστόσο, αυτή η νέα στροφή στη θρησκευτική πολιτική τους δεν είχε καμία σημασία, διότι το μεγαλύτερο μέρος της Ουκρανίας είχε απελευθερωθεί από τα σοβιετικά στρατεύματα και απέμεναν λίγοι μόνο μήνες μέχρι την οριστική απόσυρση των Γερμανών.

---

¹⁵⁴³ BA R 6/245, στο V. Kosyk (επιμ.) (2000), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 4, σ. 117.

Συμπεράσματα του κεφαλαίου

Η θρησκευτική πολιτική που διεξήγαγαν στην Ουκρανία οι γερμανικές αρχές συμβάδιζε πλήρως με τις εχθρικές αντιλήψεις των ηγετών του Τρίτου Ράιχ προς τη χριστιανική θρησκεία. Τα μέτρα της γερμανικής διοίκησης που αποσκοπούσαν στη ρύθμιση των εκκλησιαστικών θεμάτων στην Ουκρανία χαρακτηρίζονται από τη γενική περιφρόνηση των αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ προς τον Χριστιανισμό και τους Σλάβους. Στα βασικά χαρακτηριστικά της θρησκευτικής πολιτικής τους συγκαταλέγονται η αποπολιτικοποίηση της Εκκλησίας, ο κατακερματισμός του εκκλησιαστικού χώρου¹⁵⁴⁴, η εκμετάλλευση των «εθνικών» εκκλησιών –εν προκειμένω, της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας– για τη μείωση του κύρους της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, η εκμετάλλευση των δύο αντίπαλων Ουκρανικών Ορθόδοξων εκκλησιών με την επακόλουθη εξασθένησή τους. Σε αυτό το σημείο πρέπει να προσθέσουμε ότι ο μακροπρόθεσμος σκοπός των Ναζί ήταν η εγκαθίδρυση της «Νέας Θρησκείας».

Δεδομένου ότι ενιαία μακροπρόθεσμη θρησκευτική πολιτική για την Ουκρανία δεν υπήρχε, αποτελούνταν, στην ουσία, από μερικές ντιρεκτίβες του Υπουργείου του Ρόζενμπεργκ¹⁵⁴⁵. Ως αποτέλεσμα των αντίθετων στάσεων ορισμένων από τους εμπλεκόμενους στη διεξαγωγή της θρησκευτικής πολιτικής, τα μέτρα της κατοχικής διοίκησης όχι μόνο ήταν αντιφατικά, αλλά κάποιες φορές έπονταν των εξελίξεων στον θρησκευτικό τομέα. Για παράδειγμα, ο νόμος της 1ης Ιουνίου 1942, που σκόπευε να δημιουργήσει δώδεκα εκκλησιαστικές μονάδες που θα λειτουργούσαν υπό την καθοδήγηση των Γενικών Κομισάριων, μπορεί να ιδωθεί ως απάντηση των γερμανικών αρχών προς την υπέρμετρη δραστηριότητα της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας.

¹⁵⁴⁴ H. Fireside, (1971), *Icon and Swastika*, ό.π., σ. 86.

¹⁵⁴⁵ Ως άνω, σ. 76.

Κεφάλαιο 6. Εκμετάλλευση της Ορθόδοξης Εκκλησίας από τη γερμανική κατοχική διοίκηση

Η στάση των ανώτατων αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ χαρακτηρίζεται από την άκρως πραγματιστική αντίληψη για τις εκκλησιαστικές υποθέσεις¹⁵⁴⁶. Έχοντας επίγνωση της δύναμης των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων εκκλησιών, οι Γερμανοί εξ αρχής προσπάθησαν να τις χρησιμοποιήσουν προς όφελός τους. Η παραχώρηση της «ελευθερίας της πίστης» στους κατοίκους της Ουκρανίας και η συνεχής μνημόνευσή της στις σελίδες των κατοχικών εφημερίδων αποσκοπούσε πρωτίστως στην παρουσίαση των Γερμανών ως προστατών της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τους διαφοροποιούσε συνάμα από τους κομμουνιστές, οι οποίοι επί πολλά χρόνια την καταδίωκαν. Με αυτό τον τρόπο οι Γερμανοί σκόπευαν να εξασφαλίσουν την υποστήριξη των ντόπιων όσον αφορά την αποδοχή των σκληρών διοικητικών μέτρων τους, αφενός, και να χρησιμοποιούν την Εκκλησία ως όργανο προπαγάνδας υπέρ των πράξεών τους, αφετέρου. Επιστρατεύοντας στην υπηρεσία τους τις Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, όπως εξάλλου και την Ουνιτική Εκκλησία, οι γερμανικές αρχές επιθυμούσαν να χρησιμοποιούν το κύρος των Εκκλησιών με απώτερο σκοπό την αποδοχή των μέτρων τους. Επομένως στο παρόν κεφάλαιο εξετάζονται οι μορφές της ιδιοτελούς συμπεριφοράς των γερμανικών αρχών προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες.

6.1. Σύνομη περιγραφή της οργάνωσης της γερμανικής προπαγάνδας στην κατεχόμενη Ουκρανία

Σε κάθε ολοκληρωτικό καθεστώς η προπαγάνδα, η οποία συνίσταται στη διάδοση και επιβολή ιδεών, στην προβολή συγκεκριμένων απόψεων που αποσκοπούν στον επηρεασμό της κοινής γνώμης, κατέχει εξέχουσα σημασία. Εάν σε μια δημοκρατική χώρα η κοινή γνώμη αντανακλά τις απόψεις των πολιτών από όλο το πολιτικό φάσμα, σε ολοκληρωτικά καθεστάτα το πρώτο μέλημα των αρχών είναι η χειραγώγηση ή ο επηρεασμός της κοινής γνώμης με κύριο στόχο τη νομιμοποίηση του καθεστώτος. Επομένως, εάν σε δημοκρατικά καθεστάτα η έμφαση δίνεται στην ευρεία διάδοση διαφορετικών ιδεών, σε ολοκληρωτικά καθεστάτα η προπαγάνδα σκοπεύει στη χειραγώγηση του πληθυσμού, επιστρατεύοντας συχνά διάφορα ανήθικα μέσα όπως η παραπληροφόρηση, η σκόπιμη διαστρέβλωση των γεγονότων, η οποία μπορεί να

¹⁵⁴⁶ P. Longerich, (2012), Heinrich Himmler, ό.π., σ. 268.

φτάνει μέχρι και την επινοήσή τους¹⁵⁴⁷. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι Γερμανοί πραγματοποιούσαν για προπαγανδιστικούς λόγους δημόσιους εορτασμούς όπου γιορτάζονταν επανειλημμένα οι «καταλήψεις» της Μόσχας και του Λένινγκραντ. Σημειωτέον πως οι δήθεν καταλήψεις αυτών των δύο πόλεων, που για τον πληθυσμό που ζούσε υπό τη γερμανική κατοχή παρέμειναν σύμβολα της σοβιετικής εξουσίας, μπορούσαν να γιορταστούν ακόμη και πέντε με έξι φορές στην ίδια περιοχή κατά τη διάρκεια της κατοχής. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι οι αρχές εξέδιδαν διαταγές που πρόσταζαν τον υποχρεωτικό εορτασμό αυτών των «γιορτών» ακόμα και από τον ντόπιο πληθυσμό¹⁵⁴⁸.

Στο Τρίτο Ράιχ η προπαγάνδα, κατευθυνόμενη από τον υπουργό Προπαγάνδας Γ. Γκαίμπελς, καταλάμβανε εξέχουσα θέση από την αρχή της θεμελίωσής του μέχρι την ολοκληρωτική διάλυσή του το 1945. Σύμφωνα με τον Ν. Ο'Σόνεσσι, η ναζιστική προπαγάνδα βασιζόταν στη μυθολογία, στον συμβολισμό και στη ρητορική, δηλαδή στην επιτηδευμένη χρήση του λόγου¹⁵⁴⁹. Επομένως, η επίκληση του ένδοξου γερμανικού παρελθόντος, η χρήση αρχαίων συμβόλων και ρητορικών σχημάτων λόγου στη δημόσια ομιλία, σε συνδυασμό με τις τεχνικές της παραπληροφόρησης και της διαστρέβλωσης των γεγονότων, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κατασκευή της κοινής γνώμης στο Τρίτο Ράιχ. Επίσης, η προπαγάνδα μπορούσε να αποβεί αποτελεσματική μόνο εάν διοχετευόταν μέσα από τα ελεγχόμενα από το κράτος κανάλια. Επομένως, το πρώτο μέλημα των Ναζί μετά την κατάληψη της εξουσίας στη Γερμανία το 1933 ήταν να θέσουν την πολιτική και την κοινωνική ζωή της χώρας υπό τον έλεγχό τους, εξολοθρεύοντας κάθε ίχνος αντίρρησης.

Μιλώντας για τα μέσα της μαζικής πληροφόρησης του πληθυσμού και της ψυχαγωγίας στη ναζιστική Γερμανία, πρέπει να αναφερθούμε πρωτίστως στην επιβολή του κομματικού και κρατικού ελέγχου πάνω στη λειτουργία τους. Από το 1933 στη Γερμανία υιοθετούνταν διαδοχικά διάφοροι νόμοι βάσει των οποίων τέθηκε υπό άμεση εποπτεία αρχικά ο

¹⁵⁴⁷ N. Chomsky, (1997) [1991], *Media control: the spectacular achievements of propaganda*, A Seven Stories Press, Νέα Υόρκη, σσ. 30-32.

¹⁵⁴⁸ Στην πόλη Νόβγκοροντ-Σίβερσκι (νομός Τσερνίχιβ), κατά τη διάρκεια του εορτασμού της «κατάληψης» της Μόσχας, ένας ασυρματιστής ήθελε να ακούσει τη Μόσχα. Μόλις άρχισε να το κάνει, τον κάλεσαν κοπέλες και εκείνος ξέχασε να σβήσει το ραδιόφωνο. Ακριβώς τότε στη Μόσχα γιορτάζονταν η επέτειος της Οκτωβριανής επανάστασης και όλοι οι παρευρισκόμενοι άκουσαν την ομιλία του Στάλιν. Ο ασυρματιστής εκτελέστηκε για αυτή την πράξη. Βλ. στο Στενογράφημα της αναφοράς των κκ. Φέντοροφ, Γιερέμενκο και Βορομπιέφ για την κατάσταση στα εδάφη που είχαν προσωρινά κατακτηθεί από τους Γερμανούς κατακτητές, για την κατάσταση των ανταρτικών ομάδων και για τα ερωτήματα που προκύπτουν αναφορικά με τη μέλλουσα ανάπτυξη του ανταρτικού κινήματος, 26.11.1942 (υπογεγραμμένη από τον Α. Φέντοροφ), *TSDAGO*, 1/22/52, σ. 48.

¹⁵⁴⁹ N. O'Shaughnessy, (2016), *Selling Hitler. Propaganda and The Nazi Brand*, Hurst and Company, Λονδίνο. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος εκτυλισσόταν σε δύο επίπεδα: στο επίπεδο των δράσεων και ως μιντιακό γεγονός. Βλ. στον ίδιο, σ. 52.

κινηματογράφος, ενώ η διαδικασία ολοκληρώθηκε με την εθνικοποίηση της κινηματογραφικής βιομηχανίας το 1942¹⁵⁵⁰. Όσον αφορά τον Τύπο, έπειτα από τον εξουσιοδοτικό νόμο του 1933 και τις διαταγές του 1935, οι Ναζί εδραίωσαν τον έλεγχο τους και επί της έκδοσης των εφημερίδων¹⁵⁵¹. Στον τομέα της ραδιοφωνίας, η ένωση των εταιρειών διάδοσης πληροφοριών και η ενοποίηση των εκπομπών επιτεύχθηκε τον Μάιο του 1940¹⁵⁵². Συνεπώς, πριν την έναρξη του πολέμου με τη Σοβιετική Ένωση, όλα τα μέσα μετάδοσης πληροφοριών στη Γερμανία βρίσκονταν υπό κρατικό έλεγχο και χρησιμοποιούνταν ευρέως από τον υπουργό Προπαγάνδας Γ. Γκαίμπελς προκειμένου να επιτευχθεί η αποδοχή των κρατικών μέτρων από τη γερμανική κοινωνία¹⁵⁵³.

Παρόμοια πρακτική επιβολής ελέγχου πάνω στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και της ψυχαγωγίας χρησιμοποιήθηκε από τη γερμανική διοίκηση και στην κατεχόμενη Ουκρανία. Όπως αναφέραμε ήδη, η γερμανική κατοχική διοίκηση στην Ουκρανία αποσκοπούσε στην οικονομική, πολιτική και πολιτιστική αφαίμαξη της χώρας. Ωστόσο, οι Γερμανοί, έχοντας υπόψη ότι η απροκάλυπτη χρήση της βίας θα έστρεφε τον πληθυσμό εναντίον τους, προσπάθησαν να νομιμοποιήσουν την παραμονή τους και αυτοπαρουσιάζονταν ως «απελευθερωτές» της χώρας από την τρομοκρατία των μπολσεβίκων. Μιλώντας για τα είδη της προπαγάνδας που χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, μπορούμε να σημειώσουμε πως η γερμανική κατοχική διοίκηση χρησιμοποιούσε όλα τα διαθέσιμα μέσα για να πετύχει τους στόχους της.

Οι γερμανικές κατοχικές αρχές επέτρεπαν στον ντόπιο πληθυσμό της Ουκρανίας να επισκέπτεται κινηματογράφους. Ωστόσο, αναγνωρίζοντας τη δύναμη του μέσου στην επιρροή του πληθυσμού, οι Γερμανοί επιχείρησαν να το θέσουν υπό τον άμεσο έλεγχο τους. Σύμφωνα με την από 8 Δεκεμβρίου 1941 διαταγή του Έ. Κοχ, στο Κομισαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία» οι κινηματογράφοι, μαζί με όλο τον εξοπλισμό τους, καθώς και οι οργανώσεις που ασχολούνταν με την παραγωγή των ταινιών και των χημικών για την κινηματογραφική βιομηχανία περνούσαν στη διαχείριση της ουκρανικής εταιρείας περιορισμένης ευθύνης «Φιλμ Ουκρανία» («Film Ukraine»)¹⁵⁵⁴. Παράλληλα απαγορευόταν η δραστηριότητα λοιπών

¹⁵⁵⁰ A.A. Kallis, (2005), *Nazi Propaganda and the Second World War*, Palgrave, Νέα Υόρκη, σ. 18.

¹⁵⁵¹ Ως άνω, σ. 30.

¹⁵⁵² Ως άνω, σ. 33.

¹⁵⁵³ Τον Δεκέμβριο του 1939 ο Χίτλερ απαίτησε ρητά από τον Γκαίμπελς την παραγωγή των ταινιών με εθνικοσοσιαλιστικό περιεχόμενο. Βλ. στο I. Petron (επιμ.) (2015), *Politischeskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σσ. 218-219.

¹⁵⁵⁴ Η συγκεκριμένη οργάνωση ήταν παράρτημα της κεντρικής οργάνωσης «Ανατολή» με έδρα το Βερολίνο. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντυνπροπετρόφσκ], φ. 77 (145), έτος 2^ο, 02.04.1942, σ. 2.

οργανώσεων και προσώπων στον κινηματογραφικό τομέα εκτός της αναφερθείσας ουκρανικής εταιρείας¹⁵⁵⁵. Οι ταινίες που προβάλλονταν στους κινηματογράφους ήταν γερμανικές και ουκρανικές. Όσον αφορά το περιεχόμενο, οι ταινίες αναδείκνυαν τα επιτεύγματα του γερμανικού στρατού, παρουσίαζαν όλες τις κακουχίες της ζωής στη Σοβιετική Ένωση και ωραιοποιούσαν τη ζωή των Ουκρανών εργατών στη Γερμανία¹⁵⁵⁶. Μερικές ήταν αντισημιτικού περιεχομένου, όπως «Ο Στάλιν και οι Εβραίοι»¹⁵⁵⁷. Ωστόσο, η παρακολούθηση των εγκεκριμένων από τις γερμανικές αρχές ταινιών μπορούσε να γίνει μόνο σιωπηλά. Επιπλέον, στη ζώνη της στρατιωτικής διοίκησης λειτουργούσαν και κινηματογραφικές λέσχες, αλλά τις επισκέπτονταν κυρίως η νεολαία και οι αξιωματικοί της Βέρμαχτ.

Οι άνθρωποι της εποχής εκείνης αντιλαμβάνονταν έντονα ότι το θέατρο αποτελούσε ένα ακόμη ισχυρό προπαγανδιστικό μέσο¹⁵⁵⁸. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, θέατρα είχαν ανοίξει σε πολλές πόλεις της Ουκρανίας, όπως στο Κίεβο, στο Χάρκοβο, στην Πολτάβα, στο Βοροσιλοβγκράντ, στη Ζαπορίζια, στο Ζιτόμιρ, στο Σούμι και αλλού. Σε αντιδιαστολή με τη σοβιετική εποχή, ήδη από την αρχή της κατοχής άρχισαν να ανεβάζονται θεατρικά έργα μεγάλων Ουκρανών δραματουργών, που προηγουμένως θεωρούνταν εθνικιστές, ανάμεσά τους και των λεγόμενων «κορυφαίων» του ουκρανικού θεάτρου¹⁵⁵⁹. Τα

¹⁵⁵⁵ Προσωρινή διαταγή για τον κινηματογράφο στο Κομισαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία», 08.12.1941, TSDAGO, 57/4/109, σσ. 30-32. Να προσθέσουμε ότι, τον Αύγουστο του 1943, στην Ουκρανία λειτουργούσαν συνολικά 255 κινηματογράφοι και οι νέες ταινίες προς προβολή στέλνονταν από τη Γερμανική κεντρική κινηματογραφική ένωση. Βλ. στην εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 86 (263), έτος 3^ο, 22.06.1943, σ. 4. Μόνο στη Γενική περιοχή «Ντινπροπετρόφσκ», τον Ιανουάριο του 1943, λειτουργούσαν 70 κινηματογράφοι. Ωστόσο, ο ουκρανικός πληθυσμός του Ντινπροπετρόφσκ μπορούσε να επισκέπτεται εντός της πόλης μόνο τον κινηματογράφο «Βικτόρια». Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 9 (324), έτος 3^ο, 26.01.1943, σ. 4.

¹⁵⁵⁶ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 52. Για παράδειγμα, μια ανακοίνωση στην εφημερίδα έλεγε ότι σύντομα στον κινηματογράφο του Κρέμιανετς θα προβαλλόταν μια ταινία για τη Γερμανία (γερμ. Deutschland-Film). Αυτή η ταινία δείχνει τα πανέμορφα γερμανικά τοπία που πρέπει να αποτελέσουν παράδειγμα προς τους Ουκρανούς. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 38 (76), έτος 2^ο, 17.05.1942, σ. 6.

¹⁵⁵⁷ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 54.

¹⁵⁵⁸ Α. Repulenko, «Pro teatr mista Poltava» («Για το θέατρο της Πολτάβας»), εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 10, 27.11.1941, σ. 4. Ο Ρ. Borisovskij, αναλογιζόμενος τον ρόλο του θεάτρου επί της γερμανικής κατοχής, σημείωνε ότι το θέατρο έπρεπε να γίνει η κοίτιδα της αναγέννησης της ουκρανικής κουλτούρας και να καλλιεργεί στους ανθρώπους το ουκρανικό εθνικό πνεύμα. Βλ. στο Ρ. Borisovskij, «Zavdannya ukrajinskogo teatru» («Η αποστολή του ουκρανικού θεάτρου»), εφημερίδα *Peremoga* [Ζιτόμιρ], φ. 1, 09.10.1941, σ. 2· V., «Ukrayinskyi miskyi teatr» («Ουκρανικό λαϊκό θέατρο»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογκράντ], φ. 7, 20.09.1941, σ. 2.

¹⁵⁵⁹ Το «θέατρο των κορυφαίων» ήταν το πρώτο επαγγελματικό ουκρανικό θέατρο· άνοιξε το 1882 στο Γελισαβετγκράντ (από το 1939-Κιροβογκράντ, από το 2016-Κροπιβνίτσκι) και σε αυτό ανήκαν οι επιφανείς Ουκρανοί δραματουργοί Μ. Σταρίτσκι, Μ. Κροπιβνίτσκι, Π. Σαξαγκάνσκι κλπ.

πιο διαδεδομένα δραματικά έργα ήταν το «Βί» του Ν. Γκόγκολ, η «Νατάλκα Πολτάβκα» του Ι. Κοτλιαρέφσκι, το «Ναζάρ Στοδόλια» του Τ. Σεβτσένκο και άλλα¹⁵⁶⁰. Στα εγκαίνια του ουκρανικού δραματικού θεάτρου του Τ. Σεβτσένκο στο Βοροσιλοβγκράντ, στις 10 Σεπτεμβρίου 1942, ανέβηκε στη σκηνή το δράμα «Μπεζταλάννα» («Η άμοιρη») του γνωστού Ουκρανού δραματουργού Ι. Καρπένκο-Κάρι (Τομπιλέβιτς)¹⁵⁶¹. Σημειωτέον ότι όλα αυτά τα θεατρικά έργα γράφτηκαν ως επί το πλείστον από Ουκρανούς συγγραφείς, οι οποίοι αγωνίστηκαν για τη διάσωση της ουκρανικής γλώσσας και κουλτούρας. Τα έργα τους, γραμμένα στην ουκρανική γλώσσα, διαπνέονταν από έντονο πατριωτισμό, περιείχαν σκηνές από το ουκρανικό παρελθόν και προωθούσαν την ιδέα της ανεξάρτητης Ουκρανίας, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο. Ωστόσο, τα καλύτερα θέατρα και τους καλύτερους κινηματογράφους μπορούσαν να επισκέπτονται μόνο οι Γερμανοί, ενώ στους Ουκρανούς κατοίκους δεν επιτρεπόταν η είσοδος¹⁵⁶². Το εύρος της προπαγανδιστικής δραστηριότητας των γερμανικών αρχών, στην οποία συνέβαλαν τα θέατρα και οι κινηματογράφοι¹⁵⁶³, εντυπωσιάζει. Για παράδειγμα, στην Πολτάβα, μια μεσαίου μεγέθους πόλη, λειτουργούσαν δύο κινηματογράφοι και ένα ουκρανικό

¹⁵⁶⁰ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 51. Εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 12, 04.12.1941, σ. 4. Εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 2, 16.11.1941, σ. 4. Το ρεπερτόριο του θεάτρου στην Μπίλα Τσέρκβα αποτελούνταν, επίσης, από δράματα των Σεβτσένκο, Σταρίτσκι, Κροπιβνίτσκι, Κβίτκα-Οσονοβιάνενκο κλπ. Βλ. στο DAKO, P-2225/1/1, σ. 182. Σημειωτέον ότι, από τον Σεπτέμβριο του 1941 έως τα μέσα του Μαρτίου του 1942, ο θίασος του ουκρανικού θεάτρου στο Κιροβογκράντ έδωσε συνολικά 100 παραστάσεις. Εάν στην αρχή στο θέατρο εργάζονταν 25 άτομα, τον Μάρτιο του 1942 ήταν πλέον 70. Συνολικά, τις παραστάσεις επισκέφτηκαν 44.500 άτομα. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 26 (64), έτος 2^ο, 19.03.1942, σ. 1.

¹⁵⁶¹ Εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγκράντ], φ. 10, 09.09.1942, σ. 2. V. Danilejchenko, «Narodzhenij na ruyinah» («Γεννημένος στα ερείπια»), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγκράντ], φ. 14, 18.09.1942, σ. 2. Σημειωτέον πως, σε πολλές πόλεις της Ουκρανίας κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, τα θέατρα ήταν αφιερωμένα στον Τ. Σεβτσένκο. Στο Τσερκάσι λειτουργούσε θέατρο αφιερωμένο στον Τ. Σεβτσένκο, το οποίο τον Φεβρουάριο του 1943 το επισκέπτονταν συχνά οι κάτοικοι. Βλ. στο Άγνωστος συγγραφέας, «Zhyttya v Cherkasah» («Η ζωή στο Τσερκάσι»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 22, έτος 3^ο, 23.02.1943, σ. 4.

¹⁵⁶² Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 52. Για παράδειγμα, στο Λβιβ οι δύο καλύτεροι κινηματογράφοι της πόλης προορίζονταν μόνο για τους Γερμανούς, τρεις κινηματογράφοι ήταν για τους Ουκρανούς, ενώ τους υπόλοιπους μπορούσαν να τους επισκέπτονται οι Πολωνοί. Βλ. στο Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 55.

¹⁵⁶³ Όσον αφορά την οργάνωση των κινηματογράφων στην κατεχόμενη Ουκρανία, πρέπει να πούμε πως τον Μάρτιο του 1942 στο ΡΚΟΥ συστάθηκε η κινηματογραφική εταιρεία, ο σκοπός της οποίας ήταν να ανοίξει όλους τους κινηματογράφους στη χώρα. Η εταιρεία άνοιξε τέσσερα υποκαταστήματα: στο Λουτσκ, στο Κίεβο, στο Ζιτόμιρ και στο Ντνιπροπετρόφσκ. Τον Μάρτιο του 1942 ήδη λειτουργούσαν 52 κινηματογράφοι, 20 εκ των οποίων στη Γενική Περιοχή της Βολυνίας και Ποδολίας. Συνολικά, οι γερμανικές αρχές ήθελαν να ανοίξουν 350 κινηματογράφους. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 26 (64), έτος 2^ο, 19.03.1942, σ. 4. Για την ίδια κατάσταση στη Λευκορωσία βλ. στο Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, στο *Organu gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. Vpered na Zapad (1 janvary-a-30 iyunya 1944), ό.π., σ. 528.

θέατρο¹⁵⁶⁴. Το θέατρο ήταν αφιερωμένο στον Ν. Γκόγκολ και σε λιγότερο από τρεις μήνες από την αρχή της κατοχής κατάφερε να ανεβάσει τέσσερα θεατρικά έργα από τα οποία ξεχώρισαν δράματα του Ι. Κοτλιαρέφσκι και Τ. Σεβτσένκο¹⁵⁶⁵. Παράλληλα, οι Γερμανοί δεν αμελούσαν να προβάλλουν δημοσίως την εικόνα τους ως υποστηρικτών της ουκρανικής κουλτούρας. Στις 13 Μαΐου 1942 οι γερμανικές αρχές ανακοίνωσαν μέσω του ραδιοφώνου στο Κίεβο την αναγέννηση της τέχνης στην Ουκρανία. Αναφέρθηκε ότι στην Μπίλα Τσέρκβα είχε ανοίξει ουκρανικό θέατρο αφιερωμένο στον μεγάλο Ουκρανό ποιητή Τ. Σεβτσένκο, όπου απασχολούνται πολλοί ηθοποιοί από το Κίεβο¹⁵⁶⁶. Στο Βοροσιλοβγκράντ, επίσης, τον Αύγουστο του 1942, μέσα σε έναν μήνα από την κατάληψη της πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα, άνοιξε νέο θέατρο αφιερωμένο στον Τ. Σεβτσένκο, όπου άρχισαν αμέσως οι πρόβες για το ανέβασμα θεατρικών έργων του φημισμένου Ουκρανού ποιητή¹⁵⁶⁷. Άξιο αναφοράς είναι, ακόμη, το γεγονός ότι σε μερικές από τις πολιτιστικές εκδηλώσεις που σχετίζονταν με την ουκρανική κουλτούρα ήταν παρόντα και τα μέλη της γερμανικής στρατιωτικής και πολιτικής διοίκησης¹⁵⁶⁸. Συνεπώς, έχοντας υπόψη την προπαγανδιστική διάσταση των φορέων ψυχαγωγίας, όπως τα θέατρα και οι κινηματογράφοι, η γερμανική διοίκηση από την αρχή της κατάληψης της εξουσίας προσπάθησε να τους ενοποιήσει και να τους θέσει υπό τον έλεγχό της.

Ωστόσο, παρά τη μεγάλη δύναμη του θεάτρου, τα πρωτεία στην πληροφόρηση του πληθυσμού τότε, όπως και σήμερα, τα κρατούσαν τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής η σημαντικότερη πηγή της πληροφόρησης ήταν οι ουκρανικές εφημερίδες, οι οποίες εκδίδονταν σε πολλές πόλεις και κωμοπόλεις της Ουκρανίας. Οι γερμανικές αρχές έδιναν εξαιρετική σημασία στην πληροφόρηση του πληθυσμού της Ουκρανίας και στην άσκηση του αποτελεσματικού ελέγχου επί του Τύπου. Ο Άλφρεντ Γιοντλ (1890-1945), αρχηγός του Επιτελείου Επιχειρήσεων της Ανώτατης Διοίκησης της Βέρμαχτ,

¹⁵⁶⁴ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 54· Εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 12, 04.12.1941, σ. 4.

¹⁵⁶⁵ Β. Voloshanovskij, «Dvi vystavy» («Δύο παραστάσεις»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 12, 04.12.1941, σ. 4.

¹⁵⁶⁶ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 52.

¹⁵⁶⁷ Εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγκράντ], φ. 2, 21.08.1942, σ. 2.

¹⁵⁶⁸ Για παράδειγμα, στις 15 Μαρτίου 1942 στο Κρέμιανετς, σε εκδήλωση αφιερωμένη στον Σεβτσένκο ήταν παρόντες ο ανώτατος διοικητής της περιοχής του Κρέμιανετς (Gebietskommissar), εκπρόσωποι του γερμανικού στρατού και της πολιτοφυλακής. Βλ. στην εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 26 (64), έτος 2^ο, 19.03.1942, σ. 4.

στην από 6 Ιουνίου 1941 διαταγή του υποχρέωνε την ενίσχυση των μονάδων προπαγάνδας του γερμανικού στρατού με αξιωματικούς-λογοκριτές και άτομα ειδικευμένα στην προπαγάνδα, με σκοπό τον έλεγχο του Τύπου στις προς κατάληψη περιοχές. Τονιζόταν η σημασία της έκδοσης εφημερίδων στα εδάφη υπό γερμανικό έλεγχο. Η οδηγία προέβλεπε την επείγουσα οργάνωση της λογοκρισίας, έτσι ώστε τα κείμενα να μη βλάπτουν τα γερμανικά συμφέροντα. Σύμφωνα με τον Α. Γιοντλ, σκοπός του Τύπου ήταν να εφησυχάζει τον πληθυσμό και να αποτρέπει τις πράξεις δολιοφθοράς. Σε περίπτωση όπου η λογοκρισία θα ήταν ανέφικτη, προβλεπόταν το κλείσιμο των εφημερίδων και των εκδόσεων¹⁵⁶⁹. Σε συνάντηση υψηλόβαθμων αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ στις 16 Ιουλίου 1941, ο Χίτλερ, απαντώντας στον Ρόζενμπεργκ, επιβεβαίωσε τη σκοπιμότητα της έκδοσης εφημερίδων στα προς κατάληψη εδάφη με σκοπό την επιρροή του πληθυσμού¹⁵⁷⁰. Στις 20 Νοεμβρίου 1941 ο Έ. Κοχ εξέδωσε την «Προσωρινή εντολή για την προστασία της τάξης (του νόμου) στον Τύπο», σύμφωνα με την οποία για την έκδοση ή διανομή έντυπου υλικού απαιτούνταν σχετική άδεια του Κομισάριου του Ράιχ, δηλαδή του ίδιου. Επίσης, όλες οι εφημερίδες υποχρεώνονταν να δημοσιεύουν υλικό που θα τους υποδείκνυε η γερμανική διοίκηση¹⁵⁷¹. Επομένως, έχοντας υπόψη την εξαιρετική σημασία των εφημερίδων ως πηγής πληροφόρησης και επιρροής του υπόδουλου πληθυσμού, ο Έ. Κοχ εξέδωσε στις 20 Νοεμβρίου 1941 διαταγή, σύμφωνα με την οποία όλες οι εφημερίδες και τα τυπογραφεία, μαζί με τον εξοπλισμό τους, περνούσαν στη δικαιοδοσία γερμανικής εταιρείας εκδόσεων και τυπογραφείων με επικεφαλής τον Χανς Χοτσνάουερ (H. Hoznauer), στην οποία θα υπαγόταν και η αντίστοιχη ουκρανική¹⁵⁷².

Για να καταλάβουμε τη σημασία που έδιναν οι γερμανικές αρχές στην κατευθυνόμενη πληροφόρηση του πληθυσμού αρκεί να αναφέρουμε ότι το 1943 στις ειδικές στρατιωτικές μονάδες της προπαγάνδας της Βέρμαχτ, οι οποίες υπήρχαν και στις τρεις Ομάδες Στρατιών – «Κέντρο», «Βορράς» και «Νότος»–, υπηρετούσαν συνολικά 15 χιλ. άτομα¹⁵⁷³. Συνολικά, στα

¹⁵⁶⁹ B.I. Chernyakov, «Periodychna presa na okupovanij Ukraini» («Ο τύπος στην κατεχόμενη Ουκρανία»), στον σύνδεσμο: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648> (30.08.2019)

¹⁵⁷⁰ Ως άνω. Η συγκεκριμένη συνάντηση είχε καταγραφεί από τον Μπόρμαν. Βλ. στο E.A. Boltin (επιμ.) (1968), *Prestupnye tseli - prestupnye sredstva. Dokumenty ob okupatsionnoj politike fashistskoj Germanii na territorii SSSR (1941-1944)* (Εγκληματικοί στόχοι – εγκληματικά μέσα. Έγγραφα για την κατοχική πολιτική της φασιστικής Γερμανίας στο έδαφος της ΕΣΣΔ (1941-1944)), Izdatelstvo Politicheskoy literatury, Μόσχα, σ. 56.

¹⁵⁷¹ «Vorläufige Anordnung zur Sicherung der Ordnung im Pressenwesen» von 20 November 1941, der Reichskommissar für die Ukraine Koch, εφημερίδα Kremyanetskyj visnyk [Κρέμμανετς], φ. 3 (41), έτος 2^ο, 11.01.1942, σ. 2.

¹⁵⁷² Διαταγή του Έ. Κοχ για τους εκδοτικούς οίκους και τυπογραφεία στην Ουκρανία, 20.11.1941, TSDAGO, 57/4/109, σσ. 39-41.

¹⁵⁷³ B.I. Chernyakov, «Periodychna presa na okupovanij Ukraini» («Ο τύπος στην κατεχόμενη Ουκρανία»), βλ.

εδάφη της σημερινής Ουκρανίας εκδίδονταν περίπου 400 τίτλοι εφημερίδων και περιοδικών που κυκλοφορούσαν κυρίως στα ουκρανικά, παρότι μερικά εκδίδονταν στα ρωσικά και σε άλλες γλώσσες¹⁵⁷⁴. Οι ντόπιοι δημοσιογράφοι και το υλικό των ουκρανικών εφημερίδων ελέγχονταν από το Τμήμα της Προπαγάνδας του Δημαρχείου κάθε περιοχής. Επίσης, στο Ρίβνε δημιουργήθηκε πρακτορείο ειδήσεων (γερμ. Deutsches Nachrichtenburo) το οποίο προμήθευε τις ουκρανικές εφημερίδες με πολιτικές ειδήσεις και ειδήσεις από το μέτωπο, καθώς και τους Ουκρανούς δημοσιογράφους με θέματα της επικαιρότητας¹⁵⁷⁵. Επομένως, στο ΡΚΟΥ οι ουκρανικές κατοχικές εφημερίδες βρίσκονταν υπό τον στενό έλεγχο των Ναζί¹⁵⁷⁶ και δημοσίευαν όχι μόνο τις ειδήσεις από το μέτωπο, αλλά και κείμενα τα οποία δικαιολογούσαν τα μέτρα και προέβλεπαν τις απόψεις τους¹⁵⁷⁷. Να προσθέσουμε πως, πέραν του καθαρά προπαγανδιστικού υλικού, στις εφημερίδες δημοσιεύονταν διάφορα λογοτεχνικά και λαογραφικά κείμενα σχετικά με την ιστορία και την κουλτούρα του ουκρανικού λαού, τα οποία αντανάκλουν την πολιτική του Ά. Ρόζενμπεργκ και σκόπευαν στην αποκοπή και στη διαφοροποίηση του ουκρανικού έθνους από το ρωσικό¹⁵⁷⁸.

στον σύνδεσμο: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648> (30.08.2019). Επίσης, πρέπει να αναφέρουμε και την εντολή N 119 του Χανς Κοχ, όπου αναφερόταν ότι οι εθνικές ουκρανικές εφημερίδες μπορούσαν να εκδίδονται έπειτα από τη λογοκρισία των γερμανικών στρατιωτικών αρχών. Βλ. στο Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρουστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 40.

¹⁵⁷⁴ Στα ρωσικά εκδίδονταν οι εφημερίδες στο Ντονμπάτς. Βλ. στο Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρουστσόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 40.

¹⁵⁷⁵ Άγνωστος συγγραφέας, «Zavdannya ukrajinskogo presy» («Ο σκοπός του ουκρανικού Τύπου»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 22, έτος 3^ο, 23.02.1943, σ. 4.

¹⁵⁷⁶ V. Marunyak, «Ukrayinskij visnyk» («Ουκρανική ενημέρωση»), στο *On the call of Kiev*, ό.π., σ. 67.

¹⁵⁷⁷ Όσον αφορά την κυκλοφορία των εφημερίδων στην κατεχόμενη Ουκρανία, πρέπει να πούμε πως οι εφημερίδες άρχισαν να εκδίδονται σχεδόν αμέσως μετά την κατάληψη κάθε πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα. Για παράδειγμα, το Χάρκοβο καταλήφθηκε στις 24 Οκτωβρίου 1941 από τη Βέρμαχτ και στις 2 Νοεμβρίου 1941 οι διαδικασίες για την οργάνωση της ουκρανικής εφημερίδας «Νέος καιρός» ήταν σε εξέλιξη. Βλ. στο A.P. Liubchenko, Schodennyk (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlajn/liubchenko-arkadij-shodennik/> (02.10.2020). Στις 7 Δεκεμβρίου 1941 στο Χάρκοβο βγήκε το πρώτο φύλλο της ουκρανικής εφημερίδας «Νόβα Ουκραΐνα» («Νέα Ουκρανία»). Ως δημοσιογράφος σε αυτή την εφημερίδα εργάστηκε ο Γ. Σεβελιόφ. Βλ. στο J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σσ. 281-284. Στο Ζιτόμιρ οι πρώτες εφημερίδες εκδόθηκαν τον Σεπτέμβριο του 1941. Αυτή η ταχύτητα με την οποία άρχισαν να εκδίδονται οι εφημερίδες σε πολλές πόλεις της χώρας εξηγείται από τη συμμετοχή των ομάδων της ΟΟΥΝ που ανήκαν στην παράταξη του Α. Μέλνικ στην τοπική κατοχική διοίκηση, όπου τα μέλη τους κατάφεραν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους την εκπαιδευτική και πολιτιστική ζωή της κατεχόμενης περιοχής. Στην αρχή της κατοχής, το υπεύθυνο όργανο για την έκδοση των εφημερίδων ήταν η Διεύθυνση της προπαγάνδας της Βέρμαχτ. Το ζήτημα της αλλαγής των οργάνων και των προσώπων που ήταν επιφορτισμένα με την έκδοση των εφημερίδων κατά τη διάρκεια της κατοχής στην Ουκρανία δεν έχει ακόμη μελετηθεί επαρκώς. Βλ. στο B.I. Chernyakov, «Periodychna presa na okupovanij Ukraini» («Ο τύπος στην κατεχόμενη Ουκρανία»), στον σύνδεσμο: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648> (30.08.2019).

¹⁵⁷⁸ Σύμφωνα με τον Σεβελιόφ, τα δημοσιογραφικά άρθρα λογοκρίνονταν αυστηρά. Απαγορευόταν κάθε

Σημαντική προσοχή εκ μέρους των αξιωματούχων του ναζιστικού κόμματος δινόταν και στη ραδιοφωνία. Μετά την κατάληψη των ουκρανικών εδαφών από τα γερμανικά στρατεύματα, στις πόλεις όπου υπήρχαν προηγουμένως ραδιοφωνικοί σταθμοί της ΕΣΣΔ, οι τεχνίτες του Τμήματος της Προπαγάνδας για την Ουκρανία της Βέρμαχτ άρχισαν να τις επισκευάζουν¹⁵⁷⁹. Σύντομα ραδιοφωνικοί σταθμοί άνοιξαν στο Λβιβ, στο Κίεβο, στη Βίννιτσα, στο Ντινπροπετρόφσκ, στο Χάρκοβο και σε άλλες ουκρανικές πόλεις. Το φθινόπωρο του 1941 στο Κίεβο έφτασε ομάδα ραδιοφωνίας υπό την ηγεσία του Κ. Μάτες (Karl Mates) η οποία ασχολήθηκε με την εγκατάσταση ραδιοφωνικού σταθμού στην πόλη. Ο ραδιοφωνικός σταθμός στο Κίεβο άρχισε να λειτουργεί στις 24 Δεκεμβρίου 1941¹⁵⁸⁰. Την 1η Μαρτίου 1942 ο ραδιοφωνικός σταθμός του Κίεβου εντάχθηκε στη δικαιοδοσία του ομίλου ραδιοφωνίας του Τρίτου Ράιχ. Σύμφωνα με επίσημες δηλώσεις της γερμανικής διοίκησης, ο βασικός σκοπός της λειτουργίας των ραδιοφωνικών σταθμών στην Ουκρανία, εκτός από την πληροφόρηση και την ψυχαγωγία, ήταν και η μετάδοση της γερμανικής κουλτούρας¹⁵⁸¹. Να προσθέσουμε πως οι ειδήσεις μεταδίδονταν για τον γερμανικό και τον ουκρανικό πληθυσμό, ενώ τις ειδήσεις για τα σλοβακικά συμμαχικά στρατεύματα τις μετέδιδε ο ραδιοφωνικός σταθμός στη Βίννιτσα¹⁵⁸². Πέραν της ραδιοφωνίας και του έντυπου Τύπου, η πληροφόρηση του πληθυσμού από τη γερμανική διοίκηση γινόταν και μέσω προκηρύξεων τις οποίες κολλούσαν σε κεντρικά σημεία. Επιπλέον, τα διατάγματα των γερμανικών αρχών γνωστοποιούνταν μέσω μεγαφώνων τοποθετημένων στις πόλεις – τα οποία, ωστόσο, ήταν σχετικά λίγα¹⁵⁸³.

Επομένως, όσον αφορά την ενημέρωση των ευρέων στρωμάτων του υπόδουλου πληθυσμού κατά την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία, μπορούμε να πούμε ότι αυτή ήταν προνόμιο των γερμανικών αρχών, περνούσε υποχρεωτικά από λογοκρισία και αρκούσαν συνήθως στη γνωστοποίηση των διαταγμάτων της γερμανικής διοίκησης, πολιτικής ή στρατιωτικής. Για παράδειγμα, στους ντόπιους κατοίκους απαγορευόταν να έχουν ραδιοφωνική συσκευή και να ακούν τις ξένες εκπομπές. Για την κατοχή της προβλεπόταν η

αναφορά στην ανεξάρτητη Ουκρανία. Πιο εύκολα δημοσιεύονταν άρθρα που αφορούσαν την τοπική θεματολογία παρά την πανουκρανική. Επιτρεπόταν η κριτική της σοβιετικής εξουσίας, αλλά με την απαραίτητη αναφορά στον «εβραιοκομμουνιστικό» καθεστώς. Βλ. στο J.Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy), ό.π., σ. 285.

¹⁵⁷⁹ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 231 (299), έτος 2^ο, 21.11.1942, σ. 5.

¹⁵⁸⁰ Ως άνω, σ. 6.

¹⁵⁸¹ Ως άνω.

¹⁵⁸² Ως άνω.

¹⁵⁸³ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (24.08.2020)

θανατική ποινή¹⁵⁸⁴. Όσον αφορά το περιεχόμενο, μπορούμε να πούμε πως η πληροφόρηση της κατοχικής διοίκησης ήταν διαστρεβλωμένη, μονόπλευρη και ανεπαρκής. Ένα άλλο συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να καταλήξουμε από την ανάλυση της λειτουργίας των μέσων μαζικής ενημέρωσης και της ψυχαγωγίας είναι ότι, μέσω των πατριωτικών παραστάσεων και των ουκρανικών εφημερίδων συνέβαλαν, εκτενώς στην «ουκρανοποίηση» του πληθυσμού της χώρας.

Σύμφωνα με δηλώσεις της σοβιετικής πλευράς, μέσω του θεάτρου, του κινηματογράφου, των κατοχικών εφημερίδων, των διαφόρων πολιτιστικών οργανώσεων και των γραφείων της προπαγάνδας που λειτουργούσαν στην τοπική διοίκηση, το γερμανικό καθεστώς στόχευε στην καλλιέργεια αντισοβιετικού κλίματος και στη μετάδοση των ναζιστικών ιδεών. Συνήθως για την εργασία στα τμήματα της προπαγάνδας οι Γερμανοί στρατολογούσαν άτομα από εθνικιστικό περιβάλλον, με έντονα αντισοβιετικές απόψεις¹⁵⁸⁵. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δραστηριότητα του προσωπικού του Τμήματος της Προπαγάνδας της τοπικής διοίκησης που δρούσε στην περιοχή του Μογκιλιόφ της Λευκορωσίας. Μερικά άτομα από το συγκεκριμένο τμήμα είχαν εκπαιδευτεί σε ειδικό προπαγανδιστικό σχολείο¹⁵⁸⁶ και στη συνέχεια στάλθηκαν στη Γερμανία για την περαιτέρω

¹⁵⁸⁴ Από τα πρώτα μέτρα της κατοχικής διοίκησης ήταν να παραδώσουν οι κάτοικοι στα υπεύθυνα όργανα τα ραδιόφωνα τους. Βλ. στο J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I donkrugy)», ό.π., σ. 273· Διαταγή του στρατιωτικού διοικητή του Κιροβογράντ λοχαγού Mert (Hauptmann Mert), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 15, 18.10.1941, σ. 4· Διαταγή του Κράουζε, στρατιωτικού διοικητή (γερμ. Komendant) του Σούμι, να παραδοθούν τα ραδιόφωνα εντός των 24 ωρών. Βλ. στην εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 3, 26.10.1941, σ. 2. Στις 18 Μαρτίου 1942 ο Κομισάριος του Ντιπροπετρόφσκ εξέδωσε διαταγή η οποία όριζε ότι στους κατοίκους της πόλης απαγορευόταν αυστηρά να ακούν ξένες ραδιοφωνικές εκπομπές και να χρησιμοποιούν τα ραδιόφωνα των Γερμανών σπλιτών και αξιωματικών που στάθμευαν στα σπίτια των ντόπιων. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 67 (135), έτος 2^ο, 21.03.1942, σ. 2. Να σημειώσουμε ότι από την εκτέλεση αυτής της διαταγής εξαιρούνταν άτομα γερμανικής καταγωγής. Βλ. στο ΔΑΚΟ, Ρ-2225/1/1, Απόφαση του δημάρχου της Μπίλα Τσέρκβα της 25.10.1941, σ. 229. Για την απόκρυψη ραδιοφώνου προβλεπόταν εκτέλεση. Για παράδειγμα, ο σοβιετικός αντάρτης και πράκτορας Ε.Σ. Μπερεζνιάκ θυμάται ότι, τον Μάρτιο του 1943, είδε στο Ντιπροπετρόβσκ έναν άνθρωπο, τον οποίο είχαν εκτελέσει οι Γερμανοί και ο οποίος έφερε στο στήθος την ταμπέλα: «Αυτός άκουγε το ραδιόφωνο της Μόσχας». Βλ. στο «Prototyp majora Vihria Evgenij Berezniak : «Ochen chasto ot gibeli menia otdeliali minuty, sekundy, santimetry i millimetry, no moralno v lagere NKVD bylo kuda tyazhelee, chem v gestapovskoj kamere smetnikov»» («Το πρωτότυπο του ταγματάρχη Βίχρ είναι ο Ευγένι Μπερεζνιάκ : «Πολύ συχνά από τον θάνατο με χώριζαν λεπτά, δευτερόλεπτα, εκατοστά και χιλιοστά, αλλά ηθικά στο στρατόπεδο του ΝΚΒΔ ήταν πολύ πιο δύσκολα, από ό,τι στο κελί των ετοιμοθάντων της Γκεστάπο»»), συνέντευξη του Ε.Σ. Μπερεζνιάκ με τον Ντ. Γκόρδον, εφημερίδα *Bulvar* [«Μπουλβάρ»], φ. 39 (466), 2004, στον σύνδεσμο: https://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s466-39_799/240.html (30.04.2020).

¹⁵⁸⁵ Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, στο *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. Vpered na Zapad (1 janvarya-30 iyunya 1944), ό.π., σ. 528.

¹⁵⁸⁶ Ο Ρόζενμπεργκ είχε ειδικά σχολεία όπου εκπαιδεύονταν προπαγανδιστές, λ.χ. δύο στρατόπεδα έξω από το Βουστράου (Γερμανία). Το ένα στρατόπεδο που άνοιξε στην αρχή του 1942 ήταν «κλειστό» διότι οι πράκτορες που βρίσκονταν εκεί θεωρούνταν αιχμάλωτοι, φυλάσσονταν και δεν μπορούσαν να το εγκαταλείψουν

εξοικείωση με το θέμα. Έπειτα, τα ίδια άτομα περιόδευσαν τον δήμο τους προπαγανδίζοντας το πολιτικό καθεστώς, την οικονομία και τις συνθήκες διαβίωσης στη Γερμανία. Εφόσον αυτές οι ενέργειες δεν ευοδώθηκαν και οι κάτοικοι της χώρας δεν πίστευαν στα λεγόμενά τους, οι γερμανικές αρχές στράφηκαν προς κατασταλτικά μέτρα¹⁵⁸⁷.

6.1.1. Εξαναγκασμός του ντόπιου πληθυσμού σε επίσκεψη των ορθοδόξων εκκλησιών

Όπως αναφέραμε ήδη, το αρχικό ενδιαφέρον του ντόπιου πληθυσμού για τις ορθόδοξες εκκλησίες άρχισε να μειώνεται με αποτέλεσμα οι μόνοι τακτικοί επισκέπτες τους να είναι οι ηλικιωμένοι. Η νεολαία, ειδικά, εκκλησιαζόταν σπάνια έως καθόλου¹⁵⁸⁸. Για να ανατραπεί αυτή η κατάσταση, σε μερικά μέρη η τοπική διοίκηση, στο επίπεδο των προϊστάμενων των χωριών, προέβαινε, σε συνεργασία με τους ιερείς, στην καταγραφή όσων εκκλησιάζονταν στις ορθόδοξες εκκλησίες και λάμβαναν τη Θεία Κοινωνία¹⁵⁸⁹. Όσους δεν επισκέπτονταν τις εκκλησίες και όσους λάμβαναν μέρος στις τελετές χωρίς τη δέουσα προσοχή και σεβασμό, οι προϊστάμενοι των χωριών τους θεωρούσαν πολιτικά επικίνδυνους και τους καλούσαν στο τοπικό δημαρχείο για εξηγήσεις. Επίσης, οι προϊστάμενοι των χωριών ήταν σε θέση να απειλούν αυτούς τους ανθρώπους με κατάδοση στους Γερμανούς, όπως συνέβη στο χωριό Ροζνί, στην περιοχή του Τσερνίχιβ¹⁵⁹⁰, όπου ιερέας κατήγγειλε στον προϊστάμενο του χωριού ότι ένας ντόπιος αστυνόμος και μια κοπέλα, πρώην μέλος της Κομμουνιστικής Νεολαίας, δεν παρακολουθούσαν όλες τις εκκλησιαστικές τελετές. Ως εκ τούτου, ο προϊστάμενος του χωριού απειλούσε ότι θα τους κατέδιδε στις γερμανικές αρχές. Όλο αυτό το γεγονός επηρέασε βαθιά τους κατοίκους του χωριού¹⁵⁹¹. Ανάλογη πρακτική εφαρμόστηκε και σε ένα χωριό της

ελευθέρη. Εκεί εκπαιδεύονταν όχι μόνο οι προπαγανδιστές, αλλά και το προσωπικό των τοπικών διοικήσεων στα κατεχόμενα εδάφη. Το δεύτερο στρατόπεδο στο Βουστράου άνοιξε στα τέλη του 1942, ήταν «ελεύθερο» και ήταν κέντρο υποδοχής των πρακτόρων που είχαν εκπαιδευτεί σε άλλα στρατόπεδα (σχολεία). Από εκεί ένα μέρος τους προωθούνταν ως προπαγανδιστές στα κατεχόμενα εδάφη και στα στρατόπεδα των αιχμαλώτων, άλλοι τοποθετούνταν ως δήμαρχοι και επικεφαλής τμημάτων στις τοπικές διοικήσεις, και άλλοι, κυρίως ειδικοί και επιστήμονες, στέλνονταν για εργασία στις γερμανικές υπηρεσίες και εργοστάσια. Βλ. στο Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, στο *Organ gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. *Vpered na Zapad* (1 janvarya-30 iyunya 1944), ό.π., σ. 135.

¹⁵⁸⁷ Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, *Organ gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. *Vpered na Zapad* (1 janvarya-30 iyunya 1944), ό.π., σσ. 528-529.

¹⁵⁸⁸ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 112.

¹⁵⁸⁹ Ως άνω.

¹⁵⁹⁰ Ως άνω.

¹⁵⁹¹ TSDAGO, 62/1/183, σ. 153.

Ποδολίας. Εφόσον η πλειονότητα των κατοίκων απουσίαζε από την εκκλησία, οι ιερείς άρχισαν να καταγράφουν όσους προσέρχονταν τακτικά. Τότε οι περισσότεροι κάτοικοι, από φόβο μήπως καταγραφούν στους πολιτικά επικίνδυνους, άρχιζαν να εκκλησιάζονται¹⁵⁹². Συνεπώς, στις περιοχές όπου δεν υπήρχε ενδιαφέρον από τους ντόπιους για την ορθόδοξη εκκλησία, η επισκεψιμότητα επιτυγχανόταν με την απειλή της βίας. Έτσι, σε μερικά μέρη εκδόθηκε νόμος που όριζε ότι οι διοικητικοί υπάλληλοι έπρεπε να παρακολουθούν υποχρεωτικά τις εορταστικές θείες λειτουργίες στις εκκλησίες¹⁵⁹³.

Γενικότερα, οι γερμανικές αρχές εκμεταλλεύονταν τη χριστιανική πίστη των ανθρώπων προκειμένου να αποκτήσουν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Για παράδειγμα, για να μεταπειστούν οι αιχμάλωτοι και να γραφτούν στις εθνικές στρατιωτικές δυνάμεις που πολεμούσαν στο πλευρό της Βέρμαχτ, συγκεκριμένα στον Ρωσικό Απελευθερωτικό Στρατό του Αντρέα Βλάσοφ (ΡΟΑ)¹⁵⁹⁴, επέτρεπαν στο στρατόπεδο την τέλεση της Θείας Λειτουργίας από τον ορθόδοξο ιερέα, στην οποία τους προσήγαν οι φρουροί με τη βία¹⁵⁹⁵. Σε ένα στρατόπεδο του Βάρτεγκαου, επίσης, επετράπη η τέλεση Θείων Λειτουργιών για τους Ουκρανούς αιχμαλώτους¹⁵⁹⁶.

6.2. Χρήση της Ορθόδοξης Εκκλησίας από τη γερμανική διοίκηση για προπαγανδιστικούς σκοπούς

Η ορθόδοξη πίστη, η οποία καλούσε σε ευσπλαχνία, συγχώρηση και στην αγάπη προς τον πλησίον, ερχόταν σε φανερή σύγκρουση με τη ναζιστική ιδεολογία, που βασιζόταν στη μισαλλοδοξία, τον φανατισμό και τη φυσική εξόντωση των αντιπάλων και των ευπαθών ομάδων. Επομένως, ανάμεσα στις πρώτες ενέργειες των Ναζί, μετά τον άνοδό τους στην εξουσία το 1933, ήταν η υπονόμευση της χριστιανικής πίστης και ο «πόλεμος» εναντίον των Χριστιανικών Εκκλησιών στη Γερμανία. Ωστόσο, ο Χίτλερ παρουσίαζε τον πόλεμο με τη

¹⁵⁹² Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 113.

¹⁵⁹³ TSDAGO, 62/1/1635, σ. 2.

¹⁵⁹⁴ Ο Ρωσικός Απελευθερωτικός Στρατός (ΡΟΑ κατά τη ρωσική σύντμηση), υπό τις οδηγίες του στρατηγού Α. Βλάσοφ, αποτελούνταν από αιχμαλώτους στρατιώτες του Κόκκινου Στρατού, οι οποίοι εξέφρασαν την επιθυμία να πολεμήσουν στο πλευρό των Γερμανών εναντίον του Κόκκινου Στρατού.

¹⁵⁹⁵ Organ gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2007), Tom 5, kniga 2. Granitsy SS vosstanovleny (1 iyulia -31 dekabria 1944), ό.π., σ. 250.

¹⁵⁹⁶ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 215 (662), έτος 3^ο, 29.09.1942, σ. 4.

Σοβιετική Ένωση ως «σταυροφορία» εναντίον των άθεων μπολσεβίκων¹⁵⁹⁷. Επίσης, αποφάσισε να χρησιμοποιήσει την Ορθόδοξη Εκκλησία προς όφελός του και να εκμεταλλευτεί τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των πολιτών, για τις οποίες, πιθανώς, ήταν ενημερωμένος, αναβάλλοντας την τελική λύση του θρησκευτικού ζητήματος για το τέλος του πολέμου.

Αναγνωρίζοντας το τεράστιο κύρος της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τις δυνατότητες επιρροής της στους πιστούς, το μέλημα των γερμανικών αρχών ήταν η υποταγή της στην υπηρεσία τους. Εξαρχής οι γερμανικές αρχές σχεδίαζαν να χρησιμοποιήσουν την Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ουκρανία στα πλαίσια της προπαγανδιστικής τους δραστηριότητας. Επομένως, την επαύριο της απόπειρας κήρυξης της ανεξαρτησίας της Ουκρανίας στο Λβιβ, ο αξιωματικός των Ες Ες Μπέγιερ (Beyer) πρότεινε, κατά πρώτον, την εντατικοποίηση της γερμανικής προπαγάνδας στην Ουκρανία, και, κατά δεύτερον, την εκπαίδευση του ουκρανικού ορθόδοξου κλήρου σε ιερατικά σεμινάρια στη Γερμανία¹⁵⁹⁸.

Όσον αφορά την κατεχόμενη Ουκρανία, πρέπει να πούμε ότι η πληροφόρηση του ντόπιου πληθυσμού, εκτός από τις επίσημες ανακοινώσεις της γερμανικής διοίκησης, εφημερίδες κλπ., γινόταν και από ιερείς οι οποίοι περνούσαν μηνύματα στους πιστούς που μαζεύονταν στην εκκλησία. Ανέκαθεν οι εκκλησιαστικοί λειτουργοί χρησιμοποιούσαν τη δύναμη της Εκκλησίας για να επηρεάσουν τις πεποιθήσεις και τη συμπεριφορά των πιστών. Με τα κηρύγματα από τον άμβωνα οι ιερείς προσπαθούσαν να μεταλαμπαδεύουν την ηθική και τις αξίες της Χριστιανοσύνης στους πιστούς. Στα χρόνια του πολέμου, μαζικές συναθροίσεις ανθρώπων στα κατεχόμενα εδάφη μπορούσαν να γίνουν νόμιμα και χωρίς καχυποψία μόνο στις εκκλησίες. Αυτό ίσχυε ιδίως για τα χωριά, όπου η αγορά των εφημερίδων ήταν δύσκολη και, δεδομένης της δυσκολίας επίσκεψης θεάτρων και κινηματογράφων, που βρισκονταν μόνο στις πόλεις, οι κάτοικοι μπορούσαν να ενημερώνονται για την επικαιρότητα μόνο στις εκκλησίες. Στην Ανατολική Ουκρανία ανέπτυσαν αισθητή δραστηριότητα οι Σοβιετικοί αντάρτες και ο ντόπιος πληθυσμός μπορούσε να πληροφορηθεί για τα τεκταινόμενα στο μέτωπο από τις προκηρύξεις τους. Αντιθέτως, στην περιοχή δυτικά του ποταμού Δνείπερου, δεδομένου ότι οι Σοβιετικοί αντάρτες άρχισαν να δραστηριοποιούνται ενεργά μόνο από τις αρχές του 1943, οι εναλλακτικοί τρόποι πληροφόρησης ήταν είτε μέσω της Εκκλησίας είτε μέσω των Ουκρανών εθνικιστών της ΟΟΥΝ-ΟΥΠΑ. Χαρακτηριστικό είναι ότι αυτό το είδος πληροφόρησης μπορούσε να στρέφεται εναντίον του ναζιστικού καθεστώτος, εφόσον ο

¹⁵⁹⁷ S.M. Miner, (2003), *Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, ό.π., σ. 53.

¹⁵⁹⁸ «Rücksprache mit SS-Offizier, Beyer, am 8.7.1941», στο V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σσ. 145-146.

ιερέας διατηρούσε σχετική αυτονομία από την κατοχική διοίκηση και δεν ασπαζόταν τη ναζιστική ιδεολογία. Συνεπώς, κάθε δύναμη στα ουκρανικά κατοχικά εδάφη, οι Ναζί, καθώς και τα μέλη των ανταρτικών κινήσεων, – του σοβιετικού και του εθνικού ουκρανικού – κατανοώντας τις δυνατότητες της Εκκλησίας στον τομέα της πληροφόρησης του πληθυσμού, προσπαθούσαν να τη χρησιμοποιήσουν προς ίδιον όφελος.

6.2.1. Χρησιμοποίηση της θρησκείας ως όπλου στον αγώνα εναντίον της ΕΣΣΔ

Οι ανώτατοι κύκλοι του Τρίτου Ράιχ άρχισαν να προετοιμάζονται για τον πόλεμο εναντίον της ΕΣΣΔ πολύ πριν το 1941. Η προετοιμασία αυτή πραγματοποιούνταν σε διάφορους τομείς, συμπεριλαμβανομένου και του θρησκευτικού. Πριν κηρύξουν τον πόλεμο στην ΕΣΣΔ, οι γερμανικές αρχές άρχισαν να συλλέγουν πληροφορίες για την κατάσταση στον θρησκευτικό τομέα στη χώρα. Για παράδειγμα, μετά την κατάληψη του Παρισιού τον Ιούνιο του 1941 διάφοροι Γερμανοί, παριστάνοντας τους επιστήμονες, ήρθαν σε επαφή με τον μητροπολίτη Ευλόγιο (Γκεόργκιεβσκι, 1866-1946) προσπαθώντας να ενημερωθούν για τους διωγμούς εναντίον της Εκκλησίας στη Ρωσία. Τους ενδιέφεραν στατιστικά δεδομένα, συγκεκριμένα ονόματα και διάφορες λεπτομέρειες¹⁵⁹⁹. Μια παρόμοια συνάντηση, η οποία έγινε στο Γενικό Κυβερνείο το 1941, πριν την επίθεση στην ΕΣΣΔ, περιγράφει στα απομνημονεύματά του ο Ζ. Κνις¹⁶⁰⁰. Στην υπηρεσία της Βέρμαχτ, αρχικά, και αργότερα στην Άμπνερ επιστρατεύτηκε και ο Σλαβολόγος, καθηγητής πανεπιστημίου Χανς Κοχ. Ο Χ. Κοχ, ο οποίος είχε μελετήσει την κατάσταση της Ορθοδοξίας στη Σοβιετική Ένωση¹⁶⁰¹ πριν την έναρξη του πολέμου, είχε επίσης συνομιλίες στην Κρακοβία με τα μέλη της ΟΟΥΝ (μ)¹⁶⁰². Επομένως, εξ αρχής η θρησκεία για τους ανώτατους αρχηγούς του Τρίτου Ράιχ νοούνταν ως ισχυρό όπλο στον πόλεμό τους εναντίον των μπολσεβίκων.

Με την παραχώρηση της «θρησκευτικής ελευθερίας», την οποία οι Γερμανοί ανακοίνωσαν την ημέρα εισβολής στην ΕΣΣΔ¹⁶⁰³ και η οποία συνίστατο πρακτικά στη

¹⁵⁹⁹ T. Manuhina, *Pamyati Mitropolita Eulogiya* (Εις μνήμη του Μητροπολίτη Ευλογίου), στο *Μητροπολίτης Ευλόγιος (Γκεόργκιεβσκι) (2020), Put moej zhizni* (Ο δρόμος της ζωής μου), *Hudozhestvennaya literatura*, Μόσχα, σ. 420.

¹⁶⁰⁰ Z. Knysh (1963), *Bje dvanadtsyata*, ό.π., σ. 219.

¹⁶⁰¹ Συγκεκριμένα, ο Χ. Κοχ έγραψε τις εργασίες «Die orthodox-autokephale Kirche der Ukraine», 1927 και «Staat und Kirche in der Sowjetunion», 1930. Βλ. στο V. Kosyk, λήμμα «Hans Koch», στο *Encyclopedia of Modern Ukraine*, στον σύνδεσμο: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=399 (26.09.2021)

¹⁶⁰² Z. Knysh (1963), *Bje dvanadtsyata*, ό.π., σσ. 221-222.

¹⁶⁰³ S.M. Miner, (2003), *Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, ό.π., σ. 53.

δυνατότητα επίσκεψης των ορθόδοξων εκκλησιών, οι γερμανικές αρχές αποσκοπούσαν στο να προσεταιριστούν τον ντόπιο πληθυσμό. Ακριβώς τις ανοιχτές ορθόδοξες εκκλησίες και τη δυνατότητα επίσκεψής τους επικαλούνταν οι γερμανικές αρχές προκειμένου να στηλιτεύσουν την εξουσία των μπολσεβίκων και, εκφοβίζοντας τον ντόπιο πληθυσμό με τις θηριωδίες της σοβιετικής εξουσίας, να τον κρατούν υποταγμένο στους ίδιους. Για παράδειγμα, με αφορμή τη διασπορά προκηρύξεων των Σοβιετικών ανταρτών οι οποίες καλούσαν τον λαό σε πάλη εναντίον του γερμανικού κατοχικού καθεστώτος, ο Γερμανός ανώτατος στρατιωτικός διοικητής του Μίργκοροντ, απευθυνόμενος στους κατοίκους περιοχής, τους υπενθύμιζε τους θρησκευτικούς διωγμούς της σοβιετικής εξουσίας και την απουσία ελευθερίας στη Σοβιετική Ένωση¹⁶⁰⁴.

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της σοβιετικής πλευράς, οι γερμανικές αρχές άνοιγαν τις ορθόδοξες εκκλησίες όχι για να ικανοποιήσουν τα θρησκευτικά αιτήματα των ανθρώπων, αλλά για να εκπληρώσουν τους δικούς τους πολιτικούς στόχους. Επομένως, οι εκκλησίες άνοιγαν για να μπορέσουν οι γερμανικές αρχές να ασκούν προπαγάνδα και να επηρεάζουν τον ντόπιο πληθυσμό μέσω των ιερέων¹⁶⁰⁵.

Ωστόσο, παρ' όλες τις προσπάθειες των γερμανικών κατοχικών αρχών, μια μερίδα του ντόπιου πληθυσμού, κυρίως η νεολαία και άνθρωποι μέσης ηλικίας, αντιλαμβανόταν καλά τις προθέσεις τους. Στο Χάρκοβο, ούτε οι ανοιχτές εκκλησίες, ούτε και η κωδωνοκρουσία, που γινόταν τις Κυριακές και τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές, δεν μπορούσε να αποτρέψει τον κόσμο να σκέφτεται ότι όλα αυτά δεν ήταν παρά απάτη των γερμανικών αρχών, προκειμένου να τους κρατάει στο πλευρό τους¹⁶⁰⁶.

6.2.2. Παρουσίαση του πολέμου εναντίον της ΕΣΣΔ ως «απελευθέρωσης» από τους μπολσεβίκους

Προκειμένου να κερδηθεί ένας πόλεμος, οι κυβερνήσεις των χωρών επιστρατεύουν διάφορα στρατιωτικά και πολιτικά μέσα. Κατά τη διεξαγωγή του πολέμου, εκτός από τις

¹⁶⁰⁴ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 1 (7), έτος 2^ο, 01.01.1942, σ. 2.

¹⁶⁰⁵ Εισήγηση (*razvedsvodka*) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 110.

¹⁶⁰⁶ Ως άνω, σ. 123.

επιτυχείς στρατιωτικές επιχειρήσεις εξίσου σημαντική είναι η προπαγάνδα, δηλαδή η παρουσίαση του πολέμου προς το ευρύτερο κοινό ως «δίκαιου», «απελευθερωτικού» κλπ.

Δεδομένης της επιρροής της Ορθόδοξης Εκκλησίας στον ντόπιο πληθυσμό, ο Χίτλερ σκόπευε να τη χρησιμοποιήσει για προπαγανδιστικούς σκοπούς ώστε να παρουσιάσει τον πόλεμο ως «απελευθέρωση του λαού από τον μολσεβίτικο ζυγό»¹⁶⁰⁷. Παρόμοια άποψη εξέφρασαν και Σοβιετικοί αξιωματούχοι, σε αναφορά τους προς τον Ν. Χρυστόφ, όπου ανέφεραν ότι οι Γερμανοί προσπαθούν να εδραιώσουν την επιρροή τους στην κατεχόμενη Ουκρανία με τη βοήθεια της Εκκλησίας και των ιερέων¹⁶⁰⁸. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η «Εκκληση στον ουκρανικό λαό» του αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου (Σικόρσκι) τα Χριστούγεννα του 1943, με την οποία οι πιστοί καλούνταν σε μάχη εναντίον των άθεων μολσεβίτικων, «εχθρών της θρησκείας γενικά και ειδικά του Χριστιανισμού»¹⁶⁰⁹.

Συνεπώς, με τα κηρύγματα στους πιστούς από τον άμβωνα για την υποστήριξη της Βέρμαχτ, η οποία μαχόταν εναντίον του Κόκκινου Στρατού για την «απελευθέρωση» της Ουκρανίας από τον «ιουδαιομολσεβικό» ζυγό, οι ορθόδοξοι ιερείς, με προσταγές της γερμανικής διοίκησης, παρουσίαζαν τον πόλεμο ως «δίκαιο» και καλούσαν τους ανθρώπους να συνδράμουν με την εργασία τους τη γερμανική διοίκηση. Ως εκ τούτου, στις ορθόδοξες εκκλησίες μπορούσαν να τοποθετηθούν τα πορτρέτα του Χίτλερ με την υπογραφή «Χίτλερ – απελευθερωτής», όπως συνέβη σε εκκλησία στα σύνορα των νομών Ζαπορίζια και Στάλινο¹⁶¹⁰.

Να προσθέσουμε ότι αυτή η πολιτική συνεχιζόταν στην κυριολεξία μέχρι το τέλος της κατοχής. Στις 2 Σεπτεμβρίου 1943 το Σούμι απελευθερώθηκε από τους Γερμανούς. Στις 15 Αυγούστου 1943, όταν ο Κόκκινος Στρατός βρισκόταν προ των πυλών της πόλης, στο πρωτοσέλιδο της τοπικής εφημερίδας δημοσιεύτηκε άρθρο το οποίο διηγούνταν την καταστρεπτική και απάνθρωπη θρησκευτική πολιτική των μολσεβίτικων και καλούσε τον κόσμο σε πόλεμο εναντίον τους¹⁶¹¹.

¹⁶⁰⁷ J. Due Enstad, «Prayers and Patriotism in Nazi-Occupied Russia: The Pskov Orthodox Mission and Religious Revival, 1941–1944», ό.π., σ. 471.

¹⁶⁰⁸ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σ. 34.

¹⁶⁰⁹ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 8 (104), έτος 2^ο, 28.01.1943, σ. 3.

¹⁶¹⁰ Όπως αναφέραμε ήδη, στη συγκεκριμένη εκκλησία υπηρετούσε ιερέας που κήρυττε σε φιλοφασιστικές εκκλησίες. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/183, σ. 150.

¹⁶¹¹ Εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 86 (263), έτος 3^ο, 15.08.1943, σ. 1.

6.2.3. Προπαγανδιστική δραστηριότητα των ορθοδόξων ιερέων υπέρ των γερμανικών κατοχικών αρχών

Σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των γερμανικών αρχών, οι ιερείς εντός αλλά και εκτός εκκλησίας, βάσει των δικών τους υποδείξεων, ασκούσαν έντονη φιλοφασιστική προπαγάνδα¹⁶¹². Όπως ήδη αναφέραμε, στα κηρύγματα οι ιερείς καλούσαν τους πιστούς να υπακούν στις εντολές της γερμανικής διοίκησης και να συμμορφώνονται με τα μέτρα της, όπως η τήρηση της τάξης και των νόμων, η υποχρεωτική παράδοση των τροφίμων στις αρχές, η αποστολή ανθρώπων για εργασία στη Γερμανία, η προτροπή για εργασία στα χωράφια κλπ.

Επίσης, οι γερμανικές αρχές έστειλαν ορθόδοξους ιερείς στα στρατόπεδα αιχμαλώτων πολέμου προκειμένου να διαβάζουν προκηρύξεις με αντισοβιετικό περιεχόμενο¹⁶¹³. Συγκεκριμένα, οι ιερείς του Μπορίσοφ, που βρίσκεται δίπλα στο Μινσκ, επισκέφθηκαν επανειλημμένα στρατόπεδα αιχμαλώτων της περιοχής τους, ασκώντας αντισοβιετική προπαγάνδα¹⁶¹⁴.

Σύμφωνα με τις σοβιετικές εκτιμήσεις, οι ιερείς που είχαν φτάσει στην Ουκρανία από το εξωτερικό ξεχώριζαν από τους ντόπιους μονάχα από ένα πράγμα: στα κηρύγματά τους μπορούσαν να αναφερθούν στην πιθανότητα ανοίγματος δεύτερου μετώπου εναντίον της Γερμανίας από τους Βρετανούς και τους Αμερικανούς. Στο συγκεκριμένο θέμα αναφερόταν και ιερέας ο οποίος έφτασε από την Ιταλία σε μια εκκλησία στο Βοροσιλοβγράντ. Για να αποφευχθεί το ενδεχόμενο ανοίγματος δεύτερου μετώπου, ο εν λόγω ιερέας καλούσε τους πιστούς να συνδράμουν τους Γερμανούς στον αγώνα τους εναντίον των μπολσεβίκων¹⁶¹⁵.

6.2.4. Μετατροπή της τελετής του ανοίγματος της ορθόδοξης εκκλησίας σε προπαγανδιστικό γεγονός

Δεδομένης της καλής οργάνωσης του συστήματος της γερμανικής προπαγάνδας στα ουκρανικά εδάφη, η γερμανική κατοχική διοίκηση χρησιμοποιούσε κάθε μέσο προκειμένου να

¹⁶¹² Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 125.

¹⁶¹³ Κρατικό αρχείο του νομού της Μόσχας, 1/2/54, σσ. 1-6, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σ. 341.

¹⁶¹⁴ Ως άνω.

¹⁶¹⁵ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 126.

αναδείξει την αποτελεσματικότητα του νέου καθεστώτος. Το γεγονός του ανοίγματος μιας ορθόδοξης εκκλησίας από τη γερμανική διοίκηση χρησιμοποιούνταν ως μέσο προπαγάνδας της δικής της θρησκευτικής πολιτικής. Μετά την κατάληψη του Σμολένσκ το 1941, οι γερμανικές αρχές τέλεσαν Θεία Λειτουργία εις μνήμην των πεσόντων Γερμανών στρατιωτών στον καθεδρικό ναό της πόλης, που είχε λεηλατηθεί προηγουμένως από τους μπολσεβίκους. Στην τελετή παρίσταντο πολλοί ντόπιοι, στους οποίους και παραδόθηκε ο ναός¹⁶¹⁶. Το υπηρεσιακό σημείωμα με την περιγραφή των γεγονότων στάλθηκε στο ΥΠΕΞ της Γερμανίας προκειμένου να χρησιμοποιηθεί για προπαγανδιστικούς σκοπούς¹⁶¹⁷.

Αντίστοιχη πρακτική ακολουθούνταν από τις γερμανικές αρχές και στην Ουκρανία. Για παράδειγμα, τον Ιούνιο του 1942, η Ελληνική εκκλησία στο Κιροβογράντ γιόρτασε τα 130 χρόνια από την ίδρυσή της¹⁶¹⁸. Με αφορμή το γεγονός ο επίσκοπος της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Μιχαήλ (Χορόσι) πραγματοποίησε μαζί με άλλους έξι ιερείς εορταστική Θεία Λειτουργία. Επίσης, κατά τη διάρκεια των εορταστικών εκδηλώσεων χειροτονήθηκαν αρκετοί ιερείς. Το εν λόγω γεγονός προβλήθηκε από την κατοχική διοίκηση ως απόδειξη ότι κατέστη δυνατή η οργάνωση της θρησκευτικής ζωής στην Ουκρανία μετά από την «απελευθέρωση» της χώρας από τους μπολσεβίκους¹⁶¹⁹. Τονίστηκε ιδιαίτερα ότι προηγουμένως η εκκλησία είχε λεηλατηθεί και κλείσει από τη σοβιετική εξουσία ενώ πλέον, χάρη στη βοήθεια των γερμανικών αρχών, είχε ανακαινιστεί και ανοίξει ως καθεδρικός ναός της πόλης¹⁶²⁰.

Όπως αναφέραμε ήδη, ο ναός του Αγίου Βλαδιμήρου στο Κίεβο παραδόθηκε, την άνοιξη του 1943, από τις γερμανικές αρχές στον επίσκοπο της Αυτόνομης Εκκλησίας στην πόλη Παντελεήμονα (Ρούντικ). Αργότερα, σε επίσημη τελετή στις 16 Αυγούστου του ίδιου έτους, ο γενικός κομισάριος Μαγκούνια παρέδωσε στον επίσκοπο τα κλειδιά του ναού¹⁶²¹. Στην τελετή, που πραγματοποιήθηκε στο κτίριο του Γενικού Κομισαριάτου, ήταν παρόντες οι επικεφαλής των Γενικών Τμημάτων του Γενικού Κομισαριάτου, εκπρόσωποι του Κομισαρίου της πόλης (γερμ. Stadtkommissar) και του γερμανικού στρατού, καθώς και ο γραμματέας του επισκόπου. Στον λόγο του ο Μαγκούνια αναφέρθηκε στον διωγμό της θρησκείας στην ΕΣΣΔ.

¹⁶¹⁶ RGVA, 1470κ/2/5, σσ. 357-358, βλ. στο Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov, (2009), ό.π., σσ. 528-529.

¹⁶¹⁷ Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov, (2009), ό.π., σ. 528.

¹⁶¹⁸ Εδώ εννοείται το χτίσιμο της εκκλησίας, το 1812, από πέτρα – στη θέση της προηγούμενης ξύλινης.

¹⁶¹⁹ Εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμανετς], φ. 52 (90), έτος 2°, 28.06.1942, σ. 4.

¹⁶²⁰ Ως άνω.

¹⁶²¹ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 70 (166), έτος 2°, 02.09.1943, σ. 4.

Αυτό το γεγονός, κατά τη γνώμη του, είχε φανεί περίτρανα και στη Βίννιτσα, όπου σε τάφους μαζικών εκτελέσεων Ουκρανών από τη σοβιετική εξουσία βρέθηκαν Βίβλοι και σταυροί¹⁶²².

Επομένως, παρά την επίσημη τελετή της μεταβίβασης του ναού που έλαβε χώρα την άνοιξη του 1943, έπειτα από τις αποκαλύψεις των μαζικών εκτελέσεων στη Βίννιτσα, οι γερμανικές αρχές αποφάσισαν να εκμεταλλευτούν εκ νέου το γεγονός. Στην τελετή της παράδοσης των κλειδιών του ναού, η οποία απέχει χρονικά μερικούς μήνες από την πρώτη τελετή, ο Γενικός Κομισάριος τόνισε ενώπιον του συνόλου των ανώτατων αξιωματούχων του Γενικού Κομισαριάτου ότι η θρησκευτική πολιτική των γερμανικών αρχών, που προήγε τη θρησκευτική «ελευθερία», διέφερε ριζικά από την καταστροφική και απάνθρωπη θρησκευτική πολιτική των μπολσεβίκων.

Προκειμένου οι κάτοικοι της Ουκρανίας να αποδεχθούν ευκολότερα τα νέα μέτρα και τους νέους θεσμούς που εισήγε η γερμανική διοίκηση, χρησιμοποιούνταν η Εκκλησία ως παράγοντας κύρους. Ως εκ τούτου πραγματοποιούνταν συχνά αγιασμοί νέων χώρων¹⁶²³. Για παράδειγμα, πριν την έναρξη της λειτουργίας του Ειρηνοδικείου στο Κιροβογράντ, στις αρχές Αυγούστου του 1942, στην εκκλησία της πόλης πραγματοποιήθηκε Θεία Λειτουργία. Η Θεία Λειτουργία, την οποία παρακολούθησαν εκπρόσωποι της γερμανικής και της ουκρανικής διοίκησης, τελέστηκε από τον επίσκοπο της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Ορθόδοξης Εκκλησίας Μιχαήλ (Χορόσι) και άλλους δύο ιερείς. Στη συνέχεια, στο κήρυγμα, ο επίσκοπος Μιχαήλ κάλεσε τους ειρηνοδίκες, που ήταν Ουκρανοί, να πραγματοποιήσουν δίκαια δίκη¹⁶²⁴.

6.2.5. Χρησιμοποίηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά τις αποκαλύψεις των θυμάτων μαζικών σφαγών από τη σοβιετική εξουσία

Μια πτυχή της εκμετάλλευσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας για προπαγανδιστικούς σκοπούς αποτελεί η χρήση ορθοδόξων ιερέων κατά την αποκάλυψη τάφων με θύματα μαζικών εκτελέσεων των Σοβιετικών από τη γερμανική κατοχική διοίκηση. Πριν την έναρξη του πολέμου με την ΕΣΣΔ, οι Γερμανοί ήταν ενήμεροι για τις μαζικές εκτελέσεις που λάμβαναν χώρα στη Σοβιετική Ένωση. Τα σημεία των μαζικών εκτελέσεων αποκαλύφθηκαν ήδη στην αρχή της γερμανικής κατοχής. Ωστόσο, ο Γκαίμπελς αποφάσισε να περιμένει την κατάλληλη

¹⁶²² Ως άνω.

¹⁶²³ Βλ. την εικόνα 10.

¹⁶²⁴ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ.181 (249), έτος 2^ο, 08.08.1942, σ. 3.

ώρα προκειμένου να εισπράξει τα μέγιστα οφέλη από αυτό το γεγονός. Μια τέτοια ευκαιρία παρουσιάστηκε το 1943¹⁶²⁵ και τότε, προκειμένου να διχάσει τους συμμάχους της ΕΣΣΔ, ο Γκαίμπελς αποφάσισε να «αποκαλύψει» αυτά τα σημεία, προσδίδοντας σε αυτά τα γεγονότα τη μέγιστη διάσταση¹⁶²⁶. Τα σημεία της μαζικής δολοφονίας ανθρώπων τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο για τη διάσπαση της συμμαχίας ΕΣΣΔ, Αγγλίας και Ηνωμένων Πολιτειών ήταν το δάσος του Κοζέλσκ, που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από το Σμολένσκ¹⁶²⁷, και η Βίννιτσα στην Ουκρανία.

Η έρευνα για τις μαζικές εκτελέσεις στη Βίννιτσα άρχισε στα τέλη Μαΐου του 1943¹⁶²⁸. Στις 24 Μαΐου 1943, με εντολή του Κομισάριου της περιοχής (γερμ. *Gebietskommissar*) της Βίννιτσα, ειδική επιτροπή, στην οποία συμμετείχαν γιατροί και εκπρόσωποι του Τύπου και της τοπικής διοίκησης, άρχισε τις εκσκαφές σε κήπο εντός της πόλης¹⁶²⁹. Συνολικά βρέθηκαν πτώματα άνω των 10 χιλιάδων ατόμων διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων, αναμεσά τους ιερείς, μέλη θρησκευτικών οργανώσεων, εργάτες, στρατιώτες κλπ., οι οποίοι είχαν εκτελεστεί από τα όργανα του ΝΚΒΔ¹⁶³⁰. Οι μαζικές εκτελέσεις έγιναν κυρίως το 1938-1939, αλλά συνεχίστηκαν και το 1940¹⁶³¹. Προκειμένου να ενημερωθούν οι Δυτικοί σύμμαχοι της ΕΕΣΔ για τις θηριωδίες στη χώρα, έτσι ώστε να διαλυθεί ο συνασπισμός τους, τα γεγονότα άρχισαν να συζητούνται τακτικά στο διεθνές περιβάλλον, κυρίως στον φιλικά προσκείμενο προς τη

¹⁶²⁵ A.F. Noskova (επιμ.) (2012), *Polsha v XX veke*, ό.π., σ. 324.

¹⁶²⁶ Αντίστοιχα άρθρα άρχισαν αμέσως να δημοσιεύονται και στον ουκρανικό κατοχικό Τύπο. Βλ. άρθρο για τους δώδεκα χιλ. Πολωνούς που εκτελέστηκαν από το ΝΚΒΔ το 1940, δίπλα στο Σμολένσκ, στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 34 (130), έτος 2^ο, 29.04.1943, σ. 1. Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 39 (135), έτος 2^ο, 16.05.1943, σ. 3.

¹⁶²⁷ Πρόκειται για τη δολοφονία Πολωνών στρατιωτών οι οποίοι είχαν αιχμαλωτιστεί από τον Κόκκινο Στρατό κατά την προέλασή του στην Πολωνία τον Σεπτέμβριο του 1939. Από τους 250 χιλ. αιχμαλώτους, κάποιοι αφέθηκαν ελεύθεροι, μερικοί στάλθηκαν στα ενδότερα της χώρας και περίπου 15 χιλ. άτομα τοποθετήθηκαν στα τρία στρατόπεδα συγκέντρωσης τα οποία βρίσκονταν στο Κοζέλσκ (δίπλα στην πόλη Σμολένσκ), στο Οστάσκοφ (νομός Καλίνιν) και στο Σταρομπέλσκ (δίπλα στο Χάρκοβο, στην Ουκρανία). Κατά τα δύο τρίτα αυτοί οι κρατούμενοι αποτελούνταν από αξιωματούχους, μηχανικούς, γιατρούς, συγγραφείς, δηλαδή την πολωνική ελίτ. Βλ. στο O.V. Jasnova (επιμ.) (1991), *Katynskaja drama: Kozelsk, Starobelsk, Ostashkon: sudba internirovannih polskih voennoslyzhaschih* (Η τραγωδία του Κατίν: Κοζέλσκ, Σταρομπέλσκ, Οστάσκοφ: η μοίρα των κρατούμενων Πολωνών στρατιωτών) Πολιτιζντάντ, Μόσχα, σ. 8. Συνολικά το 1940 εκτελέστηκαν 21.857 Πολωνοί από τους οποίους 4.421 στο δάσος του Κατίν, 3.820 στο Σταρομπέλσκ, 6.311 στο Οστάσκοφ και 7.305 στα άλλα στρατόπεδα και φυλακές της Δυτικής Ουκρανίας και της Δυτικής Λευκορωσίας. Βλ. στον σύνδεσμο: <http://portal.rusarchives.ru/publication/katyn/05.shtml>. Στις 29 Μαρτίου 1943 άρχισαν οι πρώτες εκσκαφές και στις 13 Απριλίου 1943 ο Γκαίμπελς έβγαλε ανακοίνωση για τις 10 χιλ. οι οποίοι πυρπολήθηκαν στο δάσος του Κατίν. Βλ. στο A.F. Noskova (επιμ.) (2012), *Polsha v XX veke*, ό.π., σ. 355. Επίσημως στην ΕΣΣΔ δεν παραδέχθηκαν ποτέ την ευθύνη για τις μαζικές εκτελέσεις.

¹⁶²⁸ I. Petron (επιμ.), (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σσ. 382-383.

¹⁶²⁹ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 60 (156), έτος 2^ο, 29.07.1943, σ. 3.

¹⁶³⁰ Ως άνω.

¹⁶³¹ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 61 (157), έτος 2^ο, 01.08.1943, σ. 3.

Γερμανία ρουμανικό, βουλγαρικό, ιταλικό και σλοβακικό Τύπο, όπως και στις ουκρανικές κατοχικές εφημερίδες¹⁶³².

Στις 12 Ιουνίου 1943 άρχισαν οι μαζικοί επανενταφιασμοί των εκτελεσθέντων. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο αρθρογράφος, σύμφωνα με το χριστιανικό έθιμο, οι τελετές πραγματοποιήθηκαν παρουσία ορθοδόξων κληρικών, εκπροσώπων της εξουσίας και μελών των οικογενειών τους. Ο κομισάριος της περιοχής Μάργκενφελντ (γερμ. *Gebietskommissar Margenfeld*), με τη συνοδεία εκπροσώπων του Υπουργείου Προπαγάνδας του Ράιχ, του Κομισαρίου του Ράιχ για την Ουκρανία και του Γενικού Κομισαρίου της περιοχής, τοποθέτησε το πρώτο στεφάνι στον τάφο¹⁶³³. Στον λόγο του, ο Μάργκενφελντ εξέφρασε τη συμπόνια στις οικογένειες που έχασαν τα μέλη τους από την τρομοκρατία των μπολσεβίκων. Έπειτα τον λόγο πήρε ο εκπρόσωπος του Τμήματος της Προπαγάνδας του Κομισαριάτου του Ράιχ «Ουκρανία», ο Σουλτς (*Schulz*), ο οποίος κάλεσε τον ουκρανικό λαό να συνεργαστεί με τον γερμανικό υπό την ηγεσία του Χίτλερ¹⁶³⁴. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε μνημόσυνο από ομάδα ιερέων μαζί με τον επίσκοπο Βίννιτσα και Ποδολίας της Ουκρανικής Αυτόνομης Εκκλησίας, τον Ευλόγιο (Ευσέβιος Μαρκόφσκι, 1878-1951, Νέα Υόρκη), ο οποίος εκφώνησε και λόγο ενώπιον του λαού¹⁶³⁵. Αργότερα, στις αρχές Αυγούστου του 1943, στον τόπο της μαζικής εκτέλεσης κλήθηκαν και ιερείς της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, οι οποίοι, μαζί με τον επίσκοπο Ζιτόμιρ και Βίννιτσα Γρηγόριο (Ογκιτσούκ), τέλεσαν θείες λειτουργίες¹⁶³⁶. Να προσθέσουμε πως η απήχηση των αποκαλύψεων μαζικών δολοφονιών στη Βίννιτσα ήταν τεράστια. Προκειμένου να τιμηθούν τα θύματα της μπολσεβίκικης τρομοκρατίας στη Βίννιτσα οι άνθρωποι άρχισαν να συλλέγουν χρήματα για την ανέγερση μνημείου στο σημείο των μαζικών εκτελέσεων¹⁶³⁷.

Συνεπώς, από τα παραπάνω προκύπτει ότι, παράλληλα με την προπαγάνδα που διεξαγόταν μέσω του κατοχικού Τύπου, του κινηματογράφου και του θεάτρου, οι γερμανικές αρχές απέδιδαν μεγάλη σημασία στη θρησκευτική προπαγάνδα στην κατεχόμενη Ουκρανία¹⁶³⁸. Αυτή η προπαγάνδα, η ουσία της οποίας έγκειται στην εκμετάλλευση των θρησκευτικών, και συγκεκριμένα των χριστιανικών, φρονημάτων του ντόπιου πληθυσμού,

¹⁶³² Για την παρομοίωση της τραγωδίας στη Βίννιτσα με την αντίστοιχη στο Κατίν βλ. στην εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 59 (155), έτος 2^ο, 25.07.1943, σ. 4.

¹⁶³³ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 61 (157), έτος 2^ο, 01.08.1943, σ. 3.

¹⁶³⁴ Ως άνω.

¹⁶³⁵ Ως άνω.

¹⁶³⁶ Εφημερίδα *Ukrayinskyj golos* [Λουτσκ], φ. 33 (100), έτος 3^ο, 06.08.1943, σ. 3. Βλ. την εικόνα 8.

¹⁶³⁷ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 71(167), έτος 2^ο, 05.09.1943, σ. 4.

¹⁶³⁸ S.M. Miner, (2003), *Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, ό.π., σ. 53.

λάμβανε ποικίλλες μορφές, μία εκ των οποίων ήταν η διασπορά θρησκευτικών προκηρύξεων με αντισοβιετικό περιεχόμενο¹⁶³⁹. Επομένως, όταν το ενδιαφέρον για την εκκλησία άρχισε να φθίνει, οι Γερμανοί προσέφυγαν κατά περιπτώσεις και στη βίαιη μεταφορά ανθρώπων στην εκκλησία¹⁶⁴⁰.

6.3. Η χρήση των ορθόδοξων ναών από τη γερμανική κατοχική διοίκηση

Κατά τη διάρκεια του πολέμου στα κατεχόμενα εδάφη της Σοβιετικής Ένωσης, οι Γερμανοί άνοιξαν πολλές ορθόδοξες εκκλησίες και επέτρεψαν θείες λειτουργίες, γεγονός το οποίο επιτρέπει στους επιστήμονες να κάνουν λόγο για αναβίωση της θρησκευτικής δραστηριότητας. Κάποιοι ιστορικοί, όπως ο Κ. Μπέρκχοφ, συμφωνούν ως προς την αύξηση της θρησκευτικής δραστηριότητας στην κατεχόμενη Ουκρανία, τονίζοντας, ωστόσο, την περιορισμένη έκταση του θρησκευτικού κινήματος¹⁶⁴¹. Οι Β. Αλεξέγιεφ και Θ. Σταύρου σημειώνουν ότι η ισχυρή θρησκευτική αναβίωση εμφανίστηκε αυθόρμητα, ενώ η γερμανική πολιτική στόχευε στην καταστροφή του Χριστιανισμού¹⁶⁴². Μερικοί, όπως ο Ν. Ντέιβις, φτάνουν στην πιο ακραία διαπίστωση ότι η γερμανική εισβολή κατάφερε να σώσει από την πλήρη εξαφάνιση την Ορθόδοξη Εκκλησία στη Σοβιετική Ένωση, όπου, όπως και με την Αυτοκέφαλη Εκκλησία στην Ουκρανία, σημειώθηκε μεγάλη θρησκευτική ανάπτυξη κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής¹⁶⁴³.

Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, πρέπει να μελετήσουμε τη στάση της γερμανικής κατοχικής διοίκησης προς τις δύο Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ουκρανία. Επίσης, η στάση της προς τις Ορθόδοξες Εκκλησίες μπορεί να ιδωθεί και υπό το πρίσμα χρησιμοποίησης των εκκλησιαστικών χώρων και της αντιμετώπισης των εκκλησιαστικών λειτουργιών καθ' όλη τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Επομένως, σε αυτό το υποκεφάλαιο μελετάται η χρήση των εκκλησιαστικών χώρων και η αντιμετώπιση των ιερέων από τη γερμανική διοίκηση κατά τη διάρκεια της κατοχής. Για την καλύτερη κατανόηση του θέματος επιλέχθηκε η συγκριτική μέθοδος η οποία επιτρέπει να συγκρίνουμε τη στάση των Γερμανών

¹⁶³⁹ TSDAGO, 62/1/183, σ. 25.

¹⁶⁴⁰ Ως άνω, σ. 36.

¹⁶⁴¹ Κ. Berkhoff, (2004), *Harvest of despair*, ό.π., σ. 252.

¹⁶⁴² V. Alexeev, F. Stavrou, «*Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii*» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozrozhdenije*, 1981, φ. 13, σσ. 93, 97.

¹⁶⁴³ N. Davies, (2007), *Europe at War, 1939-1945. No Simple Victory*, Pan Books, Λονδίνο, σ. 376.

προς την Ορθόδοξη Εκκλησία στη Λευκορωσία, στη Ρωσία και στην κυρίως Ουκρανία. Εφόσον η γερμανική κατοχή σε κάποιους τόπους στη Ρωσία κράτησε μόνο μερικούς μήνες ή ακόμη και εβδομάδες, όπως σε μερικά χωριά έξω από τη Μόσχα, η συμπεριφορά των γερμανικών αρχών προς την Εκκλησία στην αρχή και στο τέλος της κατοχής μάς επιτρέπει να εξαγάγουμε συμπεράσματα για τους πραγματικούς στόχους της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής.

6.3.1. Αναστολή της λειτουργίας των ορθοδόξων εκκλησιών κατά τη διάρκεια των αγροτικών εργασιών

Όπως αναφέραμε ήδη, όταν οι Γερμανοί εισέβαλαν στην Ουκρανία, άρχισαν αμέσως να τονίζουν ότι, σε αντιδιαστολή με τους μπολσεβίκους, κήρυσσαν την «ελευθερία» της θρησκείας. Παρόμοιες δημόσιες δηλώσεις τους πραγματοποιήθηκαν σε πολλές ουκρανικές πόλεις, ανάμεσά τους και στο Χάρκοβο¹⁶⁴⁴. Τους πρώτους μήνες της κατοχής, οι γερμανικές αρχές προσπαθούσαν να δείχνουν σεβασμό προς τη Χριστιανοσύνη και τα τοπικά θρησκευτικά έθιμα. Για παράδειγμα, στην αρχή της κατοχής, στους νομούς του Χαρκόβου και του Βοροσιλοβγκράντ οι γερμανικές αρχές, ακολουθώντας την πατροπαράδοτη παράδοση, που τηρούνταν στην τσαρική Ρωσία, απαγόρευαν στον ντόπιο πληθυσμό να εργάζεται κατά τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές και τις Κυριακές. Στην αντίθετη περίπτωση, οι παραβάτες θα τιμωρούνταν και τα προϊόντα της εργασίας τους καταστρέφονταν. Για παράδειγμα, τον Ιούνιο του 1942 στο χωριό Σμιρνόβκα (νομός Χαρκόβου), οι Γερμανοί στρατιώτες ξυλοκόπησαν μια κάτοικο του χωριού διότι έκανε μπουγάδα ενώ ήταν Κυριακή και, στη συνέχεια, τσάκισαν τα πλυμμένα της ρούχα¹⁶⁴⁵.

Ωστόσο, αυτή η επιφανειακή, επιπόλαιη και πρόσκαιρη υποστήριξη των χριστιανικών πατροπαράδοτων εθίμων του ντόπιου πληθυσμού εκ μέρους των γερμανικών αρχών θα ερχόταν σε αναπόφευκτη σύγκρουση με τους στόχους της γερμανικής στρατιωτικής εκστρατείας στην Ανατολή, οι οποίοι αναφέρονταν στον «Πράσινο» φάκελο του Γκαίρινγκ. Όπως αναφέραμε, για τους αξιωματούχους του Τρίτου Ράιχ η Ουκρανία αποτελούσε πρωτίστως αντικείμενο ανελέητης οικονομικής εκμετάλλευσης. Το καθήκον των κατοίκων της χώρας, εκτός από το να υπακούουν στις γερμανικές αρχές, ήταν να εργάζονται προς όφελος της Γερμανίας, όπως τονιζόταν επανειλημμένα στις στήλες των εφημερίδων. Σε περιόδους

¹⁶⁴⁴ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σ. 123.

¹⁶⁴⁵ Ως άνω, σ. 124.

έντονης αγροτικής δραστηριότητας, συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια της σποράς, του θερισμού και της συγκομιδής, οι άνθρωποι, προκειμένου να ολοκληρώσουν εγκαίρως τις αγροτικές εργασίες, καλούνταν από τη γερμανική διοίκηση να δουλεύουν παραπάνω ώρες στα χωράφια και να εργάζονται ακόμη και τις αργίες. Εφόσον οι λειτουργίες στις ορθόδοξες εκκλησίες γίνονταν κάθε Κυριακή, ετίθετο το ζήτημα του εκκλησιασμού του ντόπιου πληθυσμού. Από την ανάλυση της γερμανικής πολιτικής στην Ουκρανία που επιχειρήσαμε παραπάνω, συνάγεται ότι, σε περίπτωση κωλύματος, οι γερμανικές αρχές θα έδιναν προτεραιότητα στη διεκπεραίωση των αγροτικών εργασιών, οι οποίες ήταν απαραίτητες για τη συνέχιση του πολέμου.

Ο πραγματιστικός χαρακτήρας της γερμανικής πολιτικής φαίνεται πρωτίστως στις διαταγές της κατοχικής διοίκησης, οι οποίες ανέστειλαν τις λειτουργίες των ορθόδοξων εκκλησιών κατά την περίοδο των αγροτικών εργασιών. Για παράδειγμα, ο δήμαρχος του Περβομάισκ Σέιφελε (Shejfele) (νομός Μικολάγιβ) ανέστειλε όλες τις εκκλησιαστικές λειτουργίες από τις 23 Αυγούστου έως την 1η Οκτωβρίου 1942 εξαιτίας του θέρους¹⁶⁴⁶. Στην περιοχή του Μίργκοροντ, βάσει του από 4 Αυγούστου 1942 διατάγματος Ν. 32 των τοπικών αρχών, επιστρατευόταν όλος ο ικανός προς εργασία πληθυσμός για τις αγροτικές εργασίες κατά τη διάρκεια του θερισμού. Αυτή την περίοδο οι εργασίες στους αγρούς έπρεπε να αρχίζουν πριν τις 4 π.μ. και να λήγουν μετά τις 8 μ.μ.¹⁶⁴⁷.

Ο κομισάριος της περιοχής της Μπίλα Τσέρκβα Α. Στέλτσερ, με την από 16 Σεπτεμβρίου 1942 διαταγή υπ' αρ. 2268/42, όριζε ότι από τις 21 του μηνός αναστέλλονταν οι θείες λειτουργίες στις εκκλησίες το πρωί και το βράδυ, τόσο τις καθημερινές όσο κατά τη διάρκεια των μεγάλων εκκλησιαστικών εορτών. Οι θείες λειτουργίες επιτρεπόταν να τελούνται μόνο τις Κυριακές τα βράδια¹⁶⁴⁸. Σημειωτέον ότι οι ιερείς «συμφώνησαν» να βοηθήσουν στη συγκομιδή και να απασχοληθούν στα χωράφια. Τον επόμενο χρόνο, ο Στέλτσερ εξέδωσε διαταγή η οποία όριζε ότι στην περιοχή Μπίλα Τσέρκβα, από την 1η Αυγούστου 1943 έως την 1η Οκτωβρίου του ίδιου έτους, κατά τη διάρκεια της συγκομιδής και αργότερα του αλωνισμού και της φθινοπωρινής σποράς, όλος ο αγροτικός πληθυσμός υποχρεούνταν να εργάζεται και

¹⁶⁴⁶ Εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 18, 23.08.1942, σ. 4. Ωστόσο, εφόσον οι άνθρωποι κατάφεραν να ολοκληρώσουν τις αγροτικές εργασίες εγκαίρως, ο δήμαρχος επέτρεψε την επαναλειτουργία των εκκλησιών νωρίτερα από τις 13 Σεπτεμβρίου 1942. Βλ. στην εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 25, 13.09.1942, σ. 4.

¹⁶⁴⁷ Εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Μίργκοροντ], φ. 78 (84), έτος 2°, 06.08.1942, σ. 2.

¹⁶⁴⁸ ΔΑΚΟ, Ρ-2225/1/7, σ. 186.

τις Κυριακές¹⁶⁴⁹. Εφόσον οι εκκλησίες ήταν πάντοτε ανοιχτές τις Κυριακές, η διαταγή όριζε ότι οι θείες λειτουργίες έπρεπε να λήγουν πριν την έναρξη της εργασίας στα χωράφια, η οποία τις Κυριακές άρχιζε στις 8 π.μ. Εξαιρέση αποτελούσαν μόνο οι υπερήλικοι: εφόσον εκείνοι δεν μπορούσαν να ασχοληθούν στις αγροτικές δουλειές, είχαν το δικαίωμα να εκκλησιάζονται στις καθιερωμένες ώρες λειτουργίας¹⁶⁵⁰. Επομένως, οι θείες λειτουργίες τις Κυριακές δεν ακυρώνονταν, αλλά οι ώρες της τέλεσής τους μειώνονταν και μετατίθεντο για τις πολύ πρωινές ώρες. Το 1943, όπως και το προηγούμενο έτος, οι καθηγητές των σχολείων και οι ιερείς, με την εργασία τους στα χωράφια, έπρεπε να γίνουν υπόδειγμα προς τους άλλους εργαζόμενους¹⁶⁵¹.

Παρόμοια αντιδημοφιλή μέτρα λαμβάνονταν σε όλο το ΡΚΟΥ και έρχονταν αναπόφευκτα σε σύγκρουση με τα συναισθήματα των πιστών. Αυτό συνέβη διότι η χριστιανική πίστη απαγορεύει ρητά οποιαδήποτε εργασία κατά τις μεγάλες θρησκευτικές γιορτές και τις Κυριακές. Ως εκ τούτου σημειώνονταν έκτροπα. Σε μερικές περιπτώσεις, ο κόσμος αρνούνταν να υπακούσει στις γερμανικές διαταγές και να εγκαταλείψει την εκκλησία νωρίς το πρωί. Τότε οι Γερμανοί στρατιώτες έκλειναν την εκκλησία και έδιωχναν με τη βία τον κόσμο ώστε να εργαστεί. Υπήρχαν και περιπτώσεις ξυλοδαρμού των ιερέων¹⁶⁵². Την περίοδο της σποράς και της συγκομιδής, όσοι αρνούνταν να εργαστούν στα χωράφια τιμωρούνταν με πρόστιμο, με σωματικές ποινές, ενώ μπορούσαν να σταλούν και σε στρατόπεδα συγκέντρωσης¹⁶⁵³. Σε ένα χωριό μαστιγώθηκε μια γυναίκα επειδή αρνήθηκε να εργαστεί την Κυριακή στο χωράφι¹⁶⁵⁴. Παρόμοια περιστατικά σημειώθηκαν στα χωριά Σμυρνόφκα, κοντά στο Χάρκοβο, και Μπεζοσίνοφκα, κοντά στο Βοροσιλοβγράντ¹⁶⁵⁵.

Παρόμοια πολιτική διεξαγόταν και στη Γαλικία, που ανήκε στο Γενικό Κυβερνείο. Στις 14 Αυγούστου 1942, δηλαδή την περίοδο του θερισμού, ο μητροπολίτης της Ουνιτικής Εκκλησίας Α. Σεπτίτσκι απευθύνθηκε προς τον ουνιτικό κλήρο με το κήρυγμα «Για τις

¹⁶⁴⁹ Στους κατοίκους των χωριών της περιοχής Μπίλα Τσέρκβα απαγορεύτηκε να εγκαταλείπουν τις εστίες τους ώστε να μη διακόπτονται οι αγροτικές εργασίες. Επίσης, για τις αγροτικές εργασίες επιστρατεύτηκαν οι μαθητές των σχολείων μαζί με τους καθηγητές. Βλ. στο DAKO, P-2225/1/19, σ. 14. Επιπλέον, βάσει της διαταγής του Έ. Κοχ από τον Οκτώβριο του 1942 καταργήθηκαν όλες οι άδειες. Αυτό το μέτρο αφορούσε τους πάντες, συμπεριλαμβανομένων γιατρών και δασκάλων. Βλ. στο DAKO, P-2225/1/716, σ. 26.

¹⁶⁵⁰ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 56 (152), έτος 2^ο, 15.07.1943, σ. 4.

¹⁶⁵¹ DAKO, P-2225/1/19, σ. 14.

¹⁶⁵² O. Zinkewych, O. Voronyn (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes*, τ. 1, ό.π., σ. 671.

¹⁶⁵³ Εισήγηση (*razvedsvodka*) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σσ. 111, 124.

¹⁶⁵⁴ Ως άνω, σ. 125.

¹⁶⁵⁵ Ως άνω, σσ. 111-112.

αγροτικές εργασίες τις αργίες και τις Κυριακές, και για την παράδοση της συγκομιδής [στις γερμανικές αρχές]»¹⁶⁵⁶. Στο κήρυγμά του ο Μητροπολίτης καλούσε τον κλήρο και τους πιστούς να εκτελούν τις διαταγές των γερμανικών αρχών. Επίσης, επέτρεπε στους ανθρώπους, εφόσον το απαιτούσε η εργασία τους, να εργάζονται τις αργίες και τις Κυριακές. Άλλη μια φορά ο Μητροπολίτης τόνιζε ότι οι ιερείς έπρεπε με τις συμβουλές και το δικό τους προσωπικό παράδειγμα να προτρέπουν τους ανθρώπους να εκπληρώνουν τα καθήκοντά τους και να παραδίδουν τα σιτηρά στο γερμανικό κράτος¹⁶⁵⁷. Ακόμη, έδινε δικαίωμα στους ιερείς να τελούν εκκλησιαστικές λειτουργίες τις Κυριακές και τις αργίες της περιόδου του θερισμού στις επτά το βράδυ, έπειτα από τετράωρη νηστεία. Τότε οι πιστοί μπορούσαν και να κοινωνήσουν¹⁶⁵⁸.

Οι πραγματικοί στόχοι της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής στα ουκρανικά εδάφη συσκοτιζόνταν όσο η Εκκλησία λειτουργούσε υπό σχετικά ομαλές συνθήκες. Αντιθέτως, οι αντιξοότητες, όπως οι δυστοκίες στη διεκπεραίωση των αγροτικών εργασιών, λειτούργησαν ως καταλύτης και φανέρωσαν την πραγματική αποστολή της Εκκλησίας στα κατεχόμενα εδάφη. Από τα αναφερθέντα παραδείγματα μπορούμε να συναγάγουμε ότι για τις γερμανικές αρχές η Εκκλησία, είτε επρόκειτο για την Ουνιτική, την Αυτόνομη ή την Αυτοκέφαλη, ήταν θεσμός μέσω του οποίου επιτυγχανόταν η οικονομική εκμετάλλευση της χώρας. Με το κύρος της, η Εκκλησία παρότρυνε τους ντόπιους, οι οποίοι λογίζονταν από την κατοχική διοίκηση ως αγρότες και τεχνίτες, να εργάζονται προς όφελος της γερμανικής στρατιωτικής μηχανής και να παραδίδουν στο γερμανικό κράτος τα απαιτούμενα σιτηρά. Στις περιπτώσεις όπου απαιτούνταν επίσπευση της περάτωσης των αγροτικών εργασιών, οι πνευματικές αναζητήσεις των κατοίκων και η επιθυμία τους να παρευρίσκονται στις εκκλησιαστικές λειτουργίες παραμερίζονταν και θυσιάζονταν στον βωμό των πολεμικών αναγκών της Γερμανίας. Συνεπώς, η άδεια που παραχώρησαν οι γερμανικές αρχές στους ντόπιους ώστε να επισκέπτονται τις εκκλησιαστικές λειτουργίες μπορούσε ανά πάσα στιγμή να περιοριστεί και να ανασταλεί έως το τέλος των υποχρεωτικών εργασιών.

Ένα άλλο συμπέρασμα στο οποίο μπορούμε να προβούμε είναι ότι και οι τρεις Ουκρανικές Εκκλησίες, ανεξαρτήτως της διοικητικής περιοχής στην οποία ανήκαν, χρησιμοποιούνταν από τις γερμανικές αρχές για την υλοποίηση της δικής τους πολιτικής. Και οι τρεις ιεράρχες –ο μητροπολίτης Α. Σεπτίτσκι της Ουνιτικής Εκκλησίας, ο μητροπολίτης

¹⁶⁵⁶ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 189 (636), έτος 3^ο, 27.08.1942, σ. 4.

¹⁶⁵⁷ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ.188 (635), έτος 3^ο, 26.08.1942, σ. 3.

¹⁶⁵⁸ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 189 (636), έτος 3^ο, 27.08.1942, σ. 4.

Αλέξιος (Γκρομάντσκι) της Ουκρανικής Αυτόνομης Εκκλησίας και ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας– λάμβαναν από τις γερμανικές αρχές τις ίδιες διαταγές, τις οποίες στη συνέχεια γνωστοποιούσαν στον κλήρο τους και στους πιστούς. Μέσω της Εκκλησίας και της αυστηρής νομοθεσίας, οι Γερμανοί έλεγχαν τη συμπεριφορά του ντόπιου πληθυσμού: εάν οι νόμοι απευθύνονταν στη λογική και στον ορθολογισμό, οι εκ του άμβωνος οδηγίες έκαναν επίκληση στη συνείδηση των ανθρώπων. Με τη ρήση να εκπληρώνουν οι πιστοί «τις νόμιμες διαταγές της εξουσίας, οι οποίες δεν αντιβαίνουν τον Θείο νόμο»¹⁶⁵⁹, ο μητροπολίτης Α. Σεπτίτσκι δικαιολογούσε τις αποφάσεις των γερμανικών αρχών, οι οποίες εξισώνονταν πλέον με τη Θεία προσταγή. Επομένως, ανεξαρτήτως του χριστιανικού ρεύματος στο οποίο ανήκε, η Εκκλησία στα ουκρανικά κατεχόμενα εδάφη χρησιμοποιούνταν για την επίτευξη των στόχων της γερμανικής κατοχικής διοίκησης, οι οποίοι συνίσταντο στην οικονομική απομύζηση της χώρας.

6.3.2. Βεβήλωση των ιερών χώρων

Όσον αφορά τη συμπεριφορά των Γερμανών στρατιωτών στην κατεχόμενη Ουκρανία, πρέπει να πούμε ότι οριζόταν από την ανώτατη πολιτική και στρατιωτική ηγεσία του Τρίτου Ράιχ. Από τη χρονιά της συγγραφής του *Mein Kampf*¹⁶⁶⁰ και καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής των Ναζί στην εξουσία τονιζόταν ότι οι Σλάβοι ήταν φυλετικά υποδεέστεροι των Γερμανών. Σκόπιμα διαχεόταν ο φόβος ότι εν τέλει η μεγάλη μάζα των Σλάβων που κατοικούσαν στην Ανατολική Ευρώπη θα υπερτερούσε αριθμητικά των Αρίων, οι απόγονοι των οποίων ήταν οι Γερμανοί¹⁶⁶¹. Αυτή η στάση των ιθυνόντων του Τρίτου Ράιχ σκλήρυνε κατά τη διάρκεια του πολέμου με τη Σοβιετική Ένωση. Η διαβόητη διαταγή του Β. Ράιχενου στις 10 Οκτωβρίου 1941 «Για τη συμπεριφορά του Στρατού στην Ανατολή» όριζε ότι στα ανατολικά εδάφη, στα οποία συμπεριλαμβανόταν και η Ουκρανία, ο Γερμανός στρατιώτης δεν θα έπρεπε να επιδεικνύει σεβασμό ούτε στην τοπική ιστορία ούτε στην τέχνη¹⁶⁶². Συνεπώς, σύμφωνα προς την οδηγία, κατά την κατάληψη χώρων στο Κίεβο οι Γερμανοί στρατιώτες πετούσαν από τα παράθυρα τις πολύτιμες συλλογές βιβλίων από τα Ινστιτούτα Γλωσσολογίας,

¹⁶⁵⁹ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 189 (636), έτος 3^ο, 27.08.1942, σ. 4.

¹⁶⁶⁰ Σημειωτέον πως αυτό το βιβλίο ήταν απαγορευμένο για τους ντόπιους κατοίκους της Ουκρανίας. Οι Ουκρανοί μπορούσαν να διαβάσουν αυτό το βιβλίο μόνο παράνομα, μέσω δανεισμού από Γερμανούς στρατιώτες. Βλ. στο J. Shevelev, (2001), «Ja, meni, mene...(I dovkrugy)», ό.π., σ. 289.

¹⁶⁶¹ J. Bourke, (2001), *The Second World war. A People's History*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, σ. 120.

¹⁶⁶² TSDAGO, 62/1/1635, σ. 186.

Λογοτεχνίας και Ιστορίας της Ακαδημίας των Επιστημών¹⁶⁶³. Μετά τη φυγή των Γερμανών στρατιωτών από τους χώρους της βιβλιοθήκης του Κρατικού Ωδείου, οι υπάλληλοί του ανακάλυψαν ότι τα στρώματα στα οποία κοιμόντουσαν Γερμανοί στρατιώτες βρίσκονταν διεσπαρμένα σε όλους τους χώρους της βιβλιοθήκης – στο παλαιογραφικό τμήμα, στο τμήμα του χειρόγραφου βιβλίου κλπ. Τα αποδυτήρια των Γερμανών στρατιωτών βρίσκονταν στους ίδιους τους χώρους της βιβλιοθήκης¹⁶⁶⁴. Παρόμοια συμπεριφορά επιδείκνυαν οι Γερμανοί και προς τις ορθόδοξες εκκλησίες.

Από τα προηγούμενα κεφάλαια γνωρίζουμε ότι στην αρχή της στρατιωτικής εκστρατείας στην ΕΣΣΔ οι Γερμανοί στρατιώτες όχι μόνο βοηθούσαν τον ντόπιο πληθυσμό στην ανοικοδόμηση των εκκλησιών, αλλά παρίσταντο και οι ίδιοι στις λειτουργίες των ντόπιων Ορθοδόξων ιερέων. Ωστόσο η κατάσταση άλλαξε άρδην με την έλευση του «ρωσικού» κρύου και των σφοδρών χιονοπτώσεων. Εφαρμόζοντας τη θεωρία του αστραπιαίου πολέμου, γνωστού ως «μπλίτσκοριγκ», οι Γερμανοί ήλπιζαν να κατακτήσουν τα εδάφη της Σοβιετικής Ένωσης εντός δύο μηνών. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν συνέβη και τον χειμώνα του 1941-1942 οι Γερμανοί στρατιώτες βρέθηκαν χωρίς ζεστά χειμωνιάτικα ρούχα, διότι δεν ήταν κατάλληλα προετοιμασμένοι για τον ρωσικό χειμώνα¹⁶⁶⁵. Στην αρχή, βάσει των διαταγών της γερμανικής διοίκησης, οι κάτοικοι της Ουκρανίας υποχρεώθηκαν να παραδώσουν, δωρεάν ή με δήμεν μελλοντική πληρωμή¹⁶⁶⁶, ζεστά χειμωνιάτικα ρούχα και υποδήματα, όπως μπότες από μαλλί, σκούφια, γούνες, παντελόνια, μάλλινα σακάκια, μπουφάν, κρατώντας για τους εαυτούς τους μονάχα ένα ζευγάρι υποδήματα και γάντια, και ένα ρούχο από κάθε κατηγορία¹⁶⁶⁷. Μολαταύτα, αυτό το μέτρο δεν μπορούσε να καλύψει τις ανάγκες ολόκληρου του γερμανικού

¹⁶⁶³ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova2.html> (24.08.2020)

¹⁶⁶⁴ Ως άνω.

¹⁶⁶⁵ J. Bourke, (2001), *The Second World War. A People's History*, ό.π., σ. 131· Ν. Παπαστρατηγάκης, (2018), *Εισαγωγή στην ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης (1917-1991)*, Ηρόδοτος, Αθήνα, σ. 106.

¹⁶⁶⁶ Στην περιοχή του Ντινπροπετρόφσκ τον Ιανουάριο του 1942, όταν η θερμοκρασία ήταν 20 βαθμούς Κελσίου κάτω από το μηδέν, δόθηκε διαταγή από τον επικεφαλής του γερμανικού στρατού που όριζε ότι κάθε 100 άτομα στο Ντινπροπετρόφσκ έπρεπε να παραδώσουν ζεστά χειμωνιάτικα ρούχα –καθορίζονταν τα είδη και ο αριθμός των αντικειμένων– στον γερμανικό στρατό έναντι αμοιβής. Έπειτα, ο συντάκτης του άρθρου αναφέρει ότι οι άνθρωποι όχι μόνο έφεραν περισσότερα ρούχα από όσα ζητήθηκαν, αλλά πολλές φορές αρνούνταν να λάβουν τη χρηματική ανταμοιβή. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 5 (73), έτος 2^ο, 07.01.1942, σ. 2. Τον Φεβρουάριο του 1942, σε περιοχή του Ντινπροπετρόφσκ, όλες αυτές οι υποχρεωτικές συνεισφορές σε ζεστά ρούχα εκ μέρους του ντόπιου πληθυσμού παρουσιάζονταν πλέον ως δωρεά του ουκρανικού λαού προς τους Γερμανούς στρατιώτες. Βλ. στην εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 35 (103), έτος 2^ο, 12.02.1942, σ. 2.

¹⁶⁶⁷ Απόφαση του δημάρχου της Μπίλα Τσέρκβα της 25.12.1941 η οποία υποχρέωνε τους κατοίκους της πόλης εντός των τριών ημερών να παραδώσουν δωρεάν τα χειμωνιάτικα ρούχα τους. Βλ. στο DAKO, P-2225/1/1a, σ. 24.

στρατού. Τότε οι Γερμανοί στρατιώτες άρχισαν να μπαίνουν όχι μόνο στα σπίτια άλλα και σε τόπους μαζικών συναθροίσεων, όπως σε λέσχες, δεσμεύοντας με τη βία τα ζεστά ρούχα του κόσμου.

Ο χώρος της εκκλησίας χρησιμοποιήθηκε από τους Γερμανούς στρατιώτες για τη διευκόλυνση των εγκληματικών τους πράξεων, καθώς δεν μπορούσε να υποδεχθεί μεγάλο αριθμό των ανθρώπων. Παρόμοιες πρακτικές εφαρμόζονταν όχι μόνο στα ουκρανικά εδάφη, αλλά και στα ρωσικά και στα λευκορωσικά. Για παράδειγμα, στις 21 Δεκεμβρίου 1941, μετά από εντολές των Γερμανών αξιωματικών, όλοι οι 326 κάτοικοι του χωριού Γλαντ στον νομό του Λένινγκραντ αναγκάστηκαν να μαζευτούν στην εκκλησία, όπου κλείστηκαν για 28 ώρες χωρίς σίτιση, ενώ ταυτόχρονα οι Γερμανοί στρατιώτες λεηλατούσαν το χωριό, μαζεύοντας πολύτιμα αντικείμενα και παίρνοντας αγελάδες και άλογα¹⁶⁶⁸. Οι κάτοικοι του χωριού Λιάλοβο στον νομό της Μόσχας σημείωναν σε κατάθεσή τους πως οι Γερμανοί στρατιώτες, μπαίνοντας στο χωριό στις 28 Νοεμβρίου 1941, προκειμένου να επιτύχουν την κατά το δυνατό αποτελεσματικότερη λεηλασία, μάζεψαν όλες τις γυναίκες του χωριού στην εκκλησία και όλους τους άντρες στον χώρο του αγροτικού συνεταιρισμού. Ενώ οι άντρες κρατήθηκαν έγκλειστοι επί οκτώ ημέρες, τις γυναίκες οι Γερμανοί μερικές φορές τις έβγαζαν από την εκκλησία, έπειτα έμπαιναν οι ίδιοι μέσα και έλεγχαν τα τσουβάλια τους, παίρνοντας τα πιο πολύτιμα αντικείμενα¹⁶⁶⁹. Παρόμοια πρακτική χρησιμοποιήθηκε και στο χωριό Γιάντοβκα στη Ρωσία¹⁶⁷⁰. Συνεπώς, μπαίνοντας στην εκκλησία για την αφαίρεση των προσωπικών αντικειμένων των παρευρισκόμενων ή συγκεντρώνοντας τον κόσμο μέσα στις εκκλησίες προκειμένου να λεηλατήσουν τα σπίτια του, οι Γερμανοί βεβήλωναν έναν ιερό χώρο.

Στην Ουκρανία, στους ιερούς χώρους πραγματοποιούνταν συλλήψεις ατόμων για αποστολή τους προς εργασία στη Γερμανία. Το 1942 οι Γερμανοί μπήκαν στη Λαύρα του Ποτσαίφ και συνέλαβαν όλους τους προσκυνητές που είχαν προσέλθει στο μοναστήρι από τα

¹⁶⁶⁸ V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1942), Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty (Οι αποτρόπαιες πράξεις των Γερμανών κατακτητών. Έγγραφα), Έκδοση 2, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata Oborony Sojuza SSR (Στρατιωτικές εκδόσεις του Λαϊκού Κομισαριάτου της Άμυνας της Ένωσης των ΣΣΔ), σσ. 39-40.

¹⁶⁶⁹ Ως άνω, σ. 44.

¹⁶⁷⁰ Ως άνω, σ. 55.

γύρω χωριά¹⁶⁷¹. Την επόμενη χρονιά γίνονταν συλλήψεις σε θέατρα, σε κινηματογράφους και σε εκκλησίες¹⁶⁷².

Στις πιο ακραίες περιπτώσεις που παρατηρήθηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής, οι ιεροί χώροι γειτνιάζαν με χώρους που χρησιμοποιούνταν για την εκπλήρωση των προσωπικών αναγκών των Γερμανών στρατιωτών. Για παράδειγμα, στη Μαριούπολη, που βρισκόταν στη ζώνη της στρατιωτικής δικαιοδοσίας, σε μια πενταόροφη κατοικία στο κέντρο της πόλης, στον πρώτο όροφο βρισκόταν η εκκλησία, στον δεύτερο όροφο ένας οίκος ανοχής και στον τρίτο το αστυνομικό τμήμα¹⁶⁷³.

Επιπλέον, οι πιστοί μπορούσαν να εκκλησιάζονται στον βαθμό που αυτό δεν ερχόταν σε άμεση σύγκρουση με τις ανάγκες της πολεμικής μηχανής του γερμανικού κράτους. Τον Νοέμβριο του 1942 στην Μπίλα Τσέρκβα οι γερμανικές αρχές άρχισαν να συλλέγουν εκκλησιαστικές και λοιπές καμπάνες για τις ανάγκες του πολέμου¹⁶⁷⁴. Εξαιρεση αποτελούσαν μόνο οι καμπάνες οι οποίες είχαν κάποια ιστορική αξία¹⁶⁷⁵. Με την πάροδο του χρόνου, οι ανάγκες της πολεμικής βιομηχανίας της Γερμανίας διαρκώς αυξάνονταν. Ο Β. Μπέγμα, σε αναφορά του προς το Ουκρανικό Επιτελείο του Αντάρτικου Κινήματος, σημείωνε πως τον τελευταίο καιρό, δηλαδή το καλοκαίρι του 1943, οι Γερμανοί συνέλεγαν όλο και πιο εντατικά ανακυκλώσιμα υλικά – π.χ. χαρτιά, λάστιχα, κόκκαλα – αλλά ιδίως έγχρωμα μέταλλα, ανταλλάσσοντάς τα με τρόφιμα¹⁶⁷⁶. Επομένως, λόγω της έλλειψης των πολεμικών υλικών που βίωνε πλέον η Γερμανία,¹⁶⁷⁷ οι εκκλησιαστικές καμπάνες αποτελούσαν πολύτιμη λεία και οι

¹⁶⁷¹ BA R 6/79, στο V. Kosyk (επιμ.), (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 347.

¹⁶⁷² BA R 6/73, στο V. Kosyk (επιμ.), (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 330.

¹⁶⁷³ Ειδική έκθεση «Για τα κακουργήματα των Γερμανών κατακτητών στη Μαριούπολη», συνταχθείσα από τον Ρ. Ρουντένκο, εκτελούντα προσωρινά τα καθήκοντα του Εισαγγελέα της ΟΥΣΣΔ, ΤSDAGO, 1/23/598, σ. 53· F.F. Matrosov (επιμ.) (1944), *Zverstva nemetsko-fashistskikh zahvatnikov. Dokumenty*, (Οι αποτρόπαιες πράξεις των Γερμανών κατακτητών. Έγγραφα), Έκδοση 12, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata Oborony Sojuzu SSR (Στρατιωτικές εκδόσεις του Λαϊκού Κομισαριάτου της Άμυνας της Ένωσης των ΣΣΔ), σ. 27.

¹⁶⁷⁴ Στην αρχή τα μέταλλα αφαιρούνταν από παντού. Τον Φεβρουάριο του 1942 από την κατοχική διοίκηση στο Λεμπεντίν δόθηκε η διαταγή να συγκεντρωθούν έξι χιλιάδες μέτρα σωλήνων. Προκειμένου να εκτελεστεί αυτή η διαταγή, οι εργάτες ξήλωναν τους εξωτερικούς σωλήνες των σπιτιών που χρησίμευαν ως υδρορροές για το νερό της βροχής. Βλ. στο Β.Κ. Rudnev, «Schodennyk okypatsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), ό.π., μέρος 6. Τον Ιούλιο του 1942 ο κομισάριος της περιοχής του Ρίβνε Μπέγιερ (Werner Beer) εξέδωσε διαταγή να συλλέγονται οι ζάντες των αυτοκινήτων, μεταλλικοί κάδοι, μπιτόνια κλπ. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 29 (49), 19.07.1942, σ. 3.

¹⁶⁷⁵ Εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 67 (82), έτος 2°, 06.11.1942, σ. 4.

¹⁶⁷⁶ Αναφορά υπ' αρ. 7956, 01.09.1943, Μπέγμα. Βλ. στο ΤSDAGO, 62/1/1635, σ. 104.

¹⁶⁷⁷ Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Ελβετών, το 1943 η Γερμανία είχε ανάγκη από 61 εκατ. τόνους σίδηρο, αλλά μπορούσε να καλύψει μόνο 40 εκατ. τόνους. Βλ. στο *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj*

προσπάθειες υπεξαίρεσής τους συνεχίστηκαν και το 1943. Το καλοκαίρι του ίδιου έτους, οι γερμανικές αρχές έδωσαν εντολή για την αφαίρεση των εκκλησιαστικών καμπανών και την αποστολή τους στη Γερμανία¹⁶⁷⁸.

Μια ξεχωριστή περίπτωση βεβήλωσης αποτελεί η χρήση θρησκευτικών χώρων από τη γερμανική διοίκηση ως τόπων σταυλισμού αλόγων κ.ά. Για παράδειγμα, στην πόλη Βιάζμα, που βρίσκεται στον νομό Σμολένσκ (Ρωσία), στον χώρο της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας οι Γερμανοί άνοιξαν σφαγείο ζώων, ενώ στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής της ίδιας πόλης διατηρούσαν άλογα¹⁶⁷⁹. Στο Νόβγκοροντ, η εκκλησία του Προφήτη Ηλία στη Σλάβνα μετατράπηκε από τους Γερμανούς στρατιώτες σε στάβλο¹⁶⁸⁰. Στάβλοι δημιουργήθηκαν εντός των τεσσάρων ορθόδοξων εκκλησιών στην πόλη Πσκοφ¹⁶⁸¹. Στο Γκζατσκ εντός της εκκλησίας του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου οι Γερμανοί στρατιώτες άνοιξαν σφαγείο ζώων. Άλλες εκκλησίες της ίδιας πόλης μετατράπηκαν σε στάβλους και αποθήκες¹⁶⁸². Στη λευκορωσική κωμόπολη Τουρέτς, στην περιοχή Μπαρανόβιτσι (Κομισαριάτο του Ράιχ «Όστλαντ»), οι Γερμανοί μέσα στην εκκλησία άνοιξαν στρατιωτικό νοσοκομείο και αποθήκη¹⁶⁸³. Στην Ουκρανία, στην πόλη Γκάντιατς (νομός Πολτάβα), ο Κομισάριος της περιοχής ισοπέδωσε την ορθόδοξη εκκλησία και στη θέση της έχτισε υπηρεσιακούς χώρους για τον εαυτό του· παρότι ο ίδιος επισήμως είχε δηλώσει ότι ήταν ήδη κατεστραμμένη και χρησιμοποίησε απλώς σκόρπιες πέτρες, κατά τη μαρτυρία ενός άλλου Γερμανού αξιωματούχου, του στρατηγού Νιντερμάγιερ, η εκκλησία ήταν πλήρως διατηρημένη, πέραν μερικών φθορών στη στέγη¹⁶⁸⁴.

Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2007), Tom 4, kniga 1. Sekrety opertasii «Tsitadel» (1 ianvaria -30 iunia 1943), (Τα όργανα της κρατικής ασφάλειας της ΕΣΣΔ στον Μεγάλο Πατριωτικό πόλεμο. Συλλογή εγγράφων. Τ. 4, βιβλίο 1. Τα μυστικά της επιχείρησης «Τσιταντέλ» (1 Ιανουαρίου – 30 Ιουνίου 1943)), Kuchkono pole, Μόσχα, σ. 113.

¹⁶⁷⁸ Αναφορά υπ' αρ. 5303, 07.07.1943, Μπέγμα. Βλ. στο TSDAGO, 62/1/1635, σ. 55. Ο Β. Μπέγμα εκείνο τον καιρό δρούσε στην περιοχή του Ρίβνε. Σημειωτέον ότι η στάση των αμάχων, των σοβιετικών ανταρτών και μελών της ΟΟΥΝ-ΟΥΠΑ στο αναφερόμενο μέτρο ήταν αρνητική και οι άνθρωποι προσπαθούσαν να εμποδίσουν τις γερμανικές αρχές. Για παράδειγμα, όταν το φθινόπωρο του 1943 ο Ουκρανός προϊστάμενος του δήμου Ζόβκβα, δίπλα στο Λβιβ (ντίστρικτ «Γαλικία»), έδωσε διαταγή στους προϊσταμένους των χωριών να αφαιρεθούν οι εκκλησιαστικές καμπάνες και να σταλούν στον γερμανικό στρατό ώστε να γίνουν κανόνια, οι προϊστάμενοι των χωριών τις έκρυψαν. Βλ. στο T. Pelech, (1988), My youth years in vortex of battlefield. Memoirs, Μόναχο-Τορόντο, σ. 195.

¹⁶⁷⁹ V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1943), Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty, ό.π., Έκδοση 10, σ. 17.

¹⁶⁸⁰ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 101.

¹⁶⁸¹ Ως άνω, σ. 102.

¹⁶⁸² Ως άνω.

¹⁶⁸³ A.A. Karlov (επιμ.) (1945), Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty, (Οι αποτρόπαιες πράξεις των Γερμανών κατακτητών. Έγγραφα), Έκδοση 14, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata Oborony Sojuza SSR (Στρατιωτικές εκδόσεις του Λαϊκού Κομισαριάτου της Άμυνας της Ένωσης των ΣΣΔ), σ. 56.

¹⁶⁸⁴ I. Petrov (επιμ.) (2015), Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944, ό.π., σ. 357.

Το γεγονός ότι οι περισσότερες πληροφορίες περί της ειδεχθούς βεβήλωσης των ορθοδόξων εκκλησιών προέρχονται από τον ρωσικό και λιγότερο από τον ουκρανικό χώρο μπορεί να εξηγηθεί από τη μακροχρόνια κατοχή της Ουκρανίας, σε αντίθεση με ορισμένες περιοχές της Ρωσίας, κυρίως γύρω από τη Μόσχα, όπου η γερμανική κατοχή διήρκεσε από μερικές μέρες έως λίγους μήνες. Εντός τόσο μικρού χρονικού διαστήματος, οι Γερμανοί στρατιώτες προχωρούσαν αμεσότερα στη χρήση εκκλησιαστικών χώρων προς εκπλήρωση των καθημερινών αναγκών τους, όπως η στέγαση, η εστίαση, η περίθαλψη κλπ. Σε αυτή την περίπτωση δεν ετίθετο ζήτημα αξιοποίησης της Ορθόδοξης Εκκλησίας ως μέσου υποδούλωσης του ντόπιου πληθυσμού. Στην Ουκρανία, αντιθέτως, η γερμανική κατοχή κράτησε από τον Ιούνιο του 1941 έως τον Οκτώβριο του 1944. Ως εκ τούτου οι γερμανικές αρχές χρειάζονταν τη συνδρομή της Εκκλησίας κατά την οικονομική εκμετάλλευση της χώρας και δεν ήταν σε θέση να επιδείξουν εξαρχής απεχθή συμπεριφορά προς τους θρησκευτικούς τόπους. Επίσης, σύμφωνα με γερμανικές δηλώσεις, ο πόλεμος διεξαγόταν με τη Μόσχα και τη Ρωσία, ενώ οι Ουκρανοί θα χρησιμοποιούνταν ως μέσο διάσπασης της σοβιετικής κοινωνίας, προκειμένου να προσελκυστούν έπειτα και οι υπόλοιποι πληθυσμοί προς το πλευρό των Γερμανών, με τελικό στόχο την ταχεία υποδούλωσή τους. Συνεπώς, οι Γερμανοί δεν μπορούσαν να θίξουν τα θρησκευτικά συναισθήματα του ουκρανικού λαού, βεβηλώνοντας εμφανώς τους ιερούς τόπους λατρείας.

6.3.3. Ληλασία των ιερών χώρων

Μιλώντας για τη ληλασία των θρησκευτικών χώρων από τις γερμανικές κατοχικές αρχές, πρέπει να διακρίνουμε πρωτίστως ανάμεσα στη σχεδιασμένη πολιτική της ανώτατης ηγεσίας του Τρίτου Ράιχ, που αποσκοπούσε στην αφαίρεση του πολιτιστικού θησαυρού των υπόδουλων πληθυσμών, και στις αυθόρμητες πράξεις των Γερμανών στρατιωτών.

Όσον αφορά την πολιτική της αφαίρεσης αντικειμένων ανεκτίμητης πολιτιστικής αξίας για τον ουκρανικό λαό, πρέπει να σημειώσουμε πρωτίστως ότι, όπως πολλές υπηρεσίες του Τρίτου Ράιχ ασχολήθηκαν με την οικονομική αφαίμαξη της χώρας, έτσι και στην οργανωμένη ληλασία επιδόθηκαν διάφοροι φορείς. Καταρχάς, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία λειτουργούσε το περιβόητο επιτελείο του Α. Ρόζενμπεργκ. Το πρώτο τακτικό επιτελείο συστάθηκε βάσει της διαταγής του Χίτλερ, που εκδόθηκε στις 5 Ιουλίου 1940 και

συμπληρώθηκε με τη διαταγή της 17ης Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους¹⁶⁸⁵. Αρχικά, το εν λόγω επιτελείο συστάθηκε προκειμένου να δραστηριοποιείται στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και στις Κάτω Χώρες. Ο σκοπός του ήταν η «κατάσχεση και η μεταφορά στη Γερμανία των αρχείων, βιβλίων και χειρογράφων» που ήταν «απαραίτητα» στον Ρόζενμπεργκ για την περαιτέρω εργασία του¹⁶⁸⁶. Έπειτα εμφανίστηκαν και άλλα επιτελεία στη νοτιοανατολική και στην ανατολική Ευρώπη, τα οποία αποτέλεσαν παραρτήματα του Τακτικού επιτελείου «του ηγέτη του Ράιχ Ρόζενμπεργκ» (γερμ. Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg)¹⁶⁸⁷. Στα πρώην σοβιετικά εδάφη η λειτουργία του επιτελείου ρυθμιζόταν με τις από 20 Αυγούστου 1941 και 3 Οκτωβρίου 1941 διαταγές του Ρόζενμπεργκ, καθώς και με την από 1 Μαρτίου 1942 διαταγή του Χίτλερ¹⁶⁸⁸. Ο Χίτλερ στη διαταγή του ανέθεσε στον Ρόζενμπεργκ να διεξαγάγει «τακτικό πνευματικό πόλεμο εναντίον των Εβραίων, των μασόνων και των συνδεδεμένων με αυτούς εχθρούς του εθνικοσοσιαλισμού». Με αυτή τη διαταγή επικύρωσε το δικαίωμα του Τακτικού επιτελείου να λειτουργεί στις ανατολικές κατεχόμενες περιοχές που βρίσκονταν υπό τη στρατιωτική διοίκηση, καθώς και σε όσες βρίσκονταν υπό την πολιτική διοίκηση, εκτός από το Γενικό Κυβερνείο¹⁶⁸⁹. Το επιτελείο του Ρόζενμπεργκ, του βασικού ιδεολόγου του Ναζιστικού Κόμματος, είχε δικαίωμα να εξετάζει τις βιβλιοθήκες, τα αρχεία και άλλα πολιτιστικά και πνευματικά ιδρύματα, με σκοπό την εξεύρεση και την κατάσχεση υλικού που θα ήταν απαραίτητο στον ίδιο για την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του. Επίσης, το επιτελείο είχε δικαίωμα να σφετερίζεται όσα πολιτιστικά αγαθά ανήκαν σε Εβραίους, αλλά και όσα είτε δεν είχαν κάτοχο είτε, κατά την κρίση της γερμανικής πλευράς, τα δικαιώματα του κατόχου δεν ήταν απόλυτα και μπορούσαν να αμφισβητηθούν¹⁶⁹⁰. Επιπλέον, η διαταγή όριζε ότι ειδικά στην Ανατολή το επιτελείο είχε δικαίωμα να θέτει υπό την «προστασία» του, εκτός από τα αναφερθέντα, και άλλα πολιτιστικά αγαθά, προκειμένου να τα «προστατέψει» από την καταστροφή ή τη φθορά¹⁶⁹¹. Συνεπώς, αυτή η οδηγία έλυνε τα χέρια του Ρόζενμπεργκ του

¹⁶⁸⁵ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 13.

¹⁶⁸⁶ Ως άνω.

¹⁶⁸⁷ Ως άνω.

¹⁶⁸⁸ Ως άνω, σ. 14.

¹⁶⁸⁹ Ως άνω, σ. 15.

¹⁶⁹⁰ TSDAVOV, 3676/1/26a, σ. 2, βλ. στο N. Kaschewarowa (2014), Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und die nationalsozialistische Ostraumforschung (1940–1945), Teil 2: Dokumente, Institut für Geschichte der Ukraine, Κίεβο, σ. 113.

¹⁶⁹¹ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 15.

επιτελείου του στη Ρωσία και στην Ουκρανία, καθώς, ουσιαστικά, του επέτρεπε να προχωρά στην κατάσχεση κάθε αντικειμένου που διέθετε πολιτιστική αξία.

Το Τακτικό επιτελείο αποτελούνταν από πέντε Γενικές ομάδες εργασίας, η μία από τις οποίες ονομαζόταν «Ουκρανία», με έδρα το Κίεβο. Το 1942 η Γενική ομάδα «Ουκρανία» αποτελούνταν, με τη σειρά της, από τις ακόλουθες ομάδες εργασίας: «Δυτική Ουκρανία» με έδρα το Κίεβο, «Ανατολική Ουκρανία» με έδρα το Ντινπροπετρόφσκ, «Νότια Ουκρανία» με έδρα τη Χερσόνα και «Κριμαία» με έδρα τη Συμφερούπολη¹⁶⁹².

Στις 3 Οκτωβρίου 1941 ο Ρόζενμπεργκ απέστειλε οδηγία προς τον Έ. Κοχ με την οποία τον εξουσιοδοτούσε να κατάσχει στο ΡΚΟΥ όλα τα πολιτιστικά αγαθά που ήταν κατάλληλα για την εθνικοσοσιαλιστική μελέτη¹⁶⁹³. Οριζόταν ότι η αστυνομία θα δήμιευε τα πολιτιστικά αντικείμενα, τα οποία στη συνέχεια θα εξέταζαν ειδικοί του επιτελείου. Επιπλέον, απαγορευόταν η μεταφορά των πολιτιστικών αγαθών στη Γερμανία χωρίς την άδεια του Έ. Κοχ¹⁶⁹⁴. Επομένως, η επίσημη γραμμή του Τακτικού επιτελείου προέβλεπε ότι τα πολιτιστικά αγαθά στις ανατολικές περιοχές έπρεπε να παραμείνουν στον τόπο τους. Τα αντικείμενα με πολιτιστική αξία θα μεταφέρονταν στη Γερμανία μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, προσωρινά –έως τη λήξη του πολέμου– ώστε να «διασωθούν» από τον κίνδυνο καταστροφής ή φθοράς¹⁶⁹⁵. Αντ' αυτού, κατά την υποχώρηση της Βέρμαχτ από την Ουκρανία το 1943, οι υπάλληλοι του επιτελείου άρχισαν να μεταφέρουν στη Γερμανία πολιτιστικά αγαθά από την ΕΣΣΔ σε μαζική κλίμακα¹⁶⁹⁶. Συνεπώς, η απογραφή, η αφαίρεση, η διατήρηση, έπειτα, των πολιτιστικών αγαθών στις έδρες των ομάδων που ανήκαν στο Τακτικό επιτελείο και η επακόλουθη μεταφορά τους στη Γερμανία ήταν η συνήθης πρακτική των γερμανικών αρχών κατά τη διάρκεια της κατοχής.

Στη δίκη της Νυρεμβέργης ο δημόσιος κατηγορος από την ΕΣΣΔ Ρομάν Ρουντένκο, στον εισαγωγικό του λόγο στις 8 Φεβρουαρίου 1946, ανέφερε ότι, εκτός από τους Γκαίρινγκ και Ρόζενμπεργκ, οι οποίοι μέσω των διαφόρων «επιτελείων» και «ομάδων» αποσπούσαν

¹⁶⁹² BArch, NS 30/169/σ. 33, στο N. Kaschewarowa (2014), *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und die nationalsozialistische Ostraumforschung (1940–1945)*, Teil 2, ό.π., σ. 117· M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), *Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg»*, ό.π., σ. 16.

¹⁶⁹³ BArch, NS 8/259/σ. 113, στο N. Kaschewarowa (2014), *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und die nationalsozialistische Ostraumforschung (1940–1945)*, Teil 2, ό.π., σ. 73.

¹⁶⁹⁴ BArch, NS 8/259/σ. 114, βλ. στο N. Kaschewarowa (2014), *Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und die nationalsozialistische Ostraumforschung (1940–1945)*, Teil 2, ό.π., σ. 75.

¹⁶⁹⁵ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), *Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg»*, ό.π., σ. 19. Ωστόσο, τα βιβλία από τις ανατολικές περιοχές μεταφέρονταν στη Γερμανία και κατά τη διάρκεια της κατοχής. Βλ. στον ίδιο, σ. 20.

¹⁶⁹⁶ Ως άνω, σσ. 19, 31.

πολιτιστικά αγαθά, στη λεηλασία της Σοβιετικής Ένωσης επιδόθηκε και ο Ρίμπεντροπ¹⁶⁹⁷. Η αναφορά αυτή αφορούσε την ειδική ομάδα των Ες Ες υπό τις οδηγίες του βαρόνου Έμπερχαρντ φον Κούνσπεργκ (γερμ. Sturmbannführer Eberhard von Kunsberg)¹⁶⁹⁸. Η ομάδα του Κούνσπεργκ λειτουργούσε υπό τις άμεσες διαταγές του υπουργού των Εξωτερικών Ρίμπεντροπ, ο οποίος δεν είχε καλές σχέσεις με τον Ρόζενμπεργκ¹⁶⁹⁹. Στην εν λόγω ομάδα υπήρχαν καταξιωμένοι επιστήμονες και πλήρως εξοπλισμένη στρατιωτική μονάδα. Επίσης, η εν λόγω ομάδα διέθετε δική της αντιπροσωπεία στη Βαρσοβία και στη Ρίγα. Τρεις από τις τέσσερις συνολικά μονάδες της ομάδας του Κούνσπεργκ λειτουργούσαν σε εδάφη της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Η επίσημη αποστολή της ήταν η αφαίρεση των πολιτικών και διοικητικών εγγράφων από τις σοβιετικές μεγαλουπόλεις¹⁷⁰⁰. Ωστόσο ο Ρουντένκο, βασισμένος στη μαρτυρία του υπαλλήλου της ομάδας του Κούνσπεργκ δρ. Νόρμαν Φέστερ, ανέφερε ότι ο πρωταρχικός σκοπός της ήταν, αμέσως μετά την πτώση των σοβιετικών μεγαλουπόλεων, να ιδιοποιείται τα αγαθά πολιτιστικής και ιστορικής αξίας, τις βιβλιοθήκες και τα επιστημονικά ιδρύματα, καθώς και να διαλέγει σημαντικά βιβλία και ταινίες, και να τα προωθεί στη συνέχεια στη Γερμανία¹⁷⁰¹. Συγκεκριμένα, οι υπάλληλοι της ομάδας του Κούνσπεργκ αφαίρεσαν από τη βιβλιοθήκη της Ακαδημίας των Επιστημών του Κιέβου σπάνια περσικά, αβησσυνιακά και κινεζικά χειρόγραφα, ρωσικά και ουκρανικά χρονικά, τα πρώτα αντίτυπα των βιβλίων του πρώτου τυπογράφου στις ανατολικές σλαβικές περιοχές, του Ιβάν Φέντοροφ, αλλά και σπάνιες εκδόσεις των βιβλίων του Τ. Σεβτσένκο, Ι. Φράνκο και Α. Μιτσκέβιτς¹⁷⁰².

Στη λεηλασία των πολιτιστικών αγαθών στα σοβιετικά εδάφη επιδόθηκε και ο ιστορικός τέχνης δούκας Ερνστόττο Σολμς-Λάουμπαχ (γερμ. Ernstotto zu Solms-Laubach, 1890-1977), ο οποίος πριν τον πόλεμο διετέλεσε διοικητής του Ιστορικού Μουσείου της Φραγκφούρτης. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, ο Σολμς-Λάουμπαχ, ως ειδικός στη «συντήρηση» των αντικειμένων πολιτιστικής αξίας και μέλος της 18ης Στρατιάς, αρχικά, και, στη συνέχεια, ολόκληρης της Ομάδας Στρατιών «Βορράς», απέσπασε το Κεχριμπαρένιο Δωμάτιο από το Ανάκτορο της Αικατερίνης στο Τσάρσκογιε Σελό της πόλης Πούσκιν, κοντά

¹⁶⁹⁷ Niurnbergskij protsess. Sbornik materialov v 8 t., τ. 1, (1987), ό.π., σ. 614.

¹⁶⁹⁸ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 22. Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σσ. 57-58.

¹⁶⁹⁹ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 22.

¹⁷⁰⁰ Ως άνω, σσ. 22-23.

¹⁷⁰¹ Niurnbergskij protsess. Sbornik materialov v 8 t., T. 1, (1987), ό.π., σ. 615.

¹⁷⁰² Ως άνω.

στην Αγία Πετρούπολη, και το μετέφερε στο Καίνιξμπεργκ¹⁷⁰³. Επίσης, εκτός από τους αναφερθέντες, το Τακτικό επιτελείο του Ρόζενμπεργκ το συναγωνίζονταν στη λεηλασία η οικονομική ομάδα «Γέρλιτς», η Υπηρεσία Ασφαλείας (την Ες Ντε), τα τμήματα προπαγάνδας και άλλες υπηρεσίες¹⁷⁰⁴.

Παρά την επίσημη στάση των ιθυνόντων του Τρίτου Ράιχ προς τον Χριστιανισμό, η οποία ήταν φανερά εχθρική, τα ιερατικά αντικείμενα τραβούσαν πάντοτε το βλέμμα των ανώτατων κρατικών αξιωματούχων λόγω της πολιτιστικής αξίας και της εξαιρετικής διακόσμησής τους. Να σημειώσουμε ότι τα πολιτιστικά αγαθά, ένα σημαντικό μέρος των οποίων αποτελούσαν τα εκκλησιαστικά κειμήλια, αρπάζονταν από τις γερμανικές αρχές σε όλες τις πρώην σοβιετικές περιοχές. Για παράδειγμα, ο δρ. Νέρλινγκ, που ήταν τότε προϊστάμενος της ομάδας «Οστλαντ» του Τακτικού επιτελείου του Ρόζενμπεργκ, ανέφερε ότι στις 3 Απριλίου και 13 Μαΐου 1944 απεστάλησαν από τη Ρίγα πέντε βαγόνια με πολιτιστικά αγαθά, ανάμεσα στα οποία μνημονεύονταν ιδιαίτερος 650 εικόνες που χρονολογούνταν από τον 14ο έως τον 18ο αιώνα και οι οποίες κατασχέθηκαν στις πόλεις Νόβγκοροντ, Πσκοφ, Γάτσιν κλπ¹⁷⁰⁵.

Στη δίκη της Νυρεμβέργης, στον εισαγωγικό λόγο του Ρ. Ρουντένκο αναφερόταν ότι οι Γερμανοί είχαν αποσπάσει από τη Μονή των Σπηλαίων στο Κίεβο έγγραφα των Μητροπολιτών του Κιέβου, καθώς και βιβλία από την προσωπική βιβλιοθήκη του μητροπολίτη Κιέβου (1633-1647) και, από το 1627, αρχιμανδρίτη της Μονής των Σπηλαίων Πέτρου Μογίλα (1596-1647), τα οποία αποτελούσαν εξαιρετικά δείγματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας¹⁷⁰⁶. Πρόκειται, πιθανότατα, για έγγραφα τα οποία απογράφηκαν το 1942 στην Αγία Λαύρα ή στη Μονή των Σπηλαίων στο Κίεβο από τους ειδικούς του Τακτικού επιτελείου του Ρόζενμπεργκ. Από τα δελτία του Τακτικού επιτελείου, τις οποίες ο δρ. Μ. Γκράντσιν (Μ.

¹⁷⁰³ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 23.

¹⁷⁰⁴ Ως άνω, σ. 24. Να προσθέσουμε πως με την «προστασία» των πολιτιστικών αγαθών στην Ουκρανία τον Νοέμβριο του 1941 ασχολήθηκαν, επίσης, ο σλαβολόγος Χανς Κοχ και ο δρ. Ρ. Φελ. Βλ. στην εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 16, 23.11.1941, σ. 3.

¹⁷⁰⁵ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 20.

¹⁷⁰⁶ Niurnbergskij protsess. Sbornik materialov v 8 t., T. 1, (1987), ό.π., σ. 614.

Granzin)¹⁷⁰⁷ συνέτασσε την ημέρα της απογραφής, όπως όριζε αυστηρά η διαταγή¹⁷⁰⁸, μαθαίνουμε ότι στις 24 Σεπτεμβρίου 1941 στη Μονή των Σπηλαίων ο Γκράντσιν μελέτησε επτά εκκλησιαστικά χειρόγραφα που χρονολογούνταν τα έτη 1643-1767 και αφορούσαν τις δωρεές, χειροτονίες και εκκλησιαστική οικοδόμηση. Έξι χειρόγραφα είχαν συνταχθεί στην πολωνική και ένα στη ρωσική γλώσσα¹⁷⁰⁹. Δυστυχώς στο δελτίο δεν αναφέρεται πού τοποθετήθηκαν τα συγκεκριμένα χειρόγραφα μετά την απογραφή. Στις 25 Αυγούστου 1942 στη Μονή των Σπηλαίων ο Γκράντσιν εξέτασε το πρωτότυπο χειρόγραφο του 1566. Η προέλευση του χειρόγραφου είναι η Μολδαβία, από όπου καταγόταν και ο Πέτρος Μογίλας, και η γλώσσα του είναι η μολδαβική, με τουρκικές και ελληνικές επιρροές. Το χειρόγραφο μεταφέρθηκε στην έδρα του επιτελείου στο Κίεβο¹⁷¹⁰.

Εκτός από τα παραπάνω, ο δρ. Γκράντσιν εξέτασε και άλλα σημαντικά ιστορικά έγγραφα που διατηρούνταν στη Μονή των Σπηλαίων. Στις 26 Μαρτίου 1942 εξέτασε επτά καλά διατηρημένα τσαρικά διατάγματα των ετών 1720-1764, τα οποία ήταν εξαιρετικής σημασίας όσον αφορά την καλλιγραφία τους και είχαν επιχρυσωμένες σφραγισμένες. Από το δελτίο της απογραφής συμπεραίνουμε ότι την 1η Απριλίου 1942 τα επτά χειρόγραφα μεταφέρθηκαν στην έδρα του επιτελείου στο Κίεβο, από όπου δύο στη συνέχεια στάλθηκαν στο Βερολίνο¹⁷¹¹. Την 1η Μαΐου 1942 ο Γκράντσιν εξέτασε πέντε χειρόγραφα που χρονολογούνταν τον 17ο-18ο αιώνα, τα οποία στη συνέχεια μεταφέρθηκαν στην έδρα του επιτελείου στο Κίεβο¹⁷¹². Στις 26 Ιουνίου 1942 εξέτασε πρωτότυπο χειρόγραφο του πάπα Αλεξάνδρου Ζ' από τις 11 Μαΐου 1667, καθώς και περγαμινή Πολωνού βασιλιά, στα λατινικά, που χρονολογούνταν το 1546, το οποία, επίσης, μεταφέρθηκαν στην έδρα του επιτελείου στο Κίεβο¹⁷¹³. Στις 2 Ιουλίου 1942 μελέτησε το χειρόγραφο του τσάρου Μεγάλου Πέτρου από τις 16 Οκτωβρίου 1720. Το χειρόγραφο, με το οποίο επικυρώνονταν τα δικαιώματα σχετικά με την εκλογή του νέου αρχιμανδρίτη, είχε εξαιρετική διακόσμηση, ήταν γραμμένο σε περγαμινή

¹⁷⁰⁷ Ο δρ. Μάρτιν Γκράντσιν ήταν ιστορικός και αρχειοθέτης. Το 1942 ήταν ειδικός στη Γενική ομάδα εργασίας «Ουκρανία» και αργότερα στην ειδική ομάδα «Κίεβο». Βλ. στο M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 350. Από το 1953 έως το 1970 ο Γκράντσιν (γερμ. Stadtarchivar Dr. Martin Granzin) εργάστηκε ως διευθυντής του Μουσείου στο Ρίτερχάους (γερμ. Museum im Ritterhaus), στην πόλη Όστερόντε αμ Χαρτς. Βλ. στην επίσημη ιστοσελίδα του Μουσείου στο Ρίτερχάους (γερμ. Museum im Ritterhaus) στον σύνδεσμο: <https://wibo.osterode.de/portal/seiten/museum-die-geschichte-unseres-hauses-912000633-21351.html> (24.04.2021).

¹⁷⁰⁸ M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 26.

¹⁷⁰⁹ Ως άνω, σ. 296.

¹⁷¹⁰ Ως άνω, σσ. 307-308.

¹⁷¹¹ Ως άνω, σ. 272.

¹⁷¹² Ως άνω, σ. 274.

¹⁷¹³ Ως άνω, σσ. 279-280.

και αποτελούνταν από οχτώ φύλλα, γραμμένα στα ρωσικά. Επίσης, την ίδια μέρα ο Γκράντσιν μελέτησε και πρωτότυπη επιστολή της Μεγάλης Αικατερίνης στην Εκκλησιαστική Ακαδημία του Κιέβου, που χρονολογούνται στις 15 Μαρτίου 1787. Και τα δύο έγγραφα μεταφέρθηκαν στην έδρα του επιτελείου στο Κίεβο¹⁷¹⁴. Στις 6 Ιουλίου 1942 εξέτασε στο μοναστήρι του Αγίου Νικόλαου στο Μακόσινσκογιε πρωτότυπο χειρόγραφο του Πολωνού βασιλιά Καζιμίρ από τις 13 Ιανουαρίου 1664, καθώς και πρωτότυπο χειρόγραφο σε περγαμηνή του Πολωνού βασιλιά από τις 8 Αυγούστου 1760, με το οποίο εκείνος επικύρωνε τα δικαιώματα της πόλης Λουέλιο (Luelio) στη Βολυνία¹⁷¹⁵. Στις 16 Ιουλίου 1942 ο Γκράντσιν το πρωτότυπο χειρόγραφο της βασίλισσας Ελισάβετ, κόρης του τσάρου Μεγάλου Πέτρου, με ημερομηνία 3 Οκτωβρίου 1742, με το οποίο επικύρωνε τα δικαιώματα της Μονής των Σπηλαίων, αλλά και το άλλο χειρόγραφό της από τις 11 Δεκεμβρίου 1742, με το οποίο επικύρωνε ότι ο αρχιμανδρίτης και οι μοναχοί της Λαύρας μπορούσαν να διδάσκουν στο εκκλησιαστικό σχολείο¹⁷¹⁶. Αυτά είναι μερικά από τα έγγραφα που απογράφηκαν από τον Γκράντσιν στη Μονή των Σπηλαίων στο Κίεβο το 1942. Μετά την απογραφή, όλα τα παραπάνω έγγραφα αποσπάστηκαν από τη Μονή των Σπηλαίων και μεταφέρθηκαν στην έδρα του Τακτικού επιτελείου του Ρόζενμπεργκ στο Κίεβο.

Το μειονέκτημα των δελτίων του επιτελείου του Ρόζενμπεργκ ως ιστορικών εγγράφων έγκειται στο γεγονός ότι καταγράφουν μόνο τα στοιχεία της εξέτασης των χειρόγραφων. Επομένως, δεν γνωρίζουμε τι απέγιναν τα χειρόγραφα από τη Μονή των Σπηλαίων μετά τη μεταφορά τους στην έδρα του επιτελείου στο Κίεβο ή στο Βερολίνο. Η σύνταξη σχετικών δελτίων το 1943, τη χρονιά της απόσυρσης των γερμανικών στρατευμάτων από την Ουκρανία και της μαζικής αρπαγής των πολιτιστικών αντικειμένων, ήταν ανέφικτη¹⁷¹⁷. Συνεπώς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι όλα αυτά έγγραφα, ανάμεσά τους επτά εκκλησιαστικά χειρόγραφα των ετών 1643-1767, καθώς και το χειρόγραφο από τη Μολδαβία του 1566, που προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από την προσωπική βιβλιοθήκη του Μογίλα και στα οποία αναφέρθηκε στη δίκη της Νυρεμβέργης ο Ρουντένκο, μεταφέρθηκαν στη Γερμανία κατά την απόσυρση των γερμανικών στρατευμάτων από το Κίεβο.

Πέρα από τη συστηματική και μεθοδική λεηλασία του υπόδουλου λαού η οποία συντελούνταν υπό τις διαταγές των ανώτερων αξιωματικών του Τρίτου Ράιχ, απλοί στρατιώτες, επίσης, ιδιοποιούνταν ιερά κειμήλια των πιστών. Για παράδειγμα, στην πόλη

---

¹⁷¹⁴ Ως άνω, σ. 281.

¹⁷¹⁵ Ως άνω, σ. 283.

¹⁷¹⁶ Ως άνω, σσ. 286-287.

¹⁷¹⁷ Ως άνω, σ. 31.

Αρτέμιβσκ οι ορθόδοξες εικόνες οι οποίες συλλέχτηκαν από τους ντόπιους, με αφορμή την επαναλειτουργία των δύο ορθοδόξων εκκλησιών στην πόλη, στη συνέχεια αφαιρέθηκαν από τους Γερμανούς στρατιώτες και στάλθηκαν στη Γερμανία¹⁷¹⁸.

Μόλις τα γερμανικά στρατεύματα κατέλαβαν το Κίεβο το 1941, τοποθέτησαν τη σημαία τους στο υψηλότερο κτίριο της πόλης, το Μέγα Κωδωνοστάσιο της Αγίας Λαύρας, και άρχισαν αμέσως τη λεηλασία του ιερού χώρου¹⁷¹⁹. Επομένως, η Λαύρα του Κιέβου, το μεγαλύτερο θρησκευτικό κέντρο των Ανατολικών Σλάβων, υπέστη λεηλασία και ιεροσυλία από τους Γερμανούς στρατιώτες¹⁷²⁰. Επίσης, εντός του Κιέβου λεηλατήθηκε εκκλησία του 11ου αιώνα, που ήταν αφιερωμένη στον Άγιο Κύριλλο¹⁷²¹, ενώ από την ξακουστή εκκλησία της Αγίας Σοφίας αφαιρέθηκαν από τους Γερμανούς τοιχογραφίες του 12ου-14ου αιώνα¹⁷²². Το φθινόπωρο του 1943 οι Γερμανοί αφαίρεσαν από το μουσείο Ρωσικής Τέχνης στο Κίεβο, ανάμεσα σε άλλα, και μια συλλογή εικόνων ανεκτίμητης αξίας¹⁷²³.

6.3.4. Διαφορετική χρήση των θρησκευτικών χώρων από τη γερμανική διοίκηση

Με το μαζικό άνοιγμα των ορθοδόξων εκκλησιών, οι Γερμανοί προσπαθούσαν να διαφοροποιηθούν από τους μπολσεβίκους αφενός και να προσεταιριστούν τη μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού αφετέρου. Για αυτό τον λόγο επιστρέφονταν στους πιστούς, όπου ήταν δυνατό, πρώην εκκλησιαστικοί χώροι οι οποίοι είχαν μετατραπεί από τη σοβιετική εξουσία σε αποθήκες, λέσχες κλπ. Ωστόσο, εν όψει των προβλημάτων που ανέκυπταν για την κατοχική διοίκηση, το πρώτο μέλημα των γερμανικών αρχών ήταν να εξασφαλιστεί η απρόσκοπτη λειτουργία της τελευταίας. Επομένως, παρά την επιφανειακή συγκατάθεση και την ανοχή στην επανεμφανιζόμενη θρησκευτική δραστηριότητα στα κατεχόμενα ουκρανικά εδάφη, βασική προϋπόθεση για την επιστροφή των εκκλησιαστικών χώρων στους πιστούς ήταν το αν αυτοί εξυπηρετούσαν ή όχι ανάγκες της Βέρμαχτ. Για παράδειγμα, τον Ιούλιο του 1941, καθώς η

¹⁷¹⁸ TSDAGO, 166/2/10, σ. 7.

¹⁷¹⁹ D. Malakov, (2002), Oti dva roky...U Kievi pry nimtsyah, ό.π., σ. 138. Βλ. την εικόνα 2.

¹⁷²⁰ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 87· Πρωθιερέας V. Tsyprin, (1994), Istorija Russkoj Pravoslavnoj Tserkvi, 1917-1990, ό.π., σ. 116.

¹⁷²¹ Η εν λόγω εκκλησία βρισκόταν στον χώρο του ψυχιατρικού νοσοκομείου, το οποίο, επίσης, λεηλατήθηκε από τους Γερμανούς. Βλ. στο Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 86.

¹⁷²² Ως άνω, σ. 87.

¹⁷²³ Ως άνω.

Βέρμαχτ προέλαυνε στη Λευκορωσία, εντός μιας εκκλησίας στεγάστηκε προσωρινά στρατιωτική κουζίνα¹⁷²⁴.

Όταν σε ένα μέρος υπήρχαν αρκετοί χώροι οι οποίοι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για τις ανάγκες του γερμανικού στρατού, τότε η εκκλησία επιστρεφόταν στους πιστούς. Στην αντίθετη περίπτωση, χρησιμοποιούνταν για την ικανοποίηση των αναγκών των Γερμανών στρατιωτών. Για παράδειγμα, το 1941 στην Πολτάβα, στον χώρο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου οι Γερμανοί στέγασαν φυλακή για Σοβιετικούς αιχμαλώτους πολέμου. Μόλις το 1943 παραδόθηκε ο χώρος στους πιστούς και άρχισε να επαναλειτουργεί η εκκλησία¹⁷²⁵. Στην ίδια πόλη, εντός ορθοδόξου μοναστηριού στεγαζόταν η σχολή της Άμπμπερ, όπου προετοιμάζονταν οι δολιοφθορείς¹⁷²⁶. Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Πνεύματος στη Χερσώνα χρησιμοποιούνταν ως αποθήκη αλεύρων από το 1937 έως το 1944, τόσο από τους μολσεβίτικους όσο και από τους Γερμανούς. Στο τέλος του 1941 κάτω από την τραπεζαρία χτίστηκε ξωκκλήσι αφιερωμένο στη Μεταμόρφωση του Κυρίου, όπου και τελούνταν θείες λειτουργίες¹⁷²⁷. Στην κωμόπολη Βασίστσεβο του νομού Χαρκόβου, το 1942 τα βλήματα κατέστρεψαν το καμπαναριό του ναού του Αγίου Δημητρίου. Ο ναός χρησιμοποιούνταν από τους Γερμανούς ως χώρος κράτησης των Σοβιετικών αιχμαλώτων. Ο ναός άνοιξε για τους πιστούς μόλις το 1943¹⁷²⁸. Ακόμη, τον Οκτώβριο του 1943 στην πόλη Όβρουτς (νομός Ζιτόμιρ), η αποθήκη όπλων του γερμανικού στρατού βρισκόταν στο υπόγειο της πρώην εκκλησίας, η οποία είχε χρησιμοποιηθεί από τους Σοβιετικούς ως λέσχη¹⁷²⁹. Στο Ντούμπνο (νομός Ρίβνε), το 1942, μια ουνιτική εκκλησία χρησιμοποιούνταν ως σιταποθήκη, στην κορυφή της οποίας υπήρχε σταυρός. Ο λαός, βλέποντας αυτές τις καταστάσεις, τις αποδοκίμαζε ως «μολσεβίτικα πράγματα»¹⁷³⁰.

¹⁷²⁴ H. Pabst, (2004), *Dnevnik nemetskogo soldata* ό.π., σ. 12.

¹⁷²⁵ Άγνωστος συγγραφέας, «Piat stareishih hramov Poltavny» («Πέντε οι πιο αρχαίες εκκλησίες της Πολτάβας»), (09.01.2017), στον σύνδεσμο: <https://vokrugsveta.ua/interesting/pyat-stareishih-hramov-poltavy-09-01-2017> (25.07.2019)

¹⁷²⁶ Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, στο *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. *Vpered na Zapad* (1 janvary-a-30 iyunya 1944), ό.π., σ. 195· TSDAGO, 62/1/183, σ. 188· *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov* (2003), Tom 3, kniga 1. *Krushenie «Blitzkriga»*, 1 janvary-a-30 iyunya 1942, ό.π., υποσημείωση, σ. 150.

¹⁷²⁷ Άγνωστος συγγραφέας, «Chramy Hersona» («Οι εκκλησίες της Χερσώνας»), ό.π.

¹⁷²⁸ Άγνωστος συγγραφέας, «Sviato-Dmitrievskij hram (pos. Vasishevo)» («Ο ναός του Αγίου Δημητρίου (κωμόπολη Βασίστσεβο)»), (23.11.2006), στον σύνδεσμο: http://pravoslavie.kharkov.ua/2006/11/23/svjatodmitrievskij_khram_pos_vasishhevo.html (25.07.2019)

¹⁷²⁹ TSDAGO, 62/1/192, σ. 228.

¹⁷³⁰ «Die Lage in der Ukraine (September 1942)», den 20.10.1942, βλ. στο BA R 60/70, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv* (1944-1945), ό.π., τ. 3, σ. 26.

Ωστόσο, υπήρχαν και πιο ακραίες περιπτώσεις. Στην πόλη Μπελοβόντσκ (νομός Βοροσιλοβγράντ), επί γερμανικής κατοχής ανακαινίστηκε και στη συνέχεια άνοιξε εκκλησία, στην οποία οι κάτοικοι έφεραν εικόνες και εκκλησιαστικά σκεύη που είχαν κρύψει στα σπίτια τους. Ωστόσο, η εκκλησία έμεινε ανοιχτή για το κοινό μόνο δύο εβδομάδες. Όταν οι γερμανικές αρχές δυσκολεύτηκαν να βρουν χώρο για την αποθήκευση των σιτηρών, ο Γερμανός στρατιωτικός διοικητής διέταξε να χρησιμοποιηθεί για τον συγκεκριμένο σκοπό η συγκεκριμένη εκκλησία¹⁷³¹.

Επίσης, οι εκκλησίες χρησιμοποιούνταν ως τόποι κράτησης των Σοβιετικών αιχμαλώτων πολέμου. Στην πόλη Τσεκάλοβ στον νομό του Ροστόφ (Ρωσία) οι αιχμάλωτοι Σοβιετικοί στρατιώτες κρατούνταν στις αποθήκες και στην εκκλησία¹⁷³². Στην πόλη Βερέα (νομός Μόσχας) οι Γερμανοί κρατούσαν τους Σοβιετικούς στρατιωτικούς αιχμαλώτους στον ναό, που βρισκόταν στο κέντρο της πόλης. Μετά την απελευθέρωση της πόλης από τον Κόκκινο Στρατό, τον Ιανουάριο του 1942, στον ναό βρέθηκαν τα παραμορφωμένα πτώματα 25 στρατιωτικών, οι οποίοι είχαν εκτελεστεί από τους Γερμανούς εντός του ναού¹⁷³³. Εδώ πρέπει να σημειώσουμε ότι παρόμοια πρακτική εφαρμόζονταν και στην ίδια τη Γερμανία. Για παράδειγμα, στην πόλη Γκαντερσχάιμ (Gandersheim), λόγω έλλειψης κατάλληλου χώρου, οι φυλακισμένοι κρατήθηκαν τις πρώτες εβδομάδες, κατά τη διάρκεια της μεταγωγής τους, στον χώρο της πρώην εκκλησίας, η οποία μετατράπηκε στη συνέχεια σε αποθήκη¹⁷³⁴.

Συνεπώς, οι εκκλησιαστικοί χώροι παραδίδονταν από τη γερμανική κατοχική διοίκηση προς χρήση στους πιστούς, σύμφωνα με τις θρησκευτικές τους ανάγκες, όταν αυτό δεν αντέβαινε στις ανάγκες και στις απαιτήσεις της Βέρμαχτ ή της ίδιας της γερμανικής κατοχικής διοίκησης.

¹⁷³¹ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σσ. 110-111.

¹⁷³² V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1943), Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty, ό.π., Έκδοση 7, σ. 71.

¹⁷³³ Ως άνω, Έκδοση 4, σ. 23. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιερέα της πόλης Βερέα Αλέξιο Σόμπολεφ, όταν ο ίδιος μπήκε στον ναό, είδε πτώματα στρατιωτικών, συνολικά πάνω από 30, τα οποία βρίσκονταν ακόμη και μέσα στο άβατο. Στο πάτωμα και στους τοίχους του ναού διακρίνονταν ακόμη τα σημάδια του αίματος. Αρκετοί δολοφονηθέντες κρατούσαν τα δάχτυλά τους μαζεμένα κάνοντας τον σταυρό. Την επομένη ο ιερέας πληροφορήθηκε ότι στον ίδιο τον ναό, στον πάνω όροφο, οι Γερμανοί είχαν κάψει ζωντανούς 200 αιχμαλώτους στρατιωτικούς, περιλούζοντάς τους προηγουμένως με κηροζίνη. Βλ. στο A. Sobolev, «Vory i ubijtsy v tserkonoj ograde» («Κλέφτες και δολοφόνοι εντός της εκκλησίας»), Αναφορά στο πατριαρχείο της Μόσχας, 17.04.1942, στον σύνδεσμο: <http://stalinism.ru/stalin-i-tserkov/pravda-o-religii-v-rossii.html?start=14> (04.11.2019).

¹⁷³⁴ W. Sofsky, (1997), The Order of Terror: The Concentration Camp, ό.π., σ. 66.

6.4. Οι ορθόδοξες εκκλησίες ως τόποι εκτέλεσης αμάχων κατά τη διάρκεια των γερμανικών κατασταλτικών επιχειρήσεων

Η στάση των αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ και της γερμανικής κατοχικής διοίκησης προς την Ορθόδοξη Εκκλησία και τους λειτουργούς της στην Ουκρανία μεταβαλλόταν σύμφωνα με τις πολιτικές συγκυρίες. Όπως αναφέραμε, στην αρχή της κατοχής οι γερμανικές αρχές χρησιμοποιούσαν την παραχώρηση του δικαιώματος εκκλησιασμού ως μέσο προσεταιρισμού του ντόπιου πληθυσμού και, συνάμα, ως όπλο εναντίον των μπολσεβίκων. Επομένως, κατά την επιχείρηση κατάκτησης της Σεβαστούπολης το 1941-1942, οι Γερμανοί πιλότοι που συνειδητά βομβάρδισαν και κατέστρεψαν τη χριστιανική εκκλησία τιμωρήθηκαν, στη συνέχεια¹⁷³⁵.

Μολαταύτα, σε περιπτώσεις όπου οι ντόπιοι διέπρατταν εγκλήματα εναντίον των γερμανικών αρχών, οι θρησκευτικοί τόποι χρησιμοποιούνταν εξ αρχής ως σημεία εκτέλεσης και τρομοκράτησης του πληθυσμού. Για παράδειγμα, στο χωριό Ταράνιβκα στον νομό του Χαρκόβου, οι Γερμανοί ανακοίνωσαν το άνοιγμα της εκκλησίας στις 19 Δεκεμβρίου 1941. Όταν εκείνη την ημέρα ο κόσμος μαζεύτηκε στην εκκλησία, στην αρχή της Θείας Λειτουργίας οι Γερμανοί έβγαλαν στην πλατεία μπροστά από την εκκλησία 13 ανθρώπους, τους οποίους στη συνέχεια πυροβόλησαν¹⁷³⁶.

Ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της γερμανικής πολιτικής, όσον αφορά την αντιμετώπιση των ενεργειών που στρέφονταν ενάντια στις γερμανικές αρχές, ήταν η απόδοση συλλογικής ευθύνης στους κατοίκους της περιοχής όπου διαπράττετο η, σύμφωνα με τις ίδιες, τιμωρητέα πράξη. Ιδιαίτερη φθορά στις γερμανικές κατοχικές αρχές προκαλούσαν οι Σοβιετικοί αντάρτες. Σε περίπτωση δράσης Σοβιετικών ανταρτών σε μια περιοχή, οι Γερμανοί κατέστρεφαν ολόκληρα χωριά μαζί με όλους τους κατοίκους ανεξαρτήτως ηλικίας. Τα σπίτια πυρπολούνταν και καίγονταν μαζί με τους ανθρώπους. Όσους προσπαθούσαν να φύγουν, οι Γερμανοί τους έριχναν με ξιφολόγχες μέσα στη φωτιά. Για παράδειγμα, στο χωριό Κόντρα, κοντά στην πόλη Μακάροβ στον νομό του Κιέβου, οι Γερμανοί έκαψαν ολόκληρο το χωριό μαζί με το νοσοκομείο και το σχολείο¹⁷³⁷.

¹⁷³⁵ I. Petrov (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σ. 400.

¹⁷³⁶ V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1943), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 7, σ. 53.

¹⁷³⁷ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova5.html> (20.09.2020).

Επομένως, οι εκκλησίες μαζί με τους ιερείς και τους πιστούς αποτέλεσαν πεδίο εκδίκησης των γερμανικών αρχών. Στις 30 Δεκεμβρίου 1942 η Ε. Χοροσούννοβα έγραφε στο ημερολόγιό της ότι οι Γερμανοί έκαιγαν ολόκληρα χωριά μαζί με τον πληθυσμό τους επειδή είχαν παράσχει βοήθεια σε Σοβιετικούς αντάρτες¹⁷³⁸. Το 1942 οι Γερμανοί έκαιψαν την ορθόδοξη εκκλησία στο χωριό Στάρε Σελό (πρώην νομός Πινσκ), που ανήκε στη Γενική Περιοχή «Βολυνία-Ποδολία». Κατά τη διάρκεια της επιχείρησης οι Γερμανοί εκτέλεσαν τον ιερέα Μ. Πιτζέβιτς μαζί με την οικογένειά του, καθώς και 600 πιστούς¹⁷³⁹. Ορθόδοξες εκκλησίες βεβηλώθηκαν και κατά τη διάρκεια κατασταλτικής επιχείρησης στην κωμόπολη Λέλτσιτσι (Λευκορωσία, ωστόσο ανήκε στο Κομισαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία») τον Αύγουστο του 1943¹⁷⁴⁰.

Οι εκκλησιαστικοί χώροι καθίσταντο συχνά τόποι εξαναγκαστικής μαζικής συνάθροισης των ανθρώπων στις κατασταλτικές επιχειρήσεις των γερμανικών αρχών. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες Γερμανών στρατιωτικών, οι οποίοι λάμβαναν μέρος σε αυτές τις κατασταλτικές επιχειρήσεις, το πρώτο μέλημά τους ήταν να συγκεντρώσουν τους ανθρώπους αθόρυβα, χωρίς να υποψιαστούν τίποτα, σε έναν χώρο. Για αυτό τον σκοπό τα σχολεία και οι εκκλησίες ήταν οι ιδανικοί τόποι συγκέντρωσης του πληθυσμού¹⁷⁴¹. Για παράδειγμα, οι χωρικοί μαζεύονταν στις εκκλησίες και έπειτα πυρπολούνταν μαζί με αυτές ως αντίποινα για την εκτέλεση Γερμανών στρατιωτών. Τέτοιες πρακτικές παρατηρούνται σε μαζική κλίμακα το 1943. Στις 6 Ιανουαρίου 1943, μια μέρα πριν τα Χριστούγεννα, οι Γερμανοί μάζεψαν όλους τους κατοίκους του χωριού Τόνεζ (νομός Γκόμελ, Λευκορωσία), που είχε ενσωματωθεί από τους Γερμανούς στο ΡΚΟΥ, με το πρόσχημα της αλλαγής διαβατηρίων. Μετά τη συγκέντρωση των ανθρώπων στην εκκλησία, την πυρπόλησαν, καίγοντας ζωντανούς 262 κατοίκους του χωριού, ανάμεσά τους 108 παιδιά¹⁷⁴². Παρόμοιες τραγωδίες διαδραματίστηκαν και σε άλλες

¹⁷³⁸ I. Horoshunova, Ημερολόγιο, στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova4.html> (28.08.2020).

¹⁷³⁹ F. Odrach, «Nashe Polissya» («Το δικό μας Πολίσσια»), περιοδικό *Pamyatky Ukrayiny*, φ. 3-4, 2002, Συμπλήρωμα, σ. XIX. Το 1942 ο συγγραφέας είχε επισκεφτεί την πόλη Πινσκ.

¹⁷⁴⁰ NARB, 1450/2/8, σσ. 92-95, στο N.V. Kirillova (επιμ.) (2011), *Tragedija belorusskih dereven, 1941-1944. Dokumenty I materialy* («Τραγωδία των λευκορωσικών χωριών, 1941-1944. Έγγραφα και μαρτυρίες»), Σύλλογος «Ιστορική μνήμη», Μόσχα, σ. 202.

¹⁷⁴¹ Από την αναφορά του υπολοχαγού (Oberleutnant) Μύλλερ, 28.09.1942, στο V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1943), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 8, σ. 13.

¹⁷⁴² S. Lipskaya, «Tonezh-sestra Xatini» («Τόνεζ είναι η αδερφή της Χατίν»), 14.05.2015, στον σύνδεσμο: <http://www.lelchitsy.by/2015/05/tonzh-sestra-xatyni/> (14.08.2019). Ο Β. Μπέγμα στην αναφορά του στο Τ. Στροκάτς κάνει λόγο για τους 380 κατοίκους. Βλ. στο TSDAGO, 70/1/90, σ. 13. Βάσει των απομνημονευμάτων των σοβιετικών ανταρτών, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το κάψιμο των χωριών από τους Γερμανούς συνδεόταν με τη δραστηριότητα των σοβιετικών ανταρτών στην περιοχή. Για παράδειγμα, ο Γ. Μέλνικ, ηγέτης

περιοχές του ΡΚΟΥ και συγκεκριμένα στα χωριά Κοριούκοβο¹⁷⁴³, ανατολικά του Δνείπερου, και στα χωριά Μάλιν και Μποροβόε στη Βολυνία, όπου οι κάτοικοι τους κάηκαν ζωντανοί μέσα στις εκκλησίες¹⁷⁴⁴. Σύμφωνα με τον Ι. Βλασόφσκι, ο οποίος ήταν μάρτυρας των γεγονότων, μόνο στη Βολυνία, το 1943, εκτός από τις παραπάνω κάηκαν και οι εκκλησίες στα χωριά Βελίκα και Μάλα Γκοροδνίτσα, Κορτελίσι¹⁷⁴⁵, Φιλβάρκι και αλλού. Συνολικά στη Βολυνία το 1943, σύμφωνα με τους ατελείς υπολογισμούς του, κάηκαν 17 ορθόδοξες εκκλησίες και 14 χωριά κάηκαν ολόκληρα μαζί με τις εκκλησίες και τους κατοίκους¹⁷⁴⁶. Επομένως, προσθέτοντας άλλες δύο εκκλησίες που κάηκαν από τους Γερμανούς – στο Μποροβόε και στο Τόνεζ– αλλά δεν μνημονεύονται στη λίστα του, μπορούμε να πούμε πως μόνο το 1943 στη Γενική Περιοχή «Βολυνία-Ποδολία» κάηκαν από τους Γερμανούς, ως αντίποινα, 33 ορθόδοξες εκκλησίες.

Αυτή η τακτική μαζικών εκτελέσεων των χωρικών με την καύση της εκκλησίας στην περιοχή της Δυτικής Ουκρανίας, η οποία πρωτοεμφανίστηκε το 1942 και εντάθηκε το 1943, βρίσκεται σε συνάρτηση με την έξαρση του ουκρανικού εθνικού ανταρτικού κινήματος στην εν λόγω περιοχή. Συγκεκριμένα, από το καλοκαίρι του 1942 και ιδιαίτερος από την αρχή του 1943, οι δυνάμεις της ΟΟΥΝ-ΟΥΠΑ διεξήγαν πόλεμο τόσο εναντίον των Σοβιετικών ανταρτών όσο και εναντίον των Γερμανών. Επιπλέον, στους παράγοντες που συνέβαλαν στην ένταση των αντίποινων από τη γερμανική πλευρά πρέπει να προστεθούν η ήττα των Γερμανών στο Στάλινγκραντ, η προέλαση του Κόκκινου Στρατού προς δυσμάς και η μετακίνηση του

μίας ομάδας σοβιετικών ανταρτών, αναφέρει ότι τον Οκτώβριο του 1942 οι Γερμανοί έκαψαν μερικά χωριά στην περιοχή Χιτσανσκ, στον νομό Σούμι. Βλ. στο J.I. Melnik, (2006), 554 dnia partizanskoj vojny : dnevnik, dokumenty, ό.π., σ. 13. Επιπλέον, ο Μέλνικ αναφέρει ότι το 1943 γίνονταν και άλλες πυρπολήσεις κατοικιών μαζί με ζωντανούς τους ανθρώπους σε άλλα χωριά του νομού Σούμι – με ενέργειες της ειδικής κατασταλτικής αποστολής των Γερμανών, προφανώς των λεγόμενων ειδικών ομάδων (γερμ. Einsatzgruppe). Βλ. στον ίδιο, σ. 37.

¹⁷⁴³ Η τραγωδία διαδραματίστηκε κυρίως στις 1-2 Μαρτίου 1943 και ολοκληρώθηκε στις 9 Μαρτίου με χιλιάδες θύματα. Βλ. στο K. Berkhoff, «Ukrayina pid natsystskoyu vladoyu» («Ουκρανία υπό τη ναζιστική εξουσία»), στο V. Grynevych, P.R. Magocsi (επιμ.) (2016), Babyn Yar, ό.π., σ. 65.

¹⁷⁴⁴ Βλ. στην εισαγωγή της παρούσας εργασίας.

¹⁷⁴⁵ Η τραγωδία στο χωριό Κορτελίσι έγινε στις 23 Σεπτεμβρίου 1943. Όλοι οι κάτοικοι του χωριού κλείστηκαν στην εκκλησία, στο σχολείο και σε άλλα 3 σημεία του χωριού, όπου και πυροβολήθηκαν από τους Γερμανούς της μονάδας «Νυρεμβέργη». Εκτελέστηκαν περίπου 1.650 άτομα. Βλ. στο I. Olhovskiy, «Tragedija sela Kortelisy i spekulyatsiyi na nij» («Τραγωδία του χωριού Κορτελίσι και οι εικασίες σε αυτήν»), στον σύνδεσμο: <https://web.archive.org/web/20130922164206/http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?ida=664> (03.09.2016). Σύμφωνα με τον Κ. Μπέρκχοφ εκτελέστηκαν περίπου 2900 άτομα. Βλ. στο K. Berkhoff, «Ukrayina pid natsystskoyu vladoyu» («Ουκρανία υπό τη ναζιστική εξουσία»), στο V. Grynevych, P.R. Magocsi (επιμ.) (2016), Babyn Yar, ό.π., σ. 65. Το διάταγμα των γερμανικών αρχών για την καταστροφή των τεσσάρων χωριών, ανάμεσα στους οποίους και το Κορτελίσι, με το πρόσχημα της δραστηριότητας των σοβιετικών ανταρτών βλ. στο V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1943), Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty, ό.π., Έκδοση 8, σ. 10.

¹⁷⁴⁶ I. Vlasovskij, (1998) [1966], Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σσ. 267-268.

αγώνα των Σοβιετικών ανταρτών δυτικά του Δνείπερου. Επομένως, η κατασταλτική πρακτική των Γερμανών μπορεί να ερμηνευτεί ως τιμωρία για τη συμμετοχή, πραγματική ή υποτιθέμενη, του πληθυσμού στο ανταρτικό κίνημα, που στρεφόταν εναντίον της γερμανικής διοίκησης. Σημειωτέον πως παρόμοιες τραγωδίες διαδραματίστηκαν και στη Λευκορωσία. Στην περιοχή Οσβέισκ στον νομό του Βίτεμπσκ, από τις 16 Φεβρουαρίου έως τις 22 Μαρτίου 1943 οι Γερμανοί έκαψαν δύο ορθόδοξες και δύο καθολικές εκκλησίες¹⁷⁴⁷. Τον Φεβρουάριο του 1943 οι Γερμανοί πυροβόλησαν και έπειτα έκαψαν τον 80χρονο τυφλό ορθόδοξο ιερέα στο χωριό Μπολσίε Ζάρτσι του νομού Βίτεμπσκ, και στη συνέχεια έκαψαν την εκκλησία¹⁷⁴⁸. Αυτές οι θηριωδίες των Γερμανών προκλήθηκαν από τη δραστηριότητα των Σοβιετικών ανταρτών, οι οποίοι το 1943 έλεγχαν περίπου το 60% της Λευκορωσίας¹⁷⁴⁹.

Συνεπώς, εάν στην αρχή της κατοχής υπερίσχυε η πιο ευνοϊκή και ανεκτική στάση των γερμανικών αρχών προς την Εκκλησία, στη συνέχεια αυτή μεταβλήθηκε σε φανερά εχθρική και εκδικητική.

6.4.1. Απροκάλυπτα εχθρική συμπεριφορά των κατοχικών αρχών προς τις θρησκευτικές πρακτικές του λαού

Σε κάποιες περιπτώσεις η αναίσχυντη στάση των γερμανικών αρχών προς την Εκκλησία και, γενικά, την ορθόδοξη πίστη ξεπερνούσε κάθε λογική. Το Πάσχα του 1943 οι Γερμανοί, σε πολλά χωριά στην Ουκρανία, πυροβολούσαν τους ανθρώπους κατά τη διάρκεια του αγιασμού των πασχαλινών τσουρεκιών¹⁷⁵⁰. Στις 28 Ιανουαρίου 1942, στο χωριό Μπερέκι του νομού Χαρκόβου, ένας Γερμανός στρατιωτικός εισέβαλε σε σπίτι και, αντικρίζοντας μια εικόνα, είπε ότι εκεί θα μπορούσε κάλλιστα να βάλει τη μηχανή του· έπειτα άρχισε να πυροβολεί την εικόνα και τους ανθρώπους που βρίσκονταν μέσα στο σπίτι¹⁷⁵¹.

Οι Γερμανοί δεν δίστασαν να προβούν σε εκτελέσεις ανθρώπων ακόμη και κατά τη διάρκεια των μεγαλύτερων θρησκευτικών εορτών. Για παράδειγμα, τα Θεοφάνια του 1942,

¹⁷⁴⁷ NARB, 1336/1/52, σ. 24, στο N.V. Kirillova (επιμ.) (2011), *Tragedija beloruskich dereven, 1941-1944. Dokumenty I materialy*, ό.π., σ. 129.

¹⁷⁴⁸ NARB, 1450/1/854, σσ. 41-44, στο N.V. Kirillova (επιμ.) (2011), *Tragedija beloruskich dereven, 1941-1944. Dokumenty I materialy*, ό.π., σ. 146.

¹⁷⁴⁹ N.V. Kirillova (επιμ.) (2011), *Tragedija beloruskich dereven, 1941-1944. Dokumenty I materialy*, ό.π., σ. 8.

¹⁷⁵⁰ TSDAGO, 70/1/90, σ.13.

¹⁷⁵¹ V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1943), *Zverstva nemetsko-fashistskich zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 7, σ. 43.

που γιορτάστηκαν στις 19 Ιανουαρίου, οι Γερμανοί απαγχόνισαν στο χωριό Κοριούκοβο του νομού Τσερνίχιβ έναν πρώην σοβιετικό αντάρτη, τον Αντρέα Πανκόφ¹⁷⁵². Επομένως, εκτελώντας τον πρώην σοβιετικό αντάρτη ανήμερα της μεγάλης θρησκευτικής γιορτής, που άνηκε στο Δωδεκάορτο και στην οποία, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, μαζευόταν πολύς κόσμος, στόχευε στην τρομοκράτηση μεγάλου μέρους του πληθυσμού, αφενός, και στην επίδειξη της σκληρής μεταχείρισης των ανταρτών από τη γερμανική διοίκηση, αφετέρου.

6.4.2. Μετατροπή των εκκλησιών σε οχυρωματικές θέσεις

Κατά τη διάρκεια των μαχών με τους Σοβιετικούς αντάρτες ή με τακτικά σοβιετικά στρατεύματα, τα πέτρινα κτίρια των πόλεων, όπως οι φυλακές ή οι κατοικίες, οχυρώνοντας από τους Γερμανούς¹⁷⁵³. Επομένως, και τα παλιά μοναστήρια, λόγω της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής τους, ενισχύονταν στρατιωτικά και χρησιμοποιούνταν από τους Γερμανούς ως οχυρωματικές θέσεις. Για παράδειγμα, καθώς πλησίαζε το μέτωπο του πολέμου, το καλοκαίρι του 1943 το μοναστήρι Γιέλετσκι στο Τσερνίχιβ¹⁷⁵⁴ μετατράπηκε σε μόνιμο οχυρό και στον τρούλο του τοποθετήθηκε αντιαεροπορικό πυροβόλο¹⁷⁵⁵. Στα καμπαναριά ειδικά, λόγω του ύψους τους και της καλής θέας που πρόσφεραν, τοποθετούνταν πολυβόλα τα οποία χρησιμοποιούνταν στον αγώνα κατά των Σοβιετικών ανταρτών¹⁷⁵⁶. Γενικά τα καμπαναριά των εκκλησιών αποτελούσαν περίοπτα σημεία, από τα οποία όποιες οι κινήσεις του αντιπάλου γίνονταν εύκολα αντιληπτές¹⁷⁵⁷.

6.4.3. Πυρπόληση των εκκλησιών πριν την οριστική απόσυρση των γερμανικών στρατευμάτων

Η απάνθρωπη μεταχείριση του υπόδουλου πληθυσμού εντάθηκε ακόμη περισσότερο πριν την οριστική εγκατάλειψη των κατεχόμενων εδαφών από τους Γερμανούς. Πριν από την

¹⁷⁵² Στενογράφημα της αναφοράς των κκ. Φέντοροφ, Γιερέμενκο και Βορομπιέφ για την κατάσταση στα εδάφη που είχαν προσωρινά κατακτηθεί από τους Γερμανούς κατακτητές, για την κατάσταση των ανταρτικών ομάδων και για τα ερωτήματα που προκύπτουν αναφορικά με τη μέλλουσα ανάπτυξη του ανταρτικού κινήματος, 26.11.1942 (υπογεγραμμένη από τον Α. Φέντοροφ), TSDAGO, 1/22/52, σ. 3.

¹⁷⁵³ D. Bakradze, (1968), *Karpatiskij rejz* (Η πορεία προς τα Καρπάθια όρη), DOSAAF, Μόσχα, σ. 62. Ο Δαβίδ Μπακράντζε ήταν αντάρτης στην ένωση του Κοβπάκ.

¹⁷⁵⁴ Η πόλη απελευθερώθηκε από τον Κόκκινο Στρατό στις 21 Σεπτεμβρίου 1943.

¹⁷⁵⁵ Αναφορά Ν. 74175, 25.08.1943, Μπρούνοβ, στο TSDAGO, 62/1/1635, σ. 91.

¹⁷⁵⁶ J.I. Melnik, (2006), 554 dnia partizanskoj vojny: dnevniki, dokumenty, ό.π., σ. 25.

¹⁷⁵⁷ Ως άνω, σ. 51.

οριστική απόσυρση των γερμανικών στρατευμάτων παγιώθηκε η πρακτική να καίγονται τα σπίτια και να δολοφονούνται ή να καίγονται οι άνθρωποι μέσα στα σπίτια τους. Σημειωτέον πως αυτή η πρακτική των Γερμανών πρωτοεμφανίστηκε τον Δεκέμβριο του 1941 στη Ρωσία, όταν τα γερμανικά στρατεύματα άρχισαν να αποσύρονται από τη Μόσχα λόγω της αντεπίθεσης του Κόκκινου Στρατού¹⁷⁵⁸. Φεύγοντας, οι Γερμανοί στρατιώτες δολοφονούσαν ανθρώπους, πυρπολούσαν τα σπίτια τους, καθώς και δημόσια κτίρια, όπως σχολεία, νοσοκομεία, φαρμακεία, λέσχες¹⁷⁵⁹, ενώ έριχναν πτώματα των ζώων στα δημόσια πηγάδια. Επίσης, τοποθετούσαν νάρκες στις γέφυρες και στους δρόμους¹⁷⁶⁰. Γενικά, δολοφονούσαν απροκάλυπτα τους ανθρώπους ή τους μετέφεραν για εργασία στη Γερμανία.

Από αυτές τις αποτρόπαιες πράξεις δεν εξαιρούνταν ούτε οι εκκλησίες. Από την αναφορά του κομισάριου Πιγκουρνόφ τον Δεκέμβριο του 1941, ο οποίος ήταν επικεφαλής της Πολιτικής διοίκησης του Μετώπου Μπριανσκ (ουκρ. Брянський фронт, ομάδα στρατιών «Μπριάνσκ»), γνωρίζουμε ότι, κατά την υποχώρησή τους από τα ρωσικά εδάφη λόγω της επίθεσης του Κόκκινου Στρατού, οι Γερμανοί στρατιώτες μάζεψαν στην εκκλησία του χωριού Ροσσόσνοε 45 αιχμάλωτους Σοβιετικούς στρατιώτες και τους έκαψαν μαζί με την εκκλησία¹⁷⁶¹. Σε ένα χωριό στον νομό του Ορέλ (Ρωσία), την ίδια εποχή, οι Γερμανοί μάζεψαν στην εκκλησία αιχμάλωτους Σοβιετικούς στρατιώτες και ντόπιους κατοίκους, κυρίως νέους, συνολικά 200 άτομα. Εκεί τους κρατούσαν νηστικούς, ενώ παράλληλα τους εξευτέλιζαν, αναγκάζοντάς τους να μεταφέρουν νερό και ξύλα. Πριν από την επίθεση του Κόκκινου Στρατού, οι Γερμανοί έριξαν μέσα στην εκκλησία ένα ψόφιο άλογο και όταν τα πεινασμένα άτομα ρίχτηκαν πάνω του, άρχισαν να τους πυροβολούν. Από την εκτέλεση κατάφεραν να σωθούν μόνο μερικά άτομα¹⁷⁶². Τον Ιανουάριο του 1942 κατά την απόσυρση από το Μοζάισκ, που απέχει από τη Μόσχα 110 χλμ., οι Γερμανοί ανατίναξαν τρεις ορθόδοξες εκκλησίες¹⁷⁶³.

¹⁷⁵⁸ V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1942), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 2' H. Pabst, (2004), *Dnevnik nemetskogo soldata*, ό.π., σ. 44. Επίσης, ο ίδιος στο ημερολόγιό του περιγράφει πως η μονάδα του, κατά την υποχώρησή της, έλαβε μέρος στις πυρπολήσεις των πόλεων Ρζεφ το 1942 και του Μπριάνσκ το 1943. Βλ. στον ίδιο, σσ. 170, 243-244.

¹⁷⁵⁹ V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1942), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 2, σ. 66.

¹⁷⁶⁰ Ως άνω, σσ. 69-70. Για αυτές τις πράξεις τους στους νομούς του Χάρκοβο και του Στάλινο βλ. στον ίδιο, Έκδοση 5, σσ. 31-55.

¹⁷⁶¹ V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1942), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 2, σ. 58.

¹⁷⁶² Ως άνω, σ. 59. Η εκτέλεση των σοβιετικών στρατιωτικών αιχμαλώτων πολέμου, ο εξαναγκασμός τους να εργάζονται μέχρι θανάτου και ο υποσιτισμός τους ήταν συνήθεις πρακτικές των γερμανικών αρχών. Συνολικά, τρία με τέσσερα εκατ. Σοβιετικοί στρατιωτικοί πέθαναν σε αιχμαλωσία κατά τη διάρκεια του πολέμου. Βλ. στο J. Bourke, (2001), *The Second World war. A People's History*, ό.π., σ. 121.

¹⁷⁶³ *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 101.

Εγκαταλείποντας την πόλη Βιάζμα στον νομό του Σμολένσκ (Ρωσία), το 1943, από τις 14 εκκλησίες που λειτουργούσαν στην πόλη οι Γερμανοί ανατίναξαν και έκαψαν τις 13· μερικές από αυτές είχαν ανακηρυχθεί μνημεία αρχιτεκτονικής¹⁷⁶⁴. Εγκαταλείποντας την πόλη Σιτσέβκα, στον ίδιο νομό, τη νύχτα 5 προς 6 Μαρτίου 1943, οι Γερμανοί ανατίναξαν και τις επτά εκκλησίες της πόλης¹⁷⁶⁵.

Ομοίως, το 1943, εγκαταλείποντας τα ανατολικά ουκρανικά εδάφη, οι Γερμανοί χρησιμοποιούσαν την τακτική της «καμένης γης» καταστρέφοντας τα πάντα γύρω τους¹⁷⁶⁶. Μόνο στην Πολτάβα, λίγο πριν από την οριστική εγκατάλειψη της πόλης, δολοφονήθηκαν οι κληρικοί μαζί με τους κατοίκους της πόλης. Από την αναφορά του πρωτοιερέα Αλτούγιεφ γνωρίζουμε ότι στις 22 Σεπτεμβρίου 1943 οι Γερμανοί, φεύγοντας από την Πολτάβα, έριξαν εννέα άτομα μέσα στο δημοτικό λουτρό και στη συνέχεια το πυρπόλησαν. Στο κατώφλι του σπιτιού του συνελήφθη μέλος της εξεταστικής επιτροπής του Εκκλησιαστικού Συμβουλίου της Πολτάβας, ο 72χρονος Γ. Δομπρουνόφ. Οι Γερμανοί τον περιέλουσαν με βενζίνη και τον έριξαν στο φλεγόμενο λουτρό. Εκεί έριξαν και τα παιδιά που περνούσαν δίπλα. Επίσης οι Γερμανοί δολοφόνησαν τον 56χρονο ιερέα Π. Σάχαροφ, ο οποίος επέστρεφε στο σπίτι του. Από την εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου οι Γερμανοί πήραν τον καντηλανάφτη Α. Γκαιντούκ, τον πέταξαν σε φορτηγό όπου ήδη βρίσκονταν δώδεκα άτομα, τους μετέφεραν στην οδό Οκτιάμπριασκαγια (Οκτωβριανή), όπου τους έριξαν μέσα σε φλεγόμενο σπίτι¹⁷⁶⁷. Η πρακτική να κλειδώνεται ένα μέρος του πληθυσμού εντός της εκκλησίας και να καίγεται στη συνέχεια μαζί της, ενώ πυρπολούνταν ολόκληρος ο οικισμός, δοκιμάστηκε από Γερμανούς στρατιώτες ήδη κατά την απόσυρσή τους από τις ρωσικές πόλεις γύρω από τη Μόσχα τον Δεκέμβριο του 1941 προς Ιανουάριο του 1942¹⁷⁶⁸.

Από τη φωτιά, η οποία κάλυπτε ολόκληρες πόλεις, καίγονταν τα δημόσια και τα εκκλησιαστικά κτίρια – οι ορθόδοξες εκκλησίες και τα καθολικά εκκλησιαστικά ιδρύματα¹⁷⁶⁹. Εγκαταλείποντας τη Μαριούπολη, από τις 7 έως τις 10 Σεπτεμβρίου 1943, οι ειδικές ομάδες των Γερμανών πυρπολούσαν τα δημόσια κτίρια και τα σπίτια των ανθρώπων. Ως αποτέλεσμα

¹⁷⁶⁴ V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1943), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 10, σ. 17.

¹⁷⁶⁵ Ως άνω, σ. 10.

¹⁷⁶⁶ Για την αντίστοιχη διαταγή του Χίμλερ του Σεπτεμβρίου του 1943, στο ITM 5-A, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 282· O. Subtelny, (2000) [1988], *Ukraine*, ό.π., σ. 477.

¹⁷⁶⁷ TSDAGO, 1/23/598, σ. 63.

¹⁷⁶⁸ *Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal*, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 101.

¹⁷⁶⁹ A.A. Karlov (επιμ.) (1945), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 14, σ. 51.

κάηκαν όλες οι εκκλησίες στην πόλη¹⁷⁷⁰. Κατά την απόσυρση των γερμανικών στρατευμάτων, στο τέλος του 1943, κάηκε το 99% των σπιτιών και η ορθόδοξη εκκλησία του χωριού Παλιανίτσεντσι στον νομό του Κιέβου¹⁷⁷¹.

Επίσης, εγκαταλείποντας την Ουκρανία το 1943, οι Γερμανοί ναρκοθετούσαν διάφορα σημεία έτσι ώστε να ανατιναχθούν τα κτίρια μαζί με τους Σοβιετικούς στρατιώτες. Για παράδειγμα, κατά την υποχώρησή τους, οι Γερμανοί τοποθέτησαν νάρκες στην εκκλησία του Γενεσίου της Θεοτόκου στη Χερσώνα, η οποία, ευτυχώς, δεν πρόλαβε να εκτιναχθεί¹⁷⁷². Να προσθέσουμε πως το φαινόμενο καταστροφής των ορθόδοξων εκκλησιών από τα γερμανικά στρατεύματα παρατηρείται σε όλες τις σοβιετικές περιοχές που βρίσκονταν υπό τη γερμανική διοίκηση¹⁷⁷³. Στον εισαγωγικό του λόγο στη δίκη της Νυρεμβέργης, ο Ρ. Ρουντένκο ανέφερε ότι στο Νόβγκοροντ οι Γερμανοί κατέστρεψαν τα μοναστήρια Αντόνιτσκο (του Αγίου Αντωνίου)¹⁷⁷⁴, Χουτίνσκι, Ζβέριν, Ντερεβιάνιτσκο, μαζί με άλλα παλιά μοναστήρια και ορθόδοξες εκκλησίες του 11ου-12ου αιώνα, ανάμεσα τους και την ξακουστή εκκλησία του Σπας-Νερέντιτσα¹⁷⁷⁵. Επίσης, στη λεηλασία των ιερών χώρων επιδίδονταν και Ισπανοί, σύμμαχοι των Γερμανών. Για παράδειγμα, στην εκκλησία του Αρχάγγελου Μιχαήλ στο Νόβγκοροντ, τη μοναδική εκκλησία της πόλης που λειτουργούσε τη σοβιετική εποχή, μπήκαν Ισπανοί και τη λεηλάτησαν. Ένα μέρος του εκκλησιαστικού εξοπλισμού μεταφέρθηκε σε άλλη

¹⁷⁷⁰ F.F. Matrosov (επιμ.) (1944), Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty, ό.π., Έκδοση 12, σσ. 27-28. Ίδια τακτική χρησιμοποιήθηκε και στο Ντόνετσκ. Βλ. στο Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 91.

¹⁷⁷¹ Άγνωστος συντάκτης, Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty, (1945), (Οι αποτρόπαιες πράξεις των Γερμανών κατακτητών. Έγγραφα), Έκδοση 13, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata Oborony Sojuzu SSR (Στρατιωτικές εκδόσεις του Λαϊκού Κομισαριάτου της Άμυνας της Ένωσης των ΣΣΔ), σ. 5.

¹⁷⁷² Άγνωστος συγγραφέας, «Chramy Hersona», ό.π.

¹⁷⁷³ Για τη λεηλασία του μοναστηριού στο Πετσόρι (δίπλα στο Πσκοφ), όπου έλαβαν μέρος και άτομα από το ειδικό επιτελείο του Ρόζενμπεργκ, βλ. στο Organu gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov (2007), Tom 5, kniga 2. Granitsy SS vosstanovleny (1 iyulia -31 dekabria 1944), ό.π., σσ. 139-140.

¹⁷⁷⁴ Σε αυτό το μοναστήρι αναφέρεται και ο ειδικός του επιτελείου του Ρόζενμπεργκ δρ. Βαάλ, ο οποίος σημειώνει ότι η εκκλησία του Γενεσίου της Θεοτόκου του μοναστηριού του Αγίου Αντωνίου είχε λεηλατηθεί και εγκαταλείφθηκε σε άθλια κατάσταση. Εκείνος είχε λάβει βεβαίωση από τις γερμανικές αρχές ότι η εκκλησία θα καθαριζόταν και θα παρέμενε κλειδωμένη. Το δελτίο με αυτές τις πληροφορίες χρονολογείται στις 3 Μαρτίου 1942, αλλά ενδέχεται η επίσκεψη να είχε γίνει νωρίτερα. Βλ. στο M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 268.

¹⁷⁷⁵ Niurnbergs kij protsess. Sbornik materialov n 8 t., T. 1, (1987), ό.π., σ. 615· Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σσ. 82-83.

εκκλησία¹⁷⁷⁶. Ένα μέρος του εικονοστασίου στην εκκλησία του Θεοδώρου Στρατηλάτη στο Νόβγκοροντ κήκε από τους Ισπανούς για να ζεσταθούν¹⁷⁷⁷.

Στη Λευκορωσία, στην πόλη Ζλόμπιν (νομός Γκόμελ), που βρισκόταν υπό γερμανική στρατιωτική διοίκηση, κατά τη διάρκεια της κατοχής άνοιξε ορθόδοξη εκκλησία, την οποία οι Γερμανοί έκαψαν τον Ιούνιο του 1944, καθώς έφευγαν από την πόλη¹⁷⁷⁸. Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι κατά τη φυγή τους τα γερμανικά στρατεύματα πυρπολούσαν όλες τις πόλεις που βρίσκονταν υπό την κατοχή τους και κατέστρεφαν τις εκκλησίες ανεξαρτήτως χριστιανικού ρεύματος. Για παράδειγμα, το 1944, εγκαταλείποντας την πόλη Ταρτού (Εσθονία), οι Γερμανοί έκαψαν τις τρεις από τις τέσσερις λουθηρανικές εκκλησίες, ενώ ανατίναξαν την ορθόδοξη¹⁷⁷⁹.

6.4.4. Εκτέλεση ορθοδόξων ιερέων

Οι Ναζί δεν έκρυβαν την εχθρότητά τους προς τους ιερείς, οι οποίοι με τα κηρύγματα περί ευσπλαχνίας τους εμπόδιζαν να υλοποιούν τα απάνθρωπα σχέδιά τους. Οι διωγμοί εναντίον των ιερέων στη Γερμανία άρχισαν αμέσως μετά την κατάληψη της εξουσίας από τους Ναζί. Ωστόσο, η χιλιόχρονη χριστιανική παράδοση δεν μπορούσε να ξεριζωθεί εν μία νυκτί, γεγονός το οποίο αναγνώριζαν και οι ίδιοι Ναζί, και ως εκ τούτου φοβούνταν τις μαζικές αντιδράσεις του γερμανικού πληθυσμού. Αντιθέτως, κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις στην Ανατολή, οι Ναζί δεν περιορίζονταν από τη γερμανική κοινή γνώμη και ως εκ τούτου επιδόθηκαν σε άνευ προηγουμένου θηριωδίες. Με την κατάκτηση της Πολωνίας, μιας επίσης σλαβικής περιοχής, οι Ναζί δεν έκρυβαν τη φανερά εχθρική στάση τους προς τους Πολωνούς ιερείς¹⁷⁸⁰. Σε λίγους μήνες, από την 1η Σεπτεμβρίου 1939 έως τον Ιανουάριο του 1941, οι

¹⁷⁷⁶ Επίσης, οι συντάκτες του βιβλίου αναφέρουν ότι οι Ισπανοί, αγνοώντας τις απαγορευτικές επιγραφές στα γερμανικά και στα ισπανικά, που βρίσκονταν επικολλημένες σε όλες τις εκκλησίες στο Νόβγκοροντ, παραβίαζαν τις πόρτες και έκλεβαν τις εικόνες. Βλ. στο M.A. Bojtsov, T.A. Vasilieva (επιμ.) (1998), Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg», ό.π., σ. 268.

¹⁷⁷⁷ Ως άνω.

¹⁷⁷⁸ A.A. Karlov (επιμ.) (1945), Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty, ό.π., Έκδοση 14, σ. 31.

¹⁷⁷⁹ R.M. Voronova (επιμ.) (1945), Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty (Οι αποτρόπαιες πράξεις των Γερμανών κατακτητών. Έγγραφα), Έκδοση 15, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata Oborony Sojuza SSR (Στρατιωτικές εκδόσεις του Λαϊκού Κομισαριάτου της Άμυνας της Ένωσης των ΣΣΔ), σ. 17.

¹⁷⁸⁰ Σημειωτέον πως στις 12 Σεπτεμβρίου 1939 ο Β. Κανάρις ανέφερε στον στρατάρχη Β. Κάιτελ ότι διέθετε πληροφορίες πως πολλοί ιερείς επρόκειτο να εκτελεστούν. Βλ. στο I. Kershaw, (2008), Hitler, the Germans, and the Final Solution, ό.π., σ. 62· G. Wolf, (2020), Ideology and the Rationality of Domination: Nazi Germanization Policies in Poland, μτφρ. Wayne Yung, Indiana University Press, σ. 57.

Γερμανοί εξόντωσαν 700 Πολωνούς ιερείς¹⁷⁸¹. Στην κωμόπολη Πονάρι, που βρίσκεται 10 χλμ. από το Βίλνο (είτε Βίλνιους), από το καλοκαίρι του 1941 έως το 1944 πραγματοποιήθηκαν μαζικές εκτελέσεις του ντόπιου πληθυσμού, κυρίως των Εβραίων. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς των Γερμανών, εκτελέστηκαν 80 χιλ. άτομα, εκ των οποίων 55 χιλ. ήταν Εβραίοι και περίπου 10 χιλ. άτομα διαφόρων εθνοτήτων, όπως Ρώσοι, Λιθουανοί κλπ. Οι Ρώσοι αιχμάλωτοι, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για την απόκρυψη των ιχνών των μαζικών εκτελέσεων, αποκάλυψαν σε έναν τάφο εκατοντάδες ιερείς, οι οποίοι είχαν ενταφιαστεί με τα άμφια, τους σταυρούς και τις εικόνες της Παναγίας στα χέρια¹⁷⁸². Στη Ρωσία, κατά την απόσυρση των γερμανικών στρατευμάτων τον χειμώνα 1941-1942, παρατηρήθηκαν περιπτώσεις ξυλοδαμού ορθόδοξων ιερέων¹⁷⁸³.

Στην Ουκρανία, η πρωταρχική ανεκτικότητα της γερμανικής διοίκησης προς την ανάπτυξη της θρησκευτικής ζωής και την τέλεση θρησκευτικών πρακτικών από τον ντόπιο πληθυσμό είχε ως προϋπόθεση ότι αυτές δεν έρχονταν σε φανερή σύγκρουση με τις γερμανικές αρχές. Στην αντίθετη περίπτωση, η απάντηση των αρχών ήταν άμεση και αμείλικτη. Για παράδειγμα, με την εισβολή των Γερμανών στο Κίεβο ο ορθόδοξος ιερέας Αλέξανδρος Βισνιακόφ αρνήθηκε να εξυμνήσει στις λειτουργίες του το όνομα του Χίτλερ, ενώ αντιθέτως μνημόνευε την επιστολή του μητροπολίτη Σέργιου της Μόσχας, η οποία εκδόθηκε στις 21 Ιουνίου 1941 και καλούσε τους πιστούς να πολεμούν τον εχθρό. Επίσης, ο Βισνιακόφ βάπτιζε και εξέδιδε επίσημα πιστοποιητικά βάπτισης στους Εβραίους, ώστε να αποφύγουν την εκτέλεση. Αυτή η πρακτική δεν μπορούσε να γίνει ανεκτή από τις γερμανικές αρχές και στις 6 Νοεμβρίου 1941 στο Μπάμπιν Γιαρ, τόπο μαζικής εκτέλεσης Εβραίων, εκτελέστηκε και ο ορθόδοξος ιερέας αρχιμανδρίτης Αλέξανδρος Βισνιακόφ¹⁷⁸⁴.

Οι ιερείς μπορούσαν να συλληφθούν από τη γερμανική διοίκηση και να κρατηθούν ως όμηροι σε αντίποινα για τη δραστηριότητα των ανταρτών. Για παράδειγμα, τον Φεβρουάριο του 1943 συνελήφθη στη λευκορωσική πόλη Μπρεστ, που ήταν ενσωματωμένη στο ΡΚΟΥ, ο

¹⁷⁸¹ Niurnbergskij protsess. Sbornik materialov v 8 t., T. 7, (1997), ό.π., σ. 17.

¹⁷⁸² Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2007), Tom 5, kniga 2. Granitsy SS vosstanovleny (1 iyulia -31 dekabria 1944), ό.π., σ. 147· R.M. Voronova (επιμ.) (1945), Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty, ό.π., Έκδοση 15, σ. 24.

¹⁷⁸³ Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal, τ. 8. (1947), ό.π., σ. 101· Πρωθυερέας V. Tsyprin, (1994), Istoria Russkoj Pravoslavnoj Tserkvi, 1917-1990, ό.π., σ. 116.

¹⁷⁸⁴ D. Skvortsov, «Mpolshhevikami iskalechennyj, «gerojami Ukrainy» predannyj» («Σακατεμένος από τους Μπολσεβίκους, προδομένος από τους «ήρωες της Ουκρανίας»»), (25.02.2016), στον σύνδεσμο: <https://ukraina.ru/analytics/20160225/1015717249.html> (24.07.2019).

καθολικός ιερέας Ουρμπανόβιτς, ο οποίος εκτελέστηκε στις 15 Ιουλίου της ίδιας χρονιάς¹⁷⁸⁵. Πιθανότατα ο ιερέας, μαζί με άλλους 24 ανθρώπους, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο δήμαρχος της πόλης, συνελήφθη από τους Γερμανούς ως απάντηση στην επίθεση ανταρτών στη φυλακή της Πινσκ¹⁷⁸⁶.

6.4.4.1. Οι ιερείς της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας ως θύματα της γερμανικής καταστολής

Οι ορθόδοξοι ιερείς της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ουκρανίας, όπως και οι συνάδελφοί τους από πολλά ευρωπαϊκά κράτη, έπεσαν θύματα της γερμανικής κατασταλτικής μηχανής. Συνολικά, μόνο στη Βολυνία, τουλάχιστον 43 ιερείς της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς. Ο βασικός λόγος της σύλληψης και της εκτέλεσής τους ήταν η κατηγορία περί συνεργασίας με το ουκρανικό ανταρτικό κίνημα της ΟΟΥΝ-ΟΥΠΑ¹⁷⁸⁷. Όπως αναφέραμε ήδη, τα μέλη της ΟΟΥΝ όχι μόνο συνέδραμαν με ενεργό τρόπο στη διαδικασία ίδρυσης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, αλλά με την έναρξη των διωγμών χειροτονούνταν και ιερείς της. Επομένως, από τα τέλη του 1942 προς αρχές του 1943, όταν τα μέλη της ΟΟΥΝ πέρασαν στην ανοιχτή σύγκρουση με τις γερμανικές δυνάμεις, οι ιερείς της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας άρχισαν να συλλαμβάνονται για τις διασυνδέσεις τους με τους Ουκρανούς αντάρτες. Για παράδειγμα, στις 22 Φεβρουαρίου 1943 στο Μπρεστ οι γερμανικές αρχές συνέλαβαν 14 άτομα για συνεργασία με την παράταξη του Μπαντέρα. Αναμεσά τους βρισκόταν και ο αρχιερέας της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Ζουκόφσκι¹⁷⁸⁸. Τον Δεκέμβριο του 1942, κατά τη διάρκεια επιχείρησης εναντίον της ΟΟΥΝ στο Λβιβ, πραγματοποιήθηκε αστυνομική έρευνα στους εσωτερικούς χώρους του ναού του Αγίου Γεωργίου – κάτι το οποίο δεν είχαν επιχειρήσει ούτε οι μπολσεβίκοι¹⁷⁸⁹. Τον Μάρτιο του 1943 στη φυλακή της πόλης Ρίβνε εκτελέστηκε ο ιερέας της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας Α. Κιριλιούκ με την κατηγορία της

¹⁷⁸⁵ A.A. Karlov (επιμ.) (1945), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 14, σ. 62.

¹⁷⁸⁶ V. Sarychev, «Rasstrel burgomistra» («Εκτέλεση του δημάρχου»), 30.01.2016, στον σύνδεσμο: https://vb.by/society/history/rasstrel_burgomistra.html (05.11.2019).

¹⁷⁸⁷ L. Dudarchuk, «Stanovysche duhovenstva Ukrayinskoyi Avtokefalnoyi Pravoslavnoyi tserkvy na Volyni v umovah nimetskoji okupatsii (1941-1944 rr.) » («Η κατάσταση των ιερέων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης εκκλησίας στη Βολυνία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής (1941-1944)», 09.11.2018, στον σύνδεσμο: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/73419/ (16.08.2019).

¹⁷⁸⁸ BA R 94/8, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 82.

¹⁷⁸⁹ Document 1526-PS, IMT, στο V. Kosyk (επιμ.) (1999), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 3, σ. 98.

«ουκρανοποίησης» της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τη διεξαγωγή εθνικοπατριωτικής δραστηριότητας¹⁷⁹⁰. Στις 17 Αυγούστου 1943 εκτελέστηκε ο ιερέας Μ. Σαβρόνσκι. Στις 15 Οκτωβρίου 1943 εκτελέστηκε ο ιερέας Β. Μίσετσκο, ο οποίος ήταν μέλος της Διοίκησης της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας υπό την ηγεσία του επισκόπου Πλάτωνα (Αρτεμιούκ). Την ίδια μέρα εκτελέστηκαν και οι ιερείς Β. Περεμπνίς, Ο. Πινκέβιτς και Μ. Σαγκαϊντάκιβσκι¹⁷⁹¹.

Ανάμεσα στους εκτελεσθέντες ιερείς στη φυλακή του Ρίβνε ήταν και ο ιερέας Μ. Μαλιουζίνσκι. Στη μεσοπολεμική Πολωνία, ο Μ. Μαλιουζίνσκι υπηρετούσε ως ορθόδοξος ιερέας και ήταν γνωστός για την υπεράσπιση του ουκρανικού πληθυσμού από τον βίαιο εκπολωνισμό. Με την έναρξη της γερμανικής κατοχής, εργάστηκε αρχικά στην πόλη Χολμ, όπου ήταν μέλος της Ιεράς Επαρχιακής Συνόδου (του Κονσιστορίου)¹⁷⁹², και τον Σεπτέμβριο του 1941 ήρθε στη Βολυνία¹⁷⁹³. Παρά το γεγονός ότι ο Μαλιουζίνσκι ήταν εκπρόσωπος του αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου (Σικόρσκι) στις συνεννοήσεις του τελευταίου με τη γερμανική κατοχική διοίκηση, εκτελέστηκε μαζί με τους συναδέλφους του στις 15 Οκτωβρίου 1943 στη φυλακή του Ρίβνε¹⁷⁹⁴. Σημειωτέον πως, μετά την εκτέλεση, οι σοροί του Μαλιουζίνσκι και του Μίσετσκο κήκταν από τους Γερμανούς¹⁷⁹⁵.

Συνεπώς, παρά την επιφανειακά θετική στάση των γερμανικών διοικητικών αρχών απέναντι στους ιερείς, όταν η δραστηριότητα των δευτέρων αποτελούσε κίνδυνο για τις πρώτες, τότε η γερμανική κατασταλτική μηχανή δεν δίσταζε να τους εξουδετερώνει.

¹⁷⁹⁰ O. Nesterchuk, ««Martyrolog 1943 roky» : rozstrilnyj spysok vyzniv Rivnenskoyi okryzhnoyi tyurmy» («Μαρτυρολόγιο του 1943» : η λίστα των εκτελεσθέντων κρατούμενων της φυλακής του Ρίβνε», (23.12.2017), στον σύνδεσμο: <http://vse.rv.ua/article/martiolog-1943-roku-rozstrilnij-spisok-vazniv-rivnenskoj-okruznoji-turmi.html> (16.08.2019).

¹⁷⁹¹ Ως άνω.

¹⁷⁹² Άγνωστος συγγραφέας, «Kanadets Taras Maljuzhynski rozpoviv istoriju pro svogo didusya Mykolu» («Ο Καναδός Ταράς Μαλιουζίνσκι αφηγήθηκε για τον παππού του Μικόλα»), στον σύνδεσμο: <https://provse.te.ua/2013/10/kanadijec-taras-maljuzhynskij-rozpoviv-istoriju-pro-svoho-didusja-mykolu/> (16.08.2019).

¹⁷⁹³ L. Dudarchuk, «Stanovysche duhovenstva Ukrajinskoyi Avtokefalnoyi Pravoslavnoyi tserkvy na Volyni v umovah nimetskoyi okupatsii (1941-1944 rr.) », ό.π.

¹⁷⁹⁴ O. Nesterchuk, ««Martyrolog 1943 roky»: rozstrilnyj spysok vyzniv Rivnenskoyi okryzhnoyi tyurmy», ό.π.

¹⁷⁹⁵ I. Vlasovskij, (1998) [1966], Narys istorii ukrajinskoyi pravoslavnoyi tserkvy, ό.π., τ. 4, μέρος 2, σ. 269. Σημειωτέον, πως ο ίδιος ο Βλασόφσκι βρισκόταν κρατούμενος στη φυλακή του Ρίβνε μαζί με τον Μαλιουζίνσκι και άλλους.

6.5. Επιστροφή των ορθοδόξων εκκλησιών στους Ουκρανούς ως μέσο πρόκλησης προστριβών μεταξύ Ουκρανών και Πολωνών

Η Βολυνία είναι μια ιστοριογεωγραφική περιοχή στο βορειοδυτικό άκρο της Ουκρανίας, η οποία γειτνιάζει με τη Λευκορωσία και την Πολωνία¹⁷⁹⁶. Η μακροχρόνια παραμονή της Βολυνίας στο Μεγάλο Δουκάτο της Λιθουανίας και στη Ρετς Ποσπολίτα (μεσαιωνική Πολωνία) είχε ως αποτέλεσμα την πολυεθνική σύνθεση της περιοχής. Οι Ουκρανοί αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού, ενώ στην περιοχή ζούσαν Πολωνοί, Ρώσοι, Λευκορώσοι, Εβραίοι και, σε μικρότερο ποσοστό, μέλη άλλων εθνικοτήτων. Η πλειονότητα του πληθυσμού ασπαζόταν την Ορθόδοξη και την Καθολική χριστιανική πίστη. Επομένως, η γερμανική θρησκευτική πολιτική σε μια τόσο εθνολογικά και θρησκευτικά κατακερματισμένη περιοχή έπρεπε να διεξάγεται με συνυπολογισμό όλων των παραγόντων.

Σύμφωνα με την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», οι γερμανικές αρχές στη Βολυνία, η οποία εντάχθηκε ως επί το πλείστον στο ΡΚΟΥ, και στη διπλανή Γαλικία, που αποτέλεσε μέρος του Γενικού Κυβερνείου, προσπαθούσαν να αποκομίσουν όφελος από τις συγκρούσεις που προέκυπταν κατά καιρούς μεταξύ Ουκρανών και Πολωνών κατοίκων των περιοχών. Σε περίπτωση όπου οι σχέσεις ανάμεσα στους Ουκρανούς και στους Πολωνούς κατοίκους παρέμειναν ομαλές, οι Γερμανοί προσπαθούσαν να τις περιπλέξουν, παρεμβαίνοντας με κάθε τρόπο και στρέφοντας τους μεν εναντίον των δε¹⁷⁹⁷. Μια από τις συνήθεις πρακτικές ήταν η εκμετάλλευση των θρησκευτικών διαφορών των δύο λαών, δεδομένου ότι οι Πολωνοί είναι κατά το πλείστον Καθολικοί και οι Ουκρανοί Ορθόδοξοι.

Μετά την εγκαθίδρυση της γερμανικής διοίκησης στη Δυτική Βολυνία το 1941, οι γερμανικές αρχές άρχισαν να επιστρέφουν τα εκκλησιαστικά ιδρύματα στους ορθοδόξους. Για παράδειγμα, από μια αγγελία σε κατοχική εφημερίδα μαθαίνουμε πως, στην πόλη Στάρι Τσαρτορίσκ στη Δυτική Βολυνία, το 1942, ανήμερα της Αναλήψεως, ο Κομισάριος της περιοχής επέστρεψε στους ορθοδόξους κατοίκους της πόλης την παλαιά εκκλησία που είχε χτιστεί το 1741 από τη δούκισσα Βισνεβέτσκα¹⁷⁹⁸. Ωστόσο, γνωρίζουμε ότι η πολωνική αριστοκρατία είχε αρχικά κτίσει έναν καθολικό ναό σε ρυθμό μπαρόκ. Το 1832, μετά από την

¹⁷⁹⁶ I. Katchanovski, «Ethnic Cleansing, Genocide or Ukrainian-Polish War in Volhynia?», σ. 3, στον σύνδεσμο: https://www.researchgate.net/publication/343928343_Ethnic_Cleansing_Genocide_or_Ukrainian-Polish_War_in_Volhynia (13.12.2023)· P.R. Magocsi, (2010) [1996], *A history of Ukraine*, ό.π., σ. 18.

¹⁷⁹⁷ T. Snyder, (2003), *The reconstruction of nations*, ό.π., σ. 158.

¹⁷⁹⁸ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 161 (608), έτος 3^ο, 24.07.1942, σ. 2.

αποτυχημένη πολωνική επανάσταση του 1831 –η Πολωνία από το 1815 έως το 1917 αποτελούσε αυτόνομη περιοχή της Ρωσικής Αυτοκρατορίας–, οι ρωσικές αρχές παρέδωσαν την εκκλησία από τους Καθολικούς στους Ορθοδόξους και έκλεισαν το μοναστήρι δίπλα στην εκκλησία¹⁷⁹⁹. Μετά από τον Πολωνο-Σοβιετικό Πόλεμο του 1920 η Δυτική Βολυνία περιήλθε στην Πολωνία και το 1926 οι αρχές της χώρας επέστρεψαν το μοναστήρι στους Καθολικούς¹⁸⁰⁰. Το 1939, βάσει της συμφωνίας Ρίμπεντροπ-Μολότοφ, η Δυτική Βολυνία περιήλθε στη Σοβιετική Ένωση και το 1941, με την αρχή του πολέμου, εγκαθιδρύθηκε η γερμανική διοίκηση. Στις 14 Μαΐου 1942, την ημέρα της ορθόδοξης γιορτής της Αναλήψεως, οι γερμανικές αρχές επέστρεψαν την εκκλησία στους Ορθοδόξους της πόλης¹⁸⁰¹.

Η παράδοση μιας καθολικής εκκλησίας στην ορθόδοξη κοινότητα μιας περιοχής στη Βολυνία δεν αποτελούσε μεμονωμένο περιστατικό. Παρόμοια πρακτική ακολουθούσαν οι γερμανικές αρχές και στο Γενικό Κυβερνείο. Για παράδειγμα, στις 23 Αυγούστου 1942 καθιερώθηκε ορθόδοξη εκκλησία στο χωριό Μπρους στην περιοχή του Χολμ, με τους Γερμανούς να την «επιστρέφουν» στην ουκρανική κοινότητα. Στην τελετή συγκεντρώθηκαν περίπου δύο χιλιάδες άτομα¹⁸⁰². Στις αρχές Σεπτεμβρίου του 1942 οι γερμανικές αρχές παρέδωσαν στους ορθοδόξους κάτοικους του χωριού Τσαρτιβέτς (περιοχή του Χολμ) την καθολική εκκλησία¹⁸⁰³. Το 1942, ανήμερα της ορθόδοξης γιορτής των Πέτρου και Παύλου στο χωριό Σβέρζε, που βρισκόταν ακριβώς στο σύνορο του με το ΡΚΟΥ, κατέφτασε πομπή αποτελούμενη από μέλη της ουκρανικής κοινότητας του Χολμ και τον αρχιεπίσκοπο Ιλαρίωνα (Ογκιένκο). Σημειωτέον ότι το αρχικά ουκρανικό χωριό έπεσε θύμα αναγκαστικού «εκπολωνισμού» και το 1942 η πλειονότητα των κατοίκων ήταν Καθολικοί. Ο αρχιεπίσκοπος Ιλαρίων (Ογκιένκο), με τη συνοδεία πολλών ορθοδόξων ιερέων, τέλεσε τη Θεία Λειτουργία στο σημείο όπου βρισκόταν ορθόδοξη εκκλησία που είχε προηγουμένως καταστραφεί από τους Πολωνούς. Στη συνέχεια, ο Αρχιεπίσκοπος έκανε κήρυγμα, μιλώντας στους κατοίκους του χωριού για την αγάπη προς την Πατρίδα τους, την Ουκρανία και την Εκκλησία, το οποίο ακολούθησε δεξίωση όπου παρευρέθησαν και τα μέλη της γερμανικής διοίκησης¹⁸⁰⁴. Τα τελευταία, με την παρουσία τους σε διάφορες εκκλησιαστικές ορθόδοξες γιορτές πλάι στους

¹⁷⁹⁹ Άγνωστος συγγραφέας, «Istoriya Starogo Chartoryjska : yak misto stalo sellom» («Ιστορία του Παλαιού Τσαρτορίσκ : πώς το χωριό έγινε πόλη»), στον σύνδεσμο: <https://manevychi.rayon.in.ua/news/40285-istoriia-starogo-chortoriiska-ia-k-misto-stalo-selom> (10.05.2021).

¹⁸⁰⁰ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 161 (608), έτος 3^ο, 24.07.1942, σ. 2.

¹⁸⁰¹ Ως άνω.

¹⁸⁰² Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 205 (652), έτος 3^ο, 16.09.1942, σ. 4.

¹⁸⁰³ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 193 (640), έτος 3^ο, 02.09.1942, σ. 4.

¹⁸⁰⁴ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 168 (615), έτος 3^ο, 01.08.1942, σ. 6.

επιφανείς ιεράρχες της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, επιθυμούσαν να δείξουν την «εύνοιά» τους προς την Ορθόδοξη Εκκλησία σε αντιδιαστολή με την Καθολική, πυροδοτώντας με αυτό τον τρόπο τριβές ανάμεσα στους Ουκρανούς και στους Πολωνούς.

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε ότι οι Γερμανοί υποδαύλιζαν τη σύγκρουση των Ουκρανών με τους Πολωνούς στη Βολυνία (ενταγμένη στο ΡΚΟΥ), όπου την πλειονότητα του πληθυσμού αποτελούσαν οι Ουκρανοί, και στο Γενικό Κυβερνείο, όπου, αντιστρόφως, οι Πολωνοί αποτελούσαν την πλειονότητα πληθυσμού, ενώ οι Ουκρανοί ήταν μειονότητα. Ο πρωταρχικός στόχος της γερμανικής κατοχικής διοίκησης ήταν η οικονομική εκμετάλλευση των περιοχών που βρίσκονταν υπό τη διοίκησή τους. Από την άλλη μεριά, στην Πολωνία, στην Ουκρανία, στη Ρωσία και στη Λευκορωσία, εξαιτίας του πατριωτισμού του ντόπιου πληθυσμού, της δράσης των Σοβιετικών ανταρτών και της σκληρής πολιτικής της γερμανικής διοίκησης, που στόχευε στην αφαίμαξη των κατεχόμενων περιοχών, ήταν πάντοτε ορατός ο κίνδυνος στασιασμού εκ μέρους του ντόπιου πληθυσμού. Σε μια τέτοια περίπτωση, οι γερμανικές αρχές δεν θα μπορούσαν να διαθέσουν αρκετές κατασταλτικές δυνάμεις, διότι ένα μέρος τους ήταν σταθμευμένο σε ήδη κατεκτημένα ευρωπαϊκά κράτη. Επίσης, η Γερμανία συνέχιζε τον πόλεμο εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης και χρειαζόταν πολλούς στρατιώτες στο μέτωπο. Επομένως, η πολιτική της σκόπιμης αντιπαράθεσης των Πολωνών και Ουκρανών, η οποία εφαρμοζόταν μεθοδικά από τις γερμανικές αρχές, τους έφερνε σε αιματηρές, ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ τους, αφενός, απομακρύνοντας τον κίνδυνο του στασιασμού εναντίον της γερμανικής διοίκησης, αφετέρου. Αυτή η αντιπαράθεση διεξαγόταν και σε κοινωνικό και σε θρησκευτικό επίπεδο. Για παράδειγμα, ήδη το 1941, με την ευκαιρία ενσωμάτωσης της κυρίως ουκρανόφωνης Γαλικίας στο κατοικούμενο από Πολωνούς Γενικό Κυβερνείο¹⁸⁰⁵, ο Γ. Φρανκ, σε έκκλησή του προς τους Ουκρανούς της Γαλικίας, τους «εγγυήθηκε» την ελευθερία της θρησκευτικής ζωής και των θρησκευτικών πρακτικών τους¹⁸⁰⁶. Δεδομένου ότι ήδη από τους μεσαιωνικούς χρόνους οι θρησκευτικές διαφορές ανάμεσα στους Ουκρανούς και στους Πολωνούς, εκτός από καθημερινές προστριβές, τους εξωθούσαν και σε ένοπλες συγκρούσεις, αυτές οι δηλώσεις του Γερμανού Κυβερνήτη δεν μπορούσαν να μείνουν απαρατήρητες από τον πολωνικό πληθυσμό, στρέφοντάς τους εναντίον των Ορθοδόξων Ουκρανών. Συνεπώς, ένα βασικό συμπέρασμα το οποίο μπορεί να εξαχθεί είναι ότι η ίδια πρακτική της σκόπιμης

¹⁸⁰⁵ Εφημερίδα *Krakivski visti. Ukrayinsky schodennyk* [Κρακοβία], φ. 188 (635), έτος 3^ο, 26.08.1942, σ. 4.

¹⁸⁰⁶ Εφημερίδα *Kremyanskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 4, 14.08.1941, σ. 1.

πρόκλησης αντιπαράθεσων μεταξύ Ουκρανών και Πολωνών, η οποία συμπεριλάμβανε τον θρησκευτικό ανταγωνισμό, υιοθετήθηκε από τις γερμανικές αρχές και σε άλλες περιοχές¹⁸⁰⁷.

---

¹⁸⁰⁷ Στη Λευκορωσία οι γερμανικές αρχές επιχείρησαν να φέρουν σε σύγκρουση τους Λευκορώσους με τους Λιθουανούς. Βλ. στο *Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 2. *Granitsy SS vosstanovleny (1 iyulia -31 dekabria 1944)*, ό.π., σ. 98. Σύμφωνα με τις αγγλικές εκτιμήσεις, η σκόπιμη διέγερση του λευκορωσικού εθνικισμού από τις γερμανικές αρχές, η οποία παρατηρούνταν το 1942, είχε αντίκτυπο στις σχέσεις των Λευκορώσων με τους Πολωνούς και τους Ρώσους. Βλ. *The National Archives*, FO371/31110, φακ. 11027, σ. 4.

Συμπεράσματα του κεφαλαίου

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε πως η αντίληψη της γερμανικής κατοχικής διοίκησης, πολιτικής και στρατιωτικής, προς την Ορθόδοξη Εκκλησία μπορεί να χαρακτηριστεί καιροσκοπική και ιδιοτελής. Η στάση της κατοχικής διοίκησης προς την Ορθόδοξη Εκκλησία ήταν πραγματιστική, διότι εξαρτιόταν πρωτίστως από την ικανοποίηση των αναγκών της ίδιας της γερμανικής διοίκησης και όχι από εκπλήρωση των πνευματικών αναζητήσεων των υπόδουλων. Επομένως, ο εκκλησιαστικός χώρος παραδίδονταν στους πιστούς μόνο εάν δεν υπήρχε αντίστοιχη αξίωση από την κατοχική διοίκηση είτε τη Βέρμαχτ. Αναλόγως, οι ορθόδοξοι ιερείς απολάμβαναν τη σχετική ασυλία όταν ακολουθούσαν πιστά τις διαταγές της κατοχικής διοίκησης, ενώ στην αντίθετη περίπτωση διώκονταν και δολοφονούνταν όπως οι υπόλοιποι πολίτες.

Παρά την επίσημη διακήρυξη των γερμανικών αρχών ότι είχαν έρθει για να «απελευθερώσουν» τα ανατολικά εδάφη από τους άθεους μπολσεβίκους, στην πραγματικότητα το άνοιγμα των εκκλησιών, το οποίο γινόταν αρχικά σε μαζική κλίμακα, σκόπευε στον προσηλυτισμό τον υπόδουλο λαό έτσι ώστε να διευκολυνθεί η εκμετάλλευση του τόπου από τους Γερμανούς. Η μελέτη των περιπτώσεων στη Ρωσία, όπου τον Ιούλιο του 1941 οι Γερμανοί αξιωματούχοι άνοιγαν μια εκκλησία την οποία κατά την οριστική τους απόσυρση, μετά από πέντε μήνες, έκαιγαν μαζί με ζωντανούς ανθρώπους, μας επιτρέπει να φθάσουμε το συμπέρασμα ότι ο πρωταρχικός στόχος της γερμανικής κατοχικής διοίκησης ήταν η υποδούλωση του πληθυσμού, η οποία γινόταν πιο αποτελεσματική με την ταυτόχρονη εκμετάλλευση των θρησκευτικών πεποιθήσεων του, έχοντας πρώτα θέσει την Εκκλησία υπό έλεγχο. Αυτή η διαπίστωση αποδεικνύεται περίτρανα από τη στάση των γερμανικών αρχών στην πόλη Πάρισι της Λευκορωσίας όταν στην αρχή της κατοχής οι Γερμανοί οργάνωσαν σε χώρο λέσχης εκκλησία και στη συνέχεια άρχισαν να σταυλίζουν εντός της τα άλογά τους¹⁸⁰⁸. Τέτοιου είδους μετατροπές στη χρήση χώρων κατά τη διάρκεια των τριών ετών της γερμανικής κατοχής, εκτός από την περιφρόνηση των πεποιθήσεων των πιστών, κάτι το οποίο αναγνώριζαν και οι σοβιετικές αρχές, αποδεικνύει ότι η παραχώρηση των χώρων προς τους πιστούς γινόταν με μοναδικό γνώμονα τη θετική αποδοχή της καινούριας εξουσίας. Στις περιπτώσεις όπου αυτό δεν ήταν εφικτό, όπως στη Λευκορωσία, όπου αναπτύχθηκε μεγάλο ανταρτικό κίνημα από τους Σοβιετικούς, εξέλειπε αυτομάτως και κάθε λόγος τέτοιου είδους

¹⁸⁰⁸ A.A. Karlov (επιμ.) (1945), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 14, σ. 38.

συγκρωτισμού με τον ντόπιο πληθυσμό. Ακόμη πιο διαφωτιστική για τη στάση των γερμανικών αρχών προς την Ορθόδοξη Εκκλησία είναι η συμπεριφορά των γερμανικών στρατευμάτων κατά την απόσυρσή τους από τα κατεχόμενα εδάφη, όταν έκαιγαν τις προσφάτως ανοιχθείσες εκκλησίες μαζί με τους ιερείς και τους πιστούς. Η πληθώρα των παραδειγμάτων από διάφορα μέρη (ρωσικά, λευκορωσικά και ουκρανικά), σε συνδυασμό με το γεγονός ότι προέρχονται από διαφορετικές διοικητικές ζώνες, μας επιτρέπει το συμπέρασμα ότι πρόκειται για εχθρική στάση της γερμανικής κατοχικής διοίκησης προς την Ορθοδοξία, κάτι το οποίο φάνηκε με όλη του τη δύναμη κατά την εγκατάλειψη των εδαφών. Συνεπώς, δεν μπορούμε να γίνεται λόγος περί γνησιότητας προθέσεων από τις γερμανικές κατοχικές αρχές κατά την παραχώρηση της ελευθερίας της πίσης και κατά την ανοικοδόμηση της Ορθόδοξης Εκκλησίας στα κατεχόμενα εδάφη, παρά μόνο για μια καιροσκοπική, προσωρινή και ιδιοτελή κίνηση.

Κεφάλαιο 7. Απόπειρες εγκαθίδρυσης της «νέας θρησκείας» στα κατεχόμενα ουκρανικά εδάφη

Το παρόν κεφάλαιο ασχολείται με τη μελέτη των ενεργειών των γερμανικών αρχών που είχαν στόχο τη διάλυση των Ορθοδόξων Εκκλησιών, καθώς και όσων συνιστούσαν απόπειρες εισαγωγής της «νέας θρησκείας» στην Ουκρανία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Παρά τις αρχικές επίσημες δηλώσεις των υψηλών αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ περί απόρριψης της χριστιανικής πίστης στη Γερμανία, ως θρησκείας των αδυνάμων, και τη διατήρησή της στους άλλους λαούς¹⁸⁰⁹, ο απώτερος σκοπός της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής στην Ουκρανία ήταν η εισαγωγή των καταστροφικών λατρειών της «νέας θρησκείας»: ακόμη τον Σεπτέμβριο του 1941 ο Χίτλερ ανέφερε ότι οι άνθρωποι στα πρώην εδάφη της ΕΣΣΔ, ανάμεσά τους και στην Ουκρανία, έπρεπε να αποθαρρυνθούν από την επιστροφή στον Χριστιανισμό¹⁸¹⁰. Σημειωτέον ότι οι καταστροφικές λατρείες χρησιμοποιούν επικίνδυνες πρακτικές και τακτικές, οι οποίες διαβρώνουν την προσωπικότητα του συμμετέχοντα και βλάπτουν όλη την κοινωνία¹⁸¹¹. Όσον αφορά τη «νέα θρησκεία», όπως αναφέραμε ήδη, ήταν ένα κράμα παγανιστικών πεποιθήσεων και δοξασιών, μαύρης μαγείας κλπ. Η υποστήριξη της Ορθοδοξίας που έδειξαν αρχικά οι γερμανικές αρχές στην Ουκρανία δεν ήταν τίποτε άλλο από ένα αναγκαίο και πρόσκαιρο μέτρο. Μελετώντας τις ενέργειες των γερμανικών αρχών σε αυτό τον τομέα, πρέπει να σημειώσουμε ότι έβρισκαν πρόσφορο έδαφος.

Η αλλαγή της πολιτικής εξουσίας στην Ουκρανία με την εισβολή των γερμανικών στρατευμάτων είχε επηρεάσει δραστικά τη ζωή των ανθρώπων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της θρησκευτικής συμπεριφοράς των ανθρώπων κατά τα χρόνια της γερμανικής κατοχής ήταν η εμφάνιση πολλών χειρομαντών και μελλοντολόγων που γέμιζαν τα παζάρια του Κιέβου¹⁸¹². Παρόμοια κατάσταση παρατηρούνταν και στις άλλες ουκρανικές πόλεις. Για παράδειγμα, στο Κιροβογράντ, τον Σεπτέμβριο του 1941, πλήθος γυναικών συγκεντρώθηκε έξω από σπίτι χειρομάντισσας προκειμένου να μάθουν για την τύχη των γιων και των συζύγων τους που

¹⁸⁰⁹ I. Petrov (επιμ.) (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944*, ό.π., σσ. 331-332.

¹⁸¹⁰ Trevor-Roper H. R. *Hitler's Table Talk 1941-1944*, (2000), ό.π., σ. 34.

¹⁸¹¹ Αρχιμ. Θ. Κουμαριανός, Αρχιδιάκονος Θ. Αποστολίδης (επιμ.) (1994), *Καταστροφικές «λατρείες»*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα, σ. 3.

¹⁸¹² A.P. Liubchenko, Schodennyk (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/lubchenko-arkadij-shodennik/> (04.10.2020).

έφυγαν με τον Κόκκινο Στρατό¹⁸¹³. Αυτή η στροφή των ανθρώπων προς τη χειρομαντεία μπορεί να εξηγηθεί από την αβεβαιότητα και τον διαρκή κίνδυνο που διέτρεχαν κάθε μέρα.

7.1. Δράσεις του γερμανικού ειδικού επιτελείου «Ρ» με στόχο την κάμψη του θρησκευτικού φρονήματος των Ορθοδόξων

Στην από 22 Ιουνίου 1944 αναφορά του Λαϊκού Κομισαριάτου Κρατικής Ασφαλείας¹⁸¹⁴ της Λευκορωσίας αναφερόταν ότι, για την εδραίωση της γερμανικής εξουσίας και την καταπολέμηση του κινήματος των Σοβιετικών ανταρτών, τα μέλη του γερμανικού ειδικού επιτελείου «Ρ» χρησιμοποιούσαν συχνά μέλη του ορθόδοξου κλήρου και των σχετών με αντισοβιετικές επιδιώξεις. Ως εκ τούτου, οι Γερμανοί ενθάρρυναν και συνέδραμαν το άνοιγμα των εκκλησιών και των εκκλησιαστικών οίκων που άνοιγαν οι σχέτες¹⁸¹⁵. Στις αντικατασκοπευτικές και κατασταλτικές επιχειρήσεις τους, οι Γερμανοί χρησιμοποιούσαν εκτενώς πράκτορες που είχαν στρατολογηθεί από το κληρικό περιβάλλον, δηλαδή ορθοδόξους ιερείς και μέλη των σχετών.

Παράλληλα με τη στρατολόγηση πρακτόρων από τον ορθόδοξο και προτεσταντικό κλήρο, οι γερμανικές υπηρεσίες αντικατασκοπείας χρησιμοποιούσαν αξιωματικούς του γερμανικού στρατού μεταμφιεσμένους σε οπαδούς και πάστορες της Ευαγγελικής Εκκλησίας. Για παράδειγμα, μερικοί Γερμανοί, συγκεκριμένα οι Κιούλγκαβε, Γκάφλερ και μεταφραστής Καμπλίνσκι, που αυτοπαρουσιάζονταν ως υπάλληλοι της γερμανικής σιδηροδρομικής υπηρεσίας, παρίσταντο τακτικά σε προτεσταντικές συγκεντρώσεις, όπου προπαγάνδιζαν σθεναρά τον ναζισμό και προσπαθούσαν να στρατολογήσουν τα κατάλληλα πρόσωπα¹⁸¹⁶. Υπό την καθοδήγηση αυτών των πρακτόρων, μερικές κοινότητες Ευαγγελιστών ανέπτυξαν σχέσεις με τις σχέτες στη Γερμανία, από όπου λάμβαναν αντισοβιετικά βιβλία τα οποία διένεμαν στον πληθυσμό¹⁸¹⁷. Συγκεκριμένα, οι Γερμανοί πράκτορες που είχαν διεισδύσει στους κύκλους των Ευαγγελιστών έβλαπταν σοβαρά τα σοβιετικά συμφέροντα, καθώς προπαγάνδιζαν την αποφυγή της στράτευσης στον Κόκκινο Στρατό και τη μη συμμετοχή στην κατασκευή

¹⁸¹³ Ανταποκριτής, «Komu bida, a vorozhtsi koryst» («Σε κάποιον πόνο, αλλά στη χειρομάντισσα το όφελος»), εφημερίδα *Ukrayinski golos* [Κιροβογράντι], φ. 8, 24.09.1941, σ. 2.

¹⁸¹⁴ ΝΚΓΜΠ (ΝΚΓΒ) κατά τη ρωσική σύντμηση.

¹⁸¹⁵ Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, στο *Organ gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. Vpered na Zapad (1 yanvary-a-30 iyunya 1944), ό.π., σ. 530.

¹⁸¹⁶ Ως άνω.

¹⁸¹⁷ Ως άνω, σ. 531.

αμυντικών έργων, ενώ έστρεφαν τον πληθυσμό και εναντίον του συστήματος των κολχόζ¹⁸¹⁸. Συνεπώς, οι καταστρεπτικές δραστηριότητές τους έρχονταν σε αντιδιαστολή με τα ιδεώδη της Ευαγγελικής Εκκλησίας, η οποία πρεσβεύει την ατομική πνευματική αναγέννηση και την αυστηρή ηθική.

7.2.1. Οι θρησκευτικές πεποιοθήσεις ως στόχος των ξένων υπηρεσιών πληροφοριών

Όπως αναφέραμε ήδη, ο επηρεασμός της θρησκευτικής συμπεριφοράς των πιστών, ο κατακερματισμός του θρησκευτικού χώρου και η εισαγωγή καταστροφικών λατρειών αποτελούσαν στόχους των γερμανικών ειδικών υπηρεσιών. Στην από 31 Μαρτίου 1944 οδηγία του Τμήματος του Λαϊκού Κομισαριάτου Κρατικής Ασφαλείας στον νομό Ουλγιάνοφσκ (Ρωσία) προς τους περιφερειακούς διοικητές, αναφερόταν ότι μερικοί εκκλησιαστικοί λειτουργοί, μέλη σεχτών και διαφόρων μυστικών οργανώσεων, αναζωπυρώνοντας τεχνηέντως τα θρησκευτικά αισθήματα των ανθρώπων, προσπαθούσαν να ιδρύσουν αντισοβιετικές μυστικές οργανώσεις. Παράλληλα με την προπαγάνδη επιβλαβών μυστικών και θρησκευτικών ιδεών, πρόβαιναν και σε συγκεκριμένες πράξεις. Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια των συναθροίσεων με το πρόσχημα μυστικών συνεδριών και πνευματικών συζητήσεων, οι εν λόγω λειτουργοί προέβαιναν σε αντισοβιετική προπαγάνδα, προέτρεπαν τη νεολαία να εγκαταλείψει την Κομσομόλ (την Κομμουνιστική Οργάνωση Νεολαίας), αποθάρρυναν τους ανθρώπους από την εργασία στα κολχόζ και την υπηρεσία στον Κόκκινο Στρατό, και προσπαθούσαν να επηρεάζουν τους μαθητές προκειμένου εκείνοι να μην πηγαίνουν στα σχολεία¹⁸¹⁹. Ηγετικό ρόλο σε αυτές τις οργανώσεις είχαν πρόσωπα που ανήκαν πρωτίτερα σε οργανώσεις ανθρωποσοφιστικές, θεοσοφιστικές και μασονικές, που ήταν συνδεδεμένες με ξένες υπηρεσίες πληροφοριών.

Επιπλέον, ο προϊστάμενος του Τμήματος στον νομό Ουλγιάνοφσκ Β.Γ. Ιβανόφ σημείωνε προς τους υφιστάμενούς τους πως υπήρχαν πληροφορίες ότι ξένες κατασκοπευτικές υπηρεσίες προσπαθούσαν μέσω εκκλησιαστικών κύκλων, στα κράτη τους και εντός της Σοβιετικής Ένωσης, να αποκτήσουν επαφή με τη σοβιετική νεολαία, ιδρύοντας διάφορες

---

¹⁸¹⁸ Ως άνω.

¹⁸¹⁹ Ως άνω, σ. 287.

θρησκευτικές οργανώσεις, όπως η «Χριστιανική Ένωση της φοιτητικής νεολαίας» η οποία είχε εξαρθρωθεί εγκαίρως στο παρελθόν¹⁸²⁰.

7.2.3. Χρησιμοποίηση των εκκλησιαστικών λειτουργιών από τις γερμανικές ειδικές υπηρεσίες

Στην αναφορά του Λαϊκού Κομισαριάτου Κρατικής Ασφάλειας της Λευκορωσίας υπ' αρ. 2/4-1993 προς την κεντρική επιτροπή του Κομμουνιστικού Κόμματος της Λευκορωσίας, αναφερόταν ότι γερμανικά αντικατασκοπευτικά και κατασταλτικά όργανα χρησιμοποιούσαν ένα μέρος του κλήρου και των σεχτών για τη διεξαγωγή κατασκοπείας και φιλοναζιστικής προπαγάνδας. Για αυτό τον σκοπό οι Γερμανοί κατακτητές ενέτειναν τη δράση εκκλησιαστικών λειτουργών και μελών των σεχτών¹⁸²¹. Από την άλλη μεριά, οι Γερμανοί αναγνώρισαν ότι επί σοβιετικής εξουσίας μερικά άτομα, μεταμφιεσμένα σε ιερείς, παρακολουθούσαν τα τεκταινόμενα περί την Εκκλησία, ενημερώνοντας τακτικά τις σοβιετικές αρχές. Επομένως, οι γερμανικές αρχές αντιμετώπισαν με δυσπιστία τους ιερείς, μερικοί από τους οποίους μπορεί να ήταν Σοβιετικοί πράκτορες¹⁸²².

Προκειμένου να αποκτήσουν έλεγχο επί των θρησκευτικών οργανώσεων για να μπορέσουν να επηρεάσουν τις επιλογές και τις κινήσεις της ηγεσίας τους, οι Γερμανοί στρατολόγησαν ως πράκτορες μερικά ανώτατα διοικητικά στελέχη τους. Μέσω των πρακτόρων αυτών οι Γερμανοί οργάνωσαν την ευρεία προπαγάνδα υπέρ του Ναζισμού. Παράλληλα με την προπαγάνδα, πληροφοριοδότες από εκκλησιαστικά και θρησκευτικά περιβάλλοντα παρείχαν πληροφορίες στους Γερμανούς για τους κομμουνιστές, για τους Σοβιετικούς αντάρτες, για όσους παρείχαν βοήθεια στους τελευταίους αλλά και για όσους εξέφραζαν δυσαρέσκεια για το κατοχικό καθεστώς¹⁸²³. Για παράδειγμα, στην περιοχή του Γκόμελ (Λευκορωσία), η οποία ανήκε στη στρατιωτική ζώνη μετόπισθεν της Ομάδας Στρατιών «Κέντρο», για τη φιλοναζιστική του στάση διακρίθηκε ο επίσκοπος της Ρέτσιτσα (Rechysa) Νικόλαος Αυτονόμοφ (1894-1976). Με τη συνδρομή του επισκόπου άνοιξε ειδικό σχολείο στον ναό της πόλης Ρέτσιτσα με βασικό σκοπό την καλλιέργεια αντισοβιετικού πνεύματος στη νεολαία. Επίσης, ο επίσκοπος Αυτονόμοφ έκανε προπαγάνδα υπέρ του

¹⁸²⁰ Ως άνω.

¹⁸²¹ Ως άνω, σ. 297.

¹⁸²² RGVA, 500κ/5/3, σ. 66, βλ. στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σ. 535.

¹⁸²³ Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, στο *Organu gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. *Vpered na Zapad* (1 janvary-a-30 iyunya 1944), ό.π., σ. 297.

ναζιστικού καθεστώτος και απομάκρυνε από την επαρχία του τον πατριωτικό ορθόδοξο κλήρο¹⁸²⁴.

7.3. Επανεμφάνιση σεχτών

Όπως προαναφέραμε ο απώτερος στόχος της θρησκευτικής πολιτικής των Γερμανών στην Ουκρανία ήταν η εισαγωγή νέων καταστροφικών θρησκειών και λατρειών. Ήδη πριν από την επίθεση εναντίον της ΕΣΣΔ, οι γερμανικές ειδικές υπηρεσίες απέστειλαν στο σοβιετικό έδαφος πράκτορες που παρίσταναν τους περιπλανώμενους, διαφόρους «αγίους», τον «προφήτη Νικόλαο» κλπ¹⁸²⁵. Ωστόσο, προκειμένου να κερδίσει τον πόλεμο εναντίον της ΕΣΣΔ, η ανώτατη ηγεσία του ναζιστικού κράτους αναγκάστηκε ουσιαστικά να υποχωρήσει και να επιτρέψει τη λειτουργία των ορθοδόξων εκκλησιών. Για παράδειγμα, όταν η αποστολή των αυτοκεφαλιστών ιερέων με επικεφαλής τον Μ. Μπαγκριανόφσκι¹⁸²⁶ επισκέφτηκε τον Φεβρουάριο του 1942 στο Κίεβο τον Γερμανό αξιωματούχο Άιγχορν, εκείνος ανέφερε ότι η κατάσταση στον θρησκευτικό τομέα θα οριζόταν μεταπολεμικά από τον Χίτλερ¹⁸²⁷.

Προκειμένου να αποσταθεροποιήσουν τον εκκλησιαστικό χώρο, οι γερμανικές αρχές επέτρεψαν τη λατρεία διαφόρων θρησκειών και τη λειτουργία διαφόρων θρησκευτικών ιδρυμάτων, επικαλούμενοι τον νόμο της 1ης Ιουνίου 1942, ο οποίος παραχωρούσε «θρησκευτική ελευθερία». Ως εκ τούτου, την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία άνοιξαν πολλές προτεσταντικές εκκλησίες. Για παράδειγμα, με την άδεια του Κομισάριου (γερμ. *Gebietskommissar*) της Γενικής Περιοχής «Μικολάγιβ», στην κωμόπολη Αλεξάνδρεια τον Νοέμβριο του 1942 άνοιξε εκκλησία των ευαγγελικών βαπτιστών χριστιανών, στην οποία στις 7 και 8 Νοεμβρίου 1942 πραγματοποιήθηκε Θεία Λειτουργία με τη συνδρομή δύο ιερέων από το Κιροβογκράντ¹⁸²⁸.

Παράλληλα, την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία επανεμφανίστηκε η «Ζωντανή Εκκλησία». Παρά το γεγονός ότι αρχικά υψηλοί αξιωματούχοι του Τρίτου Ραίχ, όπως ο Ρ. Χάιντριχ, ήταν επιφυλακτικοί απέναντί της¹⁸²⁹, από τις μαρτυρίες των

¹⁸²⁴ Ως άνω.

¹⁸²⁵ D. Vedeneev, (2016), *Ateisty v mundirah*, ό.π., σ. 69.

¹⁸²⁶ Τον ίδιο μήνα ο Μπαγκριανόφσκι συνελήφθη από τις γερμανικές αρχές. Βλ. στο BA R 58/221, στο V. Kosyk (επιμ.) (1998), *Ukraina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 147.

¹⁸²⁷ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσκι, σσ. 23-24.

¹⁸²⁸ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 231 (299), έτος 2^ο, 21.11.1942, σ. 6.

¹⁸²⁹ RGVA, 500κ/5/3, σ. 62, 65, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik dokumentov*, (2009), ό.π., σ. 525.

αυτοκεφαλαιστών ιερέων και του Ο. Κλάντοτσι γνωρίζουμε ότι το φθινόπωρο του 1941 προς τον Φεβρουάριο του 1942 στο Κίεβο υπήρχαν ιερείς της «Ζωντανής Εκκλησίας», οι οποίοι, ωστόσο, ήταν λίγοι¹⁸³⁰. Παράλληλα, επανεμφανίστηκαν και οι Παλαιοί Πιστοί, συγκεκριμένα η κατεύθυνσή τους στην οποία δεν αναγνωρίζονταν ιερείς. Σημειωτέον πως οι κοινότητές τους στο Κίεβο ήταν καλά οργανωμένες¹⁸³¹.

Προκειμένου να κατακερματιστεί περισσότερο ο θρησκευτικός χώρος στην Ουκρανία, οι γερμανικές αρχές επέτρεψαν τη λειτουργία διαφόρων σεχτών¹⁸³². Ήδη τον Νοέμβριο του 1941, σε οδηγία του προς τον Έ. Κοχ, ο Ρόζενμπεργκ σημείωνε ότι, σε περίπτωση όπου επανεμφανίζονταν σχέτες, θα έπρεπε να αντιμετωπίζονται όπως και οι υπόλοιπες θρησκευτικές οργανώσεις¹⁸³³, δηλαδή ως ισότιμες με τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες. Ο σκοπός της λειτουργίας των σεχτών εκφράστηκε περίτρανα από τον σλαβολόγο Χ. Κοχ: σε υπηρεσιακό του σημείωμα την 1η Δεκεμβρίου 1941, ο Κ. Ροζενφέλντερ παρέθετε τα λόγια του Χ. Κοχ ότι οι σχέτες λειτουργούσαν σαν βακτήρια, υποσκάπτοντας τα θεμέλια του Χριστιανισμού¹⁸³⁴. Στην από 16 Μαρτίου 1942 αναφορά του προς τον Χίτλερ, ο Ρόζενμπεργκ παρέθετε τα λεγόμενα του κομισάριου του Ράιχ Έ. Κοχ, χωρίς να τον κατονομάζει ρητά, ότι στην Ουκρανία έπρεπε να ιδρυθούν διάφορες εκκλησίες και σχέτες, ώστε στη συνέχεια να πολεμήσουν μεταξύ τους¹⁸³⁵. Στις 2 Ιουλίου 1941 ο Ρ. Χάιντριχ πρόσταξε στους υφιστάμενούς του να μην εμποδίζουν την εμφάνιση σεχτών¹⁸³⁶. Ως εκ τούτου, ήδη το φθινόπωρο του 1941 στη Νότια Ουκρανία υπήρχαν πολλές σχέτες, οι οποίες υποστηρίζονταν από τους πολυάριθμους Γερμανούς που διέμεναν εκεί. Αυτές οι σχέτες θεωρούνταν ιδιαίτερα γερμανόφιλες από τις γερμανικές αρχές¹⁸³⁷. Στο Κίεβο, επίσης, στα τέλη του 1941 προς αρχές του 1942 λειτουργούσαν πολλές σχέτες, οι οποίες, όπως σημείωνε ο Ο. Κλάντοτσι, ήταν πολύ οργανωμένες¹⁸³⁸.

¹⁸³⁰ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 20.

¹⁸³¹ Ως άνω· Η. Fireside, (1971), *Icon and Swastika*, ό.π., σ. 96.

¹⁸³² D. Kalkandjieva, (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948*, ό.π., σ. 114.

¹⁸³³ V. Kosyk (επιμ.) (1997), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 1, σ. 358.

¹⁸³⁴ *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 547.

¹⁸³⁵ Document 045-PS, IMT, στο V. Kosyk (επιμ.), (1998), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 2, σ. 142.

¹⁸³⁶ RGVA, 500/5/3, σσ. 38, 43-44, στο *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 521.

¹⁸³⁷ *Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov*, (2009), ό.π., σ. 547.

¹⁸³⁸ Αρχείο της ΣΜΠΟΥ, Κίεβο, 2/10/2/, φάκελος του Ο. Κλάντοτσι, σ. 20.

Επίσης, στους στόχους της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής εντασσόταν η δημιουργία διαφόρων θρησκευτικών οργανώσεων των μειονοτήτων που κατοικούσαν στην ΕΣΣΔ. Επομένως, το 1942 το κεντρικό τμήμα της Ες Ντε προέβη στη σύσταση του ειδικού οργάνου «Τσέπελιν» (γερμ. Unternehmen Zerpelin), που ασχολούνταν με την κατασκοπεία και τις δολιοφθορές στα μετόπισθεν των εχθρικών στρατών που πολεμούσαν με τη Γερμανία¹⁸³⁹. Στους στόχους του «Τσέπελιν» συγκαταλέγονταν, επίσης η υποκίνηση αυτονομιστικών και αποσχιστικών κινημάτων, καθώς και η δημιουργία εθνικών στρατιωτικών μονάδων. Προβλεπόταν, ειδικά, η εκμετάλλευση των συναισθημάτων των εθνικών μειονοτήτων. Προκειμένου να προσεγγιστεί ο ντόπιος πληθυσμός έπρεπε να χρησιμοποιούνται οι υποσχέσεις της δήθεν παραχώρησης «ελευθερίας» της θρησκείας και «της προστασίας» της τέλεσης των θρησκευτικών τελετών, χωρίς, ωστόσο, να γίνεται μνεία περί ακεραιότητας της υφιστάμενης εκκλησιαστικής οργάνωσης¹⁸⁴⁰.

Συνεπώς, επιτρέποντας στο ΡΚΟΥ τη λειτουργία πολλών σεχτών αλλά και των Εκκλησιών διαφόρων χριστιανικών ρευμάτων, ανάμεσά τους και εκείνων που είχαν δημιουργηθεί από τις σοβιετικές αρχές και χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο αποδυνάμωσης και αποδιοργάνωσης της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι γερμανικές αρχές αποσκοπούσαν πρωτίστως στην αποσταθεροποίηση του εκκλησιαστικού χώρου. Επιτρέποντας τη λειτουργία των σεχτών και θρησκευτικών ιδρυμάτων διαφόρων κατευθύνσεων, οι γερμανικές αρχές πετύχαιναν τη διαίρεση της κοινωνίας και προλείαιναν τον δρόμο για την εισαγωγή καταστροφικών λατρειών.

7.4. Εισαγωγή των «νέων» γιορτών στα κατεχόμενα εδάφη

Ο πρώην σχολικός καθηγητής και διευθυντής του μουσείου στο Λεμπεντίν Β. Ρούντνεφ σημείωνε στο ημερολόγιό του, τον Φεβρουάριο του 1943, ότι όλες οι «ελαφρύνσεις» υπό την κατοχική διοίκηση δεν ήταν παρά προσχήματα και ότι, εάν οι Γερμανοί κέρδιζαν τον πόλεμο, τότε θα εφάρμοζαν πολιτική ολοκληρωτικού εκγερμανισμού του ντόπιου πληθυσμού¹⁸⁴¹. Αυτά τα λόγια του καθηγητή εκφράζουν εύστοχα την ουσία και τους πραγματικούς σκοπούς της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής στην Ουκρανία.

¹⁸³⁹ Κεντρικό Αρχείο της ΦΣΜΠ, στο *Organu gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Sbornik dokumentov* (2007), Tom 5, kniga 1. Vpered na Zapad (1 janvary-a-30 iyunya 1944), ό.π., σ. 195.

¹⁸⁴⁰ D. Vedeneev, (2016), *Ateisty v mundirah*, ό.π., σσ. 68-69.

¹⁸⁴¹ Β.Κ. Rudnev, «Schodennyk okypatsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), ό.π., μέρος 6.

Φτάνοντας στην Ουκρανία, οι Ναζί έφεραν μαζί τους και τον εορτασμό του θερινού ηλιοστασίου. Στο Ντινπροπετρόφσκ η γιορτή οργανώθηκε από το Γενικό Κομισαριάτο. Στις 21 Ιουνίου 1942 στο Ντινπροπετρόφσκ, στο Ουκρανικό Δραματικό θέατρο γιορτάστηκε η γιορτή της «Στροφής του Ηλίου», όπως αποκλήθηκε επισήμως. Στο θέατρο, όπου καλούνταν Γερμανοί στρατιώτες και ο ντόπιος αστικός πληθυσμός, παρουσιάστηκε στην αρχή το επίσημο μέρος, το οποίο ακολουθούσε κοντσέρτο¹⁸⁴². Στην αρχή του επίσημου μέρους της γιορτής, ο Κομισάριος της πόλης Κλόστερμαν απεύθυνε χαιρετισμό στους Γερμανούς στρατιώτες, στα μέλη της γερμανικής τοπικής διοίκησης, στους ντόπιους Γερμανούς και στους Ουκρανούς¹⁸⁴³. Έπειτα πήρε τον λόγο ο γενικός κομισάριος της περιοχής Ζέλτσνερ (Claus Selzner)¹⁸⁴⁴, ο οποίος αναφέρθηκε στον εορτασμό του θερινού ηλιοστασίου από τους αρχαίους Γερμανούς, οι οποίοι τιμούσαν τον θεό του ηλίου και τη δύναμή του, καθώς και στο γεγονός ότι έναν χρόνο νωρίτερα, την ίδια μέρα, είχε ξεκινήσει η νέα πορεία του γερμανικού λαού, η οποία μπορούσε να παρομοιαστεί με τη νίκη του φωτός¹⁸⁴⁵. Συνεπώς, ως μέλος των Ες Ες, ο Ζέλτσνερ επιχείρησε να εισαγάγει τον εορτασμό του θερινού ηλιοστασίου και στην περιοχή που βρισκόταν στη δικαιοδοσία του. Ωστόσο, από αυτή την προσπάθειά του δεν απέμεινε παρά η μοναχική εκδήλωση των επιθυμιών του, διότι την επόμενη χρονιά, το 1943, τιμήθηκε τις ίδιες μέρες μόνο η μνήμη των πεσόντων Γερμανών στρατιωτών, αλλά όχι η γιορτή της «Στροφής του Ηλίου».

Ανακεφαλαιώνοντας, πρέπει να σημειώσουμε ότι, παρά τη θρησκευτική «ελευθερία» που δόθηκε από τις γερμανικές αρχές, οι κάτοικοι έτρεφαν άσβεστο μίσος προς τις ίδιες, το οποίο δυνάμωνε και φούντωνε καθώς σκλήραινε το κατοχικό καθεστώς. Στον ντόπιο πληθυσμό ήταν διάχυτες οι ιδέες ότι το 1942 θα επερχόταν το τέλος του κόσμου και θα ενθρονιζόταν ο Αντίχριστος, ο οποίος ταυτιζόταν με τον Χίτλερ. Ως εκ τούτου, οι θρησκευόμενοι άνθρωποι έκαιγαν πορτραίτα του Χίτλερ¹⁸⁴⁶. Πιστευόταν ότι οι μόνοι που θα

¹⁸⁴² Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 141 (209), έτος 2^ο, 21.06.1942, σ. 4.

¹⁸⁴³ Η σειρά με την οποία χαιρέτησε τους παρόντες ο Κομισάριος είναι απόρροια της ρατσιστικής θεωρίας, η οποία ταξινομούσε τους ανθρώπους βάσει της καταγωγής τους. Στη συγκεκριμένη αναφορά, προτεραιότητα έχουν οι Γερμανοί στρατιώτες και υπάλληλοι, έπονται οι ντόπιοι Γερμανοί (γερμ. Volksdeutsche) και στην τελευταία θέση τοποθετούνται οι Ουκρανοί.

¹⁸⁴⁴ Γενικός Κομισάριος της Γενικής Περιοχής «Ντινπροπετρόφσκ» από την 01.08.1941 έως της 25.10.1943 ήταν ο Nikolaus (Claus) Selzner. Βλ. στο S. A. Bellezza, «The Discourse over the Nationality Question in Nazi-Occupied Ukraine: The Generalbezirk Dnjepropetrowsk, 1941-3», *Journal of Contemporary History*, Οκτ. 2008, τ. 43, φ. 4, σ. 580.

¹⁸⁴⁵ Εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 143 (211), έτος 2^ο, 24.06.1942, σ. 2.

¹⁸⁴⁶ Εισήγηση (razvedsvodka) υπ' αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σσ. 108, 119.

επιβίωναν θα ήταν οι θρησκευόμενοι¹⁸⁴⁷. Επομένως, στη λαϊκή αντίληψη υπήρχε καθαρός διαχωρισμός μεταξύ της χριστιανικής πίστης, την οποία οι άνθρωποι κράτησαν άθικτη παρά τα δύσκολα χρόνια της μπολσεβικικής εξουσίας, και του γερμανικού κατοχικού καθεστώτος, το οποίο η συντριπτική πλειονότητα της χώρας δεν αποδέχτηκε και πάλευε εναντίον του.

---

¹⁸⁴⁷ Ως άνω, σ. 119.

Συμπεράσματα του κεφαλαίου

Από την έρευνα προκύπτει ότι υπήρχε σαφής στόχευση των γερμανικών αρχών για την εξάλειψη της χριστιανικής πίστης του ντόπιου πληθυσμού στα κατεχόμενα εδάφη. Έχοντας επίγνωση της μεγάλης δύναμης που ασκεί η θρησκεία στους ανθρώπους, οι γερμανικές υπηρεσίες σκόπευαν να ξεριζώσουν τη χριστιανική πίστη του ντόπιου πληθυσμού και να την αντικαταστήσουν με διάφορες καταστροφικές σχέτες και λατρείες. Οι ενέργειες που στόχευαν στην εγκαθίδρυση των καταστροφικών λατρειών μπορούν να διαιρεθούν στην επιβλαβή δράση των πρακτόρων επί του κλήρου και στην εισαγωγή στοιχείων που συνδέονταν με τις εν λόγω λατρείες.

Αναλύοντας τη γερμανική θρησκευτική πολιτική διαπιστώνουμε ότι η πολιτική των γερμανικών αρχών προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες αποτελεί συνέχεια της θρησκευτικής πολιτικής στη Γερμανία. Ο Β. Μαγκούνια, σε έκθεσή του στις 31 Μαΐου 1945, την οποία συνέταξε όσο ήταν ήδη στο Καίνιξμπεργκ, σημείωνε ότι η θρησκευτική πολιτική προς τις δύο Ορθόδοξες Εκκλησίες στην Ουκρανία θύμιζε περισσότερο τη γερμανική πολιτική προς την Καθολική Εκκλησία στη Γερμανία¹⁸⁴⁸.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι η γερμανική πολιτική σκόπευε αρχικά στον κατακερματισμό του θρησκευτικού χώρου στην Ουκρανία, μέσω της υποστήριξης της λειτουργίας διαφόρων εκκλησιών, όπως της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας, της Ουκρανικής Αυτόνομης Εκκλησίας, καθώς και των διαφόρων ρευμάτων του Προτεσταντισμού. Απαραίτητη προϋπόθεση της λειτουργίας όλων των θρησκευτικών ιδρυμάτων ήταν η μη ανάμειξή τους στην πολιτική και ο περιορισμός τους αποκλειστικά στα θρησκευτικά ζητήματα¹⁸⁴⁹. Μολαταύτα, δηλαδή παρά την αρχική και, θα μπορούσαμε να πούμε, αναγκαία υποστήριξη των ορθοδόξων εκκλησιών και των διάφορων θρησκευτικών ομάδων, ο απώτερος σκοπός του Χίτλερ ήταν η εγκαθίδρυση της «νέας» θρησκείας, η οποία θα αποτελούνταν από στοιχεία παγανισμού, σαμανισμού και ανατολικών θρησκειών.

¹⁸⁴⁸ BA R 6/259, σ. 27, στο V. Kosyk (επιμ.) (2000), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnyh materialiv (1944-1945)*, ό.π., τ. 4, σ. 94.

¹⁸⁴⁹ N. Stokolos, «Etnokonfesijna politika Rejchu v okupovanij Ukraini (1941-1944rr.)» («Εθνική και θρησκευτική πολιτική Γερμανών στην κατεχόμενη Ουκρανία (1941-1944)»), σ. 74, στον σύνδεσμο: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14808/8-Stokolos.pdf?sequence=3> (29.01.2022).

Γενικά συμπεράσματα

Από την ανάλυση ποικίλου υλικού, όπως ειδήσεις στις κατοχικές εφημερίδες, σοβιετικές αναφορές, έγγραφα γερμανικών αρχών κλπ., προκύπτει αδιαμφισβήτητα ότι την περίοδο της γερμανικής κατοχής στην Ουκρανία υπήρξε αναβίωση της θρησκευτικής ζωής από τον ντόπιο πληθυσμό. Με τη φυγή των σοβιετικών στρατευμάτων, οι κάτοικοι των πόλεων και της υπαίθρου άρχισαν να οργανώνονται σε θρησκευτικές ενώσεις προκειμένου να επισπευστεί η διαδικασία ανοίγματος ορθοδόξων εκκλησιών. Όπου ήταν δυνατόν, οι γερμανικές αρχές παρέδιδαν στους πιστούς πρώην εκκλησιαστικά κτίρια. Στην αντίθετη περίπτωση, οι κάτοικοι ξανάνοιγαν εκκλησίες στους πρώην εκκλησιαστικούς χώρους, οι οποίοι είχαν μετατραπεί από τη σοβιετική εξουσία σε λέσχες, σχολεία, θέατρα, στάβλους κλπ. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της σοβιετικής πλευράς, επί γερμανικής κατοχής άνοιξε περίπου το 50-60% των ορθοδόξων εκκλησιών που λειτουργούσαν στην τσαρική Ρωσία. Ωστόσο, η εν λόγω θρησκευτική αναβίωση οφειλόταν στις αυθόρμητες πράξεις του ντόπιου λαού, ο οποίος παρά τα αρκετά χρόνια διωγμού της θρησκείας στη Σοβιετική Ένωση κράτησε την πατροπαράδοτη χριστιανική πίστη ζωντανή, γεγονός το οποίο αποδεικνύεται από τα αδημοσίευτα αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού του 1937.

Η γερμανική εισβολή έδρασε ως καταλύτης όχι μόνο για τους πολίτες της χώρας, αλλά και για τους ηγέτες της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, οι οποίοι, εκμεταλλευόμενοι την αλλαγή του καθεστώτος, επιθύμησαν να συμπεριλάβουν στη σφαίρα επιρροής τους και τα εδάφη της Σοβιετικής Ουκρανίας. Ωστόσο, οι γερμανικές αρχές εξ αρχής ήταν αντίθετες στην προοπτική δημιουργίας μιας ισχυρής Εκκλησίας στα ουκρανικά εδάφη και ως εκ τούτου απαγόρευσαν τη μετακίνηση των ιεραρχών της στο ΡΚΟΥ, όπως απαγόρευσαν και την επέκταση της Ουνιτικής Εκκλησίας στον κυρίως ουκρανικό χώρο. Μολαταύτα, ο μητροπολίτης Διονύσιος (Βαλεντίνσκι), βετεράνος του ένοπλου ουκρανικού αγώνα για την απόκτηση της ανεξαρτησίας την περίοδο 1917-1920 και ένθερμος υποστηρικτής της Αυτοκεφαλίας, μέσω των ομοϊδεατών του στη Βολυνία –των επισκόπων Πολυκάρπου (Σικόρσκι) και Αλεξάνδρου (Ινοζέμτσεφ)– προσπάθησε να προτρέψει τον πρώην συνεργάτη του, τον αρχιεπίσκοπο Αλέξιο (Γκρομάντσκι), να προβεί στη σύσταση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Από τη μεριά του, ο αρχιεπίσκοπος Αλέξιος (Γκρομάντσκι), φοβούμενος πιθανά αντίποινα από τις σοβιετικές αρχές και υποστηριζόμενος από τους επισκόπους που χειροτονήθηκαν κατά τη διετή σοβιετική εξουσία στη Βολυνία,

προέβη στη δημιουργία της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, με αυτόνομο καθεστώς, στις 18 Αυγούστου 1941.

Εντούτοις, τα αίτια της θρησκευτικής κρίσης που εκδηλώθηκε στη Βολυνία την επομένη της γερμανικής εισβολής ανιχνεύονται στη σοβιετική πολιτική και, συγκεκριμένα, στη χειροτόνηση των τριών επισκόπων –του Παντελεήμονα (Ρούντικ), του Δαμασκηνού (Μαλιούτα) και του Βενιαμίν (Νοβίτσκι)– μεταξύ του 1939 και 1941. Εφόσον, οι τρεις αναφερόμενοι όφειλαν τα επισκοπικά αξιώματά τους στο Πατριαρχείο της Μόσχας, αντιδρούσαν σθεναρά στην οποία προοπτική ένωσης με τους αυτοκεφαλιστές.

Από την άλλη μεριά, η άρνηση των ιερέων της Λαύρας του Ποτσάιφ, της έδρας των αυτονομιστών, δεν πτόησε τους οπαδούς της Αυτοκεφαλίας, οι οποίοι, εμπορούμενοι από τον ουκρανικό εθνικισμό, επεδίωκαν με εξαιρετο ζήλο την απόκτηση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η διαδικασία συγκρότησης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας πραγματοποιήθηκε σε δύο επίπεδα. Πρώτον, οι Ουκρανοί εθνικιστές-μέλη της ΟΟΥΝ, που έλαβαν καίριες θέσεις στα τοπικά δημαρχεία, συνέδραμαν ενεργά στο άνοιγμα ορθοδόξων εκκλησιών με την ουκρανική ως γλώσσα λειτουργίας. Παράλληλα, υπέρ της ίδρυσης της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας αγωνίζονταν ιεράρχες της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας καθώς και δύο επίσκοποι-ομοϊδεάτες του Προκαθήμενου της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία. Επομένως, προτού θεσπιστεί επισήμως η Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία τον Φεβρουάριο του 1942, κατά τόπους εκκλησίες της, όπως στο Ζιτόμιρ, λειτουργούσαν ήδη από τον Αύγουστο του 1941.

Ενάντια στη διαδεδομένη αντίληψη, η θέση των αυτοκεφαλιστών το φθινόπωρο του 1941 ήταν πολύ επισφαλής, διότι διέθεταν μόνο δύο επισκόπους και αντιμετώπιζαν έλλειψη σε κληρικούς. Από αυτόν ακριβώς τον λόγο εξηγείται γιατί επεδίωξαν την ένωση με την Αυτόνομη Εκκλησία – τον Αύγουστο του 1941 στη Βολυνία και τον Δεκέμβριο του 1941 στο Κίεβο. Επομένως, ακριβώς υπό αυτή την οπτική πρέπει να ιδωθεί η πρόσκληση του μητροπολίτη Αλεξίου (Γκρομάντσκι) να λάβει μέρος στη συνεδρίαση του – διοικούμενου από τους αυτοκεφαλιστές – Εκκλησιαστικού Συμβουλίου στο Κίεβο, τον Νοέμβριο του 1941, συνεδρίαση η οποία δεν ευοδώθηκε εξαιτίας των αντίμετρων των γερμανικών αρχών.

Το ακανθώδες ζήτημα που χώριζε τους ιεράρχες των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών δεν ήταν η χρήση της καθομιλουμένης ουκρανικής γλώσσας στις λειτουργίες, αλλά το ζήτημα ένταξης των αυτοχειροτονούμενων ιερέων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης

Εκκλησίας του Β. Λιπκίβσκι, η οποία λειτούργησε από το 1921 έως το 1930. Η επιθυμία των αυτοκεφαλιστών, που αντιμετώπιζαν σοβαρή έλλειψη σε κληρικούς, να αποδεχτούν τους αυτοχειροτονούμενους ιερείς στο «ίδιο αξίωμα», δηλαδή χωρίς νέα χειροτονία, προσέκρουε στη δήλωση των αυτονομιστών ότι θα τους αποδέχονταν μονάχα έπειτα από νέα χειροτονία. Στην τελευταία δεν συμφωνούσαν ούτε οι ίδιοι αυτοχειροτονούμενοι ιερείς, διότι με αυτό τον τρόπο θα ακυρωνόταν ο αγώνας τους για την απόκτηση Αυτοκέφαλης Εκκλησίας αφενός, η δε συγκατάθεσή τους σε νέα χειροτονία θα σήμαινε αυτομάτως ότι λειτουργούσαν αντικανονικά επί είκοσι χρόνια.

Εξαιτίας της ανένδοτης στάσης των επισκόπων της Ουκρανικής Αυτόνομης Ορθόδοξης Εκκλησίας, ο αρχιεπίσκοπος Πολύκαρπος (Σικόρσκι) και ο επίσκοπος Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ), με προτροπή του μητροπολίτη Διονυσίου (Βαλεντίνσκι), προχώρησαν στη χειροτονία των τριών επισκόπων τον Φεβρουάριο του 1942, θεσπίζοντας την Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία. Τα χρόνια της κατοχής οι σχέσεις των δύο Ουκρανικών Ορθοδόξων Εκκλησιών χαρακτηρίζονται από έντονο ανταγωνισμό για την απόκτηση θρησκευτικών χώρων, στον οποίο διαιτητές καθίσταντο οι γερμανικές αρχές.

Η γερμανική θρησκευτική πολιτική για την Ουκρανία αποτελείται από ένα σύνολο νομοθετικών πράξεων που άρχισαν να θεσπίζονται πριν την επίθεση στην ΕΣΣΔ. Εφόσον στο Τρίτο Ράιχ υπήρχε ανταγωνισμός διαφόρων υπηρεσιών, αυτό το γεγονός είχε αντίκτυπο και στη χάραξη της θρησκευτικής πολιτικής, με αποτέλεσμα να εκδίδονται αντικρουόμενα διατάγματα και να πραγματοποιούνται εκ διαμέτρου αντίθετες πράξεις. Για παράδειγμα, η έμπρακτη συμμετοχή των Γερμανών στρατιωτών στην ανοικοδόμηση των εκκλησιών στην Ουκρανία απαγορεύτηκε, στη συνέχεια, από σχετικό διάταγμα του Υπουργείου του Ά. Ρόζενμπεργκ.

Η γερμανική θρησκευτική πολιτική που υλοποιούνταν στην Ουκρανία επηρεαζόταν αφενός από τη ναζιστική ιδεολογία, η οποία ήταν ασύμβατη με τον Χριστιανισμό, αφετέρου δε από τη γερμανική φυλετική θεωρία. Αυτή τοποθετούσε τους Σλάβους στα τελευταία σκαλοπάτια της φυλετικής κατάταξης, καθιστώντας τους ανθρώπους δεύτερης κατηγορίας. Επομένως, εξ αρχής, παρά τις διαβεβαιώσεις που έδιναν οι Ναζί στα μέλη της ΟΟΥΝ, οι όποιες παραχωρήσεις στους Σλάβους μπορούσαν να έχουν μονάχα πρόσκαιρο χαρακτήρα. Για παράδειγμα, η ενίσχυση, την περίοδο 1939-1941, της ουκρανικής κοινότητας στο Γενικό Κυβερνείο και της Πολωνικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπου πλειοψηφούσαν οι Ουκρανοί, σκόπευε στην προσέλκυση των μελών της ΟΟΥΝ προς το πλευρό των Γερμανών

κατά τη διάρκεια της προπαρασκευής της επίθεσης εναντίον της ΕΣΣΔ. Με τη γερμανική εισβολή στη Σοβιετική Ένωση και την απροσδόκητη για τους Γερμανούς κήρυξη της ουκρανικής ανεξαρτησίας από τα μέλη της ΟΟΥΝ (μπ) στις 30 Ιουνίου 1941, οι πρώην σύμμαχοι έγιναν περιττοί και τους ανακάλεσαν αμέσως στο Βερολίνο.

Παραπλεύρως, η ενίσχυση της ουκρανικής κοινότητας εις βάρος της πολωνικής στο Γενικό Κυβερνείο έφερε αυτομάτως τους Πολωνούς σε ρήξη με τους Ουκρανούς, με αποκορύφωμα τις σφαγές στη Βολυνία το 1943. Στην αλληλοεξόντωση των δύο συγγενικών λαών, μόνοι νικητές θα αναδεικνύονταν οι Ναζί, οι οποίοι στη συνέχεια θα μπορούσαν να φέρουν ανεμπόδιστα Γερμανούς εποίκους. Η ίδια τακτική πρόκλησης διεθνικών διαφορών επιλέχθηκε από τον Ρόζενμπεργκ ως μέσο διάσπασης της κοινωνίας, προκειμένου να καταστεί πιο εύκολη η υποδούλωση της ΕΣΣΔ. Όσον αφορά την Ουκρανία, σχεδιάστηκε να ικανοποιηθούν μερικές πολιτιστικές ανάγκες των Ουκρανών, που συνίσταντο κυρίως στη χρήση της ουκρανικής γλώσσας και στην έκδοση ουκρανικών εφημερίδων, προκειμένου να διαφοροποιηθούν από τους Ρώσους, τους Πολωνούς και άλλες εθνικότητες.

Εξαρχής η θρησκεία για τους Ναζί νοούνταν ως μέσο επίτευξης των στόχων τους. Όσον αφορά την Ουκρανία, οι στόχοι της γερμανικής διοίκησης συνίστατο στην οικονομική αφαίμαξη της χώρας. Συνεπώς, η αποδοχή της θρησκευτικής αναβίωσης στη χώρα από τους Ναζί και η συμβολή τους σε αυτή, μέσω της παραχώρησης εκκλησιαστικών ιδρυμάτων, εξηγείται από την επιθυμία τους να προσεταιριστούν τον ντόπιο πληθυσμό, βαυκαλίζοντάς τον με την παροχή της «ελευθερίας» της θρησκείας προκειμένου να επισπευστεί η εκμετάλλευση της χώρας. Συνεπώς, ο ρόλος τον οποίο οι Ναζί επιφύλασσαν στην Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ουκρανία ήταν η συμβολή της στην υποδούλωση των Ουκρανών.

Στα μέτρα της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής εντάσσονταν η αποφυγή δημιουργίας ισχυρής Εκκλησίας και ο κατακερματισμός του θρησκευτικού χώρου. Την ενότητα του τελευταίου την υπέσκαπτε η παραχώρηση άδειας επαναλειτουργίας σε διάφορες θρησκευτικές σχέτες, οι οποίες αντιμετωπίζονταν από τη γερμανική διοίκηση ως ισότιμες θρησκευτικές οργανώσεις. Αυτό το μέτρο επέφερε την εμφάνιση εκατοντάδων θρησκευτικών σεχτών. Επομένως, παρά το γεγονός ότι οι Γερμανοί κράτησαν αρχικά στάση αναμονής απέναντι στην Ουκρανική Αυτοκέφαλη Ορθόδοξη Εκκλησία, η εμφάνιση του θρησκευτικού διχασμού αδιαμφισβήτητα τους ευνοούσε. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι, σύμφωνα με την πολιτική του «διαίρει και βασίλευε», η εμφάνιση της Ουκρανικής Αυτοκέφαλής Εκκλησίας ταίριαζε περισσότερο με τους στόχους της γερμανικής διοίκησης, οι οποίοι ενέκειντο στον

κατακερματισμό, εθνικό και θρησκευτικό, του χώρου. Το σημείο καμπής εντοπίζεται στην πολιτική δραστηριότητα τόσο ορισμένων εκκλησιαστικών ιεραρχών της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας όσο και των μελών της ΟΟΥΝ. Ως εκ τούτου, τον Δεκέμβριο του 1941 προς τον Ιανουάριο του 1942 οι γερμανικές αρχές συνέλαβαν και στη συνέχεια εκτέλεσαν πολλά μέλη της ΟΟΥΝ, όπως στο Κίεβο, στο Ντινπροπετρόφσκ και σε άλλες πόλεις. Συνεπώς, η υπερβολική δραστηριότητα των αυτοκεφαλιστών προκάλεσε τη θέσπιση νομοθεσίας που απαγόρευε ρητά στις θρησκευτικές οργανώσεις να ασχολούνται με τις πολιτικές υποθέσεις, τις έβαζε υπό τις διαταγές του Γενικού Κομισάριου και τους στερούσε, ουσιαστικά, τους Προκαθημένους.

Ο κύριος στόχος της γερμανικής θρησκευτικής πολιτικής στην Ουκρανία ήταν ο προσεταιρισμός της Εκκλησίας, ώστε η ίδια να υποστηρίζει με το κύρος της τα όποια διοικητικά μέτρα της γερμανικής διοίκησης και να καλλιεργεί στη νεολαία το πνεύμα της υποταγής στον νόμο. Σύμφωνα με τις γερμανικές προσδοκίες, ο ρόλος της Εκκλησίας συνίστατο στο να συμβάλλει στην εδραίωση της γερμανικής εξουσίας στις κατεχόμενες περιοχές. Επομένως, κάνοντας επίκληση στα συναισθήματα των ανθρώπων και εκφοβίζοντάς τους με τις επικείμενες θείκες ποινές, και οι τρεις ιεράρχες των Ουκρανικών Χριστιανικών Εκκλησιών που λειτούργησαν κατά τη διάρκεια της κατοχής (Α. Σεπτίτσκι, Π. Σικόρσκι και Α. Γκρομάντσκι) καλούσαν τους ανθρώπους να εργάζονται σκληρά και να παραδίδουν στις γερμανικές αρχές τα «περισσεύματα» των τροφίμων, κάτι το οποίο στην πραγματικότητα σήμαινε σχεδόν όλη τη συγκομιδή. Οι ιεράρχες της Ουιτικής, της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης και της Ουκρανικής Αυτόνομης Εκκλησίας παρέδιδαν στον κλήρο προκηρύξεις τους, ώστε να διαβάζονται από τον άμβωνα, οι οποίες ήταν γραμμένες υπό τις προσταγές της γερμανικής διοίκησης και μέσω των οποίων οι κάτοικοι παροτρύνονταν να ακολουθήσουν καταναγκαστική εργασία στη Γερμανία, που στις δεδομένες συνθήκες σήμαινε σκλαβιά και θάνατο. Επίσης, και οι δύο Ορθόδοξες Ουκρανικές Εκκλησίες χρησιμοποιήθηκαν από τη γερμανική διοίκηση για προπαγανδιστικούς σκοπούς, καθώς ιεράρχες τους καλούνταν να παρουσιάζουν τον πόλεμο ως «απελευθέρωση από τους μπολσεβίκους».

Εφόσον η αποδοχή της λειτουργίας των δύο Ουκρανικών Ορθόδοξων Εκκλησιών ήταν πρόσκαιρο μέτρο, το οποίο σκόπευε στον κατευνασμό και στην παραπλάνηση του ντόπιου πληθυσμού, οι ναζιστικοί κύκλοι της Γερμανίας απέρριπταν την προοπτική της δημιουργίας ισχυρής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία. Επομένως, δεν μπορεί να γίνεται λόγος για αληθινή επαναφορά της ορθόδοξης πίστης, καθώς οι δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες,

όπως και η Ουνιτική, χρησιμοποιούνταν από τις γερμανικές αρχές για την προώθηση και την αποδοχή των μέτρων τους από τον ντόπιο πληθυσμό.

Ο ορθόδοξος κλήρος στα χρόνια της κατοχής κλήθηκε να διεκπεραιώσει έναν δύσκολο ρόλο: από τη μια μεριά έπρεπε να προωθεί στους πιστούς τις διαταγές των εκκλησιαστικών ιεραρχών και της γερμανικής διοίκησης, και, από την άλλη, να βοηθάει το ποίμνιο. Συνεπώς, οι ορθόδοξοι ιερείς που λειτουργούσαν στην Ουκρανία την περίοδο της κατοχής σε γενικές γραμμές μπορούν να χωριστούν σε δύο μεγάλες ομάδες: σε εκείνους που παρέμειναν πιστοί στα ανθρώπινα ιδεώδη και σε εκείνους που, ηθελημένα ή άθελά τους, παρείχαν βοήθεια στους Γερμανούς. Οι τελευταίοι, εκτός από το Υπουργείο του Ρόζενμπεργκ, χρησιμοποιήθηκαν και από άλλες γερμανικές υπηρεσίες, όπως τα Ες Ες, για τη δημιουργία δικτύου πληροφοριοδοτών και την εδραίωση καθεστώτος ολοκληρωτικής παρακολούθησης του πληθυσμού. Ωστόσο, τα όποια παίγνια των γερμανικών αρχών με τους ορθοδόξους ιερείς έληξαν όταν οι δεύτεροι βοηθούσαν τους αντάρτες – τους Σοβιετικούς και τους Ουκρανούς εθνικιστές. Τότε οι ορθόδοξες εκκλησίες μαζί με τους ιερείς και το ποίμνιο έπεφταν θύματα της γερμανικής κατασταλτικής πολιτικής. Αυτή η τακτική πρωτοεμφανίστηκε στα μέρη της Ρωσίας όπου η γερμανική κατοχή κράτησε μερικές μέρες. Τότε, τα γερμανικά στρατεύματα, κατά την απόσυρσή τους, χρησιμοποιούσαν την τακτική της «καμένης γης», πυρπολώντας όλα τα κτίρια, συμπεριλαμβανομένων και των ορθοδόξων εκκλησιών.

Εν τέλει, η ρήση του Χίτλερ περί μαύρης μαγείας, η προσήλωση των αξιωματούχων του Τρίτου Ράιχ στον μυστικισμό, η μεταφορά παγανιστικών τελετών από τα μέλη των Ες Ες στην Ουκρανία, αλλά και η πραγματιστική και ενίοτε απροκάλυπτα εχθρική στάση προς τις δύο Ουκρανικές Ορθόδοξες Εκκλησίες, αποτελούν όλα στοιχεία που μας επιτρέπουν να αποφανθούμε ότι ο στόχος των Ναζί μετά τη λήξη πολέμου ήταν η εγκαθίδρυση της καταστρεπτικής «Νέας Θρησκείας».

Συντομογραφίες

BA – MA (γερμ. Bundesarchiv – Militärarchiv) – Ομοσπονδιακό-Στρατιωτικό Αρχείο της Γερμανίας, Φράιμπουργκ

DAKO (ουκρ. Державний Архів Київської області, Derzhavnyy Archiv Kyivskoyi Oblasti) – Κρατικό αρχείο του νομού Κιέβου

FO (αγγλ. Foreign Office) – Υπουργείο Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας

GFM (αγγλ. German Foreign Ministry Archives) - Αρχεία του Γερμανικού Υπουργείου Εξωτερικών

MIT (αγγλ. Military International Trial) – Διεθνές Στρατιωτικό Δικαστήριο της Νυρεμβέργης

NARB (ρωσ. Национальный Архив Белоруссии, Natsionalnyy Archiv Belorussii) – Εθνικό αρχείο της Δημοκρατίας της Λευκορωσίας, Μινσκ

NKGB (ρωσ. Народный Комиссариат Государственной Безопасности, Narodnyy Komissariat Gosudarstvennoj Bezopasnosti) – Λαϊκό Κομισσαριάτο Κρατικής Ασφαλείας

OKH (γερμ. Oberkommando des Heers) – Διεύθυνση Πεζικού του Γενικού Επιτελείου της Βέρμαχτ

PRO-RNSD (ρωσ. Партия Российских Освободенцев - Российское Национальное и Социальное Движение, Partiya Rossjskih Osvozhdentsev - Rossijskoye Natsionalnoye i Sotsialnoye Dvizheniye) – Κόμμα των Ρώσων Απελευθερωτών – Ρωσικό Εθνικό και Σοσιαλιστικό Κίνημα

RGASPI (ρωσ. Российский Государственный Архив Социально-политической истории, Rossijskij Gosudarstvennyj Archiv Sotsialno-Politicheskoy istorii) – Ρωσικό Κρατικό Αρχείο Κοινωνικής και Πολιτικής Ιστορίας, Μόσχα

RGVA (ρωσ. Российский Государственный Военный Архив, Rossijskij Gosudarstvennyj Voennyj Arhiv) – Ρωσικό Κρατικό Στρατιωτικό Αρχείο

RNSD (ρωσ. Российское Национальное и Социальное Движение, Rossijskoye Natsionalnoye i Sotsialnoye Dvizheniye) – Ρωσικό Εθνικό και Σοσιαλιστικό Κίνημα

ROND (ρωσ. Российское Освободительное Национальное Движение, Rossijskoe Osvozhditelnoye Natsionalnoye Dvizheniye) – Ρωσικό Εθνικό Απελευθερωτικό Κίνημα

- RSHA (γερμ. Reichssicherheitshauptamt) – Κεντρικό Γραφείο Ασφαλείας του Ράιχ
- SVR (ρωσ. Служба Внешней Разведки, Sluzhba Vneshnej Razvedki) – Υπηρεσία Στρατιωτικής Κατασκοπείας
- TSAMO (ρωσ. Центральный Архив Министерства Обороны, Tsentralnyj Archiv Ministerstva Oborony) – Κεντρικό Αρχείο του Υπουργείου Άμυνας, ΡΟ
- TGAMO (ρωσ. Центральный государственный архив Московской области, Tsentralnyj gosudarstvennyj archiv Moskovskoj oblasti) – Κρατικό αρχείο του νομού της Μόσχας, ΡΟ
- TSDAGO (ουκρ. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань, Tsentralny Derzhavny Archiv Gromadskyh Ob'ednan) – Κεντρικό Κρατικό Αρχείο των Κοινωνικών Ενώσεων, Κίεβο
- TSDAVO (ουκρ. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади та Управління України, Tsentralny Derzhavny Archiv Vyschyh Organiv Vlady ta Uprablinnya Ukrayiny) – Κεντρικό Κρατικό Αρχείο των Ανώτατων Οργάνων της Εξουσίας και Διοίκησης της Ουκρανίας, Κίεβο
- UIZH (ουκρ. Український Історичний Журнал, Ukrayinsky Istorychny Zhurnal) – Ουκρανικό Ιστορικό Περιοδικό
- ВКП (μπ) (ρωσ. Всероссийская Коммунистическая Партия (большевиков), Vserossijskaya Kommunisticheskaya Partiya (bolshevikov)) - ονομασία του Κομμουνιστικού Κόμματος της ΕΣΣΔ από το 1925 έως το 1952
- Ες Ες (γερμ. Schutzstaffel) – Μοίρα Ασφαλείας
- Ες Ντε (γερμ. Sicherheitsdienst) – Αστυνομία Ασφαλείας
- ΕΣΣΔ – Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστών Δημοκρατιών
- ΚΚ – Κομμουνιστικό Κόμμα
- НКВД (ρωσ. Народный Комиссариат Внутренних Дел, Narodnyj Komissariat Vnjtrennih Del) – Λαϊκό Κομισαριάτο των Εσωτερικών Υποθέσεων
- ΝΣΔΑΠ – (γερμ. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) – Εθνικοσοσιαλιστικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα

ΟΟΥΝ (ουκρ. Організація Українських Націоналістів, Organizatsiya Ukrayinskyh Natsionalistiv) – Οργάνωση Ουκρανών Εθνικιστών

ΟΟΥΝ (μ) – Οργάνωση Ουκρανών Εθνικιστών, παράταξη του Α. Μέλνικ

ΟΟΥΝ (μπ) – Οργάνωση Ουκρανών Εθνικιστών, παράταξη του Σ. Μπαντέρα

ΟΥΒΟ (ουκρ. Українська Військова Організація, Ukrayinska Vijskova Organizatsiya) – Ουκρανική Στρατιωτική Οργάνωση

ΟΥ.Ν.Ο. (ουκρ. Українське Національне Об'єднання, Ukrayinske Natsionalne Ob'yednannya) – Ουκρανική Εθνική Ένωση

ΟΥΝΔΟ (ουκρ. Українське Національно-демократичне Об'єднання, Ukrayinske Natsionalno-Demokratychnе Ob'yednannya) – Ουκρανική Εθνική Δημοκρατική Ένωση

ΟΥΠΑ (ουκρ. Українська Повстанська Армія, Ukrayinska Povstanska Armiya) – Ουκρανικός Επαναστατικός Στρατός

ΟΥΣΣΔ – Ουκρανική Σοβιετική Σοσιαλιστική Δημοκρατία

ΡΚΟΥ (γερμ. Reichskommissariat Ukraine, ουκρ. Райхскомісаріат «Україна») – Κομισαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία»

ΡΟΑ (ρωσ. Русская Освободительная Армия, Russkaya Osvoboditelnaya Armiya) – Ρωσικός Απελευθερωτικός Στρατός

ΡΟ – Ρωσική Ομοσπονδία

ΣΜΠΟΥ (ουκρ. Служба Безпеки України, Sluzhba Bezpeky Ukrayiny) – Υπηρεσία Ασφαλείας της Ουκρανίας

ΣΣΔ – Σοβιετική Σοσιαλιστική Δημοκρατία

ΥΠΕΞ – Υπουργείο Εξωτερικών

ΦΣΜΠ – (ρωσ. Федеральная Служба Безопасности, Federalnaya Sluzhba Bezopasnosti) – Ομοσπονδιακή Υπηρεσία Ασφαλείας της Ρωσικής Ομοσπονδίας

Πηγές

Δημοσιευμένες πηγές

Άγνωστος συντάκτης, *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, (1945), (Οι αποτρόπαιες πράξεις των Γερμανών κατακτητών. Έγγραφα), Έκδοση 13, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata Oborony Sojuza SSR (Στρατιωτικές εκδόσεις του Λαϊκού Κομισαριάτου της Άμυνας της Ένωσης των ΣΣΔ).

Ανακοίνωση του Κομισάριου του Ράιχ για την Ουκρανία του Κοχ (γερμ. Bekantmachungen des Gebietskommissars des Kremianez und des Reichskommissars für die Ukraine), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 3 (41), 2^ο έτος, 11.01.1942, σ. 2.

Διάγγελμα του Τοποτηρητή της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Ουκρανικής Εκκλησίας του αρχιεπισκόπου Πολυκάρπου, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 26 (64), έτος 2^ο, 19.03.1942, σ. 4.

Πρωθιερέας J. Mytskyk, Lysty episkopa Sylvestra Gayevnskogo do Mytropolyta Ilariona Ogienko (za materialamy kanadskoy arhiviv) (Τα γράμματα του επισκόπου Σιλβέστρου Γκαέφσκι στον μητροπολίτη Ιβάν Ογκιένκο (τα αρχία του Καναδά)), στον σύνδεσμο: <http://hram.in.ua/biblioteka/osnovy-viry/261-book261/3148-title3698> (29.09.2022)

Artizon A.N. (ed.) (2012), *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroy mirovoj vojny. Dokumenty: v 2h tt., t. 1: 1939-1943* (Ουκρανικές εθνικιστικές οργανώσεις στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Έγγραφα: 2 τόμοι, τ. 1: 1939-1943), ROSSPEN, Μόσχα.

Bandera S., (1948), *Slovo do Ukrayinskykh Natsionalistiv-Revolutioneriv za kordonom* (Εκκλήση προς τους Ουκρανούς Εθνικιστές-Επαναστάτες στο εξωτερικό), χ.τ.

Bojtsov M.A., Vasilieva T.A. (επιμ.), (1998), *Kartoteka «Z» Operativnogo shtaba «Reichsleiter Rozenberg». Tsennosti kultury na okkupirovannykh terrotoriyah Rossii, Ukrainu I Belorussii. 1941-1942* (Φάκελος «Z» του τακτικού επιτελείου του «Ραιχσλάιτερ Ρόζενμπεργκ» (γερμ. Kartei «Z» des Einsatzstabes Reichsleiter Rosenberg). Είδη πολιτιστικής κληρονομιάς στην κατεχόμενη Ρωσία, Ουκρανία και Λευκορωσία. 1941-1942), Μόσχα, εκδ. Πανεπιστημίου της Μόσχας. (Η συγκεκριμένη έκδοση εμπεριέχει το πανομοιότυπο (facsimile) και τη ρωσική μετάφραση του εγγράφου.)

Boltin E.A. (επιμ.) (1968), *Prestupnye tseli - prestupnye sredstva. Dokumenty ob okupatsionnoj politike fashistskoj Germanii na territorii SSSR (1941-1944)* (Εγκληματικοί

στόχοι – εγκληματικά μέσα. Έγγραφα για την κατοχική πολιτική της φασιστικής Γερμανίας στο έδαφος της ΕΣΣΔ (1941-1944)), Izdatelstvo Politicheskoy literatury, Μόσχα.

«Der Besuch des Erzbischofs und Administrators der heiligen orthodoxen Kirche zu Ukraine Polikarp bei dem Reichskommissar», Ρίβνε, 24.01.1942, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 12 (50), έτος 2^ο, 12.02.1942, σ. 1.

Doerries R. R., (2005) [2003], Hitler's Last Chief of Foreign Intelligence: Allied Interrogations of Walter Schellenberg, Taylor & Francis e-Library.

Forostivskyj L., (1952), Kyiv pid vorozhymy okypatsijamy (Το Κίεβο κάτω από τις ξένες κατοχές), εκδόσεις του Μικόλα Δενισιούκ, Μπουένος Άιρες.

Gennady (Shyprykevych), επίσκοπος του Ντινπροπετρόφσκ, «Zayava» («Δήλωση»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντινπροπετρόφσκ], φ. 153 (221), έτος 2^ο, 05.07.1942, σ. 3.

God krizisa 1938-1939. Dokumenty I materialy v 2 tomah, (1990) (Η κρίσιμη χρονιά 1938-1939. Έγγραφα και υλικό σε 2 τόμους), Υπουργείο των Εξωτερικών, Μόσχα.

Gogun A., Kentij A., (2006), «...Sozdavat nevynosimye uslovnia dlia vraga i ego posobnikov...». Krasnye partizany Ukrainy, 1941-1944: maloizuchennyye stranitsy istorii. Dokumenty I materialy («...Να φτιάξουμε αβάσταχτες συνθήκες για τον εχθρό και τους συνεργούς του...») Κόκκινοι αντάρτες της Ουκρανίας, 1941-1944: λιγότερο μελετημένες σελίδες της ιστορίας. Έγγραφα και υλικό), Ukrainskij izdatelskij sojuz, Κίεβο.

Kyiv: vijna, vlada, suspilstvo. 1939-1945 roky (Za dokumentamy radyanskyh spetssluzb ta natsystkoyi okupatsijnoyi vlady), (2014), (Κίεβο: πόλεμος, εξουσία, κοινωνία. 1939-1945. (Βάσει των εγγράφων των σοβιετικών ειδικών υπηρεσιών και της ναζιστικής κατοχικής διοίκησης)), Tempora, Κίεβο.

Karlov A.A. (επιμ.) (1945), Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty, (Οι αποτρόπαιες πράξεις των Γερμανών κατακτητών. Έγγραφα), Έκδοση 14, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata Oborony Sojuza SSR (Στρατιωτικές εκδόσεις του Λαϊκού Κομισσαριάτου της Άμυνας της Ένωσης των ΣΣΔ).

Kaschewarowa N. (2014), Der Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg und die nationalsozialistische Ostraumforschung (1940–1945), Teil 2: Dokumente, Institut für Geschichte der Ukraine, Κίεβο.

Kirillova N.V. (επιμ.) (2011), *Tragedija belorusskih dereven, 1941-1944. Dokumenty I materialy* («Τραγωδία των λευκορωσικών χωριών, 1941-1944. Έγγραφα και μαρτυρίες»), Σύλλογος «Ιστορική μνήμη», Μόσχα.

Kosyk V. (επιμ.) (1997-2000), *Ukrajina v Drugij Svitovij vijni u dokumentah. Zbirnyk nimetskyh arxivnuh materialiv (1944-1945) : 4t.* (Ουκρανία στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στα έγγραφα. Συλλογή των γερμανικών αρχειακών εγγράφων (1944-1945) στους 4 τόμους), Εθνικό πανεπιστήμιο του Ι. Φρανκό στην πόλη Λβιβ, Ινστιτούτο της ουκρανικής αρχειογραφίας και της ανάλυσης των πηγών του Μ. Γκρουσέφσκι της Ακαδημίας Επιστημών της Ουκρανίας, Λβιβ.

Matrosov F.F. (επιμ.) (1944), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty* (Οι αποτρόπαιες πράξεις των Γερμανών κατακτητών. Έγγραφα), Έκδοση 12, *Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata Oborony Sojuza SSR* (Στρατιωτικές εκδόσεις του Λαϊκού Κομισαριάτου της Άμυνας της Ένωσης των ΣΣΔ).

Milner L., (1972), *Political Leaders of the NSDAP, (an English Translation from the 1943 Edition of «Organisationsbuch der NSDAP»)*, Almark Publications, Λονδίνο.

Molotov's note on German atrocities in occupied Soviet territory, 07.01.1942, στον σύνδεσμο: <http://www.ibiblio.org/pha/policy/1942/1942-01-06b.html> (23.09.2022)

Molotov remember inside Kremlin politics: conversations with Felix Chuev, (1993), (edited with an introduction and notes by Albert Resis), Ivan R. Dee, Σικάγο.

Nazi Conspiracy and Aggression (1946), Office of United States. Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality, στους 11 ττ., Ουάσιγκτον.

Niurnbergskij protsess. Sbornik materialov v 8 t., (1987), (Η δίκη της Νυρεμβέργης. Συλλογή υλικού σε οχτώ τόμους), *Uridicheskaya literatura*, Μόσχα.

Organy gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne. Cbornik dokumentov (2000-2007), (Τα όργανα της κρατικής ασφάλειας της ΕΣΣΔ στο Μεγάλο Πατριωτικό πόλεμο. Συλλογή εγγράφων), στους πέντε τόμους, Rus, Kuchkovo pole, Μόσχα.

Patriarch Josyp Slipyj u dokumentach radyanskih organiv derzhabnoyi bezpeky 1939-1987 (2012), (Πατριάρχης Ιωσήφ Σλιπί στα έγγραφα σοβιετικών υπηρεσιών κρατικής ασφάλειας 1937-1987) στους 2 ττ., εκδόσεις Μ.Ι. Σεργιτσούκ, Κίεβο.

Polyakov J., (επιμ.) (1992), Vsesojuznaja perepis naselenija 1939 goda: osnovnue itogi (Η απογραφή του πληθυσμού της ΕΣΣΔ το 1939: βασικά συμπεράσματα), Nauka, Μόσχα.

Potichnyj P. J. (επιμ.), (1991), The UPA in Light of German Documents, book three: June 1941 - May 1943, εκδ. Litopys UPA, Τορόντο.

Russkaya Pravoslavnaya Tserkov v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny. 1941-1945 gg. Sbornik documentov, (2009), (Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία τα χρόνια του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου, 1941-1945. Συλλογή εγγράφων)/ Συντάκτες: Vasilyeva O.J, Kudryavstev I.I., Lykova L.A., Izdatelstvo Krutitskogo podvorya; Ένωση των φίλων της εκκλησιαστικής ιστορίας, Μόσχα.

Schellenberg W., (1971) [1958], Hitler's Secret Service [πρωτ. τίτλος The Labyrinth], μτφρ. L. Hagen, Pyramid Book, Νέα Υόρκη.

Sebta T., Kachan R. (επιμ.) (2016), Kyveno-Pecherska Lavra u chasy Drygojy Svitovoyi Vijny: Doslidzhennya, Dokumenty (Η Λαύρα του Κιέβου την περίοδο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου: Έρευνες. Έγγραφα), «Vydavets Oleh Filiuk», Κίεβο.

Simon Petliura. Vybrani tvory ta dokumenty, (1994) (Σίμον Πετλιούρα. Επιλεγμένα έργα και έγγραφα), Dovira, Κίεβο.

Stepan Bandera: koly odyh skazhe: Slava Ukrajini! (2015) (Στεπάν Μπαντέρα:...όταν ένας θα πει: Δόξα στην Ουκρανία!), Discursus, Ιβάνο-Φρανκίβσκ.

Strik-Strikfeldt W., (1993) [1975], Protiv Stalina I Gitlera. General Vlasov I Russkoe Osvoboditelnoe Dvizhenie (Εναντίον του Στάλιν και του Χίτλερ. Ο στρατηγός Βλάσοφ και το Ρωσικό Απελευθερωτικό Κίνημα), μτφρ. Ι. Μπαχ, Μ. Ρουμπτσόβα εγκεκριμένη από τον συγγραφέα, Posev, Μόσχα.

SS v dejstvii. Dokumenty o prestyplenyjah SS. Perevod s nemetskogo (2000), (ΣΣ στην πράξη. Έγγραφα για τα εγκλήματα της ΣΣ. Μετάφραση από τα γερμανικά), Svetoton, Μόσχα.

Trial of The Major War Criminals before The International Military Tribunal. Nuremberg 14 November 1945-1 October 1946, in 43 vol., (1947), Official documents, Νυρεμβέργη.

Trevor-Roper H. R. Hitler's Table Talk 1941-1944. His Private Conversations, (2000), μτφρ. N. Cameron, R.H. Stevens, Enigma Books, Νέα Υόρκη.

Veselov V.R., Potemkin F.G. (επιμ.) (1942), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, (Οι αποτρόπαιες πράξεις των Γερμανών κατακτητών. Έγγραφα), 10 εκδόσεις, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata Oborony Sojuza SSR (Στρατιωτικές εκδόσεις του Λαϊκού Κομισσαριάτου της Άμυνας της Ένωσης των ΣΣΔ).

«Verordnung des Gebietskommissars zu Kremianez über Auflösung der Kirchenrate», 22.01.1942, der Gebietskommissar Müller, Reg. Rat, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 6 (44), έτος 2^ο, 22.01.1942, σ. 1.

«Vorläufige Anordnung zur Sicherung der Ordnung im Pressenwesen» von 20 November 1941, der Reichskommissar für die Ukraine Koch, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 3 (41), έτος 2^ο, 11.01.1942, σσ. 2-3.

«Vorläufige Anordnung über die Erhebung einer Hundesteuer», Der Reichskommissar für die Ukraine In Vertretung von Wedelstädt Landeshauptmann, 27.01.1942, εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 21 (59), έτος 2^ο, 08.03.1942, σ. 1.

Voronova R.M. (επιμ.) (1945), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty* (Οι αποτρόπαιες πράξεις των Γερμανών κατακτητών. Έγγραφα), Έκδοση 15, Voennoe izdatelstvo Narodnogo Komissariata Oborony Sojuza SSR (Στρατιωτικές εκδόσεις του Λαϊκού Κομισσαριάτου της Άμυνας της Ένωσης των ΣΣΔ).

Weinberg G.L. (επιμ.) (2006), *Hitler's Second Book: The Unpublished Sequel to Mein Kampf* by Adolf Hitler, μτφρ. Krista Smith, Enigma Books.

Zinkewych O., Voronyn O., (επιμ.) (1987), *Martyrology of the Ukrainian Churches in 4 volumes. T.1. The Ukrainian Orthodox Church. Documents, Materials, Christian Samvydav from Ukraine*, V. Symonenko Smoloskyp Pyblishers, Βαλτιμόρη, Τορόντο.

Απομνημονεύματα

Bakradze D., (1968), *Karpatskij rejd* (Η πορεία προς τα Καρπάθια όρη), DOSAAF, Μόσχα.

Bock von F., (2006) [1995], *Ja stojal u vorot Moskvyy. Voennyye dnevniki 1941-1945* (Εγώ βρισκόμουν στις πύλες της Μόσχας. Πολεμικά ημερολόγια 1941-1945), [πρωτ. τίτλος *Zwischen Pflicht und Verweigerung: das Kriegstagebuch*], μτφρ. Α. Κάσινα, Jauza, Eksmo, Μόσχα.

Dudin L.V., V okkupatsii (Στην κατοχή), βλ. στο Pod nemtsami. Vospominaniya, svidetelstva, dokumenty. Istoriko-dokumentalnuj sbornik/Sostavitel K.M. Aleksandrov (2011), (Υπό τους Γερμανούς. Αναμνήσεις, μαρτυρίες, έγγραφα. Συλλογή ιστορικών εγγράφων)/ Συντάκτης Κ.Μ. Αλεξάνδροβ, Scriptorium, Αγία Πετρούπολη.

Fedorov A.F., (1981), Posledniaja zima (Ο τελευταίος χειμώνας), Sovetskij pisatel, Μόσχα.

Gayuk Mykola (1968), Spomyny pro U.N.O., 1941-1945 (Αναμνήσεις για την ΟΥ.Ν.Ο., 1941-1945), με τα έξοδα του συγγραφέα, Μόναχο.

Gorlitz W. (επιμ.) (1979) [1966], In the service of the Reich [The Memoirs of Field-Marshal Keitel], μτφρ. D. Irving, Stein and Day Publishers, Νέα Υόρκη.

Grigorenko P.G., (1981), V podpolie mozžno vstretit tolko krysy... («Στο υπόγειο συναντάς μόνο τους αρουραίους...»), Detinets, Νέα Υόρκη, στον σύνδεσμο: <http://militera.lib.ru/memo/russian/grigorenko/23.html> (08.11.2020)

Guderian H., [1951] (1960), Erinnerungen eines Soldaten, Kurt Vowinkel Verlag, Νεκάργκεμοντ.

Horoshunova I., Dnevnik kievlianki (Ημερολόγιο της κατοίκου του Κιέβου), στον σύνδεσμο: <https://gordonua.com/specprojects/khoroshunova.html> (14.10.2022)

Izyk S., (1961), Smich kriz slyozy. Spomyny z rokiv 1939-1947 (Το γέλιο μέσα από τα δάκρυα. Απομνημονεύματα των ετών 1939-1947), Postup, Βίννιπεγκ.

Knysh Z., (1963), Bje dvanadtsyata (Spogady j materialy do diyannya OUN naperedodni nimetsko-moskovskoyi vijni 1941 r.) (Χτυπάει η ώρα δώδεκα (Αναμνήσεις και έγγραφα σχετικά με τη δραστηριότητα της ΟΟΥΝ πριν τον γερμάνο-μοσχοβίτικο πόλεμο του 1941)), εκδ. Sribna surma, Τορόντο.

Konovalets E., (1928), Prychynky do Ukrayinskoyi Revoliutsiyi (Για την Ουκρανική Επανάσταση), έκδοση του Κυβερνείου των Ουκρανών Εθνικιστών, Πράγα.

Linge H., (2009), With Hitler to The End. The Memoir of Hitler's Valet, Skyhorse Publishing, Νέα Υόρκη.

Liubchenko A.P., Schodennyk (Ημερολόγιο), στον σύνδεσμο: <https://litgazeta.com.ua/chytaty-onlayn/lubchenko-arkadij-shodennik/> (02.10.2020).

Lochner L.P. (επιμ.) (1948), The Goebbels Diaries. 1942 – 1943, μτφρ. L.P. Lochner, Doubleday & Company, Inc., Νέα Υόρκη.

Lozitskij V., Bazhan O., Vlasenko S., Kentij A., Legasova L. (επιμ.) (2010), *Partizanskaya vojna na Ukraine. Dnevnik komandirov partizanskih otryadovi soedinenij. 1941-1944* (Ανταρτικός πόλεμος στην Ουκρανία. Σημειωματάρια των αρχηγών των αντάρτικων ομάδων και των ενώσεων), Tsentrpoligraf, Μόσχα.

Malakov D., (2002), *Oti dva roky... U Kievi pry nimtsyah* (Εκείνα τα δύο χρόνια... Στο Κίεβο υπό τους Γερμανούς), Amadej, Κίεβο.

Manuhina T., *Pamyati Mitropolita Eulogiya* (Εις μνήμη του μητροπολίτη Ευλογίου), στο *Μητροπολίτης Ευλόγιος (Γκεόργκιεβσκι) (2020), Put moej zhizni* (Ο δρόμος της ζωής μου), Hudozhestvennaya literatura, Μόσχα.

Manstein von E., (1999), *Uteryannue pobedy* (Lost victories), Rusich, Σμολένσκ.

Martunyk M., (2000), *Spogady z pidpyllya* (Οι αναμνήσεις από την παράνομη δράση), Λονδίνο.

Martynets V., (1949), *Ukrayinske pidpyllya vid U.V.O. do O.U.N. Spogady j materialy do peredistoriyi ta istorui ukrayinskogo organizovanogo natsionalizmu* (Ουκρανική υπόγεια δράση από την ΟΥΒΟ έως την ΟΟΥΝ. Αναμνήσεις και έγγραφα για την προιστορία και την ιστορία του ουκρανικού οργανωμένου εθνικισμού), χ.τ.

Matla Z., (1952), *Pivdenna pohidna grupa* (Νότια κινούμενη ομάδα), εκδ. *Nasha knigozbirnya*, Μόναχο.

Melnik J.I., (2006), *554 dnia partizanskoj vojny: dnevnik, dokumenty* (554 μέρες του ανταρτικού αγώνα: ημερολόγιο, έγγραφα), Μόσχα.

Μητροπολίτης Ευλόγιος (Γκεόργκιεβσκι) (2020), *Put moej zhizni* (Ο δρόμος της ζωής μου), Hudozhestvennaya literatura, Μόσχα.

Naumov M., (1985), *Zapadnuy rej. Dnevnik partizanskogo komandira* (Δυτική πορεία. Ημερολόγιο του ηγέτη των ανταρτών), Izdatelstvo politicheskoy literayry Ukrainy, Κίεβο.

On the call of Kiev. Ukrainian Nationalism during Second World War. A collection of articles, memories and documents, (1985), New Pathway Publishers, Τορόντο.

Pabst H., (2004), *Dnevnik nemetskogo soldata. Voennye bydni na Vostochnom fronte. 1941-1943* (Το ημερολόγιο του Γερμανού στρατιώτη. Η στρατιωτική καθημερινότητα στον Ανατολικό μέτωπο. 1941-1943), Tsentrpoligraf, Μόσχα.

Pelech T., (1988), *My youth years in vortex of battlefield. Memoirs*, Μόναχο-Τορόντο.

Petrov I. (επιμ.), (2015), *Politicheskij dnevnik Alfreda Rozenberga, 1934-1944* (Πολιτικό ημερολόγιο του Α.Ρόζενμπεργκ, 1934-1944), μτφρ. S. Vizgina, I. Petrov, Fond «istoricheskaya pamiat».

Rudnev B.K., «Schodennyk okupatsii mista Lebedyna» («Το ημερολόγιο της κατοχής της πόλης Λεμπεντίν»), (02.09.1941-07.06.1944), στην ιστοσελίδα του Μουσείου της τέχνης του B.K. Ρούντνεφ στην πόλη Λεμπεντίν στον σύνδεσμο: <http://artmuseum.lebedyn.org/2017/08/23/shhodennyk-okupatsiyi-mista-lebedyna/> (01.05.2020)

Semenenko O., (1977), *Kharkiv, Kharkiv..., Suchasnist*, Μόναχο.

Shevelev J., (2001), «Ja, meni, mene... (I dovkrugy)». *Szogady. Chastyna 1. V Ukrayini* («Εγώ, σε εμένα, εμένα... (και γύρω μου)»). *Απομνημονεύματα. Μέρος 1. Στην Ουκρανία*, εκδόσεις Κοτς, Χάρκοβο-Νέα Υόρκη.

Shumuk D., (1974), *Beyond the Eastern Horizon*, Παρίσι.

Szogady Mykolu Sarmu-Sokolvskoho (Απομνημονεύματα του Μικόλα Σαρμά-Σοκολόφσκι), στο *Poltavska petlyuriana* (2003), N. 5, Πολτάβα, σ. 168-178, στον σύνδεσμο: №5 Полтавська петлюріана. Матеріали VI-х петлюрівських читань.pdf - Google Диск (31.08.2021).

Strutinski N., [1966] (2011), *Na beregah Goryni I Sluchi* (Στις όχθες της Γόριν και Σλουτς), στο *Vo imia Rodiny. Dokumentalnye rovesti* (Στο όνομα της πατρίδας. Οι νουβέλες βασισμένες στα ντοκουμέντα), Εκδόσεις του πανεπιστημίου του Ουράλ, Αικατερινμπούργκ.

Strutinski N., (1964), *Podvig* (Το κατόρθωμα), Kameniars, Λβιβ.

Tsessarskij A., (1956), *Zapiski partizanskogo vracha* («Σημειώσεις του ιατρού των ανταρτών»), *Sovetskij pisatel*, Μόσχα.

Tudy, de bij za volyu (szogady kurinnogo UPA Maksyma Skorupskogo -Maksa) (1992), (Εκεί, που είναι ο αγώνας για την ελευθερία (οι αναμνήσεις του ομαδάρχη της ΟΟΥΝ του Μακσίμ Σκορούπσκι-Μαξ)), εκδ. της Ο. Τελίγα, Κίεβο.

Velychivsky M., «Sumni chasy nimetskoyi okupatsiyi (1941-1944 roky)» («Τα θλιβερά χρόνια της γερμανικής κατοχής (1941-1944)», περιοδικό *Vyzvolnyj shlayh* [«Liberation path»], 1965, φ. 1 (203) - 10 (211).

Vyun H., (1973), *Pid znakom Chervonoho Xresta v Poltavi 1941-1942. Spogad-zvit dlya istoriyi* (Υπό την αιγίδα του Ερυθρού Σταυρού 1941-1942. Ανάμνηση-έκθεση για την ιστορία), *Ukrayinski visti*, Νέα Ουλμ.

Zeleniuk O., (2003), *My bygone years. Memories*, Λβιβ.

Μαρτυρίες

Άγνωστος συγγραφέας, «*Spogady Volodymyra Dubyny pro okupovani Pulyny*» («Οι αναμνήσεις του Βολοντίμυρ Ντουμπίνα για τους Πουλίνι κατά τη διάρκεια της κατοχής»), στον σύνδεσμο: <https://pulyny.news/Спогади-Володимира-Дубини-про-окупов/> (06.08.2020)

Baran-Butovich S., *Nashi hrystiyanski svyata* («Οι δικές μας θρησκευτικές εορτές»), εφημερίδα *Ukrayinske Polissya* [Τσερνίχιβ], 04.01.1942, μέρος 2 (21), σ. 2.

«Prototip majora Vihria Evgenij Berezniak: «Ochen chasto ot gibeli menia otdeliali minuty, sekundy, santimetry I millimetry, no moralno v lagere NKVD bylo kuda tyazhelee, chem v gestapovskoj kamere smetnikov»» («Το πρωτότυπο του ταγματάρχη Βίχρ είναι ο Ευγένι Μπερεζνιάκ: «Πολύ συχνά από το θάνατο με χώριζαν λεπτά, δευτερόλεπτα, εκατοστά και χιλιοστά, αλλά ηθικά στο στρατόπεδο του ΝΚΒΔ ήταν πολύ πιο δύσκολα, από στο κελί των ετοιμοθάνατων της Γκεστάπο»»), συνέντευξη του Ε.Σ. Μπερεζνιάκ με τον Ντ. Γκόρδον, εφημερίδα *Bulvar* [«Μπουλβάρ»], φ. 39 (466), 2004, στον σύνδεσμο: https://bulvar.com.ua/gazeta/archive/s466-39_799/240.html (30.04.2020)

Sobolev A., «Vory I ubijtsy v tserkovnoj ograde» («Κλέφτες και δολοφόνοι εντός της εκκλησίας»), Αναφορά στο πατριαρχείο της Μόσχας, 17.04.1942, στον σύνδεσμο: <http://stalinism.ru/stalin-i-tserkov/pravda-o-religii-v-rossii.html?start=14> (04.11.2019)

Unknown author, «Kiev under Nazi Occupation», εφημερίδα *Svoboda. The Ukrainian Weekly*, τ. XI, φ. 48. (11.12.1943), στον σύνδεσμο: http://www.ukrweekly.com/archive/1943/The_Ukrainian_Weekly_1943-48.pdf (25.12.2019)

Vjazni z Ukrajiny v konztabori Mautgausen: istorija ta pamyat (γερμ. Die Häftlinge aus der Ukraine im Konzentrationslager Mauthausen: Geschichte und Erinnerung) (2019), Fenix, Κίεβο.

Αδημοσίευτες πηγές

Αναφορά «Για την εξάρθρωση της Οργάνωσης των Ουκρανών Εθνικιστών στην Πολτάβα», 26.10.1943, TSDAGO, 1/23/527, σσ. 8-12.

Διαταγή του Έ. Κοχ για τους εκδοτικούς οίκους και τυπογραφεία στην Ουκρανία, 20.11.1941, TSDAGO, 57/4/109, σσ. 39-41.

Ειδική αναφορά «Για τη δραστηριότητα της ΟΟΥΝ στην Ανατολική Ουκρανία», 24.05.1943, TSDAGO, 62/1/227, σσ. 22-34.

Ειδική αναφορά «Για την αναβίωση της δραστηριότητας των οπαδών του Χετμάνου» 18.06.1943, TSDAGO, 62/1/227, σσ. 35-55.

Ειδική αναφορά «Για τις παράνομες πράξεις και την αυθαιρεσία, που πράχθηκαν σε μερικούς δήμους του νομού Τσερνίχιβ από μερικούς πρώην αντάρτες», 04.12.1943, TSDAGO, 1/22/66, σσ. 62-64.

Ειδική έκθεση «Για τα κακουργήματα των Γερμανών κατακτητών στη Μαριούπολη», συνταχθείσα από τον Ρ. Ρουντένκο, εκτελούντα προσωρινά τα καθήκοντα του Εισαγγελέα της ΟΥΣΣΔ, TSDAGO, 1/23/598, σσ. 49-55.

«Έκθεση για την κατάσταση την περίοδο από τις 23.07.1942 έως την 23.08.1942» του επικεφαλής της αστυνομίας ασφαλείας των Ες Ες στο Χάρκοβο, 25.08.1942, μτφρ. από γερμ., TSDAGO, 1/23/534, σσ. 1-30.

Εισήγηση (razvedsvodka) υπ.αρ. 32/67 στον Ν. Χρυστόφ «Για τη δραστηριότητα των Ουκρανών εθνικιστών στα κατεχόμενα από τους Ναζί κατακτητές εδάφη της ΟΥΣΣΔ» (1.09.1942), TSDAGO, 1/23/115, σσ. 1-63.

Εισήγηση (razvedsvodka) υπ.αρ. 35/70 «Για το θρησκευτικό κίνημα στα προσωρινά κατεχόμενα εδάφη της Ουκρανίας» (01.11.1942), TSDAGO, 62/1/183, σσ. 106-140.

Προσωρινή διαταγή του Έ. Κοχ για τον κινηματογράφο στο Κομισαριάτο του Ράιχ «Ουκρανία», 08.12.1941, TSDAGO, 57/4/109, σσ. 30-32.

Στενογράφημα της αναφοράς των κκ. Φέντοροφ, Γιερέμενκο και Βορομπγέφ για την κατάσταση στα εδάφη, προσωρινά κατακτημένα από τους Γερμανούς κατακτητές, την κατάσταση των ανταρτικών ομάδων και για τα ερωτήματα, που προκύπτουν αναφορικά με τη μέλλουσα ανάπτυξη του ανταρτικού κινήματος, 26.11.1942 (υπογραφθείσα από τον Α. Φέντοροφ), TSDAGO, 1/22/52, σσ. 1-51.

Έντυπο υλικό

Εφημερίδες

Άγνωστος συγγραφέας, «Lyst Stalina do Rymского Papy» («Το γράμμα του Στάλιν στον Πάπα»), εφημερίδα *Podolyanin* [Καμιανέτς-Ποντίλσκι], φ. 33, 16.04.1942, σ. 2.

Άγνωστος συγγραφέας, «My vitaly hlibom I sillyu» («Εμείς καλωσορίσαμε με το ψωμί και αλάτι»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 1, 30.08.1941, σ. 2.

Άγνωστος συγγραφέας, «Nashi osiagy za try roky» («Τα δικά μας επιτεύγματα μέσα σε τρία χρόνια»), εφημερίδα *Cholmska zemlya* [«Cholmer Land»], 17.01.1943, μέρος 3, σ. 5.

Άγνωστος συγγραφέας, «Borotba ukrayinskogo narodu» («Αγώνας του ουκρανικού λαού»), εφημερίδα *Ukrayinske slovo* [Κίεβο], 21.09.1941, σ. 3.

Άγνωστος συγγραφέας, «Vidrodzhennya tserkvy na Cholmschyni» («Αναγέννηση της Εκκλησίας στη Χόλμστσινα»), εφημερίδα *Ukrayinske slovo* [Κίεβο], 21.09.1941, σ. 3.

Άγνωστος συγγραφέας, «Vidbudova tserkvy» («Η ανοικοδόμηση της εκκλησίας»), εφημερίδα *Nove ukrayinske slovo* [Κίεβο], 18.12.1941, φ. 4, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «Rizdvo, Novyj rik» («Τα Χριστούγεννα, η Πρωτοχρονιά»), εφημερίδα *Nove ukrayinske slovo* [Κίεβο], φ. 4, 18.12.1941, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «Απογραφή πληθυσμού», εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 1, 18.08.1942, σ. 2.

Άγνωστός συγγραφέας, «Ο υγειονομικός σταθμός της πόλης», εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 1, 18.08.1942, σ. 2.

Άγνωστος συγγραφέας, «Τα διαμερίσματα του Βοροσιλοβγράντ», εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 1, 18.08.1942, σ. 2.

Άγνωστος συγγραφέας, «Urochystyj moleben u den Spasa» («Η εορταστική Θεία Λειτουργία την ημέρα της γιορτής του Σπας»), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 2, 21.08.1942, σ. 2.

Άγνωστος συγγραφέας, «Νέα ουκρανικά σχολικά βιβλία», εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγράντ], φ. 3, 23.08.1942, σ. 2.

Άγνωστος συγγραφέας, «Pro rabotu v shkolah» («Για τη λειτουργία των σχολείων»), εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 1, 12.11.1941, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «My hochemo Boga» («Εμείς θέλουμε τον Θεό»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], Ν. 1, 30.08.1941, σ. 3.

Άγνωστος συγγραφέας, «Chvala Bogu» («Δόξα τω Θεό»), εφημερίδα *Golos Volyni*

[Ζιτόμυρ], φ. 23, 27.12.1941, σ. 3.

Άγνωστος συγγραφέας, «Zavdannya ukrayinskoyi presy» («Ο σκοπός του ουκρανικού Τύπου»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμυρ], φ. 22, έτος 3^ο, 23.02.1943, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «Zhyttya v Cherkasah» («Η ζωή στο Τσερκάσι»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμυρ], φ. 22, έτος 3^ο, 23.02.1943, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «Vidnovlena tradytsiya» («Το έθιμο που επανεμφανίστηκε»), εφημερίδα *Golos Poltavshchyny* [Πολτάβα], φ. 30 (48), 12.04.1942, σ. 3.

Άγνωστος συγγραφέας, «Svoboda religii, zamist profanatsii tserkon» (Η ελευθερία της θρησκείας έναντι του εξευτελισμού των εκκλησιών»), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 37, 06.12.1942, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «Fahonuj vushkil molodi» («Επαγγελματική εκπαίδευση των νέων»), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 38, 13.12.1942, σ. 3.

Άγνωστος συγγραφέας, «Στο Έκτακτο γερμανικό δικαστήριο», εφημερίδα *Melitopolskij kraj* [Μελιτόπολη], φ. 41 (149), έτος 2^ο, 26.05.1943, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «Konferentsiya v tserkonnyh spravah» («Συνάντηση στο πλαίσιο των εκκλησιαστικών υποθέσεων»), εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 59 (73), 09.07.1942, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «Χριστός Ανέστη», εφημερίδα *Sumskiy visnyk* [Σούμι], φ. 3, 26.10.1941, σ. 2.

Άγνωστος συγγραφέας, «Pragnennya do drukovanogo slova na Ukrayini» («Επιδίωξη του γραπτού λόφου στην Ουκρανία»), εφημερίδα *Sumskiy visnyk* [Σούμι], φ. 68 (89), έτος 2^ο, 07.06.1942, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «Τύπος στην Ουκρανία», εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 9 (47), έτος 2^ο, 01.02.1942, σ. 3.

Άγνωστος συγγραφέας, «Znaryaddya v rukah bezbozhnykiv» («Το μέσο στα χέρια των άθεων»), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 25 (63), έτος 2^ο, 17.03.1942, σ. 3.

Άγνωστος συγγραφέας, «Umovy zarobitku I pratsi dlya mistsevyh sluzhbovtziv» («Συνθήκες της εργασίας και αμοιβής των ντόπιων υπαλλήλων»), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 27 (65), έτος 2^ο, 22.03.1942, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «Nimetske sudivnytstvo na ukrayinskyh zemliah» («Τα γερμανικά δικαστήρια στην Ουκρανία»), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 29 (67), έτος 2^ο, 29.03.1942, σ. 5.

Άγνωστος συγγραφέας, «Lyst Stalina do rymskogo papy» («Το γράμμα του Στάλιν στον

Πάπα της Ρώμης»), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 32 (70), έτος 2^ο, 16.04.1942, σ. 3.

Άγνωστος συγγραφέας, «Nove sudivnytstvo» («Το νέο δικαστικό σύστημα»), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 35 (73), έτος 2^ο, 03.05.1942, σ. 5.

Άγνωστος συγγραφέας, «Vuyasnennya pro pratsyu v Rajhu» («Εξήγηση για την εργασία στο Ράιχ»), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 38 (76), έτος 2^ο, 17.05.1942, σ. 4.

Άγνωστος συγγραφέας, «Svyatuj obonyazok ukrayinskogo narodu. Episkopu Ukrayinskoyi Pravoslavnoyi Avtokefalnoyi Tserkvu prop ratsiu ukrayintsiv v Nimechchyni» («Το ιερό καθήκον του ουκρανικού λαού. Οι Επίσκοποι της Ουκρανικής Ορθόδοξης Αυτοκέφαλής Εκκλησίας για την εργασία των Ουκρανών στη Γερμανία»), εφημερίδα *Kremyanetskyj visnyk* [Κρέμιανετς], φ. 45 (83), έτος 2^ο, 07.06.1942, σ. 2.

Άγνωστος συγγραφέας, «Narodna vira v christa – bezsmertna» («Η πίστη του λαού στον Χριστό είναι αιώνια»), εφημερίδα *Dzvin* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 2 (17), έτος 1^ο, 15.01.1942, σ. 1.

Άγνωστος συγγραφέας, «Religiya - orium dlya narodu !» («Η θρησκεία είναι το όπιο του λαού !»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 184 (252), έτος 2^ο, 15.08.1942, σ. 5.

Ανταποκριτής, «Komu bida, a vorozhysi koryst» («Σε κάποιον πόνο, αλλά στη χειρομάντισσα το όφελος»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 8, 24.09.1941, σ. 2.

«Εκκληση προς όλους τους κατοίκους της πόλης Σούμι», εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 1, 19.10.1941, σ. 1.

Μιχάιλο, επίσκοπος του Γιελισταβετγράντ, «Ευγνωμοσύνη για την απελευθέρωση», εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 23, 30.08.1942, σ. 2.

Μ.Τ., «Agentura diavola» («Οι πράκτορες του διαβόλου»), εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 3 (180), έτος 3^ο, 06.01.1943, σ. 2.

Πιστός, «Ridnu monu v tserkvu» («Τη μητρική γλώσσα στην εκκλησία»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 26, 26.11.1941, σ. 3.

Προκαθήμενος της Εκκλησίας της Σκέπης της Θεοτόκου ο πρωτοερέας Στρότσεφ, «Στην Εκκλησία της Σκέπης της Θεοτόκου», εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 20 (34), 08.03.1942, σ. 6.

Πρωθιερέας Κωνσταντίνος Ανπίλογοβ, Ανακοίνωση, εφημερίδα *Nove zhyttya*

[Βοροσιλοβγκράντ], φ. 1, 18.08.1942, σ. 2.

B.J., «Vladyka v Zhytomyri» («Ο αρχιερέας στο Ζιτόμιρ»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 6, 30.10.1941, σ. 1.

Bochkov A., «Urochyste svyato na Sobornij ploschi» («Επίσημη γιορτή στην κεντρική πλατεία»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 154 (222), έτος 2^ο, 07.07.1942, σ. 2.

Borisovskij P., «Zavdannya ukrayinskogo teatru» («Η αποστολή του ουκρανικού θεάτρου»), εφημερίδα *Peremoga* [Ζιτόμιρ], φ. 1, 09.10.1941, σ. 2.

Chashnavskij V., «U vidnovlenij tserkvi» («Στην ανανεωμένη εκκλησία»), εφημερίδα *Podolyanin* [Καμιανέτς-Ποντίλσκι], φ. 32, 12.04.1942, σ. 4.

D., «Pro nazvy vulyts» («Για τις ονομασίες των οδών»), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγκράντ], φ. 15, 20.09.1942, σ. 2.

Danilejchenko V., «Narodzhenuj na ruyinah» («Γεννημένος στα ερείπια»), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Βοροσιλοβγκράντ], Ν. 14, 18.09.1942, σ. 2.

Denysenko D., «Pograbovani svyatuni» («Τα λεηλατημένα ιερά»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 34 (349), έτος 3^ο, 23.04.1943, σ. 3.

DNB, «Trudovaja povinnost na Ukraine» («Εργασιακή υποχρέωση στην Ουκρανία»), εφημερίδα *Melitopolskij kraj* [Μελιτόπολη], φ. 96(106), έτος 2^ο, 12.12.1942, σ. 1.

Duzhak I., «Pershyj vilnyj Velikden» («Η πρώτη ελεύθερη Μεγάλη Εβδομάδα»), εφημερίδα *Podolyanin* [Καμιανέτς-Ποντίλσκι], φ. 32, 12.04.1942, σ. 4.

Dunaj P., «Kursy nimetskoyi ta ukrayinskoyi movy» («Η εκμάθησης της γερμανικής και της ουκρανικής γλώσσας»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογκράντ], φ. 22, 12.11.1941, σ. 4.

Ena V., «Pro bogoslovski kursy» («Για την ιερατική σχολή»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 64 (82), 03.07.1942, σ. 3.

Evins, Shidna Tserkva u Nimechchyni» («Η Ανατολική Εκκλησία στη Γερμανία»), εφημερίδα *Golos Volyni* [Ζιτόμιρ], φ. 2, 16.10.1941, σ. 3.

Filchyn J., «Ukrayinska Tserkva za Bolshevykin» («Ουκρανική Εκκλησία την περίοδο των μπολσεβίκων»), εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 37, έτος 1^ο, 17.08. 1941, σ. 3.

Fisun F., *Prukklad gidnuj nasliduvannya* («Το παράδειγμα προς μίμηση»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 71 (89), 11.07.1942, σ. 4.

Jordan I., «Narodna osvita v Novoukrayinskomu rajoni» («Η δημόσια παιδεία στην περιοχή Νοβοουκραγίνκα»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 22, 12.11.1941, σ. 4.

I.J., «Sumchanka v Nimecchyni» («Η γυναίκα από το Σούμι στη Γερμανία»), εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 67 (88), έτος 2^ο, 05.06.1942, σ. 3.

Kozar P., Professor of University, «Hetman Petro Sahaidachny», εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 123 (191), έτος 2^ο, 31.05.1942, σ. 2.

Krushel, «Pryjom u Generalnogo Komisara» («Δεξίωση στον Γενικό Κομισάριο»), εφημερίδα *Nove zhyttya* [Περβομάισκ], φ. 39, 20.12.1942, σ. 2.

Kulenko A., «Lyudy zadovoleni» («Οι άνθρωποι ευχαριστημένοι»), Εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], N. 12, 08.10.1941, σ. 4.

M.Z., «Runovschyna. Persha sluzhba Bozha» («Ρουνόβστσινα. Η πρώτη Θεία Λειτουργία»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 13, 07.12.1941, σ. 3.

Myhalevskiyi, «Poltavska rajonova uprava boretsya za vidbudovu krayu» («Η τοπική δημοτική διοίκηση της Πολτάβα πολεμάει για την ανοικοδόμηση της περιοχής»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 56 (74), 24.06.1942, σ. 4.

Nesterenko, «Velyke svyato» («Μεγάλη γιορτή»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 1, 26.10.1941, σ. 3.

Poshivajlo, «Chergovi zavdannya vyhovannay molodi» («Επιτακτικές ανάγκες όσον αφορά την αγωγή της νεολαίας»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 55 (73), 23.06.1942, σ. 4.

Rachkovskij, «Pro vidkryttya tserkon» («Για το άνοιγμα των εκκλησιών»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντιπροπετρόφσκ], φ. 12, έτος 1^ο, 21.10.1941, σ. 2.

Repetyp P., «Muzej imeni Pnasa Myrnogo» («Το μουσείο του Πανάς Μίρνι»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 10, 27.11.1941, σ. 4.

Repulenko A., «Pro teatr mista Poltava» («Για το θέατρο της Πολτάβα»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 10, 27.11.1941, σ. 4.

Samchuk Ulas, «O. Oles» («Ο. Ολέζ»), εφημερίδα *Dzvin voli* [Μπίλα Τσέρκβα], φ. 21 (117), έτος 2^ο, 14.03.1943, σ. 3.

Sapun S., «Shkola vyshyvku pratsiuye» («Η σχολή του κεντήματος λειτουργεί»), εφημερίδα *Sumskyj visnyk* [Σούμι], φ. 68 (89), έτος 2^ο, 07.06.1942, σ. 4.

Shroeder B.P., «Do vsih rajonnyh shefiv ta posadnykin» («Στους όλους τους διοικητές και τους προϊσταμένους κατά τόπους»), εφημερίδα *Nove Zaporizhya* [Ζαπορίζια], φ. 1, 12.11.1941, σ. 4.

Stankevych A., «Persha vidprava v Troyitskomu sobori» («Η πρώτη λειτουργία στο ναό της Αγίας Τριάδας»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 14, έτος 1^ο, 25.10.1941, σ. 2.

Syla Vasyly, «Z istoriyi Ukrayinskoyi Autokefalnoyi Tserkvy» («Από την ιστορία της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Εκκλησίας»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 25, έτος 1^ο, 07.11.1941, σ. 2.

U.N., «Na Makonija» («Στον Μακοβία»), εφημερίδα *Nova Ukrayina* [Πολτάβα], 9.09.1943, μέρος 136 (450), σ. 2.

Vavrysevych M., «Istorychne mynule pochayivskoyi Lavry» («Το ιστορικό παρελθόν της Λαύρας του Ποτσάιφ»), εφημερίδα *Ukrayinskyj Golos* [Λουτσκ], φ. 21 (36), έτος 2^ο, 21.05.1942, σ. 3.

Voloshanovskij B., «Dvi vystavy» («Δύο παραστάσεις»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 12, 04.12.1941, σ. 4.

V., «Ukrayinskyi miskiy teatr» («Ουκρανικό λαϊκό θέατρο»), εφημερίδα *Ukrayinskyi golos* [Κιροβογράντ], φ. 7, 20.09.1941, σ. 2.

V-nuj V., «Vodochrescha – velike svyato» («Τα Θεοφάνια είναι μεγάλη γιορτή»), εφημερίδα *Vidrodzhennya* [Ρομνί], φ. 6 (16), 21.01.1942, σ. 2.

Zelensky I., «Buduvannya Svyatoyi Avtokefalnoyi Pravoslavnoyi Tserkvy» («Δημιουργία της Ιερής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας»), εφημερίδα *Dnipropetrovska gazeta* [Ντνιπροπετρόφσκ], φ. 153(221), έτος 2^ο, 05.07.1942, σ. 3.

Zamlynskyi L., «Zaminitu pjestal hrestom» («Να αντικαταστήσουμε το μνημείο με το σταυρό»), εφημερίδα *Golos Poltavshyny* [Πολτάβα], φ. 58 (76), 26.06.1942, σ. 4.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Άγνωστος συγγραφέας, «Piat stareishih hramov Poltavy» («Οι πέντε πιο αρχαίες εκκλησίες της Πολτάβα»), (09.01.2017), στον σύνδεσμο: <https://vokrugsveta.ua/interesting/pyat-starejshih-hramov-poltavy-09-01-2017> (25.07.2019)

Άγνωστος συγγραφέας, «Chramy Hersona» («Οι εκκλησίες της Χερσώνας»), βλ. στην επίσημη ιστοσελίδα της Επαρχίας της Χερσώνας της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας στον σύνδεσμο: <http://www.pravoslavie.ks.ua/rubric/prihody-eparhii/article/hramy-hersona> (25.07.2019)

Άγνωστος συγγραφέας, «Sviato-Dmitrievskij hram (pos. Vasishevo)» («Ο ναός του Αγίου Δημητρίου (κωμόπολη Βασίστεβο)»), (23.11.2006), στον σύνδεσμο: http://pravoslavie.kharkov.ua/2006/11/23/svjatodmitrievskijj_khram_pos_vasishhevo.html (25.07.2019)

Άγνωστος συγγραφέας, «Kanadets Taras Malyuzhinski rozponiv istoriju pro svogo didusya Mykolu» («Ο Καναδός Ταράς Μαλιουζίνσκι αφηγήθηκε για τον παππού του Μικόλα»), στον σύνδεσμο: <https://provse.te.ua/2013/10/kanadijec-taras-maljuzhynskij-rozponiv-istoriju-pro-svoho-didusja-mykolu/> (16.08.2019)

Άγνωστος συγγραφέας, «Z archivu : nimetsko-radyanska vijna : vidstup, ebakuatsiya I ... «funikulior» (1941-1943)» («Από τα αρχεία: οπισθοχώρηση, εκκένωση και το ... «τελεφερίκ» (1941-1943)»), στον σύνδεσμο: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2432229-z-arhivu-nimeckoradanska-vijna-vidstup-evakuacia-i-funikolor-19411943.html> (05.08.2020)

Άγνωστος συγγραφέας, «Natsysty na Bankovij – yak zhyv Kyjiv pid okkupatsieyu – chastyna 1. Nimtsy vymoryuvaly kyjan golodom, royily vodoyu I zmusyly vbyty vsih golubiv» («Οι Ναζί στην οδό Μπανκοβά – πώς ζούσε το Κίεβο κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής – μέρος 1. Οι Γερμανοί καταδίκασαν τους κατοίκους του Κιέβου σε πείνα, τους πότισαν με νερό και τους ανάγκασαν να σκοτώσουν όλα τα περιστέρια»), στον σύνδεσμο: <https://photohistory.kiev.ua/articles.php?a=1-8> (05.08.2020)

Άγνωστος συγγραφέας, «Istoriya Starogo Chartoryjska : yak misto stalo sellom» («Ιστορία του Παλαιού Τσαρτορίσκ: πώς το χωριό έγινε πόλη»), στον σύνδεσμο: <https://manevychi.rayon.in.ua/news/40285-istoriia-starogo-chortoriiska-iak-misto-stalo-selom> (10.05.2021)

Επίσκοπος Σιλβέστρος του Λουμπνί και του Μίργκοροντ, (1946), Tserkovnyj ustrij v Ukrayini (Εκκλησιαστική διάθρωση στην Ουκρανία), Νέα Ουλμ.

Πρωθιερέας Tsypin V., (1994), *Istoria Russkoj Pravoslavnoj Tserkvi, 1917-1990* (Ιστορία της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, 1917-1990), *Chronika*, Πατριαρχείο της Μόσχας.

Alexeev V., Stavrou F., «Russkaya Pravoslavnaya Tserkov na okkupirovannoj nemtsami territorii» («Η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στα γερμανικά κατεχόμενα εδάφη»), περιοδικό *Russkoje Vozhrozhdenije*, 1981, φ. 11-17.

Armstrong J.A. [1955] (1963), *Ukrainian Nationalism, 1939-1945*, Columbia University Press.

Bagdasarova Z.R., Petrushko V.I., λήμμα «Μπουλντόφσκι», στο Ρωσική Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια υπό την επιμέλεια του Πατριάρχη της Ρωσίας του Κυρίλλου, στον σύνδεσμο: <https://www.pravenc.ru/text/153631.html> (06.10.2021)

Begma V.A., (1945), *Zlochyny nimtsiv I narodna borotba na Rovenschyni* (Εγκλήματα των Γερμανών και η μάχη του λαού στον νομό Ρίβνε), *Ukrayinske Derzhavne Vydavnytstvo* (Ουκρανική Κρατική Τυπογραφία), Κίεβο, Χάρκοβο.

Bellezza S. A., «The Discourse over the Nationality Question in Nazi-Occupied Ukraine: The Generalbezirk Dnjepropetrowsk, 1941-3», *Journal of Contemporary History*, Οκτ. 2008, τ. 43, φ. 4, σσ. 573-596.

Berkhoff K., (2004), *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*, The Belknap Press of Harvard university Press, Κέιμπριτζ.

Berkhoff K., Rukkas A. (επιμ.) (2018), *Basic Historical Narrative of the Babyn Yar Holocaust Memorial Center*, Charity Organisation «Charity Fund Babyn Yar Holocaust Memorial», στον σύνδεσμο: <http://babynyar.org/en/narrative> (26.08.2020)

Bialas W., Fritze L. (επιμ.) (2014), *Nazi Ideology and Ethics*, Cambridge Scholars Publishing.

Bitunjac M., Schoeps J.H. (επιμ.) (2021), *Complicated Complicity: European Collaboration with Nazi Germany during World War II*, Walter de Gruyter GmbH, Βερολίνο/Βοστώνη.

Brockhaus F.A., Efron I.A., (1899), *Εγκυκλοπαιδικό λεξικό*, στους 43 ττ., τ. 27, εκδ. «Izdat. delo, byvsh. Brockhaus-Efron», Αγία Πετρούπολη.

Burger J., «Last Priest from Dachau Concentration Camp Dies at 102», (14.06.2016), στον σύνδεσμο: <https://aleteia.org/2016/06/14/last-priest-from-dachau-concentration-camp-dies-at-102/> (06.08.2019).

Bourke J., (2001), *The Second World War. A People's History*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη.

Brandon R., Lower W. (επιμ.) (2008), *Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολη.

Breitman R., J.W. Goda N. (2010), *Hitler's Shadow. Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War*, Published by the National Archives.

Bremer T.S. (επιμ.) (2008), *Religion and the conceptual boundary in Central and Eastern Europe: Encounters of Faiths*, Palgrave Macmillan.

Bystrov V.E. (επιμ.) (1961), *Sovetskie partizany. Iz istorii partizanskogo dvizhenija v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny* («Σοβιετικοί αντάρτες. Από την ιστορία τους ανταρτικού κινήματος κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου»), Gosudarstvennoe izdatelstvo politicheskoy literatury, Μόσχα.

Ceran T. (2020) [2015], *The History of a Forgotten German Camp. Nazi Ideology and Genocide at Szmalko'wka*, Bloomsbury Academic, Λονδίνο.

Chernyakov B.I., «Periodychna presa na okupovanij Ukraini» («Ο τύπος στην κατεχόμενη Ουκρανία»), στον σύνδεσμο: <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1648> (30.08.2019)

Chomsky N., (1997) [1991], *Media control: the spectacular achievements of propaganda*, A Seven Stories Press, Νέα Υόρκη.

Chujko P., «Svitlij pamyati spochylogo arhieriskopa Igorya» («Στην αιώνια μνήμη του αποθανόντος αρχιεπισκόπου Ιγκόρ»), περιοδικό *Svoboda. Ukrainian Daily*, φ. 6, έτος LXXIV, Τζέρσεϊ Σίτι και Νέα Υόρκη, 12.01.1967, σ. 4, στον σύνδεσμο: <http://www.svoboda-news.com/arxiv/pdf/1967/Svoboda-1967-006.pdf> (04.11.2020)

Conway J.S., (1968), *The Nazi persecution of the Churches*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο.

Corley F., (1996), *Religion in the Soviet Union: an Archival Reader*, Macmillan Press Ltd, Λονδίνο.

Cornwell J., (1999), *Hitler's Pope. The Secret History of Pius XII*, Penguin Books, Νέα Υόρκη.

Davies N., (2005), *God's Playground. A History of Poland*, 2 vol., Columbia University Press, Νέα Υόρκη.

Davies N., (2007), *Europe at War, 1939-1945. No Simple Victory*, Pan Books, Λονδίνο.

Dontsov D., (1926), *Natsionalism (Εθνικισμός)*, εκδ. «Nove zhyttya», Λβιβ.

Dontsov D., (1924), *Tserkva ta natsionalism (Εκκλησία και εθνικισμός)*, στον σύνδεσμο: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=16835&page=2> (06.10.2022)

Dudarchuk L., «Stanovysche duhovenstva Ukrayinskoyi Avtokefalnoyi Pravoslavnoyi tserkvy na Volyni v umovah nimetskoyi okupatsii (1941-1944 rr.) » («Η κατάσταση των ιερέων της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης εκκλησίας στη Βολυνία κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής (1941-1944)»), 09.11.2018, στον σύνδεσμο: https://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/73419/ (16.08.2019)

Dudnik I., «Vse perepisi naselenija v Ukraine : karty, tsifry, mify» («Όλες οι απογραφές του πληθυσμού στην Ουκρανία: χάρτες, αριθμοί και μύθοι»), στον σύνδεσμο: <http://argumentua.com/stati/vse-perepisi-naseleniya-v-ukraine-karty-tsifry-i-mify> (18.09.2022)

Dyukov A.R., (2010), *The Minor enemy: OUN, UPA and the solution of the «jewish question»*, Ρίγα – Βίλνα -Τάλιν.

Enstad J. Due, «Prayers and Patriotism in Nazi-Occupied Russia: The Pskov Orthodox Mission and Religious Revival, 1941–1944», *The Slavonic and East European Review*, τ. 94, φ. 3, Ιούλ. 2016, σσ. 468-496.

Epstein C., (2010), *Model Nazi. Arthur Greiser and the Occupation of Western Poland*, Oxford University Press.

Fireside H., (1971), *Icon and Swastika. The Russian Orthodox Church under Nazi and Soviet Control*, Harvard University Press Cambridge.

Finder G. N., Prusin A.V., (2018), *Justice behind the Iron Curtain: Nazis on trial in communist Poland*, University of Toronto Press, Τορόντο.

Fundukl I., (1852), *Statisticheskoe opisaniie Kievskoj gubernii (Στατιστική περιγραφή της γκουμπέρνιας του Κιέβου)*, Tipografia Ministerstva Vnutrennih del (Τυπογραφείο του Υπουργείου Εσωτερικών), Αγία Πετρούπολη. Το βιβλίο είναι διαθέσιμο στο παρακάτω σύνδεσμο
http://www.nibu.kiev.ua/elfond/staticticheskoe_opisanie_kievskoi_gybernii_vup_1/staticticheskoe_opisanie_kievskoi_gybernii_vup_1.pdf

Gilbert M., (1991) [1989], *The Second World War. A complete history*, Henry Holt and Company, Νέα Υόρκη.

Goodrick-Clarke N., (2004) [1993], *The Occult Roots of Nazism. Secret Aryan Cults and Their Influence on Nazi Ideology*, Tauris Parke Paperbacks, Λονδίνο.

Gruner W., Osterloh J., (2015), *The Greater German Reich and the Jews: Nazi Persecution Policies in the Annexed Territories 1935-1945*, μτφρ. Bernard Heise, Berghahn books, Νέα Υόρκη, Οξφόρδη.

Grynevych V., Magocsi P.R., (επιμ.) (2016), *Babyn Yar: Istorija i pamjat* (Μπάμπιν Γιαρ: ιστορία και μνήμη), Duh i Litera, Κίεβο.

Heyer F., (1953), *Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine, von 1917 bis 1945*, Κολωνία-Μπράουνσφελντ.

Himka John-Paul, «Western Ukraine between the Wars», περιοδικό *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes*, τ. 34, φ. 4, Δεκ. 1992, σσ. 391-412.

Höffkes K., (1986), *Hitlers politische Generale. Die Gauleiter des Dritten Reiches. Ein biographisches Nachschlagewerk*, Grabert-Verlag, Τύμπινγκεν.

Hryshko W., (1955), *Moloda Ukrajina porevoljutsijnoho sorokalittya pid sovietamy* (Νέα Ουκρανία κατά των σαράντα ετών από την Επανάσταση υπό τους μπολσεβίκους), χ.τ.

Jasnova O.V. (επιμ.), (1991), *Katynskaja drama: Kozelsk, Starobelsk, Ostashkov: sudba internirovannyh polskih voennoslyzhaschih* (Η τραγωδία της Κατίν: Κοζέλσκ, Σταρομπέλσκ, Οστάσκωφ: η μοίρα των κρατούμενων Πολωνών στρατιωτών), Πολιτιζντάντ, Μόσχα.

Katchanovski I., «Ethnic Cleansing, Genocide or Ukrainian-Polish War in Volhynia ?», στον σύνδεσμο
https://www.researchgate.net/publication/343928343_Ethnic_Cleansing_Genocide_or_Ukrainian-Polish_War_in_Volhynia (13.12.2023)

Kallis A.A., (2005), *Nazi Propaganda and the Second World War*, Palgrave, Νέα Υόρκη.

Kalkandjieva D., (2015), *The Russian Orthodox Church, 1917–1948: From decline to resurrection*, Routledge, Λονδίνο.

Kashevarova N., Maloletova N., (2006), *Deyatelnost Operativnogo shtaba Reihisleitera Rosenberga v okkupirovannoj Evrope v period Vtoroj Mirovoj Vojny. Spravochnik-ukazatel arhivnuh dokumentov iz Kievskih sobranij* (Δραστηριότητα του Τακτικού επιτελείου του Ρόζενμπεργκ στην κατεχόμενη Ευρώπη κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Κατατοπιστική περιγραφή του αρχειακού υλικού από τις συλλογές του Κιέβου), Κιέβο.

Kenez P., (2006) [1999], *History of the Soviet Union from the Beginning to the End*, Cambridge University Press.

Kershaw I., (2001), *Hitler 1936-1945: Nemesis*, Penguin books, Λονδίνο.

Kershaw I., (2008), *Hitler, the Germans, and the Final Solution*, Yale University Press, Λονδίνο.

Kershaw I., (2015), *The Nazi Dictatorship. Problems and Perspectives of Interpretations*, Bloomsbury Academic.

Knysh Z., (1951), *Pid znakom tryvnozhnogo majbutniogo (dumky natsionalista)* (Υπό το σήμα του ανήσυχου μέλλοντος (σκέψεις του εθνικιστή)), εκδ. Samostijna Ukrayina, Σικάγο.

Kolganov A.M., λήμμα «Γραμμή του Κέρζον», στο Μεγάλη Ρωσική Εγκυκλοπαίδεια, στον σύνδεσμο: [https://bigenc.ru/military_science/text/2061469_\(14.10.2022\)](https://bigenc.ru/military_science/text/2061469_(14.10.2022))

Kosyk V., (1993), *Ukrayina i Nimechchyna u Drygij Svitovij Vijnj* (Ουκρανία και Γερμανία στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο) [πρωτ. τίτλος *L'Allemagne National-Socialiste et Ukraine*], Παρίσι, Νέα Υόρκη, Λβιβ.

Kosyk V., λήμμα «Hans Koch», στο *Encyclopedia of Modern Ukraine*, στον σύνδεσμο: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=399 (26.09.2021)

Krawchuk A., Bremer T. (επιμ.) (2016), *Churches in the Ukrainian Crisis*, Palgrave Macmillan.

Kubicek P., (2008), *The history of Ukraine*, Greenwood Press, Λονδίνο.

Kubijovych V., (1963), *Zahidni Ukrayinski zemli v mezhah Polschi 1920-1939* (Etnografichni vidnoshennya) (Δυτικές ουκρανικές γαίες στην Πολωνία 1920-1939 (Εθνογραφικές μελέτες), Ουκρανικό δημοσιογραφικό-επιστημονικό ινστιτούτο, Σικάγο-Νέα Υόρκη.

Kubijovych V., (1983), Etnichni grupy Pivdenno-Zahidnoyi Ukrayiny (Galychyny) na 1.1.1939 (Εθνικές ομάδες της Νοτιο-Δυτικής Ουκρανίας (Γαλικίας) στη 1.1.1939), Harassowitz, Βισμπάντεν.

Kutschabsky W., (1934), Die Westukraine im Kampfe mit Polen und dem Bolschewismus in den Jahren 1918-1923, Junker und Dunhaupt Verlag, Βερολίνο.

Kurlyndskij I.A., (2011), Stalin, vlast, religia (religioznyj i tserkonnyj faktory vo vnutrennej politike sovetskogo gosudarstva v 1922-1953 gg.) (Στάλιν, εξουσία, θρησκεία (θρησκευτικός και εκκλησιαστικός παράγοντες στην εσωτερική πολιτική του σοβιετικού κράτους τα χρόνια 1922-1953)), Kuchkovo pole, Μόσχα.

Leontiev A., (1942), «Zelenaja papka Geringa» («Πράσινος φάκελος του Γκαίρινγκ»), Ogiz, Gospolitizdat.

Leslie R.F., (1983), The History of Poland since 1863, Cambridge University Press.

Lewy G., (2000), The Nazi Persecution of the Gypsies, Oxford University Press.

Lewy J., (2017), Drugs in Germany and the United States, 1819–1945. The Birth of Two Addictions, Nomos Verlagsgesellschaft, Μπάντεν-Μπάντεν.

Liddell Hart B.H. (1971), History of the Second World War, G.P. Putnam's Sons, Νέα Υόρκη.

Littlejohn D., (1994) [1987], Foreign Legions of the Third Reich, στους 4 ττ., τ. 4, USA.

Lipskaya S., «Tonezh-sestra Xatyni» («Τόνεζ είναι η αδερφή της Χατίν»), 14.05.2015, στον σύνδεσμο: <http://www.lchitsy.by/2015/05/tonezh-sestra-xatyni/> (14.08.2019)

Longerich P., (2012), Heinrich Himmler, Oxford University Press.

Longerich P., (2019), Hitler: A Life, Oxford University Press.

Lototsky O., (1935), Autokefalia. T. 1. Zasady Autokefaliyi (Αυτοκεφαλία. Τ. 1. Αρχές της Αυτοκεφαλίας), Βαρσοβία.

Lypynskij V., (1933), Religiya i Tserkva v istoriyi Ukrayiny (Θρησκεία και Εκκλησία στην ιστορία της Ουκρανίας), Λβιβ.

Magocsi P.R., (2010) [1996], A history of Ukraine: the land and its peoples, University of Toronto Press.

Malakov D., «Kyiv pid nimtsyamy» («Το Κίεβο υπό τους Ναζί»), (23.09.2011), στον σύνδεσμο: <https://tyzhden.ua/History/31326> (26.12.2019)

Maraev V., «Chto taka Lyudmyla Starytska-Chernyahivska I scho vona zrobyla dlya Ukrainy» («Ποια είναι η Λιουντμίλα Σταρίτσκα-Τσερνιαχίβσκα και τι έκανε εκείνη για την Ουκρανία»), στον σύνδεσμο: <https://uain.press/articles/hto-taka-lyudmyla-starytska-chernyahivska-shho-vona-zrobyla-dlya-ukrainy-924727> (11.08.2020)

Marochko V.I., λήμμα «Popov Oleksantr Ivanoviyh» («Ποπόφ Αλέξανδρος του Ιβάν»), στον σύνδεσμο: http://www.history.org.ua/?termin=Popov_O (04.09.2019)

Martynets V., Permanentna revoliutsiya (Διαρκής επανάσταση), περιοδικό *Surma*, φ. 10, 1930, στον σύνδεσμο: <http://jaremynadumkaclassic.blogspot.com/2013/02/blog-post.html> (04.10.2022)

Matysek G. Jr., «Imprisoned clergy of Dachau remembered for fearless faith», (23.04.2018), στον σύνδεσμο: <https://www.archbalt.org/clergy-of-dachau-remembered-for-fearless-faith/> (07.08.2019)

Mazower M., (2008), *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*, Penguin Books, Λονδίνο.

McGuckin J.A., (2008), *The Orthodox Church. An Introduction to its History, Doctrine, and Spiritual Culture*, Blackwell Publishing.

Miner S.M., (2003), *Holy War. Religion, Nationalism, and Alliance Politics, 1941-1945*, The University of North Carolina Press Chapel Hill, Λονδίνο.

Mitcham, Sameul W. Jr., Mueller, Gene, [1992] (2000), *Hitler's Commanders: Officers of the Wehrmacht, the Luftwaffe, the Kriegsmarine, and the Waffen-SS*, Cooper Square Press, Νέα Υόρκη.

Montefiore S.S., (2004), *Stalin. The Court of the Red Tsar*, Phoenix, Μεγάλη Βρετανία.

Nesterchuk O., ««Martyrolog 1943 roky» : rozstrilnyj spysok vyzniv Rivnenskoyi okryzhnoyi tyurmy» («« Μαρτυρολόγιο του 1943» : η λίστα των εκτελεσθέντων κρατούμενων της φυλακής του Ρίβνε»), (23.12.2017), στον σύνδεσμο: <http://vse.rv.ua/article/martirolog-1943-roku-rozstrilnij-spisok-vazniv-rivnenskoi-okruznoi-turmi.html> (16.08.2019)

Noskova A.F. (επιμ.) (2012), *Polsha v XX veke (Η Πολωνία στον XX αι.)*, Indrik, Μόσχα.

Odrach F., «Nashe Polissya» («Το δικό μας Πολίτσια»), περιοδικό *Pamyatky Ukrainy*, φ. 3-4, 2002, Συμπλήρωμα, σσ. III-XXI.

Olijnik Y.V., Zavalniuk O.M., (2012), Natsystskij okupatsijnyj rezhym v Generalnij okruzi «Volyn-Podillya» (1941-1944) («Ναζιστικό κατοχικό καθεστώς στη Γενική Περιοχή «Βολυνία-Ποδολία» (1941-1944)), Poligrafist, Χμελνίτσκι.

Olhovsky I., «Tragedija sela Kortelisy i spekulyatsiyi na nij» («Τραγωδία του χωριού Κορτελίση και οι εικασίες σε αυτήν»), στον σύνδεσμο: <https://web.archive.org/web/20130922164206/http://ukrgazeta.plus.org.ua/article.php?ida=664> (03.09.2016).

O'Malley William J., «Pius XII and The Holocaust», στον σύνδεσμο: <http://www.catholictradition.org/Priests/dachau.htm#1> (09.08.2019)

O'Shaughnessy N., (2016), Selling Hitler. Propaganda and The Nazi Brand, Hurst and Company, Λονδίνο.

Ponomarenko P.K., (1943), Partizanskoe dvizhenie v Velikoj Otechestvennoj Vojne (Αντάρκτικο κίνημα στο Μεγάλο Πατριωτικό Πόλεμο), Gospolitizdat, Ogiz.

Pospelovskij D.V., (1995), Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX veke (Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στον 20^ο αι.), Respublika, Μόσχα.

Pospelovskij D.V., (1996), Pravoslavnaya Tserkov v istorii Rusi, Rossii i SSSR (Ορθόδοξη Εκκλησία στην ιστορία της Ρωσίας του Κιέβου, της Ρωσίας και της ΕΣΣΔ), Βιβλικο-θεολογικό ινστιτούτο του Αποστόλου Αντρέα, Μόσχα.

Pospelovskij D.V., (2003), Totalitarism i veroisprovedanie (Ολοκληρωτικό καθεστώς και η πίστη), Βιβλικο-θεολογικό ινστιτούτο του Αποστόλου Αντρέα, Μόσχα.

Pliusch V. (επιμ.) (1953), Spilka vyzvolennya Ukrayinu (Ένωση απελευθέρωσης της Ουκρανίας), Εκδόσεις της Ένωσης απελευθέρωσης της Ουκρανίας, Μόναχο.

Priemel K.C., «Occupying Ukraine: Great Expectations, Failed Opportunities, and the Spoils of War, 1941-1943», Central European History, τ. 48, φ. 1, Μάρτ. 2015, σσ. 31-52.

Prilutski V.I., λήμμα «Orly» («Ορλί»), στο Εγκυκλοπαίδεια της ιστορίας της Ουκρανίας, Ινστιτούτο της ιστορίας της Ουκρανίας της Εθνικής Ακαδημίας των Επιστημών της Ουκρανίας, στον σύνδεσμο: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Orly (19.09.2021)

Psarev A., λήμμα «Λεόντιος», στο Ρωσική Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια υπό την επιμέλεια του Πατριάρχη της Ρωσίας του Κυρίλλου, στον σύνδεσμο:

<https://www.pravenc.ru/text/2463529.html> (16.10.2021)

Reveguk V., (2004), *Poltavschyna v roky Drugoyi Svitovoyi Vijny (1939-1945)* (Ο νομός της Πολτάβα στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1939-1945)), Πολτάβα, στον σύνδεσμο: [https://Віктор Ревегук. Полтавщина в роки другої світової війни \(1939-1945\). Розділ III. Під німецькою владою. § 5 Церковне життя \(narod.ru\) \(31.08.2021\)](https://Віктор Ревегук. Полтавщина в роки другої світової війни (1939-1945). Розділ III. Під німецькою владою. § 5 Церковне життя (narod.ru) (31.08.2021)

N. Rich, (1992) [1973], *Hitler's War Aims: Ideology, The Nazi State, and the Course of Expansion*, Νέα Υόρκη, Λονδίνο.

Rozsoha L., Marchenko M., «Prysyagayu na dosmertnu virnist» (Ukrayinska idea : vid myrgorodskoho kobzarstva do ounivskoho ridpillya («Ορκίζομαι στην αφοσίωση εις τον θάνατο» (Ουκρανική ιδέα : από τον μουσικό της κόμπζας στο Μίργκοροντ έως τη συμμετοχή στην ΟΟΥΝ)), στο *Poltavska retlyuriana* (2003), φ. 5, Τα Κείμενα της Έκτης Συζήτησης για τον Σ. Πετλιούρα, που διενεργήθηκαν στην Πολτάβα στις 22 Αυγούστου 2002, Πολτάβα, σ. 157-168, στον σύνδεσμο: №5 Полтавська петлюріана. Матеріали VI-х петлюрівських читань.pdf - Google Диск (31.08.2021)

Sarychev V., «Rasstrel burgomistra» («Εκτέλεση του δημάρχου»), 30.01.2016, στον σύνδεσμο: https://vb.by/society/history/rasstrel_burgomistra.html (05.11.2019)

Samsonov A., «28 sentiabria 1939g. SSSR I Germania zaklichili dogovor «O druzhbe I granitse»» («Στις 28 Σεπτεμβρίου η ΕΣΣΔ και η Γερμανία συνήψαν τη Συμφωνία για «Τη φιλία και τα σύνορα»»), 28.09.2012, στον σύνδεσμο: <https://topwar.ru/19383-28-sentyabrya-1939-g-sssr-i-germaniya-zaklyuchili-dogovor-o-druzhbe-i-granice.html> (07.07.2019)

Sidorenko V.V., «Ruskaya Tserkov pod germanskim pravleniem vo vremya Vtoroj mirovoj vojny» («Ρωσική εκκλησία υπό τη γερμανική διοίκηση στα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου»), στον σύνδεσμο <https://kds.eparhia.ru/publishing/sobesednik/three/articlethree/> (21.09.2022)

Silova S.V. (2003), *Pravoslavnaya tserkov v Belorussii v gody Velikoj Otechestvennoj Vojny (1941-1945)* (Ορθόδοξη Εκκλησία στη Λευκορωσία την περίοδο του Μεγάλου Πατριωτικού Πολέμου (1941-1945)), Πανεπιστήμιο του Γκρόδνο, Γκρόδνο.

Shaposhnik N.V., «Harakterni rysy natsytskoho neoyazychnytskoho relihiynoho kultu Nimechchyny doby totalitarizmu: persha polovyna 30h rokiv 20 st.» (Βασικά χαρακτηριστικά της φασιστικής νεοπαγανιστικής θρησκευτικής θεωρίας στη Γερμανία στην εποχή του ολοκληρωτισμού : πρώτο μισό της δεκαετίας του 30 του 20 αι.), στον σύνδεσμο: http://www.rusnauka.com/10._ENXXIV_2007/Philosophia/21565.doc.htm (09.10.2022)

Shirer William L., (1998) [1960], *The Rise and Fall of The Third Reich*, Arrow book,

Λονδίνο.

Shkarovskij M.V., (2007), Krest I swastika. Natsistskaya Germaniya I Pravoslavnyaya Tserkov (Ο σταυρός και η σβάστικα. Η Γερμανία των Ναζί και η Ορθόδοξη Εκκλησία), Veche, Μόσχα.

Shkarovskij M.V., (2010), Russkaya Pravoslavnyaya Tserkov v 20 veke (Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία στον 20 ο αι.), Veche, Μόσχα.

Shkarovskij M.V., «V oblasti religii konechnoj tselju ideologov natsizma bulo totalnoe unichtozhenie hristianskoj Tserkvi» (Στο πεδίο της θρησκείας ο τελικός σκοπός των ιδεολόγων του ναζισμού ήταν η ολοσχερής καταστροφή της χριστιανικής Εκκλησίας), στον σύνδεσμο: <http://www.patriarchia.ru/db/print/1147202.html> (30.01.2022)

Skvortsov D., «Mpolshchikami iskalechennyj, «gerojami Ukrainy» predannyj» («Σακατεμένος από τους Μπολσεβίκους, προδομένος από τους «ήρωες της Ουκρανίας»»), (25.02.2016), στον σύνδεσμο: <https://ukraina.ru/analytics/20160225/1015717249.html> (24.07.2019)

Smirnov A., (2009), Mstyslav (Skrypnyk): hromadsko-politychnyj i tserkovnyj diyach, 1930-1944 (Μστισλάβ (Σκρίπνικ): κοινωνικο-πολιτικό πρόσωπο και εκκλησιαστικός λειτουργός, 1930-1944), Smoloskyp, Κίεβο.

Smirnov A.A., Stepan Skrypnyk : religijno-politychna diyalnist u 30-h - na rochatku 40-h rokiv XX st. (Στεπάν Σκρίπνικ : πολιτικο-θρησκευτική δραστηριότητα στη δεκαετία του 1930 – αρχές της δεκαετίας του 1940), σ. 146-147, στον σύνδεσμο: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4883/Smyrnov_stepan_skrypnyk_relihiina.pdf (16.10.2022)

Snyder T., (2003), The reconstruction of nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999, Yale University Press, Νέο Χάβεν και Λονδίνο.

Snyder T., (2010), Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin, Basic Books, Νέα Υόρκη.

Snyder T., (2017), On Tyranny. Twenty lessons from the twentieth century, Tim Duggan Books, Νέα Υόρκη.

Sofsky W., (1997), The Order of Terror: The Concentration Camp, μτφρ. W. Templer, Princeton University Press, Πρίνστον, Νιού Τζέρσεϊ.

Stelnikovysh S.V., «Ofitsijna ukrayinomovna presa Generalnogo okruhu «Zhytomyr»» («Επίσημος ουκρανόφωνος τύπος της Γενικής Περιοχής «Ζιτόμιρ»»), στον σύνδεσμο: http://eprints.zu.edu.ua/19286/1/6_2015_11_11_13_48_12_549.pdf (30.08.2019)

Stachura P.D., (1999), *Poland in the Twentieth Century*, Macmillan Press Ltd, Great Britain.

Stokolos N., «Etnokonfesijna politika Rejchu v okupovaniy Ukrayini (1941-1944rr.)» («Εθνική και θρησκευτική πολιτική Γερμανών στην κατεχόμενη Ουκρανία(1941-1944)»), στον σύνδεσμο: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14808/8-Stokolos.pdf?sequence=3> (07.07.2019)

Stsiborskij M., (2007) [1935], *Natsiokratiya (Εθνοκρατία)*, Κρατική χαρτογραφική φάμπρικα, Βίννιτσα.

Subtelny O., (2000) [1988], *Ukraine: a history*, 3rd. ed., University of Toronto Press, Τορόντο.

Sussex R., Cubberley P., (2006), *The Slavic Languages*, Cambridge University Press.

Ukrainskaya SSR v Velikoj Otechstvennoj Vojne Sovetskogo Sojuza 1941-1945, v 3 tt. (1975), (Ουκρανική ΣΣΔ στον Μεγάλο Πατριωτικό Πόλεμο της Σοβιετικής Ένωσης, 1941-1945), στους 3 τ., Πολιτιζντάτ της Ουκρανίας, Κίεβο.

Vaschenko G., «Religia i bolshevyzm» («Η θρησκεία και ο μπολσεβικισμός»), το Αρχείο της ΟΟΥΝ, στον σύνδεσμο: <http://ounuis.info/publications/item/474-relihiia-i-bolshevyzm.html> (01.11.2020)

Vlasovskij I., (1998) [1966], *Narys istorii ukrayinskoyi pravoslavnoyi tserkvy* (Ιστορία της Ουκρανικής Ορθόδοξης εκκλησίας), τ. 4, μέρος 2, Κίεβο.

Vlasto A.P., (1970), *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge University Press.

Vedeneev D.V., Lysenko O.E., «Religijni konfesiyyi Ukrayinu yak object operatynoyi rozrobky nimetskyh I radyanskyh spetssluzhb (1943-1945) » (Θρησκευτικά ρεύματα της Ουκρανίας ως αντικείμενο των επιχειρησιακών σχεδίων των γερμανικών και σοβιετικών ειδικών υπηρεσιών), περιοδικό *UIZH*, 2012, φ. 4, σσ. 104-126.

Vedeneev D., (2016), *Ateisty v mundirah. Sovetskie spetsluzhby i religioznya sfera Ukrainy* (Αθεϊστές στις στολές. Οι σοβιετικές ειδικές υπηρεσίες και ο θρησκευτικός τομέας της Ουκρανίας), Αλγόριθμος, Μόσχα.

Vegesh M. (επιμ.) (2022), *Narysy istoriyi Ukrayinskoyi Greko-Katolytskoyi Tserkvy. V 2 tomach* (Ιστορία της Ουκρανικής Ελληνο-Καθολικής Εκκλησίας. Στους 2 ττ.), Ούζγκοροντ.

Watson D., (2005), *Molotov. A Biography*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη.

Wetzel D. (επιμ.) (1996), *From the Berlin Museum to the Berlin Wall. Essays on the Cultural and Political History of Modern Germany*, Praeger, Λονδίνο.

Wolf G., (2020), *Ideology and the Rationality of Domination: Nazi Germanization Policies in Poland*, μτφρ. Wayne Yung, Indiana University Press.

Wyspiański J., (2009), *Barbarzyństwa OUN-UPA (Βαρβαρότητες της ΟΟΥΝ-ΟΥΠΑ)*, Λούμπιν.

Yurchuk Y., (2014), *Reordering of Meaningful Worlds: Memory of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army in Post-Soviet Ukraine*, Stockholm Study in History 103, Stockholm University.

Zaharov V.V., «*Mezhdu vlastiju i veroj: religioznue konfessii Vostochnoj Germanii v gody sovetskogo okkupatsionnogo rezhima, 1945-1949*» («Μεταξύ της εξουσίας και της πίστης: τα θρησκευτικά ρεύματα της Ανατολικής Γερμανίας στα χρόνια της σοβιετικής κατοχής, 1945-1949»), Κρατικό Αρχείο της Ρωσικής Ομοσπονδίας, στον σύνδεσμο: <http://statearchive.ru/398> (07.08.2019)

Zajtsev O., *Ideologia i politychna strategiya OUN do 1939 roku (Ιδεολογία και πολιτική στρατηγική της ΟΟΥΝ μέχρι το 1939)*, στο *Ukrayina: kulturna spadshyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* (2012), (Ουκρανία: πολιτιστική κληρονομία, εθνική συνείδηση, κρατική υπόσταση), εκδ. 22, Ακαδημία Επιστημών της Ουκρανίας, Ινστιτούτο των ουκρανικών μελετών του Ι. Κριπιακέβιτς, Λβιβ, σ. 47-65.

Zhukovsky A., λήμμα «*Koch, Hans*» στο *Internet Encyclopaedia of Ukraine*, στον σύνδεσμο: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages\K\O\KochHans.htm> (24.07.2019)

Zhyromskaya V.B., Kiselev I.N., Polyakov J.A., (1996), *Polveka pod grifom «sekretno»: Vsesojuznaya perepis naseleniya 1937 goda (Μισός αιώνας υπό τη σφραγίδα της άκρας μυστικότητας: απογραφή πληθυσμού του 1937 στην ΕΣΣΔ)*, Nauka, Μόσχα.

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

Άγνωστος συγγραφέας, «*Επικεφαλής η «Λέαينا» Γερτρούδη Σολτς-Κλινκ. Πως εκπαιδεύονταν οι τέλειες νύφες για τους ναζί - «Ορκίζομαι αφοσίωση στον Χίτλερ, τον Χίμλερ και τη ναζιστική ανωτερότητα μέχρι τη μέρα του θανάτου μου» [εικόνες]*» (13.08.2013), στον

σύνδεσμο: <https://www.iefimerida.gr/news/118184/πως-εκπαιδευονταν-οι-τελειες-νυφες-για-τους-ναζι-«ορκιζομαι-αφοσιωση-στον-χιτλερ-τον-χιμ> (24.07.2019)

Αλαμάνου Κ. (απόδοση), «Οι σχολές νυφών των Ναζί και η ναζιστική ιδεολογία για τις γυναίκες» (06.10.2013), στον σύνδεσμο: <https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/oi-sxoles-nyfon-ton-nazi-i-nazistiki-ideologia-gia-tis-gynaikes> (24.07.2019)

Αρχιμ. Θ. Κουμαριανός, Αρχιδιάκονος Θ. Αποστολίδης, (επιμ.) (1994), Καταστροφικές «λατρείες», εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα.

Βαβούσκος Α., (2014), Οι θεσμοί του αυτοκέφαλου και του αυτονόμου καθεστώτος στην Ορθόδοξη Εκκλησία (Μελέτες- Πηγές), Μέθεξις, Θεσσαλονίκη, σ. 16-19, στον σύνδεσμο: https://apostoliki-diakonia.gr/gr_main/catehism/theologia_zoi/themata.asp?cat=dikaio&NF=1&main=texts&file=0_48.htm (25.09.2022)

Kotelnikov V.R., Lend-Lease - η ιστορία της αμερικανικής στρατιωτικής βοήθειας στην ΕΣΣΔ, Ερωτήματα Ιστορίας, 1991, Ν. 9-10, σ. 223-227, στον σύνδεσμο: <https://goaravetisyan.ru/el/lend-liz-istoriya-amerikanskoi-voennoi-pomoshchi-sssr-kotelnikov-v-r/> (27.09.2022)

Παπαστρατηγάκης Ν., (2018), Εισαγωγή στην ιστορία της Σοβιετικής Ένωσης (1917-1991), Ηρόδοτος, Αθήνα.

Φειδάς Β., (1988), Εκκλησιαστική ιστορία της Ρωσίας (988-1988), 3^η έκδ., Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα.

Χατζηβασιλείου Ε., (2005), Εισαγωγή στην ιστορία του μεταπολεμικού κόσμου, εκδ. Πατάκη, Αθήνα.

ΙΣΤΟΤΟΠΟΙ

Ειδικό πρότζεκτ «Ukrainskie sviaschenniki v natsistskih kontslageriah» («Ουκρανοί ιερείς στα στρατόπεδα συγκέντρωσης των Ναζί»), στην ιστοσελίδα <https://gordonua.com/specprojects/sviaschenniky.html> (05.08.2019).

Το γυναικείο μοναστήρι Αναλήψεως Φλορόφσκι, στον σύνδεσμο: [https://История | Вознесенский Флоровский женский монастырь \(church.ua\)](https://История | Вознесенский Флоровский женский монастырь (church.ua)) (17.07.2021)

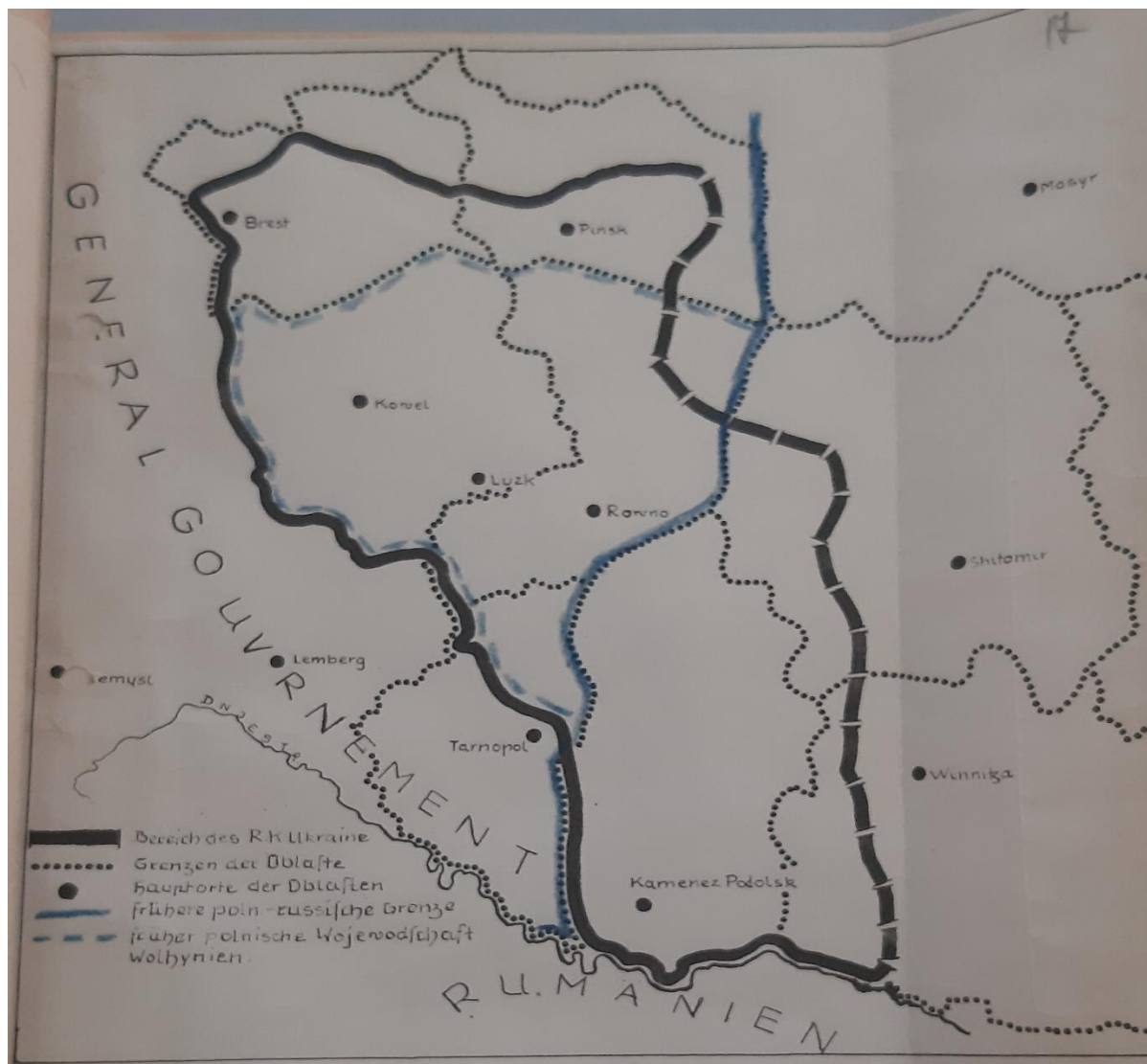
Παραρτήματα Χάρτες.

Χάρτης 1. Διαμοιρασμός της Πολωνίας και των χωρών της Βαλτικής βάσει του Συμφώνου Ρίμπεντροπ-Μολότοφ στις 28.09.1939.

Πηγή : <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/map/eastern-europe-after-the-german-soviet-pact-1939-1940> (13.10.2022)

Χάρτης 2. Πρώιμη διαμόρφωση του Κομισαριάτου του Ράιχ «Ουκρανία».

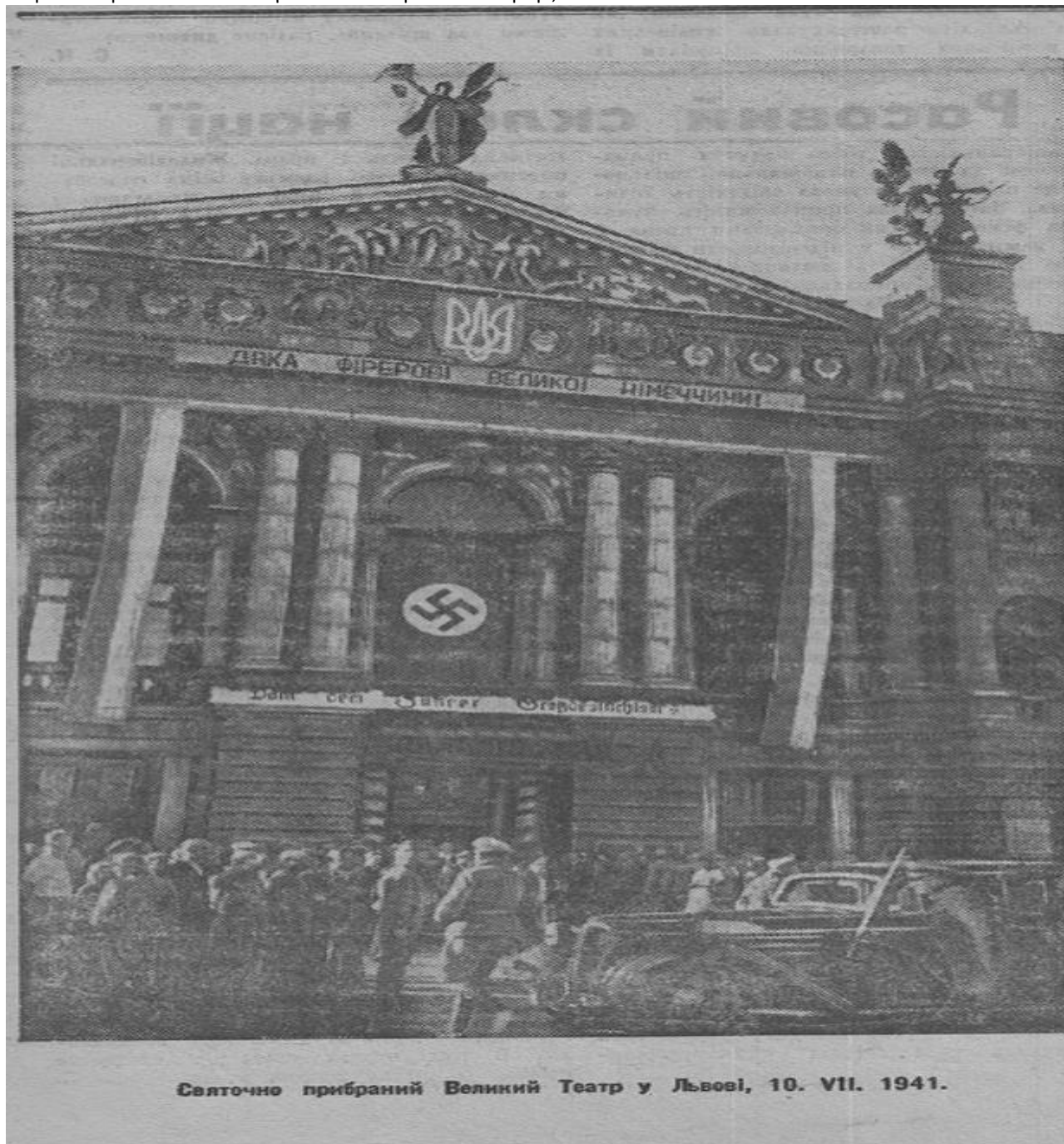

Πηγή : TSDAGO, 1/23/41, σ. 17.

Υποσημείωση. Ο Χάρτης βρίσκεται στο φάκελο όπου υπάρχει αλληλογραφία του Έ. Κοχ με τους υπαλλήλους του.

Εικόνες.

Εικόνα 1 . Γιορτασμός της «απελευθέρωσης» πόλης από τα γερμανικά στρατεύματα στο Μεγάλο Θέατρο του Λβιβ, 10.07.1941.

Υποσημείωση. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι το ουκρανικό σύμβολο – η τρίαινα, το οποίο συνδέεται με την προαγωγή της ιδέας ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους, τοποθετήθηκε πάνω από τη ναζιστική σβάστικα. Δίπλα είναι τοποθετημένες οι σημαίες της ΟΟΥΝ. Προφανώς, με αυτό τον συμβολικό τρόπο οι Ουκρανοί εθνικιστές ήθελαν να δείξουν πως το κύριο μέλημα τους είναι η επανίδρυση της ανεξαρτησίας της χώρας με τη βοήθεια του γερμανικού στρατού.

Πηγή : εφημερίδα *Ukrayinski schodenni visti* [Λβιβ], φ. 5, έτος 1^ο, 11.07. 1941, σ. 1.

Εικόνα 2. Γερμανοί στρατιώτες στο καμπαναριό στη Λαύρα του Κιέβου, 1941.

Πηγή : εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 11, 19.10.1941, σ. 3.

Εικόνα 3. Οι επίσκοποι της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας (Απρίλιος, 1942)

Στη φωτογραφία απεικονίζονται οι επίσκοποι της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας Αλέξανδρος (Ινοζέμτσεφ) και Πολύκαρπος (Σικόρσκι) (κάτω, από αριστερά προς δεξιά) και Νικάνωρ (Αμπράμοβιτς), Γιούρι (Κορενάστοφ) και Ιγκόρ (Γκουμπά) (όρθιοι πάνω, από αριστερά προς δεξιά).

Πηγή : εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 16 (36), 19.04.1942, σ. 3.

Εικόνα 4. Ο Ά. Ρόζενμπεργκ (αριστερά) και ο Έ. Κοχ (δεξιά) επισκέπτονται τη Λαύρα του Κιέβου, Δεκέμβριος του 1942.

Bundesarchiv, Bild 146-1994-006-30A
Foto: o.Ang. | o.Dat.

Πηγή : German Federal Archiv (Ομοσπονδιακό Αρχείο της Γερμανίας), Bild 146-1994-006-30A, βλ. στον σύνδεσμο:

https://ww2db.com/image.php?image_id=12198 (15.08.2021)

Εικόνα 5. Θρησκευτική λειτουργία στο Γκοροντόκ, Νοέμβριος του 1941

Υποσημείωση. Εκκλησιαστική λειτουργία στο Γκοροντόκ (νομός Ρίβνε) εις μνήμη των 321 πεσόντων Ουκρανών στις 21.11.1921 στο Μπαζάρ.

Πηγή: εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε], 27.11.1941, σ. 3.

Εικόνα 6. Αγιασμός των πασχαλινών τσουρεκιών στην ουκρανική περιοχή της Γκουτσούλστσινα, Γενικό Κυβερνείο, 1942

Πηγή : εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 14 (34), 05.04.1942, σ. 1.

Εικόνα 7. Πτώματα των Σοβιετικών στρατιωτικών οι οποίοι εκτελέστηκαν στον ναό της Γεννήσεως του Χριστού στη Βερέα, Ιανουάριος 1942.

Πηγή : V.R. Veselov, F.G. Potemkin (επιμ.) (1942), *Zverstva nemetsko-fashistskih zahvatchikov. Dokumenty*, ό.π., Έκδοση 4, σ. 23.

Εικόνα 8. Ο κλήρος της Ουκρανικής Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας στην αποκάλυψη των τάφων των θυμάτων της τρομοκρατίας των μπολσεβίκων, Βίννιτσα, 1943.

Στη φωτογραφία είναι ο επίσκοπος Ζιτόμιρ και Βίννιτσα Γρηγόριος (Ογκισσούκ), στη Βίννιτσα τον Αύγουστο του 1943 με τον κλήρο, με αφορμή την αποκάλυψη από τους Γερμανούς των τάφων των θυμάτων μαζικών δολοφονιών που έγιναν κατά την περίοδο 1938-1941.

Πηγή : εφημερίδα *Ukrayinskyj Golos* [Λουτσκ], φ. 33 (100), έτος 3^ο, 06.08.1943, σ. 3.

Εικόνα 9. Ορθόδοξες εκκλησίες στη Βολυνία

Волинська церква

Πηγή : εφημερίδα *Nova doba* [Βερολίνο], φ. 14 (34), 05.04.1942, σ. 5.

Εικόνα 10. Αγιασμός της βιομηχανίας ζαχαροποιίας στο χωριό Μπάμπιτσι, περιοχή Ζιτόμιρ, 14.12.1941

Πηγή : εφημερίδα *Volyn. Chasopys dlya Volyni* [Ρίβνε], 28.12.1941, σ. 4.